

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

BOTTA ISTVÁN

Huszár Gál
élete, művei és kora
(1512?–1575)

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

BOTTA ISTVÁN
HUSZÁR GÁL
ÉLETE, MŰVEI ÉS KORA

(Humanizmus és reformáció 18.)

Botta István könyve a monográfia klasszikus típusába tartozik, egy olyan műfajéba, mely sajnos egyre ritkább a humán tudományok újabb produkciójában. Ez érthető is, hiszen a témának minden vonatkozásban, elágazásban, összes részleteiben való végigkutatása több tudományszakban való jártasságot követel, hosszú évek, olykor évtizedek erőfeszítését igényli. A könyv a magyar reformáció egyik legjelentősebb képviselője életének és munkásságának teljes feldolgozását nyújtja, minden lehetséges aspektusból, mely ily módon irodalom-, nyomdászat-, egyház-, teológia- és himnológiatörténeti egyszerűen.

Huszár Gálról szóló ismereteinket korábban egy-két lapon össze lehetett foglalni; Botta kutatásai jóvoltából most az eddig nem ismert — a legkülönbözőbb helyekről összegyűjtött — levéltári források sokaságából egy színes, részletes életpálya tárul elénk, mindenütt beleágyazva a kor társadalmi, politikai, egyházi viszonyaiba. Tolla nyomán valósággal megelevenedik a korabeli világ. Huszár Gál életének és életművének bemutatásával a szerző egyúttal a magyar reformáció történetének egyik alapművét hozta létre.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

HUSZÁR GÁL

ÉLETE, MŰVEI ÉS KORA

ÉLETE

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FODVAZSÓR
REKLA...

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI: KLANICZAY TIBOR

18

1. KULCSÁR Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése
2. DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon
3. SZABÓ György: Abafáji Gyulay Pál
4. KATHONA Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből
5. BÁLINT Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége
6. ZOVÁNYI Jenő: A magyar protestantizmus 1565-től 1600-ig
7. BOTTA István: Melius Péter ifjúsága (A magyarországi reformáció lutheri és helvétai irányai elkülönülésének kezdete)
8. BITSKEY István: Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)
9. Lech SZCZUCKI: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)
10. CSAPODI Csaba: A Janus Pannonius-szöveg hagyomány
11. MÉSZÁROS István: XVI. századi városi iskoláink és a „Studia Humanitatis”
12. VÁSÁRHELYI Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében
13. DÁN Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon
14. BALÁZS Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén
15. TÉGLÁSY Imre: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)
16. KIRÁLY Erzsébet: Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei
17. FODOR István: Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)

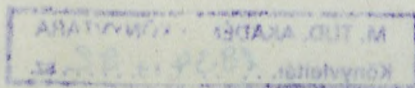
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
RENEZÁNSZ-KUTATÓ CSOPORT

112708
BOTTA ISTVÁN

HUSZÁR GÁL
ÉLETE, MŰVEI ÉS KORA
(1512?—1575)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

507914

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5999 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1991

© Botta István, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIAI KÖNYVTÁRA
Könyvtári. 1834. 13. 82. sz.

*Feleségemnek,
hűséges és fáradhatatlan
segítőtársamnak*

Előszó	
I. rész: Hűség, Gőg és a Kőzet	
Életem, tanulmányok, művelődési pályafutásom	1
Gallus Hűség Anasztás	17
A hűség és a fegyelem megfogalmazása	21
A hűség	24
Közelem	29
A hűség és a fegyelem	33
Hűség, Gőg és a Kőzet	39
Művelődési pályafutásom	41
II. rész: Életem	42
Zacharias Schumsky hűsége	43
A hűség és a fegyelem	45
Hűség és a fegyelem	46
Közelem, hűség és a fegyelem	47
A hűség	48
A hűség és a fegyelem a reformáció korában	49
Hűség és a fegyelem	54
Hűség és a fegyelem 1525 előtt és után	55
Hűség és a fegyelem a reformáció után	56
Hűség és a fegyelem a reformáció után	57
Hűség és a fegyelem a reformáció után	58
Hűség és a fegyelem a reformáció után	59
Hűség és a fegyelem a reformáció után	60
Hűség és a fegyelem a reformáció után	61
Hűség és a fegyelem a reformáció után	62
Hűség és a fegyelem a reformáció után	63
Hűség és a fegyelem a reformáció után	64
Hűség és a fegyelem a reformáció után	65
Hűség és a fegyelem a reformáció után	66
Hűség és a fegyelem a reformáció után	67
Hűség és a fegyelem a reformáció után	68
Hűség és a fegyelem a reformáció után	69
Hűség és a fegyelem a reformáció után	70
Hűség és a fegyelem a reformáció után	71
Hűség és a fegyelem a reformáció után	72
Hűség és a fegyelem a reformáció után	73
Hűség és a fegyelem a reformáció után	74
Hűség és a fegyelem a reformáció után	75
Hűség és a fegyelem a reformáció után	76
Hűség és a fegyelem a reformáció után	77
Hűség és a fegyelem a reformáció után	78
Hűség és a fegyelem a reformáció után	79
Hűség és a fegyelem a reformáció után	80
Hűség és a fegyelem a reformáció után	81
Hűség és a fegyelem a reformáció után	82
Hűség és a fegyelem a reformáció után	83
Hűség és a fegyelem a reformáció után	84
Hűség és a fegyelem a reformáció után	85
Hűség és a fegyelem a reformáció után	86
Hűség és a fegyelem a reformáció után	87
Hűség és a fegyelem a reformáció után	88
Hűség és a fegyelem a reformáció után	89
Hűség és a fegyelem a reformáció után	90
Hűség és a fegyelem a reformáció után	91
Hűség és a fegyelem a reformáció után	92
Hűség és a fegyelem a reformáció után	93
Hűség és a fegyelem a reformáció után	94
Hűség és a fegyelem a reformáció után	95
Hűség és a fegyelem a reformáció után	96
Hűség és a fegyelem a reformáció után	97
Hűség és a fegyelem a reformáció után	98
Hűség és a fegyelem a reformáció után	99
Hűség és a fegyelem a reformáció után	100
Hűség és a fegyelem a reformáció után	101
Hűség és a fegyelem a reformáció után	102
Hűség és a fegyelem a reformáció után	103
Hűség és a fegyelem a reformáció után	104
Hűség és a fegyelem a reformáció után	105
Hűség és a fegyelem a reformáció után	106
Hűség és a fegyelem a reformáció után	107
Hűség és a fegyelem a reformáció után	108
Hűség és a fegyelem a reformáció után	109
Hűség és a fegyelem a reformáció után	110
Hűség és a fegyelem a reformáció után	111
Hűség és a fegyelem a reformáció után	112

TARTALOM

Előszó	13
I. rész: Huszár Gál élete és kora	
Elődök, tanulmányok, vízkeleti plébánosság	17
Gallus Huszár Anaxius	17
Kísérlet születési idejének meghatározására	22
Az elődök	28
Krakkó	32
A vízkeleti plébános	35
Huszár Gál exkommunikálása	39
Második eljárás Huszár Gál ellen	41
Magyaróvár	43
Zacharias Wohniczky kapitány	43
A vár és a város	45
Habsburg családi birtok	46
Kormányzás, igazgatás, pénzügyek	47
A nép sorsa	48
Az egyház helyzete és a reformáció kezdete	49
Huszár Gál munkaterülete	54
Disputáció Győrött 1555 pünkösd másnapján	56
Lelkészképző iskola Magyaróvárott	59
Meghiúsult „brachium saeculare”	67
Huszár Gál levele Heinrich Bullingerhez	70
Bécsi kapcsolatok	70
Huszár Gál történelem- és társadalomszemlélete	74
Házasságjogi kérdések	80
Egységes agenda kérdése	85
Bizonytalanság az úrvacsoratanban	87
A nyomda felállítása 1558-ban	91
Harmadszori kiközösítése 1558-ban	100
Az 1558-ban kiadott prédikációs könyvecske	106
Eltiltás a nyomtatástól, elűzési parancs Magyaróvárról	106
Első meghívása Kassára	112

Sztárai „Az igaz papsagnac tiköre” kiadása 1559-ben	117
Bullinger „Brevis ac pia institutio”-jának kiadása 1559-ben	121
Ajánlkozás a kassai magyar lelkipásztorságra	125
Az énekeskönyv nyomtatásának kezdete	129
Kassa	131
A város	131
Telekessy Imre	133
Nemzetiségi viszonyok Kassán	136
Egyházi állapotok Kassán	144
Verancsics Antal	150
Huszár Gál beiktatása	153
A kisszebeni zsinat	156
Lelkipásztori munkaköre	159
Döntő halálesetek	164
Az énekeskönyv végzetes következményei	166
Zay Ferenc főkapitánysága	170
Huszár Gál letartóztatása	171
A kassaiak közbenjárása Ferdinándnál és Miksánál	173
A kassaiak közbenjárása Verancsicsnál	177
Újabb közbenjárások és tervek	183
Szöktetés a fogságból	187
Intézkedések Huszár Gál felkutatására	189
A tanács mentségei	191
Királyi biztosok vizsgálata	193
Debrecen	199
A mezőváros	199
Enyingi Török János oltalmában	204
Egyház és iskola	206
Huszár Gál és Melius Péter	210
Kezdeti nehézségek	212
Az énekeskönyv megjelenése 1561-ben	214
Melius műveinek nyomtatója	215
A kolossói levél magyarázata	215
János evangéliumának magyarázata	218
A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk	220
Sermones de Christo mediatore	222
Meliusnak Arany Tamás ellen írt műve	223
Az egervölgyi hitvallás	231

Távozása Debrecenből	234
A nyomda sorsa	237
Nagyszombat, Komárom, Nagyszombat, Rózsavölgy	244
Nagyszombat	244
A katolikus egyház Nagyszombatban	244
A reformáció Nagyszombatban	246
Oláh Miklós restaurációs és reformtörekvései	249
Huszár Gál Nagyszombatban	253
Komárom	254
A reformáció Komáromban	256
Az egyház helyzete Huszár Gál Komáromba érkezésekor	257
Fráter Gáspár Komáromban	261
Paksy János	261
Huszár Gál Komáromban	265
Fráter Gáspár kudarca	266
Oláh Miklós újabb intézkedései	267
Újra Nagyszombatban	271
Országos politikai és helyi egyházi viszonyok	274
Miksa király elűzési parancsa	279
Rózsavölgyben	281
Komjáti	287
Komjátiban	287
A katolikus egyház helyzete	288
A Forgách család	289
Forgách Imre	291
A Forgáchok és a reformáció	294
A nagyszombatiak kísérlete Huszár Gál visszahívására	297
Csallóköz—Mátyusföld szuperintendense	299
Kísérlet a nyomtatás folytatására	306
Lelkipásztori működése Komjátiban	307
Huszár Dávid magániskolája Nagyszombatban	309
A nyomdászat folytatása Komjátiban	312
Bornemisza Péter posztilláinak nyomtatása	312
Perikópás könyv	313
Ádventi prédikációk	314
Karácsonyi prédikációk	314
A „Graduál”	314

Pápa	316
A földesurak és a reformáció	316
Huszár Dávid pápai rektorsága	320
Huszár Gál pápai papsága	322
A Dunántúl szuperintendense	326
Az utódok	333
A család	333
Huszár Dávid	333
Huszár János	339
II. rész: Huszár Gál művei	
Az 1558-ban kiadott prédikációs könyvecske	345
Három prédikáció	345
Az Úr Jézus Krisztusnak szentséges vacsorájáról való prédikáció	351
A beszéd kerete: a tévitanítók kárhoztatása	351
Az úrvacsora meghatározása	353
Krisztus keresztje és az úrvacsora	355
A szentség alapja: Krisztus szerzése (Institutio Christi)	356
A szentség két alkotóeleme: az ige és a jegy	357
A szentség haszna	359
Miképpen kell a szentséggel élnünk?	360
A mi Urunk Jézus Krisztusnak szenvedéséről való prédikáció	363
A prédikáció beosztása	363
Krisztus keresztjének szükségyszerűsége	364
Krisztus külső és belső szenvedése	365
Törvény és evangélium	366
Simul justus simul peccator	369
Via crucis	369
A mi Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges feltámadásáról való prédikáció	372
A prédikáció felépítése	372
Krisztus feltámadása páratlan csoda, győzelem és új kezdet	373
Krisztus elégtétele és érdeme	374
A feltámadás hasznai	375
Keresztyén új élet	376
A prédikációk forrásai	377
A könyv stílusa és morfológiája	378

Az 1560—1561. évi énekeskönyv	380
Irodalomtörténeti előzmények	380
Az énekeskönyv morfológiája	383
Az énekeskönyv tartalma	384
Szempontok az énekeskönyv tartalmának értékeléséhez	395
Az énekek szerzői és fordítói	405
Szerkesztési elvek	409
„Reggeli éneklések”	414
Megoldott problémák	414
A „Reggeli éneklések” tartalma	416
Megmaradt problémák	419
Három töredék	424
Perikópás könyv	424
Ádventi prédikációk	429
Karácsonyi prédikációk	436
A „Graduál”	438
A „Graduál” jellege és szerkezete	438
Énekek	439
Zsoltárok	444
Imádságok	445
A főistentisztelet állandó részei, a káté-istentisztelet	447
Kátéoktatás és istentisztelet	452
A főistentisztelet	453
Nagypénteki főistentisztelet	459
Reggeli istentisztelet	462
Hajnali istentisztelet	463
Vespera, vecsernye, déleesti istentisztelet	464
„Az Apostoloc ünnepire avagy egyéb szenteknek emlékezeti napian”	465
Az istentisztelet magyarrá válása	466
Összegezés	467
A „Graduál” elterjedtsége	467
Vízjelek	469
Rövidítések jegyzéke	475
Gál (Gallus) Huszár, seine Werke und seine Zeit (Zusammenfassung)	478
Névmutató	483

ELŐSZÓ

Az 1950-es évek elején Schulek Tiborral, Sulyok Imrével és Trajtler Gáborral egy már korábban indult „Cantate” mozgalom hatására hozzáfogtunk a kéziratokban ránk maradt és Huszár Gál nyomtatásban megjelent *Graduálja* liturgiai és énekkincsének feldolgozásához, gyakorlatban történő felelevenítéséhez. Ezt néhány éven át sikerült megvalósítani Budapest-Kelenföldön, sokszorosított éneklapok, matutinum-, vespera-rendek segítségével. Munkánk közben mind világosabbá lett, hogy Huszár Gál a múlt örökségének egyik leghűségesebb őrzője, a jövő alapozásának legfáradhatatlanabb munkása.

Schulek Tibor 1954. december 1-jén Budapest-Deák téren előadást tartott Huszár Gál — akkori ismereteink szerint — első feltűnésének 400 éves évfordulója alkalmából. Ezt követő beszélgetéseink döbbsen rít rá, hogy Bornemisza Péter kivételével a „reformáció nagy nemzedékének” egyetlen tagjáról sem készült korszerű monográfia. Részlettanulmányokon és elszórt adatközléseken kívül Dévai Mátyásról összefoglaló munkát 125 éve írt id. Révész Imre 125 lapon. Hasonló összefoglalás Sztárai Mihályról 105 éve látott napvilágot Nagy Sándor tollából két folytatásban 46 lapon az Egyetemes Philologiai Közlöny 1883. évfolyamában. Huszár Gál életének egyes szakaszairól Szabó Károlytól, Fraknoi Vilmostól és Ráth Györgytől jelentek meg tanulmányok a Századokban, 121, 112 és 93 évvel ezelőtt.

Ekkor született meg a terv a hiányok pótlására, amely szerint elsősorban Huszár Gálról, a legfélreértettebb, de énekügyi, liturgiai, nyomdászati munkássága révén egyik legjelentősebb reformátorról kell monográfiát írni, amely egyúttal segítséget nyújtana a reformáció terjedése, szervezkedése félreértésekkel teli korának tisztázásához is. Közmegegyezésünkkel ez a feladat reám várt.

Munkám nagyobb terjedelmet és több időt igényelt, mint amennyire számítottam. Elsősorban is széles körű levéltári kutatást kellett végezni, hogy a csupán utalásokból ismert vagy teljesen ismeretlen dokumentumokat feltárjam. Szükségesnek tartom, hogy ezekből bőséges részleteket közöljek.

A terjedelmet növelte az is, hogy már ismert, de elfogultsággal és irányzatossággal helytelenül értékelt dokumentumokat igen részletesen kellett újra elemezni, egy-egy adatot ismételtelen is, hogy helyes következtetésre jussak, és mondanivalójukat több oldalról is megvilágítsam.

Gyakran tapasztaltam, hogy a helytelen értékelés egyik fő forrása az volt, hogy a reformáció egyházainak szervezkedését nem folyamatukban, hanem későbbi időszakban kialakult keretek és sémák alapján igyekeztek megmagyarázni, ami ellentmondásokhoz, hitelesnek mondható hagyományok elvetéséhez és tarthatat-

lan hipotézisek napjainkig tartó, tényként történő elfogadásához vezetett. Mindez igen bőséges jegyzetelést igényelt. Azokban a fejezetekben, amelyekben az áttekinthetőség és használhatóság szempontja megköveteli, a jegyzeteket a szövegbe iktattam.

A szövegeket korabeli helyesírással csak akkor közlöm, ha az szükségesnek látszik nyelvi, nyomdászati szempontból.

Munkám befejezését késleltette az is, hogy időközben sorozatosan kerültek elő újabb, előzőleg csupán híradásokból ismert, vagy ismeretlen művek, amelyek hipotéziseimnek nem mondtak ellene, de számos fejezet átdolgozását és újak beiktatását kívánták. Schulek Tibor az 1562—1563-as Melius-féle énekeskönyvre, dr. Ján Čaplovič Huszár Gál perikópás könyvének, ádventi és karácsonyi prédikációinak töredékére talált rá, Borsa Gedeon felfedezte az 1560-as énekeskönyv egy példányát. Ezért nemcsak a sok időt és fáradságot igénybe vevő, helyesnek bizonyult rekonstrukcióimat kellett kicserélnem a napvilágra került művek elemzésével s a részletes feldolgozáshoz szükségesnek látott szempontok vázolásával, de korrigálnom kellett a nyomda beszerzésével és sorsával foglalkozó részeket is.

Hálás köszönettel tartozom Klaniczay Tibor akadémikusnak, aki kezdettől fogva tanácsokat és támogatást nyújtott munkámhoz, Schulek Tibornak és Ritóókné Szalay Ágnesnek készsége és áldozatos segítségükért, Borsa Gedeonnak különösen is a nyomda problémáiban való eligazításáért, lektoromnak, Szabó Andrásnak hasznos tanácsaiért. Nevek említése nélkül mondom köszönetet mindazoknak a hazai és külföldi levéltári vezetőknek, akikkel nemcsak hivatalos, de őszinte baráti kapcsolatot is találtam.

Budapest 1988

Botta István

HUSZÁR GÁL ÉLETE ÉS KORA

ELŐDÖK, TANULMÁNYOK, VÍZKELETI PLÉBÁNOSÁG

GALLUS HUSZÁR ANAXIUS

Ennek a sok vihart kavart, s hányatott életében is hatalmas munkát végzett nyomdász-reformátornak — akinek műveivel kapcsolatban többször kell az „első” szót használnunk — származásáról, születése idejéről, ifjúságáról konkrét adat nincs birtokunkban. Képzettségét, hitvallási irányát a legkülönbözőbb módon értékelték. Művei és egyéb dokumentumok alapján elsősorban ezt a kérdést szeretnénk tisztázni.

Nevének mind saját, mind mások műveiben és levelezéseikben a következő formáival találkozunk: Gallus Anaxius, Gallus Anaxius Huszár, Huszár Gál.

Kora humanista szokásainak megfelelően felvett Anaxius nevéől Révész Imre azt írja: „Egyébiránt Huszár Gált nem látjuk a tudósság és műszerzés azon fokán tündöklenni, melyen több pálya- és kortársai, mint pl. Szegedi Kis István, Erdösi és Dévay állottak, s talán az »Anaxios«, anaxius, melléknév, mely méltatlant, s tekintéllyel, külfénnyel nem bírót jelent, s amelyet Huszár Gál a maga neve mellé írni szokott, egyfelől a keresztyéni szerénységet és alázatosságot, másfelől pedig azt jelenthette, hogy ő nem igényelhetette a tudósság azon külfényét s tekintélyét, mellyel több társai dicsekedtek; — ő inkább gyakorlati s kisebb körre ható reformátor volt, vagy ilyennek akart tartatni.”¹

Id. Révész Imre 1862-ben joggal írhatta le e sorokat, hiszen Huszár Gál sajnálatosan eltűnt és feledésbe merült műveiről, munkálkodása, hatása széles köréről nem volt elegendő adat kezében. Abban igaza van, hogy a reformátor latinosított görög humanista nevével „a keresztyéni szerénységet és alázatosságot” akarta kimutatni. Az „Anaxios” valóban méltatlant, haszontalant, értéktelent, semmirekellőt jelent. Szophoklész Elektrája 189. sorában abban az értelemben használja, hogy értéktelen, mint egy rabszolga. A Biblia úrvacsorai szereztetési igéiben két ízben szerepel a „méltatlan” evésre és ivásra, egy alkalommal a keresztyéneknek pogány törvényszékek előtti pereskedésekre vonatkoztatva (1Kor 11,27—29; 6,2). Latin formájában, a mindennapos egyházi szóhasználatban: „Isten igéjének méltatlan (indignus) szolgája”. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen a magasabb képzettségű, nagyobb műveltségű, egyetemet is jártak vettek fel latin helyett görög humanista nevet. Az eredeti görög név pedig az állandóan használt latin nyelv hatására „-os” végződés helyett „-us”-ra változott: Macarius, Melius, Anaxius stb. Huszár Gál a humanista szokásnak megfelelően, s nem reformátor társaihoz mért csekélyebb tudása érzékeltetésére vette fel az „Anaxius” nevet. Ezt bizonyítják

¹ Id. RÉVÉSZ Imre. in *Protestáns egyházi és iskolai lap*. Pest 1862. jan. 26. 103. h.

kortársainak nyilatkozatai, valamint műveinek és széles körre terjedő hatásának egyre több, napfényre kerülő dokumentuma.

Kiemelkedő műveltségéről kortársai felső fokon nyilatkoznak. Bevezetésül csak két méltatását ismertetjük. A magyarokkal nem rokonszenvező Zacharias Wohniczky magyaróvári kapitány azt írja róla Miksa királynak: „a nevezett Gál urat mindenki tanult embernek ismeri” — s tetézve is sorolja a reformátort magasztaló jelzőket.² A második atyját benne tisztelő Forgách Imre pedig „nagyképzetségű teológusnak” mondja.³

Kiemelkedő tudásáról művei is tanúskodnak. Vizsgálatuk alapján megállapíthatjuk — s ezt megfelelő helyeken bizonyítani is igyekszünk —, hogy az ógyházi atyákat nemcsak szentenciagyűjtemények kivonatolásaiából ismerte. Nyomon követte kora modern teológiáját, Lutherhez hasonlóan erősen hatott rá Gabriel Biel. Luther teológiája formálta reformátori munkásságát.

Jogi ismeretei is egyetemi végzettségre vallanak. Bullingerhez intézett levelében írja: „ismerjük ugyanis e tekintetben a pápai törvényt”.⁴ Verancsics Antal egri püspök írja Huszár Gál levelére válaszolva a kassai börtönben raboskodónak: „Védemedre a szent kánonokat is idézed.”⁵ A részre nem hajló bíróságot követelő Luther példája nyomán látja az egyházi törvénykezés visszasságát. Győrbe idézésével kapcsolatban írja Wohniczky kapitánynak: „ők egy személyben vádlók és bírák”.⁶

Tudományokban való jártassága is magas szintű képzettségre vall. Ismerte a korában is mérvadó ókori orvosok tanait, Hippokratész és Galénosz műveit. Tanításaik ismeretében jövendőlhetette meg halála napját. Tudományos érdeklődésére vall, hogy kortársának, Paulus Fabritius királyi matematikusnak csillagászati könyvét már megjelenése idején felhasználta prédikációjában.

Énekeskönyve és graduálja nemcsak arról tanúskodik, hogy otthonos volt a liturgiában, mind a gregorián, mind a gyülekezeti énekben és zenében, hanem arról is, hogy ő volt egyik legkimagaslóbb úttörője a magyar nyelvű egyházi ének, énekeskönyvszerkesztés és istentiszteleti rend kialakulásának.

Nyelvtudásban sem maradt el nagynevű elődeitől és kortársaitól. Magyarul világosan, tömören és csiszoltan fogalmaz. Rendszerező elme, aki a skolasztikán nevelődött, de túllépett annak formalizmusán. Pontos definíciókra törekedett. Nem elbeszél, hanem tanít. Bornemisza rendszerezésre való törekvése mellett is elbeszélő, Melius skolasztikusan tudálékos, aki többnyire könyvei szedéstükrén kalandozik az emlékek és indulatok világába, Huszár Gál mindig tárgyyszerű. — Latinsága kora mértékével mérve kifogástalan. Epigrammaiban felcsillan humanista alpműveltsége. — Annak, aki lelkészsképző iskola felállítására vállalkozott,

² StaW Hung. Fasc. 431a. fol. 294—295.

³ KOMÁROMY András, Hol és mikor halt meg Huszár Gál? MKSz 1888. 214.

⁴ A Bullingerhez írt levél jelzetét és kiadásait l. a következő fejezet 101. j.

⁵ VÖM VIII. 206—207.

⁶ StaW Hung. Fasc. 431a. fol. 292—293.

mindenképpen ismernie kellett a görög nyelvet is. — Héber tudásáról maga nyilatkozik *Graduálja* 374 b levelén, ahol megjegyzi, hogy „a diákul való régi translációk” hibái miatt a fordításban „a Sidó textust” követte. — *Német* nyelvi jártasságára több jelből következtethetünk. Egyik levelét a latin mellett németül is címezte.⁷ Megnyerte annak a Zacharias Wohniczky magyaróvári német kapitánynak a megbecsülését, aki leveleit szinte soha nem latinul, hanem németül írta. Ilyen meleg kapcsolatot a német érzelmű kapitány alighanem csak az anyanyelvén is értő magyar prédikátorral tarthatott. Bécsi német körökkel, Pfauserrel, Hoffhalterrel való állandó összeköttetése alapján is feltételezhetjük, hogy legalábbis a kölcsönös megértés szintjén beszélt a német nyelvet. Kassai diakónusnak Bornemisza Pétert német tudására hivatkozva ajánlja, s a városnak később mellette történt egyöntetű kiállása — abban az időben — alighanem német tudása miatti rokonszenvnek is köszönhető. Az ugyancsak német komáromi Nidermayr kapitány pártfogásának is ez lehetett egyik indoka.

Huszár Gál azok közé tartozott, akiről *erkölcsileg* még ellenségei sem mondtak rosszat. A katolikus Kassai Lantos Sebestyén megsemmisített gúnyversének lehetséges tartalmáról a maga helyén szólunk. Ellenfelei vádolták eretnekséggel, lázítással, sőt még istentelenséggel is, de morálisan soha nem bélyegezték meg. Ismerői viszont a legszebben jellemzik. Wohniczky magyaróvári kapitány azt írja: „szereti Isten igéjét és az összes erényeket, azonkívül, amint magam is tapasztaltam, finomlelkű, könyörületes, alázatos és csendes életet folytat”.⁸ Forgách Imre pedig „a legjobb és szinte szent férfiú”-ként jellemzi.⁹ Melius Péter, aki tanítványából hitvallási ellenfelévé lett, még hitbéli nézeteik szétválása után is „igaz prófétá”-nak mondja.¹⁰

Az első róla fennmaradt dokumentum, az 1553. augusztus 4-i exkommunikációs irat, „Gallus Anaxius presbiter”-ként említi. Presbiteri tisztét és rendfokozatát későbbi iratok sem vonják kétségbe. A presbiter a katolikus egyházban lelkipásztor, s nem világi egyházi tisztségviselő. A „hierarchia ordinis”-nek két fokozata volt. Az „ordines majores” isteni rendelésen (ius divinum), az „ordines minores” történelmi fejlődésen (ius humanum) nyugodott. Huszár Gál presbiterként a felsőbb rend (ordines majores) tagjai közé tartozott, ami nyilván magasabb képzettséget is kívánt. A római egyház presbiterének kiemelt hatásköre volt lelkész társaiknak testületileg gyakorolt fegyelmezése.

Az a tény, hogy Huszár Gál a római egyház presbiteréből lett reformátorrá, különösen, ha egybevetjük más reformátor társai indulásával, több következtetés levonására készítet. Ilyenek: a reformáció indítékai és lényege, a katolikus és lutheri egyház egymáshoz való viszonya. E kérdésekre monográfiámban igyekszem felele-

⁷ StaW Hung. Fasc. 425. fol. 177—178.

⁸ L. 2. j.

⁹ L. 3. j.

¹⁰ MELIUS, Az két Sámuel könyvei, fol. 188b. RMNy I. 205.

tet adni, mégis célszerűnek tartom bizonyos megállapítások előrebocsátását, hogy egybefoglaljam a különböző fejezetekben felvillantott részeredményeket.

Varjas Béla a reneszánsz irodalom társadalmi gyökereit vizsgálva, a reformáció társadalmi gyökereire is rámutat: „A magyar irodalomtörténetírás pl. regisztrálta ugyan a szerzetesekből és az alsó papság soraiból reformátorrá lett írókat, de arról már gyéribben ejtett szót, hogy milyen írói, irodalmi hagyományokkal érkeztek, azokból mit és hogyan használtak fel, alakítottak át vagy vetettek el mint a reformáció propagátorai. S az sem tudatosodott eléggé, hogy nemcsak ők, hanem az egész első reformátor-generáció tudásának, irodalmi ismereteinek alapjait, teljes szellemi felkészültségét nem a reformációtól kapta. Ezekkel még a régi egyház kolostori, plébániai és káptalani iskoláiban vértette föl magát. Támadhattak volna-e a reformációnak azonnal és nagy számban nemcsak szóban, hanem írásban is gyors tollú hirdetői, akik verses és prózai művekkel egyaránt síkra szállnak a protestantizmus ügye mellett, s azt tüneményes hamarsággal diadalra viszik, ha a reformációt megelőző évtizedekben a hazai iskolák nem neveltek volna föl olyan széles körű írni-olvasni tudó, s többé-kevésbé az irodalom iránt is érdeklődő, fogékony réteget, mégpedig nem csupán az egyházi, hanem a társadalom világi osztályaiban is, amely már igényelte a magyar nyelvű írásműveket.”¹¹

A helvét irányba fordult Beythe István *Igaz mentségében* — ha az orthodox lutheránusok elleni haragjában is — teológiaiilag fogalmazza meg a problémát: „Luther Márton felől az mit írtok, Én az Jámbort nem kárhoztatom; A mit cheleködöt, ha Jó lélökkel mívelte, Istentől iutalmát vötte, de hogy eő támasztotta volna föl az Vr Istennek Igasságát itéllyék az töb, Jámbor Istenfélök. Soha nem volt az körösztvényés Istennek igheye nekil. Mellyre mogának Istennek volt nagyobb gondya.”¹²

A társadalmi és teológiai szempontból vázolt probléma az egyház kontinuitásának kérdését veti fel. Téves az a szemlélet, amely a reformációval kapcsolatban kezdettől új vagy ellenegyházról beszél, a „szakadárrok”-nak bélyegzett reformátoroknak az egyházból való kiválási szándékot tulajdonít, s a „reformáció előfutárai”-nak csak az egyházból kivetetteket és elítélteket tekinti.

Nem csupán a társadalmi és politikai viszonyok alakultak egyre kedvezőbb módon valamiféle változás megvalósítására, hanem régtől fogva érlelődtek az egyházi megújulási mozgalmak is, mint pl. a devotio moderna, Wiclif reform-kísérlete, Husz és a huszitizmus mozgalma, a ferences és ágostonos rendek belső tisztulási törekvései stb. Luther Márton volt az a személyiség, aki a beérett történelmi körülmények között, vagyis a helyzet mélypontján, nemcsak felismerte a reformáció szükségét — s ez az egyház és társadalom, állam akkori egybefonódottsága miatt mindkettőt egyaránt érintette —, hanem elhivatottságának hite, világos látása és képzettsége, magát halálra is elszánó bátor vállalása képessé tette ennek

¹¹ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest 1982. 23.

¹² M. Prot. Egyht. Adattár VII. Budapest 1908. 67.

megfogalmazására és kimondására. Reformjavaslatait mint az egyház papja, doktora és teológiai tanára hirdette szóban és hozta nyilvánosságra irataiban. Az egyházon belül állónak hitte és vallotta magát. Reformátori küzdelmének nem volt célja új egyház alapítása, hanem az egyház tanításának megtisztítása és visszasságainak megszüntetése. Hitt az egész egyház teljes megújulásában. Ezzel magyarázható egész sor átmeneti intézkedése, amely a remélt cél eléréséig „szükségmegoldás”-t jelentett, mint pl. a „Notbischof” (szükségpüspökség) intézménye.

Ahogy a reneszánsz és a humanizmus az európai kultúra antik alapjaihoz tért vissza, ugyanúgy mutatott rá Luther a reformációban az egyház ősi forrására és egyetlen fundamentumára, a Bibliára, annak is újtestamentumi középpontjára, a krisztológiára. Tanítása szerint minden egyéb hagyománnyal szemben a legfőbb tekintély és az egyház „egyetlen kincse” a Krisztusról szóló evangélium. Társadalmi szempontból tekintve igaz, hogy a reformátorok a középkori egyház neveltjeiből kerültek ki. A személyi kérdéseken túl azonban világosan kell látnunk, hogy az egyház kontinuitásának igazi alapja minden időben és az összes reformmozgalmakban a Szentírás volt.

Ez az evangélium-centrikusság határozza meg a lutheri reformáció egyházfogalmát is. Az *Ágostai hitvallás* VII. cikke szerint „az egy anyaszentegyház minden időben megmarad. Az egyház a szentek (mj: vagyis az Istenhez tartozók, Krisztusban hívők) gyülekezete, amelyben az evangéliumot tisztán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki.” Nem tartozik az egyház lényegéhez a szervezet, a hagyományok és a szokások, amelyek abból erednek, hogy az egyház is a világban él, munkálkodik és története van. Vagyis: „nem szükséges, hogy az emberi hagyományok, vagy az emberi eredetű egyházi szokások és szertartások mindenütt egyformák legyenek”. A hitvallás XV. cikke viszont védelmébe veszi az egyház történelme folyamán kialakult értékeket, amikor „Az egyházi szokásokról” azt vallja, hogy „meg kell őrizni” mindazokat, „amelyek bűn nélkül megtarthatók és az egyház békességét és jó rendjét szolgálják”.¹³

Ez az egyházfogalom világossá teszi, hogy mi a kontinuitás lényege, és mi az, amiben a lényegen túl is megőrizhető az egység.

Az eddig vázolt összefoglaló kép után szükséges rámutatni a magyarországi reformáció néhány vonására. Miklós Ödön megállapítja, hogy „a reform gondolatát nálunk . . . az alsópapság tömegei hordozták”.¹⁴ Nálunk is érlelődött a társadalmi helyzet, hatottak a különböző reformmozgalmak, de Luther hatására a papság körében terjedt a reformáció, s ők vitték azt igen gyorsan diadalra. Miklós Ödön „alsópapság” kifejezését elfogadhatjuk, ha nem a katolikus „hierarchia ordinis” értelmében használjuk, hiszen az „ordines majores” tagjai és a szerzetesek elöljárói közül is kerültek ki reformátorok. Még nincsenek pontosan regisztrálva a papi tiszteket viselők, de közülük lett reformátorrá Dévai Máttyás, Sztárai Mihály, Kálmáncsehi Márton, Kopácsi István. Idesorolhatjuk azokat is, akiket a már

¹³ KK I. 24, 28.

¹⁴ MIKLÓS Ödön 8.

reformátori szellemben oktató Krakkóban, vagy Wittenbergben elismerten szenteltek az egyház papjává. Az 1561—1562. évi egyházvizitációs jegyzőkönyvek is tanúsítják — amint látni fogjuk —, hogy a papság széles rétegei fogadták be a reformációt, mégpedig megmaradva egyházközségükben, ahová még katolikus lelkészekként saját egyházi előjáróik helyezték őket.

Szervezeti kérdésekben is még jó ideig megmaradt a kontinuitás a régi egyházzal. Révész Imre megállapítja, hogy magyar reformátoraink, akik különféle kérdésekkel gyakran fordultak külföldi reformátorokhoz tanácsért, támogatásért, „egyházalkotmányi, kormányzati és szervezeti kérdésekben egyáltalán nem kérnek útmutatást”. Szerinte azért nem, mert már előzőleg döntő módon megszabta a kereteket „a lutheránus és németbirodalmi minták hatása alatt létrejött fejlődés”.¹⁵

Kétségtelen, hogy a magyar reformációt döntő módon határozta meg Luther tanítása, egyházfogalma azonban csak arra adott indítást, hogy a lehetőségekhez képest a már adott keretekben biztosítva legyen az egyház munkája. A magyar reformáció egyházszervezetét nem „a lutheránus és németbirodalmi minták” határozták meg, hanem a sajátos magyar viszonyok. Már a középkorban kialakult az alsópapságnak egy olyan szervezete, amely alkalmas volt arra, hogy a reformáció egyházának megfelelő keretivé váljék. Miklós Ödön ismerte fel ezt, amikor a „fraternitások” szerepét vizsgálta. Ezekben folyt az alsópapság egyházi tevékenysége, amelyek részint védelmi intézmények voltak a főpapság túlkapásai ellen, részint munkájukat irányító, segélyező szervezeti feladatokat láttak el, jegyzőkönyvbe foglalt kötelező határozatokat hoztak. Nem az egyházi hierarchia egyik intézménye, hanem — szelíden szólva — tárgyaló fele. Ez határozta meg demokratikus jellegét is. Természetes módon váltak a magyar reformáció egyházainak szervezeti alapjává, összejöveteleik zsinattá, anélkül, hogy különösebben változtatniok vagy alapszabályaik megtisztításán kívül új szervezeteket és szabályzatokat kellett volna alkotniok. E keretben folyt a presbiterből reformátorrá lett Huszár Gál tevékenysége is.

KÍSÉRLET SZÜLETÉSI IDEJÉNEK MEGHATÁROZÁSÁRA

Huszár Gál életkoráról, születési idejéről sincs adat kezünkben. Korára vonatkozólag Szilády Áron feltételezése nem alkalmas a további kutatás megkönnyítésére. Nem igazít el abban a kérdésben, hogy az egyetemi matrikulák mely évkönyvében kereshetnénk neve bejegyzését, vagy életkorban hogyan viszonyulhatott kortársaihoz. Művei egy fiatalabb ember gondolatvilágát, érett férfi megfontoltságát, vagy egy öregedő ember bölcsességét tükrözik-e?¹⁶

E kérdések szükségessé teszik a Szilády Áronénál biztosabbnak látszó kombináció keresését. A rendelkezésünkre álló források közül legkiaknázhatóbbnak látszik

¹⁵ RÉVÉSZ Imre, Magyar református egyháztörténet. Debrecen 1938. 188.

¹⁶ L. BOTTA István in ItK 1971. 306—310.

pártfogójának, Forgách Imrének naplója, amely Huszár Gál haláláról a következő bejegyzést tartalmazza: „Huszár Gál úr, az én második atyám, s mindenkinél kedvesebb barátom, nagyképzettségű teológus, Isten evangéliumának páratlan hűségű és fáradhatatlan hirdetője, a jók nagy gyászára és fájdmára, 1575. október 23-án Pápa városában elhunyt, azon a napon, amelyet ez a legjobb és szinte szent férfiú, jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt.”¹⁷

Szilády Áron úgy véli, hogy „a vaticinatus szót illetően — gondolatom szerint — nem kell valami olyas jövendölésnek tartani, mely minden életbeli körülménytől elvonatkoztatva jósolta volna meg a halál elkövetkezésének napját. Lehet az Huszár Gál születésének napja, melyen 60. vagy 70-ik évét betöltötte, melyre ő előre gondolt s fáradságos életének határidejéül emlegethette.”¹⁸

A naplóbejegyzést azonban tüzetesebben meg kell vizsgálnunk. Forgách Imrét Huszár Gál halálhíre megdöbbenetette. Ha naplójában mindenkor halmozza a méltató szavakat, stílusa fellengzős és cikornyás is, a dátumokban rendkívül pontos és körültekintő. Sok eseménynél még a napszakot és az órát is jelöli. E feljegyzése utolsó soraiból kicsendül a csodálkozás: „Huszár Gál. . . elhunyt, *azon a napon, amelyet. . . jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt.*”

Éppen az döbbenetette meg Huszár Gál halála hírében, amit Szilády Áron mellőzni kíván: Nem életkörülményeiből következtette ki „jóval előbb” halála „napját”, hanem éppenséggel minden életbeli körülménytől elvonatkoztatva jósolta meg azt. A pestis kiszámíthatatlansága ellenére jövendölte meg a napot, amelyen meg fog halni. A jövendölésben pontosan ezt látta Forgách Imre prófétáinak (vaticinus). S mindezt tette „jóval előbb, ép és egészséges állapotában”, nem számolva halála módjával, a váratlan pestissel. A bejegyzés arról is tanúskodik, hogy a jövendölés nem könnyedén elejtett megjegyzés volt, hanem határozott és „nem egyszer” megerősített jövendömondás, amely Huszár Gál halálának hírére azonnal eszébe jutott volt patrónusának. A kiszámíthatatlan körülmények s a mégis pontos beteljesedés döbbenették meg a naplóíró főurat.

Hová utalnak ennek a Huszár Gál által régtől fogva, többször hangoztatott, s a váratlanul fellángolt pestissel beteljesedett és Forgách Imre által megcsodált jövendömondásnak gyökerei? Nem a vallásos prófécia, hanem a „tudományos prognózis” világába, személy szerint pedig Hippokratészhez, az orvostudományok atyjához.¹⁹

¹⁷ L. 3. j.

¹⁸ SZILÁDY Áron in RMKT VII. 361.

¹⁹ Wilhelm Heinrich ROSCHER három tanulmánya in Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der königlich. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften: 1. Die Enneadischen und Hebdomadischen Fristen und Wochen der ältesten Griechen. Ein Beitrag zur Vergleichenden Chronologie und Zahlenmystik, XXI. 4. Leipzig 1903. — 2. Die Sieben und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen. Nachträge zu den „Enneadischen und Hebdomadischen Fristen und Wochen” enthaltend. XXIV. 1. Leipzig 1904. — 3. Die Hebdomadenlehren der Griechischen Philosophie und Medizin. XXIV. 6. Leipzig 1904.

Hippokratész az *Epidémiák* első könyvében állapítja meg, hogy a betegségek nem egyszerre, hanem előző állapotok felhalmozódásából keletkeznek. Éppen ezért az orvosnak nem csupán a jelennel van dolga, hanem „meg kell mondania a múltat, ismernie kell a jelent és előrelátnia a jövőt is”. A jövődő előremondásáról szóló tanítását több művében is kifejti, így például *A hetes számról*, *A kritikus napokról* írt munkáiban, de a jövődő előre látásának és mondásának törvényszerűségeire külön művet is szentelt, mégpedig a *Prognózisok* könyvét.

Ezek az orvosi jóslások kora tudományos eredményeinek rendszerezései, függetlenek a hittől és a vallástól. *A tisztességről* szóló művében azt követeli, hogy az orvos csak a tudásra építsen, vagyis mentes legyen minden kuruzslástól és babonától; másrészt az orvosi alázatról azt írja, hogy az emberek bajaiban nem az orvosé az utolsó szó. Ez pedig azt jelenti, hogy tételeit nem a vallással polemizálva állítja.

Hippokratész jóslásai az általa szentnek tartott hetes és kilences szám törvényszerűségeinek rendszerre történő kiépítésén alapulnak.

A hetes és kilences szám szent voltának kialakulását a holdhónap ősi felosztására vezethetjük vissza. Ez vagy a hold tényleges körbefutása, vagy az egyik újholdtól a másikig terjedő időszak alapul vételével történt. Azt az időt, míg a hold az égbolton látható volt, 27 napnak és 7 órának, vagy 28 napnak számították. Ha a 27 napot vették alapul, s ezt osztották hárommal, három kilencnapos hetet nyertek. Ezek voltak az *enneadok*. Így számolták a hónapot a régi Egyiptomban, Indiában, Perzsiában, s így osztották be az időt a görögök is a Homérosz előtti és homéroszi időkben. Ezt az időszámítást találjuk Homérosz és Hésziodosz költeményeiben.

Ha 28 naposnak számolták a hónapot s négyel osztották, négy hétnapos hetet nyertek. Ezek voltak a *hebdomadok*. Így számolták és osztották be a hónapot az asszírok, a buddhisták, a kínaiak, mongolok és zsidók.

Az orvosok ősi tapasztalata szerint a hold és holdfázisok különös befolyással vannak a növekedésre, egészségre és betegségekre, hanyatlásra, menstruációra, fogamzásmentes napokra stb. Kimondták, hogy mindennek rendjét a hetes szám határozza meg. A szélnek hét iránya, a földnek és az emberi testnek hét része van, az év hét évszakra osztható stb. A babiloni csillagászok a planéták hetes száma alapján kidolgozott asztrológiai rendszerükkel még inkább megerősítették a hetes szám szentségének a hitét. Ez a tanítás az orphikusok és Püthagorasz által beépült a görög tudomány rendszerébe is.

A görögök, zsidók, perzsák és germánok a 7. és 9. nap jelentőségét átvitték és alkalmazták az évekre is. Az isteneket hét- és kilencnapos ünnepekkel ünnepelték, s az ünnepeket hét és kilenc évenként rendezték. A zsidók minden 7. évet különös jelentőségű szombatévnek, a 7×7 , vagyis 49. esztendő jubileumi évnek tartották.²⁰

Hippokratész *Prognózisok* könyvében fejti ki a fejlődéstani elvet számszerűen alkalmazó „kritikus napok taná”-t. Orvosi megfigyelés szerint csak a 7 és 9

²⁰ 1Moz 2,2—3, 2Moz 20,8—11, 3Moz 13,1—6, 14,1—9, 25,8—22, Jos 6,1—21, Ez 45,21—25. stb.

hónapos csecsemők életképesek. Minden gyermeknek a 7. napon kell nevet adni, mert az életképtelen újszülött — még Arisztotelész szerint is — általában a 7. nap, a hebdomé előtt hal meg. A betegségek is a 7. és a 9. és a 2×7 , vagyis a 14. napon válnak válságossá. Ezzel a hetes szakaszolással osztotta be Hippokratész az emberi életkort is, a fogamzástól a halálig. Szerinte az ember életében minden 7. év kritikus, „klimakterikus év”. A 9. klimaktérium, vagyis a 9×7 , a 63. év a végzetes esztendő, a „klimax éve”, mégpedig abban az értelemben, hogy az embert többnyire ekkor éri utol a halál, de ha történetesen elkerülné is, utána csak a szomorú öregkor következik.²¹

Ez a szemlélet nem egy tudós kör zárt ügye volt. Példa rá Augustus császárnak unokájához, Gaiushoz írt levele, amelyben 63. születésnapjáról így emlékezik meg: „Amint látod, minden öreg közös válságos esztendején, a 63-ikon átjutottam.” Aulus Gellius, i. sz. II. században élt író érvként idézi e levelet, amikor a válságos esztendőről szól: „Emberemlékezet óta megfigyelték és kitapasztalták, hogy csaknem minden öreg ember életének 63-ik éve valami veszedelemmel és bajjal, testi szenvedéssel, vagy súlyos betegséggel jár, minélfogva azok, akik a dolgoknak és kifejezéseknek ilyesféle tanulmányozásával foglalkoznak, ezt az évet válságosnak nevezik.”²²

Galénosz, i. sz. II. században élt orvos Hippokratész alaptanait kommentárjaival egyetemes uralomra juttatta, s e tanok folyamatosan szerepeltek az egyetemek tanulmányi rendjeiben. Hohenstaufi II. Frigyes a középkori Európa leghíresebb orvosegyetemének, a salernóinak rendtartásában meghagyta, hogy a „quinquennium” idején Hippokratész és Galénosz iratait kell magyarázni. A másik híres egyetem, a montpellier-i is átvette ezt a rendet. A párizsi egyetem előírása szerint a *Prognózisok könyvéről* 36 előadást kellett tartani. A lipcsei, bécsi és nyomukban a többi egyetemek is tantervükbe vették Hippokratész és Galénosz műveit, s igen alaposan foglalkoztak a *Prognózisok könyvével*. Ludovicus Duretus 1784-ben még kommentálta Hippokratész műveit. A „klimaktérium éve” című fejezetben ezt írja: „Életünk 63. éve azért látszik végzetesnek, mert a legtöbb ember akkor hal meg . . . halálának oka éveinek 63. száma; mert akkor tölti be a hétszer kilenc esztendőt.”²³ Egy 1650. évi trencsényi nyomtatvány a 63. évet ugyancsak „fatális klimakterikus esztendőnek” nevezi.²⁴ De még Madách Imre is szól *Az ember tragédiájában* a veszedelmes „climactericus napok”-ról, a Kepler-jelenet 1915—1922. soraiiban: „Rudolf (király): Állítsd fel, Kepler, horoszkópot, Rossz álmom volt az

²¹ Hippokratész műveit kiadta 3 kötetben F. Z. ERMERINS, FOESIUS latin fordításával. Trajecti ad Rhenum 1859—1864. Idézet: *Epidemiák könyve* 2,11. — *Prognózisok könyve* bev.

²² Aulus GELLIUS, *Attikai éjszakák*, XV. kv. VII. feje.

²³ Ludovicus DURETUS, *Commentarius* . . . Lugdunum 1784.

²⁴ RMK II. 758. Az egész oldalas címben: „Mathias Gazur Thurócz Moschoviensis Moderna Spectabili ac Magnificae Trigae Ostrosithianae olim a perpetuis Studijs: nunc a continuis Servitjs: Fatali illo Climacterico Aetatis suae Anno LXIII. humiliter D. D.” — Az utolsó lapon: „Epithalamium Authoris quod ipsemet sibi, praesente Fatali climacterico ac periculoso illo Senibus Anno LXIII. cudit funditque: Superstes”.

éjjel, rettegek. — Ádám (Kepler): Meglesz, uram, amint parancsolod. — Rudolf: Ha majd e climactericus napok Elmúltak, a nagy műt is újra kezdjük.”

Ezt a „tudományt” hallották és tanulták Huszár Gál korában, s még évszázadokon át Európa összes egyetemlein. Ezt tanulta Huszár Gál is. Bornemisza Péter is emlegeti a két híres orvost: „Es ha olly okos bölcş volnális mint . . . Galenus, Hippocrates.”²⁵

A 63. évet tehát „megfigyelés és kitapasztalás” alapján nevezték válságos évnék azok a művek és könyvek, amelyeket az orvosok s általában az egyetemek hallgatói tanultak, s ezek szélesebb köröket is megtanítottak a „jóslásra és előremondásra”.

Huszár Gál személyesen több esetet figyelhetett meg, amelyek megrendíthették, s *jövendölésének* bizonyosságában megerősíthették. Luther Márton, akinek hatására reformátorrá lett, 63. évében halt meg. Philipp Melanchthon, a nagy tanító-mester, akinek példája az ő munkásságát is irányította, ugyancsak 63. évében hunyt el. A Leonhard Stöckel halálát feljegyző, az európai hírű bártfai iskolamester mellett mesterének, Melanchthonnak haláláról is megemlékezik, életkorát klimaktériumokban is meghatározva: elhunyt „betöltve kilencedik klimaktériumát, vagyis a 63. évet”.²⁶ Telekessy Imre kassai és felső-magyarországi főkapitány, akinek védelmét élvezte, s akinek halála után a keserves üldöztetés évei újra kezdődtek számára, 1560-ban, 63. évében hunyta le szemét. Nádasdy Tamás nádor, minden protestánsnak, neki is áldozatkész pártfogója betöltött 63. évében távozott el az élők sorából. E példák is arra indíthatták, hogy halála napját saját „megfigyeléssel és kitapasztalással”, „tudományos alapon” előre megjövendölje. Mindezeket figyelembe véve feltételezhetjük, hogy Huszár Gál jövendölésében a 63. válságos évet, a klimaktérium évét jelölhette meg élete végső határaként. Eszerint születése az 1512. évre eshetett.

Születése napjával kapcsolatban helytállónak látszik Szilády Áron kombinációja, bár nem találja meg a pontos kapcsolatot október 16. és 23. között. „Valószínűnek tartom ezt azon régtől fogva mai napig gyakorlatos szokásnál fogva, hogy a született gyermek azt a nevet kapta és kapja, mely név a naptárban vagy születése napján, vagy ahhoz közel található. A Gál név régebben sem tartozott a sűrűbben használtak közé s mindig október 16-ra esett és így éppen egy héttel október 23-a előtt. Régen az oktávák fontos szerepet játszottak, s Huszár is ennek a révén juthatott a Gál névhez.”²⁷

Jánossy Lajos mutat rá, hogy az oktáva nemcsak az egyház régi szokása szerint, de többnyire még ma is a keresztelés napja, s így Huszár Gál halála születése

²⁵ RMNy I. 541. BORNEMISZA, Foliopostilla. 533.

²⁶ OSzK Kézirattár Quart. Lat. 1169. Libellus actuum synodaliū et subscriptionum quam ecclesiasticorum, tam politicorum ablegatorum Quinque Civitatum. — Utolsó két lapján: Aō 1560 7 mai mortuus est Doct. et Clřmus M. Leonhardus Stöckelius Rector Scholae Bartpēñ vir tota Hungaria bene meritus 49. die post obitum Praeceptoris Sui Philippi Melanchton, qui *post completum clymactericum nonum, sc. annum* 63 placide obdormivit 19. Aprilis.

²⁷ L. 18. j.

oktávájára, vagyis a keresztelese napjára esett. „Gál napja október 16, ennek nyolcada október 23, az előbbi születési, ez kereszteleési napja lehetett, amelynek fényében — a régi kegyesek példájára — láthatta és várhatta Gál pap is a mennyei születés — a földi hazából való elköltözés napját.”²⁸

Ezt a kombinációt megerősíti, s egyúttal e dátum érthetőbbé teszi élete egyes eseményeinek megértését, kortársaihoz való korbéli viszonyát.

Forgách Imre Huszár Gált „második atyjá”-nak nevezi. Ez még akkor is vonatkozik a reformátor életkorára, ha patrónusa „lelki atyját” tisztelte meg ezzel a címmel. Forgách Imre születési ideje naplója bejegyzése alapján 1540. december hava. A 28 esztendővel idősebb Huszár Gált Forgách Imre tehát méltán nevezhette „*parens meus alter*”-nek.

Huszár Gál 1553 augusztusában üldözött presbiterként érkezett Magyaróvárra, Zacharias Wohniczky kapitány és ura, a Magyarország kormányzásával megbízott Miksa főherceg védelme alá. Vagyis negyven esztendőskoráig megszerezte a presbiteri rendfokozatot, huzamosabb ideig munkálkodhatott, széles körben terjesztette a reformáció tanait, mert 1553-ban Hall János (Johannes de Hallis), a pozsonyi egyház vicarius Ujlaki Ferenc püspök nevében már másodízben exkommunikálta, közönséget ki a római egyházból.²⁹ Mindezek az események jóval fiatalabb korában elhelyezhetetlenek lennének.

Dávid fia 1573 elejétől magániskolát tartott fenn Nagyszombatban, 1575 kezdetén másodpap, majd év végén elsőpap Pápán.³⁰ A korabeli iskolázási rendszert figyelembe véve, 23—25 éves kora előtt nemigen tölthette be a rektori tisztelet, 28—29 éve előtt pedig a pápai első lelkési posztot. Ha tehát Dávid elsőszülött lett volna, Huszár Gál házasságkötésének élete 35. évében meg kellett történnie. Ha figyelembe vesszük, hogy presbiteri tisztelet tölthetett be, aktív lelkészként csatlakozott a reformációhoz, s ezután szánhatta magát a nősülésre, e dátum is pontosan elhelyezhető életkorában.

Ezek alapján kortársaihoz való viszonyát is meghatározhatjuk, amelyet eddig csak sejtettünk. Sztárai Mihály, aki előbb püspöke, majd paptársa volt Pápán, 10—12 évvel lehetett idősebb, Bornemisza Péter, akinek mestere volt, s aki Kassán diakónusként működött mellette, 23 évvel volt fiatalabb nála. Melius Péternél, akivel Debrecenben került össze, 20 évvel volt idősebb.

E kombináció alapján feltételezhető, hogy Huszár Gál születési ideje 1512. október 16-a, szombat, halála pedig 63. életévében, keresztelese napjára eshetett, vagyis 1575. október 23-ára, vasárnapra. Élete ismeretlen területeinek további kutatására, de a már ismert anyag vizsgálatára és magyarázatára is nélkülözhetetlen korának legalább valószínűsített magyarázata.

²⁸ JÁNOSSY Lajos in Lelkipásztor 1950. Belmissziói munkaprogram. 17.

²⁹ ŠSÚA SSR Bratislavská kapitula- súkrovný archív. Fasc. 4. nr. 2. Correspondentia. A° 1553. (Pozsonyi káptalan — titkos levéltár.)

³⁰ ZOVÁNYI, Lexikon

AZ ELŐDÖK

Huszár Gál tanultságát, műveltségét vizsgálva, bizonyossá vált számomra, hogy hazai iskolázás után valamelyik külföldi egyetem hallgatója volt. Születése idejével kapcsolatban említettem Szilády Áron hipotézisét, amelyben azt is megállapítja, hogy a „Gál név régebben sem tartozott a sűrűbben használtak közé”. Átnézve a számba jöhető egyetemi anyakönyveket, abban a másfél évtizedben, amelyben Huszár Gál magasabb képzettségét szerezhetette, egyetlen Gállal találkoztam a krakkói egyetemen. Az anyakönyvben az 1536-ik évben — a rovatoknak megfelelően — a következő bejegyzés található:

Nomina	Propria	Patria	Dioecesis	Solutio
Gallus	Benedicti	De Bauriui	Strigoniensis	3 grs.

A magyar burza anyakönyvében is megnéztem az eredeti bejegyzést, s az világosan és félreérthetetlenül „Gallus A Banrÿw”, s nem Bamyw, amely olvasattal is találkoztam.³¹

Hosszas kutatás után sem sikerült közvetlen bizonyítékot találnom, de számos közvetett adat erősítette meg feltételezésemet, hogy az anyakönyvben szereplő Benedek azonos Huszár Benedekkel, a reformátor atyjával, Huszár Gál pedig a krakkói egyetemen szerezte műveltségét. Művei, összeköttetései, nyomdai beszerzései is korábbi krakkói kapcsolatokra mutatnak vissza.

E bizonyítékok közül kívánom csupán a fontosabbakat kiemelni, mégpedig a monográfia szempontjának megfelelően: először az elődökre, majd a Krakkóra utaló érveket csoportosítom. Teszem ezt abban a reményességben, hogy amennyiben jó nyomon járok, a további kutatás számára segítséget nyújtok, s a reformátor életének erre a szakaszára is több fény derül.

Az elődök és a rokoni kapcsolatok tisztázása érdekében Mátyás király korába kell visszanyúlnunk, aki 1466. február 6-án, Diósgyőrben kelt egyetlen oklevelével azonos címert adományozott „Gregorio Magno et Petro Huszár de Zerdahel” és mindkét nembeli utódaiknak.³² A közös címer a két család közvetlen rokonságára utal. Bár az adománylevelél csak általánosságban szól arról, hogy a címeradományozásban katonai szolgálataik jutalmaként részesültek, a körülményekből azonban kiviláglik, hogy a husziták elleni harcban tanúsított vitézségükért kapták, ugyanúgy mint Thurzó Mátyás, a Thurzó család egy tagja is.³³

Mátyás királynak erre a címeradományozására még 1791. szeptember 20-án is hivatkozik a késői utód, Huszár Pál a nemességét igazoló iratokat kereső Huszár

³¹ A. CHMIEL, Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. Krakkó II. Köt. 1892. 281. — SCHRAUF Károly, A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493—1558). Budapest 1893. 31. — Gallus a Bamyvnek olvasva: Registrum Bvrsae Cracoviensis Hvngarorum, Budae 1821. 48.

³² ÁLDÁSY Antal, Monumenta Hungariae Heraldica, Budapest 1926. III. füzet. — Turul 1907. 141.

³³ WENCZEL Gusztáv, Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz. Budapest 1878. 11—12.

Lőrincnek, Bécsből küldött, franciául címzett levelében: „...mindgyárt Huszár György által első Mátyás koronás királyunktól impetrált armalis levelét Kegyelmeddel közleni, kommunikálni, es ha szükség hozza magával erga dandas mihi reverzális kezében is adni kész vagyok”.³⁴

Dunaszerdahely (ma Dunajská Streda) Thurzó Elek birtoka volt, aki hozományként két leányának, Annának és Erzsébetnek adta. A Huszár és Nagy családok dunaszerdahelyi birtokossága, nemési előneve, Thurzó Mátyással együttes katonáskodása már ekkor a Thurzókkal, majd később a Thurzó-vővel, Báthory András országbíróval való kapcsolatukra utal.

Szerdahelyi Huszár Péter felesége Miklósfalvai István leánya, Anna volt. Gyermekeik: István, Kálmán, Benedek, Veronika és Ilona. Huszár Péter valamikor Debrecenben lett birtokos, mert az oklevelek 1504-től „Debreci”-nek nevezik, s így nevezi őt Ulászló király 1511. november 9-én Budán kiadott, birtokában őt megerősítő donációs levele is.³⁵

Legidősebb fia, Huszár István, akinek felesége Anna, 1504-től szintén „Debreci”.³⁶

A család valamikor a Vas megyei Kemenesalján fekvő Vadasülésen jutott birtokhoz, mert Huszár Kálmánt 1528-ban már „Vadasülési”-nek nevezik.³⁷ Az 1554. évi dicalis összeírás idején is telkes nemes volt a Huszár család Nemeskocs és Boba községekben, s a köztük levő, 1638-ban a török által elpusztított Vadasülésen.³⁸ Vadasülési Huszár Kálmán Erdődi Péter szolgálatában katonáskodott. A zavaros 1528. évben társaival együtt, a korszak többi katonájához hasonlóan, a nem, vagy rosszul fizetett zsold pótlására raboltak és fosztogattak. A kapcsolatok és további következtetések érdekében szükségesnek tartom társai egy részét megemlíteni: Nagy Tamás és Nagy Imre „von Seglyn”, Valkai Péter Valkáról, Hosszútóti Domokos Hosszútótról, Somogyi Bálint stb., később mind Ferdinánd király híresé vált katonái.

Huszár Kálmánt a soproniak elfogták, kínvallatásnak vetették alá és 1528. december 23-án kerékbetörésre ítélték. E napon megírta végrendeletét, amelyben anyagi ügyeken kívül azt rendeli, hogy fia zarándokoljon a domonkosok szent vér kegyhelyére, Bátára. Az ítéletet december 24-re virradólag hajtották végre rajta.³⁹

Utódai közül bizonyosat csak egy fiáról, Jánosról tudunk. A Csurgóhoz közeli Porrog kisközség 1536. évi adórajstromában ugyan „filiorum Colomani Huszar” szerepel,⁴⁰ 1548—1550-ig Lak és Porrog, Magazd bánya, Mórichel községekben

³⁴ Štátny archív v Nitre (Nyitrai Állami Levéltár), (OL mikrofilmtára C 684.)

³⁵ Pannonhalmi rendi levéltár, Somogyi család levéltára 1. fiók. (OL mikrofilmtára 686.)

³⁶ Uo.

³⁷ HÁZI Jenő, Sopron szabad királyi város története. I. r. 7. k. Sopron 1929. 336. II. r. 2. k. Sopron 1931. 31.

³⁸ OL E 158. Conscriptio portarum. Castri Ferrei. Tom. XI. fol. 132, 160.

³⁹ L. 37. j.

⁴⁰ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1896—1914. Somogy vm. 130.

már csak Huszár János birtokosa 1-2 portának.⁴¹ Porrog község az 1552—1554. évi török hadjárat idején elpusztult.

Huszár János Nádasdy Tamás szolgálatában állt, amiről az 1547—1552. évi számadáskönyvekben bőségesen találunk adatokat.⁴²

Szerdahelyi Huszár Péter harmadik fia volt Huszár Benedek. Istvánnal és Kál-mánnal, s húgaival együtt Ulászló király 1511-ben őt is megerősítette Debrek, Felső- és Alsó-Lak, Porrog és Kisfalud birtokában.⁴³ 1544—1559 közt a Vas megyei Meszlenben, Bobán és Vadasülésen tartják számon birtokosként.⁴⁴ 1546-ban említés történik leányáról, Mártáról, Körössy Literatus Mihály Vas megyei dicator feleségéről. 1548-ban Nagy Ferenc de Meszlen, Huszár Benedek és Söptei Nagy Ambrus megverték és gyalázták saját kúriájában Söptei Török Ferencet és nejét, Luciát.⁴⁵ Nézetem szerint ez a Huszár Benedek volt Huszár Gál atyja.

Látszólag problematikusnak tűnik, hogy a csallóköz-mátyusföldi eredetű, Vas és Somogy megyében birtokos Huszár Benedek fia „Bánrévi”-nek írja magát. Bánréve Gömör megyében van, s ismerünk Bánrévi családot, de sem Benedek, sem Gál nevű családtaggal nem találkoztunk. Az viszont számtalan példával igazolható, hogy mind az 1529., mind az 1532. évi török hadjárat idején éppen azokból a megyékből menekültek észak felé, amelyekben a Huszár család tagjainak birtokai is voltak.

Gömör megye és Bánréve 1776-ig az esztergomi egyházmegyéhez tartozott, tehát nem félreértésből fakad, hanem helyes a „dioecesis Strigoniensis” megjelölés.

Huszár Gálnak és fiának, Dávidnak kapcsolatait kutatva szólnunk kell a Berenhidai Huszár Péter néven híressé vált huszárkapitányról. Ő is a Szerdahelyi Huszár család leszármazottja, és Mátyás nevű testvérével együtt az 1554. évi és a későbbi Vas megyei dicalis összeírások szerint is Vadasülésen és a szomszédos Nemeskocs községben egytelkes nemesek.⁴⁶ „1563-ban a Mórycz, Weörös és Péterffy családbeliekkel új adományba (nova donatio) kapta Vadasülés helységet. A beiktatás a következő évben: »1564. diei exemptionis praemissae« történt meg” szomszédos birtokosok jelenlétében.⁴⁷

Palota kapitánya Thury György volt, aki a Veszprém, Várpalota és Székesfehérvár közt fekvő Veszprém megyei Berenhidát bírta. (Miksa király 1574. január 10-én kelt okiratával Huszár Péternek adományozta a berenhidai kúriát, két

⁴¹ OL E 158. Conscriptioes portarum. Comitatus Simigiensis. Tom. XXXVII.

⁴² KUMOROVITZ L. Bernát és M. KÁLLAI Erzsébet, Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból, I—II. Budapest 1959. I. 247—248, II. 149—175.

⁴³ L. 35. j.

⁴⁴ L. OL 158. Conscriptioes portarum. Castri Ferrei. Tom. II. XI. fol.

⁴⁵ HERÉNYI István szíves közlése a birtokában levő Hetyéssy István regesztás könyvéből. 1546, 170/c., 1548, 219/b.

⁴⁶ L. 38. j.

⁴⁷ VAJAY Sándor, A vasvármegyei Vadasülésről származott berenhidai Huszár Péter, a XVI. század nagy huszára, in Vasvármegye, 1943. június.

elhagyott jobbágytelket és egy malmot.)⁴⁸ Berenhidát 1638-ban pusztította el teljesen a török.

Huszár Péter Nádasdy Tamással ugyanolyan szoros kapcsolatban volt, mint Huszár Kálmán. Keresztapja volt Nádasdy Ferencnek, a fekete bégnek, aki 1589-ben „Egredie domine et compater nobis honorande”-nek szólítja.⁴⁹

Vajay Sándor írja: „az említett 1554. évi dikális összeírás és még néhány általunk ismert eredeti oklevél feltétlen amellett bizonyít, hogy ő (t. i. Huszár Benedek) volt édesapja a mi vitézünknek, Huszár Péternek.⁵⁰ A nádasladányi Nádasdy család levéltárában található „Genealogia familiae Huszár” szerint viszont Bartholomaeus Huszár volt az atyja.⁵¹ (A rendelkezésre álló adatok csupán azt bizonyítják, hogy rokoni kapcsolatban állt Huszár Gállal. Valószínűleg a reformátornak, de bizonyosan fiának, Dávidnak támogatója volt Pápán, amelynek 1577-től kapitánya, 1593-tól főkapitánya volt.)⁵²

Feltételezésünket megerősíti, ha a Mátyás király által azonos címer adományozásában részesült Nagy család tagjait és Huszár Gállal való kapcsolatukat áttekintjük, szintén csak a tárgyunk szempontjából fontosabb adatokat kiemelve. A címeradományozásban részesült Nagy Gergely utódai: Nagy Imre és Nagy Lőrinc.⁵³ Nagy Imre fiai: Sebestyén és Pál, Nagy Lőrincé: István.⁵⁴

Nagy Imre — mint már említettük — 1528-ban Erdődi Péter szolgálatában állva Vadasülési Huszár Kálmánnal együtt katonáskodott, s fosztogattak, de neki sikerült megmenekülnie az elfogástól. 1545-ben a komáromi naszádosok vajdája (Emericus Nagy de Zerdahel Nazadistarum Maiestatis Regie Waywode).⁵⁵ 1553-ban egy időre Nádasdy Tamás szolgálatában, Kapos várban „belliductor”.⁵⁶ Kassán háza volt, a városban polgárjogot szerzett. 1560 elején halt meg, mert ez év március 6-án tárgyalta a kassai tanács néhai Catherina és néhai „circumspecti Emerici Nagy concivis noster” örökségi ügyét.⁵⁷ Talán ez a haláleset is hozzájárult, hogy Huszár Gál sürgetni kezdte a városi tanács meghívását, s még márciusban Magyaróvárról Kassára távozott. Lehetséges, hogy az elhunyt rokon házába.

Nagy István, Nagy Lőrinc fia, Nagy Imre unokaöccse ugyancsak Szerdahelyi volt. Későbbi iratokban „Maróti Nagy István” néven találkozunk vele. 1553-ban Tata kapitánya,⁵⁸ Innen kerül Komáromba naszádos vajdának, majd Paksy János

⁴⁸ OL P 507. II. k. Okiratok. 133. csomó, nádasladányi Nádasdy család levéltára, nr. 578—579.

⁴⁹ TAKÁTS Sándor, Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest é. n. (493. j.) 318.

⁵⁰ L. 47. j.

⁵¹ L. 48. j.

⁵² L. 49. j.

⁵³ ŠSÚA SSR v Bratislave. Bratislavská kapitulá- sükrovný archiv. Capsa 30. Privata. Fasc. 1. nr. 23. Satkov elenchus I. 63.

⁵⁴ OL O 65. Káptalanok felterjesztett elenchusai. Egri káptalan. II. k. 116.

⁵⁵ L. 53. j.

⁵⁶ L. TAKÁTS Sándor 49. j. alatt idézett műve I. 165.

⁵⁷ AMK Protocollum H III/2. maculatura 11. 26v.

⁵⁸ StaW Hung. Fasc. 70. OL mikrofilmtár W 667. 1553. márc. 3.

főkapitány mellé vicekapitánynak (Stephanus Nagh vicecapitaneus Comaromien-sis).⁵⁹

Utóda a tatai kapitányi tisztségen veje, Eszéki István lett, aki 1558-ban huszárjaival Komáromba ment lovakat patkoltatni. Távollétében a török elfoglalta Tatát. Eszékit hanyagság vádjával kőpadra vonták és kivégezték.⁶⁰ Paksy János halála után, 1562-től a magyarok parancsnokává lett 1564-ig, amikor a király Pethő Jánost nevezte ki Komárom főparancsnokává.⁶¹ Nagy Istvánt megbízható és ügyes emberként konstantinápolyi követségbe is küldték. Pethő János 1564-ben alkalmas személyként ismét ajánlotta erre a feladatra, de ő elhárította a megbízást azzal, hogy már előző útjukra is erősen ráfizettek.⁶²

Huszár Gált Nidermayr német főkapitány szerint ugyan Paksy János hívta meg a komáromi magyar nászadosok papjává 1562. augusztus második felében, de Paksy már október első napjaiban elhunyt. Huszár Gál ezután Nagy István oltalma alatt folytatta munkáját. A reformátor meghívásában is bizonyára jelentős szerepe volt, az azonban kétségtelen, hogy a kémszolgálattal is megbízott és a letartóztatást elrendelő parancsról elsőként értesült Nagy István játszotta a főszerepet abban, hogy Károly főherceg parancsának megérkezése előtt három nappal, 1563. február 5-én, éjnek idején Huszár Gál eltávozott Komáromból.⁶³

Mindezek a szoros kapcsolatokra utaló szálak erősítettek meg feltételezésemben, hogy Huszár Gál a Mátyás királytól címeradományban részesült Huszár családból származik, rokon az azonos címert kapott Nagy családdal, atyja pedig a kitüntetésben részesült Szerdahelyi Huszár Péter fia, Huszár Benedek.

KRAKKÓ

A krakkói egyetemi anyagkönyvben és a magyar burzában bejegyzett Gálnak Huszár Gállal való azonosságát megerősíti, ha figyelembe vesszük a reformátor életének, munkálkodásának Krakkóra utaló mozzanatait.

Születése idejét 1512-re kíséreltük meg rögzíteni. A krakkói egyetemre 1536-ban, 23—24 éves korában iratkozott be, s ez megfelel a kor gyakorlatának.

Krakkó két irányban hatott döntő módon a magyar reformációra: énekkultúrájával és magyar nyelvű könyvek kiadásával, s ez a kettő határozta meg Huszár Gál egész életművét.

Énekes reformátor volt, s a gyülekezeti, istentiszteleti énekek minden műfajának, amelyek 1560. évi énekeskönyvében, s 1574. évi graduáljában megjelentek,

⁵⁹ Uo. Fasc. 79. OL mikrofilmtár W 675. 1558. dec. 4. Stephanus Nagh vicecapitaneus Comaromien-sis, 1558 dec. 22. Steffan Nagy underhauptman.

⁶⁰ ISTVÁNNFFY 434.

⁶¹ StaW Hung. Fasc. 86. Enns 1562. okt. 14.

⁶² TAKÁTS Sándor, Rajzok a török világból. II. k. Budapest 1915. 366.

⁶³ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 329—330.

bölcsője Krakkó, s szerzői a krakkói egyetemre járó, a reformáció szellemétől áthatott és a gyülekezetek szükségéit felmérő hallgatók voltak. Nem tartjuk véletlennek, hogy a krakkói egyetemre járó énekszerzők és Krakkóban énekeskönyvet kiadók gyülekezeti énekei szinte összességükben megjelentek az 1560. évi énekeskönyvben.

Tordai Benedek 1517—1518-ban járt az egyetemre, s 1544-ben írta a 30. zsoltár parafrázisát: „Bened bíztam Uram Isten, soha ne gyaláztassam”. Kézirat alapján került az 1560. évi énekeskönyvbe.

Gálszécsi István 1524-től volt az egyetem hallgatója, 1526-tól a magyar burza tagja. Énekeskönyve éppen 1536-ban jelent meg nyomtatásban Vietornál (RMNy I. 18). Tíz éneke közül kettőt Huszár Gál felvett 1560. évi énekeskönyvébe, a többit gyenge minősége, vagy nem gyülekezeti ének jellege miatt kihagyta. Megfigyelhetjük, hogy az egyiket, „Krisztus a mi bűneinkért meghala”, Gálszécsi kotta nélkül, Huszár Gál kottával közli, a másikat, „Mi hiszünk”, Gálszécsi kottával, Huszár kotta nélkül veszi be énekeskönyvébe.

Batizi András ugyan Wittenbergben járt egyetemre, de műveit Vietor krakkói műhelyében nyomtatták. Tizenöt énekéből a gyülekezeti énekként használható Huszár Gál közli 1560. évi énekeskönyvében.

Valkai Kelemen Huszár Gállal egy időben, 1536-ban járt a krakkói egyetemen. Ő is indítást kapott énekek írására. „Az Isten előtt való igazulásról” írta „Csak te read Úristen” kezdetű énekét. Hosszú és templomi énekeknek alkalmatlan volta miatt Huszár Gál sem énekeskönyvébe, sem graduáljába nem vette fel, barátja és munkatársa, Bornemisza Péter azonban ilyen énekeket is közölt, és alighanem Huszár Gál útján hozzá jutva betoldotta énekeskönyve Huszár Gáltól átvett részének énekei közé. (RMNy I. 513, 157a.)

Huszár Gál graduáljának himnuszai is Krakkóra utalnak. Már ott kezdhette meg fordításukat az 1529-től az egyetemen tanuló Bencédi Székely István, s ugyanott, Vietor nyomdájában jelentette meg 1538-ban *Az ekklezsiának régi deák hymnus nevezettel való énekei* címen. (RMNy I. 26.) Csomasz Tóth Kálmán megállapítja, hogy a XVI. században már korán megjelenő himnuszszövegek egy része semmi kapcsolatot nem mutat a középkori kódexek fordításaival. Egymás közt azonban annyira megegyeznek, hogy közös forrásra utalnak, s ez Székely Istvánnak az énekeskönyve lehet. (RMDT I. 73.)

Héber nyelvi ismeretei és zsoltárfordításai is Krakkóra utalnak. Az egyetemen már előzőleg is tanították a héber nyelvet, de rendszeres oktatása 1528-ban kezdődött. Az első professzor David Leonard volt, 1529-ben pedig már a holland Jan van der Campen, humanista néven Johannes Campensis. Ketten együtt szerkesztettek egy latin zsoltáros könyvet, amelyet 1532-ben Krakkóban ki is adtak. Az 1529-ben Krakkóba beiratkozott Székely István ezt is alapul vette *Zsoltárkönyvében*, amelyben, mint írja: „kiválkípen és mindennec fölötte követtem az Sidó nelvet”. „Kinyomtatta Krakkóba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli La-

zar.” (RMNy I. 74.) Dán Róbert szerint Székely figyelembe vette a héber textust.⁶⁴ Huszár Gál ismerte és használta Székely zsolnáfordításait, és ő is hivatkozik a „Sidó nelv” alapul vételére.

Az ének és liturgia ügyében munkálkodott a krakkói egyetemen 1526-tól együtt tanuló Szegedi Lajos és Kálmáncsehi Márton. Szegedi Lajos már Székely Istvánnal egy időben fáradozott a zsolnárok fordításán, amelyeket feltehetően liturgiai használatra készített, s elküldte Nádasdy Tamásnak. Sylvester azonban 1547-ben lesújtó kritikával illette, s lehetséges, hogy ezért sem kerültek kinyomtatásra.⁶⁵

Szegedi gyülekezeti éneket is szerzett, az 51. zsolná „Légy irgalmas” kezdetű parafrázisát. Huszár Gál ezt kézirat alapján vette be 1560. évi énekeskönyvébe.

Szegedi fordításai lehetnek azok a „Lajos-antifónák”, amelyek az 1619-ben befejezett Spáczay-graduálban maradtak ránk: „Sequuntur dominicales aliquot antiphonae Ludovicanae”. (Stoll 38.)

A liturgia terén alapvető jelentőségű munkát végzett Kálmáncsehi Márton a prima-rend megalkotásával. Ez Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének függelékeként jelent meg, s 1574. évi graduálja reggeli istentiszteleti rendjének fő forrása. Amennyiben igaz Schulek Tibor és Varjas Béla feltételezése, hogy Kálmáncsehinek ez a rendtartása már 1550 körül, alighanem Vietornál megjelent, Huszár Gál már ebben az időben hozzájuthatott és megismerhette. (RMNy I. 70.)

Nyomdászai tevékenysége felől megközelítve a problémát, ugyancsak Krakkóra utaló mozzanatok találunk. Döntő kérdés az, hogy hol tanulta a nyomtatás „művészetét”? Betűkészletét Bécsben szerezte be Raphael Hoffhaltertől. Ennek alapján arra következtetnek, hogy a nyomdászatot is tőle tanulta. Munkájában bizonyára igénybe vette szóciuszok segítségét, de főként debreceni működése idején tűnik ki, hogy mestere volt a nyomtatásnak. Amikor Török Mihály, vagy kezdő nyomdászok egyedül nyomtattak, a kiállítás romlott, a hibák szaporodtak. Amikor maga végezte vagy irányította a munkát, kiadványai kifogástalanok, s ha nem sürgette az idő, díszesek is.

Nem tartom lehetségesnek, hogy a nyomtatást attól a Hoffhaltertől tanulta, aki csak 1555-ben érkezett Bécsbe, és eleinte betűöntőként és formametszőként dolgozott, s csak 1556. április 10-én kapott három évre privilégiumot a nyomtatásra. Nem hihető, hogy az exkommunikált, gyülekezeti munkával megterhelt, Magyaróvárról Bécsbe csak időnkint és külön engedéllyel látogató Huszár Gál nem egészen két esztendő alatt tőle sajátította el a mesterségbeli tudást. Alighanem Vietornál, Krakkóban tanulta a nyomdászatot, aki csaknem kizárólagos kiadója volt abban az időben a magyar nyelvű műveknek, kottás kiadványokat is megjelentetett, s nyomdájában készítették a magyar nyelv hangzóinak megfelelő betűket: é=ę,

⁶⁴ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Humanizmus és reformáció sorozat 2. sz.* Budapest 1973. 49.

⁶⁵ BALÁZS János, Sylvester János és kora. Budapest 1958. 263—272.

gy = g stb., amelyeket a Hoffhalter készletének kiegészítésére Huszár Gál vagy Krakkóból szerzett be, vagy Bécsben metszetett.⁶⁶

Krakkóban kapott indítást és tanulta a nyomdászatot Sylvester és Abádi Benedek. Vietornál működhetett korrektorként és tanulhatta a nyomdászatot Huszár Gál is, magyar nyelvű munkák nyomtatásánál, amelyek közül Gálszécsi énekeskönyve kottás kiadványként éppen abban az 1536. évben jelent meg, amikor Benedek fia, Gál, a jelek szerint Huszár Gál Krakkóban tanult, s az egyetemen, Vietor nyomdájával, s csaknem az összes, addig ott tanult, egyházi irodalmat művelő tanulókkal kapcsolata kezdettől végig megmaradt.

Különösen is figyelemreméltónak ítélem, hogy Huszár Gál feltételezett közreműködése idején, 1536-ban, Gálszécsi István énekeskönyve kétféle kottanyomással jelent meg. Bredár Gyula állapította meg, hogy az első két íven fadúcokra metszett hangjegyek vannak, a negyedik íven viszont öntött részekből összerakható kottákat alkalmazott a nyomdász. (RMNy I. 18.) Így, ha Huszár Gál Hoffhalternél szerezte is be kottakészletét, a kottaszedést és nyomtatást Vietornál tanulhatta, s magas színvonalon sajtátította el. Bár készlete mindvégig megmaradt, sem életében, sem holta után kotta nyomtatására senki nem vállalkozott.

A VÍZKELETI PLÉBÁNOS

A pozsonyi káptalan magánlevéltárában található, csaknem egy méter hosszú kiközösítő iratból tudjuk meg, hogy Huszár Gál legkésőbb 1551—1552-ben a mátyusföldi Vízkelet plébánosa volt.⁶⁷

Vízkelet (ma Čierny Brod = fekete gázló) nevét a mellette folyó Dudvágon levő átkelőhelytől kapta, vagyis kereskedelmi közlekedési csomópont volt. Egyházi okiratok már 1279-ben említik a községet.⁶⁸ A semptei járáshoz tartozott 26 más községgel együtt.⁶⁹

Vízkelet birtokosa Thurzó Elek volt, 1526-ig tárnokmester, 1527—1542-ig országbíró, 1531—1542-ig I. Ferdinánd király helytartója. Meghalt 1543-ban. Huszár Gál sorsának alakulása szempontjából szükséges e kérdést tisztázni, mert csaknem minden mű Báthory Andrást mondja Vízkelet birtokosának, s ez félreértésekhez vezetne. A Thurzó-levéltár iratai alapján azonban pontosan nyomon követhetjük Vízkelet sorsának alakulását. Thurzó Eleknek második nejétől, Ormosdi Székely Magdolnától két leánya született: Anna és Erzsébet. Annát Báthory

⁶⁶ Vö. VARJAS Béla, A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok, in Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest 1969. 79—128.

⁶⁷ BOTTA István, Huszár Gál háromszori excommunicációja, in Adattár 10. k. Szerkeszti HERNER János és KESERŰ Bálint. Szeged, 1990, 124—148. A kiközösítő irat latin szövegét és magyar fordítását a tanulmányban közli SZEPESSY Tibor.

⁶⁸ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: BOROVSZKY Samu. Budapest 1896—1914. Pozsony vármegye. 128.

⁶⁹ OL E 159. Regesta decimarum. X. 4214, 1—10. (1550.)

András vette nőül, Erzsébet első férje Jarosláv Pernstein, a második Ungnád Ádám, a harmadik Julius Salm gróf volt. Thurzó Elek Temetvényt, Semptét, Galgócot tartozékaival, Vízkelettel és a Tolna megyei Ozorával együtt hozományként leányainak adta.⁷⁰ Végrendeletében arról is intézkedett, hogy amennyiben Anna leányának férje, Báthory András magtalanul halna el, e birtokok Erzsébet leányára szálljanak. Báthory 1552 virágvasárnapján erről igazoló iratot állíttatott ki.⁷¹

Huszár Gál patrónusai tehát a Thurzók voltak, Thurzó Elek, leányaival és férjeikkel együtt. Exkommunikációja és Vízkeletről való kényszerű távozása után is a Thurzók családi kapcsolatai révén került Magyaróvára.

Thurzó Elek igen korán a reformáció hívévé lett. Pápán már alighanem azelőtt elkezdte a reformálást, mielőtt a város Enyingi Török Bálint birtokába került, s 1531-ben iskolát is állíttatott.

Báthory András Szabolcs, Szatmár és Somogy megyék főispánja, 1554-től 1566-ban bekövetkezett haláláig országbíró, nejével, Thurzó Annával együtt erőteljes pártfogója volt a reformációnak. Misét nem mondatott, eretnek és nős papjait Oláh Miklós érsek idézésére sem engedte elmenni a nagyszombati zsinatokra.⁷² Somogyi Melius Péter fogságból történt kiszabadításában is hathatós szerepe volt.⁷³

Hasonlóan karolta fel a reformátorokat Thurzó Erzsébet is, mindhárom férjével együtt. Fő pártfogoltjuk később Bornemisza Péter volt, Huszár Gál munkatársa, majd 1574-től a püspökségben utóda.

Huszár Gál Vízkeleten 1553. augusztus első feléig élvezte a Thurzók pártfogását. Amennyiben már tíz évvel előbb is ott volt, Thurzó Elekét, később leányaiét, Annáét, Erzsébetét és férjeikét, Báthory Andrást és Jarosláv Pernsteinét.

Vízkeleten volt nemesi birtoka a korán lutheránussá lett Vízkelety családnak.⁷⁴ Gergely 1539-ben Krakkóban tanult. Későbbi kézírással neve mellé jegyezték: „elhunyt Kolozsvárt, lutheránus”.⁷⁵ Vízkelety Jakab 1556-ban a nagyobb kancellária jegyzője, testvére, György 1559-ben lévai várnagy.⁷⁶ Várnagysága idején volt a város plébánosa Vízkelety Mátyás, aki talán rokona védelmének köszönhette, hogy a számára vészterhes időkben is helyén maradhatott. A Forgách család tagjai

⁷⁰ OL E 196. A bethlenfalvi Thurzó család levéltára. — WENCZEL Gusztáv másolatai, in OSzK kéziratára. Quart. Lat. 2886. *Analecta historica et copiae diplomatum familiam Thurzo de Bethlenfalva concernentia*, 1400—1845. fol. 383. nr. 74, 95, 98. — fol. 150. fasc. 420. nr. 35.

⁷¹ OL NRA Fasc. 420. nr. 35. Báthory András igazoló irata 1552 virágvasárnapján (ápr. 10.)

⁷² EsztPrVlt AEV Oláh érsek iratai 1561—1562.

⁷³ BOTTA István, Melius Péter ifjúsága. *Humanizmus és reformáció* sorozat 7. sz. Budapest 1978. 126—127.

⁷⁴ LENGYEL Menyhért, Mosonmegye 1754-ben igazolt nemes családai. Mosonmagyaróvár 1934. 17.

⁷⁵ SCHRAUF Károly, *Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* . . . Budae 1821. 50. — EtE IV. 585.

⁷⁶ HORNYIK János, Kecskemét város története. I—IV. Kecskemét 1860—1866. Id.: I. 222—225.

ugyanis tiltakozásul a jogtalanak tartott adók beszedése ellen, Koppány György császári kapitányt családi haditanácsi ítélet alapján kivégezték. A király a vétkes családtagokat fő- és jószágvesztésre ítélte. A reformációt korán befogadó Forgách család ekkor nemcsak maga, hanem lutheránus papjai mentése érdekében is teljes erővel fáradozott. Gyimesi Forgách Zsigmond 1559. október 29-én levélben fordult Nádasdy Tamás nádorhoz, akit nyilván a reformáció pártfogójának tartottak, hogy két papjuknak adjon menedéket, mégpedig Vízkelety Mátyás lévainak és Semptei András barsinak.⁷⁷ Vízkelety Mátyás azonban még 1562-ben is helyén volt, s Luther, Melanchthon, Brenz és Bullinger műveinek alapos ismeretében fél napig is elvitatkozott a barsi főesperessel.⁷⁸ Alighanem két Vízkelety Tamással is számolhatunk, apával és fiával. Az egyik 1545-ben Sempte várnagya, amelyhez Vízkelet is tartozott.⁷⁹ A másik 1564-ben Gyalui Torda Zsigmond mellett előbb ügyvédként tevékenykedett, majd a hivatali ranglistán egyre magasabbra emelkedve bárói méltóságot nyert.⁸⁰ Kéziratos naplója a XVI. század második felétől 1611-ig tartalmaz bejegyzéseket várakról, tulajdonosaikról, jövedelmeikről, Miksa király betegségeiről és használt gyógyszereiről, a századvégi török háborúról.⁸¹ Huszár Gál kapcsolatban állhatott a Vízkelety család több tagjával, elsősorban a Forgáchok pártfogolta Vízkelety Mátyás lévai plébánossal.

Vízkelet lakosairól — mondhatnánk, hogy Huszár Gál híveiről — is maradt ránk feljegyzés. 1533—1546 között a porták száma átlagosan 30, s ebből a Thurzóké 13 1/2 és 21 között váltakozott. Az 1576—1578-ik évek dézsmajegyzékei a neveket is közlik, s a Thurzó-levéltárban fennmaradt adatok azt igazolják, hogy az évtizedek során csak a személynevekben volt változás, a családnevekben nem. A lakosok néhány kivételtől eltekintve magyarok, az említett három év dézsmajegyzéke alapján a következők: Michael Futho, Blasius Ramocha, Georgius Zima, Christophorus Farkas, Andreas Farkas, Matheus Myke, Georgius Kovach, Lucas Zabo, Franciscus Futho, relictá Andreae Zabo, Stephanus Ragach, Clemens Ragach, Stephanus Soos, Blasius Soos, Demetrius Nagh, Bartholomaeus Pap, Urbanus Kanthor, Sigismundus Botta, Augustinus Byro, Georgius Pal, Joannes Leorincz, Petrus Georgh, Balthasar Farkas, Matheus Farkas, Balthasar Zalay, Benedictus Teryeny, Joannes Lerincz, Anthonius Mezaros, Michael Leorincz, Stephanus Botta, Franciscus Botta, Emericus Panda, Urbanus Bacho, Mathias Czibor, Joannes Nagy, Emericus Ragach, Ambrosius Zabo, relictá Antonio Botta, Joannes Futho, Urbanus Futho, Simon Jo, Benedictus Futho, Nicolaus Horvath, Stepha-

⁷⁷ OL E 185. Nádasdy család levéltára. Forgách Zsigmond Nádasdy Tamásnak. Missilisek, 1559. okt. 29.

⁷⁸ ZOVÁNYI: Reformáció I. 533.

⁷⁹ OL E 196. A Thurzó család levéltára. 30. cs. Fasc. 4. Az Esztergomi Káptalan másolatban kiadott okirata: „Ferdinandus rex . . . venerabilis magistri Thomae de Vízkeleth, alias provisorii Castri Sempthe . . . Datum vigesimo die, diei Executionis, Anno Domini 1545”.

⁸⁰ NAGY Iván

⁸¹ Egyetemi Könyvtár kéziratára, G 151. sz. Ritoók Zsigmondnének köszönöm, hogy az adatra felhívta figyelmemet.

nus Horváth, Petrus Kovách, Benedictus Kovach, Philippus Botta, Stephanus Zabo, Simon Ragach, Paulus Josa, relicta Wolfgangi Kis, Franciscus Ramocha, Stephanus Tott, Joannes Sezlak.⁸²

A lakosok egy része marha- és egyéb állattal való kereskedésből élt. Egy 1557-ből származó feljegyzés szerint heten űzték e foglalkozást, s mindegyik „társaival együtt”: Urbanus Cantor, Laurentius Michaelis, Ambrosius Zabo, Benedictus Zakal, Thomas Panda, Laurentius Jonas, Simon Ragach.⁸³

Vízkelet a pozsonyi archidiaconátus, főesperesség egyházközségei közé tartozott. A főesperesség három districtusra tagozódott: a pozsonyira, a „Districtus inter aquas”-ra, és a „Districtus Challocköz”-re. A XIV. században a Csallóköz nélkül a főesperesség 30 plébániájáról tudunk a pápai tizedjegyzékekből. A XVI. században a Csallóköz nélkül (Pozsonyt és Nagyszombatot egynek számítva) 67, a Csallóközzel együtt 107 plébánia volt. E növekedést a természetes fejlődés mellett a török elől észak felé meneküléssel magyarázhatjuk. A községek nemzetiségi megoszlása az 1561—1562. évi egyházvizitációs jegyzőkönyvek szerint így alakult: „bohemicus” 4, „germanus” 1, s ezen kívül kettőben volt német pap, de a községek maguk, mint például Somorja, magyarok. „Croaticus” 2, de az egyik csak „részben”, egy pedig nem régen telepedett be, mert Báthory András dévényi földjei művelésére hozott horvátokat. Glagolita szertartású, tehát ugyancsak horvátnak számítható volt 1. Bár szlovákok és németek több helyen is voltak, a 107 egyházközség közül 99 magyar.

A vizitációs jegyzőkönyvek szomorú képet mutatnak az egyházi helyzetről. 1561-ben a 107 község közül 57-ről állapítja meg, hogy „plebano vacat”. A következő évben a 96 meglátogatott egyházközség közül 49 volt „üresedésben”. A század közepére a papok és a hívek nagy része már a reformációhoz csatlakozott. A jegyzőkönyvek ugyan 50 plébános közül 43-at minősítenek katolikusnak, de a tájékozatlan vagy megtévesztett vizitátor jelentése korrekcióra és kiegészítésre szorul. A katolikusnak minősített plébánosokról is sok olyan adatot közöl, amelyeket nem ítélnénk meg erkölcsi kategóriák alapján, hanem — legalábbis jórésben — a reformáció hatásaként. Három pap nős, családos, hús tart szőlőgálót, házvezetőnőt (famula, servitrix, focaria), s közülük nyolcnak gyermekei is vannak. A csejtei Melchior plébános kereken kijelentette, hogy családja nélkül nem tud élni. Katolikusoknak minősített plébánosokról írja a jegyzőkönyv, hogy az úrvacsorát két szín alatt osztják, tonzúrárt nem viselnek, a misét lutheránus módra celebrálják, csak közgyónást tart egy, fülbegyónást nem. A távollevőről is kiállítja a jegyzőkönyv a jó bizonyítványt, de a jelentés mellé más kéz odairta: „elmenekült a nem kívánatos vendégek elől”.

De még e jeleknél is jobban mutatják a reformáció terjedését azok az 1533-tól kiadott exkommunikációs iratok, amelyek az Esztergomi Prímási és a Pozsonyi

⁸² OL E 159. Magyar Kamara Archívuma. Regesta decimarum. Mikrofilmtár 9716. doboz. A Botta név 1576-ig változatosan Botha, Bottha, Batha, Battha, Botta, 1577-től Botta.

⁸³ OL E 196. Thurzó család levéltára. 35. csomó. Fasc. 33. I. cs. nr. 4.

Káptalan levéltárában található, s amelyekre a megfelelő helyeken utalunk. Itt csak egyetlen példát állításunk igazolására: a Szentgyörgyön szolgáló Jeremiás plébánosról a vizitátor megállapítja, hogy a szentségeket a római rítus szerint szolgáltatja ki. A Pozsonyi Káptalan Magánlevéltára „Fiscalatus” tömbjében két exkommunikációs irat, az egyik 1557. február 22-i, a másik május 6-i keltezésű minősíti Jeremiást eretneknek, aki előzőleg somorjai pap volt, majd a szentgyörgyi-ek hívták meg plébánosukul.⁸⁴ Minderről a vizitátornak nem volt tudomása.

Vízkelet egyházát a „Boldogságos Szűz”-ről nevezték el. Titulusát egy 1334-ik évi okirat tartotta fenn: „Andres beate virginis in Vyzkeleth ecclesie plebanus et rector.”⁸⁵ A templom mellett tehát már ebben az időben működött iskola és folyt az oktatás a plébános vezetésével. Mivel a XVI. századi jegyzékekben sincs külön feltüntetve a rektor, alighanem ezt a munkakört is Huszár Gál látta el. Az 1544. évi dica-jegyzék szerint a plébánosnak 1 portája volt és 1 forintot fizetett.⁸⁶ Ha Huszár Gál már ekkor Vízkeleten volt, ezt a forintot ő fizette.

Vízkeleten kívül járhatta a sok plébános nélkül maradt gyülekezetet, és terjeszthette a reformációt. Ezekről az egyházakról később is sajnálattal emlékezik meg. Amikor 1559-ben kinyomtatta Sztárai Mihálynak *Az igaz papságnak tiköre* című disputáció-dramáját, az előszóban így ír: „... az Mathyus földét és Challoközt fosztá meg az Olah Ersec a nagy Istenec igeietől es a Christustol szerzett Sacramentomoknac igazán valo ki szolgáltatásátol”.⁸⁷ Huszár Gál vízkeleti működésének feltárásával fény derül arra a sokat vitatott problémára, hogy vajon mi készítette a reformátort az e vidékről való megemlékezésre. Csupán megemlítem, hogy idézett mondata pontosan egybecseng az *Ágostai hitvallásnak* „Az egyházzól” szóló VII. cikkével.

HUSZÁR GÁL EXKOMMUNIKÁLÁSA

A már idézett 1553. évi kiközösítő iratból tudjuk, hogy első ízben Ujlaki Ferenc idézte a Szentszék elé eretnekség vádjával, legalább egy esztendővel előbb, s természetesen „sub poena excommunicationis”. Huszár Gálnak bizonyára már hosszabb ideje kellett munkálkodnia a reformáció terjesztésén, mire felfigyeltek tevékenységére, s feljelentették Ujlaki püspöknek.

⁸⁴ ORTVAY Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. Budapest 1891. 7—16. — P. Carolus PÉTERFFY: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. . . Viennae Austriae MDCCXLII. A II. k. 263. laptól: Appendix prima, de Dioecesi Strigoniensi. Petrus Pazmany, archi-episcopus Strigoniensis. — BUCKO. — Kiegészítve: EsztPEL AEV nr. 2125. sub 5. ahol az idézések és exkommunikálandók is jelölve vannak, és ŠSÚA SSR Bratislavská kapitulá-súkrövný archiv. Capsa 25. Fiscalatus. Fasc. 1. nr. 35.

⁸⁵ Anjou-kori okmánytár. Szerk.: NAGY Imre, TASNÁDI NAGY Gyula. I—VII. Budapest 1879—1920. Id: III. 120.

⁸⁶ EtE IV. 336.

⁸⁷ RMNy I. 158.

Ujlaki Ferencet Ferdinánd király 1526-ban nevezte ki győri püspökké, s 1549-ben nyerte el a pápai konfirmációt. Várday Pál esztergomi érsek halála után, 1550-től királyi helytartóvá lett.⁸⁸

Az idézésről az 1553-ik évi exkommunikációs irat így ír: „Tudomásotokra hozzuk, hogy a múlt év folyamán imént említett urunk, Ujlaki Ferenc stb., lelkipásztori kötelességének megfelelően, megkereste levelével a tiszteletreméltó Gallus Anaxiust, a Vízkelet nevű birtok plébánosát; hogy ő Gallus Anaxius, engedelmes alárendelthez illendően és az isteni atyák szent kánonai és rendeletei értelmében hozzá, mint feletteséhez menjen el, járuljon elébe és magát az eretnek fertelem gyalázatától tisztítsa meg. Ő azonban nem ment el hozzá és köteles engedelmességet nem tanúsított, hanem lázadó és engedetlen módon elmulasztott elébe járulni, s ezzel sem érvén be, ahogy mondani szokás, mint a keresztyén egyház üszkösödő tagja (putridum membrum), eretnek fertelmet tanított és terjesztett.” Huszár Gál távolmaradásával az egyházi törvények szerint automatikusan exkommunikálttá vált.

Az exkommunikációs eljárás első lépése ugyanis a *feljelentés* (*denuntiatio*) volt, amely önmagában alapos okot nyújtott az idézésre és perbefogásra, ezért a nyomozást (*inquisitio*) el sem kellett rendelni. Kik, honnan és mióta küldték feljelentéseiket, annak nem tudtam nyomára bukkanni. A *vádat* (*accusatio*) is csak általánosságban olvashatjuk ki az 1553. évi iratból: „eretnek fertelem gyalázata”.

A feljelentést követő, *Szentszék elé történő perbeidézés* (*citatio*) meghatározta, hogy milyen ügyben, ki előtt és hol kellett a feljelentettnek megjelennie. Ugyanazon megyében a határidő 15 nap volt. Az idézőlevelet kézbesíthetlenség esetén a templom ajtajára kellett kifüggeszteni. *Az idézéssel a per folyamatba volt téve* (*litis pendentia*). Az egyházi jogban — a római jogtól eltérően — a bírászkodás nem a perbe bocsátkozással (*litis contestatio*) kezdődött, hanem az idézéssel. Ez azt jelentette, hogy a megidézett távolmaradásával sem akadályozhatta meg az elmarasztalást, jelen esetben az exkommunikációs ítélet kihirdetését.

Szokásos volt a meg nem jelent elítéltet, a makacskodó alperest másod- és harmadízben is megidézni (*monitorum superabundans canonicum*), s a hatóság segítségül hívásával „*kifüggesztett idézőparanccsal*” (*edictum valvale*) megjelenésre kötelezni. Ez Huszár Gál esetében ekkor valószínűleg elmaradt az Ujlaki által megindított eljárást követő, az országot fenyegető veszedelmes események, főként a török 1552. évi hadjárata miatt.

⁸⁸ UJLAKI Ferenc, Károlyi (Laurentius), *Speculum Jauriensis Ecclesiae*. . . Jaurini 1747. 79. — RIMELY, Carolus: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis*. Posenii 1880. 236—237.

Az országos kényszerhelyzet miatt a reformátor ellen az eljárást csak 1553-ban folytatták. Ez az esztendő a reformáció elleni harc fontos állomása. Ferdinánd király április 9-re országgyűlést hívott össze Sopronba, s azon fiaival, Miksa és Károly főherceggel együtt április 22-én személyesen is megjelent. Az országgyűlés vallásügyi végzései az 1548. évi törvényekre hivatkozva rendelték el a katolikus egyház restaurációját. Az ekkor érsekké kinevezett Oláh Miklós teljes erővel fogott hozzá egyháza helyreállításához. Elrendelte a folyamatban levő ügyek lezárását és a meghozott ítéletek végrehajtását. Így került sor Huszár Gál Ujlaki Ferenc által kezdett ügyének lezárására is.

Az idézőlevelet Ujlaki győri püspökre, királyi helytartóra utaló hivatkozással Joannes Hall, vagy Hallis, 1525 óta a pozsonyi egyház örkanonokja (custos), majd dékánja, 1540-től Ujlaki „procurator generalis”-a adta ki. Tagja a győri káptalannak is, és mosoni főesperes, de sem a káptalant, sem főesperességét soha nem kereste fel. Ezért káptalani javadalmának csak felét, de főesperesi jövedelmének teljes összegét vette fel. 1550-től Ujlaki püspök vikáriusa, s a káptalan főügyésze (causarum auditor generalis ecclesiae Poseniensis).⁸⁹ A Huszár Gál ellen e minőségében kiadott idézőlevelet másolatban megküldte a nagyszombati, gerencséri, zelinci, majtényi, csatai és egyéb egyházaknak, azok plébánosainak, presbitereinek, klerikusainak és közjegyzőinek. A megkeresettek kötelesek voltak 9 nap alatt háromszori kánoni intéssel felszólítani a megjelenésre az idézetet, s annak távollmaradása esetén minden értesített és figyelmeztetésre kötelezettnek vasár- és ünnepnaponként exkommunikálni kellett az engedetlent, s a kiközösített nevét nyilvánosan közzé kellett tenni, s Krisztus híveinek messze elkerülni.

Amennyiben az ünnepélyes exkommunikáció és az exkommunikált nevének nyilvánosságra hozatala után 14 nap elteltével sem jelent meg illetékes hatósága előtt az exkommunikált, a „makacsság” (contumacia) bűnébe esett, ami az idézőlevél szerint azt jelentette, hogy „a makacsság növekedtével a büntetésnek is növekednie kell”, — vagyis az exkommunikációt súlyosbították, s a teljes ünnepi szertartást megismételték. Ezt nevezték „aggravatio”-nak, a tridenti zsinat utáni Pontificalékban „excommunicatio maior”-nak.

Amennyiben Huszár Gál ezt a súlyosbított kiközösítést újabb 14 napig „megátalkodott és lázadó lélekkel viselné”, s nem térne a megbánás útjára, azonos szertartással tovább súlyosbítják kiátkozását. Ezt a végső súlyosbítást „reaggravatio”-nak, a tridenti zsinat után „anathema”-nak nevezték, s a bűnösre kimondták az „interdictum”-ot. V. Márton pápa a konstanzi zsinat határozata alapján adta ki 1418-ban az „Ad evitanda” konstitúcióját, amelyben különbséget tesz az „interdictum personale” és „locale” között. Huszár Gálra mindkettőt kimondták. A kikö-

⁸⁹ Johannes Hall: RIMELY előző jegyzetben idézett műve halála idejét helyesen 1556-ra helyezi. — BEDY Vince, A győri székesegyház története. Győr 1938. Halála évét tévesen jelöli meg 1544-ben. 1549-től mosoni főesperes: EtE V. 160.

zösítő irat először is megparancsolja, hogy az exkommunikált, aggravációval és reaggravációval sújtott Huszár Gál „pártolását, társaságát, barátságát, szolgálatát ezentúl egészen és teljességgel kerülni kell, és vele semmi módon beszélni, őt szolgálni, ételt, italt, vizet, vagy tüzet rendelkezésére bocsátani, vagy bármiféle emberbaráti vigasztalásban részesíteni” nem szabad, mert az ezt megszegőket is exkommunikációval sújtják. Azt is elrendeli a kiközösítő irat, hogy amennyiben Huszár Gál exkommunikálását „a fáraó megátalkodottságával” viselné, minden hely interdictum alá vettetik, ahol időzik, vagy tartózkodik: városok, falvak, mezővárosok, vidékek, várak stb. E helyeken csak a gyónás és keresztség szentségét szolgáltatathatják ki, az oltári szentséget csak a betegeknek, házasság egyházi szertartással nem köthető, egyházi temetés nem végezhető.

Egyben elrendelik a kiközösített Huszár Gál javainak elkobzását, személyének kiszolgáltatását a „*brachium saeculare*”-nak, világi karhatalomnak. Ennek fogantatását később megkísérelték, de a körülmények miatt elmaradt.

Ilyen ítélettel és ekkora megtorlás kilátásba helyezésével szemben Huszár Gált pártfogói nem tudták tovább oltalmazni, azért biztonságosabb helyre menekülését segítették elő. A Thurzó család rokoni kapcsolatai révén Magyaróvár, a Habsburgok családi birtoka lett menedékhelyévé. Itt folytatta nagyarányú reformatori tevékenységét Zacharias Wohniczky kapitány és Miksa király védelme alatt 1560 március elejéig.

Vízkelet hosszú időre szomorú sorsra jutott. Az 1561. évi egyházvizitációs jegyzőkönyv szerint a község „lakosai azt mondják, hogy nincs egyházuk... gyónás nélkül halnak meg, s temetkeznek, ahol akarnak. Plébánosuk nincs. Keresztelkednek, ahol tudnak...”. Az 1562. évi jegyzőkönyv még siralmasabb képet fest róluk: „Ez a nép sem Istennel, sem emberrel nem törődik. A helység temploma gyalázatos és piszkos. Sok esztendő óta nincs plébánosuk, az egyházi szentségeket és a katolikus férfiakat megvetik és gyalázzák. Szakramentárius eretnekségtől fertőzöttek.”⁹⁰

⁹⁰ BUCKO 138—147.

MAGYARÓVÁR

ZACHARIAS WOHNICZKY KAPITÁNY

Amikor Magyaróvár Habsburg családi birtokká lett, a magyarok fokozatosan kiszorultak az igazgatásból, s a királyi birtokokon kívül a megyében is egyre nagyobb teret hódítottak a Habsburgok számára megbízhatóbb németek és csehek. Soraikból válogatták a parancsnokokat és a harmincadhivatalokba még véletlenül sem kerülhetett magyar ember. Így lettek a vár kapitányai, s egyúttal Moson megye főispánjai a Wohniczkyak.¹

A Wohniczky család a cseh Manhartsbergben levő Illmauból származott Magyaróvárra. Johann Wohniczkyt fia, Zacharias követte a kapitányi tisztségben. Siebmacher azonban téved tisztségviselésük idejének meghatározásában, miszerint az apa 1554—1556-ig, fia 1561—1576-ig töltötte be a tiszteket. Zacharias Wohniczky már 1548-ban magyaróvári kapitányként ad kötelezvényt Mária királyné biztosainak a birtokszerződés megtartását illetően.² E minőségében levelez 1550-től Nádasdy Tamással.³ Magyaróvár kapitányaként írja jelentését az Alsó-Ausztriai Kamarának 1551. november 4-én.⁴ Siebmacher Wohniczky első feleségéről, Catharina von Neydeckről, Thurzó Bernát özvegyéről sem tesz említést.

Thurzó Bernát „comes in Grafenegg” az 1521. március 19-én elhunyt Thurzó György körmöci kamaraispán és Fugger Anna elsőszülött fia, aki többnyire ausztriai birtokain tartózkodott. Neje Catharina von Neydeck volt. Thurzó Elek meleg rokoni kapcsolatot tartott unokaöccsével. Végrendeletében nemcsak arról intézkedik, hogy a 2000 forint kölcsönt fizessék vissza neki, de örökösévé is teszi unokaöccsét.⁵ Thurzó Bernát 1551. december 4-én hunyt el.⁶ Özvegyét bizonyára a gyászév letelte után vette nőül Zacharias Wohniczky. Thurzó Bernát nyolc gyermeke közül több elhunyt, egy részük nagykorúvá lett, férjhez ment, de Borbála 1559. évi férjhez menetelég Wohniczky mostohaleányaként a kapitány gyámsága alatt állt.⁷

Huszár Gál bizonyára a Thurzók pártfogásával került Magyaróvárra, Zacharias Wohniczky és neje oltalmába. Thurzó Anna és Erzsébet férjeikkel, Báthory And-

¹ J. Siebmachers grossen und allgemeines Wappenbuch. IV. 4. Abth. II. 580.

² HATVANI (= HORVÁTH) Mihály, Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. k. (1538—1553), Pest 1858. 210.

³ OL E 185. Nádasdy család levéltára. Missilisek.

⁴ StaW Allgemeine Akten. Fasc. 79.

⁵ OL E 196. Thurzó család levéltára. 36. cs. Fasc. 4. Irregistrata.

⁶ WAGNER, Carolus, Analecta Scepussii sacri et profani. I—IV. Viennae, Posonii, Cassoviae 1773—1778. I. h.: IV. 22. sz.

⁷ StaW Hung. Fasc. 79. 1558 jan. 12. — Uo. Fasc. 80. Allgemeine Akten, 1559. jan. 22.

rással és Jaroszláv Pernsteinnel együtt e rokoni kapcsolat révén helyezték veszélybe jutott prédikátorukat a kapitány védelme alá. Ők szerezhették meg Miksa király engedélyét, a kapitány pedig nemcsak Miksa jóindulatát nyerte meg Huszár Gál számára, hanem — amint a későbbiekből kitűnik — erőteljes támogatását is.

Huszár Gál magyaróvári tartózkodása alatt hunyhatott el Wohniczky első felesége és nősülhetett újra a kapitány. Második házasságával ismét egy olyan családi érdekközösség tagjává lett, amely szerteágazó összeköttetéseivel és együttműködésével tekintélyét és felemelkedését biztosíthatta.

Magyaróváron sorra jelentek meg Németországból, Ausztriából és Csehországból származó családok, s minden tagjuk fontos tisztet töltött be. Ilyenek voltak a Giengerek, Ramingok, Rotwitzek, Knorrok, Tadoltok. Rokonaikat pedig a királyi udvar előkelői között találjuk. Dieonisy Bosniczky előkelő nemesi főhivatalnok, (neve nyilván Wohniczky, mert a kapitány neve is szerepel e formában nem saját kezű aláírásokban) Georg Gienger udvari főmarsall.⁸ Damián Gienger az 1544. évi sváb parasztháborúban tüntette ki magát, s jutalmul Ferdinánd király lovaggá ütötte. Az Ursula Schütz von Rottenauval kötött házasságából született tíz gyermekének egyike volt Cosmas, aki először a konstanzi püspök apródja volt, majd császári hadi szolgálatba lépve részt vett Buda 1541. évi ostromában. Megmenekülése után hadbiztossá, császári tanácsossá és a magyaróvári harmincadhivatal vezetőjévé, „Oberdreissiger”-ré lett az ulmi patrícius család sarja. 1560-ban, Huszár Gállal egy időben távozott Magyaróvárról, s Linzben telepedett le. Ott is halt meg 1592. augusztus 26-án. Testvére, vagy leánya volt Anna Gienger, aki a felső-ausztriai Gross- und Klein-Raming urához, Felix von Raminghoz ment feleségül.

Felix von Raming és Anna Gienger házasságából két leány született: Margaretha és Mechtild. A kisebbik Mechtildnek (†1604) első férje Andreas Tadolt kapitány, magyaróvári harmincados volt. Férje 1560. július 2-án bekövetkezett halála után Mechtild Kristof Knorr magyaróvári polgárhoz ment nőül. A Knorr család a csehországi vallási zavargások miatt hagyta el hazáját és szóródott szét. Kristof 1572-ben elhunyt, s a szintén Magyaróváron megtelepedett Wilhelm Rotwitz lett Mechtild harmadik férje. Az idősebb testvér, Margaretha von Raming a Huszár Gált pártfogó, Zacharias Wohniczky második felesége volt.

A kapitány e házasságával már három szilárd bázisra támaszkodhatott, amelyek megingathatatlaná tették tisztségben, bár gyakorta merültek fel ellene panaszok, sőt súlyos anyagi vádak is. Az egyik a Thurzókkal és Fuggerekkal való családi kapcsolat, a másik a királyi udvarban tevékenykedő rangos rokonság, a harmadik pedig lutheránus beállítottsága, amelynek révén Miksa király bizalmát és védelmét élvezte.

Lutheránus meggyőződése készítette arra, hogy Huszár Gált, aki ugyan a magyarok papja volt, nemcsak nagyra becsülte, aminek leveleiben gyakran hangot ad, de a reformátor ellen meg-megújuló támadások és végleges eltávolítására indított üldöztetése idején minden lehetséges módon védelmére kelt.

⁸ A Raming és Gienger családokra az 1. jegyzet alatti mű IV. Bd. 5. Abth. 66, 730.

Magyaróvár elnevezése latinul *Vetus Arx*, németül *Ungarisch Altenburg*, török történetírók műveiben *Isztergrád* és *Isztergun*.

A sík helyen fekvő várost hat nagy olaszbástyával erősített várfal övezte. A vár „mocsaras helyen fekszik, sáncokkal, s igen erős palánkokkal és kettős vizes árokkal körülvéve, amelyek közül a negyven lépésnél is szélesebb külsőbe dél felől a Lajta folyó ömlik bele. Északról a Duna egy szakasza folyik mellette, amely itt közepszerű vadakban és főként vadkanban bővelkedő három szigetet alkot, s amelyből a vizet Mária királynő költségére, akié a vár, nemrégén a vár belső árkába vezették, hogy a vár levegőjét folyóvíz tegye mérsékeltébbé és egészségesebbé” ... „Úrnóm, Mária királyné Óvárhoz tartozó falvaiban — írja ugyancsak Oláh Miklós — oly nagy a (halaknak és rákoknak) sokasága, hogy a lakosok szekérszámra szállítják a szomszédos Bécs városába.”⁹

A várarkok mélyebbek voltak a vár körüli folyóknál, ezért az ostromló seregeknek lehetőségük sem volt a víz elvezetésére, vagy kiszáritására. Annak ellenére, hogy a királyné bevezette a Duna vizét a várarkokba, a mocsártól fertőzött levegő a láz melegágya volt. Mária szerette és gyakran felkereste Óvárt, de a gyenge szervezetű királyné utolsó ott tartózkodása alkalmával váltólázban megbetegedett, s félelmében még Brüsszelben is élete végének elközeledtéről panaszkodott.

A vár alatti mocsáron vezetett át a nyugat felé irányuló kereskedelem és marhajátás főútvonala. Ez könnyűvé tette a kereskedők ellenőrzését, nehézzé az ellenség támadását. Ezekről a nehézségekről számolnak be a török történetírók, amikor Szulejmán 1529. évi Bécs elleni hadjáratáról írnak. Mind a szeptemberi átvonulás, mind az októberi visszavonulás rendkívüli megpróbáltatást jelentett a török seregeknek. „Szeptember 21: A padisah őfelsége nagy fáradalmak között átkelt ama nehezen járható hídon. Szeptember 28: Három hídon, néhány mocsáron és folyón történt átkelés után pihenés. Október 18: Átkelés az Óvár előtt levő három hídon és pihenés.” Az október 18-i visszavonulásról írja Szulejmán jegyzője a szultán naplójába: „Több katonának a lova és a málhája a mocsárba süllyedt; némelyek a málhával együtt ott hagyták, mások ellenben a málhát megmentették, de igáslovuk a mocsárban maradt. Annyi kint és gyötrelmet kellett kiállni, amennyit még sohasem éltek át. A katonaság nagy része csak négy-öt nap múlva találván meg pogyászát, addig sátor, s ruhák nélkül jártak ide s tova. A mocsárban maradt szertáraknak és ágyúknak nincs száma.” Az ágyúkat nem is tudták tovább vontatni, hanem Óvárnál hajóra rakták, a szekereket pedig felégették.¹⁰

A vár a Dunántúl egyik erős véghelye volt. A várost is körülfogta a szabálytalanul ovális külsőtornyos vár. Ezen belül volt a trapéz alakú, emeletes, sarokbástyás

⁹ OLAHUS, Nicolaus: *Hungaria*. Athila. Edd. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ. Budapest 1938. Id: *Hungaria*, cap. VIII. 3—4. — XVIII. 21—22.

¹⁰ Török történetírók 1—2. Ford: THURY József. Budapest 1893—1896. in *Török—magyar történelmi emlékek*. 2. osztály: Írók. Id: 1. 336—337, 341.

várkastély. A belső várat két kisebb olaszbástya erősítette. A bejárati híd tengelyében állt a kaputorony, kissé tört vonalú dongaboltozatával. Ez feltehetően római alapfalakra épült. A vár felőli bejáratnál az egykor itt állomásozó XIII. római légió emlékét őrző feliratos tábla van. A felvonóhid mögötti bejárat félkörű, kőkeretes kapunyílás. A vár magvát a szabálytalan trapéz alakú, kétemeletes kastély képezte, négy sarkán védőtornyokkal. Stellán kívül Magyaróváron a hazánkban később még sokat építő Francesco del Pozzo is megfordult, aki Németországban „a birodalom lovagja és főfelügyelője” megtisztelő címet kapta. Ő 1545 körül vizsgálta felül Óvárt, az egyre fontosabbá váló dunántúli végházat.

HABSBURG CSALÁDI BIRTOK

Magyaróvárt egyéb javakkal együtt II. Lajos király jegyajándékkul adta Mária királynénak. 1522. január 22-i házasságkötése után, február 8-án Budán kelt ünnepélyes kiadványában nejét jegyajándékaiban megerősítette, s ugyancsak az 1522. évi Szent Lőrinc-napi országgyűlés is.¹¹ Így lett Magyaróvár Habsburg családi birtokká. Ferdinánd király 1527. augusztus 1-jén foglalta el a várost és a várat, s átadta a bátyja üdvözlésére Thurzó Elek és Oláh Miklós kíséretében oda érkezett Mária királynénak. E napon Ferdinánd felesége, Anna, Bécsben fiút szült, akit szépatyja emlékére Miksának neveztek.¹² Az 1529. és 1532. évi hadjárat során a szultán elfoglalta, majd Szapolyai Jánosnak átadta a várat. Magyaróvár sorsát véglegesen a Ferdinánd és János király között 1538-ban létrejött békekötés határozta meg. A jegyajándékkul kapott birtokok, Magyaróvár is, megmaradtak a királyné, s halála esetén örököseinek birtokában.

Mária királyné Németalföldre távozása után egy ideig megtartotta birtokait saját kezelésében. 1548-ban azonban V. Károly császár közbenjárásával és békebíróságával bérleti szerződést kötött Ferdinánd királlyal, aki a királyné számára 34 000 magyar forint évi bért biztosított. A királyné biztosai kötelezvényt írtak alá birtokának minden tisztségviselőjével, hogy ha Ferdinánd nem tartaná meg a szerződést, a birtokokat átadják a királyné kezelésébe. Ilyen kötelezvényt írt alá 1548 második felében Zacharias Wohniczky magyaróvári kapitány is.

Mária királyné kérelmére 1551. március 9-én Ferdinánd király elrendelte, hogy a bérleti díjat hat esztendőre előre ki kell fizetni. A király ezután a haszonbérbe vett birtokot átengedte fiának, Miksának.¹³

¹¹ ORTVAY Tivadar, Mária, II. Lajos magyar király neje. Budapest 1914. 58—61. — SZABÓ Dezső, A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Budapest 1909. 57.

¹² ISTVÁNFFY IX. 164—165.

¹³ L. 2. j. alatti mű II. 3—17, 153—165, 195—196, 210, 237.

Az 1553-ban Moson megyében összeírt negyven helységben levő 739 porta 17 birtokos kezében volt. Külön emlitem Báthory Andrást, Thurzó Anna férjét, Huszár Gál pártfogóját, akinek 1546-ban a Magyaróvárhoz tartozó Pachnesyderben (Lajtafalu) 4 1/2, 1553-ban 8, 1555—1556-ban 7 lakott, 6 elhagyott, 1557-ben pedig 3 1/2 lakott és 4 elhagyott portája volt.

Az 1532. évi összeírások szerint 26 helység volt Magyaróvárhoz tartozó várbirtokok. A török sereg átvonulása és a spanyol segítő csapatok dűlása következtében 8 község teljesen elpusztult, így Huszár Gál Magyaróvárra érkezésekor már csak 18 község tartozott a vár birtokához.¹⁴

Magyaróvár Moson megye székhelye volt, s a megye mindenkori főispánja az idegen származású óvári kapitány. De idegenek voltak a tisztségviselők, a pénzügyi emberek is, akiket családi érdekszálak fűztek egymáshoz. Bár fontos magyarországi tisztségeket is betöltöttek, minden országos és egyházi felsőségtől és rendelkezéstől függetleníteni tudták magukat, s csupán Habsburg uraik parancsainak engedelmeskedtek. Egy-egy esetben, mint például Huszár Gál védelmezésében, ez bizonyos előnyt jelentett, országos szempontból azonban visszás helyzetet teremtett.

Takáts Sándor rámutat az országunk érdekeit sértő ilyen esetekre és rendelkezésekre. Zacharias Wohniczkyt egy ízben jogtalan foglalása miatt törvény elé idézték, de ő azt válaszolta, hogy Magyarországon neki senki nem parancsol (*Se nihil habere agere in Hungaria coram dominis, neque sibi mandare jus etc.*). Az országgyűlések ismételten is felvetették az idegen tisztségviselők eltávolításának kérdését. Az 1553. évi soproni országgyűlés XXX. cikke kifejezetten Sopron és Moson megyékre vonatkozik: „Azt is kéri, hogy Őfelsége Sopron, Moson és más megyék tisztségeit, amelyet eddig német urak tartottak, magyar híveivel méltóztasson betölteni.” Ezek a meg-megújuló kívánságok azonban hiábavalók voltak. Ferdinánd és Miksa király családi birtokaik igazgatását soha magyarokra nem bízták. Sőt „Ferdinánd király 1549. március 27-én ugyan kemény hangú rendeletet adott ki, s megtiltá tisztségviselőinek és harmincadosainak, hogy magyar törvényszék előtt megjelenjenek.” „Das ist — írja a király — unser ernstlicher Willen und Meinung.” Az ismételten felmerülő kívánságokra később is hasonló rendeletet adott ki. „1560. február 6-i »Generalmandat«-ja és 1561. április 12-i decretuma . . . szerint az alsó-ausztriai kamara alá helyezett harmincadok tisztviselői a magyar bíróságok előtt nem jelenhetnek meg.” Amikor ugyanis 1548. március 8-án Miksa főherceg a birtokokat bérleti díj fejében átvette Mária királynétól, Ferdinánd király március 15-i rendeletével a harmincadhivatalok pénzügyi hatóságává a pozsonyi kamara helyett az alsó-ausztriai kamarát tette meg.¹⁵

A számtalan egyéni hatalmaskodás példajaként emlitem meg azt a hiábavaló vitát, amelyet Révay János folytatott Wohniczkyvel, aki jogtalanul halászi telepe-

¹⁴ ACSÁDY Ignác, A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest 1890. 32.

¹⁵ TAKÁTS Sándor, Szegény magyarok. I—II. (Budapest 1927.) Genius kiad. 147.

seket vetett fogságra, s szabadon bocsátásukat azért tagadta meg, mert azok őket „német vadállatok névvel” (Bestiae Germani nomen) illették.¹⁶

A királyi birtokok pénzügyi adminisztrációja sem vette figyelembe az ország törvényeit. „A magyar kamara kiszámította, hogy Mária özvegy királyné 1526—1548-ig hány százezer forintot húzott Magyarország jövedelméből (harmincadokból s bányákból). S kiszámította azt is, hogy e hatalmas összeg után mennyi katonát kellett volna tartania. S a királyné egyetlen katonát nem tartott és nem fizetett! Az 1580. évben a magyar rendek azt írták a királynak, hogy minden végbeli katonát rendesen fizetnek s még 15 000 lovast és gyalogost tartanak, a tornajátékokra 4000 forintot adnak évenként, a király konyhájára 15 000-et, ha Magyarország maga rendelkezhetik a marhakereskedelem jövedelmével.”¹⁷ Ebben az időben a végbeli katonák már többnyire fizetés nélkül harcoltak, zsoldjukkal a király éveig adós maradt, és a segítségül hazánkba vezényelt idegen katonák gyakran nem segítséget, hanem pusztulást hoztak az ország népére.

A NÉP SORSA

Huszár Gál egy évtizedek óta elgyötört nép közé érkezett Magyaróvárra. A nép sorsának áttekintésével lelkipásztorkodása problémáiba és feladataiba is bepillant-hatunk. A nyomorúságok sorozata 1529-ben kezdődött, amikor a török először vonult át a vidéken. A menekülő katonaság és nép is elpusztított mindent, amit tudott. Ezt még betetőzte a megfélemlítésül előre küldött török csapatok és a később átvonuló törzshadak dúlása és fosztogatása. Az otthon maradékon is sok gyalázat esett.

Ízelítőt adnak ezekről a hadjáratról szóló török írások is. 1529. szeptember 21-én, amikor a török Óvár alá érkezett, a lakosság a terményt még nem tudta betakarítani, s az a török zsákmányává lett. Dzselaázáde Musztafa írja: „A győzelmes hadsereg elmerül mindenféle javakban. Gazdag tartományba jutván, a hit harcosai mindenfelé portyázni mentek, az alávaló hitetlenek tartományait kirabol-ták és sok zsákmányt szereztek.”¹⁸ Szulejmán naplója szerint „olyan olcsóság lón, hogy a táborban senki sem nézett az élelmiszerekre”. A hadjáratról kiadott „Feth-námé”-jában pedig azt írja: „A Duna mentében a rossz úton járó hitetleneknek a tévelygés tanyájául szolgáló erős várai közül Komoran (Komárom) — melynek falai és bástyái az égig érnek — továbbá Tata, Győr és Isztergrád (Óvár) nevű híres várak elfoglaltattak, egyik önkéntes kegyelemkérés útján, másik úgy, hogy lakosai megszöktek, akik pedig helyben maradtak, részint kegyelmet kaptak, részint leöllet-tek. Egyszóval ahány tartomány és város van ezen a környéken, az országhódító hadsereg valamennyit feldúlta és elpusztította.”¹⁹

¹⁶ ŠSÚA Bratislava. Archív Rodu Révay. ? aug. 5.

¹⁷ L. 15. j. alatti mű 23.

¹⁸ L. 10. j. alatti mű 2. 181.

¹⁹ L. 10. j. alatti mű 1. 337.

Igazolja ezt Istvánffy Miklós is: „Óvár, mit Mária királyné adományként bírt, mi a szintén megrémült őrsegtől felgyújtatván, elhagyatott. Ezen példára csaknem minden helyen a Lajtán túl, Ausztria határán, felgyújtva üresen hagyatott; úgy, hogy a szegény nép által összetakarított, s nyomtatás végett csűrökbe gyűjtött árpa, búza, zab, s minden egyéb élel az ellenség számára bőségesen találtatott, s az által minden büntetlenül, s kegyetlenül elraboltatott. Amiért is a jövő évben Német és Magyarországon minden élelmiszerben nagy hiány volt, drágaság, sőt szükség állt be.”²⁰

A török után még abban az esztendőben végig dúlták a megyét Ferdinánd hadai, 1532-ben ismét a török, majd Ferdinánd és János király seregei. A megye negyven helysége közül teljesen elhagyott és felégetett falu 10, köztük Moson. Ezekben az években 574 ház pusztult el, vagyis a megye kétharmada. Fizető porta 288 maradt.

Bár állandóan vonultak át a csapatok, s a dica-jegyzékekben sok a „desertae et combustae” (elhagyott és felégetett) rovatban felsorolt ház, mégis alig tíz esztendő alatt megkétszereződött a fizető porták száma. Igen nagy lendülettel folyt az újjáépítés 1548-tól, amikor Mária királynétól bérletbe Miksa vette át a birtokokat. Bár 1549-ben ismételen spanyolok dúltak, s a községek egy részét miattuk számba sem lehetett venni (Istae villae non sunt numerati propter hispanos, vagy: etiam apud nobiles ispani fuerunt et non sunt numerati), Huszár Gál Magyaróvárra érkezése évére, 1553-ra az adófizető porták száma 739-re növekedett.

1554-ben ismét spanyol segítő csapatok vonultak át a megyén, s mindent feldúltak, ami útjukba esett. Ennek a „külföldi segítségnek” már Huszár Gál is tanúja volt. A spanyolok pusztítása minden eddigi mértéket felülmúlt. 23 község 580 portájából 190-et pusztítottak el. A vakbuzgó spanyolok különös előszeretettel dúlták fel az evangélium felé hajló falvakat és gyülekezeteket. Ez a „segítség” tehát éppen akkora kárt okozott, mint a török 1532-ben.²¹

AZ EGYHÁZ HELYZETE ÉS A REFORMÁCIÓ KEZDETE

Magyaróvár a győri püspökség mosoni főesperességéhez tartozott. A püspök Gregoriáncz Pál, a püspöki helynök Marcus de Velike, a főesperes Johannes de Hall volt, aki azonban a pozsonyi káptalanban tartózkodott, s főesperessége területét meg sem látogatta, pedig egyéb problémákat nem számítva, sok gyülekezet volt plébános nélkül, amikor az emberekben nagy volt a szomjúság gondoskodás, vigasztalás és tanács iránt.

Huszár Gál Magyaróvárra érkezéséhez legközelebb eső 1546. és 1549. évekről a dica-szedő külön jegyzéket állított össze a megye papságáról: „Sequuntur registrum Plebanorum in praefato Comitatu Mosoniensis existens” (Következik a neve-

²⁰ ISTVÁNYFY Lib. X. 187.

²¹ Magyar Kamara Archivuma. Conscriptioes portarum. Moson megye.

zett Moson megyében levő plébánosok jegyzéke). Szentjánoson a plébános János presbiter volt, s hozzá tartozott Gesztence, Tarcsa és Tétény. Gáloson, s a hozzá csatolt Barátfalván és Csundorfon (Zurány) Kristóf presbiter, plébános szolgált. Hegyeshalmon és Miklósfalván Benedek presbiter volt a plébános. Rajkának nagy körzete volt. Hozzá tartozott Jarondorf (Német Járfalu), Csúny és Bezenye. Plébánosuk János presbiter volt. Halászin és Feketeerdőn is János presbiter plébánoskodott. Köpcsényben János presbiter volt a plébános, de a dica-szedő ottjártakor Hamburgban (Hainburg) tartózkodott. Plébánosa volt még Oroszvárnak, Belső- és Külső- Kimlének, Nezsidernek, Nyulasnak, Mosonnak és az összevont Óvárnak, Szolnoknak, Kálnoknak, Wydennek, Lébénynek, Szentmiklósnak és Barmaznak. Patfalván a plébános vak volt. Hét községben: Körtvélyesen, Randsdorffban, Wyndenben, Patnezsiderben, Gatán, Levélen és Mecséren nem volt plébános, bár e községekben 168 portával bíró ember, illetve család volt.

A helyzet lényegében 1549-ben sem változott. Betöltötték Wydent, Gatát és Levélt, lelkészt kapott az Óvárhoz tartozó Szolnok, egyet Szentjános, az eddig Hegyeshalomhoz tartozó Miklósfalva és a Gáloshoz tartozó Csundorf. Ugyanakkor plébános nélkül maradt Rajka, Köpcsény, Oroszvár, Belső- és Külső-Kimle, Nyulas, Moson, Lébény-Barmaz. Tehát ugyancsak hét községben nem volt lelkész. Egyre gyakrabban szerepel a dica-szedők megjegyzése: a hívek „hinc et hanc currunt pro sacramentis” (ide-oda futkosnak a szentségekért). A katonaság által tartott „tábori lelkészek” gyakran a nép között is szolgáltak. Ezt tette Huszár Gál is, széles körben terjesztve a reformációt.

A reformáció terjedését Magyaróváron a 16. század közepétől, adattal igazolva Huszár Gál érkezésétől szokták számítani. Sokkal korábban kezdehették azonban meghonosítani a lutheranizmushoz ragaszkodó Mária királyné német és huszitizmussal beoltott tisztségviselői.²²

1528-ban már nemcsak a lutheranizmusnak voltak hívei a lakosság körében, de feltűntek az anabaptisták is. Bizonyítja ezt Mária királynénak Ferdinánd királlyal folytatott levélváltása, amely azt is tanúsítja, hogy Mária vonzódása a lutheranizmushoz nem zárult le a Luther által neki ajánlott vigasztaló zoltárok és a böjt alóli felmentés ügyében írt mentegetőzésével. Bár a királyné 1527. április 15-én Pozsonyból kelt, a kérdést lezárni kívánó levelében igyekezett megnyugtatni bátyját, hogy jó keresztyén marad, s óvakodik bármit tenni, ami házuk jó hírnevét kisebbítené, már szinte e levelével egy időben lépéseket tett volt lutheránus prédikátora visszahívására.

A királyné 1528. május 1. körül Magyaróváron kelt levelében közli Ferdinánddal, hogy a városban egy újrakeresztelő tartott beszédet a keresztség és az oltári szentség ellen. Az anabaptista prédikátort a városból kiutasította, s egy lutheránus

²² Mária királyné hitvallási irányára: FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos, Henckel János, Mária királyné udvari papja. Pesten 1872. — FRAKNÓI Vilmos, Mária magyar királyné állása a reformáció irányában, in Új magyar Sion 1878. klny. — PAYR Sándor, Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja. Budapest 1928. — SÓLYOM Jenő 59—73.

prédikátorral Luthernek a két szentségről szóló irata alapján két ellenprédikációt mondatott. Nem titkolja bátyja mint gyóntatója előtt azt a véleményét, hogy ezek az írások „nagyon szép olvasmányok”, s levelében tartalmukat is közli.

Ferdinánd július 1-jén válaszolt Prágából. Feddi hűgát, hogy az újkeresztelők prédikátort nem kiutasítania, hanem megfelelő módon büntetnie kellett volna, s ezzel az Istennek is tetsző cselekedettel felfogását az egész világ előtt bizonyítható volt. A hamis tanítást sem lutheránus, hanem katolikus prédikátorral kellett volna cáfoltatnia, mert a császár és más fejedelmek a lutheránusokat éppen olyan eretnekeknek tartják, mint a pápa és az egyház. Nehézségek árán szerzett egy Luther által fordított Újtestamentumot. Ehhez azonban mindenféle eretnek megjegyzés van hozzátoldva. A levél tükrözi Ferdinánd félelmét, hogy húga magatartása veszélyezteti a császári ház érdekeit.²³

Az anabaptista prédikátor, akit a királyné elűzött, s tanítása ellen prédikáltatott, cseh tisztségviselők pártfogásával Óvárra került habán, vagy újkeresztényen lehetett. A Magyarországra érkező „Haushaben”-ek, „habán”-ok, Johannes Hut követői Nyugat-Magyarországon korán feltűntek, s ezt az „Anabaptista Krónika” is megemlíti. Kezdetben kérlelhetetlenül üldözték őket. 1528-ban Pozsonyban kettőt, 1542-ben a hazánkhoz tartozó Kirschlagban és Szentlőrincen (Olbendorf) hármahármat, Nezsiderben kettőt ítéltek halálra.²⁴ A század második felében kerámia-művészetük miatt több főúr megengedte letelepedésüket.

Mindenképpen jellemző, hogy amikor a városok és a főurak megégettetik az anabaptistákat, Mária királyné csak elűzi prédikátorukat és prédikációkkal cáfoltatja eretnokségét. Luther hirdette, hogy az eretnekeket igével kell meggyőzni, mert ha máglyán égetnék meg őket, akkor a hóhérok volnának a világ legtudósabb teológusai.²⁵

Ki lehetett az a lutheránus pap, aki Magyaróváron a királyné mellett volt, s akit el kellett bocsátania? A vár és város tisztségviselői bizonyára tartottak már lutheránus prédikátort, a királyné azonban később említendő levelében saját papjáról szól. Burgio pápai követ, aki 1524-ben jelenti Conrad Cordatus eltávolítását a királyi udvarból, egy 1526-i jelentésében említi, hogy a királynénak egy időben több udvari papja is volt.²⁶

Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy Máriaának sikerült visszahívnia, s egy rövid időre maga mellett tartania volt kedves udvari papját, Cordatust, akinek

²³ Bernhard Hans ZIMMERMANN, Schwäbische Kolonien am Neusiedlersee? Beiträge zur Heimatkunde des Heidebodens. Burgenländische Forschungen. Herausgegeben vom Landesarchiv und Landesmuseum. Heft 15. Eisenstadt 1951. — Mária királyné és Ferdinánd levelezése: Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. 31. Bd. Korrespondenzen österreichischer Herrscher. Die Familienkorrespondenz Ferdinand I. 2. Bd. 1527—1530. Bearbeitet vom Wilhelm BAUER und Robert LACROIX. Wien 1938.

²⁴ KATONA Imre, A habán kerámia Magyarországon. Budapest 1947. 18—22.

²⁵ WA 6, 392—403. — LM II. 91.

²⁶ L. 22. j. alatt FRAKNÓI Vilmos műve 9.

életében éppen ezt a rövid szakaszt homály fedi, a reánk maradt adatok pedig lehetővé teszik e feltételezést.

Ferdinánd király 1527. augusztus 20-án adta ki szigorú rendeletét, amely szerint halálra kell ítélni azokat, akik két szín alatt osztják ki az úrvacsorát. Ha pedig ezt anélkül merészelik megtenni, hogy a római egyház által nincsenek pappá szentelve, vízbefojtással, tűzhalállal és fővételrel kell őket megbüntetni.²⁷ E rendelet miatt Cordatus kénytelen volt a csehországi Joachimstalba menekülni, s reménykedve várta, hogy a királyné, ígéretének megfelelően, adandó alkalommal visszahívja. Luther már 1528. március 6-án azt írja Cordatusnak, hogy tud a királyné hívásáról (Divinavi nunquam futurum esse, ut revoceris a Regina). Mégse reménykedjék királynéja ígéretében (Regina tua Maria), hanem menjen Wittenbergbe, amíg az Úr másként nem gondoskodik róluk. A levélnek van egy kitétele, amely sejteti, hogy Mária az anabaptista mozgolódást használta fel ürügyként prédikátora visszahívására, s Cordatus ezt is közölhette Lutherrel. „Hiszem, hogy olvastad az anabaptisták elleni leveletem” — írja Luther.²⁸

Cordatus közben meglátogatta Nürnbergben Willibald Pirkheimert, Johannes Eck nagy ellenfelét, március végén pedig a Jénában tartózkodó Melanchthon vendége volt.²⁹ Útja közben kaphatta meg a királyné visszahívó üzenetét. Az anabaptista elleni prédikációkat áprilisban tarthatta, mert a királyné május 1. körül értesítette róla Ferdinándot. Ekkor már a Cordatust előzőleg is támadók, köztük Szalaházi Tamás kancellár felszólíthatták a királynét a prédikátor eltávolítására.

Mária királyné májusban el is kezdi levelezését a kassaiakkal, hogy Johann Henckelt bocsássák rendelkezésére. A város hosszas huzavona után kénytelen engedni.³⁰

A királyné utolsó, Magyaróvárról kelt levelében, július 22-én értesíti Ferdinándot, hogy udvari prédikátorát már elbocsátotta, és korábbi udvari papját alkalmazta, akit az „Erlau” püspök, a király kancellárja ajánlott neki. Ez a biztosítéka, hogy új prédikátora nem lutheránus.³¹

Máriát elkészerítette kedvelt udvari prédikátorának elbocsáttatása. Erre utal Brandenburgi Györgynek 1529. január 15-én kelt levele, amelyben írja, hogy a királyné egy éneket szerzett Ferdinánd ellen, mert elűzte keresztyén prédikátorát. Ez az ének a híres „Mag ich Unglück nicht widerstahn” lehet, amelynek akrosztikonja: „Ma-Ri-A”. Magyar fordítása: „Bár hitemért szenvednem kell.”³²

Johann Henckel, az új udvari prédikátor is a reformáció híve volt, annak ellenére, hogy Szalaházi Tamás veszprémi, majd egri püspök, királyi kancellár

²⁷ L. 22. j. alatt PAYR Sándor műve 23.

²⁸ WA Briefwechsel. 4. Bd. 402—403.

²⁹ L. 22. j. alatt PAYR Sándor műve 24.

³⁰ SÓLYOM Jenő 71—72.

³¹ L. 22. j. alatt FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos műve. Oklevelek 19—21.

³² SÓLYOM Jenő 70—71.

ajánlotta a kölcsönös humanista kapcsolatok alapján. Henckel 1530 végéig, Mária Németalföldre távozásáig maradt úrnője mellett. Ekkor V. Károly császár a királyné udvarában levő többi eretnek tisztségviselővel együtt őt is elbocsáttatta hűgával.

Magyaróváron kívül egész Moson megyében terjedt a reformáció. Az óvári királynéi birtokhoz tartozó Nezsiderből már az 1529—1530. téli félévre beiratkozott a wittenbergi egyetemre „Joannes Daxs ex Newsidell”³³

Pápóczi Imre győri kanonok, mosoni főesperes kérésére Ferdinánd király Bécsből 1533. július 9-én rendeletet adott ki a megyében működő eretnek prédikátorok ellen, s azt megküldték Szentgyörgyi és Bazini Ferenc és Farkas főispánoknak, a Moson megyei nemeseknek és tisztségviselőknek és Stamp Jakab óvári provizornak.³⁴ Az Ujlaki Ferenc ellenjegyzésével kiadott rendelet szerint el kell fogni a főesperesség területén minden olyan világit, aki a római egyház felszentelése és megbízása nélkül működik. Ezeket ki kell szolgáltatni, hogy a hatóság megbüntesse őket. A rendelet kettőt külön is kiemel. Az egyik Óvár mezőváros (oppidi Owar) plébánosa, aki tiltott napokon húst eszik, „nem gyengélkedéstől kényszerítve, hanem nyíltan az egyház becsmélésére cselekedve”. A római egyház ősi rendelkezéseinek megfelelően nem megszentelt, hanem egyszerű vízzel kereszteli a csecsemőket.

A másik megbüntetés plébánosa a nezsideri, aki „a papi becsületet és nőtlenégi fogadalmat elvetve, nyilvánosan házasságot kötött”, s nem paphoz, hanem világiakhoz illő életmódot folytat.³⁵ Ez az Óvárhoz tartozó nezsideri plébános azonos lehet azzal a Joannes Daxs-szal, aki alighanem a királynéi birtok tisztségviselőinek támogatásával látogatta a wittenbergi egyetemet, s került plébánosi tisztébe római katolikus egyházi felszentelés nélkül.

Ferdinánd király rendelete nem akadályozta meg a reformáció terjedését. Már 1537-ben az Alsó-Ausztriában, majd Magyaróváron is a reformáció legbuzgóbb követői közé tartozott Ulrich Freiherrn von Eitzing, az óvári kapitány. Az is jellemző a helyzetre, hogy az 1546. évből származó magyaróvári urbárium-jegyzék disznóbőrből készült fedelét a reformátorok művészien préselt képével díszítették.³⁶

Mária királynénak, majd utána Miksa főhercegnek, helytartónak és királynak rokonszenve és támogatása tette lehetővé Ausztriában és Nyugat-Magyarországon a reformáció terjedését és a hitük miatt üldözött reformátoroknak, Huszár Gálnak is viszonylagosan biztosított működését.

³³ SÓLYOM Jenő 172.

³⁴ L. 2. j. alatti mű II. 215—216. Nemes Stamp Jakab először II. Lajos, majd Mária királyné vadász- és udvarmestere, később Óvár, Zólyom és Pruck ispánja.

³⁵ ŠŠÚA SSR Bratislavská kapitulá — súkrovny archív. Capsa 30. Capitulária. Fasc. 1. nr. 14. Šatkov elenchus 62.

³⁶ L. 23. j. alatt Bernhard Hans ZIMMERMANN műve 13.

Amikor Huszár Gál 1553-ban, bizonyára még augusztus havában, „magyar káplán”-ként Magyaróvárra érkezett, Zacharias Wohniczky kapitány védelme alatt széles körű munkálkodásba kezdett. A magyar katonaság is a kapitány parancsnoksága alatt állt, aki gondoskodott a várról, a városról, annak népéről és a magyar lelkészről is. Különleges védelmét jelentette az a rendelkezése, hogy személyes engedelmével Huszár Gál nem hagyhatta el a város és szolgálata területét, főként akkor nem, ha egyházi főhatóság elé idézték. Erre az oltalmat jelentő rendeletére még akkor is hangsúly esik, ha tudjuk, hogy a vár területét a kapitány engedélye nélkül más sem hagyhatta el.

Fizetése egy esztendőre 25 magyar forint volt. A „tábori lelkészeket” ugyanis évi közemberi fizetéssel, „annuum sallarium”-mal alkalmazták. Huszár Gál tehát elsősorban a magyar katonaság lelképásztora volt. A XVI. században a katonaság prédikátort, sőt gyakran iskolamestert is tartott. Takáts Sándor *Rajzok a török világból* c. műve I. kötetében több példát sorol fel. A végbeli őrségek még a kormányzéseket is kérték, hogy rendeljenek számukra prédikátort, vagy mestert, aki tanítsa őket. A harcoló és portyázó csapatok a zsákmányból is kiharítottak egy-egy részt papjuk és iskolamesterük részére, s csak azután osztottak maguk között. Ez a fizetés a megélhetésre sem volt elegendő, azért Huszár Gál „hogyan megszerezhesse a mindennapra szükségeset”, az Óvárhoz tartozó Mosonban (Wylburg) és Kálnokon (Galing) is rendszeres szolgálatot vállalt.³⁷

Moson önálló plébánosság volt, de Huszár Gál Óvárra érkezésekor nem volt lelképásztora. Az állandó átvonulások miatt veszélyeztetett és gyakran elpusztított városban senki sem vállalta a szolgálatot. 1532-ben egyetlen ép háza sem volt, mert az előző években 35 portáját pusztították el. 1535-re már újra 21 adófizető portája volt, de 1538-ban az ismételten átvonuló csapatok pusztítása miatt csak 8 portája maradt. 1546-ban a porták száma 21, elhagyott 3, a spanyolok által felégetett 8 és zsellérház 6. Ebben az esztendőben az ott lakó 46 családnak plébánosa is van. Huszár Gál 1553-ik évi érkezésekor 31 porta volt Mosonban. 1554-ben a spanyol segítő csapatok rettenetes kegyetlenkedéssel 28 portát feldúltak és felégettek. Ekkor a vígasztalás és erősítés szinte emberfeletti feladatát kellett végeznie Huszár Gálnak.³⁸

Moson mellett az Óvárhoz tartozó Kálnokot is gondozta. 1553-ban 14 portája volt, 20—22, többnyire magyar családdal: Tamás Péter, Éles János, Szabó Lukács, Miklós Iván, Deák Máté, Vajda Péter, György Imre stb. Német nevűeket is találunk: Lang Tamás, Michel Teutscher, Wolfgang Gödinger, Florian Pynghke. A dica-jegyzékek egyszer sem említenek a faluban leégett, vagy elhagyott házat. Talán kieshetett a hadak vonulási útjából.³⁹

³⁷ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 294—295.

³⁸ Magyar Kamara Archivuma. Regesta decimarum. Pozsony megye

³⁹ OL P 298—304. Habsburg-család magyaróvári levéltára, Magyaróvár urbáriuma.

Huszár Gálnak e helyekről is folyhatott be javadalma. Más községekbe is járt, hiszen szabad tere volt a papokban megszegényedett vidéken, s ő örömmel vállalta a gazdátlan gyülekezetek reformálását. Wohniczky erről így számol be Miksa királynak: „Annálfogva tehát, hogy itt a közelben köröskörül kevés, vagy pedig egyetlen megfelelő pap, vagy iskola sincsen, ő ennek az egész vidéknek — ezt tapasztalta az itteni magyarságnak apraja-nagyja — nemcsak értékes, hanem istenáldotta haszna és dicsősége.” Ahol szükség volt rá, lelkipásztorkodott és tanított.

A környékbeli urak és nemesek is eljártak hozzá. Wohniczky erről azt írja: „az összes körülöttünk lakó urak és nemesség, akik nélkülözik a gyakorlott és tapasztalt prédikációkat, majd mind őt keresik fel, hogy tőle kérjék az úrvacsorát és tőle hallják Isten szent igéjét”.⁴⁰ Ez külön jövedelmet jelentett csekély javadalma pótlására.

A győri helyőrség is többször kérte szolgálatát, ő pedig ment a római egyház püspökének székhelyére, és nyilvánosan prédikált, bizonyára a Szent István templomban, mert ezt foglalták le a reformáció hívei, s német templom néven „a maguk vallási céljaira használták”.⁴¹ Győri patrónusa a csaknem mindig távollevő Sforza Pallavicini kapitány helyettese, Ádám Gall lehetett. E nyilvános istentiszteletein jelen voltak a káptalan tagjai, a kanonokok is. Abban az időben 16—17 kanonokot tartottak számon, s ha leszámítjuk az állandóan távollevőket, ez a szám 4—5-tel kevesebb. Meghallgatták Huszár Gált, de nem szálltak vele szembe, mert személyét védte patrónusainak tekintélye és a katonaság hatalma. Távozása után azonban híveiket a prédikátor ellen lázították, s fenyegetőztek. Erről Huszár Gál azt írja: „De mert mind emellett hamisan azzal vádolnak, hogy én tévtanokat hirdetek, nemegyszer ajánlottam fel válaszat, meg a tanítás kijavítását, ott ti., ahol a tévelygéssel egybe voltak forrva, és mindezt elsősorban Győrött, midőn ott a katonai rend kérésére néhányszor nyilvánosan prédikáltam, amikor a kanonokok is jelen voltak. Akkor mindnyájan mélyen hallgattak. De midőn eltávoztam körükből, rögtön eretneknek kiáltottak ki azok a kövér papok; csak fogsággal és keresztviseléssel fenyegettek meg.”⁴²

Szolgálatának széles körét, s későbbi hanyattatásait is figyelembe véve cáfoljuk azt az időnként felvetődő minősítést, hogy Huszár Gál, vagy a többi evangélikus és református reformátor „vándorpredikátor” volt, akik szerte járva az országot, vagy ide-oda kóborolva terjesztették a reformációt. Kezdetől szemük előtt volt a Biblia tanítása az egyház jó rendjéről, s ők nem „új” egyháznak, hanem „az” egyháznak tekintették a reformált gyülekezeteket. Az *Ágostai hitvallás* XIV. cikke szerint: „Az egyházi rendről pedig azt tanítják (ti. a lutheránus gyülekezetekben), hogy nyilvánosan senki más se tanítson. . . az egyházban, csak az, akit erre szabályszerűen elhívtak (rite vocatus).” Polyánkai Mihály, Stöckel és Michael Radaschin

⁴⁰ StaW Hung. Fasc. 431a. fol. 292—293.

⁴¹ BEDY Vince, A győri székeskáptalan története. Győr 1938. 9—10.

⁴² L. 40. j.

ezért kifogásolják Szegedi Gergely hivatlan kassai szereplését, a „rite” szó helyett a „legitime” kifejezést használva. Melius pedig így fejt ki véleményét: „Jaj, tehát az bokorból szököllött haidu tragar predikatoroknak, akik választas, probalas nélkül czaczognak. Futnac vala, vgymond az Vr Isten, en pedig nem küldöm vala . . . Vedd eszedbe, a Safart soc probaval választják, a Tanitótis a mennyei hiuatltra probalas által kell választani.”⁴³

Huszár Gál is Magyaróvár „rite vocatus” lelkipásztora volt, s voltak szórványai, végzett vendégszolgálatokat. S ugyanígy szabályosan elhívott gyülekezeti, ispotályi, tábori lelkésze volt később Kassának, Nagyszombatnak, Komáromnak, Komjátinak, Pápának. Debrecenben pedig „exul”-ként élt, és nyomdájából tartotta fenn magát és családját.

A hazai reformáció első évtizedeiben ez nem jelentett problémát, mert a reformáció belső mozgalomként indult, s első reformátoraink egyházi férfiak voltak. Világi papok, vagy szerzetesek, főként Ferenc-rendiek. Később a reformáció külföldi egyetemein tanulva, arra hivatottak szentelték fel a lelkipásztorokat. A wittenbergi ordinációs könyvben még azt is feljegyezték, hogy mely gyülekezet meghívására. Az erősödő ellenreformáció tette nyilvánvalóvá, hogy az „egész egyház” megreformálása és az „egyház egysége”-nek megőrzése lehetetlenné vált. Ez készítette a reformációra tért hazai gyülekezeteket az önálló szervezkedésre, „demokratikus” jellegű zsinatokon előljárók választására és szervezeti szabályok alkotására.

Huszár Gál számára ez nem volt személyes probléma, mert a római katolikus egyház által szabályosan felszentelt „presbiter”-ként kezdte reformatori működését.

DISPUTÁCIÓ GYŐRÖTT 1555 PÜNKÖSD MÁSNAJÁN

A győri káptalan a fenyegetés mellett kereste az alkalmat Huszár Gál elhallgatására. Kapcsolatba lépett a reformátor „eretnek” ténykedését jól ismerő pozsonyi káptalannal. A két káptalan között szoros volt az együttműködés, gyakori az érintkezés és személyi kapcsolataik is voltak. Johannes Hall, aki Huszár Gált cenzúrákkal sújtotta, majd exkommunikálta, pozsonyi érseki helynöksége mellett győri kanonok és mosoni főesperes volt, Welikey Márk győri nagyprépost és püspöki helynök pedig pozsonyi káptalani tag. A győri káptalan értesítette a pozsonyit és Johannes Hallt, hogy a már két ízben kiközösített Huszár Gál, főesperessége területén munkálkodik. A két káptalan tehát összefogott, hogy a veszedelmes eretneket Óvárról „kiostromolják” — amint maga Huszár Gál írja. Adminisztratív eszközökkel történő eltávolítására, vagy Miksa király és Wohniczky kapitány védelme alóli kiűzésére semmi reményük nem volt. Maradt számukra a kor nagy jelentőségre emelkedett módszere: a disputáció.

A disputációnak fontos szerepe volt a középkori egyetemi oktatási rendszerben, s ezt fenntartotta a wittenbergi egyetem 1508. évi szabályzata is. A „promóciós

⁴³ RMNy I. 171. MELIUS: A Szent Pál apostal . . . a colossébelieknek . . . (Debrecen 1561) A5b, G3b

disputáció” nélkülözhetetlen előfeltétele volt a tudományos fokozat elnyerésének (baccalaureátus, magiszterség, doktorátus). Ezt a mai disszertáció nyilvános megvédése előzményének tekinthetjük. Az ún. „cirkuláris disputációk” általában a mai szemináriumi gyakorlatnak feleltek meg, amelyen a professzor vezetésével vettek részt a hallgatók. A wittenbergi egyetemen 1525-től szüneteltek a disputációk, de a Melanchthon által 1533-ban készített szabályzat újra oktatási tárgyá tette.⁴⁴ Ezek a kieső évek talán azt jelezték, hogy a Luther által 1517. október 31-én kifüggesztett és a reformáció formai kezdetét jelentő „disputációs” 95 tétel ezt az oktatási és tudományos módszert veszélyes feladattá változtatta. Újólág történt bevezetését követő pár év után Johann Friedrich választófejedelem 1538. október 19-i leiratában hozzájárult, hogy Luther, külön megterhelés nélkül, személyesen mintadisputációkat vezessen. Ezek, bár hiányos lejegyzésben, fennmaradtak.⁴⁵ A disputációk pontosan meghatározott szabályok szerint folytak professzorok és egyetemek között is, igaznak elfogadott, vagy vitatott hittételekről egyaránt.

A disputáció a reformáció idején jutott olyan jelentőségre, hogy a vitázó számára győzelmet vagy vereséget, gyakran életet és halált jelentett. Ezért nevezi Sztárai Mihály „ütközet”-nek, Melius „testi-lelki bajvívás”-nak, „az tudományban való bajviadalnak”. Alkalmas volt arra, hogy valakire rábizonyítsák az eretnkséget, lerontsák tekintélyét védelmezői és a tömegek előtt, s ellene a kialakult szabályoknak megfelelő büntető szankciókat alkalmazzák.⁴⁶

Miután Huszár Gál maga is felajánlotta, hogy személyének megfelelő védelme mellett hajlandó a hit dolgairól vitatkozni, a két káptalan elhatározta, hogy otthonában keresi fel a prédikátort, és disputációban bizonyítja rá a büntetendő eretnkséget. Ezért engedélyt kértek Miksa királytól, hogy Huszár Gállal Óváron nyilvános disputációt tarthassanak (Öffentliche Disputirung). Ennek birtokában felszólították Wohniczky kapitányt: „járuljon hozzá, hogy ők az ottani magyar káplánnal, Gál úrral, a keresztyén hit dolgait illetően nyilvános disputációt tartsanak”. Megkapva a hozzájárulást a pozsonyi és győri káptalan bizonyára két-két legképzettebb emberét küldte el a hitvitára.

1555. június 2-án, pünkösöd második napján folyt le a vita a magyaróvári templomban. A katonaságból és a népből is sokan voltak jelen. Wohniczky szerint a hitvita „nagy sokaság előtt ment végbe”.⁴⁷ Pünkösöd ünnepét kialakult szokás alapján választhatták időpontul. Sztárai is azt írja: „Ez évben, pünkösöd napján, a Valkó és Vukovár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben legyőztük őket, (ti. a római egyház képviselőit).”⁴⁸ Templomban tartását nem minősítették

⁴⁴ WICZIÁN Dezső, Luther mint professzor. Budapest 1930. 17.

⁴⁵ Walter FRIEDENSBURG, Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. 185. — Luther disputációi in WA 39, I—II. köt.

⁴⁶ BOTTA István, Melius Péter ifjúsága, in Humanizmus és reformáció, 7. sz. Budapest 1978. 128—130.

⁴⁷ L. 37. j.

⁴⁸ MIKLÓS Ödön in ProtSz 1936. 378—384.

ünneprontásnak, hiszen az Ige fegyverével kellett harcukat vívniok, és Isten igazsága lett nyilvánvalóvá. A „nagy sokaság” jelenléte több okkal indokolható. A XVI. század megnövekedett szellemi és hitbéli érdeklődésével, s azzal, hogy sokan a misztikumtól megtisztított misztériumjátéknak, izgalmat és feszültséget-feloldódást jelentő drámának tekintették.

A disputáció tárgyáról csak általánosságokat tudunk. Wohniczky kapitány Miksa királynak írt beszámolójában csupán annyit említ, hogy „a keresztyén hit dolgait illetően” folyt a vita. Huszár Gál pedig később így emlékezik vissza: „abban a vitában mint védelmeztem meg szokott alapossággal Krisztus igaz és tiszta tanítását azok álokoskodásaival szemben”.⁴⁹ Vagyis Huszár Gál a reformáció hatására a nép által is kizárólagosan, egyetlen zsinórmértékként elfogadott Szentírás igei érvei alapján védelmezte meg a reformáció tanítását.

A vita eredményéről Fraknói Vilmos kissé maliciózusan jegyzi meg: „Részleteiről semmit sem tudunk, az eredményéről pedig csak annyit, amit maga Huszár Gál és a nála nem kevésbé részrehajló óvári kapitány mondanak, hogy a kanonokok gúnyval tetézve kényszerültek Óvárt elhagyni.”⁵⁰ Huszár Gál valóban azt írja egyik, Wohniczkyhoz intézett levelében: „tudják az összes jámbor hívek, akik Nagyságoddal együtt ott voltak, hogy . . . istenileg megszegyenítve milyen csúfosan távoztak innen”.⁵¹ Wohniczky pedig két alkalommal is egybehangzóan írja Miksa királynak a vitáról: „az említett káptalani urak — amint mindenki tudja — az ügyben való nagyobb kudarc, mint alaposság mellett ismét eltávoztak”. Ezt 1558. április 23-án írja, november 8-án pedig: „semmi rosszat nem tudtak rábizonyítani” (ti. Huszár Gálra).⁵²

Ha részrehajlásról kell beszélnünk a vitával kapcsolatban, akkor ebben bizonyára része volt a kiszemelt ítélőbírának, sőt a hallgatóként résztvevő népnek is, akiknek ítélete néha elemi erővel robbant ki, mint a közismert Sztárai-vitánál is. A tömegek — mint említettük — egyre jobban magukévá tették a reformáció ún. „alaki alapelvét”: hitünk és életünk egyetlen zsinórmértéke a Szentírás. A római papság többnyire a pápa, a hagyományok, a dogmák és az egyház tekintélyével harcoltak, vagyis azon az alapon álltak, amelyet a reformáció megingatott, s amelynek tekintélyét a nép sem fogadta el. Minden régi ingadozott: a pápa hatalma, a feudalizmus régi formája, a pacifista humanizmus, a népek fölé nőtt nagy „Respublica Christiana” ideálja, s a latin nyelv uralma helyett követelte jogát a nemzeti nyelv.

Ebben a nagy megingásban egyetlen tekintély kezdett kialakulni és hódítani: a Szentírás. Ez volt a reformátorok fegyvere, ezt prédikálták a népnek és kezébe is adták. A nép szemében — gyakran a török számára is — a vitákban ez lett döntő tekintélyé. Az egyszerű emberek ítéletalkotásában akkor — de még ma is —

⁴⁹ L. 40. j.

⁵⁰ FRAKNÓI Vilmos, Huszár Gál Kassán, Óvárt és Komáromban. 1555—1560. Száz 1876. 22—35.

⁵¹ L. 37. j.

⁵² L. 40. j.

többet jelentett egy igei idézet, mint a legcsiszoltabb skolasztikus fejtegetés. Nem véletlenül született meg a gúnyos mondás, hogy a reformáció követőinek az Írás a „papiros papá”-ja. A Biblia az igazság egyetemes normájává lett.

Huszár Gálnak az az előnye is megvolt, hogy Lutherhez hasonlóan ő is a „másik oldalról” indult. Képzett lelkészként ismerte a római egyház dogmáit, azok ellentmondásait, s minden kérdéssel megívta már egyéni harcát. Belső meggyőződés sütött át egész személyiségén, s ennek varázsával is lenyűgözte hallgatóit. Forgách Imre jellemzését már ismerjük, Melius értékeléséről még szólunk, most csak Wohniczky kapitány szinte elragadtatással írt soraira utalunk: „a nevezett Gál urat mindenki tanult embernek ismeri, aki szereti Isten igéjét és az összes erényeket, azonkívül, amint magam is tapasztaltam, finomlelkű, könyörületes, alázatos és csendes életet folytat”.⁵³

Tény az, hogy Huszár Gálnak a disputáció után három teljes esztendeig nyugalma volt. Ezt elősegítette az általános helyzet is. Már a disputáció alatt folyt a birodalmi gyűlés Augsburgban, amelynek eredménye a vallásbéke lett, s ez hatott a magyar viszonyokra is. Ferdinánd király kijelentése szerint a németországi események nem vonatkoztathatók ugyan Magyarországra, ennek ellenére hazánkban is figyelembe kellett vennie, hogy az *Ágostai hitvallás* elismerést nyert. A birodalmi gyűlésen részt vevő Ferdinándot fia, Miksa király képviselte az 1555. júliusában tartott pozsonyi országgyűlésen. Bár Ferdinánd a „propositiók” helyett küldött „utasításai”-ban a vallás kérdését is felvetette, a rendek erről nem óhajtottak tárgyalni. Az 1556 januárjában ugyancsak Pozsonyban tartott országgyűlésen már maga Ferdinánd király is részt vett, s a reformációt az ország romlása fő okaként tüntette fel, a rendek a király minden erőltetése ellenére is csak az anabaptisták ellen voltak hajlandók törvényt hozni, ez pedig az *Ágostai hitvallást* vallók nyílt üldözésére nem nyújtott kellő alapot.

Miksa király védelme mellett e körülmények is biztosították Huszár Gál viszonylag nyugodtabb munkálkodását, iskolája működését.

LELKÉSZKÉPZŐ ISKOLA MAGYARÓVÁROTT

Huszár Gál papi tiszte mellett már Vízkeleten is végezhetett iskolai oktatómunkát. Magyaróvárott pedig saját erejéből létesített iskolát, amellyel azonban már magasabb igényeket kívánt kielégíteni: pap nélküli gyülekezetek számára lelkészeket képzett.

Iskolája alapításának idejéről dokumentumok nem szólnak, azért kezdetét csak valószínűsíteni tudjuk. Huszár Gál kezdeményezéséről 1558 áprilisában így ír Miksa királynak: „bárki támogatása nélkül oly nagy saját költségemen ebben a kietlen városkában iskolát létesítettem és a tanítványok igen nagy számát gyűjtöttem össze hatalmas fáradsággal és szorgalommal. . . *A szomszéd falvakba is az Isten*

⁵³ L. 40. j.

igéjének hűséges szolgálát jelölöm ki, amely falvaknak a gondozását azok az előljárók teljesen elhanyagolják, azok a semmittévő, csak hasuknak élők."⁵⁴ Zacharias Wohniczky ez évben szintén így tájékoztatja Miksa királyt: „Ugyancsak nagy önfeláldozással, az Isten iránti szeretetből szegény tanulókat tartott magánál, azok előnyére, bármily fizetség nélkül, teljes ellátást és oktatást nyújtva nekik.”⁵⁵ Nem ismerjük Huszár Gál feleségét, de e tudósítás fényében Luther feleségéhez, Katharina von Borához hasonló tevékeny és áldozatkész nőt sejtünk, aki merte és tudta vállalni egy „házi konviktus” minden gondját és baját.

Támpontot nyújthat a kezdet meghatározásához Huszár Gál máig egyetlen név szerint ismert tanítványáról, János somorjai plébánosról szóló tudósítás. Az 1562. évi katolikus egyházvizitációs jegyzőkönyv azt írja róla: „Samaria. Királyi mezőváros. Templom és oltárok a legjobb állapotban. Semmiféle szentséget nem szolgáltatnak ki. János plébános, az óvári Gál tanítványa, akit Tolna városában valamilyen eretnek szentelt fel, a legrosszabb eretnek, szakramentáriusoktól fertőzött. Csaknem az egész sziget hozzá özönlik, de ha ezt a két eretneket, tudniillik a jolkai plébánost és ezt a samáriaait a szigetről elűzhetnénk, a többiek — amint remélem — ismét észre térnének.”⁵⁶

Szükséges bizonyos megjegyzéseket fűzni a vizitációs jegyzőkönyvekhez. A jolkai plébános Unyomi Balázs (Blasius de Wnnyan) volt, ugyanarról a Vas megyei Unyom községről nevezve magát, amelyet Dévai Mátyás a krakkói egyetemi anyakönyvben származási vagy lakóhelyként bejegyeztetett.⁵⁷ Az 1561. évi vizitáció alkalmával megállapítják, hogy az egyház és temető rendben van, az oltárok, papi ruhák, kelyhek tisztességben tartatnak, a szentségeket a római egyházi rítus szerint szolgáltatja ki. A kifogás csupán annyi, hogy Balázs plébános naponkint kocsmázik és leissza magát, házvezetőnőt tart, tőle gyermekei vannak, a fülbegyónást nem gyakorolja. Az 1562. évi jegyzőkönyv pontosabb megállapításokat tartalmaz. Unyomi Balázst az ausztriai Bécsújhelyen György püspök szentelte fel, az úrvacsorát két szín alatt osztja, közgyónást tart, felesége van, a néppel együtt lutheránus.⁵⁸

A somorjai János plébánosról szóló vizitációs jegyzőkönyvnek is vannak megkérdőjelezhető és ellentmondásos megállapításai. Huszár Gál „óvári” lelképásztor tanítványának mondja. Mestere azonban már két esztendeje nem óvári plébános. Igaz ugyan, hogy János somorjai pap még Huszár Gál magyaróvári plébánoskodása idejében volt a reformátor tanítványa, akinek ottani tevékenysége kitörölhetetlen nyomokat hagyott az utókor emlékezetében. Még 1568. évi komjáti püspöksége idején is óvári lelkészként említik. Ellentmondásos a jegyzőkönyvnek az a megállá-

⁵⁴ L. 37. j.

⁵⁵ L. 40. j.

⁵⁶ BUCKO 150.

⁵⁷ BOTTA István, A „magyar Luther”. Újabb szempontok a Dévai-kutatáshoz, in Diakonia. 1979. 46—48.

⁵⁸ BUCKO 138, 148.

pítása, hogy a templom és az oltárok a legnagyobb rendben, János plébános ennek ellenére „a legrosszabb eretnek, szakramentáriusoktól fertőzött”, s mégsem szolgáltat ki „semmilyen szentséget”. A szakramentáriusok nem tartották rendben, hanem kihányták az oltárokat. A keresztséget és úrvacsorát azonban ők is kiszolgáltatták. A „semmilyen szentség” jegyzőkönyvbeli kifejezése csak a római katolikus egyház reformáció által elvetett többi szentségére vonatkozhat.

Az említett dokumentumok szerint Huszár Gál és Zacharias Wohniczky 1558-ban úgy említik az iskolát, hogy az már jóval előbb létesült, a pap nélkül maradt gyülekezetekbe a reformátor már küldte és kijelölte „az Isten igéjének hűséges szolgáit”.

Wohniczky szegény tanulókról szól, s bár lehettek köztük alapképzettséget megszerzettek, többségüket Huszár Gál képzetlenekekből gyűjthette össze. Lelekipásztori szolgálatra történő kiképzésük, a szükséges tananyag elsajátítása, a felszentelés előtti lelkési vizsga letétele, amelyet Melius „soc probá”-nak nevez, több esztendő telt igénybe.

A vizitációs jegyzőkönyv szerint „Tolna városában valamilyen eretnek”-ként említett Sztárai Mihály 1553—1558 között volt tolnai püspök (episcopus). A „tanítványok igen nagy számá”-ból a lelekipásztori hivatást vállalókat tehát 1558-ig szentelhetette pappá. Ha a tanítványok „hatalmas fáradsággal és szorgalommal” történő összegyűjtését, a papi szolgálatra szükséges előkészítő időt számba vesszük, Huszár Gálnak iskoláját legkésőbb 1554—1555-ben kellett alapítania.

Meliusról írt munkámban valószínűsítettem, hogy Somogyi Melius Péter is megfordult Huszár Gál iskolájában. Vágsellyei tanítóskodása idején első ízben 1555 végén vetette őt Oláh Miklós érsek vizsgálati fogságba, vagyis ezeitig huzamosabban kellett erőteljes reformáló munkálkodást folytatnia, hogy felfigyeljenek rá és büntetéssel sújtsák. Ez is arra utal, hogy Huszár Gálnak inkább 1554-ben, mint 1555-ben kellett iskoláját alapítania.

Lelkészképző iskola, „teológia” alapítását az Európa-szerte, s hazánkban is egyre égetőbbé váló paphiány és anyanyelvű prédikációigény kielégítésére törekvő szándékkal indokolhatjuk.

Luther a „Schmalkadeni cikkek”-ben írja: „látjuk a püspökségekben mindenfelé a sok megürült és elhagyott paróchiát, hogy az embernek a szíve szakad meg. Sem püspök, sem káptalan nem törődik azzal, hogy hogyan élnek és hogyan halnak meg a szegény emberek, akikért pedig szintén meghalt Krisztus.”⁵⁹ Kálvin Bullingernek panaszoja: „Mindenfélől papokat kérnek; azok, akik papokat akarnak vinni, valósággal ostrom alá veszik ajtómat. . . Nagyon szívesen tennék eleget óhajunknak, de teljesen kifogytunk már az emberekből. Már jóideje kiürítettük a műhelyeket is, mindazokat felhasználtuk, akikben csak némi irodalmi és teológiai ismeret is volt.” A La Rochelle-i egyházat pedig felszólította: „Küldjétek, küldjétek fát, mi majd nyilakat formálunk belőlük, azután visszaküldjük nektek.”⁶⁰

⁵⁹ KK II. 9—10.

⁶⁰ PRUZSINSZKY Pál, Kálvin János. Pápa 1912. II. 145.

A római egyház Magyarországon nagy egyházközség-összevonásokkal igyekezett segíteni a hiányon, amely szorongató módon jelentkezett. Selmezbánya például évekig nem kapott plébánost, pedig még Faber bécsi püspököt is felkérték, hogy küldjön papot számukra.⁶¹ A minorita Ferenc-rendiek főnökétől prédikátorokat kértek, de ő 1537 tavaszán a papok számának fogyatkozásáról panaszkodik.⁶² Jellemzi a helyzetet az 1550 januárjában Pozsonyban tartott országgyűlés XIII. törvencikke, amely kötelezővé teszi, hogy a főpapok és a püspökök „helyetteseket, espereseket, papokat és szónoklókat mindenütt felállítsanak és teljes igyekezettel mindenünnen összeszerezzenek”. A XIV. törvencikk pedig „a tanítóknak és más egyházi szolgáltnak csudálatos csekélységéről és árvaságáról szól”.⁶³ Lőcse küldötte szerint „a dunántúli megyék követei azt javasolták, hogy az »interim« Magyarországra is kiterjesztessék, és a főpapok jó lelkészeket (ettliche guette prediger) küldjenek a reformáció megakadályozására”.⁶⁴

A helyzet tisztázása érdekében az igényeket minősíteni kell. Nem plébánosokban és miséző papokban volt legnagyobb a hiány, hanem „concionatorokban és prédikátorokban”. Mind a „concionator”, mind a „prédikátor” anyanyelven ígét hirdető „hitszónok” volt. A katolikus egyház a prédikáló papokra a középkortól fogva mindkét elnevezést használta. Később a római egyház többnyire „concionator”-nak, „hitszónok”-nak, a protestáns egyházak egyre gyakrabban „prédikátor”-nak, „igehirdető”-nek nevezték a néphez szóló papokat.

A keresztyénség megjelenése idején nagy szerepe volt a misszionáló igehirdetésnek. Az egyház emellett elsőrendű feladatának tekintette egy új közösségi rend és fegyelem megteremtését. A prédikáción kívül fő eszközei voltak célja elérésére a közösségformáló liturgia, a szertartások, a gyónás, az egyházjog stb. Ezek jelentős szerepet játszottak a vezetők és vezetettek társadalmi rangkülönbségének kialakulásában, „egyházi és világi rend”-re tagolódásában, szélsőséges formában a „nyájszellem” terjedésében, az egyház uralkodó hatalmának megnövekedésében. A prédikáció lassanként háttérbe szorult, formálissá, dogmák száraz, skolasztikus fejtegetésévé vált. A gazdasági élet változásai, a társadalmi átalakulás, a gyarapodó iskolázott réteg azonban kívánta a színvonalának megfelelő lelki-szellemi táplálékot, ismeretek közlését, a folyamatos hírszolgálatot, múltbeli és korabeli, hazai és külföldi eseményekről való tájékoztatást. Így egyre inkább a „concionatoroknak és prédikátoroknak” kellett a tudás mindeneseivé lenniök.

Jellemző példát említ Mályusz Elemér arra, hogy az igény hazánkban elsősorban ezek iránt jelentkezett: „Nagybánya vezetőségének kívánságára a plébános már 1387-ben megígérte, hogy tizenegy káplánján kívül egy hitszónokot is fog alkalmazni.”⁶⁵ Miséző, liturgiát végző papjuk tehát volt elegendő, de hiányolták a

⁶¹ ZOVÁNYI, Reformáció I. 104—105.

⁶² Uo. 110—111.

⁶³ ZSILINSZKY I. 47.

⁶⁴ Uo. 42.

⁶⁵ MÁLYUSZ Elemér, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 318.

„prédikáló papot”. Ezt bizonyítja Oláh Miklós érsek egyik levele is. Ő több-kevesebb változtatással csaknem minden kinevezési okiratában elrendelte, hogy „a misét ősi szokás szerint latinul kell végezni”, 1565. május 23-án azonban felszólította a káptalant és a szerzetesrendek tagjait, hogy a közülük prédikálni tudók menjenek a falvakba, és legalább a nagy ünnepeken prédikáljanak.⁶⁶ Az érsek kettős gondja: a római liturgikus hagyomány őrzése és az anyanyelvű prédikáció igényének kielégítése.

A „beszédigény”-nek ezt a fejlődését Mályusz Elemér írja le. Nyugaton a 900—1100-ig terjedő időszakot szokták „a püspöki prédikáció korá”-nak nevezni. A plébánosoktól évszázadokon át igen keveset követeltek. Az 1382. és 1450. évi esztergomi, de még az 1515. évi veszprémi zsinat is csak annyit kívánt, hogy tanulják meg az evangéliumot és epistolát jól olvasni, s vásár- és ünnepnapon valamilyen szentírási részből „valamit adjanak elő értelmesen”. A káptalanok még elmaradottabbak voltak. Az esztergomi székesegyházban 1397-ben még nem volt szokásos a prédikáció. Csak a XV. században tűntek fel a káptalani hitszónokok. A pécsi püspök a prédikátorságot 1428-ban szervezte, hogy eretnek tanok terjedésének megakadályozására klerikusok és hívők egyaránt hallgassanak prédikációt. A „hitszónok”-nak lehetőleg teológiai magiszternek, vagy baccalaureusnak kellett lennie.⁶⁷

A városok és mezővárosok vezetői már a reformáció előtt kötelezték a plébánosokat „concionatorok” tartására.

Az eretnekek elleni harc jegyében született ferencesek és dominikánusok szükségszerűen lettek „prédikáló” renddé. Általános szabály szerint a prédikációt mise közben, előtte és utána is tarthatták, de a kolduló rendeknek megtiltották, hogy plébániai istentisztelet alatt prédikáljanak, ezért misén kívül, kora reggel vagy délután prédikáltak. Ez fokozatosan azt eredményezte, hogy nemcsak a plébánosi és „prédikáló” tiszt különült el egyre jobban egymástól, hanem a prédikáció is kezdett elválni a misétől és liturgiától.

Dózsa György parasztháborúja után a római egyházban még inkább megnövekedett a prédikátorhiány. Főként a hozzá csatlakozott ferenceseknek kellett visszahúzódnok. Már a reformáció előtt kezdődött egy ferences „aposztázia”, a reformáció pedig soraikból hódította el a legkiválóbb prédikátorokat, a reformátorok első nemzedékének élenjáró tagjait.

Hazánkban is mind erőteljesebben jelentkezett a prédikátorok hiánya a reformáció terjedésével párhuzamosan. Thomas Blarer 1546. január 19-én írja Ambrosius testvérének Frankfurtból, hogy a hódoltságbeli magyarok Wittenbergből kértek prédikátorokat, mert az evangélium hirdetését teljesen megengedte a török.⁶⁸ Gyalui Torda Zsigmond 1551. október 10-én értesíti Melanchthont, hogy „a nép

⁶⁶ EsztPrVI Acta protocollata. B. 1553—1568. „Missaque veteri more latine peragatur. — Esztergomi Káptalan Magánlevéltára Capsa eccl. Capsa 12. Fasc. 2. nr. 52. 1565. máj. 23.

⁶⁷ L. 65. j. 316—319.

⁶⁸ THURY Etele in ProtSz 1913. 427.

semmit sem kíván jobban, mint jó prédikátorokat”. A budai pasa és a török hódoltságban élő papok azzal a kéréssel fordultak a Debrecenben összegyűlt papokhoz (concionator), hogy küldjenek „concionatorokat” a hódoltságbeli gyülekezetekbe. Majd újra hangsúlyozza: „a nép igen imádkozik Istenhez naponta a jó prédikátorok bőségéért”.⁶⁹

Varjas Béla rámutatott — mint idéztük —, hogy a reformátorok első, sőt második nemzedéke is egyetemet végzett, jól felkészült katolikus papokból és szerzetesekből került ki. Később krakkói, bécsi, wittenbergi, s egyéb egyetemeket látogatókat szenteltek lutheránus papokká Wittenbergben, Briegben (Brega), Nürnbergben (Norimberga), Grazban.⁷⁰ Számuk azonban az igényekhez mérten csekély volt. Ezért tűzték ki célul hazai iskoláink jól képzett prédikátorok nevelését. Honterus Brassóban, Stöckel Bártfán, Eszéki Szigeti Imre, Thuri Farkas Pál és Szegedi Kis István Tolnán. Iskoláink olyan magas képzettséget nyújtottak, hogy diákjaikat, esetleges rövid külföldi egyetemlátogatás után lelkésszé lehetett szentelni. Somogyi Melius Péter tudását hazai földön szerezte, s egy kevés időt töltött Wittenbergben. A vele együtt letartóztatott Hadán Mihály Erdélyben végezte tanulmányait, s ott szentelték pappá.⁷¹ Michael Radaschinus bártfai lelkész Eperjesen ordinált. Telegdi Miklós még Kolozsvárt is említi, s megjegyzése korábbi időkre utalhat.⁷² A szorongató igények és az ösztönző példák serkentették Huszár Gált is a lelkészutánpótlást szolgáló iskola alapítására. Iskolájában tanulóként, s alighanem az oktatásban segítőkként olyanok fordultak meg, mint Beythe István, Melius Péter és Bornemisza Péter.

Az ősidőktől meghatározott tananyagból és a szükségnek megfelelő átformálásokból csupán azokat emeljük ki, amelyek jellemzők és nélkülözhetetlenek voltak a prédikátorok felkészítéséhez. Ezek Huszár Gál későbbi irodalmi, nyomdászati tevékenységéhez is magyarázatul szolgálnak.

Az ígehirdetésre való felkészülést a középkori skolasztikus *ars praedicandik* szolgálták, de túlzott formalizmusuk egyszerűbbé vált Luther homiliáinak és korai szermóinak hatására. Ezt látni fogjuk Huszár Gál prédikációs könyvének elemzésénél. János somorjai plébános példája is mutatja, akihez „özönlöttek” az emberek, hogy Huszár Gál jól felkészült prédikátorokat nevelt iskolájában. Tanítványai elé „mintapredikációkat” adhatott, amelyeket szorgalmasan másolgathattak. Az 1572—1574-es években ilyeneket nyomtatásban is megjelentetett. Szenci Molnár Albert említi hasonlót: „Magyarországban Sztárai Mihály, az melly soc Ecclesiákat reformált, praedicatorokat ordinált, és tulajdon kezével postillát irt eleikben és az sakramentomoknak formáját leírta nekik.”⁷³

⁶⁹ BINDSEIL, Philipp, Melancthonis epistolae... Halis Saxonum MDCCCLXXIV. 323. — Régi Magyar Levelestár (XVI—XVII. század). Budapest 1981. I. 104—107.

⁷⁰ SCHULEK Tibor 32. 60—61.

⁷¹ M. Prot. Egyht. Adattár II. 125.

⁷² SCHULEK Tibor 60—61.

⁷³ SZENCI MOLNÁR Albert, Postilla Scultetica. Oppenheim 1617. 1070. RMNy II. 1144.

Az *ágenda*, istentiszteleti rend, úrvacsora, keresztelés, esketés, temetés szertartási rendjei kialakítása, egységesítése ugyancsak nélkülözhetetlen volt. Huszár Gál Bullingerhez írt leveléből kiviláglik, hogy a sok zürzavart előidéző egyéni kezdeményezések egységesítésén fáradozott.

Gyülekezeti énekek másolása magától értetődő volt lelkészeket képző és polgárokat nevelő, általános műveltséget nyújtó iskolákban. Somogyi Pál, amint a Lugossy-kódexből tudjuk, másolás közben megjegyzi: „Primo sub ferula Dñi Ambrosi scripseram 1609. in Hobol”, — vagyis Ambrus mester nádpálcája alatt, diktálásra írta.⁷⁴ Tanulók, papok, írástudó polgárok is másolgattak egyházi és világi énekeket, s ezek lapokon, füzetekben terjedtek. Ezek lettek Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve és 1574. évi graduálja óriási, addig még sehol egybe nem gyűjtött énekkincsének alapjává.

A képzésben erős hangsúlyt kapott a *cura pastoralis*, lelkipásztorkodástan, amelynek mellőzését a római katolikus egyház papjainál nemcsak a gyülekezetek, hanem a király is nehezményezte. Ennek gyakorlását a reformáció lelkipásztorai fontos feladatuknak tekintették. Erre Sztárai levele, Huszár Gál úrvacsorázttató látogatásai, Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* c. műve bőséges példákkal szolgálnak.

A lelkészvizsga témakörére eligazítást ad Philipp Melanchthon e célra írt és hazai könyvtárunkban is megtalálható műve: *Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis, qua commendatur eis Ministerium Evangelii: Traditum Vitebergae, Anno 1554*. Excudebat Joannes Crato. Anno MDLXVIII. A vizsgáról Melius így ír: „a Sáfárt soc próbával választyák, a Tanitótis a mennyei hiualtra probalas altal kell valasztanyi”.⁷⁵

A korabeli dokumentumokat figyelembe véve, a színvonal kérdéséről egy tévesen általánosított és megrögződött szemléletet kell helyesbítenünk. Említettük már, hogy Mályusz Elemér szerint a római katolikus egyház a középkorban, de még később is, mennyire kevés ismeretet követelt papjaitól. Zoványi Jenő a baranyai kánonoskönyv 36. cikkére hivatkozva a reformáció papjainak színvonaláról is azt állítja, „hogy mennyire kevés tudománybeli kellék fűződött volt még akkor is ahhoz, hogy valaki pappá lehessen (Bizony voltak közöttük akárhányszor egyszerű iparosok is!), noha az általános érvényű felfogás rendes körülmények között már megkívánta volt a triviális iskola végzését”.⁷⁶

Megállapíthatjuk azonban, hogy a triviális iskolai szintet még az 1500-as évek második felében is megkövetelték. Sztárai Mihály az alighanem 1557-ben írt, Huszár Gál által 1559-ben kiadott *Igaz papsagnac tiköre* c. művében a pappá szentelésről Antal bíró kérdezi, hogy a püspök „miképpen teszi pappá” a jelöltet. Borbás bíró azt feleli: „Először megláttya, hogy a diac Sajtárul tud, (vagyis csupán

⁷⁴ STOLL Béla 47. sz. 49.

⁷⁵ L. 43. j.

⁷⁶ ZOVÁNYI, Reformáció I. 481.

anyanyelvén) auagy Diakul. Az vtan a Hitnek minden agairol iol meg kérdezi, predikaltat véle. Pappá teszi es el valasztya a houa szükség a Keresztyéneknek.”⁷⁷

A Zoványi által hivatkozott ún. 55 szakaszos kánonoskönyv is elég magas színvonalat ír elő.⁷⁸ A 27. szakasz: „Továbbá azt kívánjuk, hogy minden tanétónak bibliája legyen, azt szorgalmatosan olvassa és repetálja; a mellé a régi szent doctorok írásokat vegye, kik autenticusok, azoknak is írásokat cum iudicio olvassa: az Isten beszédét, a szentírást azoknak az ő igaz értelmek szerént magyarázza, nem az cerebromából (vagyis saját agyából), kiből sok fogyatkozás avagy változás lenne jövendőre.”

A tanítói és lelkipásztori szolgálatban is éppen arra esett a fő hangsúly, ami a katolikus egyházban szinte másodrendű volt. A 12. kánon előírja, hogy „naponként . . . a gyermekcéket is a keresztyénségnek fundamentomára tanétsák”. A 22. kánon elrendeli, hogy „minden úrnapján minden tanétó kétszer praedikáljon”. Ezek a többi lelkipásztori szolgálattal együtt komoly szellemi követelményt kívántak a reformáció papjaitól. A 36. kánon szinte mentegetőzés, hogy szükségből felszentelnek kisebb képzettségűeket is, mert nagy a paphiány és „félelmes helek is vannak”, amelyekre nincs szolgálatra jelentkező. Eszéki Szigeti Imre 1549-ben panaszkodik amiatt, hogy tanultabb papok kerülnek a hódoltsági területeket.⁷⁹

Jellemzi a színvonalat a papi szolgálatra készülők nagyszámú külföldi egyetemjárása. Ennek bőséges bizonyítékai az egyetemek anyakönyvei.

Rá kell mutatnunk, hogy a katolikus egyházban is szép számmal voltak magas képzettségű, külföldi egyetemet végzett, sőt több egyetemet is látogató papok. Tanulmányaik közben szemük előtt azonban politikai célok is lebegtek. A hatalom, a politika, közigazgatás, közhivatalok felé orientálódtak, igaz ugyan, hogy egyre jobban kellett osztozkodniok a hatalom gyakorlásában a növekvő világi értelmiséggel. A reformáció papjai az érvényesülésnek erre a módjára nem számíthattak. Hivatástudatból, de kényszerűségből is, legfeljebb egy-egy patrónus szolgálatában és oltalma alatt a nép és a polgárság felé fordultak, felemelkedésükön munkálkodtak, többnyire szembe is kerülve a hatalommal. Magyarországon később csupán a helvét irány tudta kivívni Erdélyben, hogy a hatalommal szövetkezve szervezze meg egyházát, de a politikai élet irányítói már ott is világi értelmiségiek voltak!

Nemcsak a külföldi egyetemek, hanem hazai iskoláink is magas képzettséget nyújtottak. Tolnán például olyan kiváló tudású rektorok működtek, mint Eszéki Szigeti Imre, Thuri Farkas Pál, Szegedi Kis István. Eszéki Szigeti Imre a tanulók számáról 1549-ben azt írja: „Iskolánkban a tudományokat csaknem hatvan diák tanulja, a köznép soraiából pedig több mint ötszáz hallgatónk van.” Thuri Farkas Pál, aki 1555—1558 között volt rektor, a színvonalról így számol be: „Iskolánk olyan mértékben virul, ahogyan szorgalmamtól kitelik. A tanulók száma akkora,

⁷⁷ RMNy I. 158. — RMDE I. 597.

⁷⁸ MOKOS 145—159.

⁷⁹ EtE V. 189.

hogy alig férnek el két tanteremben. A legtöbb még gyermek, de fiatalember is van kb. ötven. Akkora tudásvágyat észleltem bennük, hogy hamarosan kimerítik az én tudományomat, és úgy látom, hogy sokuknak nemsokára más tanárra lesz szükségük.”⁸⁰

A tolnai iskola papi pályára készülő ifjait és Huszár Gál magyaróvári tanítványait Sztárai Mihály szentelte pappá, akinek sokat vitatott püspökségéről röviden szólnunk kell.

Ő a korábbi katolikus pécsi püspökség területén az összes püspöki jogokat gyakorló valóságos püspök, „episcopus” volt. Először Laskón, majd 1553-tól Tolnában, amelyet beszerelve püspökségébe, 1558-ban visszatért Laskóra. Gyakorolta a püspök kánonjog-szerinti tanítói, kormányzói tiszteit, végezte a vizitációkat, vezetésével az egyház megszervezésére lelkésztársaival kánonokat alkotott, agendát adott elébük, perikópás könyvet írt, ordinált az általa meghatározott papszentelési rendtartás szerint. Püspöki felsőségét a Habsburg-uralom alá tartozó Dunántúlon elismerte Huszár Gál, sőt a Csallóköz-Mátyusföldén munkálkodó Somogyi Péter vágsellyei tanító is, aki Sztárait a katolikus egyházjog alapján egyedül a püspökököt megillető „Reverendissimo . . . domino . . . Michaeli Starino, Episcopo dei gratia de Tholna”-nak szólítja levelében. Sztárai e minőségében szentelte fel Huszár Gál magyaróvári tanítványait is.⁸¹

MEGHIÚSULT „BRACHIUM SAECULARE”

Az 1553-ban exkommunikációval, aggravációval és reaggravációval sújtott, interdiktum alá vetett Huszár Gál ügyének lezárására az egyházjognak megfelelően kimondták a „brachium saeculare” igénybevételét. Ezt a körülmények miatt csaknem négy év múlva, 1557-ben kísérelték meg.

Bár Oláh Miklós érsekké történt kinevezése után megkezdte egyháza restaurálását és az idegen kézen levő egyházi javak visszaszerzését, tervei következetes megvalósítását hátráltatták a hadi események, a politikai helyzet és a nemzetközi viszonyok. Ezek minden más szempontot, a vallásügyet is háttérbe szorították. Az 1555. évi augsburgi vallásbéke pedig Magyarországon is fékezte a restaurációs törekvéseket.

Megváltozott a politikai helyzet, amikor V. Károly 1556. január 16-án öccse javára lemondott a trónról, Ferdinándot szeptember 1-jén német—római császárrá választották, az év végén pedig Erdély elvesztése bizonyossá vált.

Ferdinánd király 1557. június 1-jére országgyűlést hívott össze Pozsonyba. Oláh érsek úgy látta, hogy elérkezett az idő tervei megvalósítására. Az országgyűléstől döntő fordulatot várt, azért nagy lendülettel fogott hozzá a reformáció felszámolásához. Templomajtókra kifüggesztet idézőlevelekkel az országgyűlés idejére ren-

⁸⁰ StudAEcll III. 909, 920.

⁸¹ BOTTA István, Sztárai Mihály baranyai püspöksége, in TheolSz 1989. 3. sz. 150—154.

delte Pozsonyba a javadalmas papokat vizsgálat céljából. A nyilvánvaló eretnekek ellen már az országgyűlés előtt megkezdté az eljárást. Bizonyítékul egy-két példát idézek csupán a pozsonyi káptalan alig, vagy egyáltalán nem ismert dokumentumaiból. Johannes Hall utóda, Johannes de Zakan kanonok, püspöki vikárius és főügyész sorra bocsátja ki a „sub poena excommunicationis” idézéseket, rendel el kiközösítéseket. 1557. február 22-én szentgyörgyi polgárokat és Jeromos (Hieronymus) presbitert, volt somorjai papot idézi meg, aki törvénytelenül bitorolja a szentgyörgyi plébánosságot. Május 6-án Jeromost exkommunikálja. Ennek ellenére Jeromos még 1561—1562-ben is tisztében van.⁸² Május 9-én és 29-én Mihály presbitert, galántai plébánost exkommunikálja, pártját fogó nemes és polgári személyekkel együtt, s vele együtt Máté presbiter, egyházfalvi plébánost.⁸³ Már az országgyűlés ideje alatt fogatta el és csukatta börtönbe többek között a Révayak kezében levő Vágsellye érseki birtokon plébánoskodó Körmendi Andrást, Somogyi Péter tanítót és az éppen szabadságát ott töltő, Erdélyben tanult és felszentelt Hadán Mihályt.⁸⁴

Hatásos módon ezt az időpontot választotta ki, hogy a két makacs eretnek, Joannes Peigler és Huszár Gál régóta húzódó ügyének végére is pontot tegyen, s ellenük egyetlen iratban a „brachium saeculare” segítségét kérje a királytól.

Peigler a pozsonyi német iskola rektoraként, a tanács és a polgárok védelmét és támogatását élvezve, bizonyára már hosszabb ideje lutheránus szellemben tanított, és támadta a római egyházat, mire 1551 exaudi vasárnapján, május 10-én, a Szentháromság oltár igazgatója, Lőrinc, ünnepélyesen exkommunikálta, s az ítéletről május 29-én értesítést bocsátottak ki.⁸⁵ Peigler ennek ellenére megmaradt tisztében és folytatta munkáját.

1557-ben Bartholomaeus kanonok, a pozsonyi egyház plébánosa, akit Peigler nem volt hajlandó felettesének elismerni, pontokban felsorolt panaszt nyújtott be a rektor ellen, aki a népet és tanítványait szavaival és cselekedeteivel szüntelenül fertőzi, elfordítja az igaz katolikus hittől, megvetve a szent apostolok és atyák tanítását. Amikor a vikárius megidézte a rektort, tanítványai a polgárokkal együtt nagy zajjal és illetlen szavakkal tüntettek, sőt Peigler biztatására fenyegetően köveket is ragadtak.⁸⁶

E panaszokra Johannes Zakan vikárius június 5-én, pünkösöd ünnepe előtti szombaton súlyosbítva exkommunikálta Peiglert. Nyilván számítottak a szertartáson a király jelenlétére, de Ferdinánd csak június 9-én érkezett az országgyűlésre.⁸⁷

⁸² ŠSÚA SSR Bratislavská kapitula- súkrovný archív. Correspondentia. Fasc. 4. nr. 1. — Uo. Capsa 25. Fiscalatus. Fasc. 1. nr. 36.

⁸³ Uo. Correspondentia. Capsa R. Fasc. 5. nr. 160. és Capsa A. Fasc. 3. nr. 4.

⁸⁴ M. Prof. Egyht. Adattár II. 125.

⁸⁵ L. 82. j. Capsa diversa (contra acatholicos). Fasc. 4. nr. 12.

⁸⁶ Uo. Fasc. 4. nr. 13.

⁸⁷ Uo. Correspondentia. Fasc. 4. nr. 4.

Ezek után a vikárius június 16-án felterjesztést szerkesztett „Brachii saecularis contra haereticos” címen. Eszerint az elmúlt napokban Bartholomaeus kanonok, pozsonyi plébános bevádolta Peiglert eretnek tévelygések tanításával, főként a gyónás és úrvacsora kérdésében, felsőségével szemben tanúsított engedetlenséggel. Ezért exkommunikációval, aggravációval és reaggravációval sújtották, de a vádlott az előző napokban az eretnekek „asylum”-ába, az ausztriai Hamburgába (Hainburg) menekült, az eretnek Sebestyén plébános oltalma alá, „miként az előző években bizonyos Gallus Anaxius eretnek, akit néhai tisztelendő Johannes Hall pozsonyi vikárius, előjárónk, a pozsonyi főhatóságból elűzött, s Felsőgednek a győri egyházmegyében levő Óvár nevű városa kiváló kapitány ura, Zacharias Boheniczky [sic!] segítségével oda menekült, s ugyanez az exkommunikált, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gál, amint néhai Johannes Hall vikárius irataiban és jegyzőkönyvében világosan megállapítja, védelmet és oltalmat élvez. Ettől kezdve a nevezett exkommunikált, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített eretnekek lakóhelyük szomszédságában támadják, ostromolják és félrevezetik a pozsonyi főhatóság alá tartozó keresztyéneket.” A felirat hivatkozik Augustinusnak az eretnek Donatus utóda, Parmenius elleni levelére (*Contra epistolam Parmenii*, lib. 1. i. sz. 400), János evangéliumához írt magyarázatára (*Tractatus in Joannem*, tract. 2. i. sz. kb. 416), és az ugyancsak Donatust követő Cresconius és Gaudentius elleni műveire (*Contra Cresconium grammaticum partis Donati*, lib. 3. cap. 51. i. sz. kb. 406. és *Contra Gaudentium, Donatistarum episcopum*, lib. 2. cap. 11. i. sz. kb. 420). Augustinus szerint — mint írja — az ilyen lázadókat és eretnekeket, akik nem akarnak visszatérni a szent és katolikus egyház kebelébe, világi kardhatalommal (*gladio temporalis*) és jószágelkobzással szokták büntetni. Bár Augustinus szelíd eljárást tanácsol, hogy ne szabjanak ki keményebb büntetést a megtévedőkre, mint amekkorát visszaesésükkor a tévelygőkre penitenciaként rósnának, alapelve mégis Lukács evangéliuma 14,23. verse volt. Jézus példázata szerint a magukat kimentő hivatalosak helyett a szolgák uruk lakomájára behozzák a szegényeket, nyomorékokat, sántákat és vakokat, s mivel maradtak még üres helyek, a szolgák azt a parancsot kapják, hogy „kényszerítsenek bejönni” mindenkiket az utakról és a kerítések mellől, hogy megteljen a háza. Ez a „kényszerítés” (*Cogite intrare!*) lett az inkvizíció bibliai megalapozása, s a „brachium saeculare” hivatkozási alapja. Bőségesen bizonygatják, hogy Peigler és Huszár Gál „megmáskosodott és lázadó eretnekek”, az egyház „üszkössé vált és ördögtől elszakított tagjai”, akik „a legkevésbé sem gondolnak a visszatérésre”, azért Ferdinánd király, mint az egész római birodalom patrónusa, karhatalommal (*brachium saeculare*) és a világi kard forgatásával (*vibratorem gladii secularis*) „nevezett eretnekeket Hainburgban és Óvárott, vagy bárhol garázdálkodnak, személyük sértetlenül hagyásával, vesse és tartsa fogságban, ingó és ingatlan javaikat zárolja, foglalja le és kobozza el, s méltóztassa őket az anyaszentegyház kebelébe való visszatérésre *kényszeríteni*”.⁸⁸

⁸⁸ Uo. *Capsa diversa (contra acatholicos)*. Fasc. 4. nr. 5ab

A gondosan készített felterjesztés alig korrigált impúruma és tisztázata is a Pozsonyi Káptalani Levéltárban maradt, a Bécsi Állami Levéltár Huszár Gálra vonatkozó iratai közt nem található. A káptalan bizonyára alkalmatlannak tartotta az időt benyújtására. A király tehetetlenül, a segítség reménye nélkül nézte Erdélyben levő serege vereségét. Országgyűlési propozícióiba fel sem vette a vallás kérdését, s a restaurációt célzó X—XI. cikkeket csak Oláh érsek erőszakolására iktatták törvénybe. Így a két eretnek, Peigler és Huszár Gál elleni világi eljárás elmaradt.

HUSZÁR GÁL LEVELE HEINRICH BULLINGERHEZ

BÉCSI KAPCSOLATOK

Bár Huszár Gált a körülmények óvatosságra készítették, patrónusai oltalma alatt többször megfordult Bécsben, s az ottani protestáns körökkel folyamatos kapcsolatot tartott. A római egyházhoz hű Ferdinánd király és a reformációt pártoló Miksa fia között heves küzdelem folyt. Az éles szemmel figyelő Canisius jezsuita páter levelében arról panaszkodik, hogy Bécsből napról napra mindinkább egy második Wittenberg vagy Genf válik.⁸⁹

Az ausztriai reformáció és a bécsi lutheránus körök legkiválóbb és legtekintélyesebb személyisége volt Caspar Niedbruck, Ferdinánd király tanácsosa, Melancthon barátja. Tanult Orléans-ban, Itáliában, majd Wittenbergben, ahol a reformáció rendíthetetlen hívévé lett. Ő közvetített Miksa főherceg és Melancthon között. Az egyháztörténet művelésére intézetet alapított Prágában. Egy Genfben visszatérő kereskedő által üdvözetlet küldött Kálvinnak, aki ezt követően igyekezett vele a kapcsolatot felvenni. Niedbruck azonban nem változtatta meg hitvallási álláspontját, sőt amikor világossá lett előtte, hogy Kálvin úrvacsoratana eltér Lutherétől, elfordult Kálvintól, s a fejedelmeket is óva intette a kálvini úrvacsorától. Az „interim-harcokban” a Melancthon ellen állást foglaló Flacius tanítása felé hajlott. Élete végéig megmaradt mérsékelt flaciánusnak, de mindent elkövetett Melancthon és Flacius kibékítésére. Nemcsak ő segítette Flaciust egyháztörténeti munkásságában, hanem Miksa király támogatását is megszerezte számára. Levelezett Valentinus Wagner brassói lelkésszel, akit jó barátjának és tudós embernek nevezett. Fiatalon halt meg egy brüsszeli útján 1557. szeptember 26-án.⁹⁰ Miksa király október 10-én értesült a szomorú hírről, s hallatára hangosan sírt. A király udvari lelkészét, Sebastianus Pfauert és a bécsi protestáns köröket is lesújtotta Niedbruck halálhíre. Minden jel arra utal, hogy Huszár Gál is kapcsolatban állt

⁸⁹ LOESCHE, G.—S. SZABÓ József, Kálvin hatása és a kálvinizmus elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen 1912. 11.

⁹⁰ Robert HOLTZMANN, Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronbesteigung (1527—1564). Ein Beitrag zur Geschichte des Übergangs von der Reformation zur Gegenreformation. Berlin 1903. 320. — PAYR Sándor, Flaciánus lelkészek Magyarországon, in Theológiai Szaklap 1916.

Niedbruckkal, s azonnal értesült haláláról, hiszen éppen októberben Bécsben azok körében tartózkodott, akikhez Niedbruckot is szoros szálak fűzték.

Szükséges e kör néhány tagjára egy futó pillantást vetnünk, mégpedig azokra, akikkel Huszár Gál összekötetésben állt. A reformációhoz csatlakozott magyarok között a fő személyiség Fejértóy János volt, Oláh Miklós érsek kancelláriájának titkára. Származásáról nem tudunk, de ismerünk az 1529. évből egy Fejértóy Ferenc nevű váradi dékánt.⁹¹ Rokoni kapcsolataikra két okból gondolhatunk. Elsősorban azért, mert a váradi iskolázású Oláh Miklós érthető módon választhatott váradi származású ismerőst titkárául, másrészt Fejértóynak később is kapcsolatai voltak az erdélyi reformációval. Ő küldhette Heltainak azt a Bullinger-művet, amelyet Huszár is tőle kaphatott, s mindketten kinyomtatták. Ezt a magyarok számára írt hitvallást 1551-ben Bullinger a vele élénk kapcsolatot tartó Fejértóynak küldte meg. De hozzá érkeztek szinte az egész országból a reformáció helyzetéről szóló jelentések 1555-ig, hivatalától történt megválásáig és Pozsonyban való letelepedéséig.

Fejértóy mellett a hivatalnokok egész kis csoportja alakult, akik sokat tettek a magyarországi reformáció érdekében: Tholnay Mátyás, Kerekes Sebestyén, Paludy Imre, erdélyi Listh János, Steinperger Félix. Papok és gyülekezetek kérték segítségüket, s ők vállalták patronálásukat. A kassaiak például Paludy Imrén keresztül terjesztették fel kérelmeiket. Ő vigyázott arra, hogy irataik el ne sikkadjanak, és sürgette ügyeik elintézését.⁹²

Huszár Gál Bécsben találkozhatott az 1557. év őszén az egyetemre beiratkozott Bornemisza Péterrel is.⁹³ Kapcsolatuk készíthette később Bornemiszáét, hogy Magyaróvárra menjen tanulni, talán tanítani is és segíteni a nyomdászatban, majd indítást kapva a lelkészi hivatásra, Kassán Huszár Gál mellett végezze a diakónusi feladatokat.

Bécsben ismerkedhetett meg Huszár Gál Sebastian Pfauserrel, Miksa király udvari papjával, és támogatását is megszerezte. Erről később részletesebben kell szólnunk.

A reformáció ügyének emberei voltak a bécsi könyvkereskedők és nyomdászok is. Paul Strasser könyvkereskedő közvetítette Bullinger leveleit Fejértóynak, Hoffhalter Rafael háza volt a reformáció híveinek találkozóhelye, s talán bécsi tartózkodása idején Huszár Gál otthona.

A királyi városban, római egyházi méltóságok vezetése alatt szolgáló hivatalnokoknak helyzetük nem engedte meg a nyílt kiállást, ezért a hazai reformációnak mintegy diplomáciai „követei”-ként munkálkodtak. Kapcsolatot tartottak a hazai

⁹¹ BUNYITAY Vincze, A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I—III. Nagyvárad 1883—1884. Id: I. 177.

⁹² Fejértóyra és körére I. ERDŐS Károly, Bullinger Henrik és Fejértóy János levelezése. Debrecen 1913. — ZSINDELY Endre, Bullinger Henrik magyar kapcsolatai, in StudAeccl II. 57—86. — Fejértóy levelezése Nádasdy Tamással: OL E 185. Nádasdy család levéltára. Missiles 1546—1554.

⁹³ VÉGH Ferenc, Bornemisza Péter ifjúsága, in It 1952. 514.

és külföldi reformátorokkal, híreket továbbítottak, tanácsokat adtak, s közbenjártak a bajba jutottakért.

Azonban éppen „diplomatikus magatartást” követelő helyzetük jelentett számukra lelkiismereti problémát: Szabad-e pápisták között lakni; lehet-e titokban igaz keresztyénnek lenni; nem kellene-e elkülönülniök; kötelező-e a nyílt vallástétel? E problémával viaskodtak már korábban, s később is, és minden reformátornak felelnie kellett e kérdésekre.

Mária királyné az 1530. évi ágostai birodalmi gyűlésen e problémákról öt pontba foglalt kérdést juttatott el Henckel Jánoson és Melancthonon keresztül Lutherhez. Luther határozott állásfoglalást és nyílt kiállást tanácsolt. Sólyom Jenő írja Loesche nyomán: „Nem lehetetlen, hogyha Luther helyeselte volna a reformációhoz való titkos ragaszkodást, akkor Mária továbbra is megmaradt volna az evangélikusok pártján. Így azonban tudomásul kellett vennie, hogyha nyíltan vallja Luther tanítását, nem maradhat meg külső viselkedése az eddigi határozatlanságban.”⁹⁴

Fejértóy 1551. március 26-án írt első levelében Bullinger tanácsát kéri, hogy szabad-e a pápistákkal együtt lakniok, szertartásaikban részt venniök. Bullinger még abban az évben küldött könyvecskéjében e kérdésre is válaszol a „Szabad-e hitetlenek között lakni” c. fejezetben. Álláspontja nem megalkuvó, azonos Lutherével: együtt lakniok szabad, mint a Biblia is tanítja Isten népe történetében, de „szükséges nyíltan: szóval és tettel vallanunk az Úr Jézust és evangéliumát”, ezenkívül „a legkevésbé sem szabad közösködni hitükkel, vagy vallásukkal, szertartásaikkal és istentiszteleteikkel”. Hivatkozik Kálvinra: „e dologról bőven és igazán írt a mi szeretett és tisztelendő atyánkfia: Kálvin János, a genfi ekklézsia pásztora”.⁹⁵

Fejértóy 1551. október 10-én köszöni meg a tanácsot: „úgy fogok közöttük időzni, hogy az ő szertartásaikban részt nem veszek, mint ahogy elidáig sem vettem részt”.⁹⁶

Hazai reformátoraink is azonos álláspontot képviseltek. Ozorai Imre 1546-ban írja, hogy sokan látják a mise helytelenségét, mégis részt vesznek rajta, „hogy másokat meg ne botránkoztassanak”. Ez gonosz példaadás, mert „ah kik láttyák és tudatlanok, azt mongyák: de amaz tudós ember se menne oda, ha jó nem volna, oda megyen, azért én is oda megyek”.⁹⁷

Melius Péter 1562-ben „Az Aran Tamás” elleni polémiájában is hadakozik azok ellen, akik Oláh Miklós kedvéért részt vesznek a misén.⁹⁸ Az okos politika és a gerinces kiállás kérdésében Oláh Miklós emlegetése a debreceni püspököt talán

⁹⁴ SÓLYOM Jenő 72—73.

⁹⁵ NAGY Barna, Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz. 1551. Budapest 1967. L—LII, 50—52.

⁹⁶ L. a 92. j. alatt Erdős Károly művét, 11.

⁹⁷ RMNy I. 15. R2a — Faksimile kiadása: BHA IV.

⁹⁸ RMNy I. 181. 124.

azokra a bécsi évekre emlékeztette, amikor Somogyi Péter tanítóként éppen azoknak a körében forgott, akik számára abban az időben ez döntő probléma volt.

Huszár Gál 1557 októberében ismét Bécsben járt. Fejértóyt, aki két esztendeje megvált a kancelláriai szolgálattól, nemcsak régóta ismerhette, de tudhatott Bullingerrel folytatott levelezéséről, problémáiról, s tőle kapta hiteles másolatban a zürichi reformátor magyaroknak írt hittani művét is. Feltételezhető, hogy az adott alkalmat kihasználva Huszár Gál Magyaróvárról, Fejértóy Pozsonyból Bécsbe utaztak, s mindketten találkoztak ifjabb Heinrich Bullingerrel aki „tanulmányai befejezése végett Bécsben az egyetemet látogatta”, s „esetleges veszélyek kikerülése végett anyai családnévén »Adlischweiler Henrik«-nek iratta be magát. Innen a következő évben tért vissza Karinthián és a velencei tartományokon keresztül hazájába.”⁹⁹ Az ifjú rokon kapcsolat révén szállt meg Hoffhalteréknál. Hoffhalter felesége, Katharina Göldli és Bullinger leánya, Margaretha komaasszonyok (Gefatterin) voltak. Margaretha a zürichi Grossmünster „Antistesének”, első prédikátorának, Ludwig Lavaternek felesége volt.¹⁰⁰

E találkozás kedvező alkalmat nyújtott, hogy Huszár Gál levélben kérjen tanácsot aktuális problémákra. Fejértóy már 1551. március 26-i levelében kérte Bullinger válaszát több fontos kérdésre. A zürichi reformátor már említett, s még ismertetendő hitvallási könyvecskéjében válaszolt, de a török által elrabolt hitvestársak új házasságkötése bonyolult jogi helyzetének megoldására nem adott tanácsot. Nemcsak a bécsi hivatalnokokat, de Huszár Gált és paptársait is állandóan zaklathatták, hogy a problémát törvényesen szabályozzák. Mivel Fejértóy — talán tapintatból — sem tért vissza a kérdésre, Huszár Gál által sürgették a megnyugtató választ.

Huszár Gál 1557. október 26-án Bécsből egy terjedelmes levelet küldött „A jámborságban és tudományban legállhatatosabb férfiú”-nak, Heinrich Bullinger zürichi lelkésznek. A levelet nyilván Bullinger hazatérő fia vitte atyjának.¹⁰¹

Huszár Gál részletesen tájékoztatja a zürichi reformátort a magyarországi helyzetről, a hazai reformáció egyházának problémáiról, az egyházi jog hiányosságairól és visszásságairól, a szertartások sokféleségéről, vagyis „az egyház jó rend”-jének hiányáról, az úrvacsora helyes értelmezésének kérdéséről, s tanácsokat kér.

⁹⁹ RÁTH György, Bullinger és a magyar reformáció, in ItK 1896, 42—58, 273—289.

¹⁰⁰ BORSA, Gedeon, Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter. Gutenberg Jahrbuch 1970.

¹⁰¹ A Bullingerhez írt levél lelőhelye: Staatsarchiv Zürich. E II 367. S. 60. — A levelet, amelynek alapján Huszár Gál hitvallási irányát tévesen határozták meg, számtalanszor közzétették. Főbb közlései: Miscellanea Tigurina. II. Th. II. A. Zürich 1723. 202—207. — LAMPE—EMBER 112—116. — E. BÖHL, Confessio Helvetica posterior. Vindobonae 1886. 105—110. — Johann Samuel KLEIN, Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. 1789. Közzétette FABÓ András in Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica. IV. Bd. Dritter Theil. Pest 1873. (196. j.) 191—194. — Főbb magyar fordításai: SINKOVICS I., Magyar történelmi szöveggyűjtemény. Budapest 1968. I. köt. 101—105. — A munkánkban használt fordítás KENÉZ Győzötől, in Régi Magyar Levelestár (XVI—XVII. század). Budapest 1981. 126—133.

Szükséges e fontos levél részletes elemzése, mert általa betekintést nyerünk a török és Habsburg-oroszág részben levő egyházak helyzetébe, s egyúttal világos képet nyerünk Huszár Gál ezidőben vallott társadalom- és történelemszemléletéről, hitvallási irányáról is.

HUSZÁR GÁL TÖRTÉNELEM- ÉS TÁRSADALOMSZEMLÉLETE

Huszár Gál levelét a hazai helyzet ismertetésével kezdi: „Minthogy azonban az idő nem ad alkalmas lehetőséget arra, hogy mindent író tollra bizzak, csak arra nyílt lehetőségem, hogy röviden arról írjak, amiről a legfontosabb tudnod: a mi nagy bajba sodródott Magyarországon szétzúrt egyházaink állapotáról.” Tájékoztatásából nyilvánvaló, hogy lutheri szemlélet alapján ítéli meg a helyzetet, s ez eltér a humanizmus és a reformáció több más képviselőjének felfogásától. Huszár Gál e kérdésben álláspontján haláláig sem változtatott.¹⁰²

A középkor és a reformáció transzcendens szemlélete szerint a történelem ura, irányítója és célhoz juttatója Isten. „Az idők felosztását”, a történelem korszakolását kanonikus iratok, elsősorban Dániel próféta könyve és apokrif irások, főként az Illés prófétának tulajdonított jóvendölések alapján három kétezer esztendőös periódusban jelölték meg. Az első Mózesig és a törvényadásig, a második Krisztus születéséig tartott, a harmadik s egyben „az utolsó idő” — s ezt Isten a hívek szenvedése miatt megrövidíti — Krisztus ítéletre való visszajöveteléig tart. E végső történelmi korszak bekövetkeztének jele a bibliai „fenevadnak” és az Antikrisztusnak megjelenése. (2Tim 2,3—4; 1Jn 2, 18,22, 4,3; Jel 11,7, 13, 16,10—17.)

Már a középkorban bőséges irodalom népszerűsítette az Antikrisztus képzetét. A római egyházi hatalommal szemben álló ellenzéki, reformokat követelő és entuziasztikus irányzatok, telve eszkatologikus és chiliasztikus várakozásokkal, egy-egy pápát, a pápaság intézményét, gyűlölt tirannusokat, erkölcsökben megromlott keresztyéneket tartottak Antikrisztusoknak. Így a különböző eretnekeknek kikiáltott mozgalmak, mint például Wiclif és követői, Husz és a husziták, a koldulórendek obszerváns ágai.

Fejlődése során ez a sokszínű „antikrisztológia” egységessé vált, amikor a kétféle formában testet öltött ördögben, illetve a szolgálatában álló két hatalomban, a pápában és a törökben vélték megjelenését az utolsó idők beköszöntését jelentő Antikrisztusnak. Az ember testből és lélekből áll, testet öltött a Megváltó, s ez jellemzi az Antikrisztust is: a Krisztus egyházát fegyverrel támadó török az Antikrisztus teste, lelke pedig a pápa, aki hamis tanításával, szertartásaival és törvényeivel juttatja kárhozatra a hívőket.

Kezdetben Luther is ezt a középkori, népszerűvé vált, spekulációval és fantáziával színezett felfogást vallotta. Reformátori fellépése előtt, 1513—1516-ig a *Zsoltá-*

¹⁰² BOTTA István, Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest 1984. 51—65.

rok könyvét magyarázta, és azt tanította, hogy „a zsidók, tirannusok, eretnekek, rossz keresztyének gonosz antikrisztusok”.¹⁰³ A sokat zaklatott, budai papságából is előzött Conrad Cordatus többször is Luther otthonában talált menedéket. 1531-ben kezdte feljegyezni Luther *Asztali beszélgetéseit*, de visszauntil a reformátor 1524—1525. évi nyilatkozataira is. Álláspontjára így emlékezik: „Az Antikrisztus megtestesülése egyaránt a pápa és a török, mivel az ember is testből és lélekből áll. *Az Antikrisztus lelke a pápa, teste a török*, mivel az ember is testből és lélekből áll. Ez testileg támadja az egyházat, amaz lelkileg. Ugyanis mindkettő egy úrtól van, az ördögtől, mert a pápa hazug, a török gyilkos.” Hozzáfűzi azonban, hogy ha a kettőt egyre redukáljuk, mindkettőben a pápára lelünk.¹⁰⁴

Cordatus jegyzeteit 1532 nyarán és őszén Dietrich Veit folytatta, Luther asztalának vendége, hosszú ideig titkára, később Nürnberg lelkipásztora, aki munkáival a magyar reformátorokra is nagy hatást gyakorolt. Ő Luther e nyilatkozatát jegyezte fel: „Én általában úgy vélem, hogy *a pápaság az Antikrisztus*, de ha valaki hozzászámítja a törököt, a pápa az Antikrisztus lelke, a török az Antikrisztus teste. Mindketten segítik egymást megfojtani: ez testileg és karddal, az tanítással és lélekkel.”¹⁰⁵

Bár *Asztali beszélgetéseiben* Luther még 1532-ben sem szállt szembe azzal a nézettel, hogy valaki a törököt Antikrisztusnak tartsa, ő maga a törököt reformátori fellépése kezdetétől következetesen „Isten ostorá”-nak (flagellum Dei, virga Dei, Zornesrute Gottes) nevezi, felelevenítve a középkorban eleven, a reneszánszban csak itt-ott ébren tartott, történelmi eseményeket szemléleti egységbe foglalni kívánó nézetet. Már a 95 tétel 1518. évi magyarázatában világosan kifejti, hogy a sok vétek, bűn és baj mellett a bűneinket büntető török „Isten ostora, azt mindenki tudja, csak a rossz keresztyén nem”.¹⁰⁶

A „flagellum Dei” fogalom a Bibliában, Ézsaiás könyve 10,26. versében gyökerzik. Ennek alapján teszi történelmi események magyarázó elvévé Augustinus a *De civitate Dei* I. kötet 1. fejezetében, a Rómát 410-ben feldúló Alarich gótjaira alkalmazva. Luther is Ézsaiásra hivatkozik, s történelemszemléletét Augustinus határozza meg.

Újraéledt a fogalom az Attila-mondakörben, amelyben nemcsak a leigázottak, hanem maga Attila is „Isten ostorá”-nak nevezte magát. Nálunk magyaroknál Anonymus, Thuróczy, Kézai egyaránt hozzájárultak a fogalom megismeréséhez, s a hun—magyar testvériség gondolatának népszerűsítése az „Isten ostora” képzetet félelmetesből megértővé és szinte rokonszenvenné szelídítette.

Luther minél inkább tisztázta az „Isten kétféle kormányzása”-ról szóló tanítását, annál inkább hagyta el a politikai Antikrisztus képzetet, és tért át a biblikus szemléletre. Vallotta, hogy mintegy rejtetten, álarc mögött (larva Dei) Isten mun-

¹⁰³ WA 3, 142.

¹⁰⁴ WA Tischreden 3, 158. 3055. sz.

¹⁰⁵ Uo. 1, 135. 330. sz.

¹⁰⁶ WA 3, 535.

kalkodik a „világi felsőség” által, amely a tőle kapott hatalmi eszközökkel kormányozza a rábízott népet, biztosítja békéjét és rendjét, fékezi a gonoszt, elősegíti a jót, a polgárok előmenetelét, de büntetése eszközeként is felhasználja ostorként a gonoszok fenytésére. Ez „Isten világi kormányzása”. Ugyanakkor az ige hirdetésével téríti, hitre juttatja, újjáteremti és üdvösségre vezet az embereket. Ez „Isten lelki kormányzása”, egyháza által végzett munkája.

E tanításának megfelelően a törököt sem nevezte többé az ördögtől testbe öltözött Antikrisztusnak, hanem Istentől teremtett, általa rendelt felsőséggel bíró népnek, amelynek Isten nemcsak megengedte a magukat keresztyénnek nevező népek megtámadását, hanem „haragja ostora”-ként küldte bűneik büntetésére.¹⁰⁷

Luther kezdeti értesülései alapján a török javára írta, hogy uralma alatt mindenkít meghagy hitében, nem úgy, mint a pápa.¹⁰⁸ Megítélése szerint „a pápának a test, a javak és a lélek feletti uralma nyilvánvalóan tízszer gonoszabb, mint a töröké”.¹⁰⁹ Későbbi híradások és az Alkorán megismerése után a törököket bálványimádóknak, zsarnoki hatalom alatt elnyomottaknak, a többnejűség miatt Isten parancsát megszegőknek, ördögtől elcsábítottaknak, színes, gazdag szóhasználatával „valóságos bestiák”-nak, „fekete ördögök”-nek is nevezte, de nem mondja őket Antikrisztusnak. Semmiképpen sem tarthatjuk Antikrisztus-érvnek azt, hogy az 1530—1538-as években tanácsolt lelkészavatási, ordinációs rendbe beveszi a pápista és egyéb szekták tanításainak való ellentmondás mellett a mohamedán hit elvetését is, amit nyomában a magyar ordinációs rendek is felvesznek. Ebben nem a török nép, hanem Mohamed tanítása ellen védekeznek. Bár a török népnek zsarnok felsősége van, Isten parancsolatait is megszegi, mégsem Antikrisztus, mert nem trónol Isten templomában. Senki sem „Ellenkrisztus”, aki az egyházon kívül van.¹¹⁰

Az Antikrisztus egyházon belüli, Krisztus ellen támadó hatalom, a Sátán legveszélyesebb megjelenési formája. Luthernek 1518-tól az a meggyőződése, hogy a pápa az egyedüli Antikrisztus, bár nem cáfolta a más véleményen levőket határozottan. Minden félreértést eloszlató meggyőződését akkor szögezte le határozottan, amikor X. Leó pápa 1520. június 15-én kiadott *Exsurge Domine* kezdetű átokbullájáról tudomást szerzett. 1520. november 4-én *Az Antikrisztus bullája ellen* kiadott iratában már a pápát azonosította az Antikrisztussal, s antikrisztusok névvel a pápa követőit illette. „A török ugyan »fekete ördög« — írja —, azonban számunkra a pápa az igazi Antikrisztus (Endchrist), akinek egy előkelő, finom és szép csillogó ördöge van, aki a keresztyénség közepette ül.”¹¹¹ Ezt vallja az 1537-ben írt, s a következő évben megjelent, hitvallási iratként elfogadott *Schmal-kaldeni cikkekben*: „A pápa az igazi Antikrisztus vagy Ellenkrisztus, aki szembehe-

¹⁰⁷ WA 46, 607.

¹⁰⁸ WA 6, 416, 427, 627, és 7, 141.

¹⁰⁹ WA 8, 709.

¹¹⁰ WA 7, 725.

¹¹¹ WA 53, 394.

lyezkedett Krisztussal, és magát Krisztus fölé tolta, mert nem akarja, hogy a keresztyének hatalma nélkül üdvözüljenek.”¹¹² Luther tehát az egy Antikrisztus felfogását vallotta.

Luthertől eltérően török-pápa, testi-lelki „két Antikrisztus” elméletet vallotta Melanchthon, Bugenhagen, Georg Major, Flacius, Wolfgang Musculus, Bullinger. Luther tanításának védelmében ez ellen már 1544-ben tiltakozott Nicolaus Amsdorf. Lutherhez hasonlóan 2Tess 2,3—4. verseire hivatkozik, s ennek alapján fejt ki, hogy a reformátor szerint az Antikrisztus nem egyházon kívüli hatalom, hanem Isten templomában, az oltáron, a keresztyenség közepette trónol.¹¹³ A két Antikrisztust vallók ennek ellenére sem adták fel a hagyományokban gyökerező és humanistáktól is befolyásolt nézetüket. Melanchthon Dániel próféta könyvének kommentárjában, Carion krónikájának bevezetésén és átdolgozásán kívül 1531-ben még az *Ágostai hitvallás apologiájában* is az Antikrisztus országába sorolja a pápa mellett „Mahomed birodalmát”.¹¹⁴

Az egy és két Antikrisztus szemléletet vallók felfogásában többé-kevésbé nyíltan vagy rejtetten a humanisták által is vallott „keresztyén társadalom” eszméje húzó-dott meg. Ez készítette a két Antikrisztust vallókat arra, hogy a nem keresztyén, pogány törökben az Antikrisztus „testi megjelenése”-t lássák. A „keresztyén nyugat”-ot megdöbbsentette Luther tanítása, amely a pápát nagyobb ellenségnek tartotta az „Erbfeind”-nél, a pogány török ösellenségénél. Pedig — ha előbb nem is — a török európai feltűnése idején tudomásul kellett venni egy nem keresztyén hitet valló és társadalmi formában élő nép létezését, amellyel tárgyalni, kereskedni, egyezkedni kellett, s a békesség érdekében adózással is áldozatot hozni. Luther a világot ilyen átfogó módon szemlélte, a társadalomra így tekintett, a két Antikrisztust vallók nem jutottak el erre a felismerésre.

Luther nem hitt a „keresztyén társadalom”-ban. Erre utalnak a gyakori „ritka madár a jó keresztyén” és az ehhez hasonló kijelentései is. Természetes, hogy minden megkereszteltet keresztyénnek tartott — jónak vagy rossznak —, de nem zárta ki az Isten teremtette társadalomból a nem keresztyéneket. Meghatározta és megkülönböztette a világi felsőség és az egyház feladatát, hatáskörét. Ennek alapján tiltakozott élesen az ellen, hogy Krisztus nevében az egyház folytasson fegyveres háborút a török ellen, mert a harc nem a „christianus”, hanem népe oltalmára a világi felsőség kötelessége. Világosan látta azt, amit ma már a történet-kutatás is igazolt, hogy a keresztyén uralkodók és fejedelmek viszálykodásai és ellentétes érdekei nem tették lehetővé a török elleni egységes összefogást. Ezért hirdette, hogy komoly bűnbánat, megjavulás, egyetértés és egység nélkül istenkísértés „Isten büntető ostora” ellen harcolni, mert a háború csak vereséggel végződhet. E kérdésben Luther prófétának bizonyult. Nem véletlen, hogy éppen a török-

¹¹² KK II. köt. 23.

¹¹³ Hans PREUSS, *Die Vorstellungen vom Antichrist in späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik.* Leipzig 1906. 246.

¹¹⁴ KK I. köt. 231.

kel szemben 1526-ban Mohácsnál csatát veszített magyarok vádolták legkevésbé a reformátort e tanításáért. Hiszen később a törökkel való együttélést a mindennapi életben kellett megvalósítaniok, a békességet biztosító adókat fizetniök. Szabadságuk legfőbb lehetősége a „lelki szabadság”, a hit viszonylag szabad gyakorlása volt, s ezt a török — saját érdekében is — többé-kevésbé biztosította. A török uralom alatt élők s a velük kapcsolatot tartók szemléletének és magatartásának kialakításában Luther tanítása segítséget nyújtott.

A korban a keresztyén társadalomról vallott felfogás szinte magától értetődő volt, az egy és két Antikrisztus problémája körül éles viták folytak, Carion krónikájának történelem- és társadalomszemlélete egyetemesen hatott. Ha mindezek ellenére valaki az egy Antikrisztus tanítás mellett foglalt állást, ez azt jelentette, hogy tudatosan és átgondoltan vallotta Luther társadalom- és történelemszemléletét.

Kezdetben Antikrisztusnak mondja a törököt Batizi András, később Károlyi Gáspár. Nem tartja annak Farkas András, Szekhárosi Horvát András, Ozorai Imre, Eszéki Szigeti Imre, Thuri Farkas Pál, Székely István, Bornemisza Péter, Magyarai István és Huszár Gál sem.¹¹⁵ Bécsből Bullingernek írt levelében a török által okozott legnagyobb nyomorúságnak az emberi méltóság meggyalázását tekinti, mert úgy bánnak a leigázottakkal, „mintha barmok lennének”. „Zsákmány”-ként cipelik őket ide-oda, mint „eladó tárgyakat”. „A foglyok nagy részét, mint vágóállatokat, a legcsekélyebb szájalom nélkül leöldösik”, „a rabszolgapiacon, amit az ő török nyelvükön Haracznak neveznek”, a vevők a lemeztelenített és tüzetesen megvizsgált rabokat áruként vásárolják meg. (Megjegyzés: a Haracz, a harádzs, harács — Huszár Gál „cz”-jét „cs”-nek ejtették — török adót jelentett, amely szokás szerint a gyermekadót és a rabszolgapiacon is magában foglalta.)

A „belső bajok” legfőbbje azonban, hogy „a római Antikrisztus is annyira dühöng a tiszta evangéliumi tanítás és az isteni ige hűséges szolgálói ellen, különösen azokon a területeken, amelyeket az ádáz török még nem foglalt el, hogy az összes városokat, mezővárosokat és falvakat megfosztotta ezeknek az egyházaknak szolgáitól és pásztoraitól”. Tudósítását tarthatjuk egy kesergő ember általánosításának, de kétségtelen, hogy az Antikrisztust nem az „ádáz” törökben, hanem a pápában és követőiben látja.

Ezt bizonyítja az a két példa is, amellyel a török és a pápa híveinek magatartását illusztrálja. „Az egyház szolgálói közül sehol senki el nem kerülheti a kegyetlen üldöztetést, hacsak menedéket nem kap a töröktől megszállt területen. A török ugyanis azok között, akiket már uralkodójának alattvalóiként birtokol, annyiban kedvez az evangélium becsületes szolgálóinak, és annyi emberséggel van irántuk (s ez minden bizonnyal isteni rendelés), hogy nem zaklatja őket gáncsoskodással, hacsak az egyházi férfiak közül valakit ebédre meg nem hívnak, avagy más alkalommal be nem fogadnak közülük házaikba. Sőt: gyakran az is megtörténik, hogy maguk a törökök is csapatostul részt vesznek az egyházi gyülekezetben, egészen

¹¹⁵ L. BOTTA István 102. j. alatt idézett műve 57—62.

addig, míg a keresztyén néphez szóló prédikáció tart; rögtön eltávoznak azonban, amikor a legszentebb úrvacsoraosztás elkezdődik.”

Ezzel állítja szembe a „római Antikrisztust” és hazánkban dühöngő szolgálait, a „véres kezű püspököket” és Oláh Miklós érseket, aki az elmúlt napokban is Isten egyházának három szolgáját vetette börtönbe.

A Huszár Gál által említett három bilincsbe vert és Pozsonyban fogságba vetett személy közül az első Somogyi (Melius) Péter vágsellyei tanító, alighanem Huszár Gál „atyjafia”, aki lelkészképző iskolájában is megfordult, a Révayak rejtegetett tanítócskája (magister clandestinum), a második Köröendi András, Somogyi első fogsága után, wittenbergi tartózkodása alatt Vágsellyére helyezett plébános, akit az egyetemről visszatérő Somogyi térített meg lutheránusnak, a harmadik az Erdélyben iskolázott és ott pappá szentelt Hadán Mihály volt, aki szabadságát töltötte Vágsellyén. „Kettejük nyilvánosan, a szószékről megtagadta Jézus urunk igaz tanítását, ezeket el is engedték, a harmadik azonban állhatatos maradt az igazság megvallásában, de már nem tudjuk, hová jutott a börtönből. Azoknak egyike, kik Krisztus tanításának ellene mondtak, alighogy hazatért, s éppen esküvőjére készülődött azzal a tisztességes hajadonnal, akit hittagadása előtt jegyzett el, lelkiismeretfurdalásaitól gyötörtén betegeskedni kezdett, s mielőtt nyomorultul kilehelte volna lelkét, egy egész hétre megnémult. A másik pedig azóta is úgy bolyong a városokban és a falvakban, mint a bolond, mert nem ura eszének már.”

Huszár Gál levelének e részlete nemcsak Somogyi Péterrel, hanem Nádasdy Tamás udvarával való szoros kapcsolatra is utal. Somogyit a börtönben a nádor udvari orvosa, Körösi Fraxinus Gáspár látogatta, gyógyította, vitt neki papírt és írószert, s csempészte ki a naplójegyzeteket. Az első feljegyzések 1557. október 7-én kerültek ki a börtönből, s Huszár Gál már október 26-án Bécsből írja meg az eseményeket Bullingernek. Somogyi a fogsága után befejezett teljes naplót Beythe Istvánhoz juttatta, aki Nádasdy szervitora volt, s alighanem Huszár Gál magyaróvári iskolájában is megfordult. Ő kiadásra előkészítette a naplót, bizonyára Huszár Gál nyomdájára számára. A kiadásra azonban nem került sor. Nem gondolom, hogy Huszár Gál megijedt volna attól, hogy a vád egyik alapja egy káté volt, amely szerint Oláh érsek Antikrisztus, aki hazánkban Krisztus igaz tanítása ellen hadakozik, hiszen 1558-ban kiadott prédikációs könyvében nyomtatásban is megjelenteti e véleményét: „szerencsétlenségünkre minket most nem csupán a Mohamedánok bösz dühe, hanem a hazánkban lévő Antikrisztusnak vérengző dühössége is pusztít”.¹¹⁶

Huszár Gál tehát a társadalom- és történelemszemléletet meghatározó Antikrisztus felfogásban nem Melanchthon, sem a helvét reformátorok nézetét vallotta, hanem a többi lutheri magyar reformátorokkal együtt Luther tanítását.

¹¹⁶ Uo. 9. 46.

Huszár Gál a helyzet vázolója után az égető szükséggel jelentkező, jogilag szabályozatlan problémákkal fordul Bullingerhez: „Most az következik, hogy néhány kétes kérdéstről írjak neked — már csak tanácskérés szempontjából is.” Elsőként házasságjogi útbaigazítást kér. A római katolikus egyház a házasságot a *szentségek* közé sorolta, s a reformáció korában csaknem egyedüli céljának az élet továbbplántálását tekintette. Luther tanítása szerint a házasság *Isten teremtsi rendjéhez tartozik* (ein weltlich Ding), nem pedig Krisztus által rendelt, üdvösséget szolgáló szentség. Célja az emberi élet fenntartásán kívül a házastársak teljes életközösségének ápolása. További ellentétek az egyházak között: A római katolikus egyház a papi nőtlenségi és a szerzetesi szüzességi fogadalmat vállalókat magasabb életszentség fokára emelte, ezért a protestáns egyházak a kettős erkölcsiség vádjával illették. A protestáns egyházaknak, bár a házasság isteni rendjének feltétlen érvényességét a nem keresztyénekre is kiterjesztették, azzal a váddal kellett szembenézniük, hogy meggyengítették a házasság szentségének erejét.

A Luthert követők tanítása szerint a házassági jog a világi felsőségre, törvényekkel történő szabályozása hatáskörébe tartozott volna. A meggyökerezett gyakorlatnak megfelelően azonban a reformáció hívei is a házasságjogi problémák megoldását az egyháztól várták, kérdéseikre a választ a papoktól kérték. A szükséghelyzetet az evangélikus egyház is figyelembe vette. Melanchthon *Értekezés a pápa hatalmáról és felsőbbségéről* írt hitvallási könyvében tanácsol átmeneti megoldást: „Van még egy másíkfajta joghatóság is, amely olyan ügyekre vonatkozik, amelyek a kánonjog szerint az úgynevezett forum ecclesiasticum, vagyis az egyházi törvényszék elé tartoznak. Ilyenek főként a házassági ügyek is. Ez a joghatóság is csak emberi jog szerint illeti meg a püspököket, s még hozzá nem olyan nagyon régóta, amint ez a codexből és Justinianus Novelláiból kitűnik. Eszerint a házassági ügyek azelőtt a világi felsőség alá tartoztak, isteni jogon valóban a világi felsőségnek kell ezekben az ügyekben törvénykeznie, főként, ha a püspökök hanyagok. Ezt a kánonok is megengedik.” Melanchthon leszögezi a reformáció egyházának álláspontját: „a házassági ügyekben a pápa igazságtalan törvényt hozott és ezért indokolt, hogy a világi felsőség más bíróságról gondoskodjék”. Figyelembe veszi azonban az adott helyzetet, s azt tanácsolja, hogy a püspökök, illetve az egyház és a pápa „törvényszékeket létesítsen, főként a házassági ügyek számára. Mert oly különfélék és számosak a házassági viszályok, hogy valóban szükség van ilyen törvényekre.”¹¹⁷

Egyöntetűen vallották az egyházak, hogy a monogám házasság az Isten akarata szerinti életforma. Huszár Gál is azt írja levelében: „Krisztus egyháza a kétnejűséget (bigámiát) semmiképpen sem engedélyezi.”

A háborúk, portyázások és a török uralom miatt az országnak és egyháznak

¹¹⁷ KK II. köt. 77—81.

felforgatott rendje torz problémákat szült, s „a kétélű és szövevényes ügyekben ítéllettétel végett a lelki pásztorokat szorongatták”.

Amióta a török megközelítette Magyarország határát, s portyái alkalmával foglyokat ejtett, asszonyokat is rabolt, égetővé váltak e kérdések. Csaknem száz évvel előbb, Mátyás király uralkodása idején, az országunkban követségben járó aragóniai kardinálist e problémákkal ostromolták, de választ nem kaptak, bár a király levélben is emlékeztette a bíborost a kérésre. Azt írja, hogy a török által okozott bajok közül az egyik legsúlyosabb, hogy házastársak maradnak árván, válnak bizonytalanná társuk élete vagy halála felől, s nem tudják, mit cselekedjenek. Tétovázna új házasságot kötni, ezért sok baj származik rájuk. A felnövekvő nemzedék anyai nevelés nélkül magára van hagyva, az örökség elherdálódik, a magános élet botrányok kútfejévé válik. A király sürgeti a kardinálist, hogy járjon közbe a pápánál, a pápa pedig álljon vigyázattal az árván maradtak mellé, s a botrányok (scandala) elkerülése végett engedje meg a bajba jutottaknak új házasság kötését. „Őszentsége ezzel nem csupán a bűn útját zárná le, hanem az ország pusztulása és romlása ellen is alkalmas gyógszerről gondoskodnék.”¹¹⁸

A szentszék holtta nyilvánításról, házasság felbomlásáról, törvényes válásról, elváltak jogszerű új házasságkötéséről nem intézkedett. Ezt panaszolja Melancthon már említett hitvallási iratában: „Igazságtalan hagyomány az is, hogy válás után tiltják az ártatlan házafél újraházasodását.”¹¹⁹ Ezért a plébánosok a helyzet tarthatatlansága miatt, személyes, egyéni döntéseik alapján gyakorolták a holtta nyilvánítást, saját belátásuk szerint kötötték meg az új házasságot. A katolikus püspöki kar pedig újra és újra kérte az egyetemes jogszabályozást. Elsősorban Tomori Pál látta a szabályozatlan helyzet veszélyét, hiszen az ő egyházmegyéje a török által elfoglalt terület határán feküdt, gyakori volt a férfi és asszonyrablás, következményeként pedig a szentszék engedélye nélkül megkötött házasság. Ezért a hazánkban a szentszékét képviselő Burgio pápai nunciushoz fordult, hogy pápai döntést eszközöljön ki. Burgio 1526. március 5-én írt is egy levelet Sadoleto pápai titkárnak és kérte a szentszék határozatát: „A kalocsai érsek megkért rá, hogy jelentsem Őszentségének a következőket is. Az ő egyházmegyéjében, amely Törökországgal határos, gyakran megtörténik, hogy a törökök asszonyokat is elhurcolnak a fogságba, hogy otthon feleségül vegyék őket. Ezeket az asszonyokat magyar férjük nem tudja többé visszahozni, mert a törökök semmi pénzért nem engedik vissza a magyar asszonyokat, úgyléte hozzátartozóik néha még azt sem tudják meg, hogy hol vannak, sem pedig hírt nem tudnak felőlük szerezni; másokról viszont tudják, hogy hol vannak, s a török ki is adná őket, de rokonaik vagy férjük oly szegények, hogy nem tudják a váltságdíjat megfizetni. Ezeknek a fogoly asszonyoknak a magyar urai még fiatalok, s panaszkodnak, hogy nem tudnak feleségük

¹¹⁸ Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datas. Cassoviae. Typis Academicis Soc. Iesu. Anno 1743. Pars IV. XXXVIII. lev. 58—62.

¹¹⁹ L. 117. j.

nélkül élni, épp így az asszonyok, kiknek az uruk esett a török fogságába. Öfötisztelendősége, mint az emberek lelkipásztora, nem akar helytelen dolgot cselekedni, s nem akarja megengedni, hogy az így özvegységre jutott házasságok újból házasságot kössenek, mert ez tiltott dolog lenne, jóllehet a plébánosok már megkötötték néhány ilyen házasságot. Ezért a Szentszéktől kér tanácsot, s aszerint fog cselekedni, amint Róma határoz.”¹²⁰

A meg nem oldott kérdések és a tisztázatlan helyzetek születték az újabb problémákat. Mivel egy felfordult korszak embertelen kérdéseiben nem tudott eligazítást adni, további visszás helyzetek keletkeztek. Ha az elrabolt férj vagy feleség nem tért vissza, a szükségből megkötött új házasság gyakorlatilag érvényes maradt. Egyre gyakoribbá lett azonban, hogy a holtak hitt házastárs több év után hazatért. Ezekben az esetekben is a házasságjogot meghatározó egyházhoz és papokhoz kellett fordulni intézkedés végett, akik tanácstalanok voltak. A reformációhoz csatlakozott lelkészek Fejértóy Jánoshoz fordultak tanácsért, akitől összeköttetései révén joggal várhattak hiteles döntést. Fejértóy 1551. március 26-án levélben kérte Heinrich Bullingertől a bölcs és megnyugtató feleletet, hogy tájékoztathassa a hozzá fordulókat, akik nyilván zsinati, kánoni határozatokkal kívántak a lelkészeknek megfelelő útmutatást nyújtani: „Mivel a magyarországi területeken a törökök mindkét nembeli keresztyéneket nagy számmal rabolják el, gyakorta megtörténik, hogy most egyik-másik asszonynak a férjét rabolják el, néha pedig a feleséget, aki férjénél gyermekeket hagy hátra, kiknek felnevelése a férjre nézve szerfelett nehéz, minélfogva elfeledve az elrabolt hitvestársat, mást vesz magához, akivel gyermekeket nemz. Adj tanácsot, mitevők legyenek ilyen esetekben az Isten igéjének szolgálói. Némelykor ugyanis megtörténik, hogy az előbbi hitvestárs a fogságból visszaérkezik és a férjet kényszerítik, hogy a második feleséget eltávolítván és megvetvén, fogadja vissza amazt.”¹²¹

1555. december 17-én a római katolikus papok fordultak az esztergomi káptalanhoz, hogy mi történjék a törökök által elfogott asszonyok férjeinek második házasságával. Utasítást nem kaptak, ezért ők is egyéni elhatározásra és döntésre kényszerültek.¹²²

Fejértóy is hiába írta a nehéz problémák színhelyétől távollevő Heinrich Bullingernek: „néhányan engem megkértek, hogy számukra a te erősítésedet kérjem . . . adj tanácsot”. Bullinger küldött is a magyarok számára 1551-ben egy kis hitvallási könyvecskét, de erre a kérdésre, amely a döntéseket egyetemesen szabályozta volna, nem válaszolt.

Fejértóy ez év október 10-én szomorú megértéssel írja válaszlevelében: „Ami a török által elrabolt hitvestársak ügyét illeti, szívből óhajtottam volna, ha valami biztos tanácsot írtál volna; De miután azt fontos okokból megmagyarázatlanul

¹²⁰ BARTONIEK Emma, Mohács Magyarországa, báró Burgio pápai követ jelentései. Budapest 1926. 44–45.

¹²¹ L. ERDŐS Károly 92. j. alatt idézett műve 9–11.

¹²² Esztergomi Káptalan Magánlevéltára. Missilisek 1555. OL Mikrofilmtár 3075. doboz.

hagytad, türelemmel kell még lennem, míg majd bizonyosabbat írsz valamit ebben a tárgyban.”¹²³

Zsindely Endre alapos kutatással bizonyította, hogy Bullinger serényen fáradozott megnyugtató válasz adásán. Fejértóy március 26-án kelt levelét kézhez kapva, már május 7-én írt A. Blarernek tanácsért Winterthurba. E lelkiismeretes és gyors intézkedés alapján feltételezhetjük, hogy másoktól is kért tanácsot, de Zsindely ennek nem tudott nyomára bukkanni. Blarer május 11-én kelt levelével együtt visszakérőleg elküldte véleményét, június 11-én már sürgeti is visszaküldését, amellyel — mint írja — úgysem tudott Bullingernek segíteni. Zsindely Endre szerint Blarernek „ezt a magyar viszonyokra vonatkozó írását a szenvedőkkel való mély együttérzés és a keresztyén ember szabadságának meglepően bátor hangsúlyozása jellemzi, radikalizmusa azonban aligha számolt a gyakorlati megvalósítás lehetőségével”. Blarer elsősorban a nők helyzetével foglalkozik. Justinianus római jogrendszere szerint újabb házasság öt évi várakozási idő után köthető, a római egyház ezzel szemben igazságtalan és embertelen módon életfogytig tartó várakozásra ítéli az asszonyt, ha férje haláláról nincs biztos értesülése. 1Kor 7-re, az emberi törvényekkel szemben az „isteni törvények”-re hivatkozással a második házasság érvényessége mellett foglalt állást, mert csak ezzel kerülhető el a paráznság bűne. A várakozási időt esetenként keresztyéni lelkiismerettel megvizsgálva kell eldönteni. Felfogása szerint a magára maradt férj második házassága indokoltabb a nők új házasságkötésénél. Álláspontját három érveléssel támasztja alá: 1. az elrabolt nők kénytelenek más férfival paráznságban élni, 2. a magára maradt férjre súlyosabban nehezedik az otthon gondja, mint a férjét elveszített asszonyra, 3. az elrabolt nők ritkábban térnek vissza, mint a férfiak, de hazatérésük után sem kívánhatják a második feleség és a tőle született gyermekek elbocsátását. Az Isten akaratára szerinti helyzetben akkor is meg kell nyugodniok, ha ezzel a bigámia vádját vonják magukra.

Blarer e kérdésben Lutherhez hasonló álláspontot vallott. Bár a monogám házasság isteni rendjének híve volt, bizonyos „szükséghelyzetekben” lehetségesnek tartotta a bigámiát.

Bullinger Blarernek adott válaszát nem ismerjük, mégsem kétséges, hogy Blarerrel nem értett egyet. Zsindely Endre Bullinger választól való tartózkodásának hármas okára mutat rá. 1541-ben Fülöp hesseni örgrófnak az utódlás biztosítása érdekében — s ez abban a korban életbevágó kérdésnek számított, amint azt VIII. Henrik angol király példája is mutatja — Luther és Melanchthon jóváhagyásával kötött második házassága európai botránnyá fajult, és sokat ártott a lutheri reformációnak. A másik ok az lehetett, hogy az egyházatyák közül Bullinger nagyrabecsült tanítómestere Tertullianus volt, aki a montanizmus elleni harcában még az özvegyek második házasságát is tiltotta. Végül 1551-ben megfontolásra készíthette a svájci reformátort a súlyos németországi „interim”-harc. A római egyházzal szemben kiadott, alapvető törvényeket támadó nyílt irat veszélyes téma

¹²³ ERDŐS Károly 92. j. alatt idézett műve 11.

volt. Bullinger minden igyekezete és segítőkészsége ellenére ezekből az okokból tartózkodott a kényes kérdés megválaszolásától. Ezért nem adott választ a Fejértóyt sürgető lelkészek helyes magatartására, s a követendő egységes szabályra vonatkozóan.¹²⁴

Fejértóy és a hozzáforduló magyarok hat esztendeig vártak türelmesen a válaszra, hogy a probléma megoldásában egyöntetűen és elismert tekintélyre hivatkozva járjanak el. Bullinger fiának bécsi tartózkodása és Huszár Gállal való találkozása kellő alkalomnak látszott a kérés megisméltésére. 1557. október 27-i levelében Huszár Gál újólág kéri az ügyben a tanácsot: „Gyakran megtörténik ugyanis mifelénk az, hogy a törvényes házastársakat a portyázó barbárok erőszakos keze elszakítja egymástól, úgyhogy például a férfi megmenekül az ellenség kezétől, de feleségét elrabolták, és (a férj) még ha összes javait feláldozza is, akkor sem tudja meg soha már, hogy merrefelé hurcolták el hitvestársát, s ki sem tudja őt váltani rabságából. Közben azonban az ilyen asszony férje, háza tájára gondot viselvén, nagyon sokáig nem tudja nélkülözni feleségét. Ezen felül hajtja őt a test gyarlósága is, és hogy a Sátán bilincseitől megóvja magát, második feleséget visz házához, és olyan sokáig él együtt vele, hogy az gyermekeket is szül neki. Amint telik-múlik az idő, előfordul az, hogy az ilyen férjek előző felesége a zsarnoki kezekből — az Isten irgalmassága folytán — megszabadul és hazatér; ekkor aztán elkezdődnek a különböző házassági viszályok. Mert úgy áll a dolog, hogy a legtöbb férj jobban ragaszkodik az első feleségéhez, és vissza is fogadja (ti. az asszonyt, aki rabságba került előzőleg); sok férj viszont elutasítja, ahogyan a durva lelkűek között tapasztalhatók is voltak ilyen rútságok azért, mert az ilyen férjeknek az utóbbi asszonyok gyermekeket szültek, s ezeket az asszonyokat jobban meg is szerették, az előző feleségüket viszont nem szerették annyira, s azok gyermekeket sem szültek nekik. Továbbá: ha az egykor fogságba elhurcolt asszonyoknak nem teljesedik az a reménységük, hogy visszakerülnek ismét házasságuk régi állapotába, inkább elviselik — akár életük végéig is — ama gyalázatos szolgaságot, semhogy saját gyalázatuknak legyenek okozói, azzal, hogy hazatérnek övéikhez. Ámbár tudjuk az ilyen esetekre vonatkozó főpapi törvényt, de ez a törvény nem nyugtatja meg lelkünket ezekben a bonyolult ügyekben.”

Huszár Gál leveléből arra is következtethetünk, hogy nem egyéni problémájára és nem csupán a maga számára kér tanácsot. Lelkészképző iskolája állítása során már szóltunk arról, hogy Sztárai Mihály tolnai püspök fennhatósága alá rendelte egyházát, s nyilván a reformációhoz csatlakozott környező egyházak fraternitása megbízásából, mintegy esperesként küldte a felszentelt papokat a lelkészt nélkülöző gyülekezetekbe. Alighanem a Sztárai püspöksége vagy saját esperessége alá tartozó lelkészek megbízásából kérte Bullingertől az egységes szabályozást. Többes számban írja: „ezekben az esetekben nem tudjuk, mitevők legyünk, s határozatlan, zűrzavaros megítélés gyötör bennünket”.

¹²⁴ ZSINDELY Endre, Bullinger Henrik magyar kapcsolatai, in StudAEccl II. 71—72.

Ugyanígy nem Bullinger egyéni véleményét kéri, hanem az egyház szavát, a „consensus ecclesiae”-t: „Nagy jót tennél tehát a mi egyházainknak, ha összehív-nád az egyházi férfiaknak zsinatát, és a nálatok élő, nagyobb tudományú hittudó-sok körében ebben az ügyben valami biztosat határoznátok, hogy ezen az úton elkerülhessük a botrányt Krisztus egyházában.”

Zsinati végzést Huszár Gál sem kapott kérésére, de még tanácsot sem. Az egyházpolitikában kemény kritikát gyakorló helvét reformátorok a házasságjog kérdésében nem tudtak tanácsot adni a mindenfelől szorongatott egyházaknak. Tíz év múlva, az 1567. február 24—26. napján Debrecenben tartott zsinat 25. cikke intézkedett a kérdésben tanúsítandó egységes magatartásról: „A közönséges fog-ság . . . mindaddig nem bontja fel a házasságot, míg a fogoly személy él és indulatát nem változtatta, azaz míg vallását meg nem változtatta, s fogságában meg nem házasodott, hanem visszatérni szándékozik. Hogyha pedig a fogoly személy meg-halt, vagy bár halála nem bizonyos, de életéről is a fogoly házastársnak semmi bizonyosat nem vett a szabad személy: a vőlegény és menyasszony négy, a férj és a feleség hat évig várjanak . . . Midőn pedig a fogoly személy haza jó, a mással egybekelt, vagy második házasságra lépett hitvestárs Isten törvénye szerint térjen vissza az első férjéhez, aki a fogságból visszajött. Mert a Róm 7, 1Kor 7, Mt 5,19-ben meg van írva, hogy a feleség a férje életében az elsőhöz van köttetve. Dávid is, midőn visszajött a száműzetésből, feleségét Mikhált visszavette az idegen és gonosz férjtől. 2Sám. 3., 1Kir 18.”¹²⁵

Még később tesz kísérletet Szegedi Kis István a gyermekek helyzetének rendezé-sére: „A második, idegen férjtől született gyermekeket pedig mind oda kell adni ennek, avagy ha a nő akarata az lenne és az elsőbb férj nem tiltakoznék, hogy nem akar idegen gyermekeket tartani, meg kell azokat osztani. Mert az Isten törvénye is atyjokhoz rendeli a fiúkat és a lányokat visszaadni és szüleiktől tápláltat-ni.”¹²⁶

A debreceni zsinat cikke és Szegedi Kis István véleménye alighanem annak a fokozatosan kialakult szokásnak a rögzítése, amelyet nyugati tanács híján a refor-máció lelkipásztorai, Huszár Gál is, sőt katolikus papok szintén bevezethettek a gyakorlatba.

EGYSÉGES AGENDA KÉRDÉSE

„A dolog természete megköveteli — írja tovább Huszár Gál —, hogy a mi szétszórtan működő *egyházaink szertartásaira* is felhívjam a figyelmedet. Mert csak pusztá összehasonlítás kell hozzá, és bárki könnyen észreveheti, hogy az ilyen összeomlott országban ki milyen törvényt követ. Így van ez nálunk is, mert hiszen az egyházi szolgálatban mindenki úgy cselekszik, ahogyan éppen neki tetszik. És

¹²⁵ KISS Áron 576.

¹²⁶ SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine* (A meghamisítat-lan teológia főbb tételei az Istenről és emberről). Basel 1585.

ámbar az igazság megvallása azonos és a tanítás is egybehangzó, Magyarországon csaknem minden gyülekezetben, amerre csak elhamvadt már ama római szolgátság, . . . mégis: a szentségnek kiszolgáltatásában s az egyházi szertartásokban meghonosodott különböző gyakorlat a nép szemében nagyon is csökkenti az egyházi szolgálat tekintélyét, és a járatlanoknál igen nagy visszatetszés támad emiatt. Éppen azért kérve kérünk, hogy szíveskedj — elsősorban az egyházi gyülekezeteink egysége és egyetértése érdekében — a ti egész egyházi tevékenységetek szertartásrendjét — amilyen például az énekeknek, könyörgéseknek, a szent úrvacsorának, a keresztyén házasság megáldásának és a hitoktatásnak a rendje-módja — (cantus, preces publicae, coenae sacrae, baptismi, confirmationes matrimonii atque catechesis forma), amelyet egyik jámbor férfiú készített el, latin nyelvre fordítva és kinyomtatva nekünk megküldeni, a mi gyülekezeteink épülésére és megerősítésére. Így lesz biztosítható az, hogy csakis a te írásaidat fogadja el mindenki, s hogy nálunk senki se állítsa oda példaképnek saját elmeszüleményeit, s egymástól különböző szertartásokkal senki se zavarja meg a gyülekezetek egységét.”

A liturgia és a szertartások összevisszasága valóban megzavarta a gyülekezeteket, ezért lett égetően szükséges egy *egységes agenda*. Nemcsak hazánkban, hanem éppen abban az időben Bécsben is napirenden volt az agenda-kérdés. Miksa király döntő fontosságúnak látta a reformáció számára az egységes agendát, s vágya volt egy, a tanításnak megfelelő, általánosan elfogadott és bevezetett istentiszteleti rend megteremtése. A bécsi körökben megforduló magyarok számára is indítást adott ez a törekvés, s ez készíthette Huszár Gált is arra, hogy Bullingertől útmutatást kérjen.

Megfigyelhetjük, hogy míg Huszár Gál a házasság isteni rendjét szabályozó döntést egy Bullinger által összehívott „zsinat”-tól várja, a szertartásokban való egység biztosítékát egy alapul szolgáló jó mű hatásában látja.

Huszár Gál kérésére Bullinger vejével, Ludwig Lavaterrel összeálítottatta a zürichi egyház istentiszteleti rendtartását. Az *De ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae opusculum* címen Zürichben meg is jelent, és nyilván megkapta Huszár Gál is, de sem ő, s kezdetben a helvét irány hazai hívei sem fogadták el. Különösen is elvetették a zürichiek énekellenességét, amelyről Lavater azt írja: „Morem cantandi multis de causis ecclesia Tigurina non recepit” (Az éneklés szokását a zürichi egyház több okból nem fogadja el). Melius még hevesen harcol az éneklés érdekében, az egyházi éneket elvetők ellen. Később Lavater műve már befolyásolta a magyar református liturgia rendjét.¹²⁷ Huszár Gál sem vette alapul a Lavater-féle zürichi rendtartást. Megmaradt „énekes reformátor”-nak, s 1574. évi *Graduáljában* is a lutheri útmutatás szerint alakított, magyar hagyományokat megtartó liturgiai és úrvacsoraosztási rendet közöl, amely hosszú időre meghatározta a magyar lutheránus egyház istentiszteleti rendjét.

¹²⁷ L. ZSINDELY Endre 124. j. alatt idézett műve 86.

Amikor Huszár Gál a szertartások különbözősége miatt panaszkodik, a tanítást „egybehangzó”-nak látja. Zárójelben megjegyzi: „(ugyanis a te írásaidat és Kálvin János úr tanításait veszik példaképnek a legtöbben)”. Levele végén pedig kéri Bullingert: „Azt is nagyon jól tennéd, ha Melanchthon Fülöp urat arra buzdítanád, hogy az úrvacsora szentségéről szóló tanítását végre hozza nyilvánosságra, és idejekorán tegye közhírré. Eddigi késedelmeskedése (dissimulatio) ugyanis nem kevés nehézséget okozott már Krisztus egyházának.” (Megjegyzés: Kenéz Győző a „dissimulatio”-t késedelmeskedésnek, a német és más magyar fordítások „hallgatás”-nak értelmezik.)

Huszár Gál levelének e része azt a tényt tükrözi, hogy 1557-ben Bullinger és Kálvin művei Magyarországon már széles körben terjedtek, és erőteljesen hatottak, de ugyanakkor azt a teljes elbizonytalanodást is, amely Luther 1546. november 10-én bekövetkezett halála után hazánkban is jelentkezett, főként az úrvacsorai tanításban, s csak 1558—1559-ben jutott el addig, hogy a reformáció egyházai szétváltak, s külön szervezkedett a lutheri és a helvét irány az ország egyes részeiben.

Luther halála után a döntő kérdés az lett, hogy ki lesz folytatója munkájának, örököje a reformáció eredményeinek. Ki lesz az a vezéregyéniség, aki egybefogja a reformáció egyházait, s megóvjá az egyre fenyegetőbbben és kíméletlenebbül fellépő katolikus restauráció ellen.

A legnagyobb tekintélynek számító Melanchthont Luther utódjának tekintették, de a tájékozódni kívánók Wittenbergen kívül a svájci reformátorok, Bullinger és Kálvin felé is fordultak. A legnagyobb támadásoknak ez a minden ízében szerény, életét a humanista tudományoknak szentelő, minden tetteivel békességre és egységre törekvő Melanchthon volt kitéve.¹²⁸

A reformáció eredményeinek megőrzésében a legnagyobb harcokat vívnia, a legtöbb engedményt tennie és a legnagyobb támadásokat elszenvednie az ún. „interim”-harcokban kellett Melanchthonnak.

V. Károly a vallásügyi kérdések rendezését a zsinattól várta, s addig a felek egymás mellett élését „interim”-mel kívánta szabályozni. Akkortájt mind az interim, mind a zsinat közkívánság volt. Hosszas tárgyalások után az interimet 1548. május 15-én Augsburgban terjesztették elő, amely a katolikusokat intette, hogy maradjanak meg régi hitükben, a protestánsokat felszólította, hogy vagy térjenek vissza a régi hithez, vagy tartsák meg az interim rendelkezéseit, s ez csaknem azonos volt evangéliumi hitükről és kivívott eredményeikről való lemondással. Június 30-án az interim birodalmi törvénné lett.

Nagy felzúdulást váltott ki a törvény. Az ellene indult támadás kiindulópontja Magdeburg városa lett. Flacius, Amsdorf és Gallus az interim szerkesztésében részt vevő Melanchthont és Agricolát támadták. Móric szász választófejedelem össze is

¹²⁸ Melanchthon úrvacsorai álláspontjára l. Botta István 46. j. alatti műve 139—178.

hívott egy tanácskozást 1548. október 18-ra Torgauba, s ott az egybegyűlt teológusok elé terjesztették azokat a pontokat, amelyekben meg lehetne egyezni. Az interim elfogadása érdekében az „adiaphoron”-okról, az üdvösség szempontjából nem döntő, közömbös dolgokról szóló tanítást vették alapul. Melanchthon jelszava az volt, hogy „a szükséges dolgokban hűség, a többiben engedékenységgel”, de a kényszer és a végsőkig elmenő engedékenység miatt szinte úgy látszott, hogy alig maradt olyan tanítás, amelyhez teljes hűséggel kellett volna ragaszkodni. A Lutherhez hű teológusok támadása megmentette ugyan az evangélikusok ügyét, de óriási mértékben megtépázta Melanchthon tekintélyét. Osiander azt írta róla: „Én azt hiszem, hogy Melanchthon és összes követői nem eyebek, mint a Sátán szolgálói. Az apostolok ideje óta nem voltak veszedelmesebb emberek az egyházban.” Flacius pedig „pápistává lett pokoltűznek” nevezi Melanchthont.¹²⁹

Flacius az adiaphoron-kérdésben is harcot kezdett. Ő nem mindenben volt jóindulatú, nem is mindig találta el az igazságot, de e kérdésben Luther hű tanítványának bizonyult. 1549-ben adta ki *De veris et falsis adiaphoris* című művét. Szerinte a szokásokban az egyházak konformitását kell szem előtt tartani. A régi megváltoztatása csak akkor indokolt, ha helyette jobbat hozunk. Ha azonban valamely régebbi szokás elfogadása vagy felelevenítése a rosszba való beleegyezés látszatát kelti, nem állíthatjuk vissza a régi szokást. Tételként mondja ki: „nihil est adiaphoron in casu confessionis et scandali”. Ebben olyanok értettek vele egyet, mint Brenz és Kálvin. Brenz szerint az adiaphoronok sem nem jók, sem nem rosszak „respectu suo”. „Ex suis conditionibus” kell megítélni őket, s így válnak rosszakká vagy jókká. A fennálló körülmények között a koncessziók már nem a hordozó szeretet, hanem a tagadás aktusai. Megokolásul a következőket sorolja fel: az indíték a császár részéről a hamis vallás visszaállítására irányuló kényszer; a motívum a félelem, amely nem bízik abban, hogy Isten megvédi egyházát; a szükségszerű hatás az aggodalmaskodás, mert az eltiltott dolgok helyreállítása elkövetett igazságtalanságok beismerését jelenti, tehát az ellenfelet tévedésében megerősíti, a gyengék lelkiismeretét zavarja, annál is inkább, mert a köznép inkább a külső szokásokra, mint a tanítás velejére tekint. Ezért az eltiltott dolgok visszaállításában, minden kikötés ellenére is a pápaság helyreállításának kezdetét fogja látni. Helytelenül hivatkoznak a reformáció kezdetekor gyakorolt eljárásra, mert akkor az új jónak fokozatos bevezetése éppen a gyöngék megerősítésére szolgált, de más a helyzet, amikor a már eltiltottat kívánják újra bevezetni.

Az 1555. évi augsburgi vallásbéke viszonylagos nyugalmat teremtett. A vallás egységének kérdése azonban napirenden maradt. Ferdinánd, aki V. Károlyt követte a német császárságban, 1557. augusztus 24-re „vallásügyi tárgyalás”-t hívott össze Wormsba. A protestánsok előzőleg kísérletet tettek Flacius és Melanchthon megbékítésére, de sikertelenül. Flacius követelte Melanchthon, Brenz és Alesius elítélését, mint akik gyengék a katolikusokkal szemben. Kálvin is élesen foglalt

¹²⁹ JANNSEN, Johannes, Allgemeine Zustände des deutschen Volkes. Freiburg im Breslau 1891. III. 746.

állást Melanchthonnal szemben: „A szerencsétlen wormsi kollokvium nem aggaszt oly mértékben, mint amennyire gyűlöletes és bosszantó számomra Fülöp engedékenysége. Jóllehet, nem feledkeztem meg róla, hogy mindig mennyire engedékeny és puha volt, de hogy ily messzire elmenjen, mégcsak nem is gyanítottam.” Más alkalommal pedig így ír: „Ha olvasnád, méltán szégyellnéd Fülöp meghunyászkodásait, amelyekkel a kutyát simogatja.”¹³⁰ A jezsuita Peter Canisius írja, hogy Melanchthonnak „több sérelmet és elutasítást kell szenvednie övéitől, akik eddig tanítványai voltak, mint a mieinktől”.¹³¹

A legnagyobb felháborodást az úrvacsorának a mise irányában tett engedménye váltotta ki. Hajlandók voltak elfogadni a misét latin nyelven, csengővel és papi öltözékekkel. Az íráselleneségtől való megtisztítását abban a kikötésben vélték, hogy ne legyen „áldozat-jellege”, megmaradjon benne néhány német ének, és ne legyen *communio*, úrvacsoravétel nélkül.

Az úrvacsora helyes értelmezése és az egyházak egységre jutása érdekében vívott küzdelem nemcsak Németországban folyt, hanem az eltérő nézetet valló helvét irányzatok között is. Ha az elbizonytalanodás okait keressük, nem a reformátorok egymással titokban folyt levelezését kell figyelembe vennünk, hanem a nyilvánosságra került, széles körben ismertté lett tényeket. Azt kell szemügyre vennünk, hogy milyen tárgyalások és milyen dokumentumok alapján ítélték meg a helyzetet hazánkban, s milyen képet alkothattak Kálvinról, Bullingerről, Bucerről, Melanchthonról.

Zwingli utóda a zürichi lelkési tisztben Heinrich Bullinger volt. Kálvin vállalta a feladatot, hogy elhódítja őt a zwinglianizmustól, s bevonja a helvét egyházak uniójába. Hosszú levelezésben bizonyítja, hogy az úrvacsorában „Krisztus testének és vérének leszünk részesei”.¹³² 1549-ben végre megszületett az ún. *Consensus Tigurinus*. A zürichiek elvetették Zwingli „edere = credere” azonosítását, háttérbe szorult az „emlék-vacsora” jelleg, s elfogadták, hogy az úrvacsora közösség Krisztussal. Ezt az egységtörekvések győzelmeként fogadták. Maga Bullinger írja Vadianushoz, eredeti nevén Joachim Watt humanista, orvos és reformátorhoz: „Itt küldöm a mi és legkedvesebb testvérünk, Kálvin János konszenzusát. Meg vagyok győződve, hogy örülni fogsz neki. Látták azt sokan az angol, porosz, francia, olasz, magyar kitűnőbb férfiak közül és helybenhagyták.”¹³³ Nem tudjuk, hogy a magyarok közül kik látták, de bizonyos, hogy az egység öröndetes dokumentumaként értékelték.

A Bullingerrel való kapcsolat már előzőleg sem, a *Consensus Tigurinus* megszületése után még kevésbé jelentették feltétlenül a lutheri iránytól való elszakadást.

Martinus Hentius 1536—1537 téli szemeszterében iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1543. szeptember 19-én szentelték brassói prédikátorrá. 1543 májusá-

¹³⁰ CR Calvini opera, XLV. XVII. 61.

¹³¹ Canisii Epistolae. Friburg Brisgoviae 1898. II. 130.

¹³² CR Calvini opera, XXXV. XXV. 693—708.

¹³³ Uo. XV. 72.

ban megfordult Zürichben, és élvezte Bullinger vendégszeretét. 1543—1544-ben négy levelet írt Bullingernek, aki kérésére 1543. augusztus 28-án a Lutherrel levelező Honterusnak is írt egy terjedelmes levelet, amelyben ismerteti a zürichi egyház állásfoglalását a tanítás kérdésében. Bár Honterus válaszát nem ismerjük, e levélváltás alapján arra szoktak következtetni, hogy a brassói egyház egy időben hajlott a helvét irányzat felé.¹³⁴ Valóban hatott a helvét irányzat Erdélyben, a szászok között is, de éppen a Bullingerrel levelező Honterus és Hentius, a lehetőségekhez alkalmazkodva, lépésről lépésre a lutheri reformáció útját járták. Honterus munkáját Luther, Melanchthon és Bugenhagen a szervezés mintájaként magasztalják, maga Luther pedig Honterust „az Úr magyarországi evangélistájá”-nak nevezte.¹³⁵

Macarius Bódog József 1544-ben látogatta meg Zürichben Bullingert, akinek hatására egységesnek látta az úrvacsorai tanítást, s csak Wittenbergbe visszaérve, Luther előadásainak hallatára kezdett ráébredni a különbségre.¹³⁶

A helvét és lutheri úrvacsoratan egységének bizonyítására jelent meg a Heltai-Hoffgreff nyomdában 1550-ben egyetlen kiadványban Bucer és Brenz műve, amelyben az úrvacsoráról szóló tanításait foglalják össze.¹³⁷

Bécsben még 1558 elején sem láttak különbséget Bullinger és Luther úrvacsoratanata között. 1558. április 21-én írja Vermilius Zürichből Kálvinnak: „Bécsből ketten érkeztek ide: az egyik lelkész, a másik ifjú, de tudományosan művelt gróf, a vallás lelkes híve. Az új császár (ti. Ferdinánd) tanácsosa. Egyébként Miksa cseh királlyal arra törekszik, hogy az evangéliumi egyházakat megvizsgálja, és azt igyekezett kimutatni, hogy a lutheránusok és mi az úrvacsora kérdésében ugyanazt valljuk; de mindaddig ezt nem tudta teljes határozottsággal mindenkivel elfogadtatni. . . Mindketten erősítették, hogy Miksa az evangéliumi vallás feltétlen híve és mindenképpen kívánja a bécsi egyház reformációját.”¹³⁸

Ha a bécsi lelkész (talán Pfauser) és a fiatal magyar gróf úgy látták, hogy Bullinger Lutherrel azonos úrvacsoratanat vall, így láthatta ezt a Béccsel szoros kapcsolatot tartó Huszár Gál is. Erről győzhette meg a fiatal Bullinger is, akit atyja külföldi egyetemi tanulmányai előtt adott instrukcióiban arra intett, hogy hallgasson úrvacsorai tanításának a wittenbergiekétől eltérő különbségeiről.

Melanchthon a restaurációs harcok idején a látszólagos egységet nem kívánta megtörni, azért hallgatott, bár ő látta a különbséget, míg mások inkább csak sejtették. Első állásfoglalása azután történt, hogy 1557 júniusában Pál apostol

¹³⁴ NETOLICZKA, Oscar, Der Bullinger-brief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus, in Festschrift für Bischof Friedrich Teutsch. Hermannstadt 1931. 3—11. — A levelet kiadta: REINERTH, Karl in Archiv für Reformationsgeschichte. 54. Jahrg. 1563. 2. f. — Vö. ZSINDELY Endre, in StudAEcl II. köt. 60—61.

¹³⁵ BOTTA István, A reformáció és nyomdászat Magyarországon, in MKsz 1973. 281. Klny.

¹³⁶ ZSINDELY Endre, Pesti Macarius József levelezése Bullinger Henrikkel, in StudAEcl III. 946—948.

¹³⁷ RMNy I. 84.

¹³⁸ CR Calvini opera. XVII. 2855. sz. — Vö. RÁTH György 99. j. alatt idézett művével 42—58.

Kolosséi levelét magyarázta. E levél 3. fejezetének első versei a református krisztológiának, az ún. „Extra Calvinisticum”-nak bibliai támaszai. Előadásai után széles körben híresztelték, hogy Melanchthon elfogadta a helvét úrvacsorai tanítást. Védekezésül Huszár Gál levelét megelőzően, október 21-én Melanchthon Wormsban aláírta a Zwingli úrvacsoratanát kárhuzató nyilatkozatot, hosszú idő után először ítélve el a „sakramentárius” tanítást.¹³⁹ Ennek következtében megszakadt kapcsolata a svájciakkal, Kálvinnal és Bullingerrel is. Ugyanakkor tovább terjedtek a hírek helvét irányba fordulásáról, mert csupán Zwinglit kárhuztatta. Melanchthon azonban továbbra is hallgatott, s ezzel hosszú időre megmaradt a bizonytalanság. Az erdélyi szász egyházak szuperintendense és papjai még 1559. november 6-án is kéri: „Hallgatástokkal — az Isten szerelméért — nehogy azt érzétek el, hogy sok kegyes lelkiismeret ki ne szabaduljon a kételyekből s végül az igének és szentségeknek epikureus megvetésébe essék, aminek a sakramentáriusoknál oly szomorú példáit látjuk.”¹⁴⁰ Melanchthon 1560. február 4-én kelt levelében válaszol, s ebben az utolsó nyilatkozatában a lutheri tanítást félreérthetetlenül elhatárolja mind a római katolikusoktól, mind a svájciaktól.¹⁴¹ Melanchthonnak ezt az írását szinte tanításbeli végrendeletének tekinthetjük, mert a levél kelte után 15 nappal elhunyt.

Mindenképpen jellemző, hogy Huszár Gál a zürichi reformátorhoz intézett levelében nem Bullinger véleményére kíváncsi, hanem Melanchthonéra. Bullinger tanítását már ismerhette a svájci reformátor magyarok számára írt könyvecskéjéből, amelyet Fejértóytól megkapott, s később ki is adott, változtatva az úrvacsora helvét megfogalmazásán. Prédikációs könyvében pedig a lutheri tanítást foglalja rövid hitvallásba.

Huszár Gál még arra is kéri Bullingert, hogy válaszát Hoffhalter bécsi nyomdásznak küldje el, aki azt el fogja juttatni hozzá.

Nincs Huszár Gál életének még egy olyan dokumentuma, amelyet külföldi és hazai kiadványokban oly sokszor közzé tettek volna, latin eredeti szövegében vagy magyar fordításban, s oly gyakran hivatkoztak volna rá, mint Bullingerhez intézett levele. Hitvallási iránya téves megítélésének lett fő forrásává.

A NYOMDA FELÁLLÍTÁSA 1558-BAN

Huszár Gál 1557 októberi bécsi tartózkodásának fő célja minden jel szerint nyomda beszerzése volt. Ezért is kereste fel Hoffhalter Rafaelt. Gulyás Pál igen óvatosan fogalmaz: „Egy Bécsből 1557. október 26-án kelt, s Bullinger Henrikhez intézett levele alapján, amelyben arra kéri Bullingert, hogy a választ Hoffhalter

¹³⁹ CR Philippi Melanchthonis Opera, IX. 296, 353.

¹⁴⁰ GÜNDISCH, Gustav, Zur Vorgeschichte der Spaltung in siebenbürgischen Protestantismus, in Kirchliche Blätter (Románia), Nummer 11/1947. 5.

¹⁴¹ L. 139. j. alatti mű 1041. nr. 6920. — Vö. BOTTA István 46. j. alatti mű 172—173.

Rafaél bécsi nyomdászhoz küldje, azt szokás következtetni, hogy Hoffhaltertől tanulta meg a nyomdászmesterséget s hogy tipographia felszerelését is tőle szerezte.”¹⁴²

Nyomdája felszerelését valóban Hoffhaltertől szerezte be. Kétlem azonban, hogy a nyomdászatot az alatt a nem egészen két esztendő alatt tanulta meg, amelyet nyomdája vásárlása előtt Hoffhalterrel együtt tölthetett ritka bécsi látogatásai idején. Erre a kérdésre igyekeztünk feleletet adni, amikor Huszár Gál krakkói tanulmányaira és Vietor nyomdájával való kapcsolatára következtettünk.

Röviden rá kell mutatnunk, hogy ki volt Hoffhalter, milyen kapcsolatban állt a magyarokkal, Huszár Gállal is.¹⁴³

Eredeti neve Raphael Skrzetusky volt, s ezt később néhány bécsi nyomtatványán is használta. 1525 körül született Poznańban (Posen), lengyel nemesi családból. Atyja Joannes Skrzetusky, anyja, Margareta Ninieńska. Elhagyva hazáját, meg nem erősített hírek szerint megfordult Németalföldön is, majd legkésőbb 1549 közepe előtt Zürichben telepedett le, ahol betűöntő és formametszőként működött. 1549. július 27-én házasságot kötött Kathrin Göldlivel, akitől 1550-ben született Rudolf fia és 1552-ben Mária leánya. Mint már említettük, keresztkomaság révén került szoros kapcsolatba Bullinger vejével, Ludwig Lavaterrel.

Alighanem lengyel nevének nehéz kiejtése készítette arra, hogy azt „Hoffhalter”-re változtassa, ami azt jelenti, hogy reménységét Istenre alapozza. Erre utal nyomdászjelvényén egy fa tövével látható „spes” (reménység) szó és a jelvény körirata: „Omnia spe florent prospiciente Deo” (Minden reménységtől virul, ha Isten vezet minket).

1553-ban már tervezte Lengyelországba való visszatérését, 1554-ben e célra kiállított okirattal még mindig Zürichben tartózkodik, de 1555-ben útra kelt, mégsem tért vissza hazájába, hanem Bécsben telepedett le. Mint a reformáció hívét, talán Niedbruck s a bécsi magyar protestáns kör bírhatta rá ottani maradására. Erre utal a magyarokkal való szoros kapcsolata. Bécsi működése idején magyar szerzők művei csaknem mind az ő nyomdájában láttak napvilágot. Kezdeti betűöntő és formametsző munkálkodása után ugyanis nyomdát állított, s 1556. április 10-én már három évre privilégiumot kapott, mint könyvnyomdász, formametsző, papír- és könyvkereskedő. Nyomdai felszerelések eladásával is foglalkozott. Ott-hona kezdettől bécsi tartózkodása végéig a magyarok összejöveteli, s talán többek számára szálláshelyül is szolgált. Magyar kapcsolataira és Magyarország iránti érdeklődésére mutat feleségének, Kathrin asszonynak 1562. március 13-án Bullingerhez írt levele, amelyben magyarokat érintő eseményekről számol be: Sándor moldvai vajda szucsavai vereségéről, az 1561. november 10-i döntő csatáról, amely

¹⁴² GULYÁS 112.

¹⁴³ MAYER 86—90. — BORSA, Gedeon, Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter, in Gutenberg Jahrbuch 1970, 225—229. — JAKÓ Zsigmond, A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. Művelődéstörténeti tanulmányok, Kritérium Kiadó, Bukarest 1979, 51—69, 219—221.

Heraclides Basilicos Jakabot a moldvai fejedelemségre emelte. Megjegyzi, hogy „az újságokat olyan érdemes személyektől tudtam meg, akik itt és együtt voltak”.¹⁴⁴

A tipológiai vizsgálaton kívül az is emellett szól, hogy Huszár Gál tőle szerezte be nyomdáját, hogy csak Wohniczky kapitány engedélyével hagyhatta el a főispánsága alá tartozó megyét, s ezekben az években Bécsen kívül idegenben nem járt. Hoffhalterrel való összeköttetése viszont később is folyamatos és töretlen volt.

A nyomda felállításának idejéről Huszár Gál 1559. március 26-án azt írta Kassa város tanácsának: „az elmúlt évben nyomdát állítottam”.¹⁴⁵ Első kiadványának, prédikációs könyvecskéjének keltezése pedig 1558. április 1. 1557. október végén már tárgyalnia kellett, hogy sokoldalú és nagyarányú lelkipásztori munkálkodása mellett lebonyolítsa a vásárlást, szállítást, a nyomda felállítását, s áprilisban már kiadhassa első nyomtatványát.

A nyomda beszerzési költségei ebben az időben oly nagyok voltak, hogy magánember csak a legnagyobb merészséggel foghatott vállalására. Később Oláh Miklós, a magyarországi katolikus egyház feje, még érseki jövedelméből és egyéb források igénybevételével is nagy nehézségekkel küzdve állítja fel a nagyszombati nyomdát. Huszár Gál is kénytelen kölcsönt igénybe venni. Mekkora volt ez az összeg, és kitől, mennyi időre kapta, nem tudjuk. 1559. március 26-án azt írja a kassai tanácsnak: „mint magánembernek nehéz efféle költség előteremtése, más jó emberek segítségét is kértem, akiknek még mintegy 100 magyar forinttal tartozom”.¹⁴⁶ Tehát első nyomtatványa megjelenése után csaknem egy esztendővel évi lelkeszi alapfizetésének négyszeresével.

A nyomdai munka lényeges feladatait maga végezhette, annak ellenére, hogy bizonyára volt állandó szociusa és alkalmi segítőtársai. Gulyás Pál erről is bizonytalanul nyilatkozik: „azt sem tudjuk, hogy hol és mikor sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét, ha ugyan egyáltalán elsajátította, s nem valami alkalmi sociussal dolgoztatott”.¹⁴⁷ Kiadványai azonban azt mutatják, hogy ő volt a mester és irányító. Különösen is kitűnik ez debreceni működése idején. Hiánya szinte pótolhatatlan volt, a kiadványok rendtelenné váltak. Alkalmi segítőtársai olyanok lehettek, mint Bornemisza Péter, aki maga is tanulva segített.

Könyvkötő is állhatott szolgálatára, mert a nyomdájából kikerült, eddig felbontott kiadványainak kötéstáblái csaknem mind saját makulatúrát tartalmaztak. Idegen könyvkötő esetében ez nem mutatkozna ilyen szabályszerűen.

A nyomda felállításának célja: reformatori munkájának segítése. Ezért is neveztem tanulmányomban „a teológiai program nyomdájá”-nak. 1558. április 18—23. között azt írja Wohniczky kapitánynak: „azonkívül, hogy annál inkább szolgálhassam az Isten egyházát, sok gondnal és költséggel nyomdát (calcographiae

¹⁴⁴ Staatsarchiv Zürich. Briefband E II 361. S. 279.

¹⁴⁵ TT 1889. 602. — Eredeti: AMK Causa Galli Huszár. 2150/1559.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ GULYÁS 112.

officinam) is állítottam fel”.¹⁴⁸ A nyomda beszerzését a kassaiaknak is így indokolja: „a mi vidékünk egyházainak gyarapítására az elmúlt évben nyomdát állítottam”.¹⁴⁹ Wohniczky is ezt írja jelentésében Miksa királynak: „az Isten igéjének még nagyobb elterjesztése céljából egy nyomdát (Druckherrey) is állított itt fel”.¹⁵⁰ Huszár Gál tehát felismerve a nyomda óriási jelentőségét, azt a reformáció terjesztésének, egyházépítő és egyházszerző munkájának szolgálatába állította.

A nyomdát még a legújabb művekben is a „vándornyomdák” közé sorolják, vagy úgy emlegetik, hogy „megszerezte Huszár Gál azt a dicsőséget, hogy ő lett Abádi Benedek után a második magyar vándornyomtató”.¹⁵¹ Huszár Gál nyomdája nem vándornyomda. A nyomtatás számára nem öncél és nem kereseti forrás volt, még akkor sem, ha Debrecenben „exul”-ként átmenetileg ebből kellett megélnie, s Komjátin baráti segítségként Bornemisának is nyomtatott. Nyomdáját ebben az időben tekinthetjük egy menekülő pap menekített nyomdájának, de vándornyomdának nem.

Soltészné szerint is Huszár Gál nyomdája ugyanúgy, mint Bornemisza Péteré, „kifejezetten hitújítás terjesztésére állított nyomda volt”, aki „a reformáció terjesztését érezte élethivatásának, s írói és könyvkiadói tevékenységével is ezt a célt szolgálta”.¹⁵²

A betűkészletet, amelyet élete végéig használt, Hoffhaltertől vette. 10, 12, 16, 18 pontos antikvákat, 10 pontos kurzívokat és 10 pontos dőlt nagybetűket és matricákat. A főszöveget a 12 pontos, kerek típusú antikvákkal nyomtatta, az ajánlásokat többnyire 10 pontos antikvákkal, az élő oldalcímeket, dallamjelzéseket, stb. 10 pontos kurzívval, a szövegkezdő nagybetűk 36 pontos antikvák.

Ékezetes magánhangzókat Hoffhalter bécsi kiadványaiban és kezdetben magyarországi nyomtatványaiban sem használt. Huszár Gál viszont bőségesen él velük. Ezek azonban nem a magyar igényeknek megfelelő, újonnan metszett betűk, mert a betűtestek azonos formátumúak és állapotúak a többivel, tehát a régi készlet tartozékai. Francia ékezetes magánhangzók: accent aigu: é, á, — accent grave: è, à, — accent circonflexe: î (segítség, térítés, diczõíték stb.). Ez is bizonyítéka annak, hogy Huszár Gál Hoffhaltertől a Zürichben nyilván francia ékezetes betűkkel is felszerelt régi nyomdakészletét vásárolta meg.

Külön kell szólnunk a betűkészlet Vietor krakkói nyomdájára utaló darabjairól. Vietor magyar kiadványaiban az „é” hangzó jelölésére az „e, ee, é” mellett egyre gyakrabban használja a bizonyára általa elkészített kis farkas „e”-t. Először Komjáti Benedeknek 1533-ban megjelent, Pál apostol levelei fordításában találjuk. (RMNy I. 13.) Ettől kezdve használja Vietor, majd 1547-ben bekövetkezett halála után özvegyének művezetője, Strikouia belí Lazar (Lazarz Andrisowicz) a magyar

¹⁴⁸ StawW Hung. Fasc. 431a fol. 298.

¹⁴⁹ L. 145. j.

¹⁵⁰ L. 148. j.

¹⁵¹ GULYÁS 112. — CSÜRÖS 17.

¹⁵² SOLTÉSZNÉ 77. (RMK és Sztripszki helyett RMNy jelzeteivel.)

nyelvű kiadványokban 1550-ig. Megtaláljuk 1536-ban Gálszécsi István (RMNy I. 18), 1546-ban Ozorai Imre (RMNy I. 64. vö. Holl Béla, in MKsz 1976, 156—170), 1548-ban Székely István (RMNy I. 74), 1549-ben Dévai Mátyás (RMNy I. 77—78) műveiben. E korszak utolsó kiadványa 1550-ben Batizi András kátéja (RMNy I. 88A).

Ezután Vietor nyomdájában magyar nyelvű mű kilenc esztendeig nem jelent meg. Utóda, Lazarz Andrisowicz a fölöslegessé vált betűket el is adhatta, s Huszár Gál vagy megvette, vagy mintájukra nyomdája számára Hoffhalterrel a betűket kimetszethette. Ugyanis 1558-ban egy időben jelent meg Huszár Gál április 1-jei ajánlású prédikációs könyvecskéjében (RMNy I. 151) és Bornemisza Péter Hoffhalter által kiadott *Elektrájában*, amelynek kolofonján 1558. május 25-e áll. (RMNy I. 144.) Hoffhalter többé Bécsben nem, csak Debrecenben használta ezt a betűt, a Huszár Gáltól átvett nyomdában. Bornemiszaéé is csak postillái első kötet első, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul elő, (RMNy I. 333) többé soha.

Még jellemzőbb a „gy” hangzót jelölő „g” betű. Vietornál első ízben a már említett Ozorai műben, 1546-ban jelent meg. 1558-ban csak Huszár Gál használja prédikációs könyvecskéjében, Hoffhalter az *Elektra* kiadásában nem. Hoffhalternél Debrecenben tűnik fel a Huszár Gáltól használatba vett nyomdában. E betűt Huszár Gál mindvégig használta, Bornemisza soha, vagyis a betűt Huszár Gál szerezhetette be krakkói kapcsolatairól révén.

Csomasz Tóth Kálmán az ékezetek használatával kapcsolatban Huszár Gál nyelvjárására következtet: „Helyesírási, közelebről tájnyelvi vonatkozásban két magánhangzó gyakori, bár nem mindvégig következetes ékezteit érdemes megemlíteni. Első ezek közül a birtokosragi funkciójú főnévvégződéseknél a rövid, zárt és Huszárnál ferde ékezettel jelölt „è” hang (végé, szentelőjé, természeté stb.). Ez határozottan nyugati-felső-dunántúli, párja a rövid „à” pedig mátyusföldi nyelvjárási sajátosság. Előfordulásuk gyakori, olykor mégis elmarad.”¹⁵³

Gulyás Pál szerint a kottafejek gondolatjelekből készített vízszintes vonalra vannak helyezve.¹⁵⁴ A pontos vizsgálat szerint azonban megállapítható, hogy a dallamokat *matricákról öntött, mozgatható kottajelekkel nyomtatta*. Hoffhalter Bécsben is adott ki kottás nyomtatványokat. A Miksa király által használt egyházi ének- és vespera-rendet, s 1560-ban a *Hochzeitgedicht des Galliculus auf Johann Nubingius* című művet.¹⁵⁵ Bánfi Szilvia tipográfiai vizsgálattal megállapította, hogy Huszár Gál kottakészletét is Hoffhaltertől szerezte be. Vizsgálata szerint „Huszár Gál nyomdai felszerelése...öt betűtípusból ([292A], 118A, 96A, 80A és 96K),

¹⁵³ MZ 1981, 188.

¹⁵⁴ GULYÁS 121.

¹⁵⁵ MAYER 149. — Hivatkozása: Schmied, Ant., Ottaviano dei Petrucci da Fassombrone, der erste Erfinder des Musiknotendruckes mit beweglichen Metalltypen, sind seine Nachfolger im XVI. Jahrhundert. Wien 1845.

harminckilenc darabos hangjegykészletből, hat darab illusztrációból, két sorozat iniciáléból és ötféle cifrából állt”.¹⁵⁶

Hazánkban Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve előtt három kottás kiadvány jelent meg. Fametszetes technikával Honterus brassói nyomdájában egy humanista ódákat tartalmazó gyűjtemény (RMNy I. 71b) és Tinódi Sebestyén *Cronicája* Kolozsvárott 1554-ben (RMNy I. 109). Öntött kottajelekkel ugyancsak Kolozsvárott jelent meg az ún. Hoffgreff-féle énekeskönyv, alighanem 1556-ban (RMNy I. 108).

„Huszár a kottákat matricákból öntött jelek összerakásával állította elő ... a latin országokban használt, úgynevezett antiqua hangjegyektől eltérő és germán nyelvterületen alkalmazott úgynevezett gót stílusú kották alapján.” Borsa Gedeon részletesen elemzi Huszár Gál kottajeleit és azok felhasználását. Az öntvények öt léniából álló vonalrendszeren elhelyezett hangjegyekből, kulcsokból, és egyéb jelekből álltak. A szedésnél az öntvények függőleges irányban el-elmozdultak, amitől a dallamsor indóként „táncolni” kezdett. Az öntvényeket kétféleképpen használhatták, talpára vagy tetejére állítva, a középső vonalat véve alapul. Így még a hatodik pótvonalat is számítva összesen csak hét különböző jelre volt szükség.¹⁵⁷

Az öntvényeknek ez a kétféle felhasználása is oka, hogy dallamsorok elcsúsznak, a szedésben tótágast álló kotta a szedő vagy korrektor elnézése miatt szekunddal is el-elcsúszik. Ezek ellenére Csomasz Tóth Kálmán megállapítja, hogy Huszár Gálnak megfelelő zenei képzettsége volt. „Huszár Gál egyedülálló, közvetlen hazai elődeitől, Tinóditól és Hoffrefftől független, náluk pontosabb hangjegyróznak mutatja magát.

Huszár felszereléséből a záró- vagy ütemvonalakon kívül hiányoztak a korban használt szünet- és divisio-jelek, továbbá az akár előjegyzésül, akár módosító jelül használt bé-jel is. Az alla brevének megfelelő áthúzott C jelet is mindössze öt, német eredetű dallamnál teszi ki a kulcs után.”¹⁵⁸ Alt, tenor és bariton kulcsot használt.

Iniciáléit, fej- és záróléceit fokozatosan több készletből szerezte be. 1558-as prédikációs könyvecskéjében még semmiféle díszet nem találunk. (RMNy I. 151.) Az 1559-ben kiadott Bullinger-műben jelenik meg az első iniciálé. (RMNy I. 157.) Sztárai Mihály: *Az igaz papsagnac tiköre* kiadásában már található iniciálék és egy finom kis levéldísz, de csak az A2a—A3a leveleken. (RMNy I. 158.) 1559 végén már nyilván a teljes iniciálékészlet birtokában volt, s ezek sorra jelennek meg kiadványaiban. Megfigyelhetjük azonban, hogy a díszeket többnyire nyomtatványai első részében használja, később ezek elmaradnak. Alighanem helyzete elbizonytalanodása kényszerítette arra, hogy a díszesen kezdett munkákat sürgősen

¹⁵⁶ BÁNFI Szilvia, Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa. MKSz 1986. 1. sz. 7.

¹⁵⁷ MZ 1976. 121—123.

¹⁵⁸ MZ 1981. 181, 188.

fejezze be. Jó példa erre az 1560-as énekeskönyve is, *A keresztyeni gyülekezetben való isteni dicheretek*. (RMNy I. 160.) A Magyaróváron nyomtatott A—C leveleken négy iniciálét és finom kis levéldíszeket találunk, a Kassán folytatott és Debrecenben befejezett részben nincsenek díszek.

Ezeket a 30 × 30 mm-es keretes, finom ornamentális díszeket utoljára 1573 első felében használta, Bornemisza prédikációs könyve első kötetének nyomtatásakor. (RMNy I. 333.)

A sárvár—újszigeti nyomda maradék készletéből néhány darab Huszár Gálhoz került. Az 1560. évi énekeskönyv C2b levelén a bécsi Singriener nyomda jellegzetességét mutatja a fekete alapon plasztikusan ábrázolt, hatalmas szárnyú puttós „0” iniciálé. (Soltészné IX. tábla 10. ábra.) Ugyancsak Singriener-hatást tükröz az a 29 × 74 mm-es záróléc, amely Ádámot és Évát, s köztük Eszter és Ahasvérus király találkozását ábrázolja. (Soltészné VII. tábla 1. szám.) Huszár Gál ezt a lécet Debrecenben, az 1562. február 14-én keltezett ajánlással kiadott *Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesinec... meg hamisittási* című nyomtatványa címlapján használta. (RMNy I. 181.) Valószínű, hogy a sárvár—újszigeti készletből még néhány darabhoz hozzájuthatott, de nem használta fel azokat. Bornemisznál a puttós iniciáléből még az „R” is megtalálható. (RMNy I. 355. 668. 1.)

Singriener hatását mutatja a 38 × 12 mm-es Pyramus és Thisbe léc. (Soltészné XXXIII. tábla 10. ábra.) Huszár Gál ezt is az Arany Tamás ellen írt mű A3b levelén alkalmazta. Később pedig Bornemisza, prédikációi második kötetében. (RMNy I. 355, 478a.)

Bécsi kismesterre utal egy bőségszaruval készített 12 × 38 mm-es kis záróléc. (Soltészné XXXIII. tábla 11. ábra.) Ez a Debrecenben 1562. február 4-én keltezett *Confessio catholica* A4b levelén található. (RMNy I. 176.) Bornemisza ugyancsak prédikációi második kötetében alkalmazta. (RMNy I. 355, 461a.)

Két szimmetrikus elrendezésű, stilizált levelekből formált reneszánsz zárólécut Huszár Gál csak egyszer használt Debrecenben, s ezek később eltűntek. Sem Huszár Gálnál, sem Huszár Dávidnál, sem Bornemisznál nem találhatók. Az első egy 21 × 94 mm-es záróléc. (Soltészné XXXIII. tábla 8. ábra.) Ez csak 1561-ben, Melius: *A Christus közbe iarasarol valo predicaciok* címlapjának versóján fordul elő. (RMNy I. 169.) A második 16 × 50 mm-es (Soltészné XXXIII. tábla 9. ábra.) Az Arany Tamás elleni mű 158. lapján található.

Az eddig ismertetett készletek felhasználásából bizonyos következtetéseket vonhatunk le. 1559 végén tűnnek fel, amikor Bornemisza Magyaróvárra került Huszár Gál mellé, és 1573-ban kerülnek Bornemisza készletébe, amikor ő is megkezdte nyomtatói munkásságát. Alighanem kezdettől az ő tulajdonát képezhették, s nyilván azért szerezte be azokat Sárvárról Perneszithtől és Bécsben, mert már abban az időben gondolhatott nyomda felállítására, de míg nem valósíthatta meg tervét, használatra áténgedte Huszár Gálnak, akinek segítőtársa is volt. Ő is azok közé a „jó emberek” közé tartozhatott, akikről Huszár Gál, mint segítségére sietőkről emlékezett meg.

Huszár Gál nyomtatói programjának második szakasza 1572-ben, vagy a következő év elején kezdődhetett. Új iniciálé-, fej- és záródíszeket külföldről szerezte be. „Az eltérő stílusú és kivitelű, gyakran eléggé kopott iniciálékat, fejléceket Huszár Gál különböző nyomdák készletéből gyűjtötte egybe. Énekeskönyvének egyik fejléce (Soltészné XXXIII. tábla 3. ábra) Abraham Lamberg lipcsei nyomdász felszerelésében is megvolt. A Komjátiban használt könyvdíszek egy része tehát kliséről készülhetett.”¹⁵⁹ A jelzett évek valamelyikében már ezekkel az iniciálékkal díszítette az *Ádventi és a Karácsonyi prédikációkat* tartalmazó nyomtatványait. Megjelenik a „V” iniciálé az F3b levélen, és *Perikópás Könyvén*, amelyben az „A” iniciálé az A1a, a „V” a 16. lapon található.¹⁶⁰

Az egyik sorozat 35 × 35 mm-es, keret nélküli, sematikus és valószínűleg kliséről készült. „A, B, C, E, F, G, H, I, K, L, M, O, S, T, V” található belőlük. Egyik jellemzőjük a hibás peremű „E”. (Soltészné XXXIV. tábla 1—10. ábra.)

A másik sorozat hasonló stílusú, s ugyancsak kliséről készülhetett 20 × 21 mm-es „A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, M, N, O, R, S T, V, Z”. (Soltészné XXXIV. tábla 13—18. ábra.)

Mindkét sorozatból több darabja is lehetett, mert egy levélen kétszer is előfordulnak.

Több más, különböző stílusú iniciáléval is találkozunk. 16 × 17 mm-es keretes iniciálékból „B, D, I, K, M, O, V”, egy-egy 16 × 16, 16 × 17, 16 × 18, 19 × 20, 20 × 21 mm-es iniciálékkal. (Soltészné 139. 1. VI.)

Az 1574. évi *Graduálban* van még két poncolt, fekete alapú, stilizált növényekkel kitöltött iniciálé. A 48 × 48 mm-es „A” és a 21 × 20 mm-es „D” az s2a és az r1b leveleken. (Soltészné XXXIV. tábla 11—12. ábra.)

A fejezetek élén hétféle reneszánsz stílusú *fejléce*t használt. Stilizált, levélornamentikával körbevett egymásba fonódó állatfejek, gyümölcstálat tartó puttófők, fantasztikus lények, kosfejet közrefogó puttók vannak rajtuk. (Soltészné XXXIII. tábla 1—7. ábra.)

Két zárólécet alkalmazott. Az egyik 18 × 40 mm-es tompa csúcán álló háromszög, egymásba fonódó stilizált levéldíszszel kitöltve. Ezt csak *Graduáljában* használta. A másik szalagfonatos dísz. Ezt felhasználta Bornemisza prédikációi első kötetében, majd *Graduáljában*, s végül fia, Dávid örökölte. (Soltészné XXXIII. tábla 12—13. ábra.)

Graduálja f4b levelén található 17 × 20 mm-es záróléc is fiához került.

Nyomdászjegye debreceni nyomtatványain tűnik fel. Meliusnak a Kolossébeliekhez írott levél magyarázata címlapján és az Arany Tamás ellen kiadott könyv végén, az X2a levélen. (RMNy I. 171, 181. — Soltészné XXXII. tábla 10. ábra.)

A fametszetes nyomdászjegy szimbolikus tartalmának szép magyarázatát nyújtja Soltész Zoltánné: „vallásos szimbólum: a rézkigyó és a horgony kombinációja,

¹⁵⁹ SOLTÉSZNÉ 80.

¹⁶⁰ Ján ČAPLOVIČ, Huszár Gál három ismeretlen műve, in MKsz 1972. 180—192. — ČAPLOVIČ 447, 448, 449. sz.

amelybe két oldalról egy-egy kéz kapaszkodik. A Mózes által rúdra tűzött rézkígyó Krisztus ószövetségi előképe, amelynek megpillantása — a bibliai szöveg szerint — a kígyómarta embereket megmenti a haláltól. A horgony a reménység szimbóluma. A jelképes ábrázolás szerint tehát erőt, támogatást nyernek azok a hívők, akik Krisztus keresztjébe s egyúttal a reménység horgonyába kapaszkodnak.”¹⁶¹

E szimbólum sokféle változatban szerepel a nyomdászok mesterjegyein. A merkúrbotot vagy horgonyt tartó, felhőzetből kinyúló kéz a híres bázeli nyomdásznak, Frobeniusnak mesterjegyén is megtalálható. Ezt veszi mintául az 1538—1540-ben működő párizsi Conrad Néobar. Mesterjegye „T” alakú botra vagy keresztre csavarodó kígyó. A kereszt szárát felhőből kinyúló kéz fogja.¹⁶² Ezt a mesterjegyet használta a valószínűleg Néobar hagyatékát átvevő, 1549—1582-ig működött Martin le Jeune. (Silvestre 1069. ábra.) Mesterjegyét később díszes keretbe foglalta. (Silvestre 1156. ábra.) Az 1550—1571 között működő Jean Crespin genfi nyomdász és könyvkereskedő némi módosítással szintén e mesterjegyet használta. Kezdetben egy horgony „T” alakú szára tetején kidomborodó félkörű nyílason búvik át a kígyó feje. (Silvestre 794. ábra.) Később a félkörű nyílást elhagyta, s a kígyó a horgonyos „T” szárára tekeredik. (Silvestre 795. ábra.) Újabb mesterjegyén már végig kialakult a „T” alakú szárra csavarodó kígyó ábrája, s a kereszt szárát fogó, felhőből kinyúló kéz, de a horgony alsó részén, annak szélességével egyenlő téglalap alakú tengerrészben kétoldalt úszkáló haltestű ember van, s középen egy szörnyalak. Kétféle formájában csak a szörnyek alakja és elhelyezése változik. (Silvestre 796, 1004. ábra.) Ez a mesterjegye is azonos Huszár Gáléval a tenger és a szörnyek nélkül. Egy időben használt mesterjegye pedig teljesen egyezik Huszár Gáléval, legfeljebb a fametszetet készítőnek munka közben elvétett lényegtelen eltéréseivel. (Silvestre 891. ábra.) Gulyás Pál először Frobeniusénak tartotta Huszár Gál mesterjegyét, majd álláspontját korigálva, ő is megállapította a Crespinéval való azonosságot.¹⁶³ (E mesterjegyet utoljára Eustach Vignon használta, aki Crespin hagyatékát vette át, és 1571—1591-ig működött. (Silvestre 1016. ábra.)

Mi indíthatta Huszár Gált arra, hogy nyomdáját ellássa ilyen „prédikáló mesterjegy”-gyel? Figyelembe kell vennünk, hogy Hoffhalternek, akivel még komáromi papsága idején is szoros kapcsolatban állt, csak 1559-ben jelenik meg először a maga metszete, szintén biblikus mondanivalójú nyomdászjelvénye.¹⁶⁴ A Crespin-nyomda 1550—1563 között kb. húsz Kálvin-művet adott ki, a szentségek kiszolgáltatásáról, a predesztinációról és Isten gondviseléséről, prédikációkat, vitairatokat, kommentárokat Jób könyvéről, Ézsaiás, Jeremiás könyvéről, a tizenkét kis prófétáról, s több ízben az Apostolok cselekedeteiről írt könyvről. Ezek Magyarországon is terjedtek, Debrecenbe is eljutottak. Huszár Gál Hoffhalterrel vagy más

¹⁶¹ SOLTÉSZNÉ 78.

¹⁶² SILVESTRE, L. C., Marques Typographiques. I—II. Paris 99, 739. ábra. (Továbbiakban: Silvestre).

¹⁶³ GULYÁS 120, 248.

¹⁶⁴ MAYER I. 86.

fametszővel készítette nyomdája számára e megkedvelt nyomdászjegyet. Mások példájára nyomdája megkülönböztetésének és díszesebbé tételének szándéka, nem pedig hitvallási iránya kinyilvánításának bizonyítása vezette.

Valószínűnek tartom, hogy Huszár Gál halála után a betűkészletet fia, Dávid örökölte, aki atyja után Pápán folytatta a nyomtatást. A díszeket azonban munkáiban alig-alig használta. Nyomatványaiából eddig csak hármat ismerünk: a *Hercegszőlősi kánonok* magyar és latin kiadását, s a *Heidelbergi káté* magyar kiadását, a könyv második részében imádságokat. Mindhárom 1577-ben jelent meg. (RMNy I. 393, 394, 395.) Az elsőben 18 × 18 mm-es és 20 × 20 mm-es iniciálék, a másodikban nyomdászjelvény, szalagos záróléc és 18 × 18 mm-es iniciálé, a harmadikban 17 × 20 mm-es záróléc. Ezután már nyoma veszett mind a kotta- és betűkészletnek, mind a díszeknek, csak a Debrecenben maradt betűkészlettel találkozunk újra és újra hosszú ideig.

HARMADSZORI KIKÖZÖSÍTÉSE 1558-BAN

Az 1557. évi országgyűlési törvények, amelyek elsősorban az egyházi javak visszaszerzését célozták, új lendületet adtak az eretnekek elleni eljárásnak. A győriek is kihasználták az alkalmat. Mivel Oláh fellépése Ferdinánd király teljes helyeslésével találkozott, Ferdinánd és Miksa között is kieleződött a vallási ellentét, alkalmasnak vélték az időt, hogy Huszár Gált védett helyéről „kiostromolják”. Régóta rossz szemmel nézték a reformátor működését, s haragudtak a királyi uradalom tisztségviselőire is, akikkel a káptalani jövedelmek miatt állandó volt a viszálykodás.

A győri káptalan jövedelme volt Magyaróváron, Mosonon és Kálnokon kívül a királyi uradalomhoz csatolt 25 község dézsmája és hegyvám címén a bortermés kilencede. A káptalani jövedelemből a mosoni és kálnoki negyed Gorignyczay Bálint főesperesnek járt. Mivel ezek Huszár Gál munkaterületéhez tartoztak, nyilván neki fizettek.

Az óvári uradalom kezelőtisztjei is évtizedeken át kellemetlenkedtek a káptalannak, a dézsmákat lefoglalták, beszédüket akadályozták. Ha megfizették is a tizedet, nagyságukat önkényesen állapították meg. Örökös volt a per a káptalan és az uradalom közt. Johannes Hall elhunytá után, 1556—1561-ig Gorignyczay Bálint volt a főesperes, s egyben a káptalan kanonokja és vagyonzogi ügyésze.¹⁶⁵ Ő nyújtotta be Huszár Gál ellen „nagyon súlyos panaszát”. A feljelentésbe belejárt-szott az anyagiak miatti elkeseredés is, ami Huszár Gálnak Miksa királyhoz írt leveléből kitűnik. Kedvező volt az idő a reformátor elleni eljárásra, mert Wochniczky kapitány mostohaleánya, Thurzó Borbála eljegyzése ügyében távol volt, s pénzügyi emberek tisztázatlan anyagi ügyei miatt ellene is vádat emeltek, amire később még vissza kell térnünk.¹⁶⁶

¹⁶⁵ L. BEDY Vince 41. j. alatt idézett műve 16, 60—61, 210, 223—224.

¹⁶⁶ StaW Hung. Fasc. 80. Allgemeine Akten. 1558 jan. 12., Fasc. 79. 1558 márc. 7.

A Huszár Gál elleni idézőlevelet Welikey Márk comes, apostoli főjegyző, a győri egyház prépostja, kanonokja, helynöke és egyetemes ügyésze adta ki. Egyházi ügyekben többnyire ő járt el a jogtudomány és diplomácia terén tevékenykedő Gregoriáncz Pál győri püspök helyett.

Welikey (néha Velykey vagy Welykey) Márk 1551 óta a győri káptalan legidősebb tagja. Az idézőlevél kiállítása idején 70. éve körül járhatott. Nevéből, valamint testvére, velikei Wydassy György (másutt nemes Zádory György) nevéből következtetve, a horvátországi Velike (németül Welthen) községből származott, amely a Kanizsaiak birtoka volt, s Orsolya kezével Nádasdy Tamás tulajdona lett. Ennek a Stájer határon levő, egyházilag Vasdobrához tartozó községnek horvát anyanyelvű lakosai már korán kezdtek tömegesen Magyarországra menekülni az előnyomuló török elől. Welikey Márk nemesi családja is a török elől menekülve vándorolhatott Magyarországra északibb vidékeire.¹⁶⁷

Tanult, törekvő, jól helyezkedő emberként gyorsan nyerte el az egyházi méltóságokat. 1514-ben már pozsonyi kanonok, 1516-ban keresztes lovag (Marcus crucifer), a jeruzsálemi Szent János rend vitézei győri ispotályának főnöke és a győri káptalan tagja. 1529—1542-ig pápai főesperes, 1534-ben káptalani dékán, 1542-től haláláig a szent Adalbertről elnevezett győrhegyi prépost, 1552-től püspöki helynök, előbb Ujlaki Ferenc, majd Gregoriáncz Pál mellett. 1557-től a győri káptalan nagyprépostja.

Használható, ügyes emberként számtalan káptalani és országos ügy kiküldöttje, igen fontos megbízatásokkal. 1520 előtt keresztes rendháza ügyében Rómában járt, 1527-ben a budai országgyűlésen a káptalan követe, 1528-ban Ferdinánd királlyal tárgyalt Prágában a káptalan ügyében. 1534-ben püspökétől Pozsonyban kért ítéletet Várday Balázs nagyprépost ellen, akit saját káptalanja perelt be. 1548-ban a pozsonyi országgyűlésen szintén ő a káptalan követe. Ezen az országgyűlésen határoztak a római egyház restaurációjáról az V—XII. törvénycikkekben. 1550-ben másodízben járt Rómában. Ettől kezdve szinte minden esztendőben találkozunk vele káptalani küldöttként, döntő jelentőségű ügyekben.

Az anyagi érdekeket mindig erősen szem előtt tartotta, s élénk gazdasági tevékenységet folytatott. Igen nagy jövedelemmel rendelkezett, hiszen minden egyes tiszte tetemes javadalmat jelentett számára. Üzleteket kötött, testvérével együtt közös akciókban vett részt, zálogba, bérbe adott, eladott olyan birtokokat is, amelyekre tulajdonjogát kétségbe lehetett vonni. Éppen ezért őt is érzékenyen érintette a magyaróvári királyi uradalom járandóságainak kiesése, mert onnan egyáltalán nem, vagy csak részben és nehezen folytak be a jövedelmek. A Szent Adalbertről elnevezett győrhegyi prépostként őt illette a Moson megyei Hegyeshalom (Samaryn, Strass-Sumerain) és Potzendorf terményeinek tizede. Ezek Huszár Gál magyaróvári lelkészkedése idejében Hegyeshalomból alig, Potzendorfból egyáltalán nem folytak be. Győri nagyprépostként neki járt Nyúlról a dézsma

¹⁶⁷ PAYR, A dunántúli 21, 206.

ötöde, Szentjános, Szentpéter és Szolnok községekből minden termény és állat tizede. De ezek behajtása is nehézségekbe ütközött.¹⁶⁸

Welikey erőszakos természetű ember volt, mert ahová tárgyalni küldték, kiváltképpen anyagi természetű ügyekben, mindenkor kényszereszközöket vett igénybe, s az ezekből eredt pereket csak mások közbelépésére lehetett békés útra terelni. Egyszerű tizedszedési kérdésekben is interdictummal fenyegette a falvakat, s ünnepélyes exkommunikációra csak Ujlaki püspök vagy Miksa király közbelépésére nem került sor.¹⁶⁹ Erőszakos természete tápot nyert azzal, hogy 1557-ben győri káptalani nagypréposttá lett, s a meginduló restauráció is törvényes lehetőséget nyújtott az eretnekek elleni eljárásra.

Wohniczky kapitány távolléte miatt is alkalmas lévén az idő, 1558. március 30-án kelt minősített idézőparanccsal, „edictum valvalem”-val a győri szentszék elé idézte Huszár Gált. Az idéző levelet megküldte a győri egyházmegye minden paróchiájának és egyházi tisztségviselőjének:

„Tudjátok meg, hogy tisztelendő Gorignyczay Bálint mester, komáromi főesperes, az említett győri egyház kanonokja és ugyanazon győri egyház ügyvivője, illetőleg vagyonjogi ügyésze nagyon súlyos panaszt terjesztett elénk, hogy létezik egy bizonyos Anaxius melléknevű Gál pap, e győri egyházmegyének mosoni főesperessége Óvár nevű városában, aki, nem tudni, milyen gonosz szándéktól vezetettve, elhagyván a szent katolikus egyház közösségét és annak egyetemes szabályait, tévtanokat követve, sok tilalmas és botrányos dogmát hint el és tanít a nép között az egyházi szentségek és a keresztyén egyház szertartásai ellen, akit az ilyen téves tanítások miatt már a néhai tisztelendő Johannes Hall úr, a pozsonyi egyház vikáriusa mint pogányt és szakadárt (tamquam ethnicus et schismaticus) egyházi fenyítéssel sújtott és kiközösített és kiátkozott (censuris ecclesiasticis fuisse innotatus et excommunicatus et reaggravatus), de legkevésbé sem hagyott fel azzal, hogy ugyanabban a tévelygésben megmaradva, az előbbieket még rosszabbakkal tetézzé, s a botrányos tanokat és az egyháztól elítélt szektákat továbbra is hirdesse. Tehát nevezett egyházi ügyész kellő tisztelettel arra kért bennünket, hogy járjunk el a jognak megfelelően e Gál pap ellen, aki, mint mondtuk, ki van közösítve először, másodsor, és ki van átkozva, és aki téves és már kárhoztatott tanokat hirdet, nehogy gonosz cselekedeteivel büntetlenül zavarja Isten egyházát és annak egységét. . .” A megkeresettek kötelesek Huszár Gált személyesen felkeresni, vagy a parancslevél diplomajátsókra való kifüggesztésével őt a Szentszék elé idézni, „mégpedig úgy, hogy ő a húsvét nyolcadát követő legközelebbi hétfői napon, amely ti. április 18-ra esik, köteles előttünk, győri ítélőszéki bíróságunkon megjelenni, hogy számot adjon a mondottakról, jelezvén előtte, hogy a jelzett határnapon, akár meg fog előttünk jelenni, akár nem, mi az előttünk megjelenő fél kérésére azt fogjuk tenni a mondottakra nézve, ami a jognak megfelelőnek látszik”.

¹⁶⁸ L. BEDY Vince 41. j. alatt idézett műve 345—346.

¹⁶⁹ EtE IV. k. 563. — PAYR, A soproni 77—80.

Ezt az oklevélmásolatot olvasta, az eredetivel egybevetette és javította Valentinus de Chyttwandh, „a fenti ügy jegyzője”.¹⁷⁰ Ő a győri egyház mesterkanonokja, s a káptalan jegyzője volt. Valószínűleg a XV. században pusztává lett Csittvánd községből származott. Az írott emlékek szerint a XIII. századtól a Csittvándi család birtoka volt, s adományozással került a XV. században a káptalan birtokába.¹⁷¹

Az idézőparancs másolatát Huszár Gál vette kézhez, s átadta Zacharias Wohniczky kapitánynak, aki leveléhez mellékelve felterjesztette Miksa királynak.

A Szentszék elé idézés oka az, hogy Huszár Gál „elhagyván a szent katolikus egyház közösségét és annak egyetemes szabályait (schisma), tévtanokat követve, sok tilalmas és botrányos dogmát hint el és tanít a nép között az egyházi szentségek és a keresztyén egyház szertartásai ellen (haeresis)”. Az előző két kiközösítés szerint bűne: ethnicus et schismaticus, most schismaticus et haereticus.

A Szentszék elé idézésre az alkalmat tehát Wohniczky távolléte adta, oka az eretnkség mellett anyagi kérdésekben kereshető. Huszár Gál 1558. április 18—23-a között írja Wohniczkynek: „Nem tudom, miféle irigységtől vezetve, Nagyságod távollétében engem Győrbe idéztek.”¹⁷² Wohniczky hasonlóan ír Miksa királynak: „Én az egyháziaknak ezen idézését olyannak találom, mint amely inkább irigységből történt és más okokból.”¹⁷³ November 8-án pedig azt írja: „én úgy gondolom, hogy ezt az ügyet is inkább gyűlölségből és irigységből, mint igazságszeretetből vitték a Császár Őfelsége elé”.¹⁷⁴ Huszár Gál anyagiassága miatt ostromozza kíméletlenül a papságot és a káptalan tagjait. Ugyancsak november 8-án azt írja Miksa királynak: „De vajha királyi Fenséged saját királyi szemeivel látná Krisztus egyházának szánalomra méltó képét, akárcsak Alsó-Pannóniának ezeken a vidékein, amelyek még nincsenek a barbár török hatalom kezében, minden biztonnal elítélné a gonoszokat és megbüntetné, mint Jézus Krisztus keresztyének nyílt ellenségeit, mindazokat a hasuknak élő és pénzeszsák főpapokat, akik oly nagy vagyonból és az egyházak mindennapi bevételeiből sehol sem igyekeznek a tudományokat és Isten igéjének a hirdetését előmozdítani, hanem csak a lovakat és a nők titkos társaságát pártfogolják.”¹⁷⁵

Ez nem csupán Huszár Gál elfogult véleménye volt a papságról. A püspökök és főpapok Ferdinánd király intelmeire adott válasza is erre utal, amikor az ellen védekeznek, hogy „csak az ideigtartó és világi javakra és eszközökre” fordítják figyelmüket és „nem a lelki és üdvükre szolgáló dolgokra”.¹⁷⁶

Jellemző Oláh Miklós véleménye káptalanja tagjairól, amikor végrendeletében azt írja, hogy könyvtárát szívesen hagyná egyházmegyéjére, de annak van elég és

¹⁷⁰ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 292—293.

¹⁷¹ L. BEDY Vince 41. j. alatt idézett műve 149—150.

¹⁷² L. 170. j.

¹⁷³ Uo. fol. 294—295.

¹⁷⁴ Uo. fol. 299—300.

¹⁷⁵ Uo. Fasc. 425. fol. 177—178.

¹⁷⁶ Uo. Fasc. 79. fol. 125—126.

a kanonokok úgysem becsülik meg a könyveket, kézbe sem veszik, még azt a fáradságot is sajnálják, hogy időnként leporolják. Ezért könyveit nem rájuk hagyja.¹⁷⁷

A polgároknak sem volt jobb véleményük a kanonokokról. A XVI. századi pozsonyi statútumok panaszkodva említik, hogy „sok haszontalan, házsártos, részeges, kockajátékos, jó tanácsot be nem vevő, nyelves, kóborló, vetekedő, kapzsi és munkakerülő, a kanonokságra mindenképpen alkalmatlan egyén került a káptalani testületbe, kik sem szellemi, sem testi munkát végezni nem képesek, s csupán mások munkája után akarnak élőködni”.¹⁷⁸

Bármi volt is azonban a bíróság elé idézés oka, Huszár Gálnak nem volt módjában megjeleni, mert — mint írja — „nekem Nagyságod által az volt a meghagyásom, hogy engedély nélkül sehova se távozzam, a kihallgatásra kitűzött nap elmúlt, amelyen nekem meg kellett volna előttük jelennem”. Wohniczky e rendeletével meg akarta védeni Huszár Gált „a főpapoknak ellene irányuló tobzódó erőszakosságaitól” — mint Huszár írja előbb idézett levelében. Huszár Gál tehát megvárta Wohniczky hazatérését, és másnap „azonnal napfeltekor” jelentkezett nála az idézőlevéllel, és engedélyt kért a Győrbe való távozásra. „Amiatt (ti. hogy távol maradt) — amint hallom — egyházaik ajtajára nyilvánosan kifüggesztett írásaikkal engem eretneknek nyilvánítottak, és mint Krisztus tanításának pestisét már harmadszor közösítették ki, de úgy, hogy ezáltal bizonyos út is áll rendelkezésemre a kimenetelre.”

A kimenetelre adott szokásos út a kihirdetést követő 15 nap, vagy az exkommunikáció utáni 30 nap haladék lehetett, amelyet az elítélt maga tisztázására, ill. megjavulásának ígéretére szoktak biztosítani. Ha ez alatt az idő alatt a kiközösített nem tisztázta magát, makacsnak vélelmezték, és átadták a világi hatóságoknak. Ezért folytatja levelét Huszár ezzel a kéréssel: „Azért, ha Nagyságod engedelmével szabad volna távozzom, szívesen vonnám ki magamat eme rágalmakból. Ha a derék és józan emberek egészséges ítélete alapján eretnekségben fogok találtatni, amint azt ők hirdetik, és nem ígérek javulást, a legkevésbé sem vonom ki magamat az eretnekeket megillető büntetés alól. Ha ellenben az evangélium tiszta tanításából azokra bizonyul a bálványozás, talán ily nagy mértékben megszegyenítve nem fognak tobzódni annyira, és Krisztus igaz tanítását nem fogják olyan gyalázásokkal illetni.” Bár nem félt attól, hogy vádolóival szembekerüljön és tanítását összemérje a vádakkal, annyira naiv mégsem volt, hogy ne számítson esetleges erőszakra és ne lásson a káptalan eljárásában jogi aggodalmakra is elegendő okot. Ezért kéri Wohniczkyt: „Egyedül arra kérem Nagyságodat, írjon érdekeltemben Ádám Gall úr győri kapitánynak, ne engedje, hogy amint oda érkezem, kezeiket erőszakosan reám emeljék, hanem előbb vessen alá engem megfelelő választott bírák jelenlétében kihallgatásnak, illetőleg nyilvános disputának, mert azok engem csak négy-

¹⁷⁷ IVÁNYI Béla—GÁRDONYI Albert—CZAKÓ Elemér, A kir. magy. egyetemi nyomda története. 1557—1927. Budapest 1927. 21.

¹⁷⁸ OBÁL Béla, Az egyház és a városok a reformáció előtt. Eperjes 1914. 25.

szemközt, maguk között akarnak kihallgatni, ahol ők egyszemélyben vádlók és bírák.”¹⁷⁹

Huszár Gál tehát az erőszak ellen védelmet s a vádlói, bírói, végrehajtó hatalom szétválasztását követeli. Mindkettő természetes és magától értetődő dolog.

Wohniczky reálisabban ítélte meg a dolgot. Ő nem áltatta magát azzal, hogy a tisztázás felkínált lehetősége valóban lehetőség. Nem a tanítást kívánták a szentszéki bíróságon tisztázni, hanem az eretnekeket akár erőszakkal is elhallgattatni. Pápa, zsinat, császár, érsek vagy káptalan nem az igazság kiderítésével vagy a tanítás tisztázásával foglalkozott, hanem az eretnekség „felszámolásával”. Ezért látta Wohniczky helyesebbnek, hogy Huszár Gált inkább megvédje, semhogy maga-tisztázása ürügyén kiszolgáltassa. Még akkor sem, ha ő is lényegesnek tartotta, hogy Huszár Gál a vádaskodás alól kikerüljön, mint maga a prédikátor írja: „szívesen vonnám ki magamat eme rágalmakból”. A kiközösítéssel és a káptalannal szemben azonban nem tartotta elegendőnek a maga hatalmát és tekintélyét, ezért egy igen ügyesen és jó diplomáciával megszerkesztett levélben még ugyanazon a napon, április 23-án, amikor Huszár Gál hozzá intézett levelét kézhez vette, rögtön írt Miksa királynak, s mellékelte Huszár hozzá intézett levelét és a Szentszék elé idéző „valvle edictum” egyik példányát. Levele elején utal az 1555. évi disputációra, amikor Huszár Gál már megvédelte magát a pozsonyi és győri káptalan tagjai előtt a tévelygés vádjától és „semmi rosszat nem tudtak rábizonyítani”. „Azóta az én tudomásom szerint — írja — a magyar prédikátort békében hagyták.” Huszár Gál tehát tisztázta magát. Miksa az újabb ügyet úgy tekintheti, mint egy réginek az irigykedő és hatalmaskodó káptalan által való jogtalan felkavarását.

Ezek után előterjeszti Huszár Gál kérését, s a reformátort a legszebb szavakkal jellemzi. A kancellária tisztviselője a kérelem külzetére summázásként ezt írja Wohniczky jellemzéséről: „jótulajdonságait és különleges érdemeit egészen kivételes módon festi le”. Ezután Wohniczky, leszögezve saját véleményét, Miksa döntését kéri: „Mivel én az egyháziaknak ezt az idézését és rendelkezését olyannak találok, mint amely inkább irigységből történt és más hasonló okokból, azért engedelmesen és alázatosan arra kérem királyi Felsőgedet, méltóztassék engem kegyesen értesíteni, hogy nevezett Gál úr ügyében mihez adja hozzájárulását a további eljárást illetően; hogy megjelenjék-e ott, vagy sem; hogy az egyháziaknak ne legyen okuk ellenem vagy ő ellene további panaszra, vagy hogy segítségért és védelemért a Császár Őfelségéhez szaladgáljanak. A legnagyobb mértékben arra fogok törekedni, hogy ezt Királyi Felsőgednek engedelmes és alattvalói hű szolgálataimmal megszolgáljam, tisztelettel várva a rám és nevezett Gál úrra vonatkozó kegyes parancsát.”¹⁸⁰

Miksa választát nem ismerjük, de a kapitány levelének hátára saját kezűleg ezeket a szavakat jegyezte: „Soll nicht erscheinen!” — Ne jelenjék meg! Ezzel Miksa

¹⁷⁹ L. 170. j.

¹⁸⁰ L. 173. j.

patrónusként a kiközösítéssel szembeállította a maga királyi tekintélyét, s ez erősebbnek bizonyult a régen olyan félelmetes, de a gyakori használatban és az egyház hatalmának hanyatlásával elkopott exkommunikációnál.

Huszár Gál tehát nem jelent meg Győrött. Ez azt jelentette, hogy magára vonta a „makacsság” vélelmét, s így kiközösítése véglegessé vált. Wohniczky azonban hasztalan igyekezett leállíttatni Miksa által a káptalan, nehogy „segítségért és védelemért a Császár Őfelségéhez szaladgáljanak”, a káptalan mégis Ferdinándhoz fordult. Huszár Gál viszont egy három prédikációját tartalmazó könyvecskét nyomtat maga, tanítása és hitvallása tisztázására.

AZ 1558-BAN KIADOTT PRÉDIKÁCIÓS KÖNYVECSKE

Az 1558. március 30-án kifüggesztett idézőparancsot követő második napon kelt, vagyis április 1-jén, Huszár Gál három prédikációt tartalmazó könyvének ajánlása. A latin nyelvű ajánlást patrónusához, Miksa királyhoz intézi, a prédikációk magyar nyelvűek. Ez az első magyar nyelven nyomtatott prédikációs könyvecske: *Az Vr IESUS Cristusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges fel tamadasarol valo predicacioc.* Ovárbá MDLXVIII. (Huszár Gál) (RMNy I. 151.)

Huszár Gál e három prédikációt rövid hitvallásaként adja ki (confessio succisa), amelyben arról vall, hogy a tanítás mely fajtáját hirdeti és nyomtatja (genus doctrinae), s Miksa királynak, akinek birtokán működik, azért nyújtja be, hogy a király tanácsosai megítélésére mutassa be és bírálatuknak vesse alá.

E három „sermo”-ban, főként Luther korai prédikációi alapulvételével, a lutheránus teológia három centrális mondanivalóját fejti ki: az úrvacsoráról szóló tanítást, a kereszt teológiáját (theologia crucis), valamint a világnak és embernek Krisztus feltámadásával kezdődő újjáteremtését.

A szinte definíciókra törekvő, tömör prédikációk betekintést nyújtanak Huszár Gál gondolkodásmódjába, teológiai meggyőződésébe, stílusába. (Részletes elemzésüket I. a II. részben!)

ELTILTÁS A NYOMTATÁSTÓL, ELÚZÉSI PARANCS MAGYARÓVÁRRÓL

Az 1558-ban Huszár Gál ellen életbe lépett exkommunikáció után hét hónapig viszonylagos nyugalom következett, a káptalan nem folytatott nyílt akciót a reformátor ellen. Meg kellett várni, hogy a Ferdinánd és Miksa között folyó vallási küzdelem miképpen dől el.

Az 1556-ban lemondott V. Károly helyébe választott Ferdinándot 1558. április 14-én a Majna-Frankfurt-i Bertalan-templomban német—római császárrá koronázták. Ferdinánd mindenképpen szerette volna, hogy vele együtt fiát, Miksát is császárrá koronázzák, s ezzel a német—római császári trón utódlása biztosítva legyen. A pápa azonban nem kívánt támogatni egy „nyilvánvaló eretneket”.

Ferdinánd és a pápa véleménye megegyezett abban, hogy Miksát vissza kell vezetni a római egyházba. Ennek érdekében 1558 áprilisától megindult visszatérítésére a minden eddiginél nagyobb harc. Rábeszélés, veszekedések, kényszerítés, családi kapcsolatok igénybevétele, sőt még feleségének bevonása is Miksa megnyerésére, aki pedig mindeddig nem avatkozott bele férje lelki ügyeibe.

Ferdinánd a Miksa megtérítése céljából vívott küzdelmével egy időben általános rendet akart teremteni a vallás ügyében. Nem egyes esetek kötötték le figyelmét, hanem teljes restaurációra törekedett. A magyar püspököket és főpapokat udvarába rendelte, s felszólította őket, hogy „a magyarországi különféle eretnkségek ellen teljes erővel lássanak munkához”. Intelme feddő és kioktató volt. A főpapok válaszából tűnik ki, hogy élesen bíráló szavakat használt velük szemben: „egyházakban és egyházmegyékben igyekezzenek lelkipásztori kötelességeikre gondot fordítani. . . ne csak az ideig tartó és világi javakra” gondoljanak, hanem „a lelki és üdvüket szolgáló dolgokra is”. A püspökök ne csak „az udvari, kúriabeli társalgással” törődjenek, hanem „az alájuk rendelt nyáját Isten igéjével táplálják, az Isten szent evangéliumát hirdessék és a hamis dogmákat az egyháztól visszautasítsák”.

A főpapok válaszukban a buzdításért köszönetet mondó szavak után ellentámadásba mentek át: ő kötötte meg 1555-ben a lutheránusok szabad vallásgyakorlatát biztosító augsburgi vallásbékét. Miért rájuk hárítja a felelősséget, amikor saját fiával, Miksával sem boldogul, aki fő pártfogója a lutheránusoknak. „Nem nehéz meglátni, hogy honnan törnek be Magyarországra az ilyen és ily nagy hamis dogmák, és honnan meritik napról napra erőiket. Mert először az ilyen fajta szekták és eretnkségek védnökeiket az előkelők és a nemesség köréből kapták, akiknek védelme és oltalma alatt semmibe vették és lenézték az egyházi rendet, és még Császári Felséged tekintélyét is. . .”¹⁸¹

Oláh Miklós igyekezett kihasználni Ferdinánd ügybuzgalmát. 1558. május 7-én kapta meg érseksége pápai megerősítését, és még hevesebben kezdte meg restaurációs munkáját. Mivel a protestáns rendek kifogásolták és akadályozták az 1557. évi vallásügyi törvények végrehajtásával kapcsolatos eljárását, rávette Ferdinándot, hogy nyilatkozzék az említett törvénycikkek helyes értelmezéséről. A király 1558. július 24-én rendeletben magyarázta meg a jogtalanul használt egyházi birtokok visszavételéről szóló 1557-ik évi X—XII. törvénycikkeket. A rendelet szerint a törvénycikkek célja „a »számtalan hittévedő felekezetnek az igaz keresztyén hitre való visszahozatala«, és hogy a törvényben emlegetett papok rosszasága és vétke tulajdonképpen a kath. vallástól való elpártolást jelenti. . . oly vallású hitszónokokat, kik (kath.) püspök által nem szentelvék és nem küldvék, hivatalkodni ne hagyjanak, az ellenük eljáró püspöki helyettest vagy főesperest ne akadályozzák, különben a törvény által kiszabott büntetésnek teszik ki magukat; különben is az érsek úrnak teljes hatalma van arra, hogy az engedetlenek ellen saját egyházi hatóságát alkalmazza és foganatosítsa”.¹⁸²

¹⁸¹ StaW Hung. Fasc. 79. fol. 125—126.

¹⁸² ZSILINSZKY I. 81.

Az erőteljesen kezdett restaurációs tervek végrehajtását sok váratlanul közbejött esemény gátolta. Május közepén Ferdinánd súlyosan megbetegedett, s a kormányzást Miksának kellett átadnia.¹⁸³ Oláhéknak tehát várniok kellett felgyógyulására, mert Miksától hiába kértek volna intézkedést a restauráció érdekében. Szomorú halálesetek is bénították Ferdinánd királyt. Szeptember 21-én meghalt testvére, V. Károly, akit annyira tisztelt, hogy előtte mindenkor levett kalappal állt. Október 17-én másik testvére, Mária királynő búcsúzott földi életétől, aki Magyarországon tombolta ki könnyelműségét, s Németalföldnek jutott uralkodói bölcsessége.

Mindezek a győri káptalant is hátráltatták, hogy Huszár Gál ügyében az uralkodóhoz forduljanak. Pedig Huszár Gál régi bűnlajstromát még azzal is gyarapította, hogy nyomdát állított fel, és kiadta prédikációs könyvecskéjét. Végre 1558. október végén a káptalan panasza eljutott Ferdinándhoz. A császár azonnal rendeletet intézett Huszár Gálhoz a nyomtatás megszüntetésére, s a tévtanok terjesztésének elhagyására. E rendelet teljes szövegét közöljük:

„Ferdinánd, az isteni kegyelem jóvoltából mindenkor felséges Római Császár és Németország, Magyarország, Csehország királya stb.

Tisztelendő kedvelt hívünk! Úgy halljuk, hogy te ott, a mi Óvár nevű városunkban már egy bizonyos idő óta helytelen, a szent katolikus egyháztól már régebben elítélt eretnokségeket hirdetsz nyilvánosan és magánúton egyaránt, és így a népet gonosz és igazsággal ellenkező nézeteiddel félrevezeted, azonkívül felállítván egy nyomdát, eretnek könyveket is igyekszel kinyomtatni. Minthogy azonban ezt a rossz példa elkerülése végett túrni nem akarjuk, könyvek kinyomtatása pedig nem a te tiszted, mint amely dolog tanult és tévelygésektől félre nem vezetett férfiak érett ítéletét kívánja meg, hogy ti. mit lehet kinyomtatni és mit kell megválogatni, vagyis inkább elvetni. Meghagyjuk azért neked és erős méltatlankodásunk büntetése mellett megparancsoljuk, hogy hagyj fel ott tévtanaid elhintésével és terjesztésével, és szűnj meg könyveket továbbra is kinyomtatni. Ha ugyanis nem így fogsz cselekedni, erélyesen fogunk veled szemben eljárni. Másképp tehát nem szabad cselekedned.

Adatott Bécsben, november hó 1. napján, az Úr 1558. esztendejében.”

A rendeletet Ferdinánd király írta alá Oláh Miklós ellenjegyzésével. Címzése a külteten: „Kedvelt hívünknek, az Óvárrott székelő tisztelendő Gál papnak.” Német nyelvű kivonat ugyancsak a külteten: „Királyi leirat egy bizonyos Gallus Anaxius Óvárrott székelő paphoz, hogy hagyjon fel a népnek tévtanokkal és különböző eretnek könyvek kinyomtatásával való félrevezetésével.”¹⁸⁴

Ferdinánd a rendeletet végrehajtás végett megküldte Zacharias Wohniczky kapitánynak is:

„Nemzetes, nekünk kedvelt hívünk! Úgy halljuk, hogy Óvár nevű városunkban van egy bizonyos Gál nevű eretnek pap, aki már hosszabb idő óta helytelen eretnek tanokat hirdet, és istentelen, már régebben elítélt nézeteivel a népet félrevezeti.

¹⁸³ Robert HOLTZMANN 90. j. alatt idézett műve 329.

¹⁸⁴ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 125—126.

Azonkívül nyomdát állítván fel, eretnek könyveket is hoz forgalomba. Mivel ezt ottani saját javainkon semmiképpen sem akarjuk túrni, jelen sorainkkal erősen és súlyos méltatlankodásunk terhe alatt meghagyjuk hűségednek és megparancsoljuk, — úgy, amint áll a dolog — a jövőben ne engedd meg neki eretnokségek terjesztését és könyvek kinyomtatását, sőt ezektől őt komolyan tiltsd; mert ha nem így fogsz cselekedni, keményen járunk el veled szemben. Más levelünkben neki is küldtünk parancsot ugyanebben az ügyben. Másképp tehát nem szabad cselekedned!”¹⁸⁵

A Wohniczkyknak szintén Oláh Miklós ellenjegyzésével írt levél kelte ugyancsak november 1.

Ez az első könyvcenzúra-rendelet Magyarországon, amely kifejezetten tiltja könyvek nyomtatását.

Hivatalos egyházi törvény első ízben a III. egyetemes lateráni zsinat X. ülésén született, amely kimondja, hogy Rómában a pápai vikárius és palotamester, más egyházmegyéekben pedig a püspök vagy az inkvizitorok engedélyével szabad kinyomtatni könyveket. Ellenkező esetben a könyveket el kell kobozni és égetni, a nyomtató büntetést fizet, a nyomtatástól eltiltják, s exkommunikálják. Ezt a határozatot X. Leó adta ki „Inter sollicitudines” kezdetű bullájában 1515. május 2-án. A sajtócenzúra Luther fellépésével vált égető kérdéssé a római egyház számára. Az engedély nélkül nyomtatott könyveket kárhoztató „Exsurge Domine” bullát ugyancsak X. Leó adta ki 1520-ban Luther ellen.

Magyarországon Ferdinánd a sajtóügyet nyugati mintára, országgyűlés nélkül, királyi rendelettel kívánta rendezni. Az 1529. évi birodalmi gyűlés elhalasztása után elrendelte, hogy minden nyomtatvány kinevezett értelmek férfiak által megvizsgálandó, s azokból a hibás tételek törlendők. E rendelet hatályát Magyarországra is ki akarta terjeszteni, a magyarok azonban tiltakoztak ellene. Első ízben csak az 1553. évi soproni országgyűlésen foglalkoztak a könyvnyomtatás kérdésével.¹⁸⁶ Addig is jelentek meg rendelkezések eretnek könyvek beszolgáltatásáról, elégetésükről, terjesztésük tilalmáról, de nem a könyvnyomtatásról. Az országgyűlésen a király hangsúlyozta, hogy az ország szerencsétlensége az eretnokségek miatt következett be, s megkísérelte bevezetni a könyvcenzúrát. Ebben is bizonyára az akkor érsekké lett Oláh Miklós játszotta a főszerepet. Ferdinánd úgy akarta megoldani a kérdést, hogy a vallásügyi cikkekhez egy záradékot csatolt, amelyben elrendelte, hogy ezentúl nyomdászok és könyvárusok csak olyan könyveket adhassanak ki és árusíthassanak, amelyeket a püspökök engedélyeztek. A rendek azonban a könyvcenzúrát nem voltak hajlandók elfogadni. A főrendek sem kívántak harcot kezdeni az alsó táblával, ezért Oláh Miklós lakásán május 16-án tartott vegyes ülésen nyílt visszautasítás helyett csak kifogásaikat fogalmazták meg. Így került bele a XXIV. törvénycikkbe a király által kényszerűségből elfogadott szöveg: „Mivel pedig Öfelsége által a tévelygő könyvek kiadása és nyomtatása említettett; a karok és

¹⁸⁵ Uo. fol. 305.

¹⁸⁶ MOLNÁR Imre, A cenzúra története Magyarországon 1600-ig. Budapest 1912. 38.

rendek e tárgyra nézve maguk részéről semmit nem intézkedhettek, minthogy állítják, miként azt, hogy birtokaikban történt volna, nem tudják.”¹⁸⁷ „Ez a cikk a párt protestáns sikerét jelentette, s hosszú időre az egyetlen sajtóügyi határozat maradt, melynek eredménye, hogy a cenzúra törvényi alapot nem nyert, de amely határozott elvi kijelentést sem tett, s a cenzúra ügyét nyílt kérdésnek hagyta.”¹⁸⁸

Ferdinánd Huszár Gálhoz és Wohniczkyhoz intézett rendelete sem törvényre hivatkozik, hanem arra, hogy a nyomtatást „ottani saját javainkon semmiképpen sem akarjuk túrni”. A Huszár Gálhoz intézett levél szavaiból pedig kicsendül a pápai bullák és az 1529. esztendei birodalmi rendelet summája: „a könyvek kinyomtatása nem a te tiszted . . . mit lehet kinyomtatni és mit kell megválogatni, vagyis inkább elvetni”.¹⁸⁹

Huszár Gál ellenfelei azonban nem elégedtek meg ezzel a császári intézkedéssel, s tovább munkálkodtak a prédikátor elűzésén. A győri káptalan Oláhnál, ő pedig Ferdinánd előtt buzgólkodott, hogy radikálisan intézze el a Huszár Gál-ügyet. Oláh, aki eddig saját egyházmegyéjében, főleg a bányavárosokban igyekezett a reformáció terjedését megakadályozni, most figyelmét erre a vidékre fordította. Amint Huszár Gál Miksához írt levelében olvashatjuk: „Ő, miután a sanyargatott Magyarországnak a császári hatalom alá vetett egész földjét először megfosztotta Isten ígéjének a fényétől, és még csak a mi egyházunkat nem támadta meg, így akarván ezt az isteni kegyelem, hogy a hit tanítása ezen a vidéken ne szűnjék meg teljesen. Most pedig, midőn látja, hogy mi minden erőfeszítésünkkel törekszünk arra, hogy a vallásosság és a tudományok tisztos művelése ennél a mi szerencsétlen népünknel is elterjedjen, nem mer saját erejével támadni, hanem a legjámborabb Császárnak, Felsőged atyjának erejével harcol, s a mi üldöztetésünk ezen tűzvészéhez tápot ad a győri káptalan.”¹⁹⁰

Eddig Miksa tekintélye védte a birtokán működő papokat, de most Ferdinánd és Miksa élesen szembekerültek a vallás kérdésében. Ferdinánd minden alkalmat megragadott, hogy üssön fia védenecsein. Oláh és a győri káptalan pedig kihasználták a helyzetet. Rávették a császárt, hogy november 1-jei enyhébb rendelete után november 8-án egy szigorúbbat adjon ki. Azon a napon bocsátotta ki rendeletét, amikor a prágai országgyűlésre utazott. Sajnos, erre a rendeletre csak következtethetünk. Wohniczky november 8-án Miksához írt levelében már nem arról beszél, amiről a hozzá intézett november 1-jei császári rendelet szól: „a jövőben ne enged meg neki eretnekségek terjesztését és könyvek kinyomtatását, sőt ezektől őt komolyan tiltsad (imo ab illis eum serio prohibeas)”, hanem azt írja: „Abban a tekintetben, amit nekem a Császár Őfelsége a legkegyelmesebben meghagyott, hogy én az itteni magyar plébánost, Gál urat azért, mert hamis eretnekséggel van telítve, a legrövidebb időn belül innen eltávolítsam (von Stunden Werkh und dannen schaf-

¹⁸⁷ ZSILINSZKY I. 58—61.

¹⁸⁸ L. 186. j.

¹⁸⁹ StaW Hung. Fasc. 425. fol. 177—178.

¹⁹⁰ Uo. Fasc. 431a fol. 299—300.

fen sol etc.) stb. Királyi Felséged a Császár Őfelsége parancsának ide mellékelt másolatából kegyesen tudomást szerezhethet.” Wohniczky ugyanezen levelének külszaván a német nyelvű summázás is ezt mondja; sőt ez tartalmazza a november 8-i dátumot is, amelyet semmiképpen nem a kapitány leveléből, hanem a mellékelt császári parancsról írhattak le: „A Császár Legszentebb Felségétől előzőleg, november 8-ról parancsot kapott, hogy a város lelkészét, Gallus Anaxiust mint eretneket azonnal távolíttassa el onnan, de mert a Császár Őfelsége rosszul van értesítve, azért magatartására nézve további utasítást vár.”

Wohniczky tehát a rendeletet nem hajtotta végre, hanem a rosszul informált Császárral szemben ugyancsak november 8-án, tehát a császári rendelet kézhezvétele napján, Miksához fordult. Megtehetette ezt, hiszen Magyaróvárnak és kapitányának még a Császárral szemben is kivételezett helyzete volt. Amint 1548-ban kötelezvényt kellett adnia arról, hogy kifejezetten Mária királynőnek van alávetve, ugyanúgy fennállt ez a kivételezettsége akkor is, amikor Mária halála után Magyaróvár családi birtokként Miksára szállt. Ezért is nevezi levelében Miksát „törvényes feljebbvaló”-jának. A rágalmak alól igen szép jellemzéssel igyekszik Huszár Gált tisztázni: „bármennyire is kötelezve érzem magamat, hogy a Császár Őfelsége parancsát minden tekintetben alattvalói engedelmisséggel teljesítem, mégsem akartam ellene eljárni Királyi Felséged, mint az én legkegyelmesebb Uram és törvényes feljebbvalóm előzetes tudta nélkül, annál is kevésbé, mert itt minden magyar nyelvet értő a nevezett Gál urat tanult keresztyén embernek ismeri, aki szereti Isten igéjét és minden erényt, azonkívül, amint ezt magam is tapasztaltam, finomlelkű, könyörületes, alázatos és csendes életet folytat, azért mindezt Királyi Felséged tudtára akartam adni és mindezekre emlékeztetni, amint ez ügyről királyi Felségednek ő maga tesz engedelmesen írásbeli jelentést”. Majd: „Semmi kétségem sincs afelől, hogy ha Királyi Felséged őt hallani fogja, vagy prédikátora útján őt kihallgattatja (amire én magam is engedelmesen és hűségesen kérem Királyi Felségedet), úgy az ügyet egészen másként fogja látni, mint ahogyan az említett Császári Felséget értesítették.” Befejezésül kéri Miksa utasítását: „Hogy most már a továbbiakban mint járjak el vele szemben és az egész ügyben, arra nézve alázatosan kérem Királyi Felségedet, kegyeskedjék erről engem értesíteni.”¹⁹¹

Wohniczky Huszár Gállal is íratott levelet Miksa királynak, bár a második, kiűző rendeletet bizonyára csak ő kapta meg. Huszár Gál az egyház siralmas helyzetének és Oláh üldözésének vázolásánál Miksa oltalmát kéri: „Jóllehet bűn volna, hogy a hatalmas Császár parancsának ellenszegüljek, de mivel már öt teljes évet töltöttem Felséged e városában, teljes biztonságban ellenségeim üldöztetésével szemben, mégsem akartam Felséged bejegyzése nélkül innen akárhová is menni, mert amint azoknak ravaszkodása révén engem innen kivetnek, sehol sem lesz menedékem a mi nyelvünkbeli valamely előkelőnek szárnyai alatt (mindenki retteg ugyanis annak a főpaprak a haragjától), hanem útra kell kelnem nekem is, mint az általa kiüldözött többi testvéremnek kellett, szánalomraméltó családjukkal

¹⁹¹ Uo. fol. 177—178.

együtt, a rettentő ellenség, a török hatalma alá. Gondoskodjék tehát Királyi Felséged az egyház és a mi üdvünkről.”¹⁹²

Wohniczky és Huszár Gál levelét Miksa november 9-én vette kézhez, s november 13-án és 15-én már meg is kapták a választ. Wohniczky levelének külzetén csak november 13. szerepel a válasz dátumaként, a kapitány azonban november 17-én azt írja Miksa királynak: „Királyi Felségednek folyó hó 13-ról és 15-ről szóló két parancsát a mai napon alattvalói engedelmességgel vettem. Királyi Felségednek ezennel röviden ismételtén tudomására hozom: Ami elsősorban az itteni magyar prédikátort, Gál urat illeti, Királyi Felségednek erre vonatkozó parancsát engedelmesen akarom végrehajtani.”

Huszár Gálra vonatkozott-e mindkét parancs, vagy az egyik csupán Wohniczky egyéb ügyeire, nem tudjuk. A parancsok tartalmát nem ismerjük, a további eseményekből azonban kitűnik, hogy Miksa védelmébe vette a reformátort, s kihallgatta mind ő, mind udvari papja, Pfauser. A levélváltásokból arra következtethetünk, hogy Huszár Gál Pfausert ismerte, de Miksát még nem. A későbbi levelek viszont azt tanúsítják, hogy Miksa és Huszár Gál között személyes ismeretség és kapcsolat született.

Miksát bosszanthatta az is, hogy az általa nem kedvelt Oláh érsek háta mögött intézkedett az ő ügyeiben. Miksa, aki vallási állásfoglalása miatt atyjával és a pápával is szembeszállt, nem fogadta el az érsek felsőségét. Atyja parancsa ellenére és Oláh érsekkel szemben is védelmet nyújtott a reformátornak. Közbelépésének köszönhető, hogy Huszár Gál a császár tilalma ellenére is folytathatta lelkipásztori és nyomdászati tevékenységét Magyaróváron. Ennek ellenére is azonban számolnia kellett azzal, hogy az ellene irányuló támadások folytatódnak, s végül mégis távoznia kell, s ez rövidesen be is következett.

ELSŐ MEGHÍVÁSA KASSÁRA

A két császári parancs, amely Huszár Gált eltiltotta a nyomtatástól és Wohniczkyt a reformátor elűzésére szólította fel, teljes létbizonytalanságot jelentett számára. Új szolgálati hely felől kellett tájékozódnia, de Miksa eddigi magatartása még bizonyos reménységet táplált benne, hiszen patrónusának a reformáció győzelme és egyházainak egysége még mindig szívügye volt.

Ferdinánd viszont elkeseredetten küzdött fia megtérítéséért, s harcában a jezsuiták, főleg Canisius voltak ösztönzői. Canisius kérlelhetetlen ellensége volt a reformációnak, s módszereivel sokak gyűlöletét vonta magára. El is nevezték az „eretnekek kalapácsá”-nak, „fordított Luthernek”, s nevéből (canis = kutya) képzett szójátékkal „Ausztria örebé”-nek. A közmondást is reá alkalmazták: „Cave canem Austriacum!” — őrizkedj az ausztriai ebtől! Nevének „C” betűjével való szatirikus tréfálkozásra azzal vágott vissza, hogy a lutheránusoknak is három „c”-ben van a

¹⁹² Uo. Fasc. 79. fol. 97—98.

lényegük: „calix, caro, coniux” (kehely, test, feleség). Miksa gyűlölte az ellene indított támadás egyházi vezetőjét, Canisiust.

Az 1558. év végétől, Ferdinánd német—római császárrá koronázásától kezdve a harc középpontjában Miksa udvari lelkésze, Johann Sebastian Pfauser állt. Ellene összpontosítottak minden támadást. Miksa német császárrá koronázása forgott kockán. A megkoronázást ellenző pápa Miksa igazhitűségének bizonyítására egyelőre megelégedett volna azzal, hogy udvari papját eltávolítja maga mellől. Ferdinánd tudta, hogyha ezt eléri, a harc nehezen túl van, Miksa viszont érezte, hogy ebben a kérdésben tanúsított engedékenysége vallásos meggyőződésének vereségét és tervei meghiúsulását jelentik. Tudták ezt a jezsuiták is, és ezért lázítottak, harcoltak Pfauser ellen, s ezért gyűlölte őket Miksa és Pfauser is.

Pfauser a jezsuitákat képmutatóknak, kópéknak, szörnyű vérontóknak nevezte. Canisiusnak a római egyház tanítását összefoglaló kátéjáról pedig az volt a véleménye, hogy „az összegezése a pápista ocsmányságnak, de festékekkel átmázolva, amint ez éppen a római kurva szokása, hogy dolgait szépítse”.

Ki volt Johann Sebastian Pfauser, aki így mert beszélni a császári fővárosban? Hazája Stájerország volt, 1520-ban Konstanzban született. 1552-ben Friedrich Nausea, Ferdinánd udvari prédikátora meghalt. Ritka volt abban az időben a jó prédikátor, s a király hallva Pfauser jóhíreről, meghívta bemutatkozó prédikációra. Pfauser nem tartotta magát alkalmasnak az udvari prédikatori tisztre, s elhagyta Bécsset. Miksa azonban — mivel Ferdinánd nem ellenezte — visszahívta, s 1554-től udvari prédikátoraként alkalmazta. Egykorúak leírása szerint középtermetű, kövér arcú, szakálltalan, némileg Lutherhez hasonló, szangvinikus, de kimért, udvarias magatartású, igen éles eszű, latin tudása átlagos, beszéde értelmes, ékesszólása közepes volt. Miksa szerette komolyságát, népies temperamentumát, s bensőséges vonzalmával ajándékozta meg. Pfauser a linzi lelkész leányát vette feleségül, és gyermekei is voltak. A papok nősülését támogató Ferdinánd ebben nem talált kivetni valót. Reformatori prédikációit mind többen hallgatták, de Ferdinánd egyre inkább megharagudott rá. Blahoslaw cseh-morva testvér 1555-i tudósítása szerint óriási tömegek látogatták az ágostonosok bécsi templomát, ahol Pfauser „lutheránus módra prédikált...és imádkozott”. A hallgatók székeket vittek magukkal, s órákig türelmesen várakoztak az istentiszteletre, míg Miksa megérkezett. Hallgatói között Blahoslaw magyarokat is említ.¹⁹³ „Bornemisza Péter bizonyára el-eljárt ezekre az ágostonosok templomában tartott istentiszteletekre.”¹⁹⁴

Ferdinánd 1555-ben indította az első kemény támadást Pfauser ellen, s a jezsuitáktól ösztönözve sikerült elérnie, hogy a prédikátor hazájába, Stájerországba távozzék. Azonban ugyanebben az esztendőben, szeptember 25-én, az augsburgi német birodalmi gyűlés elfogadta az evangélikusokkal kötött vallásbékét. Miksa

¹⁹³ Robert HOLTZMANN 90. j. alatt idézett műve 232—233.

¹⁹⁴ SCHULEK Tibor 13.

pedig már október elején ismét visszahívta és szolgálatába állította Pfausert.¹⁹⁵ Láttuk, hogy ezek az események Huszár Gál számára is sorsdöntőek voltak, hiszen a győri és pozsonyi káptalan Miksa magyarországi védenca ellen is hadjáratot indított. Nyilvános disputával akarták „kiostromolni” Magyaróvárról, de sikertelenül.

Huszár Gál érezte, hogy Ferdinánd német—római császárrá koronázása, s Miksa megkoronázásának a pápa által történt megakadályozása és az emiatt 1558-ban Pfauser ellen indított újabb támadás sem lesz kihatás nélkül további sorsára. Pfauser ellen decemberben indult meg teljes erővel a hajsza. Ő ádvent negyedik vasárnapján és december 27-én tartott prédikációjában rohant ki bántó módon az apostoli szék és a római egyház ellen. A salzburgi érsek erről úgy tájékoztatta a Ferdinándot Augsburgba kísérő gurki püspököt, hogy ilyesmit még zwingliánus városokban sem tűrtek volna el. Canisius pedig arról győzte meg Ferdinándot, hogy Pfauser eltávolítása Rómában a legjobb benyomást keltené. Miksa ekkor még kiállt prédikátora mellett, és kijelentette atyjának, hogy inkább hajlandó mindent hátrahagyva olyan helyre távozni, ahol nyugodt lelkiismerettel szolgálhatja Istent, semhogy hitét feladja és atyja követelését teljesítse. 1559 elején Pfausernek mégis távoznia kellett. Eltávolítását azonban nem tekintette véglegesnek, s betegsége gyógyításának ürügyén Lilienfeldbe távozott.¹⁹⁶

Az elűzetésre készen álló Huszár Gál és a magyar lelkészi állás betöltésére kényszerített Kassa érdekei ekkor találkoztak egymással, s az ügyben Miksa keze is benne lehetett. Amikor a lemondott Izabella királyné átadta Kassát Ferdinánd királynak, kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek. A német kisebbség uralomra jutva, vonakodott betölteni a magyar lelkészi állást, s emiatt állandóvá vált a harc a magyarok és németek között. 1558-ban császári biztosok írtak a városnak és tanácsának, hogy illendő módon állítsák be a magyar nyelvű istentiszteletet.¹⁹⁷ Miksa király ebben az ügyben két ízben is küldött sürgető felszólítást a tanácsnak. Megparancsolta a kassai bírónak és tanácsnak, hogy a templom melletti monasteriumot hozzák rendbe magyar istentisztelet céljára.¹⁹⁸ E sürgetések és parancsok után végül is megegyeztek a magyarok és németek, s elhatározták a magyar lelkészi állás betöltését. Ekkor kaphattak tájékoztatást Huszár Gál megingott helyzetéről, jó véleményt munkásságáról és buzdítást meghívására. A kassai tanács tehát 1559. március utolsó napjaiban írásban meghívta a reformátort a magyar lelkészi állásra, amint erről Huszár Gál válaszleveléből értesülünk: „Mínthogy azonban hozzám írt leveletekben arra törekedtek, hogy semmilyen alapos mentséggel se vonjam ki magamat meghívásotok alól, ha csekély képzettségem kielégít titeket. . . meghívásotokat nem hártom el.” A reformátornak e március 26-án, húsvét vasárnapján írt

¹⁹⁵ Robert HOLTZMANN 90. j. alatt idézett műve 247—250.

¹⁹⁶ Uo. 341—342.

¹⁹⁷ KEMÉNY Lajos, A reformáció Kassán. Kassa 1891. 87—88. A közölt oklevél levéltári száma: AMK 2011/50.

¹⁹⁸ Uo. 92. Az okl. sz. AMK 18182.

levelében még van valami határozatlanság, reménység a körülmények és helyzete változásában: „Mindenekelőtt nagy hálát adok Istennek, azután nektek is, bölcs férfiak és nagyrebecsülendő atyák, hogy engem, Krisztus érdemtelen és haszontalan szolgáját méltattatok egyházatok szolgálatára meghívni. Én magamat azonban sokkal gyengébbnek érzem, hogyses ekkora terhet vállalni merészelnék. Bár ennek a szolgálatnak teendői mindenütt egyformák, mégis a ti helyeteknek híres volta és a városotokat kormányzó művelt embereknek ilyen sokasága a tudományban képzetebb papot kíván, hiszen az én csekély tehetségem alig tudja kielégíteni még a falusiakat is, akik között most forgolódom. Más a helyzet akkor is, ha azok, akik között már öt teljes éve szolgálók, a jövő évre is felfogadnak.”¹⁹⁹

Huszár Gál levelében megszólal a kor kötelező, de a reformátort egyébként is jellemző szerénység. Pfauser hasonlóan mentegetőzik az őt hívó Blahoslaw cseh-morva atyafinak: „Én egyáltalán nem vagyok egy jól képzett teológus, aki valami feltűnő új dolgot közölnék, inkább csak az egyszerű népek prédikálok, és csak azzal törődöm, hogy az igazságot adjam eléjük.”²⁰⁰

Huszár Gálnak Kassára menetele esetében is van még egy feltétele: „Azután, mivel a mi vidékünk egyházainak gyarapítására az elmúlt (1558) évben nyomdát állítottam, és mint magánembernek nehéz efféle költség előteremtése, más jó emberek segítségét is kértem, akiknek még mintegy 100 magyar forinttal tartozom, és nem lenne illendő, hogy magamat bárkinek is lekössem, mielőtt őket kielégíteném . . . ha a nálatok élvezendő fizetésem terhére hitelezőimet kielégítitek, meghívásokat nem háritom el, sőt jó szándékkal és amikor nektek alkalmasnak látszik, házam népével együtt elmegeyek hozzátok.”²⁰¹

Huszár Gál válaszát — amint levele külzetére rávezették — a Misericordia Domini vasárnapját megelőző szombaton, 1559. április 8-án tartott tanácsülésen terjesztették elő. A tanács ragaszkodott a prédikátorhoz, s újabb levelet intézett hozzá, amely szerint: Isten őket „a mennyei tudomány előrevitelére Lelkével annyira felgyújtotta, hogy teljes buzgósággal és fáradozással, egyező szándékkal igyekeznek Krisztus országa határainak kiterjesztésére”, s egyben azt is írják, hogy szenvednek az Isten ígéje utáni éhségtől és szomjúságtól. Ezek is Huszár Gál válaszleveléből tűnnek ki, amelyet 1559. május 4-én, a mennybemenetel ünnepén írt meghívása fő szorgalmazóinak, Literatus Zsigmond és Balthasar Thonhaiser tanácsstagoknak. Mindez „arra késztet — írja levelében Huszár Gál —, hogy még ma készülődjem a hozzátok való utazásra, azzal, hogy a királyi méltóságtól a hozzátok való menetelre engedélyt kérjek”. E levél alapján feltételezhető, hogy a kassaiak vállalták a 100 magyar forint előlegezését, a tisztos megélhetés biztosítását, a családjával együtt érkező reformátor megtisztelő fogadtatását. Huszár Gál megírja, hogy „bár semmiféle szükség nem kényszeríti jelen szolgálati helyének elhagyására”, „hozzájuk menetele felől semmit nem kell kételkedniök”, s azonnal

¹⁹⁹ AMK 2150/1559. márc. 26.

²⁰⁰ Robert HOLTZMANN 90. j. alatt idézett műve 233.

²⁰¹ L. 199. j.

indul Bécsbe az engedély kieszközlésére. Ha mégis késnék néhány napot a válaszzal, kérelme elintézése késlekedésének tulajdonítsák. A továbbiakat szóban üzeni a levél kézbesítője által.²⁰²

A távozási engedély ügye elhúzódott. Huszár Gál május 11-én kelt levelében menti magát: „Minthogy a királyi Felség Bécsbe érkezésünket követő egész nap távol volt és prédikátora már régóta gyógyfürdőn tartózkodik, onnan való visszatérésem után a harmadik napon sem tudok még ügyemben nektek semmi bizonyosat írni. De a kérvényem, amelyet a saját emberemnél hagytam ott a Királyi Felséghez való felterjesztés végett, már Őfelsége elé került. Hogy mily feleletet adott, mélységes titok még előttem, és ezért ma reggel ismét egy másik emberemet küldtem Bécsbe, hogy minél előbb értesüljek a királyi akarat felől. És amint remélem, pünkösöd előtti szombaton emberem már visszatér hozzám, és bármily feleletet hozna is, gondom lesz rá — ha Isten is úgy akarja — hogy megtudjátok. Ha véletlenül a megjelölt napra ügyem állapotáról Őfelségétől a választ nem tudnám kicsikarni, komoly gondom lesz rá, hogy mihelyt lehet, megírjam. Nem igaz, hogy megváltottattam álláspontomat, amit már ismételten kinyilvánítottam, részint a bíró úrnak, részint nektek és városotok egyéb derék polgárainak, hogy városotok szolgálatába állok, ha az Úr is úgy akarja.”

A kassaiak tehát sürgették az ügyet, küldöttek révén szóbeli tárgyalások is folytak. A királyi engedély kérése miatt terjedhetett el annak a híre, hogy Huszár Gál elállt Kassára menetele ígéretétől. Ugyanakkor tudomására hozhatták, hogy a német polgárság a fizetések kiegyenlítése érdekében a magyar pap járandóságát csökkenteni kívánta. Erre válaszolhatta: „Az egyházi javadalom kérdése, amelyet ti Isten ígéje méltó és tiszta szolgálatáért fizettek, nem nyugtalanít túlságosan. Mert a bölcs tanács, midőn az ige szolgálatát és a helyes tudománnyal való foglalkozást — melyek a mennyei tanítás őrei — magasra akarja emelni, ősi szokás szerint nem fogja azt levágni, hanem teljes erejéből megkísérelti erre a célra előteremtteni, hogy Krisztus országának pálmáját magánál megtartsa.”²⁰³

Miksa király azonban nem adott engedélyt Huszár Gál távozására, s Pfauser visszahívása kérdésében sem akart meghátrálni. Még mindig abban a hitben élt, hogy megnyerheti a harcot atyjával szemben. Ezért Huszár Gál ismét lekötötte magát egy esztendőre a magyaróvári gyülekezet szolgálatára. Erre az is kényszerítette, hogy felesége szülés előtt állt. A kassaiak pedig másfelé tájékozódtak, és Pethő Jánost hívták meg a magyar lelkészi állásra. A megbízólevelet 1559. május 17-én, pünkösöd utáni szerdán adták ki számára.²⁰⁴

²⁰² AMK 2150/1559. máj. 4.

²⁰³ TT 1894, 187—188. Közli KEMÉNY Lajos.

²⁰⁴ WICK Béla 69—71.

Miksa királynak a reformáció melletti határozott kitartása, sőt az ideiglenesen Lilienfeldben tartózkodó Pfausernek 1559 közepén történt visszahívása Huszár Gált felbátorította a nyomtatás folytatására. Erre az készítette, hogy Oláh érsek a hét bányaváros papsága ellen kemény harcot indított. Kőrmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Libetbánya, Baka-, Béla- és Újbánya ugyancsak Mária királyné, majd Miksa király jövedelmét képezték. Huszár Gál ezen a réven is pontosan értesülhetett gyülekezetek üldöztetéséről.²⁰⁵

Az ügy a megszokott eljárással kezdődött: Oláh érsek 1557. augusztus 11-én kelt levelével október 1-jére Nagyszombatba idézte a bányavárosok papjait, hogy igazolják szabályos felszentelésüket és hivatalba iktatásukat. A lelkészek azonban nem mentek el Nagyszombatba, mire Oláh érsek Ferdinánd királytól egy 1557. december 10-én kelt szigorú rendeletet eszközölt ki. Derecskey János Hont megyei archidiakónus és kanonok Oláh érsek nevében 1558-ban a Selmecbányára összegyűlt papok elé a római egyház hittételeiről cikkeket terjesztett elfogadás végett. A reformáció lelkészei gyűlést tartottak, és határozataik alapján Cubicularius (Kammerknecht) Ulrik selmecbányai lelkész tájékoztatta Derecskeyt, hogy ők az *Ágostai hitvallás* alapján állnak, s az eléjük terjesztett hitcikkeket nem fogadják el. Az érsek ekkor 1558. szeptember 16-ra Znióváráljára rendelte zsinatra a lelkészeket, de azok oda sem mentek el. Oláh érsek erre 1559 elejére Pozsonyba idézte őket, ahol szintén nem jelentek meg. Az érseket, aki elsősorban felszentelésük törvényes voltát vizsgálta, különösen is haragra indíthatta a lelkészeknek Derecskey cikkeire adott válaszában a „De ministerio Evangelii” (az evangélium hirdetésének tisztéről) vallott felfogása (s ez Sztárai disputáció-drámájának is egyik központi kérdése): Senki ne tanítson Isten egyházában, aki nincs felszentelve. A felszentelendő ne menjen a főpapokhoz, hanem a kézzrátélt hívő lelkészekről nyerje el, mégpedig Wittenbergben, vagy másutt, ahol az evangélium tiszta szava hangzik.

Ferdinánd király is haraggal fordult a városok és lelkészeik ellen. Amikor követek a rájuk kivetett cenzus mérséklése céljából a királynál jártak Augsburgban, Ferdinánd kifakadt prédikátorai ellen, hogy „azok épp oly kevésbé papok, mint az ő kutyája, és éppen úgy nem szolgálthatják ki neki a szentséget, mint a kutyája”, s írják jelentésükben, hogy „ezt borzasztó volt hallani. Továbbá — írják — mi susztereket és szabókat veszünk fel egyházi szolgálatra, s keresztyénietlen életet és magatartást folytattunk, s nem akartunk reformációt elviselni.” Amikor a követek az *Ágostai hitvallásra* hivatkoztak, a király azzal válaszolt, hogy „az Ágostai hitvallás a birodalomra tartozik, nem a magyarokra”.

Oláh Miklós azt is elrendelte, hogy a bányavárosokban kobozzák el az eretnek könyveket, Ferdinánd pedig megparancsolta, hogy az eretnek papokat üzzék el.

²⁰⁵ BREZNYIK János, A selmecbányai ágostai hitv. ev. egyház és lyceum története. Selmecbánya 1883. 47—53, 93—102, 129—143.

Huszár Gál biztatásukra és erősítésükre adta ki Sztárai művét, amelyen talán óvatosságból sem szerepel a pontos dátum, csak az 1559-es évszám. E kiadványnak meg kellett előznie a Bullinger-mű kiadását, amelyet 1559. november 13-án kezdett nyomtatni. Az év végéig időben sem helyezhető el még egy mű kinyomtatása, s éppen az 1559. év november—decembere az újabb elbizonytalanodás ideje a Pfauter elleni utolsó kemény és sorsdöntő eljárás miatt.

Az RMNy I. 158. szám alatt tartja nyilván: Sztárai Mihály: Comoedia lepidissima de sacerdotio, autore Michaelae Starino Altiniensis ecclesiae ministro. Az igaz papsagnac tiköre, mellyet a Starai Mihaly mester mostan szerzett. Aztis megtalalod atyamfia keresztyen e kis könyuechkenec végében, mimodon es főkeppen mire valasztyac az igaz keresztyenec a lelki pasztorokat, s mi okaért vonszac leis némelliekről a szentegyhazi szolgaságot. [Óvár 1559] (Huszár Gál). A—D=(32) fol.—8°

Jelenleg két példánya ismeretes. Az egyik gróf Apponyi Sándor könyvtárából került a MTA Ráth-féle gyűjteményébe. A másik a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban van.

Legújabb betűhív kiadása az RMDE I. 589—614. lapokon, jegyzetekkel, kritikai apparátussal és bibliográfiával. A bevezető tanulmányt írta Kardos Tibor, uo. 160—163. l.

A könyvben megjelenik már két 30 × 30 mm-es iniciálé. A kiadó ajánlása az Aij recto lapon „N”, a dráma szövege Aiiiij recto lapon „L” iniciáléval kezdődik. (Soltészné XXXII. tábla csak az „N”-t közli 7. sz. alatt.)

Művét Sztárai 1557-ben Tolnán írta. Miklós Ödön kimutatja, hogy Huszár Gál a szövegbe a szerzés éve helyett a nyomtatás évét, 1559-et írta be, Sztárai pedig egy számjegycsere miatt tévesen határozta meg a Gergely pápa trónra lépésétől eltelt időt.²⁰⁶

Sztárai disputáció-drámáját Kardos Tibor találóan jellemzi, amikor azt írja róla, hogy „ez a vitadráma lényegében nem más, mint per”, amelyet a reformáció hívei indítanak, akik először a vikáriushoz fordulnak, majd a pápához fellebbeznek, aki nagy nehezen beleegyezik, hogy érveiket előadják. „A pörből ilyen módon vita lesz.” Kardos szerint „támadó, forradalmi mű, nem pedig hitvédelem... aktív jellegű irodalom”.

Nem lebecsülése a műnek, ha „propagandisztikus” jellegére mutatunk rá. Ha megnevezteti is a hallgatókat, mégsem vígjáték, inkább szatíra, elbódított emberek ébresztgetése, amelyben egyik oldalon a komolyan veendő igazság áll, a másikon a gúnnyal leleplezett tévelygés.

Sztárai művének forrásaira és mintáira Kardos Tibor mutat rá. A volt ferences szerzetes munkáján felismeri a „ferencesek által terjesztett devóciós színjátékok emlékét”, s „a német reformáció gúnyos farsangi játékainak hatását”. Magyar gyökerei is vannak a drámának: „a falusi bíró, a plébános, a barát, a pápa felléptetése... nem új dolog a magyar népies színjátszásban”. „Sztárait bátoríthat-

²⁰⁶ MIKLÓS Ödön, Sztárai drámáinak egyháztörténeti háttere, in ProtSz 1942. 21—26.

ták pádovai egyetemi emlékei is, ahol akkortájt aratta nagy diadalait Ruzzante, aki, akárcsak ő, népi alakokat emelt fel és népi dialektust használt.” Terentius és Plautus hatása is kimutatható. Darabjai a plautusi vígjáték öt felvonásos beosztását követik.²⁰⁷

A dráma írásának célja is hódító szándékú. A volt pécsi katolikus püspökség területén először a baranyai részen alakult evangélikus püspökség. Tolnát azonban nehezen lehetett rávenni a teljes csatlakozásra. Miklós Ödön helyesen látja, hogy e rész megszervezését szolgálta Sztárai drámája: „Tolnán írta az »Igaz papság tükörét«, amelyben utalt arra, hogy püspököt itt is választhatnak, ha »keresztyének akarják.«” Nézetem szerint azonban téved abban a következtetésében, hogy „nem sikerültek ilyen természetű tervei ezen az egyházvidéken. Legalábbis semmi nyoma nem maradt annak, mintha ő, vagy bárki más Tolna környékén már ezidőben protestáns egyházalkotmányi teendőket látott volna el.”²⁰⁸ Bár a városban az első pap, a plébános a dominikánus Józsa barát volt, működtek vikáriusok is, amint a darabból kitűnik, Tolnának a reformációhoz csatlakozott hívei és papjai nem ezeket, hanem Sztárait ismerték el felettesüknek, mint például Thury Pál rektor vagy Somogyi Péter vágsellyei tanító. Sztárai Huszár Gál tanítványait is Tolnán ordinálta. Térítő, harcok drámáját bizonyára a tolnai iskola deákjai e cél érdekében adhatták elő, s ennek is eredménye, hogy 1558-ra már Tolna is betagolódtott a reformáció szervezetébe, s Sztárait joggal nevezhette Somogyi Péter „episcopus Dei gratia de Tholna”-nak. Horváth János még a harcok „Igaz papságnak tüköré”-ben sem látja nyomát „valami felekezeti különváltság tudatának”. Megtévészti őt, hogy a darabban nem Luther híveiről, nem evangélikusokról van szó, hanem „keresztyénekről”. Luther követői azonban magukat „a keresztyének”-nek vallották, de nem volt ismeretlen számukra a „szakadás” szükséges volta, amint ezt Bullinger a magyarok számára már 1551-ben megküldött könyvecskéjében is fejtegeti. Amikor Sztárai önálló evangélikus püspök választása érdekében agitál, már tényként kezeli a megtörtént szakadást.²⁰⁹ Sőt, ha drámáját teológiailag alaposan szemügyre vesszük, tekinthetjük a lutheránus egyház jog kézikönyvének is. Ez világossá válik, ha a drámából kiemeljük a hosszú, összefüggő egészként beépített teológiai és egyházi fejtegetéseket.

Huszár Gál iskolája használatára másoltathatta le Sztárai drámáját, s felhasználhatta a kor oktatási gyakorlatának megfelelően mintadisputációnak, színi előadásnak, s elő is adathatta diákjaival, talán nem is egy helyen és alkalommal, hogy igazolja az általa küldött lelképásztorok felszentelésének hitelességét, elplántálja lutheránus püspökség szervezésének gondolatát, a katolikus püspöktől való függetlenségüket. Ez a cél vezette akkor is, amikor kinyomtattá és megküldte az üldözött bányavárosi tanácsoknak, híveknek és papoknak.

²⁰⁷ RMDE I. 160—162.

²⁰⁸ MIKLÓS Ödön 129.

²⁰⁹ HORVÁTH János, A reformáció. 78.

A kiadói előszóban Huszár Gál Sztárai művét „A SEMNECI, CREMNECI ES BESZTERCEI BÖLCH TANACHOKnak, es mind az egész Magyar Ország Banyain lakozo Christus hiueinec . . . aianlya”, s ennek okát is adja: „Nem chac a Mathyus földét es Challocközt fosztá meg Oláh Ersec a nagy Istennek igéitől es a Christustol szerzett Sacramentomoknak igazán valo ki szolgáltatatasatol (megj.: vagyis azt a vidéket, ahol előzőleg Huszár Gál is működött), hanem a mint értem, immar a ti Tartományokban is haddal kezdőtte a szegen ki földi Plebanosokat kergetni es nyirni . . . Annak okaért e Starai Mihaly Mesternece Könyüére találkozu-an . . . Hasznos dolognac vélem a Keresztyéneknece iduössegére hog ki nyomattas-séc. De miuelhogy ti inkább akartátoc az igassag mellett meg maradnyi es az Istennece szerelmébe lenyi, hogy nem mint az Romai Paptol valo felelmetekben a ti városokban ötet szaiara bochatnyi, méltó hogy é könyuechke a Magyar nem-zetnece, a ti neuetec alat mennyen ki . . . Vegyétece jo neuenece azert, es oltalmaztatoc magatokat ennece utanais a ragadozó farkasoktol.”

Huszár Gál ebbe az előszóba is csaknem szó szerint beveszi az *Ágostai hitvallás* VII. cikkének egyházzól szóló meghatározását, ugyanúgy, mint prédikációs köny-ve ajánlásába.

Nem tartozik tárgyunkra a dráma elemzése, azért csupán azokból a teológiai, egyházszerkezeti fejtegetésekből emelünk ki néhányat, amelyek eligazítást kívántak nyújtani: az egyetemes papság, az egyházi rend, az önálló püspökség kérdéseit, amelyekben Sztárai és Huszár Gál is nyilván azonos nézetet vallottak. Ezek az *Ágostai hitvallás* és az *Apologia* XIV., s a *Schmalkaldeni cikkeknek* „A felavatás és meghívás”-ról szóló cikkeit fejtik ki az egyszerű hallgatóság nyelvén, hol népszerű kérdés-felelet, vita-drámai, hol hosszabb oktatói-tanítói formában.

Antal bíró felveti az egyetemes papság kérdését: „Am immar mind pappá lesznek a Diakoc?” Borbás bíró felel: „minnyaian Papoc vagyunk, mert minnyaian áldozunk, es egy masert imadkozunk”. Antal bíró nem érti az egyetemes papság és a papi rend, papi tiszt közti különbséget: „mit teszünk tehát a Papockal, hogyha minnyaian Papoc vagyunk?” Borbás bíró hosszan, kézen fekvő példával magyarázza meg a kettő közti viszonyt: „noha minden hív Keresztyen pap es Predicator az ő hazánal, de azert ugyan nem lehet a Keresztyen anya szent egyház Papoknelkül es Predikatoroc nélkül . . . Mert mikeppen a kösseg között nem minden Polgar parantsol es nem mindenice szed adót, hanem chac a fő Biro az eskütteccel egyetem-be. Azon keppen a Keresztyenec között, közönséggel nem minden ember predikall, keresztele es nem osztogattya az Vrnac Testamentomát, hanem chac a Predicatoroc a papockal egyetembe, kic az Vr Istentől es a Keresztyenektől aceppen valasztat-nac a Predikatorsagra es Papsagra, mikeppen a Birác, es Esküttece a biroságra es Eskütsegre.”

Antal bíró az ordináció, a felszentelés felől érdeklődik, s ez éppen az a probléma, amit Oláh érsek vizitációkkal és zsinatokra idézésekkel kívánt tisztázni, s amely kiváltotta a bányavárosok ellenállását is: „S ki tészí pappá őket?” Borbás bíró erre is megfelel: „Az Vr Isten a Keresztyenecel egyetembe. De mikeppen minden városban fő bírót tésznece, ki az Eskütteccel es Polgarockal birion, es az Városnac

gongyat viselyle, Azonkeppen mindenöt a Keresztyenec magoknac egg Püspököt es fő Papot választanac, hogy a több Papockal birion, Botrankozasokat ő közöttöc meg fedgyen es el távoztasson. Es főkeppen imerre gondot viselleyen, hogy mindenkoron Papsagra valo Iffiakat tanitson, es akinec tudomány, io erkölche es iambor hire neue vagon, azt Pappá tegye. A kinec kedig ninchen, azt a chepre kapára igazitsa.”

Sztárai a darabban többször is visszatér a lelkészvizsga és ordináció kérdésére, s arról világos képet nyújt. A vitában ismételten hangot kap az önálló protestáns püspöki tiszt problémája. Ennek létezését már maga a pápa tagadja: „Hol ördögbe vagon az ti Pispectöc? Tamás pap felel meg neki: „Nem ördögben, hanem Erdelyben. Es mindenöt vagon, valahol az Istenec igei vagon. Ettis lehet kediglen, hogy ha a Keresztyenec akariac, es Isten szerént valasztyac.” A pápa ez ellen tiltakozik: „No, Istenemre mondom, soha nem tesz nec it olyan Pispököt, mig az en feiem fen all.” Tamás pap erre a „hájas breviár”-ral bizonyítja, hogy a protestáns püspök a Bibliának is megfelelő igaz püspök. Ezzel szinte buzdítja a reformáció egyházát a pápától való elszakadásra és önálló protestáns püspökség felállítására.

Mire a Huszár Gál által nyomtatott Sztárai-művet a bányavárosiak megkapták, a Selmecebányán összeült lelkészek 1559. december 6-án már összeállították hitvallásukat, a *Confessio Heptapolitanát*, amely alapjává lett a *Confessio Pentapolitanának* és a *Confessio Scepusianának* is.²¹⁰

BULLINGER „BREVIS AC PIA INSTITUTIO”-JÁNAK KIADÁSA 1559-BEN

„Pfausernek a Miksa királyi udvaránál kifejtett működése nemcsak az ausztriai, hanem valamiképpen a magyarországi reformáció ügyére is kedvező hatással volt. Legalábbis Huszár így tudta, mert határozottan ilyesmit tulajdonít neki, sőt kéri és buzdítja e tevékenységének folytatására” — írja Nagy Barna.²¹¹ Miksa király reformációpártolása és Pfauser harca, amint már az eddigiekből is láthattuk és még látni fogjuk, döntő hatással volt a magyarországi reformáció alakulására. Pfauser sorsa pedig ebben az időben teljesen meghatározta Huszár Gál élete folyását és munkálkodását. Miksa prédikátorának Bécsből történt első, ideiglenes eltávolítása a magyar reformátort arra indította, hogy Kassára való távozása érdekében tegyen lépéseket. Amikor Pfausert Miksa király újból maga mellé hívta, Huszár Gál is

²¹⁰ SÓLYOM Jenővel közös tanulmányunk kézirata, melyben bizonyítjuk, hogy a *Confessio Pentapolitana* 1560 előtt nem keletkezhetett, s az nem Leonhard Stöckel szerzése, kéziratban kiadásra előkészítésre a család megbízásából nálam van.

²¹¹ NAGY Barna, *Heinrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta*. MDLI. Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelképásztorokhoz. 1551. Budapest 1967. 13.

megmaradt Magyaróváron, sőt felbátorodott, hogy a szigorúan megtiltott nyomtatást is folytassa. Arról nem értesülhetett, hogy Ferdinánd októberben megvonta Pfauser fizetését, de azt tudta, hogy Miksa király ennek ellenére maga mellett tartotta, s vívták közös harcukat a restaurációs katolicizmussal. Ezért Bullingernek a magyarok számára írt művét neki ajánlva adta ki. Nevét „Fauscher”-nek írta, Istvánffy Miklós pedig a Magyarország történetéről szóló műve XXI. könyvében „Fauser”-nek.

Huszár Gál ajánlása a hála és köszönet szava: „Mután hosszú ideig lappangott már nálunk az igen kiváló teológusnak, Bullinger Henriknek ez a valóban remek könyvecskeje, amelyet a mohamedán és pápista zsarnokság alatt szomorkodó, mi népünkbeli atyafiakhoz írt, úgy véltem, érdemes lesz végre ki is adni, hogy általa — annyi válság és forgandóság közepette — mind az egyházak kegyes pásztorai, mind sok más derék ember is, bátorságot merítsenek, s Krisztus igaz és tiszta tanításában megerősödjenek. S miután sokáig forgattam lelkemben, hogy ilyen szent céllal kinek a pártfogása alatt lásson napvilágot ez a művecske, legelsősorban tereád gondoltam, kitűnő férfiú, aki a vérengző Róma csatlósainak támadásai között, úgyszólván háborgó tenger hullámaintól hanyattatva, a legnagyobb gonddal és vigyázással, nemcsak Ausztriában gyűjtöttél egyházat Krisztusnak, az egyetlen királyi Főpapnak, hanem a katolikus fejedelemlél hasznosított pártfogásod révén ugyanannak a Krisztusnak zászlaját a legnyomorúságosabb sorsú Magyarországon is feleleled, midőn a pápista főpapok kegyetlen zsarnoksága miatt megfélemlített és számkivetett emberekbe, az Isten ígéjének igaz szolgálába új reményt és bátorságot öntesz. . . Jeles férfiú! légy hát továbbra is Krisztusnak, a legfőbb Vezérnek ilyen bajnoka számunkra.”²¹²

A Pfausernek ajánlott mű leírása az RMNy I. 157. sz. szerint: Bullinger, Heinrich: *Brevis ac pia institutio Christianae religionis, ad dispersos in Hungaria ecclesiarum Christi ministros et alios Dei seruos scripta per Henrycum Bullingerum Tigurinae ecclesiae ministrum. Ovarini MDLIX* (Huszár Gál). A – E F⁵⁺¹ = = [45] fol. – 8° —

A műnek jelenleg két példánya ismeretes. Az elsőt Gyalui Farkas áztatta ki, két Huszár Gál által nyomtatott Melius-mű, a *Krisztus közbenjárásáról* és az *Arany Tamás ellen* írt könyv (RMNy I. 169, 181. sz.) egybefűzött könyvtáblájából, 1901-ben. Ez Rónay Jácint ajándékából került a volt Erdélyi Múzeum Egyesület, majd Muzeul Ardelean állományába. Jelenleg a Biblioteca Centrală Universitară, Clujban.

A kiáztatott lapokból megvan az A 2, 3, 6, 7. levél három példányban, a teljes B ív, a C 2, 3, 6, 7. levelek, a D 1, 4, 5, 8. levél, a teljes E ív, csupán az E 3 levél felső sarka van leszakadva, az F 1, 2, részben hiányosan a 3, 4, 5. levél. Másodpéldányban megvan még a D és F levelek egy-egy része. A kis oktáv alakú műből tehát az A—F5 = 45 levélből 33 levél van meg a kolozsvári példányban.

²¹² Uo. II. 2*.

A másik, teljes példány lelőhelye a londoni British Museum. Jelzete: 1360. b. 4. (4). A múzeum katalógusában: General Catalogue of Printed Books. Vol. 28, 1939. col. 271.

Bullingernek e magyarok számára írt művét ugyancsak 1559-ben *Libellus epistolaris* címen Heltai Gáspár is kinyomtatta Kolozsvárott. (RMNy I. 152.)

A British Museumban levő, Huszár Gál által kiadott példányt magyar és német bevezető tanulmánnyal, az eredeti latin szöveggel és magyar fordításával, kritikai apparátussal, a Heltai-féle kiadás ajánlásának latin és magyarra fordított szövegével, s fényképmellékletekkel kiadta Nagy Barna: *Heinrychi Bullingeri Epistola ad Ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI*. — Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz, 1551. Budapest 1967.

Huszár Gál ezen a nyomtatványán is az ajánlást egy 30 × 30 mm-es „C” iniciáléval kezdi, de később a szövegben díszek nem fordulnak elő. (Soltészné XXXII. táblán közölt iniciálésorozat darabja.)

Huszár Gál bécsi kapcsolatai és Bullingerhez írt levele kapcsán említettük, hogy a zürichi reformátor e könyvecskét Fejértóy János bécsi kancelláriai titkárnak küldte.

Fejértóy többek kérésére írta levelét Bullingernek 1551. március 26-án: „mint-hogy vigasztalásra szorulnak és közülük néhányan megkértek engem, hogy számukra a Te erősbitésedet kérjem: keresztyén szeretettel kérek, szíveskedjél minden vonakodás nélkül irodalmi munkáddal megvigasztalni őket is és másokat is, akik Isten igéjéhez ragaszkodnak és akik Krisztus nevét vallják, hogy a Krisztus Jézusban való hitben megerősödvé, lankadatlan lélekkel, állhatatosan megmaradjanak. Ennek a vigasztalásnak alakját és módját Te, kiváló belátásod szerint bizonyára könnyen eltalálod.” Írja továbbá a kérdéseket, a házassági jogra, a pápisták szertartásain való részvételre vonatkozóan, s végül arra nézve, hogy bár a hívek tisztában vannak a tévelygésekkel, mégsem tudnak „kifogni a pápista szofisták érvein. Ezért rövidke munkádban oktasd ki őket, mitévők legyenek az ellenfelek ilyen ingerkedései közepette, mit feleljenek nekik és mimódon cáfolhatják meg azok érveit.”²¹³

Bullinger késedelem nélkül megírta válaszát, amint ez Huszár Gál kiadásának záró soraiból kiderül, 1551. június havában: „Datae Tigury in Heluetia mense Iunio. Anno Domini LDLI.”

Fejértóy 1551. október 10-én, sajnálkozva, hogy a házasság kérdésében nem kapott eligazítást, a kapott könyvecskét már meg is köszöni: „A legutóbbi napokban... megkaptam egész kötegni leveledet; nagyon köszönöm... hogy páratlan kegyességed szerint... méltóztattál nyílt levelet (scriptum publicum) intézni a Magyarországon, Thráciában, Bulgáriában és Törökországban szétszórtan élő lelkipásztorok és egyéb keresztyének lelkének az egészséges és tiszta evangéliumi tanításban való megerősítésére.”

²¹³ ERDŐS Károly 92. j. alatti műve 11.

A könyvecskét, céljának megfelelően sokan másolhatták és terjeszthették, a lutheri és helvét irány hívei egyaránt. Ennek okát szépen magyarázza Nagy Barna: „a »levélszerű könyvecskének . . . szerzője úgy áll előttünk, mint az oikumené embere, mint valami »ökumenikus pátriárka«, akinek megadatott, hogy egyházunknak — abban a kétszeresen kritikus helyzetben — egészen páratlan evangéliumi tanácsadója, vigasztalója és tanítója legyen. Az egész levél minden ízében biblikus veretű. De eleje és vége kimagaslóan az apostoli levelek stílusához igazodó.”²¹⁴

Huszár Gál már korán hozzájutott, mert kiadása ajánlásában azt írja, hogy „hosszú ideig lappangott már nálunk” (diu apud nos delituisset). Alighanem már iskolájában taníthatta, mert a reformáció kezdetének polemikusabb jellegű írásai után ez inkább építő, tanító, oktató, összefoglaló hittani-dogmatikai jellegű mű, alkalmas az egész keresztyén hit és élet kérdéseinek megismertetésére. Bizonyosnak tartom, hogy Heltai Gáspár is már korábban hozzájutott, hiszen Erdélynek már régóta kapcsolatai voltak Zürichhel és Béccsel is. Mégis mindketten ugyanabban az 1559. évben adták ki nyomtatásban, Heltai előbb, Huszár Gál november második felében.

A két kiadást egybevetve, apróbb másolási, helyesírási és nyomtatási eltéréseket figyelembe véve megállapítható, hogy Huszár Gál az eredetibb Bullinger-szöveget vette alapul. Vizsgálódásaikban Gyalui Farkas és Nagy Barna is erre a következtetésre jutottak.²¹⁵

A mű kettős kiadásának azonban teljesen eltérő célja volt. Címükben is eltérnek egymástól. Heltai kiadásában: „A kegyes és nagy tudományú Bullinger Henrik levélszerű könyvecskéje, (Libellus epistolaris a pio et doctissimo viro Heynricho Bullingero).” A mű keletkezésének évét a kiadáséval azonosította: „Datae Tyguri in Heluetia. Anno Domini MDLIX.” Az a Heltai, aki 1550-ben egy kötetben adta ki Bucer és Brenz úrvacsoratanát, hogy bizonyítsa a kettő azonosságát, most már, a helvét irány külön szervezkedése idején hitvallási állásfoglalás és irányításként nyomtatta ki Bullinger írását. (RMNy I. 84, 152. sz.) Ez főként abban nyilatkozik meg, hogy pontosan közli Bullinger helvét úrvacsora-meghatározását: „Az úrvacsora kiváló biznysága megváltásunknak, amelyet a mi Urunk Jézus Krisztus az ő odaáldozott teste és kiontott vére által szerzett nekünk. Egyszóval megpecsételése annak az egyesítő közösségnek, amelyben mi Krisztussal vagyunk és Ő mivélünk. Mert Ő testével táplál és vérével itat minket az életre. Mi a Lélek és a hit által vesszük ezeket az életre és hálát adunk a Szabadítónak ezért a nagy jótéteményért, miközben magasztaljuk az Ő jóságát, s a sákramentomban való részesedés által egybekapcsolódunk összes atyámfiaival a Krisztusban.”²¹⁶

Huszár Gál a már régen nála levő művet ugyanúgy, mint Heltai, eredeti latin szövegében adta ki, a reformáció hazai értelmiségi hívei és papjai számára, egyúttal

²¹⁴ NAGY Barna 211. j. alatti mű 20.

²¹⁵ MKSz 1902. 66—68.

²¹⁶ NAGY Barna 211. j. alatti műve XLV. 45*.

azonban a Bécsben harcát vívó Pfauser biztatására, ami az ajánlásból tűnik ki. Különösen is Pfauserre gondolhatott azoknál a fejezeteknél, amelyek „a vallásújítók”-ról, az „Elszakadás”-ról (latinul „Discessio”, görögül „Schisma”) és a befejező „Állhatatosságra és türelemre buzdítás”-ról szólnak.

Huszár Gál e valóban ökumenikus jellegű műből kihagyta a helvét irányra utaló mondatot az úrvacsora meghatározásából: „Nos Spiritu et fide illa percipimus ad vitam” (Mi a Lélek és a hit által vesszük ezeket az életre). (E4b) Bár a meghatározásban a „vitam” szó kétszer fordul elő, mégsem tekinthetjük a nagybetűvel kezdődő új mondatot sortévesztő kihagyásnak. Nemcsak 1558-ik évi prédikációs könyvecskéjében vallotta a lutheri úrvacsorátant, hanem később is. Bécsnek, s később Kassának sem helvét tartalmú könyvvel kívánt kedveskedni.

Heltai és Huszár Gál a mű kiadásával nagymértékben népszerűsítették hazánkban Bullingert. Nem kevésbé járultak hozzá, hogy az 1567. február 24-én összeült debreceni zsinat hit és tanításbeli egységük biztosítására elfogadták Bullinger *II. Helvét hitvallását*. (StudAecl II. 12—16. l.)

Huszár Gál azonban hiába semlegesítette Bullinger úrvacsoráról szóló tanítását, nem vették figyelembe a választó tanban való elhatárolódási igyekezetét, s őt később Bullinger hívének, szakramentáriusnak tekintették.

AJÁNLKOZÁS A KASSAI MAGYAR LEKIPÁSZTORSÁGRA

Pfauser igen súlyos, de Miksa támogatása miatt nem teljesen reménytelennek látszó helyzetben kapta meg a neki ajánlott könyvecskét. Bécsben már előzőleg teljes erővel megindult a restauráció s a lutheránusok üldözése. Talán ennek következtében kellett Bornemisza Péternek is távoznia 1559. augusztus 28-án.²¹⁷ Októberben Ferdinánd megvonta Pfauser fizetését, s novemberben kényszerítette Miksát prédikátora elbocsátására. Huszár Gál számára is egyre veszélyesebbé vált Magyaróváron maradása. Talán ezért írta 1559 végén Kassára azt a magyar nyelvű levelet, amelyből egy mondatot idéz egy későbbi levelében: „ha úgy tetszik nektek, elmegeytek hozzátok, mihelyt részletekről értesítést kapok, oly feltétel mellett, amint azt az *elmúlt esztendőben megírtam*: (s itt következik a latin szövegben az előző évi levélből egy magyar mondat) Ha kegyelmeteknek nem kellyek, mentől hamarabb lehet, ti kegyelmetek tegyen bizonyossá!”²¹⁸

Újabb reménységet jelentett az, hogy Miksa, atyjával vívott hallatlanul éles harcában, heves jelenetek után, az 1559—1560. év fordulóján ismét szolgálatába állította és prédikáltatta Pfausert, s el volt szánva a legmerészebb lépésre is. Atyjától, s az akkoriban kormányzói hatalommal felruházott testvérétől, Károly főhercegtől Csehország átadását követelte, amelynek törvényes királyává lett koronázva. A főhercegi testvér azonban azt válaszolta, hogy Csehországba való

²¹⁷ SCHULEK Tibor 19.

²¹⁸ AMK Causa Galli Huszár 2249—127/1560.

belépését még fegyveres erővel is megakadályozza. Ez is egy kísérlete volt Miksának, hogy hitében megmaradjon és prédikátorát megtarthassa. Miksa reménykedett az új pápában is, hogy az irányában engedékenyebb lesz. IV. Pál pápa (Caraffa) 1559. augusztus 18-án meghalt. 1559. december 25-én választották meg IV. Piust (Medici), s pápává koronázták 1560. január 6-án. Nemcsak Miksa várt kedvező változást, s hívta vissza prédikátorát, de a reformáció magyar hívei is várakozva tekintettek Miksa küzdelmére, s kísérték feszült figyelemmel Pfauser sorsa alakulását. Péchy Márton 1559. december 31-én gazdája, Nádasdy Tamás megbízásából, Bécsből jelenti: „A predicator felől még nem mehettem végére, hogy mint legyen dolga, minap hogy itt volt király, nem prédikált, de végére megyek.” Január 4-én azt írja Nádasdynak: „A király praedicatora még itt Bécsben vagyon, de nem szabad prédikállani, az mint értem el kell innen menni. Az király káplána, ki meg nőszölt volt, annak is buczut attak, hogy kimennyen az Császár országából. Ime egy pasquillust kültem kegyelmednek, kit írtak az előtt való pápáról.”²¹⁹ Leonhard Cromer, Kassa város jegyzője szintén Bécsben tartózkodott, városa és alighanem Huszár Gál meghívása ügyében is. 1560. január 5-én tudatja a városi tanáccsal, hogy Oláh Miklós lefoglaltatta a besztercebányai könyvkereskedők könyveit, majd így folytatja jelentését: „Miksa mindenesetre a császár súlyos parancsára kényszerült prédikátorát, Pfausert elbocsátani. És már innen távozott, azonban úgy hírlik, hogy Bécsújhelyen van. Az Úristen őrizze meg egyházát ekkora ördögi dühöngéstől. Bizonyára nem kétséges, hogy Oláh valami hasonlót tervez egyházunk ellen is.”²²⁰

Hiába reménykedtek tehát az új pápában, Miksa igazhitűsége legfőbb bizonyágának ő is Pfauser eltávolítását tekintette. Miksa Pfauser életét is veszélyben forgónak látva, elbocsátotta prédikátorát, s az családjával együtt végleg távozott Bécsből. Miksa ugyan 1560. március 12-én még vigasztaló levelet küld neki, felcsillantva visszatérése lehetőségét, erre azonban többé már nem került sor. Az addig harcos Pfauser az alsó-ausztriai Lauingenben ivásra és gyönyörökre adta fejét elkeseredésében. Miksa is elítélte emiatt, annyit azonban megtett érte, hogy 1568-ban nyugdíjat utalt ki részére, amit egy esztendeig sem élvezett, mert 1569-ben meghalt.²²¹

Huszár Gál számára nyilvánvaló volt, hogy az 1559. év decemberi küzdelme és Pfauser januári elbocsátása az ő sorsát is megpecsételte, mert a császár a családi birtokon sem fog megtérni lutheránus papot. Ezért, hivatkozva az előző év végén írt magyar nyelvű levelére, 1560. január 10-én ismét kezdeményez és levelet intéz a kassai tanácshoz, igyekezve menteni magát, hogy első meghívásuknak miért nem tehetett eleget: „Igen bölcs férfiak! Az elmúlt esztendőben világosan megmutattátok az irántam való őszinte jóindulatot, midőn engem, mint méltatlant meghívta-

²¹⁹ TT 1904. 579.

²²⁰ MKSz 1910. 188—191. KEMÉNY Lajos közlése.

²²¹ BÖHL, Eduard, Beitrage zur Geschichte der Reformation in Österreich. Jena 1902. 124—127, 138, 142—143.

tok azon egyházi tisztségre, hogy az oly előkelő városotokban a magyar anyanyelvű népnek hirdessem az evangéliumot. Nem is hiányzott belőlem a szándék, hogy elmenjek hozzátok. Mivel azonban éves szolgálatra kötöttem le magamat azoknak a polgártársainknak, akiket már hat éve szolgállok, mégis a méltányosság és a szótartás, amelyekkel a legkisebb dolgokban is tartozunk, jóllehet elég elhagyatott és szegény helyen vagyok, tiltják, hogy őket akár a nagyobb hely, akár a nagyobb fizetés miatt egy év letelte előtt elhagyjam. Hozzájárul ehhez a királyi méltóság hosszas hallgatása, akinél egyedül találhattam volna méltó okot a távozásra, másrészt feleségem közeli szülése. De a jóságos Mennyei Atya akaratából elérkező évemnek vége, amikor már senki nem tarthat itt vissza akaratom ellenére, ha úgy vélték, hogy szükségetek van munkámra és szolgálatomra, tiszta szívvel ajánlom magamat Nektek és az uralmatok alatt levőknek . . . Azért, ha úgy tetszik nektek, elmegyek hozzátok, míhelyt részletekről értesítést kapok . . . Bullinger Henrik, a zürichi egyház szolgálója *Magyarország elnyomott egyházaihoz a keresztyén hit tanításairól* című művéből négy példányt küldök hozzátok. Egyházatok népét több ilyen újdonsággal fogom ellátni, ha Isten akaratából eljutok hozzátok.”²²²

Huszár Gál mentségeiből életére és szolgálataira vonatkozóan több következtetést vonhatunk le. Elsősorban azt, hogy bizonyos egyházi rendtartásokhoz való alkalmazkodását becsületbeli kötelességének tartotta, amelyek tiltják, hogy azokat, akiknek elkötelezte magát, egy év eltelte előtt „akár a nagyobb hely, akár a nagyobb fizetés miatt” elhagyja. Lelkészképző iskolája és papok gyülekezetekbe küldése során szólunk már arról, hogy bizonyára a Sztárai-féle baranyai kánonokhoz tartotta magát. E kánonok 15. cikke szerint: „Ezeknek fölötte minden tanétóknak az Christus nevével parancsoljuk, hogy senki nagyobb jövedelemnek okáért helyét meg ne változtassa — ha szüntén hivattatnék is valahova — hanem az Istennek ecclesiájának épületire igyeközzék inkább, hogy nem mint az nagy jövedelmre maga hasznáért.”²²³

Hozzájárul ehhez a királyi méltóság hosszas hallgatása. Huszár Gál a kassaiak első hívása után, távozása érdekében Miksa királynak kérvényt nyújtott be. Egy ideig maga várakozott a válaszra, majd emberét kérte meg annak átvételére. E leveléből az tűnik ki, hogy Miksa nemcsak Pfausert védelmezte, hanem a birtokán működő Huszár Gált sem engedte elüldözni.

A kassaiaknak írt levél Huszár Gál családjára vonatkozóan is elárul bizonyos adatokat. Nem tudjuk, hogy hány családja volt, de levele írásakor már nagybacska lehetett Dávid, akinek 1573-ban magániskolája volt Nagyszombatban, s 1575-től apja utódként első pappá lett Pápán. János fia 1580-ban csekleszi lelkész, tehát a várt gyermek születésekor már szintén cseperedőben volt.²²⁴

²²² L. 218. j.

²²³ MOKOS 148—149.

²²⁴ Huszár Dávidra: ZOVÁNYI, Lexikon. — Huszár Jánosra: ZOVÁNYI, Reformáció II. 249—250.

Levele utóiratában ajánl valakit a kassaiaknak, akit használni tudna a szolgálatban: „Van itt nálunk egy ember, aki mind a magyar, mind a német nyelvben jártas, kiváló tehetségű és már gyakorlott a prédikálásban, akit könnyen magam mellé vehetnék, ha nektek úgy tetszik.”²²⁵

Nem említi ugyan név szerint, de a további források világossá teszik, hogy Bornemisza Pétert ajánlja a kassaiaknak a lelkészt segítő diakónusi tisztre.

A bizonytalan helyzet miatt a kassai tanács nem tudott választ adni Huszár Gál 1559-ik év végi és 1560. január 10-i levelére sem. Nemcsak Huszár Gál meghívása volt problematikus, hanem a német lelkészi állás betöltése és a magyar—német viszony megnyugtató megoldása is. Vártak az események alakulására, s jegyzőjük révén Bécsben tájékozódtak és fáradoztak ennek érdekében. Cromer nem tudott jó hírekkel szolgálni. 1560. január 12-én tájékoztatja Bécsből a kassai tanácsot: „Hallottam azt is, hogy Oláh igen komoly rendeletet küldött a királyság felső részein levő öt városnak, hogy bocsássák el a lutheránus concionatorokat és papokat, térjenek vissza a katolikus egyház kebelébe, hacsak nem akarják a császári felség legnagyobb méltatlankodását és igazságos büntetését magukra vonni.”²²⁶

Bizonyára a Magyaróváron is fokozódó veszély miatt és a talaj előkészítésére küldte előre Huszár Gál feleségével és újszülött fiával együtt a Kassán rokoni kapcsolatokkal és széles körű összeköttetésekkel rendelkező Bornemisza Pétert február 1-jén. Bornemisza a tulajdonában levő Volaterranus-kötet hátsó fedőlapjára írta a következő bejegyzést: „1560. Ingressus sum iter cum filiolo Zacharia et A. Cal: februarij utr̄q̄”, vagyis 1560. február 1-én Zakariás fiúcskával és A.-val útnak indult Kassára.²²⁷

Találgatások folytak és folynak arról, hogy ki lehet az az „A” és a „filiolo Zacharia”, akiket Bornemisza Kassára vitt. Azt hiszem, hogy a megoldás kulcsa Huszár Gál 1560. január 10-i levele, amelyben fia születéséről ír. Döntőnek tartom a fiúcska Zakariás nevét is. Huszár Gál gyermekét arról a Zacharias Wohniczkyról nevezte el, akivel kölcsönös szoros kapcsolata volt.

Ferdinánd király, Oláh érsek és Verancsics egri püspök lankadatlanul küzdöttek, hogy — mint Cromer Bécsből már január 12-én jelentette — a felső-magyarországi öt városból elűzzék a lutheránus papokat, concionatorokat, s ilyeneket ne is választhassanak újra. A zavaros helyzet miatt nemcsak Pethő János magyar lelkész távozott, de a német lelkészi állást sem tudták betölteni. 1560. február 19-én ugyan már tanácsi határozat született Huszár Gál meghívásáról, de annak végrehajtását az említett okok miatt el kellett halasztaniok. Erre mutat az, hogy már ekkor kiutalták Huszár Gál Kassára szállítása költségeit: „Ad 19 februarii hogy az város Tóth Ferencet az Gál papért Óvárra küldték, költött akkort minden szükségre, hogy Gál uramat házanépével, marhájával ide Cassára hozta, kire Benedek uram

²²⁵ L. 218. j.

²²⁶ KEMÉNY Lajos 197. j. alatti műve 24.

²²⁷ SCHULEK Tibor, faksimile 16—17. l. között.

az bíró és tanácsuram akaratja és hagyása szerint pénzt költségére Tót Ferencnek adott, tett fl. 44. den. 85.”²²⁸ A költöztetésre azonban csak március első felében került sor, s a kiutalt összeget „Ad 19 februarii” könyvelték.

Eközben Huszár Gál teljes bizonytalanságban volt. Ezért 1560. február 26-án levélben sürgeti a tanácsot: „Egynéhány levelet küldtem már hozzátok, tekintetes urak, melyekben lelkem szándékát világosan megjelöltem. De vajon kézbesítve lettek-e, egyenesen kételkedem felőle, mert mindeddig semmiféle feleletet nem kaptam tőletek. Amennyiben nálatok szolgálatomra szükség lesz, készségek lélekkel állok rendelkezésetekre, mert az innen való távozásra lehetőség nyílt. Ha szolgálatomra kevésbé volna szükségetek, azt jelenlevőitek őszinte lelkiismerettel tárják fel előttem. Éljetek boldogan az Úrban. Nagyságtoknak legengedelme-sőbb Huszár Gálja, Isten Igéjének méltatlan szolgája.”²²⁹

A rávezetett jegyzet szerint a levelet március 12-én mutatták be a kassai tanácsülésen, s azonnal Huszár Gálért küldtek, mert március 20-án már be is iktatták a magyar lelkészi állásba. Ez azt mutatja, hogy a helyzet bizonyos mértékben nyugvópontonra jutott. Ferdinánd a Miksával folytatott harcban megelégedett annyival, hogy fia eltávolította Pfausert Bécsből és Huszár Gált a családi birtokról. Miksa viszont elérte, hogy az a Kassa, amelyet már kétszer is felszólított a magyar lelkészi állás betöltésére, lelkészül meghívhassa Huszár Gált, aki pedig már arra is számított, hogy el kell hagynia a Habsburg-uralom alatti országrészt. Ezt bizonyítja Melius Péternek szóló ajánlása, amelyet március 1-én, énekeskönyve nyomtatása kezdetekor írt.

AZ ÉNEKSKÖNYV NYOMTATÁSÁNAK KEZDETE

Huszár Gál a bizonytalanság idejét sem töltötte tétlenül, hanem megkezdte eddigi legnagyobb nyomtatói vállalkozását. Hozzáfogott egyik legjelentősebb művének, énekeskönyvének, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretecnek* nyomtatásához. (RMNy I. 160. sz.) Az énekek nagy részét már összegyűjtötte, anyaga Kassán tovább bővült. Külföldi lutheránus énekeskönyvek mintájára ké-szen kellett lennie az énekeskönyv beosztási rendjének is.

Az „A2a—A3b” leveleken ajánlás: „Melios Peter nec, a döbrötzöni predicator-nac, a Christus által az Atya Isten nec keduet kéri, es őmagát minden atyafiusagual aianlya mint szerelmes szolga társanac.” Ajánlását Melius nevének szójátékos formájú buzdításával fejezi be: „Tartson meg az VR Isten, hogy az ő iuhai között vigyazasual sokaig iuhaszkodhassal, es a Melios neuet igazan viselhessed. Ouarat írta Martiusnac 1. napian. MDLX. Huszár Gál az Ouari Mağar predicator.”

Ha Huszár Gál március 1-jén elkezdte a nyomtatást, Kassára menetelég legfel-jebb két hétig folytathatta. Borsa Gedeon a nyomdai változások alapján meghatá-

²²⁸ ItK 1911. 487. KEMÉNY Lajos közlése.

²²⁹ AMK Causa Galli Huszár 2299/1560. II. 29. sz.

rozta, hogy a harmadik, „C” ív nyomtatása közben távozott Magyaróvárról. Az I—IV. számú ének „A Szent Lelec aiandekaert valo könyörgesec a predicacio előtt”, azt mutatja, hogy Huszár Gál minden éneket külön lapon szeretett volna kezdeni. Ennek érdekében a III. ének utolsó versét sűrűbb sorokkal szedte, s három levéldísszel zárta. Még ez a szándék vezethette a „B1a” íven befejeződő éneknél is. A „B5b”-től kezdve azonban felhagyott ezzel a szándékával. Közben nyilván felmérte a nyomtatandó énekek mennyiségét és a kezdeti igényességhez szükséges papírmennyiséget, s az idő is sürgethette.

Ennél többet árul el a könyvdíszek alkalmazása és megszűnése. A 30 × 30 mm-es „V—I—A” iniciálét használja az „A2a—A4a—A8b” leveleken. (Soltészné XXXII. tábla) A sárvár—újszigei nyomda puttós „O” iniciáléja található a „C2b” levélen. (Soltészné IX. tábla 10. ábra) Ettől kezdve az énekeskönyvben több dísszel nem találkozunk.

Döntő fontosságú a helyesírás megváltozása. Huszár Gál óvári nyomtatványai-ban a „cs” jelölésére kizárólag „ch”-t használt, s ez, bár 1558-tól váltakozva a „cz”-vel, 1574-ig jellemző a bécsi kiadványokra. Magyaróváron Huszár Gál is a „ch”-t használta. Kassára Krakkónak volt döntő hatása, ahol már 1559-től a „cs” hangzót kizárólag „cz”-vel írták, s Huszár Gálnak is ezt kellett átvennie. A harmadik, „C” íven jelenik meg a „cz”, s ha eleinte a megszokás miatt is, csak fele-fele arányban, de a „ch” az énekeskönyvből fokozatosan kiszorult.

Borsa Gedeon Huszár Gál nyomtatványainak formátumáról is figyelemre méltó megfigyelést tesz. Az 1558-as prédikációs könyvecskéjét negyedréte alakban állította elő. Utána, debreceni működése első feléig kiadványai nyolcadréteűek, énekeskönyve is. 1561 második felében visszatér a negyedréte formára, s ezt működése végéig megtartotta.²³⁰

Amikor Huszár Gál Magyaróváron kezdett kiadványát a negyedik, „C” ívtől Kassán folytatta, alighanem őt is örömmel töltötte el, hogy oly sok viszontagság és bizonytalanság, Debrecen felé történt tájékozódás után is, a nyugati országrész egyik legtekintélyesebb városa, „civitas”-a magyar prédikátoraként munkálkodhatott tovább.

²³⁰ BORSA Gedeon, 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban, in MKSz 1976. 53—55. — MOLNÁR József, A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Budapest 1963. 193, 284, 289, 320.

A VÁROS

Huszár Gál már említett levelében a város híres voltáról és a várost kormányzó művelt emberek sokaságáról ír. Jellemzésében nem hízelgés vezette. Kassa már a középkortól legjelentékenyebb városaink közé tartozott. Később a szabadságmozgalmak fő fészkévé vált. Egyes diplomáciával tudta kiszámítani, hogy mikor kinek az oldalára kell állnia. Jó szolgálatai fejében egyik szabadalomlevelet a másik után kapta, s gyakran részesült jelentős kiváltságokban.

IV. Béla idejében királyi faluként, „villa regia”-ként is kiváltságokat élvezett. A szücsök céhének 1307-ből származó szabadalomleveléből tudjuk, hogy védőfallal volt körülvéve és fejlett kézműiparral rendelkezett. E kettő a várossá fejlődés és a polgárosodás első jelei. Az egyre öntudatosabb polgárság tervszerűen harcolta ki szabadságát, függetlenségét, autonómiáját. Pénzzel és katonaiállítással teszik jó szolgálataikat a királyoknak, akik viszonzásul privilégiumokkal jutalmazták a várost. Huszár Gál idejében is, amikor Ferdinánd jóakarátát akarták elnyerni, arra hivatkoztak, hogy szorult helyzetében a királyt pénzzel és haddal támogatták.

A Csák Máté elleni harcban nyújtott segítségért Károly Róberttől vámfizetési kedvezményt kaptak, megszabadultak a *lucrum camerae* terhédtől, esküdtszékük jogot nyert az ítélezésre kisebb peres és büntető ügyekben, fellebbviteli ügyekben pedig közvetlenül a király és a tárnokmester alá tartoztak. Engedélyt kaptak saját pénzverő műhely felállítására, amelyben országos érvényű denárokat, forintokat és tallérokat vertek.

Nagy Lajos 1347-ben csaknem mindazokat a szabadalmakat kiterjesztette Kassára, amelyeket IV. Béla a pestieknek adott, s ezek közül tárgyunkra nézve a legfontosabb, hogy plébánosukat és helyettesét szabadon választhatják.

E július 28-án kiadott szabadalmat ugyanazon év október 18-án kibővítette azzal, hogy kassai polgárt megidézni, letartóztatni, fölötte ítélezni, vagyonát lefoglalni csak a város bírójának és esküdtjeinek van joga. Ugyanígy a városban vagy környékén elfogott tolvajok, rablók, egyéb gonosztevők ügyében is. Fellebbviteli fórumuk a király vagy a tárnokmester. E két szabadalomlevél biztosította a polgárok személyi, vagyoni és jogi sérthetlenségét, felruházta a várost a teljhatalmú bíráskodás jogkörével és a pallosjoggal.

Nagy Lajos címert is adományozott a városnak 1369. május 6-án, a mennybemenetel ünnepén. Ez volt Magyarországon az első címeradományozás város, vagyis jogi személy részére, ami a város tekintélyét és a polgárság öntudatát is emelte.¹

¹ WICK Béla 21, 29, 34.

Zsigmond uralkodása alatt Kassa már az ország legjelentősebb városai közé tartozott. A király a városok jelentőségét felismerve, befolyásukat növelte azzal, hogy 1405-ben meghívta követeiket az országgyűlésre, s a főpapok, főnemesek és köznemesek mellé felvette a szabad városok rendjeit is. A kassaiak privilégiumaikat minden királlyal jóváhagyatták, uralomra jutásakor Ferdinánddal is.

A külföldre irányuló kereskedelem jelentős gócpontja volt a város. Virágzó ipari és kereskedelmi élet fejlődött ki. Ezt nemcsak fekvésének köszönhetette, hanem a céheknek nyújtott számtalan kiváltsággal, vásárszabadalmakkal, s a Nagy Lajos király alatt nyert árumegállító joggal érték el.

A város életét a közigazgatás egész területére kiterjedő statútumok szabályozták. A városbíró volt a magisztrátus feje. A belső tanács (jurati cives, senatores) 12 esküdt polgárból állt, az önkormányzat minden ágára kiterjedő hatáskörrel. A polgárok összességének képviselőtestülete, a választott község, külső nagytanács (electa communitas, centumvirii, seniores) száma átlagosan 60 fő fölött volt.

A tanács vízkereszt napján választotta az új bírót, akinek joghatósága alá tartoztak mindazok a possessiók, jobbágyszabványok — mintegy harminc —, melyeknek földesúri tulajdonjogát az idők folyamán megszerezték. Egyházi kegyuruk is a város volt.

Statútumok határozták meg a papok kötelmeit, irányították a tanítók működését, írták elő a tanácstagok világi és vallási kötelezségeit, intézkedtek az aggok, árvák, az ispotály szegényeinek és betegeinek gondozásáról, az erődítmények, vizek, utak karbantartásáról, a városkapuk őrzéséről, a szőlők, mezők, erdők műveléséről és őrzéséről, a temetőkről és a sírásókról, káromkodók, civakodók, lélekmondók, varázslók, ünneprontók stb. elleni eljárásról, vagyis mindenről, ami a közrendre, békességre, jó hírnévre, műveltségre, közérkölcsekre és vallásra tartozott. Így alakult ki az a városi jogrendszer, amely természeténél fogva fölébe került az állami jognak, s a városok kivételes helyzetét biztosította. A mondás is azt tartotta: „Stadtrecht bricht Landrecht.” Ezt a külön városi jogot a végsőkig védelmezték.

A városi levéltárat ősidőktől fogva a legnagyobb rendben tartották. Irataikat úgy őrizték, mint a nemes a jogállását biztosító kutyabőrét. Ennek köszönhető, hogy a Huszár Gálra vonatkozó iratok is itt maradtak fenn a legnagyobb számban és rendben. A levéltári statútumot a művelt, buzgó lutheránus Leonhard Cromer jegyző dolgozta ki. Ő 1545. április 26-án írta be nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvébe: „Leonhardus Crommerius Eltzschowiensi”. 1556-ban lett a város főjegyzőjévé. Német érzelmű volt, feljelentette s veszélybe sodorta Huszár Gált. 1577-ben a város bírójává lett.²

A Cromer-féle statútum intézkedik arról, hogy „régie dicséretes szokás szerint” minden levelet és iratot regisztráljanak és tegyék helyére. „Sem levelet, sem regisz-

² SÓLYOM Jenő 174.

tert nem szabad kivenni a bíró úr és a tekintetes tanács akarata és tudta nélkül”, s amit kivettek, ugyanoda kell visszatenniök.³

Kassa az 1558-ban megalapított magyar posta egyik fő állomása volt. Az olasz származású Pietro Paar és Maria Antonio Garoncelli alapította, s családtagjaik segítségével ellátták a postavonalakat. Az egyik vonal Fischamendtől indulva Győrön, Komáromon át haladt a Duna mellett. A másik Pozsony, Cseklész, Szenc, Farkashida (Pozsony megye), Galgóc, Nagy-Rippény, Nagy-Tapolcsány, Vesztenic, Privigye, Rudnó (Nyitra megye), Zsámbokrét, Nolsó (Turóc megye), Rózsahegy, Szentmiklós, Hibbe, Lucsivna (Liptó megye), Kissóc, Lőcse (Szepes megye), Siroka, Bertót, Eperjes és Somos (Sáros megye), Kassa végállomással. Ezt Garoncelli irányította. Gyalog és lovas váltott futárok hordták a postát, de vállalkoztak személyszállításra is. Így mind a levélbeli, mind a személyes érintkezés lehetősége és gyorsasága biztosítva volt. Ennek elsősorban Eperjessel, Pozsonnyal és Béccsel való kapcsolataikban vették hasznát.⁴

Amikor a török Budát elfoglalta, Pozsony mellett Kassa lett az ország második fővárosává. A XVI—XVII. század nemzeti és vallási mozgalmaiban még Pozsonynál is nagyobb szerepet játszott. Akié volt Kassa, azé volt Felső-Magyarország.

Jelentőségét növelte, hogy székhelye volt a többi várkapitánynál nagyobb tekintélyű és hatalmú kassai főkapitánynak, a felső-magyarországi királyi hadak főkapitányának. A főkapitányok személyének és tisztük változásának ismerete szükséges Huszár Gál sorsa alakulásának megértéséhez.

TELEKESY IMRE

Ferdinánd a felső-magyarországi királyi hadak főkapitányi tisztét többnyire németre, a kassai kapitányságot pedig magyarra bízta. Nem kívánta a két tiszt egy kézben való egyesítését. Telekessy esetében azonban éppen a király volt az, aki a rendek akarata ellenére szorgalmazta a kettőnek egy személyre ruházását.

Telekessy Imre a Vas vármegyei Telekes helységről nevezte magát, ahol a család már a XV. század elején virágzott. Az atyja birtokához tartozó Felsődebreten születhetett, mert leveleit gyakran így íratja alá: „Thelekessy de Felső-Debrethe”. A család elszegényedett, heten voltak testvérek, ezért Imrének korán a katonai pályára kellett lépnie, hogy kenyerét maga keresse meg. Sem ideje, sem módja nem lévén a tanulásra, írni, olvasni sem tudott. Istvánffy szerint igénytelen külsejű, nem is valami nagy testi erővel megáldott ember volt.⁵

³ RÁTH György közlése in TT 1893. 380—382. — RÁTH György, Két kassai plébános a XVI. században. Budapest 1895. 4.

⁴ MUNKÁS (MIAVECZ) László, Paar Péter és fiai, mint pozsonyi postamesterek 1558—1613, in Gazdaságtörténeti Szemle 1899. 97—116.

⁵ Telekessyre: KOMÁROMY András, Telekessy Imre, in HK 1889. 101—124, 209—232, 463—483, 638—672. — Uő: Telekessy Imre kapitány levelei Nádasdy Tamáshoz, in TT 1907. 557—560. — Uő: Telekessy Imre kassai kapitány végrendelete, in TT 1891. 139—145.

Katonai pályafutását is szinte rang nélkül kezdte. Harmincéves korában vett részt a mohácsi csatában, s kitüntette magát. Ettől kezdve élete állandó hadakozás. Birtokai fekvése, a vasiak-zalaiak ősi törökgyűlölete egyaránt arra készítette, hogy Ferdinándhoz, s ne a törökkel paktáló Szapolyaihoz szegődjék. Haláláig Ferdinánd legmegbízhatóbb katonái közé tartozott. Részt vett csaknem minden jelentős csatában és várostromban. Ott volt Kőszeg várában, az eszéki csatában, Esztergom ostrománál, Szigetvár felszabadításában. Egy időben szolgált a komáromi naszádosoknál, majd a lévai vár kapitányi tisztében találjuk.

Amikor Izabella 1556-ban visszatért Erdélybe, a városok és várak is sorra kezére kerültek. Kassa kulcspozíciója nyilvánvaló volt. A felső-magyarországi királyi hadak főkapitánya, a Ferdinánd által kedvelt gyáva Puchaim vereséget vereségre halmozott. A kassai kapitány Maczedóniai Péter volt, de őt Ferdinánd a birodalmi gyűlésre rendelte, s az 1556. április 27-i nagy kassai tüzvész idején Dersffy Istvánt küldte helyébe.⁶ Puchaim és Dersffy mellett Telekessy egyszerű zsoldoskapitány volt. Puchaim a gyászos vereségsorozatát betetőző krasznahorkai csata után tisztéről önként lemondott. Ferdinánd király ekkor rendelte 1000 lovassal és ugyanannyi gyalogossal Telekessyt felső-magyarországi hadai élére.

Istvánffy szerint ebben az időben érkezett Ferdinánd országrészébe az Erdélyből kiutasított Bornemisza Pál váradi püspök, Székely Antal 200, Zalay Ferenc, Szenyenyessy Mátyás, Kosztovits György és Móré Gáspár 100-100 lovasától kísérve. Telekessy a Bornemisza által már egész úton átállásra buzdított kísérőket, lovassal együtt a háború egész idejére zsoldjába fogadta.⁷ Így került Kassára Szenyenyessy Mátyás, és Telekessy egyik legkiválóbb katonájává lett. Alaghy János később azt írta róla Miksa királynak: „Telekessy Imre úr viselt dolgaiban legfőképpen az ő tanácsaiban és fáradozásában nyert segítséget. És engedelemmel legyen mondva másokra nézve, én alig hiszem, hogy a maga rendjében, a hadi dolgokban itt, Felsőged szervitorai közt ennél a Szennyessy Mátyásnál tapasztaltabb és jártasabb ember volna”.⁸ Szennyessy Mátyás játszotta később az egyik legfontosabb szerepet Huszár Gál kiszabadításában és Debrecenbe menekítésében, s emiatt igen veszélyes helyzetbe került.

Telekessy felső-magyarországi főkapitány és Dersffy István kassai kapitány között meleg, de rövid ideig tartó jó viszony alakult ki. A német—magyar ellentét, a Ferdinánd és Izabella hívei közötti állandó küzdelem, keresztyének egymás vére ontása, a már második éve tartó fizetlenség arra készítette Dersffyt, hogy megváljon tisztétől, s olyan helyet keressen, ahol a török ellen harcolhat. Ez sikerült is neki, mert a schmalkaldeni háborúban magát kitüntetett gersei Pethő János törtétt a pozícióért. Nádasdy Tamás nádor intette ugyan, hogy az állás nem olyan

⁶ SZALAI Ágoston, 400 magyar levél a XVI. századból, 1504—1560. Pest 1861. 181.

⁷ ISTVÁNNFFY XIX.

⁸ StaW Hung. Fasc. 82. fol. 63—64.

fényes, mint ahogyan gondolja, de ő nem hitt neki. Rövid idő elteltével maga könyörgött a nádornak, hogy szabadítsa ki őt ebből a „purgatóriumból”.⁹

A törtető gersei Pethő igen rossz viszonyban volt Telekessyvel. Levelében meg is rágalmazta. Az ellentét fő oka az volt, hogy Telekessy nem tűrte a magánsarcolásokat, hiszen seregét csaknem teljesen sarcból kellett eltartania. Telekessy mellett pedig nem lehetett külön sarcból meggazdagodni.

Telekessynek harcaiban elválhatatlan társa, diadalainak részese volt Forgách Simon, aki katonáival szintén Kassára szállásolta be magát. Az írni-olvasni nem tudó Telekessy és a művelt, történetírás terén is hírnevet szerzett Forgách Simon jól megértették egymást. Mindkettő jó vezéri képességekkel megáldott ember volt, akiknek szeme előtt az ország érdeke lebegett. A Veli bég seregei felett aratott kazai diadal egyformán országos hírűvé tette őket.

Pethő 1558 végén Kassáról a komáromi naszádosásra menekült. Helyébe rövid időre Robles Menyhért került, az 1559. január-februárban tartott országgyűlés azonban ismét a kassai kapitányság betöltésének kérdésével foglalkozott. Ferdinánd, aki csaknem mindig rosszul választotta meg kapitányait, ebben az esetben jó ösztönrel Telekessyt kívánta erre a pillanatnyilag legfontosabb posztra állítani. A főrendek és a megyék Telekessy ellen voltak. Nem volt inyükre az alacsony sorból felemelkedett ember. Ők „ex dominis Baronibus” akartak kassai kapitányt, bár feliratukban Telekessy érdemeit elismerték, ha bizonyos vádakát hangoztattak is ellene. Ferdinánd válasziratában lezárta az ügyet. Az országgyűlésen őt képviselő Miksának dicséri Telekessy „hűségét, becsületességét, bátorságát és szolgálátát”, majd közli Miksával végső elhatározását: „miután kegyelmességednek, s a magyarországi karoknak és rendeknek kegyes és atyai feleletet adtunk, az ügyet aláírjuk és a dolgot elintéztetnek tartjuk.”¹⁰ A rendek nem ismerték fel a két tiszt magyar kézben történt egyesítésének jelentőségét, amit Ferdinánd jól látott, s ennek hangot is adott Telekessy nemesi levelében: „Ez pedig a legnevezetesebb két méltóságnak tartatik, és csak igen kevés embert ruháznak fel vele.”¹¹ Hűsége jutalmául a király többszörös birtokadományban részesítette, s ezzel az ország vagyonos főurai közé emelte.

Telekessyt Ferdinánd iránti hűsége nem tette németbaráttá. Népe szeretete gyakran késztette arra, hogy legyőzött ellenfeleit ne semmisítse meg, hanem megnyerje és megmentse. Ezért sokszor érte a vád, hogy összejátszik az ellenséggel. Gersei Pethő róla írja a nádornak, hogy a németek zúgolódnak, mert „magyar a magyart nem marja meg”.¹² Ez a magyarpártolása is hozzájárulhatott, hogy a kassai magyar prédikátorság ügye Huszár Gál meghívásával megoldódott.

Telekessy nem hagyta el, de nem is támogatta a római egyházat, sőt a reformációval rokonszenvezett. Egyetlen fiát, Istvánt Stöckel bártfai iskolájába küldte, s

⁹ OL E 185. Nádasdy család levéltára. Missilisek: 1557. nov. 6. és 1558. jan. 14.

¹⁰ FRAKNÓI IV. 339.

¹¹ KOMÁROMY András 5. j. alatti műve in HK 1889. 165—176.

¹² L. 9. j. Pethő Nádasdyhoz 1558. jan. 22.

csak a pestisjárvány miatt vitette át Eperjesre.¹³ Barátja ugyan Szerdahelyi Ruhanich Mátyás mislei prépost, aki sokat vitázott Huszárral, de ebből a reformátornak baja nem esett. Legjobb barátai a reformáció és egyúttal Huszár Gál támogatói: Nádasdy Tamás, Perényi Gábor, Forgách Simon, Szennyessy Mátyás. Verancsiccsal viszont nem rokonszenvezett, sőt katonái számára királyi parancs ellenére is sokszor lefoglaltatta a püspök tizedjövödelmeit. Verancsiccsal szemben Huszár Gál is élvezte Telekessy védelmét, s míg ő volt a kapitány, a reformátornak nem esett bántódása.

NEMZETISÉGI VISZONYOK KASSÁN

Kassa lakossága a város története folyamán váltakozó számarányú magyar, német és szláv nemzetiségekből állt.

A németek számarányának és jelentőségének növekedése akkor kezdődött, amikor a város iparosodni kezdett. A betelepülő német kézműiparosok fokozatosan háttérbe szorították a földműveléssel, állattenyésztéssel és kereskedelemmel foglalkozó magyar réteget. Megerősödésüket privilégiumok segítették. Zsigmond király a takácsipar meghonosítása érdekében német barchet vagy parket kelmekészítőket telepített be, s a betelepülőeknek nemcsak polgárjogot adományozott, hanem mentesítette őket a harmincad- és vámfizetésektől is, behozatali tilalmat rendelt el a barchetre, berendezkedésükhöz anyagilag is hozzájárult, és a fehérítéshez szükséges nyers fáról is gondoskodott.¹⁴ Hasonló előnyöket élveztek a többi kézműiparosok is. A magyarok szinte másodrangú polgároknak érezhették magukat, s egyre inkább kiszorultak városuk igazgatásából.

A szlávtság a XV. századig csekély réteg volt. Amikor Zsigmond király a 24 szepesi várost elzalogosította a lengyeleknek, akkor indult meg nagyobb mértékben a lengyel eredetű szlávok bevándorlása. A másik szláv hullám Giskra alatt érkezett Kassára. Habsburg Albert rövid két esztendő uralma (1437—1439) után a megözvegyült Erzsébet királyné a trónt utószülött fiának, Lászlónak akarta megtartani. Ezért a morva származású brandisi Ján Giskrára bízta a főkapitányságot, hogy Felső-Magyarországot megszállva, biztosítsa a trónt fia számára, az arra szintén igényt tartó lengyel I. Ulászlóval szemben. Giskra „*Domini Ladislai Hungariae Regis supremus capitaneus*”-ként zsoldosseregével Kassát tette meg főhadiszállásául. Megerősítette a város falait, s innen kormányozta 23 esztendőn át a reá bízott területet. Szláv katonáit és a bevándorló szlávokat Kassán és környékén megtelepítette. A németek gyűlölettel tekintettek rájuk. Mátyás királlyá választása azt a reménységet ébresztette, hogy megszabadulnak Giskrától és szlávjaitól. Örömmel a választás hírért hozó Keszi Balázs deák, sólymosi várnagynak 20 arany jutalmat adtak. Giskra azonban 1462-ben meghódolt Mátyásnak, s két ízben is magyar nőt vévén feleségül, a magyar főurak közé került. Giskra ugyan elhagyta

¹³ SZÁDECZKY Lajos közlése in TT 1882. 15—16.

¹⁴ WICK Béla 39—40.

Kassát, de az általa betelepítettek maradtak, bonyolítva az egyébként is meglevő magyar—német ellentétet.

A számbelileg többségben levő magyarság nemcsak létszámában, érvényesülése tekintetében is akkor jutott megfelelő szerepre, amikor a város Szapolyai uralma alá került, s Czecey Lénárd lett a város kapitánya. Ő tervszerűen telepítette a városba a magyarokat, s az őslakosok jogaira is vigyázott.

Kassa német lakosai kezdettől a „német király”, Ferdinánd pártján álltak. Szapolyaitól féltették kiváltságaikat. Tüntetően mutatták ki ellenszenvüket. 1527. október 15-én a Szapolyai család címerét szalmával egy kutyára kötötték, meggyújtották, s a fájdalommal vonítva rohanó kutya után azt kiáltozták: „Canis rex” — ebkirály. Szapolyai serege a következő évben a sértés megbosszulására indult, de vereséget szenvedett Katziánertől, Ferdinánd vezérétől. A város 1536. december 4-én mégis Szapolyai birtokába került. Serédy Gáspár kassai kapitány nevenapját ünnepelni Nagyidára ment. Távollétében a várost Czecey Lénárd tálljai kapitány cselrel elfoglalta, s a kapitányi tisztben töltött 15 esztendő alatt minden törvényes eszközzel segítette a magyarság érvényesülését. Jómódú katonái a városban házat vettek vagy építettek, megtelepedtek és polgárjogot szereztek. A Szapolyaitól megrettent németek eladogatták földjeiket, házaikat, s elköltöztek. Az ellenségeskedőket Czecey házuk és földjük vételára megtérítése után elküldte a városból. Helyükbe szegedi, debreceni, váradi menekülteket telepített. A megye nemességét is rávette, hogy Kassán házat építtessenek, s az év egy részét ott töltsék. Czecey Fráter Györggyel tervszerűen erősítette a magyar többséget. A bányavárosok munkájának irányítását magyarok kezébe adta, s a régi helyett új, magyar nyelvű szabályzatot adott részükre. Veszélyeztetett vidékeken és a lengyel határon birtokokat vásárolt, s kezelésüket megbízható magyarokra bízta. Az elüldözött szikszói magyarokat Kassán telepítette le, szabad esztendőt s épületanyagot biztosítva számukra. Magyarok közül választotta a főbíró, a külső és belső tanácsot. Eljárása ellen vád nem merült fel. „Werner György, Ferdinánd kincsszámlálója és mindenese, aki jóideig maga is Kassán lakott, Czecey enemű munkásságát töviről-hegyére megírta urának. De bár rémítően gyűlölte Czecey, egyetlen olyan esetet sem tud felhozni, mikor Czecey igazságtalanul bánt a németekkel. Maga Werner is elismeri, hogy az elköltözött németek a házuk és a földjük árát mind megkapták. Werner azt is megírta Bécsbe, hogy Czecey a barátainak is vétetett házakat. . . Ezek a boldog emberek — írja Werner — örömmel építkeztek, mert azt hitték, hogy Kassán mindig magyar lesz az úr.” S valóban négyszer annyi volt ott a magyarok száma, mint a németeké.¹⁵

Annak a felterjesztésnek fogalmazványában is, amelyet Eperjes, Lócse, Bártfa és Kisszeben 1560. december 12-én a Huszár Gál miatt zaklatott Kassa érdekében a

¹⁵ TAKÁTS Sándor, Régi magyar kapitányok és generálisok. I—II. 2. bőv. kiad. (Budapest 1928.) 24.

királyhoz intézett, azt írják, hogy ott a magyar nép a németeknél sokkal több, majd a „numerosor”-t enyhítendő, „copiosa sit”-re javították.¹⁶

Huszár Gál kassai működése és támogatói megismerése céljából szükséges megemlékeznünk néhány, Czecezy idejében betelepedett magyar családról.

A két testvér, Szegedi Pap Antal és Benedek az 1552-ik év február végi szegedi veszedelem idején menekültek Kassára. Nevelő nagybátyjuk, Pap Ferenc, aki a marhatőzsérséggel felvirágoztatta a családot, elesett a csatában, s a két testvérré virágzó üzleti vállalkozást hagyott. A testvérek marhával, papirossal, faolajjal s egyéb cikkekkel kereskedve sokszor megfordultak Bécsben és Krakkóban. Pap Benedek támogatta Szegedi Gergelyt, aki hálából a CXII. zsoltár parafrázisát ajánlotta neki. (RMKT VI. 234—236. l.) Saját műveivel is megörökítette nevét az irodalomban. A XXVI. és XXVII. zsoltárt dolgozta fel szép formában, s neki tulajdonítják a „Bánat miatt mi szívünk meghervadott” kezdetű éneket is. (RMKT VI. 239—244. l.) A „Bánja az Úristen” kezdetű XXVI. zsoltára ihlette Szegedi Gergelyt a XVI. század leglíraibb énekének, a „Szánja az Úristen”-nek szerzésében. Pap Benedek Huszár Gálnak is legfőbb támogatói közé tartozott. Miután a két testvér 1554-ben elnyerte a kassai polgárjogot, egyre nagyobb szerepet játszottak a város életében.¹⁷

Kemény Lajos déli végekről származottaknak véli Szöcs Ferencet és Szöcs Sebestyént, akik a tanácsban Pap Benedekhez hasonló bizalmi szerepet játszottak. Mindkettőnek kapcsolata volt Debrecennel. Sovány marhákat vásároltak és felhizlalva adták el hazai és külföldi piacokon, de kereskedtek fűszerrel, kelmével, papírral és kikészített bőrrel is.¹⁸ Talán az ő származásukra is több fény derül, ha a kassai jegyzőkönyvek alapján sorra vesszük azokat, akik Buda török által történt elfoglalása után, 1541-ben Pestről és Budáról átmeneti váradi tartózkodás után, a negyvenes évek végén vagy az ötvenes évek elején kerültek Kassára és telepedtek meg a városban.

Was István 1560. január 22-i kassai végrendelete sorolja fel ezeket a Váradon át Kassára menekülteket, nevük mellett megjegyezve: „civis Pestiensis”. Was István és testvére, Antal, Szabó Gáspár „primarius Judex Pestiensis”, Szöcs Benedek, Szöcs István, Kalmár Máté, Borbély György, Deák Ambrus.

Külön említem az egyik testamentomost, Pesti Bornemisza Jánost (Joannes Bornemisza Pestiensis). Sorsukról beszámolva elmondják, hogy kereskedve szépen gyarapodtak, „de a török közbejöttével mindenünket és összes javainkat elveszítettük. Miután Buda városából kiszabadultunk (ex civitate Budensi), Váradra jöttünk, ahol elnyomottakként és jövevényekként kezdtünk lakni (pervenimus Waradinum, ubi cepimus oppressi, uti inquilini habitare).”¹⁹

¹⁶ L. 3. j. Ráth György, Két kassai plébános...4.

¹⁷ KEMÉNY Lajos közlése in ItK 1911. 486, 493. — Uő; ItK 1912. 230. — VARJAS Béla, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest 1982. 259—260, 272—276.

¹⁸ KEMÉNY Lajos közlése in ItK 1911. 233—235, 488.

¹⁹ AMK Protocollum H/2. pur. 261—262.

Pesti Bornemisának nevezi magát, de Budáról való szabadulásukról beszél. Bornemisa Péter is „Pesti”, de énekében Budára vágyódik vissza, ahol bizonyára lakhattak.

Bornemisa János Kassáról áttelepült Nagyszombatba, ahol a város polgáraként (civis Tyrnaviensis) 1560. szeptember 3-án 12 forint összegű tiltást jelentett be Bakay Györgyné terhére.²⁰ Ismét szép vagyona tehetett szert, mert kölesönöz a városnak. 1579-ben ezt olvashatjuk a városi jegyzőkönyvben: „Bornemisa Jánosnak fizeték adossagoth kesz penzt, fl. 100.”²¹ A jegyzőkönyv 1626. március 11-i bejegyzéséből megtudjuk, hogy már néhai, és özvegye Baranyai Konth Ilona (Helena Konth de Baranya).²²

A végrendelet és Bornemisa János neve, sorsa alapján még három családtagra vagy rokonra következtethetünk: Pesti Bornemisa Ferencre, Bornemisa (Apothecarius) Pálra és Pesti Bornemisa Péterre, a reformátorra.

Pesti Bornemisa Ferencsel először 1526-ban találkozunk II. Lajos király udvarában, ahol Was Péterrel együtt apródi szolgálatban állt.²³ Was Péter ahhoz a családhoz tartozhatott, amely először a Bornemiszákkal együtt Váradra menekült, majd Kassán telepedett le. Bornemisa Ferenc pénzügyi szolgálatba állt. 1555. október 12-én Váradról tett jelentést a Bihar vármegyei connumerációról Ördögh Péter „racionista Camere Hungarie”-nek Pozsonyba.²⁴ Ettől kezdve folytonos kiküldetésben van. A Pozsonyi Magyar Kamara és a Bécsi Állami Levéltár iratai között állandóan találkozunk nevével és jelentéseivel. 1557-től már Pozsonyban él, és a Magyar Kamara szolgálatában áll. 1559. december 29-én Ferdinánd király hűséges szolgálataiért fizetését évi 200 magyar forintra emelte fel.²⁵ 1560-ban „magister annonae”. Verancsiccsal, aki „Franciscus Bornemisa, cognomento Nagy” vagy „Franciscus Nagy de Pest” néven is nevezi, hadilábon állt.²⁶

Idős korában megválhatott a kamarai szolgálattól, s Nagyszombatban telepedhetett le. 1575-ben alighanem azt a házat vásárolta meg, amelyben 1573-ban Huszár Dávid magániskolát tartott fenn. Erről a városi jegyzőkönyvből értesülünk: „dobos Georg bornamisza fferencz dolga. Ad 21 aprili tütt tiltast dobos gorg bornamisza ferencz ezüst miere mert ezüst mie az ladaban vagon kit le töt Bornamisza ferencz az haz araban zalogül fl.300.”²⁷

A pesti Bornemisa családhoz tartozhatott Bornemisa Pál is, bár sem maga, sem a reá vonatkozó iratok „Pesti”-nek nem nevezik, de „Bornemiszá”-nak is csak elvéve. Foglalkozása után csaknem mindig „Paulus Apothecarius”-nak vagy

²⁰ AMK Protocollum H/2. mac. 11. 50. r. ar. 1.

²¹ OAT Dánové Registre. Kart. 1.

²² AMK Baranyay. V. nr. 6. 1626. márc. 11. — nr. 7. 1626. jún. 23.

²³ FÖGEL József, II. Lajos udvartartása (1516—1526). Budapest 1917. 62.

²⁴ L. 6. j. alatti mű 168—169, 173.

²⁵ StaW Hofkammerarchiv. Gedenkbücher. Ungarische Reihe, nr. 389—393.

²⁶ OL E 15. Magyar. Kam. Lt. Exp. Cam. 1560. dec. 5. — VÖM X. köt. 129—131.

²⁷ OAT Acta Judiciaria II/3. 268.

„Paulus Farmakolá”-nak írják. Ő is Czecey kapitánysága idején kerülhetett Kassára a negyvenes évek végén, mert 1553-ban már a város tekintélyes polgára, 1555-ben a *communitas* 24. tagja, 1560—1565-ig a 8. *consuli* helyről az 5-ig emelkedett.²⁸

1560. január 22-én a város kiküldött képviselőjeként van jelen Was István végrendekezésénél, amelynek egyik testamentomosa Pesti Bornemisza János. 1568. március 3-án Was Bertalan özvegyének, Katalin asszonynak testamentomosa.²⁹ Egy 1568-ból oklevélen: „Ego Paulus Bornemisza Apoticar et concivis civit. Cassoviensis”. Pecsétjén egy mozsárban törő emberi alak, patikus van, PB monogrammal.³⁰

Felesége Tinódi Sebestyén Margit nevű leánya volt, az ő révén juthatott a Tóth utcában levő patikához, amelyet Tinódi halála után özvegye örökölt. Tinódi gyermekeinek gyámjai, Apothecarius Pál és Tinódi Judit férje, Kolozsvári Szabó Ambrus 1568-ban 250 forintért eladták a patikát, amelyről a városi jegyzőkönyv azt írja: „der alten Lanthos Sebesthenin gewesen”.³¹

1571-ben találtam róla az utolsó adatot. Amikor 1574. január 26-án Tinódi özvegye, Katalin asszony ügyében intézkedik a város, „Paulus Abstemius civis et Pharmacopola Civitatis Cassoviensis” már néhai, s árvái: István és Zsófia.³²

Bornemisza Péter kassai diákoskodása idején szoros kapcsolatban volt vele, családtagként náluk is lakhatott, s itt ismerte meg és tanulgatta Tinódi nyomán a verselést. Még kassai fogságból való kiszabadulása után is hozzájutott Tinódi énekeihez, többek közt az 1554-ben írt *Erdélyi históriához*. (RMKT III. 58.) Ennek egyik versszaka indíthatta a *Siralmas énnéköm* szerzésére. Tinódi: „Vajjon mikor leszen Kassába szállása, Jó Magyarországon és Erdélyben lakása?” Bornemisza: „Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!” (RMKT VI. 207.)

Ezek a korosabb rokonok vagy családtagok vállalhatták a Buda elestekor szüleit vesztett hatéves Pesti Bornemisza Péter gyámságát, s velük együtt ugyanazt az utat járhatta végig, Váradon át Kassáig. Erre utal egy eddig meg nem fejtett nyilatkozata: „Ismet egy ieles Predikatort lattam *gyermek koromba*. Kalmanczai Martont, ki elein igen nagy hires Doctor volt, ki Debretzembe hólt meg. Ez mikor wy helyen laknec, Batizi Demeternek meg mondgya titokiat, hogy regtül fogua egy leant tartot, firfiui ruhaba inasul, es vele lakot: De végre el veszi feleségül. Ez elein nagy Pap wr volt. Noha vtalatosságot czelekedet, de am meg tért”. A titkot Batizi Demetertől, aki Pesti Macarius Józseffel együtt az 1540/41. téli félévben volt a wittenbergi egyetem hallgatója, később is hallhatta, de gyermekkorában Kálmán-csehit csak Váradon vagy környékén láthatta.

²⁸ MOLNÁR Béla, Kassa orvosi története. Kassa 1944. 279. — AMK Protocollum III/2. pur. 2. 244—269. és pur. 8. 78—86, 200.

²⁹ L. 19. j. 269v. lap.

³⁰ MOLNÁR Béla 28. j. alatti műve 279.

³¹ DÉZSI Lajos, Tinódi Sebestyén. Budapest 1912. 128. — WICK Béla 60.

³² AMK Protocollum H III/2. pur. 8. 200.

Még egy apróságra figyelhetünk fel. Amikor a Volaterranus-kötetet megszerezte, a könyv hátsó belső fedőlapján, a kor szokásának megfelelően élete fontos eseményeit kívánta feljegyezni. Legfelül két csillag közt van az 1541. évszám, alatta a reformátor monogramja, s egy bibliai idézet: „Quos Deus coniunxit, homo non separet” — akiket Isten egybeszerkesztett, ember el ne válassza. (Mt 19,6.) A bejegyzések elmaradtak, csak 1560—1561-ből két Huszár Gálra vonatkozó feljegyzés és egy 1561-es évszám szerepel. A lapot a kis Balassi Bálint firkálta össze, az emlékeztető életfordulatok további megörökítése elmaradt. Mégis elgondolkoztató, hogy Bornemisza 1541-gyel, élete sorsfordulójával akarta elkezdni az emlékezést, bizonyára szülei halála és gyámjai segítségével Váradra menekülése esztendőjével. Hét esztendővel később már kassai élményeiről emlékezik írásaiban.³³

Ezek a széles körű rokoni és baráti kapcsolatok tették Bornemisza számára lehetővé, hogy Huszár Gál feleségét és kisfiát Kassára vigye és ott a reformátor érkezése előtt már menedéket és otthont biztosítson számukra.

„Wernhernek igaza lett, mert a többségben levő magyarság valóban nem lett örökké úr a városban. Amikor 1552-ben Izabella átadta a várost Ferdinándnak, Werner egyik feliratot a másik után terjeszti fel a királynak, hogy a magyarságot telepítse ki, fossa meg jogaiktól, németeket választasson tisztségviselőkné. 1553. augusztus 23-án azt írta a királynak, hogy „Feledy Lestár kapitánnyal meg van elégedve, de huszárjai és gyalogosai legnagyobb részt Fráter Györgynek és Izabellának söpredéknepe (Gesindl), akik most is inkább János királynak, mint Fölségednek hívei.”³⁴

Ferdinánd azonban, félve a zűrzavartól, 1552. április 7-én Bécsben a magyar nemesség kérésére okiratot adott ki, amelyben a magyarok számára ugyanazokat a szabadságokat biztosította, amely szabadsággal és kiváltságokkal a régóta ott lakó magyarok és németek éltek.³⁵ Serédy Györgynek viszont Wernher panaszolja, hogy a százas tanácsot legnagyobb részt Czecey volt gyalogosaiból választották, s a száműzöttek közül senki nem jutott a konzulátusba.³⁶

Különösen is haragudtak Ormándy Demeter kassai nemesúr, a sárosi és szepesi dikátorra, Johannes Sommer plébánosra, a Czecey kapitánysága alatt két ízben is (1547—1548, 1550) főbírószágot betöltő Lippay Jánosra és Bakay Miklósról, a város egyik legelőkelőbb magyar polgárára. Ferdinánd király 1553. november 7-én paranccsal kötelezte a jászói konventet a vizsgálatra. Az erről készült jegyzőkönyv ezt a címet viseli: „Inquisitio contra Demetrium Ormady pro Lutheranismó”.

Simonidesz Lajos, aki magyarázatokkal közzétette a titkos vizsgálat jegyzőkönyvét, csak a reformációellenes élet emelte ki, pedig az ügy háttérében nemzeti-

³³ ÖK 199. — SCHULEK Tibor 16—17. lap közti fakszimile, és (4. j.) 4.

³⁴ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 56.

³⁵ WICK Béla 61—62. Oklevél közölve in TT 1884. 601.

³⁶ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 53. 1552. jún. 14.

ségi ellentétek húzódtak meg.³⁷ Ormándy magyarpártoló politikát folytatott, a tanács segítségével. Politikai magatartására fényt vet a Ferdinánd semmibevételére vonatkozó mondása is, amelyet a vizsgáló biztosok bűnéül rónak fel. Sommer és a diák Bornemisza Péter a lutheranizmus megszilárdítása érdekében végzett tevékenységében támogatták. Mindenképpen érdemes felfigyelni arra, hogy ekkor még a magyar ügy és a reformáció lutheri iránya szorosan egybefonódtak. Csak később született meg propagandisztikus célból a jelszó, hogy a lutheranizmus német vallás, a kálvinizmus a magyar. Pedig a Habsburg-államvezetés soha nem járt karöltve a lutheranizmussal.

A vallási ügy pusztán ürügy volt a nemzetiségi villongásban. Ezt mutatja az, hogy a német polgárság is rendíthetetlen híve volt a lutheranizmusnak, másrészt kitűnik az elkövetkező eseményekből és intézkedésekből. Ferdinánd király a jászói konvent vizsgálata alapján és Wernher jelentéseit követően (amelyek politikai jellegűek voltak), Desewffy János és Tarnóczy András királyi biztosokat küldte ki vizsgálat tartására. Feledy Lestár, aki egyébként sem volt okos ember, s Bornemisza vallásos hitében inzultálta, nem érzékelte, hogy magyar—német ellentétről van szó. Desewffy Jánosnak levelében azt panaszolja, hogy ő mindent megtesz a vallás védelmére, a bírót és az esküdteket ösztökéli Mária és a szentségek tiszteletére, de semmire nem megy velük. Még azt sem tudta kivívni, hogy az úrangyalának üdvözlétére meghúzzák a harangokat.³⁸

A vizsgálóbiztosoktól azonban kivétel nélkül megijedtek. Nemzetiségre való tekintet nélkül mindannyian a reformáció hívei voltak, és ismerték Desewffy rendíthetetlen katolicizmusát. Ő a királytól a rudinai apátság örök kegyúri jogát élvezte, támogatója volt a mariánus ferenceseknek, Oláh Miklóshoz bensőséges baráti viszony fűzte, s rhodusi lovag volt. Ez a johannita vagy máltai lovagok XV—XVI. századi elnevezése, akik feladatul tűzték maguk elé a pogányok és eretnekek elleni küzdelmet, s jelszavuk is az volt: „pro fide” — a hitért.³⁹

A magyarok is tudták, hogy mit várhatnak a vizsgálattól. Ezért Ormándy elhagyta az országot, Sommer és Bornemisza Péter is elmenekült.⁴⁰ A magyarokat gyűlölő Emericus Tschner (Patsner) bíró kemény intézkedéseket hozott a magyarok ellen. Letartóztatták Lippay János volt főbírót. Nádasdy főembere, Zoltán Imre azt írta urának, hogy a „királynak beadták volt méltatlan, kinek Ő fölsége végire ment, hogy bűntelen. Irigységből vádolták, mivelhogy ő fő volt itt a magyarok között”. Börtönbe vetették Bakay Miklós előkelő magyar polgárt, s még a főkapitány kezességére és ezer forint biztosítékra sem engedték szabadon. „Máté diákot azért fogták el, mert lovát kölcsön adta, hogy Izabella királynénak levelet

³⁷ SZIMONIDESZ Lajos, Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években, in Egyháztörténet 1943. 161—180.

³⁸ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 55—56. 1554. márc. 7.

³⁹ ÉBLE Gábor, A cseszneki és tarkói Desewffy család. Budapest 1903.

⁴⁰ SZIMONIDESZ Lajos 37. j. alatti műve.

vigyenek.” „Mi — írják erre a magyarok — mind elvesznénk, ha a hatalmas Isten és ártatlanságunk nem védene meg.”⁴¹

A vallási vizsgálat után tehát politikai büntetések következtek. A lutheránus németek közül senkinek nem esett bántódása. A magyarságot viszont teljesen háttérbe akarták szorítani. Kassára olyan plébánost hoztak, aki nem tudott magyarul, és olyan iskolamestert, aki a magyar diákokat kiverte az iskolából, ami miatt a magyarok kénytelenek voltak panaszlevelet benyújtani a városi tanácshoz.⁴²

Szegedy György kassai vicekapitány Nádasdyhoz fordult segítségért. Megírja, hogy a magyarok Kassán négyszer annyian vannak, mint a németek, mégis elnyomottak, megrémültek a „büntetlen megfogásért”, s „félek rajta, hogy a várost teljességgel pusztán ne hagyják”. Erre már Feledy Lestár (Eustachius) is felel, és felírt a királynak a kassai bíró és tanács ellen, s előadta a magyarok sérelmeit.

Nádasdy sürgetésére a király Báthory Andrást és Honorius Kynsberget küldte ki vizsgálatra. Ők 28 pontból álló terjedelmes javaslatot terjesztettek az uralkodó elé, megállapítva, hogy a kassai magyarság még mindig háromszor annyi, mint a németiség, a tanácsba mégis csak két magyart vettek be, a százas külső tanácsból pedig 14 magyart kizártak.⁴³

A torzsalkodások némileg szüneteltek 1556-ban, amikor Izabella és János Zsigmond visszatértek Erdélybe. A megbékélésre törekvő Goldschmidtet választották bírónak, aki Wittenberget is megjárta, nagy tekintélynek örvendett és nyolc ízben töltötte be a bírói tisztet, 1560-ban, Huszár Gál meghívása idején is. 1556. április 13-án tűzvész miatt csaknem teljesen leégett a város. A közös baj miatt a viszálykodás háttérbe szorult.

Ezeknek a körülményeknek, s talán Goldschmidt kezdeményezésének is köszönhető az a szabályzat, amelyet lelépésekor, s a magyarokkal nem rokonszenvező Tschner újraválasztásakor, 1557. vízkereszt napján terjesztettek elő. A szabályzat előírja, hogy mind a magyar, mind a német, mind a szláv lakosságnak az evangéliumot tisztán és igazán kell hirdetni, hogy ezáltal nagyok és kicsinyek, szegények és gazdagok Isten ismeretében és félelmében élhessenek, ezáltal a keresztyén szeretetet és egységet megtarthassák, a szégyenletes egyenlenséget kiküszöbölhessék. Az iskolákat tanult mesterekkel kell ellátni, hogy mindkét nemzetiséghez tartozó ifjúság saját nyelvén tanulhasson, s a tanulókat atyai gondoskodás alatt tartsák.

Kemény Lajos és Zoványi Jenő e szabályzat keletkezési okául a vallási viszonyokat említik. Kemény teljesen anakronisztikus érveléssel írja, hogy „a Luther-követő németiség és a csekély számú tótság, s a kálvinista magyarság között a súrlódások meg-megújulnak”. Ebben az időben Kassán még kálvinizmusról nem beszélhetünk, a németiség és magyarság pedig egyaránt lutheránus volt. Kétségtelen, hogy nemzetiségi ellentétekről van szó. Erre több jel mutat. Gregor Meltzer csaknem

⁴¹ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 52, 54.

⁴² KEMÉNY Lajos, A reformáció Kassán. Kassa 1891. 18.

⁴³ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 55.

három teljes esztendeig töltötte be a német lelkészi tiszteletet, a magyar papok évenként hagyták el Kassát. 1556-ban Szentkirályi Antal, 1557-ben Egri Péter, 1558-ban nincs magyar lelkész, 1559-ben Pethő János a magyar gyülekezet lelképásztora. A kassai magyarok közben többekkel leveleznek, akik nem hajlandók a gazdag nagyváros magyar lelkészi tiszteletét elfogadni. Pedig 1558-ban császári biztosok is írnak a városnak, hogy illendő módon állítsák be a magyar nyelvű istentiszteletet. Miksa király két ízben írt a tanácsnak ebben az ügyben sürgető felszólítást, de Johann Finck bíró nem igyekezett a magyarok problémáinak megoldására. 1559-ben — talán Huszár Gál érdekében is, parancsban rendelte el a templom melletti monasterium rendbehozását magyar istentiszteletek tartásának céljára.⁴⁴

EGYHÁZI ÁLLAPOTOK KASSÁN

„Villa de Cassa”-nak IV. Márton pápa 1283-ban kelt levele szerint volt már egy Szent Erzsébet tiszteletére épült temploma és ispotálya.⁴⁵ Ennek helyén építhették a XIV. század második felében a jelenleg is álló, több restauráción keresztülment dómot. A polgárság és királyaink, Zsigmond és Mátyás adományából épült fel. A reformáció idején az evangélikusok használatába került. Az iratok gyakran „nagy templom”-nak nevezik. Az 1556. évi tűzvész alkalmával a főoltáron és a mellék oltárokon kívül egész belső berendezése elpusztult, az összes harangok megolvadtak. Ezekből öntötték újra 1557-ben a máig meglévő Orbán-harangot.⁴⁶

A templom déli oldalán áll a Szent Mihály-kápolna. A XIV. század első felében temetőkápolnának építhették a temetőből kikerült csontmaradványok elhelyezésére. Erre utal nevé is. Szent Mihály arkangyal a „princeps animarum”, „a lelkek fejedelme”, a „praepositus paradisi”, „a mennyei paradicsom feje” a halottak patrónusa volt. A temetőkápolnákat ősidők óta az ő tiszteletére építették. Ezt ábrázolja a kápolna kapuja fölötti timpanonban Szent Mihály angyalnak a keresztyén ikonográfiában már a XII—XIII. században gyakran előforduló „lelkeket mérlegelő” ábrázolása és a kápolna sírszerű pincéje. A dúshajú arkangyal jobbájában lángpallóst, baljában mérleget tart. A mérleg egyik serpenyőjében kis gyermek képében ábrázolt üdvözült lelkeket őriz az angyal, a másikban gonosz lelkeket szimbolizáló torzalakokat két kecskebak formájú ördög húz lefelé.

1508-ban a kápolna északi oldalán áttörték a falat, lebontották a sekrestyét, az oratóriumot és a csigalépcsőt, s a kápolnát egy oldalhajóval bővítették ki.

1556-ban a kápolna is a tűzvész áldozata lett, s míg az Erzsébet-templomot, ahol a német nyelvű istentiszteleteket tartották, igen hamar rendbehozták, a kápolna tetőzetének javítását elhanyagolták, ezért a magyar nyelvű istentiszteletek tartása akadályokba ütközött. A kápolnát az okiratok „kis templom”-ként is emlegetik.

⁴⁴ KEMÉNY Lajos 42. j. alatti műve 20—23. — ZOVÁNYI, Reformáció I. 322.

⁴⁵ WICK Béla 298.

⁴⁶ Uo. 324.

Miksa királynak még 1559-ben is erélyesen kell ráírnia a tanácsra, hogy a kis templom rendbehozatalával ne késlekedjenek, hogy a magyar istentiszteleteket is megtarthassák.⁴⁷

Kassán két szerzetesrend működött. Már a XII. században megtelepedtek a domonkosok. Kolostorukat Bernardus Quidonis 1303. évi lajstroma a hat dunán-inneni konvent között „Cassa” néven a harmadik helyen említi. Kolostori iskolájukban missziós munkát végző lelkészeket, magyarul prédikáló papokat, polgári ifjakat képeztek ki, s előkészítették őket külföldi egyetem látogatására.⁴⁸ A szerzetesek fegyelmezett élete Kassán is felbomlott és botránkozásokat okozott. A rend megreformálására betelepítették a szigorúbb obszervánsokat. Szécsy Dénes esztergomi érsek a tanácsot kérte fel az obszervánsok védelmére, az elzúllott konventuálisok elűzésére, s a tanács e kérést végre is hajtotta. A megreformált domonkosok vizitát éppen Kassán tartották fenn magukat legtovább, s jó viszonyban voltak a tanáccsal is. A tűzvész okozott olyan kárt nekik, amelyet megfogytakozva már nem tudtak helyrehozni, és távoztak a városból.⁴⁹

A városban működtek a mariánus Ferenc-rendiek is. Templomuk és kolostoruk 1450-ben már fennállt. Botrányos életet folytattak, verekedéseikkel közveszélyessé lettek a városbeliekre. Nyásy Demeter érseki vikárius 1524-ben ilyen ügyben idézte őket maga elé bűnvádi eljárásra. 1550 körül a polgárok Lippay János főbíróval élükön fegyverrel rontottak a zárdára, s a rendtagokat, Kolozsvári János priort is tetteleg bántalmazták.⁵⁰ Ennek ellenére csak az 1556. évi tűzvész után távoztak a városból, miután földjeiket 25 tallér útiköltségért elzalogosították. A domonkosok kolostora 1578-ig romokban hevert, a ferencesek kolostorát és templomát a királyi kamara befedette, s a templomot szertárnak, a kolostort katonai laktanyának használták.⁵¹

Említettük már, hogy Kassa város tanácsa egyházfőhatósági jogokban királyi privilégiumok alapján kiváltságos előnyöket élvezett. A Nagy Lajos király által 1347 július 28-án kiadott szabadalomlevél szerint plébánosukat és helyettesét szabadon választhatták, s e „ius patronatus” szerint függetlenül intézkedhettek egyházi és iskolai ügyekben. A papjaik feletti bíráskodás joga is megillette őket.⁵² De egyházi felsőbbiségek kérésére, a város és egyháza különleges jogok gyakorlására kapott felhatalmazást.

„András egri püspök (1275—1305), aki akkor Kassának is főpáosztora volt, Szepesben 1290-ben kelt okiratával a kassai plébánost a bíró, a polgárok és a vendégek kérelmére kivonja az esperesi joghatóság alól, s megadja neki a hatalmat,

⁴⁷ Uo. 370—371.

⁴⁸ KEMÉNY Lajos 42. j. alatti műve 89.

⁴⁹ WICK Béla 21.

⁵⁰ WICK Béla 63. — ZOVÁNYI: Reformáció I. 232. WICK Béla 1553-ra, ZOVÁNYI legkésőbb 1550-re helyezi az eseményt. Ez utóbbi a helyes, mert Lippay ekkor volt utoljára főbíró.

⁵¹ WICK Béla 373.

⁵² WICK Béla 69.

hogy lelki ügyekben maga ítélkezzék, csupán a kétes esetekben forduljon közvetlenül a püspökhöz.”⁵³

Szécsy Dénes egri püspök — mint említettük — 1455-ben a város vezetését kéri fel, hogy a szerzeteseket megrendszabályozza.

Az eperjesihez hasonlóan alakulhatott Kassán is a helyzet. A karmeliták provinciálisa, a rend generálisának jóváhagyásával 1437. március 14-én arra kérte az eperjesieket, hogy a város legyen „felügyelője, superintendense a kolostornak”.⁵⁴

A reformáció Kassán igen korán elterjedt. Már 1521-ben meghívták iskolájuk igazgatására Melancthon tanítványát, az angol származású Leonard Coxot. Ő az 1516—1520-ig működő, s akkor a város főjegyzőjévé lett lutheránus Andreas Melczer utóda lett. Cox után tanítóként működtek: 1527-től az Eperjesről meghívott Georg Wernher, 1529—1539-ig Fridericus András, 1530-ban minden bizonytalansággal Batizi András, 1532-től Fontanus Imre. Mind a reformáció hívei és terjesztői.

A kassaiak plébánosul 1522-ben Johann Henckelt hívták meg, aki 1524-ig volt a város szolgálatában. Ekkor Mária királyné udvari papjává lett. 1526-ban visszatért Kassára, majd 1528-ban ismét Mária királyné papja, úrnője 1530-i Németalföldre távozásáig. 1531-ben schweidnitzi lelkész és boroszlói kanonok lett.

A kassai lelkészi állásban Henckelt Erdélyi Antal követte. Radikális reformátor volt, mert az óvatos humanista Henckelnek figyelmeztetnie kellett, hogy a reformok útján tapintatosan járjon el.⁵⁵

Dévai Mátyás, a „magyar Luther” 1531 derekán került Kassára. Periratai szerint a misét megszüntette, s az úrvacsorát lelkésztársától két szín alatt vette. A reformáció meggyökeresedését mutatja a fogsága miatt kitört lázadás, amelyre még harminc év múlva is emlékeztek. A Dévai kiszabadításakor hozott tanácsi intézkedések tanúsítják, hogy a város vezetősége már teljes mértékben a reformáció híve volt. 1533-ban megszüntették a Szent Lénárd-plébániát, s vagyonát közcélokra fordították.⁵⁶

Amikor Henckel 1535-től harmadízben volt Kassa plébánosa, alighanem mellette működött magyar prédikátorként Szántai István. Ő fogolyként is olyan meggyőzően védte a reformáció tanítását a segesvári hitvitán, hogy a vita bíráiul felkért kanonokok, Kálmáncsehi Márton és Enyedi Adorján felmentésüket kérték az ítélet hozatalától, mert az rájuk nézve súlyos következményekkel járt volna, hiszen Szántai érveit nem tudták cáfolni.⁵⁷

A wittenbergi egyetemen 1530—1533-ban jelennek meg az első kassai diákok, ahová a reformáció hatására iratkoztak be.⁵⁸

⁵³ RÉVÉSZ Kálmán, Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért 1550—1650. Budapest 1894. 2—3.

⁵⁴ WICK Béla 20.

⁵⁵ EtE I. 397.

⁵⁶ KEMÉNY Lajos 42. j. alatt idézett műve 11—13.

⁵⁷ ZOVÁNYI, Reformáció I. 144—145.

⁵⁸ SÓLYOM Jenő 172.

A reformációnak a harmincas években a polgárság közt való terjedésére mutatnak az ez időben készült végrendeletek. Bevezetésükben már csak az Üdvözítő Jézushoz foházkodnak, s bibliai idézeteket iktatnak be.⁵⁹

A szervezkedés magától értetődő volt mindazokon a helyeken, ahol a tanácsok aránylag függetlenül intézkedtek egyházi ügyekben. A bányavárosok, amelyekkel az öt szabad királyi város élénk kapcsolatban volt, már igen korán sürgették szervezeti szabályok készítését. Selmecbánya 1536. július 14-én azt írja Körmöcbányára, hogy mivel minden dologban egyik már, egyforma jogaik és privilégiumaik vannak, csupán az van még hátra, hogy a Biblia alapján rendezzék be istentiszteletüket és egyházszervezetüket (Kirchenordnung), s kéri a tanácsot, hogy ez ügyben minél előbb hívják össze zsinatukat.⁶⁰ Az ötvárosiak is kialakították istentiszteletük formáját, de a régi szervezeti keretek még megmaradtak. Önálló szervezkedésüket két ok váltotta ki. Az egyik — amint Zoványi írja —, a katolikus püspöki szék üresedése: „Az egyházak és lelkészek csakhamar szükségét érezték valami összetartó kapocsnak, amely elfoglalja amannak a helyét.”⁶¹ A másik ok a mind szükségesebbé váló védekezés a világi és más restaurációra törekvő egyházi hatalmasságok ellen, amelyek a függetlenségükre féltékenyen vigyázó tanácsokat intézkedésre készítették.

1545. november 15-én Lőcse, Bártfa, Kisszeben és Eperjes felkérték a bányavárosokat, hogy a királyi udvarba küldendő követeik az ő követeikkel egyértelműen járjanak el a vallásuk védelmében, s a levél végén már arról írnak, hogy tárgyalniok kell egymással az egyházaikban még fennálló hiányosságokról, mégpedig az ordinálás kérdéséről s az iskolaügy rendezéséről.⁶² Kassának az ügyből való kihagyása nem jelentette azt, hogy a város nem értett egyet a kezdeményezéssel, de ez időben nem tartozott Ferdinánd uralma alá, s követei sem lehettek jelen az uralkodóhoz indított küldöttségben.

Megindult tehát az önálló szervezkedés. Ezt készítette elő az az 1546. október 27-én kelt levél, amelyben a bártfaiak felszólították az eperjesieket, hogy a következő hónapban tartsanak zsinatot vallásuk és szertartásaik összeegyeztetésére.⁶³ A zsinatot november 2-án Eperjesen már meg is tartották.

Az 1546. november 2-i eperjesi zsinat lutheri alapon, a wittenbergi rendtartás figyelembevételével megszervezte az öt szabad királyi város esperességét, megválasztotta első esperesét, a bártfai Michael Radaschint és megalkotta az esperesség szervezeti szabályzatát.

Zoványi Jenő a Protestáns Szemle 1917. évfolyamában közölt tanulmányában kétségbe vonja, hogy a cikkek 1546-ban Eperjesen keletkeztek, s Perényi pártfogása alatt Zemplén déli részén létrejött határozatoknak tartja. Bruckner Győző

⁵⁹ KEMÉNY Lajos 42. j. alatt idézett műve 11—12.

⁶⁰ EtE III. 91—92.

⁶¹ ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi superintenciák a XVI. században. Budapest 1898. 3.

⁶² EtE IV. 442—443.

⁶³ HÖRK József, Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa 1896. 33.

alapos érvekkel cáfolja Zoványi álláspontját, s kimutatja, hogy a kánonok valóban az 1546. évi eperjesi zsinaton keletkeztek. Zoványi sem védeni nem tudta álláspontját, sem korrigálni, mert irányadó egyháztörténeti munkája 1921 novemberében, Bruckner cáfolata 1922 januárjában került nyomdába.⁶⁴ Bruckner érveit még azzal is meg fogjuk erősíteni, hogy a maga helyén egybevetjük az 1560. évi Kiszszébenben alkotott, 1546. évi kánonok kiegészítésére szánt cikkekkel.

Az esperesség szervezését megkönnyítették azok a privilégiumok, amelyekkel többé-kevésbé mind az öt város rendelkezett. Ezek alapján nagymértékben ki tudták vonni magukat az egyházi főhatóságok rendelkezései alól. A régi lelkészi fraternitási keretek is alapul szolgáltak az új szervezetnek. Lőcse sokáig megtartotta azt a kettősséget, hogy az öt szabad királyi város esperességén kívül a huszonnégy szepesi város esperességéhez is hozzátartozott, s ezzel biztosította a két esperesség szilárd kapcsolatát.

A bártfaiak tiltakoztak ugyan, hogy a már két esztendeje köztük munkálkodó Radaschint válasszák esperessé, s ezáltal olyan különmunkával terheljék meg, amely elvonja őt gyülekezetük kizárólagos szolgálatától, de az 1547. június 9-én ugyancsak Eperjesen tartott zsinat megkérte őket, hogy nyugodjanak bele lelkészüik mellékfoglalkozásába, s ezt akkor tudomásul vették.⁶⁵

Meghatározták az esperes jogkörét. Feladata volt a tanítás és az erkölcsi élet tisztasága feletti örökődés, s ebben útmutatója az *Ágostai hitvallás* és Melanchthon *Loci communes*. Ha pedig valaki észreveszi, hogy bármelyik lelkész másként tanít, ezt azonnal köteles az esperesnek jelenteni (1. cikk). A vizitációkról azt rendeli a szabályzat, hogy az esperes alkalmas időben látogassa az egyházakat (5. cikk). Tisztéhez tartozott az ordinálás, lelkészszentelés: „A lelkészek ordinációra az espereshez küldessenek, s a kiadásokat azok viselik, akiknek érdekében a felszentelés történik; de a vizitációk költségeiről a magisztrátusok együttesen gondoskodjanak.” (14. cikk.) A „De officio archidiaconi seu senioris” című 16. cikk előírja, hogy az archidiakónusnak Pál apostol Timóteushoz és Titushoz írt levele szabályaihoz kell tartania magát. Meg kell őriznie az egészséges tudományt, és a tanításnak megfelelő szent életet kell mutatnia.⁶⁶

Bár esperesek, archidiakónusok a római egyházban is végezhettek bizonyos püspöki funkciókat, Oláh Miklós érezte, hogy a reformáció esperesei jogkörének ily mértékű kiterjesztése az ő hatalmát nyirbálja meg, ezért már 1549-ben tiltakozott a bártfai tanácsnál a „titkon” végzett ordinációk ellen, mondván, hogy az nem tartozik az ő tisztükhöz.⁶⁷

⁶⁴ ZOVÁNYI Jenő, Adatok a magyar protestantizmus múltjából. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései, in ProtSz 1917. 614—617. — BRUCKNER Győző, A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. Budapest 1922. 103—107.

⁶⁵ EtE IV. 543. — ZOVÁNYI, Reformáció I. 253.

⁶⁶ EtE IV. 522—524.

⁶⁷ M. Prot. Egyht. Adattár XI. 23.

A zsinat az esperes választása és hatásköre megállapítása mellett a következő határozatokat hozta: 1. A keresztyén tanítás cikkei. 2. Az iskolákról. 3. Az ünnepnapokról. 4. A szertartásokról. 5. Az egyházlátogatásról. 6. A kiközösítésről és a tanácsok tisztéről. 7. Az egyház szolgálóiról. 8. Az egyházi tisztségviselők jövedelméről. 9. A jótékonykodásról. 10. A koldulókról. 11. A temetésről. 12. A fülbegyónásról. 13. Az úrvacsoráról. 14. A lelkészszentelésről. 15. Lelkipásztorok választásáról minden egyes helyre. 16. Az archidiakónus vagy szenior tisztéről.

Bár a zsinat lelkészek összjegyzete volt, a cikkek szekeszítésében részt vehetett Leonhard Stöckel bártfai rektor is. Hatását és iskolai rendtartását tükrözi az iskolákról szóló 2. cikk.

Az ünnepekről szóló 3. cikk utolsó rendelkezése a templomban énekelhető énekek kijelölését az esperes feladatává teszi.

A szertartásokat szabályozó 4. cikk megőrzendőnek tartja a matutinumot és vesperát, de eltörli a nagymisét. Elrendeli, hogy a lelkészek továbbra is „tisztas öltözékben” járjanak, s az eddig is használt papi öltönyöket viseljék a szentségek kiszolgáltatásánál és a prédikációnál.

A 6. cikkben intik a tanácsokat, hogy Isten törvényeinek igaz őrei legyenek, nyilvánvaló bűnöket ne tőrjenek, nehogy az egyház az eltörölt exkommunikáció visszaállítására kényszerüljön.

A 12. cikkben elrendelik a fülbegyónás fenntartását és az úrvacsora szentségének kiosztásánál a wittenbergi egyház rendtartásának követését.

Ezeket a cikkeket annyira irányadónak tartották, hogy még az 1590-ben tartott bártfai konventen is ezt írták alá a lelkészek és fogadták el irányadónak esperességük számára.⁶⁸ Ezt fogadta el tanítása és munkája irányítójául kassai szolgálata idején Huszár Gál is, s ellene az éberen őrködő Radaschin részéről soha semmi kifogás nem merült fel. A kassaiak pedig később a szabályzat megtartása kérdésében Huszár Gált állították példaképül Csabai Mátyás elé.

Kassa egyházfőhatóságilag az egri püspök alá tartozott. E méltóságot 1557 óta Verancsics Antal töltötte be. Kezdetben tudomásul kellett vennie az öt szabad királyi város egyházi függetlenségét, hiszen a bányavárosokkal együtt ígéretet tettek arra, hogy a régi egyháztól és annak vezetőitől nem kívánnak elszakadni, s köteles járandóságait sem jobban, sem rosszabbul nem fizetik, mint előzőleg. A tizedjövedelmek azonban a reformáció erősödésével egyre jobban megcsappantak, ami a püspököt érzékenyen érintette. Amikor pedig Ferdinánd haragja a Miksa pártfogolta Huszár Gál ellen fordult, Verancsics a hatalmát biztosító kánonjogra támaszkodva, a város egyházi kiváltságait semmibe véve kívánta érvényesíteni jogait. A püspök és a privilégiumait védő város között kíméletlen harc kezdődött. Az események megértéséhez nélkülözhetetlen Verancsics személyiségének ismerete.

⁶⁸ Uo. II. 14.

A török veszély elől Dalmáciába költözött boszniai nemes családból származott. Atyja Ferenc, sebenicói patrícius polgár, anyja a traui eredetű Statileo Margit, Statileo János későbbi erdélyi püspök nővére. Ő vállalta a négy fitestvér és több nővér közül Antal nevelését. Pártfogása révén nem egészen húsz éves korára scardoniai, majd veszprémi kanonokká és somogyi főesperessé lett. Ezzel az anyagi megalapozással iratkozott be a padovai egyetemre. Az olasz humanizmus és könnyed életforma meghatározóvá lett az ifjú számára. Nagybátyja 1528-ban erdélyi püspökké lévén, unokaöccsét hazahívta maga mellé, s megszerezte neki a budai prépostságot, majd 1530-ban kijárta, hogy Szapolyai titkárává legyen. „Eszményképe volt a titkárnak, urának és parancsainak élt.”⁶⁹

Nehéz őt főpapként értékelni, mert a hitbeli meggyőződésnek nem sok nyomát találjuk életében. Saját vallása sem érlelődött benne soha meggyőződéssé, a reformációt pedig „csak mint távoli és elvesző hangot hallotta s életet átformáló jelentőségét nem is sejtette... Az egymással éppen a vallás kérdéseiben vitába keveredő két barátját, Jacobinus Jeremiást és Hontert a humanista barátság varázsos erejével igyekezett egymással megbékíteni.”⁷⁰ Felszentelését és első miséjét talán egyetlen érsekké lett püspök sem húzta olyan hosszú ideig, mint ő. Csak mint politikus, diplomatát, műgyűjtőt és humanistát értékelhetjük. Szekfű Gyula írja róla: „igen világias ifjúság után, minden belső elhivatottság nélkül nyeri el egymás után a magas egyházi méltóságokat, diplomáciai és politikai szolgálata fejében”.⁷¹

Szapolyai és Izabella diplomatájaként kezdte pályafutását, s e minőségében nemcsak az ország legtöbb főpapjánál és főúrnál fordult meg, hanem minden akkor politikailag számbajövő államban: Angliában, Bécsben, Boszniában, Franciaországban, Lengyelországban, Németországban, Rómában, Velencében, majd Ferdinánd szolgálatában két ízben beutazta Törökországot, s Európát Spanyolországtól Oroszorszáig. Megismerte ezek szokásait, életét, politikusait, diplomatáit, művészeit és tudósait. Az akkori társadalom legmagasabb köreiből forogva elsajátította a finom társalgási modort, a hízelgő szépmondást, a képmutató bókolást, a tettetett alázatosságot és a diplomaták ravaszságát.

Diplomáciai taktikával hagyta el Izabella udvarát is és lépett Ferdinánd szolgálatába. 1549-ben formasierüleg kilépett Izabella szolgálatából, és Krakókba távozott, Petrovich Péter és Fráter György ajánló levelével zsebében. Utazgatott, kerülőket tett, előkészítette a talajt, s Ferdinánd udvarába érkezett vissza, aki szintén diplomáciai szolgálatba állította. 1553. június közepén Zay Ferencsel együtt a portára küldte béketárgyalások céljából. Kiküldetése után pár hónappal elnyerte az akkor már címzetes pécsi püspökséget, majd 1557 októberében az egri

⁶⁹ THALLÓCZY Lajos, Csömöri báró Zay Ferenc. Budapest 1885. 70.

⁷⁰ KERESZÉNYI Dezső, Kolostor és humanizmus Mohács után, in Magyarságtudomány 1936. 194.

⁷¹ HÓMAN Bálint—SZEKFI Gyula, Magyar történet III (Budapest 1941—1943). III. 235.

püspökséget. Ferdinánd még ugyanebben az évben „ius patronatus”-t adományozott neki a püspöki megyéjében levő összes egyházak fölött, a nagyprépost és a pánkotai főesperes feletti kegyúri jogot önmagának tartva fenn.⁷² Verancsics e jogával hadakozott később a városok, Kassa ellen is. 1569-ben az egri püspökségből az érseki székbe emelkedett.

Egyházi tevékenységét is diplomáciai módszerekkel folytatta. Kierőszakolt császári rendeletek mögé bújva, a háttérből igyekezett célját elérni, „fortéllal élve”, „semmit erőszakkal nem cselekedve”, „magát védve”, a császári rendeleteket „maga elé paizsul tartva” — mint írja önmagáról.⁷³ Csel volt a fegyvere, s szükség esetén a célra vezető hazugság.

Diplomáciai feladatokon kívül igyekezett betölteni az udvari költő körülrajongott szerepét is. Mátyás király udvarát szerette volna Szapolyaiéban megvalósulva látni. Szenvedélyesen gyűjtötte „a legfényesebb királynak és legvitézesebb Achille-sünnöknek” emléktárgyait. Ferdinánd és Miksa gyűjtő szenvedélyének mindent feláldozott, de nem volt hajlandó lemondani egy serlegről, amely még Mátyás királyé volt. A legnagyobb öröm akkor érte, amikor rábukkant a reneszánsz-király udvari történetírója, Bonfini műve elveszett ötödik decasa első öt könyvére. A Mátyás-hagyomány egy másik lelkes ápolójának, Geszti Gáspárnak ekkor írta e jellemző sorokat: „Te és a hozzád hasonlók bizonyára édesnek, kedvesnek, csókolnivalónak fogjátok tartani ezt az újságot.”⁷⁴

Udvari költői babérokat szerezni hivatott költeményei dagályosak, sem jobbak, sem rosszabbak a többi enemű alkotásoknál. A hit dolgai nem találtak bennük hangot, a reformáció vallásos költészetétől távol vannak, mint ég a földtől. Bennük az élet örömei szólalnak meg: „amor, nummus, nox et Bacchus”.⁷⁵

Humanizmusa sokféle szálból szövődött. Padovában az olasz humanizmust szívta magába, majd áthatotta a János király udvarában is élő Erasmus-tisztelet. A reformátor-humanista Melanchthon iránt rajongó szeretet töltötte el. Melegen emlékezik a „genius Cracoviensis”-re. Erdélyben megismerkedett a tudományos szász humanizmussal, és barátságát kereste azoknak a polgári humanistáknak, akik egyben reformátorok is voltak. Egy közös ismerősüket levélben kéri, hogy közvetítse Honterusszal való megismerkedését: „Már híreből is annyira szeretem és annyira vágyódom utána, hogy a Jóistenre mondhatom, szeretetem netovábbját érné el, ha személyesen megismerkedhetném vele. Alig mondhatok mást, minthogy nagyon szeretném, ha barátom és bizalmasom lenne.”⁷⁶ Több maga ajánlása után megszületett a Honterus haláláig tartó barátság, amelyben Honterus volt a higgadtabb, Verancsics a rajongóbb. Barátság fűzte még a reformációt munkáló Christian Pomariushoz, Valentin Wagnerhez, Martin Brennerhez, Giorgio Blandratához, a

⁷² Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Szerkeszti Kandra Kabos. Eger 1885. I. 159.

⁷³ VÖM VIII. 186—187.

⁷⁴ TOLNAI Gábor, Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Budapest 1939. 54.

⁷⁵ KERESZÉNYI Dezső 70. j. alatt idézett műve 192.

⁷⁶ VÖM VIII. 12.

felvidék reformátorai közül Leonhard Stöckelhez. 1550-ben egy barátjának Kálvin *Anti-Interim* című könyvét küldte cserébe, s hagyatékában is sok protestáns könyvet találtak.⁷⁷ Mindez nem akadályozta meg abban s lelki gátlást sem jelentett számára, hogy püspöki hatalma és javai védelmében ne járjon el kíméletlenül a reformáció híveivel szemben, akik útjába kerültek.

Verancsics a jelennek élt, s a pillanat örömeiben találta meg élete tartalmát. „A nyakas erdő- és hegylakó nép” között örök nosztalgiával gondolt az ifjúkor könnyed életére, „a velencei legelőkelőbb családokra” és „a barátokkal való poharazgatásokra”.⁷⁸ Alkatilag is érzéki volt, ajkai duzzadtak és élvetegek, egész lénye nőies. Olaszba oltott délszláv temperamentumával mindenkor erős vonzalmat érzett a gyöngébb nem iránt. Orsolyához és Magdolnához való szerelmét az utókor mentegetni próbálja, de az ő életében a megbánásnak és megtérésnek még nyomai sem merülnek fel, sőt Kerecsényi megállapítja, hogy „tisztos és kevésbé tisztos szerelmeire való emlékezéseiben az a fajta leplezetlenség kellett magát, amely még olaszországi egyetemi éveinek maradéka”.⁷⁹ Rajongó hangon dicséri barátjának a bécsi asszonyok szépségét. Levélben eleveníti fel Maddalena Malvezzihez való viszonyát, amikor megrohanja az öregedés szomorúsága. Kapcsolatuk megszakadása után tíz évvel is vágyakozva gondol vissza a múltra: „A te szépséged is elmúlik és bizonyára rólam is lefoszlott az a varázs, amely téged hozzám csatolt. De én nagyobb dolgot szerettem és csodáltam benned, mint szépségedet és virágzó ifjúságodat. Szerettem erkölcsödöt, mely nem ismerte a korynthusi kapzsiságot, szerettem kellemes, derűs modorodat. És szerettem végül, hogy értettél a zenéhez. Úgy énekeltél és játszottál lanton — szomorú és víg dalokat —, hogy legyőzted volna Ariont és álomba ringattad volna magát Árgust is.”⁸⁰ De nemcsak a zenét szerette, hanem a táncot is, amelynek Martinuzzi hasonlóan mestere volt. A cinquecento fenntartás nélküli csodálatával volt eltelve a tánc iránt, s egy orvos táncától versre ihletve, költeményében szinte kimeríti a táncmozdulatok minden szinonimáját.⁸¹

Életmódja, életstílusa, országvédelmi kötelezettségei nagy anyagi áldozatot kívántak, de természete is szerfölött anyagiassá tette. Szűkmarkú volt mindenkivel, még családjával is. Anyagi okokból rabjaival olyan kegyetlenül bánt, hogy a pogány Veli bégnek kellett megfeddenie a keresztyén főpapot.⁸² Bornemisza Péter talán ilyen okokból is nevezi valószínűleg őt „lator Pispék”-nek, akit arra sem méltat, hogy nevét leírja.⁸³

Verancsics az élet felszíni rétegeiben mozgott. Előtte nem lebegtek eszmék, csupán egy életstílus, amelynek megfelelő keretül szolgálhatott volna egy anyagilag

⁷⁷ SIKLÓSSY László, Verancsics Antal, mint műpártoló, in BpSz 1918. 394—420.

⁷⁸ VÖM XII. 212.

⁷⁹ KERECSÉNYI Dezső 70. j. alatti mű 193.

⁸⁰ VÖM VII. 68.

⁸¹ VÖM I. 200.

⁸² TAKÁTS Sándor, Rajzok a török világból. Budapest 1915. I. 221—222.

⁸³ ÖK 861.

erős püspökség. Az egri püspökség azonban széthullóban volt. A reformációt követő lelkészek és gyülekezetek igyekeztek kivonni magukat főhatósága alól, a püspökségi javak pedig szinte elvesztek Perényi, Telekessy, Forgách, Alaghy és mások állandó foglalásai miatt. Verancsics püspöksége hatalmi és anyagi erejének visszaállításáért harcolt, mert ezek csorbítását „püspök létemre nem tűrhetem” — mint írja.

Oláh Miklós a „Respublica Christiana” nevében cselekedett, mert meggyőződése volt, hogy a török elleni győzelemnek, a nemzeti nagyságnak feltétele a politikai egység, annak alapja pedig a hitbeli egység. Igyekezett segíteni a paphiányon, hittani útmutatást adott, iskolát reformált. Verancsics az érvényesülését biztosító egyházi jog és hatalom alapján cselekszik. Nem bocsátkozik hittani fejtegetésekbe, nem prédikál és nem prédikáltat, nem ír egyházi munkákat, nem állít iskolát. Az egész reformációt fegyelmi ügynek tekinti, és a kánonjog alapján kívánja felszámolni. Bucsay Mihály szerint „a hatalom és rend kérdésében az észak-olasz renaissance-állambölcselek tanácsán járva nem ismert tréfát. . . a reformáció hittani tételei ellen nem szállt síkra. Annál keményebb kézzel, következetesebben és a klasszikus idők jogászgondolkozásán csiszolt elméiell igyekszik helyreállítani egyházmegyéjében a püspök hatalmát és tekintélyét, egész anyagi és lelki birtokállományát.”⁸⁴

Ilyen érvek hangoztatásával és eszközök alkalmazásával járt el Huszár Gál és a kassaiak ellen is, amikor a reformátor elnémítására és a reformáció felszámolására elérkezettnek látta az időt. Ebben is alighanem a Miksa ellen küzdő s az egyházi függetlenséget élvező Kassa védelmébe helyezett Huszár Gált büntetni akaró Ferdinánd király hűséges és engedelmes hívének akart mutatkozni.

HUSZÁR GÁL BEIKTATÁSA

Huszár Gált 1560. Oculi vasárnapját követő negyedik napon (feria quarta post Oculi), vagyis március 20-án, csütörtökön iktatták be a magyar lelkészi tisztsébe a város ünnepélyes közgyűlésén.⁸⁵

Beiktatását elősegítette, s talán a közgyűlésen is jelen volt a két jó barátságban levő főkapitány, Telekessy Imre, a kassai és a felső-magyarországi hadak főkapitánya és Forgách Simon, aki 1559 telén vonult kassai szállására a királyi hadak egy részével. Mindketten latba vethették tekintélyüket a magyar lelkészi állás betöltése érdekében. Forgách Simon befolyása azzal is emelkedett, hogy Huszár Gál beiktatása után tíz nappal Ferdinánd király testvéreivel együtt az ország bárói közé emelte.

⁸⁴ BUCSAY Mihály, Szegedi Gergely, a kálvini irányúttörője hazánkban. Budapest 1945. 84. — Vö. SÖRÖS Pongrácz, Verancsics Antal élete. Budapest 1898. és uő, Verancsics és a reformáció, in Katolikus Szemle 1897.

⁸⁵ AMK Protocollum 1559—1562. Acta iudiciaria H III/2. maculatura 11. 30b—31a

A bíró a már másodízben megválasztott buzgó lutheránus, magyarokkal is rokonszenvező Laurentius Goldschmiedt volt, a jegyző pedig Leonhard Cromer.

Szükségesnek tartom pontosan közölni a kétrébe hajtott fólia formátumú jegyzőkönyv makulatúráját, amelyet a közgyűlésen jegyeztek le, mert később, amikor a purumba másolták, a magyarokat kihagyták belőle. A latin eredetit magyar fordításban közlöm.

„1560. Oculit követő negyedik nap.

Huszár Gál.

E napon a szenátus és a teljes közgyűlés színe előtt felvételre a magyar prédikátorságra, azzal, hogy az evangélium tiszta tanítását hirdeti, erre nézve az egyházban Tamás lelkész urat szuperintendenséül elismeri, minden egyházi ügyben tőle függ, reá hallgat és őt követi. Ő megígérte a szenátusnak, hogy azt a tant tanítja, amelyet Isten Fia, előljáró mesterünk az atyák őrizetére bízott és a világnak kinyilatkoztatott és amelyet mindeddig ő is tanított. Úgy legyen. A szenátus pedig elhatározta, hogy a lelkész, az egyház és iskola szolgálival a következő módon fizetessék. Mégpedig: Két prédikátor legyen, német és magyar, akiknek fejenkint adni fog:

40 forint évi járandóságot,

16 forintot élelemre,

12 köből gabonát,

2 hordó kassai bort,

2 vágósertést.

A két diakónusnak, a magyarnak és a németnek is fejenkint:

16 forint évi járandóságot,

16 forintot élelemre,

12 köből gabonát,

2 hordó kassai bort,

1 vágósertést.

A szláv prédikátornak:

16 forint évi járandóságot,

16 forintot élelemre,

12 köből gabonát,

2 hordó kassai bort,

2 sertést.

Az iskolamesternek, mivel felesége van:

16 forintot élelemre,

12 köből gabonát,

2 hordó kassai bort,

2 sertést.

Ha pedig megszűnik nős lenni, tartozik az élelmet a kántorral és nyelvtanítóval együtt a lelkészi asztalnál elfogadni. Történt az Oculit követő negyedik napon, amely 1560. március 20-án volt.”

A kassai egyház tisztségviselői tehát a következők voltak: A Huszár Gált beiktató közgyűlés előtt pár nappal választották a német lelkészi tisztre Thomas Frölichet, akit Hilariusnak vagy Benznek is neveztek. Eperjesen született, ezért nevét gyakran „Thomas Epperiensis”-nek is írja. 1551. október 5-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1552-ben ott szentelték pappá. Először Besztercebányára, majd onnan

1554-ben a Selmecbányához tartozó Hodrusbányára hívták lelkésznek. Tudásával, szorgalmával, az iskolaügy felkarolásával gyülekezete és felettesei megbecsülését vívta ki. Amikor 1560 elején meghívták a kassai német lelkészségre, nehezen tudta kieszközölni a selmecbányai tanács elbocsátó levelét. A kassai lelkészi állást Frölich először csak egy próbaévre vállalta, azzal a feltétellel, hogy a város köteles legyen védeni őt Verancsics esetleges üldözése ellen. Békés természete alkalmassá tette, hogy az egyházi és nemzetiségi ellentéteken munkálkodjék. „Melanchthon híve lévén, vallásos meggyőződése egyaránt távol állt a flacianizmustól, mint a kálvinizmustól.”⁸⁶

Frölich diakónusa Hieronymus Windek volt, a szláv prédikátor az 1538-ban Wittenbergben tanult, 1559-ben Lőcséről meghívott Hieronymus Melas.⁸⁷

A rektor Csabai Mátyás volt, s collaboratora, segédtanítója Nathanael. Csabai Stöckel tanítványaként került a wittenbergi egyetemre, s alapítótagja volt az 1555. június 24-én megalakult „magyar coetus”-nak. 1557-ben hívták meg a kassai rektorságra, majd Huszár Gál után a prédikátorságra. Közeli barátságban volt Szikszai Fabricius Balázssal. Kassán polgárjogot szerzett, s ott is halt meg 1562-ben.⁸⁸

Huszár Gált a beiktatáskor felszólították arra, hogy az evangélium tiszta tanítását hirdesse. Ráth György szerint e felhívásra „ő némiképp kitérőleg válaszolt, ígérve azon tanok terjesztését, melyet az Üdvözítő a világnak feltárt s maga is eddig hirdetett.”⁸⁹ Ez a beállítás azonban, hogy Huszár Gál kitért volna a nyílt válasz elől, nem állja meg a helyét. A reformátornak ekkor is, később is nyílt álláspontot kellett vallania Kassán, ahol nagyon is komolyan vették a lutheri tanítást. Vallomása csupán a jegyző summázása egy ennél minden bizonnyal részletesebb nyilatkozatnak, amelynek a római egyház elleni éle van.

A közgyűlés a megbékélés jegyében zajlott le. Ez abban is megmutatkozott, hogy a gyakran részrehajló módon megállapított fizetéseket is kiegyenlítették, ezzel eleget téve Huszár Gál még Magyaróvárról megírt kívánságának, amely szerint reméli, hogy a tanács fizetését „nem fogja levágni”. A szláv prédikátor javadalma-zása a diakónusokétól annyiban tért el, hogy egy helyett két vágósertést kapott.

Mind a magyar, mind a német lelkész mellett egy-egy diakónus is szolgált. A tisztség, elnevezésével együtt, a római egyház hagyatéka volt. Segédszolgálatot végeztek a lelkész mellett. Ilyen volt a templom rendjének fenntartása, az úrvacsorai bor begyűjtése, segédkezés a keresztelelnél, úrvacsoraosztásnál, ahol főként a kehely nyújtása volt a feladata. Katechetikai, kátéoktatási munkát is végzett, s paróchusa engedélyével prédikálhatott. Gondozta az egyház pénzügyeit s végezte

⁸⁶ Frölichről: RÁTH Id. h. 21.

⁸⁷ Kemény Lajos 42. j. alatti műve 23. — Sólyom Jenő 174.

⁸⁸ SZABÓ Géza, Geschichte der ungarischen coetus an der Universität Wittenberg. Halle/S. 1941. — Forrásközlések Csabaira: ItK 1909. 178—179, 1912. 228, 477—478.

⁸⁹ RÁTH 8.

a szeretetszolgálatot. A római egyházban „minister extraordinarius”, átmeneti tisztt a papsághoz, a protestánsoknál később segédlelkész.

Huszár Gál diakónusa Bornemisza Péter volt, akit 1560. január 10-én írt levelében ajánlott a kassai tanácsnak. Sorsa Kassán egybefonódott Huszár Gáléval.

Huszár Gált, s bizonyára a szláv prédikátort és az összes egyházi alkalmazottat arra kötelezték, hogy Thomas Frölich német lelkipásztort „szuperintendensük”-ül elfogadják. Ennek tartalmát is meghatározták: az evangélium tiszta tanítására való felügyelet és az egyházi ügyek irányítása. Ez az intézkedés csupán Kassára vonatkozott, hiszen a felső-magyarországi öt városban, a kassaiak választása alapján is, a valódi szuperintendensi jogokat Michael Radaschin bártfai esperes gyakorolta. Frölichnek ezt a megbízatását az „igazgató-lelkészi” feladatkörrel jelölhetjük. Ez egyházi szempontból a múlttal szemben lényeges előrelépést jelentett. Eddig a tanács gyakorolta az egyházfőhatósági jogokat minden tekintetben a lelkészek felett. Az előző lelkész híványában még ez állt: „Hivatásában és egyházi kötelmeiben senkit se ismerjen el előjárónak, csupán a bíró urat és a szenátust.”⁹⁰ Az öt szabad királyi város rendtartása tehát eddig megegyezett a szászokéval, akiknél a városok előjáróságai, az ügynevezett szász székek gyakorolták a lelkészek fölött az egyházfőhatósági jogokat, örködték a tanítás tisztasága és egysége fölött, s végezték az egyházkormányzás feladatát. A tanácsok — talán Luther világi és lelki kormányzásáról szóló tanítása hatására is — fokozatosan korlátozták egyházkormányzati jogaikat. Amikor egyházaik fölöttes szervévé, szabályzatokkal körülhatárolva, szuperintendensi joggal felruházva esperest választottak, kormányzati, felügyeleti joguk egy részét neki engedték át. Ezt tették városukon és gyülekezetükön belül, amikor Frölichet szuperintendensül választották. A „világi felsőség” és „patronatus” tiszttét megtartották, az egyház felügyelő szervévé pedig lelkészjellegű személyt állítottak.

A KISSZEBENI ZSINAT

Ferdinánd király, miután hatalmas megnövekedett azzal, hogy német-római császárrá lett, Oláh érsek szorgalmazására, két törvénytelen rendelettel is elősegítette a restauráció megerősödését. Az 1559 január-februárjában tartott országgyűlési határozatokat megtoldotta egy önkényes rendelkezéssel, amely szerint vizitációkat kell tartani, és a főpapok által vizsgálat céljából zsinatra idézetteknek kötelező a megjelenés. 1560. április 10-én pedig Bécsben adott ki egy rendeletet Forgách Ferenc váradi püspök ellenjegyzésével, amelyet ugyancsak jogtalanul befoglaltak az ország törvénykönyvébe. Ez kimondja, hogy az összes elzalogosított, eladományozott és elidegenített egyházi birtokot vissza kell venni, még abban az esetben is, ha jogos tulajdonosaik már nem léteznek. Maga a császár ígéri, hogy ennek érdekében „minden módról” gondoskodik.⁹¹

⁹⁰ AMK Causa Galli Huszár. 2249/1560.

⁹¹ Zsilinszky I. 89—93.

Már az 1559. évi törvények alapján Oláh érsek két rendeletet is kieszközölt Ferdinánd királytól, amelyekben széles körű felhatalmazást kapott vizitációk tartására, zsinatokra való idézésekre, s arra, hogy a felvidéki városok lutheránus papjait és prédikátorait vagy visszatérítse az egyházba, vagy eljárjon ellenük. Ezek alapján Oláh meg is kezdte a vizitációk tartását és biztosok küldését.

Verancsicsról is olyan hírek érkeztek, hogy hasonló módszerekkel fogott hozzá az Eger körzetében levő „eretnekek” felszámolásához. Ő is két rendeletet kapott Ferdinándtól. A saját részére címzettben a király felszólítja őt a szakadárak megfenyítésére, a katonaságnak és a nemességnek a reformációtól való elrettentésére, a lutheránusok pártfogóinak megbüntetésére. A lutheránus lelkészekhez, iskolamesterekhez és oltalmazóikhoz intézett levélben a császár három feltételt szab meg: vagy visszatérnek a katolikus vallásra és javadalmaikat visszakapják, vagy aláírással kötelezik magukat a távozásra, vagy bilincsbe verve börtönbe kerülnek.

Verancsics e rendeletek birtokában február 5-ére magához rendelte a lelkészeket és iskolamestereket, s rá akarta venni őket a távozásra. Mivel ezek erről hallani sem akartak, a püspök dühbe gurult és kijelentette: „Az eretnekek hűtlensége és macacssága esetében egyedül az erőszak alkalmazásának van helye.” Elrendelte bebörtönzésüket is, mert „elég már a vitatkozásból és levelezésből”.

A nemesség és katonaság ekkor csapatostul ment követelni prédikátoraik és iskolamestereik szabadon bocsátását. Verancsicsot először megrémítette a katonák nem várt lázadása, akik „nem igen mérsékelt hangon lármáztak” — mint írja. Ő azonban „fortélyal élt”: a császár rendeletét tartotta eléjük, mondván, hogy „kényszer alatt áll”. Végül abban egyeztek meg, hogy a lelkészek és iskolamesterek Egertől húsz mérföldre távoznak és többé nem térnek vissza.

A papjaikat és rektoraikat veszítettek küldöttségekkel, levelekkel is felkeresték Ferdinándot, s azzal fenyegetőztek, hogy Eger nemsokára János Zsigmond kezére jut. Verancsics pedig tömegesen bocsátotta el az engedelmességet megtagadó katonákat.⁹²

Oláh Miklós 1560. május 5-ére exkommunikáció terhe alatt az összes papot zsinatra idézte, s Derecskey János honti és Kányafalvi György barsi esperessel vizitációkat tartatott, az eretnek papok elűzésére parancsot adott. Ferdinándtól pedig vizsgálóbiztosok kirendelését szorgalmazta a városokba. Mindezek arra készítették az öt szabad királyi város esperességét, hogy a lehetséges problémákat egységesen megvitassák, s megelőző intézkedéseket foganatosítsanak. E célból hívták egybe 1560 júliusában Kiszzebenbe az öt szabad királyi város egyházmegyei zsinatát.

A zsinat közös védelmi határozatban szögezi le, hogy ha egyházi személyzetük bármely tagját az esztergomi érsek vagy az egri püspök elé idéznék, az érintett város semmit ne tegyen a többiek beleegyezése nélkül. Erre hivatkozik Thomas Frölich promemóriája: „Diese Beschwerne hab ich einem ersamen Rhat den 20.

⁹² VÖM VIII. 144—151, 186—187, 271—272.

Martii fürgetragen 1561.” Aláírása: „Thomas Frölich von Eperies”. Kívül más kézzel rávezetve: „Gravamina domini pastoris ecclesiae Cassoviensis 1561.”⁹³

Az egyházmegyére vonatkozóan ez a zsinat szabályozta a szertartásokat. Ez kitűnik a kassai tanácsnak Szent Gergely pápa napján, 1562. március 12-én kelt jegyzőkönyvéből, amelyet mindeddig félreértettek vagy leszűkítve értelmeztek. A jegyzőkönyv szövege a következő: „a tanács és a város teljes közgyűlése a plébános által a gyűlésbe beidézte Csabai Mátyást és János magyar káplánt és megintette őket, hogy a szertartásokban egyházi öltözéket használjanak és a lelkész úrnak a hitbéli és egyházi ügyekben engedelmeskedjenek, és *azokhoz a szertartásokhoz tartsák magukat, amelyek egyházunkban mindeddig megtartattak, mégpedig úgy, amint az elmúlt években Kisszebenben a szomszédos felvidéki városok lelkészei és egyházi szolgálói azokról Huszár Gál egyetértésével is döntöttek és megegyeztek*, nehogy a szertartások különbözősége, vagy a fehér öltözék (alba) mellőzése miatt a városban alkalom támadjon a tömeg számára nyugtalanságra vagy félreértésre. Csabai Mátyás azonban azt válaszolta, hogy az említett bajoknak sohasem volt, de nem is akar lenni okozója, azért, ha urai nem akarják elfogadni feltételeit, inkább nem prédikál többé, és kéri e tisztától való felmentését.”⁹⁴

Csabait és a magyar prédikátort tehát három dolog miatt intik meg: 1. a szertartásokban egyházi öltözéket, albat viseljenek, 2. egyházi ügyekben lelkész előljárójuknak engedelmeskedjenek, 3. a Kisszebenben tartott zsinaton elrendelt szertartásokhoz tartsák magukat. Az előző magyar prédikátort, Huszár Gált pedig példaként állítja eléjük a lutheránus kassai tanács és közgyűlés.

Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a szertartásoknak ez a szabályzata írásban is feltalálható a pozsonyi evangélikus egyház kéziratárában. A téves datálás azonban megtévesztette a kutatókat, amelyet a másoló a címben vétett el: „Articuli Synodi ecclesiarum Quinque Civitatum, videlicet Bartphensis, Eperiensis, Cassoviensis, Cibiniensis et Leutschoviensis” — s vagy nem tudván elolvasni a helyes évszámot, vagy tévedésből fűzte hozzá: „circa annum 1550 conscriptis”.⁹⁵ A Servet eretnekségére történő utalás 1550-ben anakronisztikus. Az is kizárt dolog, hogy a már bevezetett szertartásokat szinte évről évre újra szabályozták volna, ami sok fáradságot és a gyülekezetek szempontjából nagy tapintatot követelt volna. Éppen az idézett jegyzőkönyv mutatja, hogy az egyszer megállapított rendhez milyen szívósan ragaszkodtak.

Ha egybevetjük az 1546. évi eperjesi zsinaton alkotott kánonokkal, azt tapasztaljuk, hogy a kettő tökéletesen kiegészíti egymást. Az eperjesi kánonok szabályozták az esperesség teendőit, de a temetést kivéve nem szólnak a szertartásokról. A kisszebeni kánonok nem érintik a már előzőleg szabályozott esperességi ügyeket,

⁹³ RÁTH 9—19.

⁹⁴ TT 1890. 198.

⁹⁵ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 13—19. Az 1970-es évek elején a pozsonyi Liceálna knižnicában jelzet nélkül volt, az 1970-es évek végén a könyv- és levéltár renoválása miatt három különböző helyen raktározott anyagban nem találtam.

de 26 cikkben szólnak a szertartásokról, az istentiszteleten követendő és kerülendő szokásokról, a lelkészek viselkedésének és öltözködésének szabályairól, a perikópák használatáról, a megtartandó ünnepekről, a kátétanításról, a keresztelésről, esketésről, a menyasszony és a szülőasszony templomba vezetéséről stb. A temetésről nem rendelkeznek, mert azt az 1546. évi eperjesi kánonok részletesen szabályozták.

Mindezek alapján állíthatjuk, hogy ezek az 1560. évi kisszebeni zsinat határozatai, amelyeket Huszár Gál nemcsak elfogadott, hanem készítésükben is bizonyára segített.

Csaba és a magyar prédikátor megintésével kapcsolatban szólnunk kell még az alba használatáról. Az 1546. évi eperjesi zsinaton alkotott kánonok elrendelik, hogy a lelkészek az eddig használt papi öltönyöket viseljék a szentségek kiszolgáltatásánál és prédikáció alkalmával.⁹⁶ A kisszebeni zsinatnak „Az egyház szolgáló tisztés életé”-ről szóló 3. cikke tiltja „az öltözékben való lazaságot”. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az alba használata vagy elvetése semmit sem árul el valakinek hitvallási hovatartozásáról. Lutheri irányúak is elvetették, mint a római egyház maradványát. Ferdinánd király 1527. augusztus 20-án kiadott rendelete az alba viselését a római egyházhoz való tartozás jeleként sorolja fel, s mellőzését fogsággal fenyegeti. A vizitációs kérdések között is szerepel, hogy a lelkész viseli-e az albát. Wittenbergben is eltértek az álláspontok és szokások. A radikálisan lutheránus Johannes Sommer is elvetette az alba használatát, s azt csak később vezették be újra.⁹⁷ Csabai az alba elvetésével viszályt szított ugyan, ellentmondott egy egységesen elfogadott szabálynak, de ez nem jelentette akkor még feltétlen helvét irányba hajlását.

Huszár Gál pedig kassai magyar lelkipásztori munkáját az 1546. évi eperjesi és az 1560. évi kisszebeni zsinat rendelkezései szerint végezte.

LELKIPÁSZTORI MUNKAKÖRE

A magyarság jogait védelmezőknek köszönhetően a megbékélésnek és együttműködésnek igen hamar mutatkoztak jó jelei. Az eddigi szokás szerint a nagytemplom, az Erzsébet-dóm a németeké volt, a kistemplom, a Szent Mihály-kápolna pedig a magyaroké. A nagytemplomban a magyarok — Pethő lelkész meghívólevele szerint — csak szerdán és pénteken taníthattak, és minden második vasárnap oszthatták az úrvacsorát. Huszár Gál beiktatása után még két hét sem telt el, amikor „a plébános, a magyarok és szlávok prédikátora, az iskolamesterrel és Nathanael collaborátorral együtt” közösen tolmácsolták „a magyar polgárság bizonyos kívánságait”. A szenátus ezeket meghallgatva, április 3-i határozatában

⁹⁶ EtE IV. 523.

⁹⁷ SZIMONIDESZ Lajos 37. j. alatti műve 163.

kimondta, hogy „a magyar prédikáció mindenkor vasárnap reggel legyen, és utána szokott módon 12 órakor a német, azután a kátét németül a nagy, magyarul pedig a kis (templomban) tanítsák. Az esti imádságot követően németül prédikáljanak a nagy templomban. Viszont a hét második napján Huszár Gál, ha akar, reggel magyarul taníthat a nagy templomban, és szokott módon fehér ingben (albában) keresztelhet gyermekeket. A fennmaradt napok felváltva a magyar és a német prédikátornak legyenek szentelve.”⁹⁸

Zoványi Jenő félreértette ezt a határozatot, s Huszár Gál feltételezett szakramentáriussága ellen irányulónak tartja, amikor megállapítja, hogy „pár hét múlva azonban már szükségesnek látták arra is elkötelezni, hogy albában kereszteljen”.⁹⁹ Ez a határozat nem kötelezés az alba használatára, hanem kérés és engedély a nagytemplom gyakoribb igénybevételére. Huszár Gált nem kellett az alba viselésére kényszeríteni, sőt ebben a város később Csabai Mátyás elé példaként állította.¹⁰⁰

Huszár Gál prédikációi Kassán ugyanúgy, mint Magyaróváron, sok embert megmozgattak, s a Szent Mihály-templom kicsinynek bizonyult. A polgárság és a katonaság, akik később lázadásra is készek voltak prédikátoruk érdekében, zsúfolásig megtölthették a kápolnát. A városi tanács tehát közkívánatra minden vasárnap reggelre, s másodnapokinti használatra is átengedte az Erzsébet-templomot.

Huszár Gál gyülekezeti feladatait össze lehet állítani a közgyűlési jegyzőkönyvekből, az előző lelkész díjleveléből és az öt szabad királyi város zsinati határozataiból.

A vasárnapi szolgálatok rendje: reggel magyar nyelvű istentisztelet az Erzsébet-templomban, utána kátétanítás a Szent Mihály-kápolnában. Este ugyanitt vespera. Minden második vasárnap úrvacsoraosztás az Erzsébet-templomban.

Az istentiszteleti rend fokozatosan alakul ki. Eleinte csupán kihagyták a reformáció tanításának meg nem felelő részeket vagy átformálták a megszokott liturgikus darabokat. Ez nem zavarta a gyülekezetet, mert többnyire a lelkész szolgálatára vonatkozott. Henckel bizonyára keveset módosított. Az 1529-ben öt követő Erdélyi Antal már erőteljesebben fogott hozzá az istentisztelet megreformálásához, ami miatt Henckel nagyobb óvatosságra intette.¹⁰¹ Dévai már nem volt hajlandó misézni, s ő maga más lelkésztől két szín alatt vette az úrvacsorát.¹⁰² Az 1546. évi eperjesi zsinat már rendelettel szüntette meg a nagymisét, ennél fontosabbnak tartva az ifjúság oktatását.¹⁰³

E kánonok keletkezése idején működött Kassán Johannes Sommer plébános. Ő tervszerűen formálta ki az istentisztelet rendjét, s azt a lelkészek oktatásával, amely munkájában segítője volt a gönci plébános, rendeletekkel, s Ormándy Demeter

⁹⁸ AMK Protocollum 1559—1562. Acta iudiciaria. H III/2. mac.

⁹⁹ ZOVÁNYI, Reformáció I. 410.

¹⁰⁰ ItK 1909. 179.

¹⁰¹ Ete I. 397.

¹⁰² Ete II. 264.

¹⁰³ Ete IV. 523.

segítségével kényszerrel is keresztülvitte. Az ellene folytatott eljárás során tett vallomások alapján néhány jellemző vonását felvázolhatjuk. A tanúk „ritus Cassoviensis”-ről szólnak, amely szerint magyar nyelven kellett celebrálni a misét. Az úrvacsorát „more Lutheranorum” szolgáltatták ki. Sommer eltörölte a részvevők nélküli úrvacsorát, a magánmisét és az elevációt, az Úr-felmutatást, mondván: „inkább akarja látni az ördögöt, mint a régi keresztények miseszertartásában a test felmutatását”. A tanúk még a lutheránusok „énekes litániáiról” is beszélnek.¹⁰⁴

A Pethő lelkésznek 1559-ben kiadott díjlevele már véglegesen kialakult rendről szól. Eszerint a „missa seu ceremonia administrandae coenae Domini” szertartása a következő: „minden második vasárnap fogja végezni a nagy templomban, egyházi öltözékben. Énekeltségék latinul az introitus, mégpedig a szentháromsági, vagy az egyházi észtenő megfelelő introitusa a kyriével és az angyalok éneke, amelyet »et in terra«-nak neveznek, s a hitvallás jámbor prózája és amik következnek a szertartás végéig, magyar nyelven. A kollektának nevezett imádságok az epistolával és evangéliummal együtt is magyar nyelven mondassanak.”¹⁰⁵

Az 1560. évi kánonok már részletesen intézkednek „Az istentiszteletben kerülendő tévelygő szertartásokról”, s ezek megtartását a magisztrátusok kötelességévé tették. Ilyenek: „az istentelen és pogány áldozat”, „a szentek segítségül hívása”, „víz, gyertyák, füvek, sonkák és egyebek szentelése”, amelyekből „ráolvasások, varázslások és végnélküli gonoszságok származnak”.¹⁰⁶

Mindezek alapján a kassai istentiszteletek és az úrvacsoraszertartás rendjét a következőképpen állíthatjuk össze:

1. *Introitus*, a vásár- és ünnepnap jellegének megfelelő belépő zsoltár, *antifónával*, keretverssel, latinul.
2. *Kyrie* latinul. Már a Pray-kódex Halotti Beszédében a prédikáció után a pap felszólítja a gyülekezetet: „Kiáltasuk hármul: Kyrie eleison!” Ezt már a középkorban trópusokkal kibővítették, s ebben a formában szerepel Huszár Gál *Graduáljában* és a Batthyány-kódexben is.
3. *Gloria* latinul. A karácsonyi angyali éneket a pap kezdte az oltár előtt és a kórus folytatta az „et in terra”-tól. (Lk 2,14.) Később az Atya-Fiú-Szentlélek Istent magasztaló három résszel folytatódott. Huszár Gál *Graduáljában* e bővebb formájában található.
4. *Üdvözlés*, *salutatio*. A pap: „Az Úr legyen veletek” — s a gyülekezet, vagy kórus felel: „És a te lelkeddel!” Ettől kezdve az istentisztelet magyarul folyt.
5. *Kollekta*, gyűjtő imádság. Ebben megszólalt az ünnep központi üzenete, megköött formájú rövid imában.
6. *Epistola* vagy ótestamentumi ige felolvasása.
7. *Graduále*. Isten dicsőítése Krisztus szabadításáért.

¹⁰⁴ SZIMONIDESZ Lajos 37. j. alatti műve 162—172.

¹⁰⁵ WICK Béla 70—72.

¹⁰⁶ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 14.

8. *Sequentia-ének*. A középkor szinte megszámlálhatatlan mennyiségű sequentia-énekéből a reformáció korában a prédikáció előtt mindenkor a „Veni Sancte Spiritus”-t énekelték, gyülekezeti énekké való átformálásban. Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve Magyaróváron nyomtatott részében római számmal jelölve négy éneket közöl: „A Szent Lelec aiandakaert valo környörgesec a predicacio előtt” címen, Szegedi Kis Istvántól, ismeretlen fordítótól, majd ugyanerre a dallamra szintén ismeretlen fordítótól, s egy Batizinak tulajdonított éneket.

9. *Üdvözlés, evangélium és prédikáció az evangélium alapján*. A prédikációban a perikópa-rendhez tartották magukat, amint az 1560. évi rendelkezések 6. cikke mondja: „Az evangéliumi és epistolai perikópák fenntartásáról.” Olyan gyűlésekben, ahol a tanult és Szentírásban jártas emberek nagyobb számban összejönnek, szabad eltérni ettől a rendtől, egyébként azonban ragaszkodni kell hozzá, mert a hallgatók könnyebben megérthetik, jó irányításul szolgál, s általa jobban épülhetnek a hívek, mintha az egyszerűbb pásztorok saját értelmükre hagyatkoznának a magyarázatban.¹⁰⁷ Huszár Gál püspöksége idején maga is adott ki perikópás könyvet.

10. A prédikáció a szószéken történt, s utána a lelkész ismét az oltárhoz ment. Ide iktattak a reformáció idején egy gyülekezeti éneket, amelyet később *lemenő ének*-nek is neveztek. Huszár Gál ezeket 1560. évi énekeskönyvében a prédikáció előtti énekek után közli: „A Predicacio vtan valo könyörgesec” címen.

11. Már újból az oltár előtt mondták a *hitvallást* prózában. Nyilván nem a keresztelekor használt Apostoli hitvallást, hanem a Nicenumot. Luther a hitvallásokat is gyülekezeti énekké formálta, de ezek csak gyülekezeti istentiszteleti énekek formájában éltek tovább, az oltár előtti hitvallást „prózában” mondták vagy énekelték.

12. A prédikációs istentisztelet *imádsággal* végződött, s folytatólag kapcsolódott hozzá az úrvacsorai liturgia. Ennek rendjét a kassai istentiszteleti utasítás nem közli, de éppen a rendelkezés nagyvonalúsága, s Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* figyelembevételé alapján megállapíthatjuk, hogy ez a régi szertartás szerint folyt, a helytelennek tartott elemek megtisztításával és elhagyásával.

13. *A prefáció*, hálaadó imádság a *sanctusszal*, a Szent Isten és a bevonuló Krisztus magasztalásával.

14. *A verba testamenti*, Krisztus úrvacsorát szerző igéi és a *Miatyánk*.

15. *Benedicamus*, hálaadó imádság és *áldás*.

A mise áldozati és érdemszerző jellegének eltörlésével a reformáció megszüntette a magánmisét, a halottakért való és egyéb minden olyan misét, ahol nem volt *communio*, úrvacsoravétel. Amíg az úrvacsoraoosztás tartott, e célra írt gyülekezeti énekeket énekelték.

¹⁰⁷ Uo. 15.

Általában erre az istentiszteleti rendre következtethetünk a XVI. század rendelkezéseiből, megmaradt emlékeiből, és ezt írja le Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* karácsonyi és húsvéti úrvacsorai istentiszteleti útmutatásában.

A gyónást elválasztották az úrvacsorai istentisztelettől, s az az úrvacsoravételt megelőző valamelyik napon történt, fülbegyónás és személyes bűnvallás formájában. Pethő meghívólevelében így rendelkezik: „A fülbegyónást egyházunkban fenn akarjuk tartani, hogy az Úr szent vacsorájához (ad sacram communionem) járulók taníttassanak és megvizsgáltassanak, s ott személy szerint egyenkint (privatim singuli) feloldozást kérjenek és nyerjenek.”¹⁰⁸ Ez az előírás az 1546. évi eperjesi zsinat rendelkezésén alapul, amely „A fülbegyónásról” szóló 12. cikkben kimondja, hogy „szabályszerű vizsgálat nélkül senki se bocsáttassék az úrvacsoravételre”.¹⁰⁹

A Káté tanítását a lutheri egyházakban kezdettől fogva igen fontosnak tartották. Az 1560. évi szabályzatnak „A vasárnap délutáni kátémagyarázatról” szóló 8. cikke elrendeli, hogy „a káté vasárnap déltől mindenütt szorgalmasan magyaráztassék és az ifjúság abban gyakoroltassék”. A lelkész a tíz parancsolattal kezdve sorban adja elő a káté egyes részeit, abból vizsgáztassa meg hallgatóit. Még a jegyeseket is ki kellett kérdezni a kátéból, amint „A jegyesek házasságkötés előtti hálaadó úrvacsoravételéről” szóló 11. cikk előírja: „Az új házások ünnepélyes házasságkötés előtt személyes feloldozást és úrvacsorát vegyenek. Feloldozáskor vizsgáztassák meg őket a káté részeitől, hogy övéiket tudják majd a kegyességben nevelni. Így plántáltatik a paradicsom.”

Luther *Kiskátéj*át kellett a lelkészeknek tanítaniok, mert „Luther Kiskátéja igen hasznos, hogy szorgalmasan belecsepegtessék a hallgatók lelkébe”.

A kátétanítás elhanyagolását 10 forinttal büntették, s ha kitudódott, hogy valaki egyáltalán nem akarja tanítani, állásából azonnal elbocsátották.¹¹⁰

A további szolgálatokra vonatkozóan úgy rendelkeztek, hogy a vasárnapin kívül naponkénti kátétanítás legyen, s ezentúl reggelenként matutinum-laudes, majd pszalmódizálás (bizonyára délutáni zsolozsmázás), este pedig vespera, a magyarok részére hétfőn, szerdán és pénteken a nagytemplomban, kedden, csütörtökön és szombaton pedig a kistemplomban. Huszár Gál *Graduáljára* ez a kassai rendtartás nyomta rá bélyegét.

A lelkész kötelessége volt „a gyermekek keresztelése, a gyermekágyasok avatása, ha beteghez hívják, azokhoz elmenni, őket látogatni, vigasztalni, gyónásukat meghallgatni, nekik az oltári szentséget Krisztus rendelése szerint kiszolgáltatni és a magyarul végzendő temetéseket a szokásos módon elvégezni, a völegényt és a menyasszonyt a templomban nyilvánosan összeadni”.¹¹¹

¹⁰⁸ WICK Béla 72.

¹⁰⁹ EtE IV. 524.

¹¹⁰ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 16.

¹¹¹ WICK Béla 70—72.

A keresztelezésre vonatkozóan az 1560. évi rendelkezés 9. és 10. cikke előírja, hogy azt a Luther Márton *Kiskáté*jában meghatározott forma szerint kell tartani. Luther *Keresztelési könyvecskéje* 1523-ban jelent meg, s 1529 óta a *Kiskaté* állandó függeléke. A pápisták keresztelezéssel kapcsolatos tévelygéseit eltörlik, mert „azok soha nem tanulták Isten Igéje szerint kiszolgáltatni”. A cikk szerint büntetendő a keresztségnél elkövetett mindennemű lazaság. Az anabaptisták és Servet követői a keresztséget lábbal tapossák. Elvetik a külön baptisteriumok állítását. A csecsemőket a gyülekezet színe előtt nyilvánosan kell megkeresztelni. Legalkalmasabb ideje a vasárnap, mert akkor az egész gyülekezet tanúsíthatja, hogy a csecsemők befogadtak a hívők sorába, és mindenki megtanulhatja a keresztség ajándékait.¹¹²

Johannes Sommer még radikalizálta is Luther rendjét, mert nem elégedett meg az „abrenuntiatio diaboli”-val, az ördögnek való ellentmondással, hanem még megtoldotta az „abrenuntiatio papae”-val, többek megbotrányozására.¹¹³

Az esketést, jegyességet, házasságkötést az 1560. évi kánon tíz pontban tárgyalja. A házasságkötést is a Luther *Kiskáté*jában megszabott rend szerint kell végezni. Luther *Esketési Könyvecskéje* 1529-ben jelent meg, s még abban az évben a *Kiskaté*hoz csatolták.

Gyakorlatban volt a házasságkötés utáni napon a menyasszonynak és szülés után az anyának templomba való bevezetése (introductio in templum), azzal a kikötéssel, hogy az ne tévelygő módon történjék, hanem illendőképpen. Intsék őket a Szentírás alapján istenfélelemre. A menyasszonyt arra, hogy lelkiismeretes családanya legyen, a szülőasszonyt pedig, hogy Isten megőrző kegyelméért hálát adjon, s gyermekét istenfélelemben nevelje. Mindkettőre a gyülekezet közös imádságban kérje Isten áldását.¹¹⁴

A temetésről az 1546. évi eperjesi zsinat 11. cikke rendelkezik. Tisztes pompával, kegyes énekekkel és a feltámadásról szóló rövid beszéddel történjék.¹¹⁵

Ebben a rendben folyt Huszár Gál napi munkája Kassán. Kétségtelen, hogy ezek a rendezett egyházi viszonyok, a kialakult egyházi munka, s annak féltékenyen őrzött rendje befolyással volt a reformátor későbbi munkálkodására, s hatásal műveire. Rámutatunk majd, hogy már az 1560. évi énekeskönyvébe is több Kassán gyűjtött ének került bele, az 1574. évi *Graduáljában* pedig az itt használatos matutinum-laudesek, zsolozsmák, vesperák, úrvacsorai liturgiák szolgáltak irányadókul.

DÖNTŐ HALÁLESETEK

Erős megrázkódtatást jelentett az öt szabad királyi város számára Leonhard Stöckel bártfai rektor halála. Benne egyik legtekintélyesebb és legbuzgóbb munkását veszítette el az egyházmegye. Nemcsak lutheránus beállítottságú magyar fő-

¹¹² L. 110. j.

¹¹³ SZIMONIDESZ Lajos 37. j. alatti műve 183.

¹¹⁴ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 18.

¹¹⁵ EtE IV. 524.

urak, de Verancsics egri érsek is Stöckel iskolájában neveltette unokaöccsét. Tekintélyével még a püspököt is fékezni tudta, s szava védelmet jelentett az esperességnek.

1560. április 14-én, a húsvéti istentisztelet alatt, miközben a kart vezényelve a „Salve dies festus” éneket megkezdte, olyan éles fájdalmak törtek rá, hogy otthónába kellett mennie, Májbaja fokozódott, s fájdalmai ritkán szüneteltek. Ilyenkor megtartotta előadásait az ágya köré gyülekezett tanítványainak. Halála előtt néhány nappal Wittenbergből érkező magyar tanulók Melanchthon levelét hozták neki. Szeretett barátja levelét könnyezve olvasta, mert már értesült arról, hogy Melanchthon április 19-én elhunyt. „Nem sokára szóval fogok válaszolni” — mondta, s valóban a Szentháromság vasárnapját megelőző szombaton, 1560. május 7-én, 50 éves korában elhunyt.¹¹⁶

Utóda a rektorságban a beszercebányai születésű, Wittenberget megjárt Thomas Faber, Stöckel veje lett. Határozott lutheránus volt, a gyűléseken való részvétel szinte soha el nem mulasztotta, de tekintélyben és befolyásban apósát soha nem tudta utolérni.

A kassaiakra nézve még tragikusabb volt Telekessy Imre főkapitány halála 1560. május 30-án, nem egészen két és fél hónappal Huszár Gál beiktatása után. Igaz, hogy szigorúan fegyelmezte katonáit, de az állandóan elmaradt királyi zsold miatt azok kénytelenek voltak szállásadó gazdáik élelmét felélni, megdézsmálni a vásárosokat is, s fosztogatni a németeket, amit a magyar parancsnokok el-elnéztek nekik. Telekessy szeme előtt azonban egyetlen cél lebegett: az ország védelme. Még az általa becsült bártfai tanácsnak is kemény hangú parancsot küldött: „Hogy ha fejeteket, jószágotokat szeretitek és megmaradásotokat kívánjátok, kenyeret, abrakot, húst, sert pénzért Tárkányba küldjétek!”¹¹⁷

A katonaság azonban védelmezte mind a kassaiakat, mind Felső-Magyarországot. Telekessy pedig, bár nem volt a reformáció híve, Verancsicsot távol tartotta a maga területétől, s az ő jövedelmeit is lefoglalta. Védelmezte a magyarokat és a reformáció egyházait.

Már évek óta betegeskedett. A hadi életmód viszontagságai miatt köszvény és egyéb bajok kínozták. Utolsó éveit visszavonultságban, csendes munkálkodással töltötte, s készülődött a halálra. Levelezgetett barátaival, s megírta végrendeletét 1560. február 28-án: „meggondolván azt, hogy az Úristen énnékem az én üdömet, az vénségnek idejét megatta érnem, hogy penig az Úristen ő szent fölsége enni sok jó egészségem után immár vénségemre betegséggel is kezdett meglátogatni, és ennek fölötte az embernek állapattyát nagy hertelen változandónak látom, nem akarván azt, hogy az én holtom után feleségemet, gyermekimet és atyámfiat rendelés nélkül hadnám . . . teszek ilyen testamentumot . . .”¹¹⁸

¹¹⁶ OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 1169. Utolsó két lapon.

¹¹⁷ TT 1882. 390.

¹¹⁸ TT 1891. 139—141.

Életének 63. évébe lépven halt meg. Halálos ágyánál ott voltak régi hű barátai: Forgách Simon, Perényi Gábor s Szerdahelyi (Ruchanich) Mátyás mislei prépost. Fő testamentomosai Nádasdy Tamás, Perényi Gábor, Zay Ferenc, s szokás szerint Ferdinánd király. A kijelölt végrehajtók között az első Forgách Simon.

Építáfiuma a kassai Erzsébet-templom belső falára került, s arra maga Ferdinánd király íratott jellemzést, amely magyarul így hangzik: „Soha, sem tévedésből, sem hanyagságból, vagy félenkségből nem követett el olyasmit, ami a legkisebb szennyet is vethetné kiváló tetteire.”¹¹⁹

Telekessy halála bizonytalanságot teremtett a kassaiak, elsősorban a magyar polgárság és az egyházak életében. Félő volt, hogy az új kapitány alatt mind a város, mind az egyház zaklatásoknak lesz kitéve, s Verancsics eretneküldöző szándéka szabadon érvényesülhet. Ez a félelem nem volt alaptalan, mert az új főkapitányok idején mindaz bekövetkezett, amitől féltek.

Telekessy halála után Ferdinánd király Maczedóniai Pétert rendelte teljhatalommal felruházva a kassai főkapitányi székbe. Őt már ismerték, mert 1556-ban rövid ideig viselte ezt a tiszteletet, s a németektől gyűlölt Czecey Lénárd birtokait is ő kapta királyhűségéért.¹²⁰ Ő már nem volt a magyarságnak és a reformációnak olyan erőteljes védelmezője, mint Telekessy. Parancsnoksága azonban most sem volt hosszabb tartamú, mert szélütéstől sújtva váratlanul elhunyt.¹²¹

Ez alatt az idő alatt, nyomtatói munkássága miatt kellett elszenvednie Huszár Gálnak az első súlyos csapást.

AZ ÉNEKESKÖNYV VÉGZETES KÖVETKEZMÉNYEI

Második meghívásakor Huszár Gál négy példány Bullinger-művet küldött a kassaiaknak, megígérve, hogy ottani szolgálata esetén hasonlókkal fog kedveskedni nekik. Megérkezése után fel is állította nyomdáját, s folytatta a Magyaróváron kezdett énekeskönyv nyomtatását a „C” ívtől. A városuk békés életét féltők és a német polgárság körében többen akadhattak, akik nem jó szemmel nézték a reformátor ilyen irányú munkásságát, hiszen tudtak arról, hogy Ferdinánd király eltiltotta Huszár Gált a nyomtatástól. Hatalmas pártfogói és a magyar polgárok azonban örömmel vehették tudomásul, hogy istentiszteleteik céljára magyar énekeskönyvhöz juthatnak.

A reformátor elleni támadásra akkor került sor, amikor 1560 júliusa körül a „P” ívvel elkészült, amelyen kinyomtatta Szkhárosi Horvát Andrásnak a második zoltárról írt parafrázisát: „Mind ez világnac ím esze veszett”. (P1r—P7v.) Ezt a politikai hangvételő, pápát, királyt támadó, Luthert emlegető éneket Leonhard Cromer, Kassa város jegyzője — nyilván a krúdákból példányhoz jutván — Bécsbe

¹¹⁹ Schematismus ... Cassoviensis. MDCCCXL.

¹²⁰ TAKÁTS Sándor 15. j. alatti műve 52.

¹²¹ Bellici Cassoviae ... Cassoviae MDCCXLVI. 32.

vitte, s feljelentette Huszár Gált. Emiatt olyan botrány tört ki, amely nemcsak a reformátort, de a várost, a magyar kamara volt elnökét és tanácsosát is bajba keverte.

Amíg Huszár Gál énekeskönyvét Borsa Gedeon meg nem találta, Ritoók Zsigmondné az adatok pontos összegyűjtésével és értékelésével valamiféle „politikai szatírá”-ra, a korban divatos „pasquillus”-ra gondolt: „Egy nagyobb mű kiadására való előkészület közben (Huszár Gál) a város lakosságának apróbb nyomtatványokkal kedveskedhetett. Ezek között lehetett az ominózus »könyvecske«, amely feltehetőleg 1560 tavaszán vagy nyarán készült.”¹²² Ritoókné bizonyítékai és érvelése olyan meggyőző volt, hogy mindenképpen fel kellett tételezni egy politikai, a király és a pápa ellen irányuló nyomtatvány létét. Maga Ferdinánd király is később „kinyomtatott könyveiben” való rágalommal vádolja Huszár Gált.

Két dolog tette számomra kétségessé, hogy politikai „pasquillus”-ról van szó. Először az, hogy ilyen mű kiadása nem illeszthető bele Huszár Gál tisztán vallásos jellegű nyomtatási tervébe. Másodszor: alig hihető, hogy a Ferdinándhoz hű, nemzetiségi ellentétekkel küzdő város polgárainak kedve telt volna egy királya elleni röpiratban, vagy a békeségre igyekvő Huszár Gál szítani akarta volna a magyar—német ellentéteket.

Akkor vált világossá számomra a kérdés, amikor megláttam az énekeskönyvben Szkhárosi Horvát András már említett énekét.¹²³ Ritoókné következtetése tehát helytálló, csak nem politikai röpiratról, valamiféle kisebb nyomtatványról van szó, hanem az énekeskönyv egy ilyen tartalmú énekéről, amely valóban tartalmaz királyok elleni feddőzést, amelyet Ferdinánd magára vehetett:

19. „Földi Királyoc mit tanaczkoztok,
az Isten ellen fel támadtatoc”
...
89. „Ebröllyetec fel ugymond Királyoc,
Isten törvényét meg tanollyátoc,
Vrac az földet kic biriátoc,
Isten beszédét meg fogadgyátoc.”
...
101. „Hogyha ecképben nem czelekedtec,
az igaz vtrol el téveledtec,
Isten haragiát fel gerieszittec,
meg emészttetec es mind el vesztec.”

¹²² RITOÓK Zsigmondné, A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században, in ItK 1971. 265—277. Klny. in Reneszánsz füzetek. 11. sz. Id. h. 268.

¹²³ RMKT II. 221—227.

Az ének élesen támadja a pápát és az uralma alatt levőket:

113. „Nagy hitlenségben mind azok élne,
a kic Rómából Papatol függne,
mind baluany Istent azoc tisztelne,
kic a Christusban meg nem éppölne.”

Papa hatalma amig regnala,
ördög orszaga meg gazdagola,
e szeles világ vakságba iuta,
Christus Iesustol mert elszakada.”

Luther Mártont név szerint is emlegeti énekében. Ez a Wittenberget járt és lutheránus Cromert nem háborította fel, de annál inkább ingerelte haragra Ferdinánd királyt:

125. „De Luter Márton kárt tön Papánac,
hogy meg ielenté vétkét Románac”

...

177. „A szerzetesec kic ezt nem tudgyác,
a Luter Mártont czac szidalmazzác.”

Gyalui Torda Zsigmond naplójában 1560. augusztus 17-én feljegyezte, hogy Ferdinánd király e napra színe elé idézte Thurzó Ferencet, a Magyar Kamara volt elnökét valami „versus” miatt, amelyet Leonhard Cromer jelentett fel az udvarnál. „Tragoediae”-nek nevezi az esetet. Másnap, augusztus 18-án már Gyalui Torda Zsigmondnak, a kamara tanácsosának kellett jelentkeznie Johann Trautsohn Hofmarschalnál. A napló szerint augusztus 19-én az ügy azzal zárult, hogy a király kegyesen megbocsátott, bár az esetet nem felejtette el.¹²⁴

Ritoókné arra a következtetésre jutott, hogy „Cromer tettének ...politikai pártállása mellett anyagi érdeke is fűződhetett az ügyhöz. Ismerjük Ferdinánd király 1559. február 18-i rendeletét, amelyet 1560. augusztus 30-án megújított, a gyalázó iratokkal kapcsolatban. Eszerint pasquillust és gyalázó iratokat szerkeszteni és terjeszteni tilos, aki pedig ilyet feljelent, 300 aranyat kap a vétkes vagyónából, ha ez nem lehetséges, a királyi Kamarától. A rendelet megújítása éppen abban a hónapban kelt, amikor Cromer Bécsben ilyen ügyben buzgólkodott.”¹²⁵

¹²⁴ L. 122. j. alatti mű 268. (11. j.) „Dominus Franciscus Thurzo vocatus ad Caesarem propter versus indicati Caesari per Cromerum. Tragoediae. (Aug. 18.) — Ego vocatus sum ad Marschalum propter versus. (Aug. 19.) Sopitae Tragoediae Augusti bonitate curaque.” Gyalui Torda Zsigmond naplója: Egyetemi Könyvtár kéziratára, Kt. G 325. Részbeni kiadása: KOVACHICH (Martini Georgii): *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. Buda 1798. Tom. I. 114.

¹²⁵ L. 122. j. alatti mű 269. (16. j.) „Ordnung gegen Pasquillen und Schmähchriften, dāto 18. februar 1559. Die General-Strafbestimmung über die Verfassung und Verbreitung der Pasquille etc”. —

A király bocsánatának azonban feltételei voltak, amelyeket a városnak teljesítenie kellett, s azokat végre is hajtották. Gyalui Torda Zsigmond naplója ezekről nem szól, de más dokumentumokból kikövetkeztethetők.

Az egyik feltétel az volt, hogy Huszár Gált el kellett bocsátaniok a szolgálatból. A város ezt megtette, bizonyára nem szívesen, főként nem a magyar polgárok tetszésére. Erre Kassa város jegyzőkönyveiből következtethetünk. A hosszúkás, kettéhajtott, fólió alakú impurumot, „maculaturá”-t a tanácsülésen vetették papírra. Ilyen készült 1560. március 20-án a Huszár Gál lelkészi, Bornemisza Péter diakónusi, Csabai Mátyás rektori és a többiek javadalmát megállapító és tisztükbe beiktató tanácsülésen is, amelyet teljes terjedelmében közöltünk.¹²⁶ A város jegyzője az ilyen „maculaturák” alapján néha hónapok múlva vezette be a feljegyzéseket a fólió formátumú „purum” jegyzőkönyvbe, főként akkor, ha hivatali kötelességei hosszabb ideig Pozsonyba vagy Bécsbe szólították, mint például Cromert is. Ez történt a Huszár Gált és munkatársait beiktató jegyzőkönyv „maculaturá”-jával is. A később beírt „purum”-ból hiányzik Huszár Gál és diakónusa, s csak Thomas Frölich német pap és diakónusa, a szláv concionator és az iskola rektora szerepeltek. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy Huszár Gált és munkatársait elbocsátani kényszerültek, és ezt a jegyzőkönyv „purum”-ával igazolták.¹²⁷

A királyi kegy elnyerésének másik feltétele az lehetett, hogy Huszár Gál abba hagyja a nyomtatást. Azonban mikorra a feljelentéssel kezdődő és tárgyalásokkal folytatódó ügy lezárult, az énekeskönyv nyomtatása befejeződött vagy csak kevés volt hátra.

Meggyőzőnek találom Schulek Tibor érvelését, aki szerint Huszár Gál október 8. és 13. közt történt letartóztatásáig az „Y” ívvel készült el. Az Y5b íven kezdődik az ún. Zayugróci Névtelen által szerzett 127. zsoltár parafrázisa: „Mindenek meghallják és jól megtanulják”. Nótajelzése: „Siralmas ennekem”, s ez nem más, mint Bornemisza „jó Husztnak várában” szerzett *Cantio optimájának* kezdősora: „Siralmas énnéköm tetüled megválnom”. Elképzelhető, hogy Bornemisza a daltajelzés nélküli vagy meg nem felelő nótajelzésű zsoltárparafrázis fölé az akkor már elterjedt saját éneke dallamát nyomtatta, s utána még hat zsoltárparafrázist nyomtatva, az énekeskönyvet a Z6v íven befejezte.¹²⁸

MAYER I. 64. nr. 282. — A rendelet megújítása: KAPP, Friedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Leipzig 1886. 555.

¹²⁶ AMK Protocollum. Acta iudiciaria. H III/2. *maculatura* (impurum). 11. 30b—31a.

¹²⁷ Uo. H III/2. *purum* 8. 2b—3a.

¹²⁸ SCHULEK Tibor, Bornemisza Péter nyomában, in *Diakonia* 1984. 24—25. — BORSA Gedeon Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve faksimile kiadásához írt kísérőtanulmányában (BHA XII. Kísérőtanulmány 69.) a 13—14. iv (N—O) nyomtatását kapcsolja Kassához, a többit, az énekeskönyvnek mintegy felét Debrecenben nyomtatottnak tartja. Ennek ellene mond a P1a—P7b leveleken közölt Szkhárosi-ének, amely a botrányt kirobbantotta. Borsa szerint jelentkezik egy „új ortográfiai sajátosság: az Isten helyett álló »Ur« szónak a megkülönböztetett tiszteletet mutató, csupa verzálissal történő jelölése öt alkalommal az »R—S«, valamint az »Y« jelű íveken”. Valóban a P5b ívből találjuk az VR verzálissal szedését, ami Bornemisza fokozottabb közreműködését jelentheti, ugyanúgy mint Magyar-

Az is bizonyos, hogy utána az elkészült krúdákat és a nyomdafelszerelést még Huszár fogsága alatt Debrecenbe szállították, mert kiszabadítása után erre semmiféle lehetőség nem adódott volna. A felbolydult és szigorúan őrzött városból azt ki nem vihették.

Kérdés, hogy a város szolgálatából történt elbocsátása és letartóztatása között milyen alapon folytatta szolgálatát. A választ a katonaság magatartásában találjuk, akik nem egy esetben az uralkodó parancsa ellenére is megtartották prédikátorukat. Abban az időben Kassán tartózkodott Forgách Simon felső-magyarországi főkapitány, Mágócsy Gáspár, Szennyessy Mátyás és sok Huszár Gált támogató katona. Ők eszközölték ki, hogy részükre még a börtönben is tartson karácsonyi istentiszteletet, s kiszabadításában is fő szerepet játszottak. Huszár Gál gyülekezeti lelkészből ismét katonák prédikátorává lett, akiknek oltalma alatt a még mindig többségben levő magyar gyülekezet pásztorolását is végezte.

A pillanatnyilag elsimult ügy azonban hamu alatt izzó parázs maradt addig, amíg az új főkapitány, Zay Ferenc és Verancsics elérkezettnek látták az időt a végső leszámolásra.

ZAY FERENC FŐKAPITÁNYSÁGA

Macedóniai Péter helyébe Ferdinánd király 1560. szeptemberében még az év július 1-jén bárói rangra emelt katona-diplomatát, csömöri Zay Ferencet nevezte ki.

Zay Ferenc valószínűleg 1505-ben született ősi nemesi családból, a régi Valkó vármegyében. A hagyomány szerint a padovai egyetemen tanult. Anyanyelvén kívül tudott németül, szerbül, olaszul, latinul és törökül. Ifjú korában II. Lajos udvarába került, s királya oldalán harcolt a mohácsi csatában, de szerencsésen megmenekült. A harmincas években huszárkapitányként őrizte a Dráva vonalát. 1538-ban feleségül vette a János-párti Garay Lőrinc buzgó katolikus leányát, Borbálát. Házassága révén került sógorságba Istvánffy Pál királyi tanácsossal, a történetíró nagybátyjával, Macedóniai Lászlóval és Telekessy Imrével. Katonai és diplomáciai tehetsége korán megnyilvánult a törökökkel vívott harcokban és a basákkal való tárgyalásokban. 1546-ban, a schmalkaldeni háborúban szerzett érdemei jutalmául megkapta az általa kiszemelt Trencsén megyei Ugrócot. A

óváron, az A2a—B7b leveleken is megtaláljuk a verzális VR szedést. Huszár az Y6a levélig folytathatta a nyomtatást, fogsága idején a munkát Bornemisza végezte. Erre mutathat, hogy az Y6b levélen ugyanolyan sűrű szedés van átmenetileg, mint Debrecenben a pótlólag hozzányomtatott éneknél. BORSA azt is megemlíti, hogy Szegedi Gergelynek előzőleg csak egy éneke, a P—S íveken négy éneke szerepel. Ezekhez azonban Huszár Gál Kassán is hozzájuthatott, elhelyezkedésüket tartalmi szempont határozta meg. Egy „Prédikáció utáni ének” van elől, a többi a zsolttárok csoportjában. Ezek alapján fenntartjuk nézetünket, hogy Huszár Gál Kassán Bornemisza segítségével befejezte énekeskönyvét. Debrecenben csak pótlólag nyomtatott egy úrvacsorai éneket az átmentett krúdák üresen maradt lapjaira.

Dráva melléki ősi oligarcha család tehát a Felvidékre költözött, s ott meg is gyökerezett. 1548-ban Dobó Istvánnal együtt Eger kapitánya, majd Szolnok várának építését vezeti, s végül a komáromi naszádosok kapitányává lett. Innen indult Ferdinánd megbízásából 1553. június 13-án Konstantinápolyba Verancsics Antallal és Giovanni Malvezzivel, hogy a törökkel kötendő békeségről tárgyaljanak. A komáromi naszádosok parancsnokságát erre az időre veje, Paksy János vette át. Küldetésüket Ferdinánd teljes megalégedésére teljesítették. Ezen az úton fűződött közte és Verancsics között egy életre szóló barátság. 1557. október közepén tért vissza hazájába, s miután Bécsben jelentést tett küldetésükről, újra átvette a naszádos kapitányságot.¹²⁹

Három esztendő telt el naszádos, bírósági, családi ügyekkel, ugróci vára építésével, bécsi házába való kirándulásokkal. A diplomáciai ügyekkel eltelve, irigyelte sógorát, a vén Telekessyt, hogy folyton vághatta János Zsigmondékat. Régi vágya teljesedett, amikor szeptember második felében Ferdinánd őt nevezte ki kassai főkapitánynak. Részben a polgári közigazgatást is kézben tartotta, mert a király utasította a várost, hogy minden ügyét Zay útján juttassa hozzá.¹³⁰

Zay nem folytatott kifejezetten magyartámogató politikát, de a viszálykodások megszűntetésének híve volt.

Vallási szempontból a lutheránusok nem sokat várhattak a buzgó katolikus főúrtól. Reformpárti volt, de csak olyan értelemben és mértékben, mint Ferdinánd király is. Olvasta Melanchthon műveit és imádkozta imádságát, de ez nem jelentette a reformáció iránti vonzalmát.¹³¹ Melanchthont humanistaként és nem reformátorként tisztelte a tollat is ügyesen forgató Zay. Édesanyja és felesége voltak rá hatással, akik töretlenül ragaszkodtak a régi hithez, és az újat Isten csapásának látták. Ahol tehették, pártját fogták a katolikus papoknak. Zay naponként olvasta a breviáriumot. Oláh Miklóssal való barátsága még Lajos és Mária udvarába nyúlik vissza, Verancsics pedig teljesen befolyása alatt tudta tartani.

Amikor elfoglalta a kassai főkapitányi széket, Verancsics igyekezett kihasználni a kedvező alkalmat. Hatalma helyreállítása érdekében megkezdte már püspöksége területén az eretnekek elleni harcot, de a városokkal nem boldogult. Zayban hű segítőtársat nyert arra, hogy Kassán is fellépjen megfelelő időpontban a reformáció és elsősorban Huszár Gál ellen.

HUSZÁR GÁL LETARTÓZTATÁSA

Zay, nyilván Verancsicsal való megegyezése alapján, alighogy berendezkedett főkapitányi hivatalába, megkezdte a lutheránusok felszámolását és Huszár Gál eltávolítását.

¹²⁹ THALLÓCZY Lajos, Csömöri Zay Ferencz. Budapest 1885.

¹³⁰ Uo. 126.

¹³¹ FRAKNÓI Vilmos, Melanchthon és magyarországi barátai, in Száz 1874. 149.

Ferdinánd 1559 szeptemberétől állandóan Bécsben tartózkodott, s az ügyeket kezében tartotta. Oláh érsek és Verancsics tehát hozzá fordultak, és igyekeztek kihasználni Miksa pillanatnyi félreállítását. Folyamatosan eszközölték ki eljárásukhoz a király engedélyeit és rendelkezéseit.

Verancsics személyesen is jól volt értesülve Huszár Gál minden lépéséről. Szerdahelyi (Ruchanich) Mátyás mislei prépost, Telekessy barátja, már a kapitány életében is sokat vitatkozott a reformátorral, de akkor még semmit sem tehetett ellene. Telekessy halála után ő is megérettnek érezhette a helyzetet arra, hogy Verancsicsot fellépésre serkentse. Ő tájékoztatta a püspököt Huszár felfogásáról, munkásságáról, nyomtató tevékenységéről és egyre növekvő népszerűségéről. Erre enged következtetni az a levél, amelyet 1560. december 2-án Verancsics írt hozzá: „Gallus Anaxius hitvallását illetőleg, amelyről írsz, s azt mondod, hogy szerfölköt sokat vitatkoztál vele, hiszem, hogy nem volt könnyű dolgod.”¹³²

Kassán az ideiglenes megbékélés ellenére sem szűnt meg a magyar—német ellentét. A magyarok részéről sokszor hangzottak el a „német király” elleni nyilatkozatok, születtek gúnyversek is, a németek régi hatalmukat igyekeztek visszaszerezni, s voltak a katolikus hithez hűségesen ragaszkodók is. Cromerhez hasonlóan mások is küldözgethettek feljelentéseket Huszár Gál ellen, amelyeknek azonban csak a tartalmára következtethetünk későbbi vádaktól. Gyakran aránylag kicsiny megjegyzés is elég volt arra, hogy a császár felbőszüljön, és hiúságában megsértve engesztelhetetlenül meggyűlölje a tiszteletlen embert. Egy kiváló huszárkapitányt, aki pedig híveként sok szolgálatot tett neki, nyolc esztendeig tartott börtönben, a legtekintélyesebb pártfogók közbenjárása ellenére, mert egy lakomán „fitos Pelbárt”-nak nevezte őt, a „koldus királyt”, aki olyan gyalázatosan fizette katonáit.¹³³

A kassaiaknak is keményen veti szemére: „Az a lator sok esztendőn keresztül agitált, és azonkívvül, hogy a lutheri tant tanította, gyalázta a szentséget, a római pápát és minket a legnagyobb gyalázásokkal és szidalmakkal illetett, még kiadott könyveiben is.”¹³⁴

Ferdinánd király kifejezetten lutheri tant emleget. Ha Huszár Gál szakramentárius lett volna, nyilván ezt az elítélendőbb minősítést használta volna ellene.

Verancsics Zaynak Huszár Gál eretnekségéről ír: „határozottan tudom, hogy Gallus Anaxius nem az ortodox előljáróktól a katolikus és a küzdő egyház számára rendelt rítus szerinti pap: lássa be Nagyságod, vajon nem a katolikus püspökre tartozik-e — aminek én vallom magamat Isten kegyelméből —, hogy ilyen egyházi szent szolgálatokat enged-e szektásokkal végeztetni.” Majd közös utazásaik alkalmával tapasztaltakra hivatkozva kifejti, hogy nincs a világon nép — bármiféle hiten legyen is — ahol nem az előljáróktól szabályszerűen rendelt emberek végeznék a szent cselekményeket. Csak éppen ez utóbbi ötven esztendőben akadnak

¹³² VÖM VIII. 207—210.

¹³³ TAKÁTS Sándor, Magyar nagyasszonyok. Genius é.n. 304—325.

¹³⁴ AMK Causa Galli Huszár. 2286 (8—9). 1561.

olyanok, akik e régi rendet „a tévelygő Luther dogmaival és nézeteivel merészelik felforgatni és megsemmisíteni”.¹³⁵

A kassaiaknak pedig azt írja: „Én azonban katolikus püspök vagyok, nem tűröm, hogy az egyházban nektek laikusok szolgáltságát ki a szentségeket, nem engedem, hogy titeket ezek az eretnekek tanítsanak.”¹³⁶

Bár Huszár Gál forma szerint már nem volt a magyar polgárság papja, Verancsics és Zay hatalma nem volt elegendő arra, hogy szembeszálljanak a magyarokkal, a privilégiumait egységesen védelmező várossal, a katonasággal és a Miksa király védelmét élvező reformátorral. Verancsics tehát Ferdinánd királytól kért és kapott rendeletet a Huszár Gál elleni eljárásra. A rendeleteket október elején kaphatta, mert október 8-án már köszönetet mond a parancsokért, amelyeket a király a felső-magyarországi városok számára a vallás ügyében részére kiadott.¹³⁷ E rendeletek alapján tartóztatta le Zay október 8. és 13. között Huszár Gált, üzte el Thomas Frölichet és a német katonák papját.¹³⁸

A város megrettenve és felháborodva azonnal a kapitányhoz fordult magyarázattal. Zay kijelentette, hogy a császár parancsa alapján tartóztatta le Huszár Gált, mert „a Császári Felséget prédikációiban tiszteletlenül említette és szidalmazta. Ezért neki a prédikátort magánál kell tartania, míg a Római Császári Felség más parancsot nem ad neki.”

A kassaiak erre „igen buzgón és Isten szerelmére” kérték a kapitányt, hogy ne járjon el az ügyben olyan hevesen, hanem bocsássa szabadon a prédikátort, engedje tisztében szolgálni, s ők a nemességgel együtt kezeskednek, hogy ha a császár kívánja, elő fogják állítani. Ügyét azért folyamodják meg, mert Huszár Gál a császár ellen sértő szót soha nem mondott. Ha ezt tette volna, a tanács a császár iránti hűség parancsa folytán maga büntette volna meg. Inkább az történt, hogy a szokásos keresztyén gyakorlat szerint a templomban és a prédikációban inteni szokta a népet, hogy a római császáráért (Ferdinándért) és a királyért (Miksáért) imádkozzanak, s ő maga is imádkozott.¹³⁹

Zay azonban hajthatatlan maradt, s a császári rendeletre hivatkozva Huszár Gált továbbra is fogságban tartotta.

A KASSAIK KÖZBENJÁRÁSA FERDINÁNDNÁL ÉS MIKSÁNÁL

A kassaiak a Zayval folytatott eredménytelen tárgyalás után azonnal írtak Miksa királynak, kérve őt: „ha ennek ellenére (ti., hogy Huszár Gál semmi vétket nem követett el a császár ellen) ilyen barátságtalanul és nem keresztyéni módon

¹³⁵ VÖM VIII. 190—193. 1560. nov. 21.

¹³⁶ Uo. 200—205. 1560. dec. 1.

¹³⁷ Uo. 183.

¹³⁸ AMK Causa Galli Huszár. 2204. 1560. okt. 13.

¹³⁹ Uo.

beárultatott”, járjon közbe atyjánál, „s közbenjárásával és tanácsával érje el”, hogy prédikátoruk kiszabaduljon, s ők „a megismert igaz keresztyén vallásban megmaradhassanak és a Mindenható segítségével azt meg is tarthassák”. Panaszozzák, hogy „jelenleg senkink nincs, aki szükség esetén gyermekeinket megkeresztelné, a beteget meglátogatná, vigasztalná és a szentségekkel ellátná. Az Isten szerelmére, gondolja meg Királyi Felséged kegyelmesen ezt a mi bajunkat, s nagy inségünket, és ne hagyjon minket vigasztaló segítség nélkül, nehogy a mi Urunk Jézus Krisztus hiába ontotta volna érettünk vérét.”¹⁴⁰

A levél október 13-án kelt, s október 14-én külön futár, Éder Sebestyén vitte Bécsbe a király titkárának, Paludy Imrének, aki a reformáció híveként pártfogó szerepet játszott az udvarnál.

Ugyanakkor felkértek egy meg nem nevezett személyt, hogy a császárhoz indulva tárgyalásra, képviselje ügyüket. Lehetséges, hogy ugyanaz a Thurzó Ferenc volt, akit augusztusban a császár már maga elé idézett Huszár Gál énekeskönyve ügyében, s aki segített elsimítani a kényes ügyet. Ő a harmincadhivatalok felülvizsgálatára éppen abban az évben kiküldött királyi biztosként állandóan utazgatott Kassa—Pozsony—Bécs között.¹⁴¹

A Miksának írt levél külzetére rávezették, hogy „együttal a Császár Őfelségének is írtunk hasonló érveléssel”. Ez a levél nem került elő, azonban a császár válaszából kitűnik, hogy az érvek között szerepel egy, amely a Miksának írtból hiányzik, mégpedig az, hogy plébánosuk megválasztása ősi kiváltságaik alapján városuk saját jogkörébe tartozik.¹⁴²

A kassaiaknak ez az öntudatos magatartása és privilégiumaiknak még az uralkodóval szemben való védelmezése nem újkeletű. Már 1554-ben Johannes Sommer plébánosuk érdekében Bécsben járt követek leszögezték, hogy városukban az evangélium tiszta tanítása Isten kegyelméből már előbb elkezdődött, mintsem Ferdinándot magyar királlyá választották. Szerintük tehát az uralkodónak respektálnia kellett az akaratótól függetlenül kialakult, de választásakor általa is megerősített városi jogaikat.¹⁴³

Miközben a kassaiak Ferdinándhoz és Miksához fordultak, Zay Verancsicsot értesítette Huszár Gál letartóztatásáról és a fejleményekről. A püspök már október 14-én Ferdinándnak írt levelében hivatkozik arra, hogy „Kassán az a Gallus Anaxius eretnek prédikátor is Császári Felséged parancsa folytán fogva tartatik”. Együttal jelenti a császárnak az eretnekekkel meggyült bajait. A jászberényiek felgyújtották a szerzetesek kolostorát, ő pedig két közelében működő prédikátorral viaskodik. Az egyik elűzésére van reménység, a másikat azonban hiába támadja,

¹⁴⁰ Uo. A levélben „Parlagy” áll. Szimonidesz 37. j. alatti műve 187. „Palugyay”-t ír. Fejértóy „Paludi”-nak, „keresztyén hitsorsosának”, a kancelláriai „közhivatalban munkatársá”-nak nevezi. ERDŐS Károly, Bullinger Henrik és Fejértóy János levelezése. Debrecen 1913. 14.

¹⁴¹ AMK 1560. nov. 13. „De Gallo Huszár erant mittenda Posonium, sed non est factum.”

¹⁴² RÁTH 10.

¹⁴³ SZIMONIDESZ Lajos 37. j. alatti műve 187—188.

mert szomszédja, Fügedy János földesúr védelmezi. Az előzőleg Egertől húsz mérföldre üzöttek pedig parasztjai közeli földjein telepedtek le, s ha a parasztokat egyenkint büntetni akarná, igen kevesen maradnának büntetlenül, vagy más urak szolgálatába szegődnének. Kéri a császár hathatósabb beavatkozását, s püspöki tekintélye megoltalmazását: „Mivel ez a cselekedetem nem keveseket fog megbotránkoztatni és súlyosabb panaszok is lesznek ellenem... alázatosan könyörgök legszentebb Császári Felségednek, Isten és katolikus egyháza szolgájának, méltóztassék erre való felhatalmazásomat nemcsak nem csökkenteni, de kiterjeszteni, megerősíteni és hözhírré is tenni.”¹⁴⁴

Verancsics kérése megalapozott volt, hiszen a kassaiak Huszár Gál érdekében minden követ megmozgattak, minden hatalmasság támogatását kieszközölték. Elsősorban Miksa királyt igyekeztek megnyerni. A katonaság Miksának írt, élükön Forgách Simonnal és Szennyessy Mátyással. Első levelüket októberben küldték el. Erre második levelükben hivatkoznak, amelyre később még rátérünk. Személyes követükkel küldték Miksának, aki jóindulattal válaszolt mind a levélre, s mind szóban a követnek, megígérve közbenjárását.¹⁴⁵

A kassaiak kérésére Perényi Gábor, Abaúj vármegye főispánja október 17-én azt írta sárospataki várából Miksa királynak: „a minap eljöttek hozzám a kassai polgárok, arra kérve engem, hogy írjak Felségednek prédikátoruk ügyében, akit tudniillik egyesek igazságtalan vádjára a kassai kapitány elfogatott és börtönbe vettetett, aki, mivel azelőtt is Óvárott Felséged kegyes oltalma és védelme alatt állt, itt sem szűnik meg Felséged kegyes védelméért esedezni. Azért én is könyörgök, mint igen kegyes uramnak, méltóztassék Felségednek közbenjárni a Császár Ófelségénél nevezett prédikátor kiszabadítása érdekében...”¹⁴⁶

Mivel Ferdinánd királytól még nem érkezett válasz, a kassaiak október 18-án Kis Sebestyént küldték Bécsbe a császárhoz, s költségeire Pap Benedek bíró 20 forintot utalt ki.¹⁴⁷ Ő vitte Perényi Gábor levelét is Miksának. Közben Ferdinánd október 21-én első válaszlevelét a küldött értesítése nélkül elküldte Kassára.¹⁴⁸ „Ebben — mint a kassaiak írják — Ófelsége kijelenti, hogy Huszár Gált fogságban tartja... mert eretnek, s mert istenkáromló könyveket adott ki a szentség és a pápa ellen, majd ismét, hogy Ófelsége előtt számon van tartva, ezért Ófelsége itt nem akarta őt megtérni, azért megbízást adott Zay Ferenc kapitány úrnak, hogy Huszár Gállal szemben a legerélyesebben járjon el. Így Ófelsége legsúlyosabb méltatlankodása terhe mellett meghagyja és parancsolja nekünk, hogy nevezett kapitánynak mindenben engedelmesek legyünk és magunkat a vallás ügyébe ne ártsuk bele.”¹⁴⁹

¹⁴⁴ VÖM VIII. 186—189.

¹⁴⁵ StaW Hung. Fasc. 425. fol. 179—180.

¹⁴⁶ Uo. fol. 73—74.

¹⁴⁷ ItK 1911. 478.

¹⁴⁸ RÁTH 11.

¹⁴⁹ L. 141. j.

A lelkipásztorok nélkül maradt kassaiak azt is kérhették, hogy ősi jogaiknál fogva lelkészt hívhassanak, illetve elűzött lelkészüket (Frölichet) visszahívhassák. Ferdinánd október 25-én küldött válaszát az idézett kassai tudósítás így foglalja össze: „Ami pedig a paróchust illeti, Ófelsége kegyesen hozzájárult, hogy plébániánkon jámbor életű, jó erkölcsű és képzett férfiút kell tartanunk.”

Ferdinánd erről a rendelkezéséről a kassaiak küldöttét nem értesítette, azért az tovább is Bécsben várakozott a válaszra. Végül Liszti János királyi titkár tájékoztatta a válasz postai elküldéséről, amelyet másolatban a kiküldöttek is átadott. Liszti október 31-én kelt levelében a várost is értesítette a királyi rendelet elküldéséről.¹⁵⁰ A kiküldött Kis Sebestyén ezután a másolatokkal együtt visszatért Kassára.

A kassaiak a királyi parancssal azonnal felkeresték Zay főkapitányt, „más urak és előkelőségek” kíséretében, s tárgyalni kezdtek vele plébánosuk visszahozataláról. A királyi rendeletnek arra a részére hivatkozva, hogy tanult férfiút kell választaniok, azt bizonygatták: „Mi ezen a vidéken tanultabb és megfelelőbb férfit nem ismerünk” — mint tudniillik a Szepességbe menekült Frölichet. Zay, akire a kassaiak túlságosan is haragudtak, ebben a kérdésben engedékenységet tanúsított, hogy a fontosabb Huszár Gál-ügy végleges elintézését könnyebbé tegye. Ezért beleegyezett Frölich visszahozatalába — amint a kassaiak írják: „erős kéréssel elértük nála azt, hogy pásztorunkat, akit már előbb elűzött, visszahozza”.

Huszár Gál ügyében azonban Zay semmiféle engedékenységet nem tanúsított, s a felelősséget és az intézkedés jogát Verancsicsra hárította. „Midőn pedig mi és más urak és előkelőségek — írják a kassaiak — az említett Huszár Gál ügyében igen odaadóan könyörögtünk és kiszabadítása érdekében fáradoztunk, azt felelte, hogy Ófelsége az egri püspökre bízta ezt az ügyet, hogy tudniillik nevezett Gált kihallgassa azokra a dolgokra nézve, amelyek miatt Ófelségénél bevádolták.”

A kassaiak megtudván, hogy Verancsicsra van bízva a kihallgatás és bíraskodás, privilégiumaikra hivatkoztak, amelyek szerint a városból senkinek nincs joga senkit, még gonosztevőt sem kivinni. Zay azt válaszolta, hogy „ő nem (tudja), ide jön-e a püspök, vagy sem. De azt ajánlja Gálnak, hogy önként menjen Egerbe. Egyébként, amikor a püspök akarja és érte küld, ő nem tehet egyebet, minthogy oda küldi, ahová Ófelsége parancsolta.”

A kassaiak november 7-ére összehívták a tanácsulést és visszahívták Frölichet. November 13-án már feljegyezték: „Isten kegyelméből ismét végzi régi kötelességét.”¹⁵¹

Huszár Gál ügyében nemcsak Zay, hanem Miksa király is Verancsicshoz utasította őket. November 4-én a kassai küldöttek egy kredencionális levelet adott át, tanácsát szóbelileg üzente meg. Ez a város december 14-i válasza szerint az volt, hogy közvetlenül Verancsicshoz forduljanak, mert a császár az ő kezébe helyezte

¹⁵⁰ L. 148. j.

¹⁵¹ RÁTH 12. — AMK Protocollum. Acta iudiciaria. 1559—1562. Die omnium sanctorum és Die 7. novembris keltezésű bejegyzések és Kauffay Richárd levele Késmárkról a tanácsnak 1560. dec. 29-én. — 1560. nov. 12. „Erant mittenda Posonium”.

Huszár Gál ügyét. Igyekezzenek prédikátoruk kiszabadulását nála elérni vagy legalábbis annyit kieszközölni, hogy ne vitesse Egerbe, hanem a helyszínen hallgassa ki.

A kassaiak, megfogadva Miksa tanácsát, elkezdték közbenjárásukat Verancsicsnál.

A KASSAIK KÖZBENJÁRÁSA VERANCICSNÁL

A tanács ismét felkérte mindazokat, akik közbenjártak Ferdinándnál és Miksánál, hogy vessék latba befolyásukat Verancsicsnál is. A Zayjal való tárgyalást és Miksa üzenetét megírták Perényi Gábornak, Mágócsy Gáspárnak és Abaúj vármegye hatóságának. Ezek azonnal külön személyes rendkívüli követeket indítottak a püspökhöz, és kérték jóindulatát az ügy kedvező elintézéséhez. Verancsics azonban elhárította magáról a felelősséget, s még azt is letagadta, hogy tud Huszár Gál ügyéről. A diplomáciai hazugság kényszerű eszközához folyamodott, amivel azonban nem használt sem a maga féltett tekintélyének, sem a kassaiakban nem gyarapította az iránta való tiszteletet. Amikor az említett rendkívüli követek felkeresték, „Ő valamennyiüknek azt felelte, hogy Ófelségétől arra az emberre nézve semmiféle megbízatást nem kapott, sőt sem hírből, sem tanácskozásból erről a dologról nincsen tudomása. Mégis megígérte, hogy írni fog Ófelségének, hogy mi őt erre kértük. Írt is, de hogy miket, egyikünk sem tudja.”

A püspök gyanított kétszínűsége világossá lett előttük, amikor november 12-én „találtak egy írást, s amint sejtik, vagy kiírták, vagy elárulták az egri püspöknek a várkapitányhoz írt leveléből, amelyben ez volt írva: Istennek legyen hála, hogy a törökökről szóló hír már elhallgatott, éppen azért kezdjük meg Huszár Gállal való ügyünket”. Ez vonatkozhatott letartóztatására, de Egerbe szállítására is.

Ekkor már nem áltatták magukat azzal, hogy Verancsics érdekükben fog írni a császárnak, azért november 13-án sürgősen üzenetet küldtek annak az embernek Pozsonyba (talán Thurzó Ferencnek), akit előzőleg a császárnál való közbenjárásra kértek fel. Tájékoztatták a történetekről, majd elpanaszolták: „Így láthatja uraságod, hogyan megy itt a dolog: az egyik a másikra mutat rá előttünk, az pedig ezt mondja, hogy ez kapott megbízatást ebben az ügyben... azért ismételtlen kérjük, hogy a dolgot tartsa kezében és vigye egészen a jó befejezésig. Itt ugyanis, amint látható, hiába fáradozunk.”¹⁵² A fogalmazvány külzetére rávezették: „Huszár Gálról Pozsonyba volt küldendő, de nem történt meg”. A küldött közben visszatérhetett Kassára és szóban számolt be küldetése eredménytelenségéről. Ez pedig, és Verancsics elfogott levele még sürgösebbé tette az intézkedést, mert féltő volt, hogy Huszár Gált titokban bármely pillanatban Egerbe szállíthatják. A katonaság lázongott és fenyegetőzött, a polgárok harcoltak privilégiumaikért, s még Zayt is visszatartották határozott intézkedések tételétől. Emiatt Verancsicsal is nézeteltérése támadt. A püspök panaszodik is Ferdinándnak: „észrevettem,

¹⁵² L. 151. j. 1560. nov. 12. Erant mittenda Poniumum.

hogy már enyéimet is hasonló lélekkel bujtogatják, minthogy meghasonlottunk nagyságos Zay úrral az eretnek elszállítását illetőleg”.¹⁵³

A tanács Verancsicsnak egy hozzájuk intézett kérése ürügyén küldött hozzá küldöttséget Huszár Gál ügyében. A püspök november 10-én kelt levelében háza beüvegeztetésére tapasztalt üvegesmestereket kért a kassaiaktól. A tanács választ küldöttséggel juttatta el Egerbe.¹⁵⁴ Mentegetik magukat, hogy nem tudnak üvegest küldeni, mert két mesterük közül az egyiket az elmúlt nyáron hazafelé útjában meggyilkolták, a másikat három nappal előbb temették el. Ezután térnek rá „igen sürgős” ügyükre. Az eddig és ezután írt összes leveleik közül ez a legalázatosabb, legkönyörgőbb, legmegindítóbb írásuk. Írják, hogy „biztos értesülésük” szerint a császár az ügyben való döntést a püspökre bízta. Könyörögnek, hogy prédikátorukat engedje vissza hozzájuk. A város egészének kívánságára indították útnak a küldöttséget, s kéri a püspököt, hogy bocsássa őket színe elé, hallgassa meg kérésüket, s mutassa meg kegyes jóindulatát irányukban. A polgárság küldöttei: Szabó László posztókészítő mester, literatus Tapolczay Ferenc és Kotta György voltak, akikhez csatlakozhattak a katonák kiküldöttei. A város három kérését tolmácsolták a püspöknek:

1. Bocsássa szabadon Huszár Gált, mert az ellene felhozott vétségeket nem követte el, s törvénytelenül, idézés nélkül tartóztatták le.

2. Engedélyezze, hogy ügye eldőltségéig végezhesse szolgálatát, mert a magyar nemzetnek jelenleg senki semmiféle szolgálatot nem végez.

3. Privilegiumaiknak megfelelően a városból ne vitesse ki, hanem ott hallgassa vagy hallgattassa meg, s ezt megteheti, amikor a tartományi ülésre Kassán megy keresztül.

Valószínű, hogy ez a küldöttség vitte Verancsicshoz Huszár Gál második levelét, amelyet azért írt, mert az elsöre semmiféle választ nem kapott.

Verancsics először mindhárom kérés teljesítése elől elzárkózott, de a küldöttség alázatosan kezdett, de fenyegetően folytatott magatartására kénytelen volt merevségéből engedni. Elismerte, hogy bármely püspök „megengedheti Gálnak fogságából való kibocsátását az említett kapitány, katona és polgár urak jótállására, de még egyetlen óráig sem tűrhető, hogy az efféle, a katolikus egyházat és vallást zavaró emberek felől úgy tartassék kanonikus vizsgálat, hogy közben paróchusi és prédikatori szolgálatot végezzen”. „Azt pedig állhatatosan követelte, hogy a kapitány, katona és polgári küldöttség azzal nyilvánítsa ki a császár és parancsa iránti hűségét, hogy Huszár Gált hozzá vezetik, s ügyét ott vizsgálják ki.”

A küldöttséget Verancsics makacssága annyira felháborította, hogy élesen kikelt ellene. A katonák fenyegetőzni kezdtek, s ezzel a polgári küldöttség tagjait is felbátorították, akik hevesen kezdték védelmezni a püspöktől semmibe vett privilegiumaikat. Verancsics megkísérelte érvekkel bizonyítani, hogy a privilegiumok nem köthetik meg a császárt, hiszen ilyen esetben a város akarata ellenére minden

¹⁵³ VÖM VIII. 198.

¹⁵⁴ TT 1895. 207—208.

ellenségét oltalmába vehetné, amit még elgondolni is a legnagyobb lehetetlenség. Püspöki jogköre korlátozására pedig privilégiumaikat nem hajlandó elismerni. A küldöttek, jogaikban sértve érezve magukat s meggyőződve az alattomos szándék-ról, hevességükben meggondolatlanul még a császár ellen is kikeltek. Megnyilatkozásaikat Verancsicsnak november 20-án Zayhoz és november 30-án Ferdinándhoz írt leveleiből következtethetjük ki. Zaynak azt írja: „végül még élesebben azt is kijelentették, hogy ők semmiféle gyilkosságnak nem lesznek segítői, még született fejedelmük kedvéért sem, és inkább hajlandók eltérni bármiféle bajt, beleértve a nép közti lázadásokat is, sokak vérontásáig, mintsem azt eltűrjék, hogy azt a Gált akár Egerbe vigyék, akár elszállítsák”.¹⁵⁵ Ferdinándnak még kiélezettebben írja meg a számára jól jött meggondolatlanul kiejtett mondatokat: „a kapitányok és a katonák kijelentették, hogy sehová sem fogják őt elbocsátani és senkinek kezébe, mint ártatlan embert nem adják, mert senkinek, még saját fejedelmüknek kedvéért sem lesznek hóhérokká; — ettől kezdve a polgárok is makacsul védték Császári Felséged bizonyos privilégiumát, melyből azt a kiváltságot következtették, hogy az egész országban senkinek, még a királynak sem kötelesek eltérni, hogy akár ártalmas, akár ártatlan embereket akarattuk ellenére a városból kivigyenek. Amint nekem bizonygatták, az a privilégium kiterjed az egyháziakra és a papokra, s városuk lelki ügyeinek többi szolgájára is.”

Az ellenállás Verancsicsot megdöbentette. Nem mert „ebben a mostani, oly sok veszedelemmel teljes időben” erőszakkal fellépni. De nem is tudott, amint írja: „miután magam nem járhatok el erőhatalommal, nem is tartozom vele, ez egyedül a Császári Felség dolga, akinek kezében van a királyság és a hatalom és mi magunk is”. Ezért újra diplomáciához és cselhez folyamodott, s csapdába csalta a küldöttséget. Elmondta, hogy az ügyben önhatalmúlag nem intézkedhet, de írni fog a császárnak, és várják meg az ő döntését. Addig megengedi, hogy Huszár Gál letartóztatási helyéről otthonába visszatérjen, de a városból nem szabad távoznia, s az istentiszteleti szolgálattól tartózkodnia kell. Az újabb császári parancsnak azonban alávetik magukat, s prédikátorukat a rendelet által megállapított helyre előállítják. Erre kézzel kötelezik magukat az otthoniak és Huszár Gál nevében is. Hazaérkezve pedig írást adnak erről mind neki, mind Zay főkapitánynak.

A küldöttség tagjai örömben, hogy sikerült valamit tenniük prédikátoruk ügyében, kezet adtak Verancsicsnak, aki búcsúzaskor még elnézésüket is kérte, hogy nem cselekedhetett teljesen akarattuk szerint, de ő maga is hozzájuk hasonlóan szolgál, s ura akaratát sem nem késleltetheti, sem nem mellőzheti. Egyelőre püspöki hatáskörében többet nem nyújthat.¹⁵⁶

Verancsics november 21-én, azonnal a követek távozása után megírta a tárgyalás lefolyását Zaynak, s kérte: „uraságnak legyen gondja ott erre az emberre, nehogy bármi ok, vagy esemény miatt jótállóihoz hűtlen legyen. Tekintettel arra, hogy az említett követek erre a jótállásra itt kézzel kötelezték magukat, őt is,

¹⁵⁵ VÖM VIII. 190—193. — StaW Hung. Fasc. 431a fol. 317—319.

¹⁵⁶ VÖM VIII. 197.

és a katonák és polgár urakat, azért uraságod e szavakat ott írásban is vegye tőlük és biztosítson minket, hogy ez az egész ügy rendben bonyolódik le, nehogy mindketten vétkezzünk a Császári Felség ellen, ha olyasmi történnék, amivel vádolhatnának minket.”¹⁵⁷

A követek hazaérkezve ébredtek rá, hogy kelepcebe csalták őket. Még inkább meggyőződtek erről, amikor Zay követelni kezdte a jótálló írást. Bizonyosak voltak abban, hogy Verancsics ígérete, hogy közbenjár a császárnál Huszár kassai kihallgatása érdekében: hazugság. Rögtön beszámoltak Miksa királynak tárgyalásukról és arról, hogy újabb levéllel keresték fel a püspököt: „köteleznünk kell magunkat saját és a város pecsétje alatt, hogy kötelesek leszünk a szegény elfogottak, amikor és ahová a Császár Ófelsége parancsolja, a püspök útján, vagy más parancs és intézkedés alapján elrendeli, odavinni és előállítani. Mivel pedig ez számunkra a legnagyobb mértékben nehéz feladat volt, hogy azt végrehajtsuk, újra felkerestük a nevezett püspök urat sorainkkal, és a kötelező legnagyobb tisztelettel arra kértük, hogy az Isten iránti szeretetből és a mostani veszedelmes és nehéz időkre való tekintettel engedje keresztyén szívét vezetni, s bocsássa szabadon nevezett prédikátorunkat, annál is inkább, mert közben semmiféle magyar nyelvű egyházi szolgálk nincs és naponta sok keresztyén hal meg nálunk gyónás és a szent szentség magához vétele nélkül. Ebben a siralmas helyzetben hallgasson szívére.”¹⁵⁸

Verancsicsnak ez a megoldás is kapóra jött. Levelet írt a kassaiaknak. Mivel Ferdinánd még kezdetben utasította, hogy diplomatikusan, megfelelő szelídséggel és a kedélyek felizgatása nélkül intézze az ügyet, levele sugárzik a látszólagos jóindulattól. A felelősséget a kassaiakra hárítja, s közben dicséri a maga jóságát és bölcsességét. Végül azonban nem állja meg, hogy keményen meg ne mondja a maga véleményét: „Vettem a ti és polgártársaitok levelét, amelyet a minap Anaxius Gál ügyében küldtetek nekem, és nem kevésbé csodálkoztam, hogy engedékenységet nem méltányoltatok és azzal élni nem akartatok kapitány uraitokkal és annak az őrségnek a katonáival együtt. Pedig én azzal sokkal szabadabban éltem, mintsem a Császári Legszenőbb Felség szigorú megbízása következtében tartoztam volna, miután kéréseket barátsággal megfontoltam, nehogy úgy látsszék, mintha megfélemedkezvén a mérséklettről és a kegyességről, valami egyéni rosszakarattal ennek az embernek mielőbbi vesztére törtem volna. Akit még az Úristen, Jézus Krisztus Urunk Atyja (amint hatalmasok és csodálatosak az ő dolgai), a katolikus egyház üldözőjéből védőjévé tehet, aminthogy Pált is ilyenén tette Jézus Krisztus Urunk és még sok másokat, akiknek felsorolását most mellőzöm. Mert ha — amint mondják — az angyalok teljes örömmel örvendeznek a mennyben egy megtérő bűnösön, hogyan vélitek, hogy én ne ügyelnék rá, mekkora bölcsességgel, belátással, sőt ügyességgel és művészettel kell élni azokkal szemben (persze el nem szabadva Isten Lelkétől és tanításától), akik az igaz vallásból tévelygésbe estek, hogy

¹⁵⁷ Uo. 193.

¹⁵⁸ L. 152. j.

súlyos állapotukból a régi szolgálatba, amelyre kiválasztattak, nem mástól, hanem a Szentlélektől hívassanak és segítsenek vissza. . . én titeket, mivel magamat megtévesztve látom, feloldalak és felszabadítalak mindazon fogadalom alól, amelyet követitek útján itt kézfogással megerősítve tettetek Gálra vonatkozóan. Gál maga tartassék ugyanabban a fogságban, amelyben eddig ült, miután nekem és Zay nagyságos úrnak megtagadtátok a szükséges biztosítékokat; — és ti kassai uraim és kedves barátaim még most is szorgalmaztatok privilégiumaitokat, melynek révén a Császári Felségtől megvonjátok azt a jogot, hogy városotokból, mint valami azilumból ily módon a kártékony embereket kiűzhesse; s az én jogkörömről törtek, mely nékem az osztó Szentlélektől adatott egyházam egész megyéjének kormányzására, nem pedig nektek, sem másoknak, akiket én nem küldtem.” Majd hosszasan bizonygatja, hogy ezek az eretnekek olyanok, mint a víz nélkül való források és a viharoktól hanyattatott fellegek. „Távozzatok el azoktól a hazug és lázongó papoktól!” — szólítja fel őket. „Én katolikus püspök vagyok, nem tűröm, hogy nektek az egyházban laikusok szolgáltassák ki a szentségeket, nem engedem, hogy titeket ezek az eretnekek tanítsanak. . . Egyébként, minthogy az én barátaim, a magyar urak, városotok lakói úgy vélik, hogy én az izgatókat valami rosszindulatú jogtalansággal fenyegetem, kérem őket, ne vélekedjenek így rólam, mert amit teszek, nem azért teszem, hogy embereknek tessék, hanem az Isten és az egyház dicsőségére, valamennyiünk épülésére, akik Krisztushoz híven az ő katolikus egyházában élni akarnak, távol tartva mindazokat töletek, akik most nálatok az egyház szolgálóiként szerepelnek, akár németek, akár magyarok. Mert ugyanazt a mérget okádják, mert ugyanabból a forrásból merítettek, amivel annyi lelket megrontanak. De a legjobb és leghatalmasabb Isten megszabadít majd titeket és jobb fénnel világít meg és boldogok lesztek Krisztusban és az Ő egyházában.”¹⁵⁹

Verancsics december 1-ji dátummal írta levelét a kassaiaknak, de már november 30-án jelentette Ferdinándnak, hogyan és miként intézkedett, majd erélyes rendeletet kért az uralkodótól: „De nehogy a polgárok és a katonák úgy lássák, vagy még dicsekedjenek is velem, hogy győztek Császári Felséged felett, s még jobban felfuvalkodjanak, s hogy még az egriek is felöltsék a kassaiak lelkületét a hengegésnek erre a példájára, úgy vélem, bölcsen cselekednék Felséged, ha végérvényesen megparancsolná, hogy mind a katonáknak, mind a polgároknak egyenlő belenyugvással kell eltűrniök ennek az embernek Egerbe szállítását. . . így legalább Császári Felséged tekintélye megmarad, nekem pedig Gál lázadás nélkül kezembe jut. Közben a kassaiaknak azt is méltóztassék megírni, bármiféle privilégiumot kaptak is, az egyházi jogban nincs rendelkezési lehetőségük, mert az kizárólag a püspökre tartozik. Egyébként az egész egyház tekintélye elveszne, és nagyobb hatalom jutna az eretnekeknek, ha így történnék, amitől Isten őrizzen.”¹⁶⁰

Huszár Gált a magyar urak, kapitányok, katonák és polgárok megvédték Verancsicsától. A püspök tehát megpróbálta magát a reformátort rávenni arra,

¹⁵⁹ VÖM VIII. 199.

¹⁶⁰ Uo.

hogy önként menjen Egerbe. December 2-án válaszolt leveleire. Csalogatja magához a prédikátort: „Hiszem, hogy a már néhány nappal korábban Kassára küldött levelemből könnyűszerrel megérthetted, mily nagy mértékben kész vagyok jelenlegi ügyedben kívánságod szerint bánni veled és mennyire atyailag és keresztyéni szelídséggel fogom elintézni ezt a te ügyedet, ha nem vonakodsz hozzám eljönni. Azért ne tekints rám úgy, mintha méltatlannak tartottam volna, hogy már két ízben hozzám intézett leveledre válaszoljak. Elsősorban te magad is biztattál, hogy nem vonakodsz Egerbe jönni, s a katona urak és a polgárok előtt is kijelentetted, hogy szívesen és minden vita nélkül elviseled, hogy ide vezessenek. Ehhez semmi többet nem fűzök. Csakugyan minél inkább úgy mutatnád, hogy félted magadat, annál inkább kimutatnád sokak előtt, hogy vádol a lelkiismereted. Mivel nem hiányoznak méltányosságom példái, amelyet addig is gyakoroltam itt néhány hozzád hasonló emberen, éppen azért is inkább építésre, mint rombolásra fordítsd tehetségedet, hogy meg ne semmisítsd, hanem inkább gyarapítsd betegséged gyógyszereit, hogy a régóta megrögzött bajt rosszabbá ne tedd, sőt vigyázatossággal tedd jóvá. Ezért igyekezz arra, hogy hozzám eljőjj, hogy ezzel eleget tégy a Császár Őfelsége akaratának is, mi pedig gyakran együtt lévén, egyúttal akadály nélkül beszélgethessünk. Minthogy ígérted, hogy engedelmes fiunk, sőt alázatos szolgálk leszel és sok egyéb szépet is írsz, mindezt örömmel fogadom és a katolikus egyházba való visszatéréseid iránt jó reménységet táplállok; főleg, mivel védelmedre a szent kánonokat is idézed. Ha mindezt olyan szándékkal teszed, amint én tenned kívánom, meg vagy mentve. De félek, hogy nem úgy van. Mert bármi szándékot mutattál is, az számomra mindaddig homályos, míg távol vagy tőlem; tedd meg azért, hogy együtt lehessünk, és meg fogjuk vizsgálni, milyen lelki orvossággal használhatnék neked.”¹⁶¹

E levéllel egy időben, december 2-án, válaszol Verancsics Szerdahelyi (Ruchanich) Mátyás utolsó, hozzáintézett levelére, amelyben a prépost tájékoztatja a Huszár Gállal folytatott tárgyalásairól. Lehetséges, hogy általa juttatta el a reformátornak írt levelét is. Ruchanichnak a megfigyelésen és vitatkozásokon kívül most már buzdítania kellett Huszár Gált az önkéntes Egerbe menetelre: „...„valóban nagy szolgálatot tettél vele — írja Verancsics —, hogy mindarról, amiről gondoltad, hogy szükséges tudomást szereznem, olyan pontosan tudósítottál engemet. Nem kevésbé örvendek ennek az embernek a lelki állapotán. Figyeld őt éberem, nem gondol-e a jelen idő alkalmasságára, a veszélytől való félelemre, és ha megtudod, hogy nem gondol ezzel és őszintén cselekszik, mondj el neki mindent az én humanitásomról és kegyességemről, ami csak alkalmas a vallás sebeinek gyógyítására és dicsőségének előmozdítására, és amiről csak gondolod, hogy szükségesnek mutatkozik az alkalmas tárgyalásra.”

Huszár Gál Ruchanichnak kifejtette, hogy hitének, életének egyetlen zsinórmértéke az evangélium, mert Verancsics erre nézve is ad utasítást a prépostnak: „ne

¹⁶¹ Uo. 206—207.

mulaszd el figyelmeztetni Gált, hogy ne csupán egyedül az evangéliumra (non solum dumtaxat), de az egyház méltóságára is legyen tekintettel”.¹⁶²

Nem volt könnyű Verancsicsnak a hitbeli meggyőződéssel felvennie a harcot. Panaszolja is Piopius modrusi püspöknek és egri prépostnak: „a törököktől egyelőre nyugton vagyunk, csak a lutheránusok zaklatnak, én meg őket. De csodálatra méltó ezeknek a szerencsétlen embereknek a csökönység; semmi kézzelfogható érveléssel vagy igazsággal nem mozdíthatók ki tévelygésükből, sőt annál gonoszabbak lesznek, minél hathatósabban és nyilvánvalóan legyőzik őket. Házamban négyen vannak őrizetben: egy prédikátor, a többi pedig a népből való férfi, mindannyian csökönösebbek és hajthatatlanabbak a Fáraónál; házamon kívül pedig kettőt ostromlok, akiket, ha nem leszek képes hatalmamba keríteni, egész kerületemből kiűzök, hogy az efféle oktató iskolának, amennyiben lehetséges, híjával legyenek.”¹⁶³

A két ostromlott prédikátor közül az egyik Fügedy János papja, a másik Huszár Gál volt.

ÚJABB KÖZBENJÁRÁSOK ÉS TERVEK

A kassaiak látták, hogy a Miksa által ajánlott út járhatatlan, Verancsicsal nem jutnak dűlőre. Arról is értesültek, hogy Ferdinánd király biztosokat küldött ki Kassára az ügy kivizsgálására.¹⁶⁴ Ezért újból Miksát kezdték ostromolni, hogy általa a császárt arra az elhatározásra késztesse, hogy újabb biztosok küldése helyett a vizsgálatot a már tizedvizsgálat végett egyébként is Kassán levő küldötteit bízta meg. Ezenkívül minden lehetséges pártfogót ismét segítségül hívtak.

Kérésükre Eperjesen összegyűltek a lőcsei, bártfai, beszercebányai és eperjesi bírák és esküdtek, s december 12-én folyamodványt szerkesztettek a kassaiak érdekében, először érvényesítve a júliusi kisszebeni zsinat határozatát, amely szerint ilyen ügyekben csak együtt és egyöntetűen határoznak. Miksa közbenjárását kéri: „a legalázatosabb tisztelettel arra kérjük Felségedet, mint legkegyelmesebb urunkat és az elnyomottak jóságos pártfogóját, hogy Felséged a Mindenható Isten iránti szeretetből és tekintettel ezen igen nyomorult időkre, méltóztassék kegyesen figyelemmel lenni a kassai polgárokra és a helyőrség katonáira, akik ebben a városban székelnék és minden kegyes kérésével és üdvös tanácsával kieszközölni és elérni a Császár Úr Őfelségénél, Felséged legtisztelteméltóbb atyjánál, a mi legkegyelmesebb urunknál, hogy a nevezett magyar prédikátor, akiről az hírlik, hogy Egerbe kellene őt szállítani és ott ugyanazon hely Főtisztelendő Püspök urának a hatalmába és a kezébe adni, fogságából kiszabadulva Kassán maradhasson és ott hűségesen és jámborul szolgálhasson mind a nemesi rendnek, mind a

¹⁶² Uo. 207—210.

¹⁶³ Uo. 211.

¹⁶⁴ AMK Protocollum. Acta iudiciaria 1559—1562. 1560. dec. 13.

polgároknak, Isten ígéjének hirdetésével és a szentségek kiszolgáltatásával. Felségednek ezt a kegyes pártfogását az isteni jószág minden kétségen felül üdvöt adó és örökkétartó javakkal fogja ékesíteni és megtéríteni. Mi pedig, amint ez a hű alattvalókhöz illik, akik nem feledkeznek meg ily nagy jótéteményről, igyekezni fogunk Isten segítségével, az engedelmesség teljes odaadásával ezt Felségednek megszolgálni.”¹⁶⁵ Hasonló felterjesztést küldtek a gyűlésükből Ferdinánd királynak is.¹⁶⁶

Szegedi Pap Benedeket és Ferenci Pétert már előzőleg elküldték Perényi Gáborhoz újabb közbenjáróleveléért. A december 13-i jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor Pap Benedek saját pénzéből ajándéokra és lovakra költött 5 forint 91 dénárt.¹⁶⁷ Bizonyára magukkal hozták Perényi újabb ajánlólevelét, de azt a levéltárakban nem lehetett megtalálni.¹⁶⁸

Ugyanakkor a bíró vetet Pap Benedekkel Vas Istvánétól egy aranyos kupát a kommisszáriusok számára ajándékol, „kik az Gál pap dolgáért az császártól ide bocsáttattak”. Erre „összesen költöttek 22 forint 75 dénárt”.¹⁶⁹

A Kassán tartózkodó biztosok közül Mágócsy Gáspárral íratnak levelet Miksához, mert ő a tizedhivatalok visszaéléseinek kiderítésére éppen a városban volt, s a történetek szem- és fültanújaként írhatott az ügyről: „különböző dolgok miatt, de teljesen alaptalanul, súlyosan vádolták be” Huszár Gált — írja —, pedig ő a császárt nem gyalázta, meg nem engedett szavakkal nem illette, hanem a legtöbb prédikációjában, amit tőle hallott, mindig a néppel együtt imádkozott, könyörgött és esdekelt mind a császárért, mind Miksa királyért, hosszan tartó jólétükért, boldog életükért, s országaik virulásáért. „Mély tisztelettel igaz tanúságot írok róla Felségednek, hiszen még jelenleg is fogságban van, akinek kiszabadulásáért Felséged más hívei is már előbb is igen alázatosan könyörgöttek Felségednél.” Ő is könyörög, hogy „örökké tartó és hű szolgálataira való tekintettel” Miksa járjon közbe atyjánál, hogy „szegény végre már visszanyerje szabadságát, börtönéből kibocsáttassék és visszaadassék egyházának, amelyet eddig szolgált és amely most az Isten ígéje nélkül szomorkodik; Isten ígéjének összes hirdetői ezen a vidéken, az ő fogságba vetésétől megrémülve, már kezdtek szétszéledni és ezen vidék egész keresztyén lakossága hasonlóképpen már szinte pogánnyá lesz”.¹⁷⁰

A kassaiak december 14-én ismét Miksához fordultak levelükben. Ismertetik a Verancsiccsal folytatott és megszakadt tárgyalásukat, majd kérik, hogy eszközölje ki atyjánál Huszár Gál kiszabadítását. Mágócsyhoz hasonlóan érvelnek: „Mert ha az történnék meg (amit távoztasson el tőlünk a Mindenható Isten), hogy a prédikátort a püspök kezébe kell adni és őt Egerbe vinni, minden bizonnal az fog

¹⁶⁵ StaW Hung. Fasc. 81. fol. 64—65.

¹⁶⁶ RÁTH 10.

¹⁶⁷ ItK 1911. 487.

¹⁶⁸ L. 166. j. 11.

¹⁶⁹ L. 167. j.

¹⁷⁰ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 315—316.

bekövetkezni, hogy semmiféle tanult ember, egyetlen prédikátor, egyetlen lelkész, de még egyetlen iskolamester sem fog Kassára jönni szolgálat végett és hogy egyébként milyen szegény és kár származnék ebből ránk, szomszédainkra és a többi városokra és helyekre, azt Királyi Felséged mély belátására bízuk.”¹⁷¹

A levelek Bécsbe vitelével azt a Tóth Ferencet bízták meg, aki Huszár Gált Magyaróvárról Kassára szállította. A 38 forintnyi költséget a bíró meghagyásából ugyancsak Pap Benedek viselte, ami óriási összeg volt, s bizonyára nemcsak az utazás költségeit, hanem az ajándékok árát is fedezte.¹⁷²

A helyőrség tisztjei december 15-én másodízben fordultak Miksához egy igen szépen megszerkesztett és evangéliumi hitükről tanúságot tevő levélben. Ráth György is megállapítja: „folyamodásuk minden sora világosan mutatja törhetetlen ragaszkodásukat a protestáns hithez”.¹⁷³ „Felséged járjon közbe a római Császár Őfelségénél, a mi legkegyelmesebb urunknál, hogy [Huszár Gál] visszanyerje régi szabadságát, mellyel eddig köztünk élt, hogy taníthassa Jézus Krisztus tiszta evangéliumát, és helyesen szolgálathassa ki a szentségeket.” Ez a mondat: „pristinam docendi purum Jesu Christi evangelium et recte administrandi sacramenta”, az *Ágostai hitvallás* VII. cikkének idézete.

Nehezteléssel írják, hogy első levelük elküldése óta semmi nem történt, a prédikátor továbbra is fogságban senyved „és mi ezen város egész népével és a többi szomszédos helyek lakóival lelkünk igen súlyos fájdalomával nélkülözzük az Isten igaz szavának hirdetését. Ismételten is alázatosan kérjük Királyi Felségedet, hogy Felséged egyrészt a mi hűséges és örökkétartó szolgálatainkra való tekintettel, amelyeket nyújtottunk különböző helyeken és időkben az ezen országot ért megpróbáltatásokban, zivatarokban és viharokban, a Császár Őfelsége, legkegyelmesebb urunk iránti igaz hűséggel és nyújtani akarunk egészen végső lehetünkig, másrészt pedig a Felségeddel veleszületett, az isteni igazság iránti szeretetből és az egyház védelmének címén, amelynek fenntartását Isten a földön a királyokra bízta, kegyeskedjék Királyi Felséged ismételten és ismételten jóindulatúlag közbenjárni a mi kegyes fejedelmünknek ennek a mi hitszónokunknak kiszabadítása érdekében, hogy Krisztus szegény báránykái, akik már hosszabb idő óta meg vannak fosztva az égi étel táplálékától, Felséged fáradozása folytán, Isten szerint újra elérhessék azt, hogy attól felüldülve először az örök Istennek, azután Felségednek a lélek kellemetes háladatosságával végtelen hálát adhassanak.”

Levelük vége egy tapintatos figyelmeztetés: „mert ha a dolog másképpen történék, hogy abból milyen kár származnék Felségtekre, és milyen veszedelem zúdulhatna abból a mi elnyomorodott hazánkra, azt mi nagy bölcsen Királyi Felséged igen okos ítéletére bízuk.” Forgách Simon, Szennyessy Mátyás, Horváth János és Kálnássy Ferenc írták alá „a kassai helyőrség többi katonái” nevében is.¹⁷⁴

¹⁷¹ Uo. fol. 317—319.

¹⁷² ItK 1911. 487.

¹⁷³ RÁTH 11.

¹⁷⁴ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 179—180.

A levelek elküldése után a bíró és az esküdtek felkeresték Zay főkapitányt. Bejelentették neki, hogy prédikátoruk ügyében a császárhoz folyamodtak, s arra kérték, hogy a válasz megérkezéséig ne szállíttassa el a városból. Attól féltek, hogy megkísérelik Huszár Gál titokban való elvitelét. Zay megígérte nekik, hogy prédikátoruk esetleges Egerbe viteléről két vagy három nappal előbb értesíti őket, s ha akarják, két polgárt adhatnak mellé kíséreeül. A kassaiak és a katonák abban reménykedtek, hogy talán még az utolsó pillanatban is tehetnek valamit papjuk érdekében.¹⁷⁵

Ennek ellenére feszültségben és izgalomban éltek amiatt, hogy Huszár Gált mégis titokban szállíttják Egerbe. Egyre erőteljesebben hangoztatták, hogy ez nem fog megtörténni lázadás és vérontás nélkül. A fő hangadó Szennyessy Mátyás, a vitéz és kiváló katona, de ügyetlen diplomata volt. Olyasmit is kijelenthetett, hogy ha Ferdinánd nem szolgáltat nekik igazságot, János Zsigmondnál keresnek oltalmat.¹⁷⁶ A legnagyobb hiba az volt, hogy kibeszélt egy készülőben levő tervet, arra az esetre, ha Huszár Gált más módon nem sikerülne Verancsicstól megmenteniök. Ebben a hangoskodásban — amint később kitűnik — szerepük volt az asszonyoknak, elsősorban Szennyessy feleségének. A szervezkedésben igen tevékenyen vett részt Bornemisza Péter, akinek volt már tapasztalata arról, hogy mi módon lehet a kassai börtönből megszabadulni. Titokban tájékozódott és szervezett. A végső megoldásban Forgách Simon felső-magyarországi főkapitány, Huszár Gál fő pártfogója segítette. Bizonyos, hogy már előzőleg tárgyalt unokasógorával, Enyingi Török Ferencsel, Debrecen földesurával, akinél Melius is közbenjárhatott, akinek Huszár Gál énekeskönyvét ajánlotta. A szöktetés elő volt készítve. A család és a nyomda már Debrecenben volt. Készenlétben állhatott az a bizonyára debreceni kereskedő vagy fuvaros is, aki a szöktetés után pár órán belül kivitte a városból a reformátort. Tervbe volt véve az a később igénybe nem vett eszköz is, hogy a harangok megszólaltatásával csődítik össze a polgárokat.

Zay azonban a karácsonyi ünnepek első két napján nem akarta végrehajtani a Verancsiccsal megbeszélt tervet. Az idő alkalmatlan volt erre. A polgároknak, katonáknak „szabadnapjuk” volt: ünnepeltek és mulatoztak. Ezt bizonyítja Zaynak az a lélektanilag nagyon is érthető engedékenysége, amellyel beleegyezett, hogy karácsony ünnepein Huszár Gál a katonaságnak és a nemességnek prédikálhasson. Amennyiben Bornemisza nem vállalta az igehirdetést, a polgárság istentisztelet nélkül maradt. Az egyik felterjesztés szerint a katonaság és a nemesség hallgathatta Huszár Gált „abban a házban, ahol fogva volt”, a másik, valószínűbb jelentés szerint a prédikátort az istentisztelet idejére elvezették valahová, de erről a polgárság nem tudott, a prédikációt nem hallhatta.¹⁷⁷ A reformátor támogatói ezt az alkalmat használhatták fel arra, hogy tájékoztassák őt terveikről és a tennivalókról.

¹⁷⁵ StaW Hung. Fasc. 81. fol. 75—77. — AMK Causa Galli Huszár. 2286.

¹⁷⁶ Uo. Fasc. 82. fol. 63—64, 67—68.

¹⁷⁷ AMK Causa Galli Huszár. 2286 (4—7). 1561. A tanács Miksának 1560. dec. 30-án.

A két ünnepen mondott „néhány ígehirdetés” csak olaj volt a tűzre. Az érzelme-
ket egyébként is megmozgató karácsonyi ünnepeken a nagyhatású prédikátor még
jobban meghódította a katonaság és a nemesség szívét, s azok a kellő pillanatban,
a polgársággal együtt fel is lázadtak érdekében, de olyan tervszerűen és megfontol-
tan, hogy senkinek semmi baja nem történt, s egyetlen csepp vér sem hullt.

SZÖKTETÉS A FOGSÁGBÓL

Abban az időben a karácsony háromnapos ünnep volt. Zay Verancsiccsal abban
egyezhett meg, hogy az ünnepek letelte után szállítják Huszár Gált Egerbe.
Tervét titokban akarta tartani a katonaság és a polgárság előtt, azonban a bírót
és a tanácsot tájékoztatta, de ígérete ellenére nem két vagy három nappal, hanem
csak órákkal előbb. Közölte velük, hogy még az este folyamán elviteti Huszár Gált.
A tanács azonnal értesítette a katonaságot, s azok „igyekeztek a kapitányt
lebeszélni és azt tanácsolták neki, hogy szándékának végrehajtását az estéről
halassza el a következő napra, mert ünnep volt, esteledett és a nép, meg a polgárság
a bortól lerészegedett, amiből könnyen igen nagy baj származhatik”.¹⁷⁸ Verancsics
is azt írja, hogy a kapitány tájékoztatta őket Huszár Gál elszállíttatásáról, bár ez
nem lett volna kötelessége.¹⁷⁹

A tanács fenyegetően lépett fel, lázadást és vérontást is emlegetve. Futkosni
kezdtek prédikátoruk érdekében, s többeket tájékoztattak. A hír futótűzként
terjedt el a városban. Eleinte csak suttogva, de amikor szokatlan jelenségek mutat-
koztak, hangosan is kiabálni kezdtek az emberek: „Prédikátorunkat el akarják
vinni!”

Az első gyanús jelenség az volt, hogy a kaput nem zárták be esti szürkületkor,
hanem nyitva maradt az éjszaka három órájáig, vagyis este kilenc óráig, ami
december 27-én már sötét éjszaka volt. Az őrség sora a magyar katonákon volt,
Zay azonban német pixidariusokkal váltotta le őket, s a magyarokat laktanyájuk-
ba rendelte. Azok a megszokott dobszó nélkül, csendben vonultak végig az utcá-
kon. A kapitány a kapunál szolgálatot teljesítő polgárokat is haza rendelte. Egyre
bizonyosabbá lett mindenki előtt, hogy a prédikátor titokban való elszállítása
miatt történik mindez. Mind jobban hangoztatták: „ez azért történik így, hogy az
ígehirdetőt elvigyék”. A katonák ettől felizgatva, lármát csapva ahhoz a házhoz
vonultak, amelyben a prédikátor be volt zárva. Számtalan polgár csatlakozott
hozzájuk, összefutottak a kézművesek inasai, asszonyok, gyermekek. Sokan fegy-
veresen rohantak ki házaikból, mások fegyvertelenül csatlakoztak a tömeghez.
„Iszonyú zűrzavar és lárma keletkezett — írják a katonák jelentésükben —, az
egész nép és a gyülekezet kiabálva és jajveszékelve papjáért, mint afféle részeg
emberek, megtámadták a házat.” A katonák, élükön Szennyessy Mátyással és

¹⁷⁸ StaW Hung. Fasc. 81. fol. 84—85.

¹⁷⁹ VÖM VIII. 251.

Mágócsy Gáspárral, Zay házához futottak, s azt annyira ostromolták, hogy a kapitánynak biztonságba kellett vonulnia.

Gyalui Torda Zsigmond éppen a tizedvizsgálati jegyzőkönyvet vezette, amikor a lázadás kezdődött. Megszakítva a hivatalos feljegyzéseket, ezt írta közbevetőleg: „Miközben ezt írom, hirtelen lázadás tört ki ama bizonyos fogságban levő Gál pap miatt, ti. nehogy őt Egerbe szállítsák (ne scilicet is Agriam abduceretur).” Torda Zsigmond naplójegyzeteiben is megemlékezik az ügyről, de ezt Kovachich téves olvasásban közli: „1560. december 27. napján veszélyes lázadás tört ki Kassán, éjszaka 6 óra körül, amely hét órán túl tartott, Gál hitszónok miatt, akit a kapitány *nem akart* ezen az estén Egerbe küldeni.” Kovachich a „voluit” helyett „noluit”-ot olvasott, akart helyett nem akart. Szabó Károly ebből arra következtetett, hogy Huszár Gált Verancsics elbocsáttatta, s szokása szerint a hatósága alá tartozó körzettől hús mérföldre űzte el.¹⁸⁰ A lázadás azonban éppen azért tört ki, mert Huszár Gált Zay titokban akarta Egerbe vitetni. Ezt kétségtelenné teszik a további események is.

A zűrzavar tetőfokán érkezett a börtönhöz a kocsi, amelyen a reformátort el kellett volna hurcolni a városból. Amikor a tömeg észrevette a sötétben érkező kocsit, egyre nagyobb lett a lárma. Illetlen szavakat kezdtek kiabálni, a kocsist letaszították a lóról, megverték, a lovak közé csaptak, s azok vad száguldással elragadták a kocsit.

A bíró és az esküdtek, látva, hogy mivé fejlődött a Huszár Gál kiszabadítására szervezett mozgalom, azonnal a királyi kommisszáriusokhoz futottak. Ünnepelesen kijelentették előttük, hogy a baj tudtuk, tanácsuk és parancsuk nélkül történt, akarataik ellenére keletkezett, s kérték a biztosokat, hogy segítsenek a lázadás lecsillapításában, nehogy valamiféle öldöklés kezdődjék.

A biztosok közül Mágócsy késelem nélkül fegyvert fogott és Zayt a katonák segítségével házába szorította, későbbi mentsége szerint azért, hogy a kapitánynak nehogy valami baja történjék. A bíró pedig a tanács tagjaival együtt a nép közé ment, intették, figyelmeztették őket, kéréssel és paranccsal akartak nyugalmat teremteni, de hiába. Később azt vallották, hogy az ittas tömeg meggondolatlansága miatt nem sikerült semmi józan dolgot elérniök. Amikor azonban újabb kiáltás hangzott fel, hogy „a prédikátort nem vitték el a városból, hanem kiszabadult”, az ittasnak minősített tömeg „teljesen lecsendesedett, szétoszlottak, sebesülés és öldöklés nélkül hazamentek”.

Bornemisza Péternek, aki Feledi kapitánysága idején volt fogságban Kassán és szabadult ki, fő szerepe lehetett a szervezésben és Huszár Gál kiszabadításában is. A tulajdonában levő Volaterranus-kötetbe be is írja: „1561 Liberavi D. Gallum”.¹⁸¹ Az 1560 helyett azért írt 1561-et, mert abban az időben az új esztendő

¹⁸⁰ SZABÓ Károly, Huszár Gál életéről és nyomdájáról, in Száz 1867. 149. — Kivonatossan közli Gyalui Torda Zsigmond naplóját KOVACHICH, M. G., *Scriptores rerum Hungaricarum minores* I—II. Buda 1798. Id. I. 114.

¹⁸¹ SCHULEK Tibor 16—17. lap közti faksimile.

gyakran karácsonytól számították. A kiszabadítás módja bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy az öröket a házat ostromló tömeg elkergette. Schulek Tibor szerint a kibontott kemencefalon keresztül menekült annak idején Bornemisza, s hasonló módon szabadította ki Huszár Gált is.¹⁸² Bornemisza viszont a Fóliópostillában úgy emlékezik szabadulásáról, hogy „mihent fel kelék az imádságról, ottan megmutatta Isten, hogy kellene meg nyitnom az vas ajtót”.¹⁸³ Huszár Gált kiszabadítása után azonnal a városból is kimentették. A később említendő Perényi-levél arról szól, hogy a városon átmenő idegenek a prédikátort kézről kézre adva, éjjel vitték ki a városból. Kassa átvonuló helye volt a szekerező kereskedőknek, s nem volt nehéz Debrecenbe tartó kocsit találni. A „kereskedő és árros népek” pedig jól értettek a csempészéshez. A család és a nyomda már Debrecenben volt. Azt nehéz lett volna a város azonnali zárlata után kivinni. S ahogy a lázadás miatt Szennyessy Mátyás feleségét is börtönre akarták ítélni, Huszár Gál felesége és családja sem mentesült volna a zaklatásoktól és a büntetéstől.

A kassaiak tehát minden lehető megtettek városuk és lelkészeik érdekében. Igyekeztek a magyar—német ellentét megszüntetésére. A képzett, azonos teológiát valló, egyaránt szelíd Thomas Frölich és Huszár Gál személye erre jó biztosítéknak látszott. Kivívták az elűzött Frölich visszahívását, a fogságban levő Huszár Gál kiszabadítását, még lázadás árán is. Tudták, ha nem állnak ki papjaik mellett, nem lesz többé tanult ember, aki városukban a szolgálatot vállalja. Még ekkora helytállás ellenére is szemükre hányta később Frölich *Promemoriájában*, hogy erőtlének pásztoraik védelmében.¹⁸⁴ Pedig tettük súlyos következményekkel járt. Az is kiállásra készítette őket, hogy városuk privilégiumait, ősi jogait és törvényeit kellett megvédeniök, mert ezek semmibevétele szabadságuk veszét jelentette volna.

INTÉZKEDÉSEK HUSZÁR GÁL FELKUTATÁSÁRA

A három hónap óta tartó feszült izgalom és az előző esti „iszonyú zűrzavar” egyébként is kikököntette a polgárokat rendes életfolytatásukból, Zay intézkedései azonban teljesen felforgatták a várost. Azonnal bezárattott minden kijáráshelyet, és őrzésüket egy felesketett emberre bízta. Neki kellett gondoskodnia arról, hogy a városból senki ki ne juthasson, s főleg Huszár Gál el ne menekülhessen. Felkérte a királyi hadak kapitányait, hogy működjenek közre a város házainak, utcáinak és tereinek átfésülésében, s a szökevény kézre kerítésében. A katonák azonban megtagadták a segítséget. „Azt válaszoltuk neki — írják —, hogy nekünk erre a dologra nézve a Császár Ófelségétől soha semmiféle parancsunk vagy utasításunk nem volt, és hogy maga a kapitány úr sem közölte a dolog kezdetét, vagy annak valamely változatát előbb velünk, emiatt e mostani ügyben sem akarunk hozzá csatlakozni.”

¹⁸² Uo. 22.

¹⁸³ Uo. 6.

¹⁸⁴ RÁTH 18—19.

Ezt levelükben újból hangsúlyozzák: „maga a kapitány erre a dologra nézve semmit nem kérdezett tőlünk, semmire nem figyelmeztetett és semmit nem közölt velünk”. December 28-án írt levelükben mégis szükségesnek látták mentségeiket felemltetni Ferdinánd és Miksa előtt: „igyekeztünk mindezeket Felsőgednek, mint legkegyelmesebb urunknak a legalázatosabban, de mint valót tudomására hozni, úgy, hogy ha Császári Felsőgednek ezt egyesek másként jelentenék, a legteljesebb alattvalói hűséggel kérjük Felsőgedet, mint igen kegyes urunkat, ne méltóztassék helyt adni az ilyenek szavainak”.

A felelősséget a „köznép”-re hárítják, saját fegyveres felvonulásukat azzal magyarázzák, hogy a kapitány védelmére siettek. Finoman Zayt vádolják az eseményekért.¹⁸⁵

Zay a bírót és a tanácsot már nem kérte, hanem „szigorúan rájuk róttá”, hogy a szökött foglyot keressék meg, s szállítsák vissza fogsága helyére. A városi jegyzőkönyvnek ezt a feljegyzését megerősíti Gyalui Torda Zsigmond, aki a már említett tizedvizsgálati jegyzőkönyvbe „December 28-án, szombatön” azt írja, hogy az előző napi tumultust követő reggel Thurzó Ferencnél tárgyalás folyt Zay kapitány, a német lovasság és gyalogosok vezető kapitányai, a bíró és a szenátorok közt. Zay a bírónak és az esküdteknek megparancsolta, hogy a papot rejtkehelyéről keressék elő. Aznap azonban nem derült ki semmi. Azt is feljegyezte, hogy a lázadás ügyében írtak a császárnak.¹⁸⁶ Levelükre nem sikerült rátalálni.

A német katonákkal végzett házkutatások után megindult a háztulajdonosok eskü alatti vallatása, hogy hol tartózkodik a szökevény és kik a fő bűnösök a lázadásban. Ezt a tanácsnak kellett végrehajtania. Néhány polgár eskü alatt ígérte, hogy ha bármit is megtudnak a prédikátor hollétéről, azonnal jelenteni fogják.

Nem volt nehéz ilyeneket találni, hiszen voltak a városban magyarellenések és a katolicizmushoz hű emberek. Ilyen lehetett a kassai magyar vitézek királyi zsoldon élő muzsikusa, Kassai Lantos Sebestyén, vagy Hegedűs Sebestyén, Sebastianus citharida, a város polgára, aki még négy hónappal később is, 1561 áprilisában gúnydalt szerzett „az eretnek Gall paprull”, megcsipkedve a magyar polgárokat is. Amikor felelősségre vonták, tagadott, de a vidékről is beidéztet tanúk rábizonyították a vádat. Az ítélet úgy szólt, hogy vagy a nyelvét tépik ki, vagy visszavonja énekét és kitépi „könyvéből”. Sebestyén ez utóbbit választotta.¹⁸⁷

A tanács a lázadás néhány fegyveres résztvevőjét fogságra vetette. Látszólag buzgón folytatták a kutatást, bár bizonyára tudták, hogy Huszár Gál már nincs a városban, a többiek részéről pedig minden mentséget elfogadtak. Amikor a fegyveresek azt vallották, hogy a szokatlan lármától felizgatva, féltve a várost valamiféle

¹⁸⁵ L. 178. j.

¹⁸⁶ Gyalui Torda Zsigmond naplója: OL E 15. Magy. Kam. Lt. Exp. Cam. Acta Commissariorum. 1560. dec. 28.

¹⁸⁷ KEMÉNY Lajos közlése in ItK 1891. 40—41, in Figyelő 1886. 327—331, in EPhK 1887. 732—740. — DÉZSI Lajos, Tinódi Sebestyén. Budapest 1912. 53—57. — TAKÁTS Sándor: Rajzok a török világból. Budapest 1915. I. 426.

veszedelemtől, a köz védelmére ragadtak fegyvert, azonnal szabadon bocsátották őket, s kijelentették, hogy „ezeknél a lázadás semmiféle ismérvét nem lehetett felismerni”. Közbenjártak az akkor éppen köztük szervezkedő Heraklidész Jakab moldvai despotajelőlnél is, Zay jó barátjánál, támogatójánál, hogy az elfogottakért jótálljon. Az készségesen vállalta a közbenjárást, s a fegyveres lázongók szabadlábba kerültek.¹⁸⁸

Zay és Verancsics, aki már előzőleg fel voltak bőszerűlve a tanács, a királyi hadak tisztjei és katonái ellen, azonnal feljelentették és bevádolták őket Ferdinándnál. Egyik feljelentés sincs birtokunkban, de tartalmukra a védekezésekből következtethetünk.

Zay december 28-án azt jelenthette, s ez a tanács december 30-án kelt válaszából következtethető, hogy Huszár Gál Egerbe vitelének ellene álltak, lázadással fenyegetőztek, sőt még a vérontást is elkerülhetetlennek mondták. Privilegiumaikra hivatkozva felségsértő kijelentéseket tettek, és megtagadták a császár parancsának való engedelmességet. Amikor közölte velük az elszállítás időpontját, „ellenállásra ingerelték és lázadásra buzdították”, „biztatták” a népet. Tanácskozásaikon hangoztatták, hogy ha a prédikátor elszállítására kerülne a sor, harangszóval kell összehívni a népet, hogy papjuknak a városból való kivitelét megakadályozzák. A titokban közölt időpontot tudtára adták a népnek és a katonaságnak, mert már az elszállítás előtt kiáltozni kezdték az utcán az emberek, hogy most akarják kivinni a városból prédikátorukat. A katonák közül a fő lázító Szennyessy Mátyás és a felesége volt. Azt is emlegették, hogy Ferdinánd király ellenségei közé állnak át. A főkapitány elleni ostromban is Szennyessynek jutott a főszerep. Mágócsyról, a királyi biztosról nagy bölcsen hallgattak.

Verancsics — amint írja — az eseményekről kocsisától, Kassára küldött embezeitől és a városban levő híveitől értesült. Egy későbbi leveléből tűnik ki, hogy ő is azonnal írt a császárnak, bizonyítva, hogy nem részeg csöcselék alkalmi túlkapásáról lehet szó, hanem tervszerűen előkészített lázadásról: „Mentségük nincs, mivel az eset nem váratlanul, véletlenül, hirtelen forrongás útján támadt, de jól megfontoltan és előkészítve.” Méltatlankodva írja le a Zay elleni „támadást és ütközetet”, azt is hozzáfűzve: „ha e gazzett nem felségsértés, akkor nem tudom, mi az”. Őt is megfenyegették, hogy a lelkek elszakadnak tőle, s megtagadják egyházfőhatósági jogait, ha a prédikátort elszállíttatja.¹⁸⁹

A TANÁCS MENTSÉGEI

Miután a tanács értesült arról, hogy Zay a császár előtt „igen súlyosan bevádolta és feljelentette” őket, s róluk a „legkülönbözőbb híreket terjesztették”, december 30-án, majd ismét decemberben, de a nap feltüntetése nélkül Ferdinándhoz és

¹⁸⁸ RÁTH 13.

¹⁸⁹ VÖM VIII. 249—252.

Miksához fordultak maguk tisztázása érdekében. A Miksához intézett levél külzétére a királyi hivatalnok ezt írta: a tanács „mentegeti magát a kitört zavargás miatt és... minden felelősséget a kapitányra hárítanak”.¹⁹⁰

Isten és a császár iránti köteles hűségükre, Isten és emberek előtt kijelentik, hogy ennek a csődületnek és lázongásnak okozói nem voltak, az nem tudtukkal és akarattal történt. Ebben az igazat vallották, hiszen minden előző kérésük és fenyegetéseik ellenére sem kívántak ekkora lázadást szítani, amikor a Ferdinándtól Lengyelországba irányuló borkiviteli tilalmat szerették volna feloldatni. Mentésükre írják, hogy azonnal a csődület kezdetén a királyi biztosok segítségét kérték, a nép közé mentek és „mindenféle módon kérték, figyelmeztették és megparancsolták, hogy mindenki menjen haza és maradjon nyugodtan, de az ittas és nem gondolkodó tömegnél semmi józan dolgot nem sikerült elérniök”. Hivatkoztak arra, hogy a katonaság és polgárság „ünnepponon többnyire részegsége adja magát, s alig szokott képes lenni normális gondolkozásra”. A városban semmiféle vérontás nem történt, s arra a kiáltásra, hogy „nem vitték el a prédikátort, hanem kiszabadult... teljesen lecsendesedtek... szétoszlottak, sebesülés és öldöklés nélkül eltávoztak”. Azt is állítják, hogy „a zavargás kitörésére semmiféle harangjelzés nem történt”.

Zay felelősségét igyekeznek bizonyítani: „Ha majd az egész ügyet szabatosabban lehet látni, akkor Isten szándéka szerint az emberek azt fogják tapasztalni, hogy a kapitány úr volt az oka az esztelen és részeg tömeg lázadásának.” Állításuk igazolására felsorolják Zay minden intézkedését. A fő hibát azzal követte el, hogy ígérete ellenére két-három nappal előbb nem figyelmeztette őket, mert ebben az esetben „a legnagyobb erőfeszítést fejtették volna ki, hogy a dolog ne így történjék”, s „igyekeztek volna, hogy az ilyen zavargás és piszkos dolog ne forduljon elő”.

A kapitány a kapukat késő éjszakáig nyitva tartotta, a magyar őrséget németekkel váltotta le, az őrségváltás dobszó nélkül történt, a szolgálatban levő polgárokat hazazavartatta. „Innen ered a gyanúsítás, hogy egyeseknek volt okuk annak kiáltására, hogy prédikátorukat el akarják vinni, mert látták, milyen szokatlan dolgok történtek a városban.” Ebből és nem a tanács titkos értesítéséből tudták meg a készülő tervet. Ígérik, hogy tüzetesen kivizsgálják az ügyet és a bűnösöket megbüntetik. Miksát pedig arra kérik, hogy a császárnál pártfogolja és ne engedje elnyomni őket ilyen nagy megpróbáltatás és szomorúság közt.

Azt is kérik, hogy az éppen ott tartózkodó királyi biztosokat, akik egyébként is meg voltak bízva Huszár Gál ügyének kivizsgálásával is, Thurzó Ferencet és Gyalui Torda Zsigmondot hallgassák meg az ügyre vonatkozóan, s tőlük kérjenek bővebb felvilágosítást. Nyugodtan kérhették kihallgatásukat, hiszen a Thurzók patrónusai voltak Huszár Gálnak, s mindkét biztos támogatója volt a lutheraniz-

¹⁹⁰ A Miksa királynak írt levél eredetije: StaW Hung. Fasc. 81. fol. 87—89. — Fogalmazványa: AMK Causa Galli Huszár. 19255/1560. Kivonatos közlései: VÖM VIII. 221—225. — TT 1884. 196—197.

musnak, barátja a városnak, de Zaynak és Verancsicsnak is. Első levelükben Mágócsyt nem említették, mert ő is a kapitány házára rontó fegyveresek között volt, de később, amikor látták, hogy ellene nem hangzott el vád, őt is bevették a vizsgálatra ajánlott tanúk közé.

KIRÁLYI BIZTOSOK VIZSGÁLATA

Ferdinánd király elhatározta, hogy megbünteti a várost. A kassaiak lázadásaira jól emlékezett. Huszonkilenc esztendővel előbb Dévai Mátyás elfogatása miatt lázadtak fel ellene és Szalaházy Tamás egri püspök ellen. 1553-ban Johannes Sommer és Ormándy Demeter miatt volt zendülés, amelynek Bornemisza Péter is részese volt. Az újabb eset miatt felháborodott és megbízhatóbb új biztosok kiküldését határozta el.

Miksa a tanács december 30-án hozzá intézett levelére válaszolva, 1561. január 16-án közölte ezt velük, de azok már egyéb úton is értesültek, hogy a buzgó katolikus Desewffy János kamaragróf, rhodusi lovag, Oláh Miklós feltétlen híve és restaurációs munkájának támogatója, Gregoriáncz Pál győri és Kewesi András veszprémi püspökök a kiküldött biztosok. A tanács megrémült tőlük. Desewffy vizsgálati módszereit már ismerték, hiszen 1554-ben is őt küldte a király Kassára Tarnóczy Andrással együtt. Érkezése hírére Ormándy és Sommer elhagyták az országot, Bornemisza is elmenekült. A két püspöktől sem várhattak semmi jót. Azonnal felírtak Ferdinándnak és Miksának, hogy megkíséreljék a biztosok visszahívását.

Újból megírták a császárnak a zűrzavar történetét. Vádolták Zayt, az egész ügy okozóját, majd arra kérték Ferdinándot, hogy „ne adjon semmi helyet azok jelentéseinek, akik a fent említett zavargás különböző értelmezésével bennünket minden jogos ok nélkül Felséged neheztelésébe akarnak vetni és örvendenek a mi bajainknak és veszedelmünknek. Felségednek fent említett kommisszáriusai, akik jelen voltak Kassán, a köteles hűség pecsétje alatt tanúi lehetnek Felséged előtt ártatlanságunknak. Méltóztassék tehát Felséged a már ez ügy előtt Kassára küldött kommisszáriusokat, akik jelenleg Pozsonyban vannak, visszahívatni és az egész dolgot Thurzó Ferenc úrtól és társaitól kegyelmesen megismerni és nekünk erről kegyelmes híradással lenni.”¹⁹¹

Miksát ismét kéri az atyjánál való közbenjárásra: „Kegyeskedjék Felséged ártatlanságunkat védelmébe venni és jelenleg legalább azt kieszközölni, hogy az ezen ügy kivizsgálására kiküldött biztosok, akikről úgy halljuk, hogy még Pozsonyban vannak, visszahívassanak.” Érje el, hogy a császár biztosok küldése helyett az általuk ajánlott szemtanúkat hallgassa ki.

A tanács az iratok átadásával Peter Brechtel tanácsost és Leonhard Cromer jegyzőt bízta meg, talán abban is reménykedtek, hogy a Huszár Gált előzőleg

¹⁹¹ AMK Causa Galli Huszár. 2286 (4–7). 1561.

feljelentő Cromer szavának hitele lesz Ferdinánd előtt akkor is, amikor városa védelmében jár közbe. Több nehéz feladattal bízták meg őket. Elsősorban tárgyalniok kellett a Pozsonyban tartózkodó biztosokkal. A kiküldött három vizsgálóbiztosnak terhes volt a megbízás, azért helyeselték, hogy az uralkodóval tárgyaljanak. Ők maguk is ellentétes híreket kaptak, s a tanácsnak a császárhoz küldött első jelentéséről nem volt tudomásuk. Kewesi András veszprémi püspök maga sem kívánta a fárasztó utazást és vizsgálatot, azért a követeket támogató ajánlólevelet adott Ferdinándhoz, Oláh Miklóshoz és Draskovich György pécsi püspökhöz.

A követek megbízásának nehezebb része a királlyal való tárgyalás volt. Nemcsak haragját kellett lecsillapítaniok, hanem el kellett érniök a biztosok visszahívását és a Lengyelországba irányuló borforgalmazási tilalom feloldását is.

A február elején történt első kihallgatás alkalmával csak Huszár Gál ügyét tárgyalták. Miután Ferdinánd meghallgatta a követeket, akik mentegették a tanácsot és a várost, latinul azt válaszolta: „Már kiküldettek a kommisszáriusok, akik kinyomozzák, hogy kik szították a lázongást és kik voltak okozói az eseményeknek. Mert gonosz ügy ez és gonoszul történt. Az a lator sok esztendőn keresztül agitált, és azonkívül, hogy a lutheri tant tanította, gyalázta a szentséget, a római pápát és minket a legnagyobb gyalázásokkal illetett, még kiadott könyveiben is. Nem kellett volna ennek megtörténnie, és baj, hogy megtörtént. Másként, mint kommisszáriusok kiküldése által, nem lehet a dolgot kikutatni, s azt, hogy ki volt a szerzője. Mert ti is híveink vagytok, és másként jelentitek az ügyet, mint mások, akik szintén híveink, ennél fogva szükséges, hogy a kommisszáriusok szorgalmasan kikutassák, s ezután tudjunk határozatot hozni”.

Amikor a küldöttek azt kérték, hogy előbb olvassa el felterjesztésüket és a veszprémi püspök érdekében írt ajánló levelét, s ezekből ismerje meg ártatlanságukat és tartsa vissza a biztosokat, „fejcsóválva csak annyit mondott, hogy ez gonosz ügy és rosszul történt, s ezt kétszer-háromszor ismételte”. Mégis megígérte, hogy a felterjesztést elolvassa, majd a követeket elbocsátotta.

Február 11-én járultak ismét a császár elé. Először a borkiviteli tilalom feloldását kérték. A császár jóindulatú ígéretet tett. Ezen felbuzdulva azt is kérték, hogy ha a biztosok visszahívására vonatkozólag határozott volna, adja tudtukra, hogy ne kelljen tovább Bécsben várakozniok. A császár azt válaszolta, hogy kérésüket megértette, de annyi sürgős ügy jött közbe, hogy ebben a gonosz dologban csak a kommisszáriusok jelentése után tud határozni, azért nem szükséges várakozniok, hanem hazamehetnek. Amikor a követek könyörögni kezdtek, hogy a császár ne gyúljon haragra ártatlan szenátusuk ellen, méltatlankodva, haragos tekintettel és a szokottnál hevesebb hangon azt válaszolta: „Gonoszul történt, nem lett volna szabad megtörténnie. Igen gonosz, igen gonosz ügy. Senki nem helyesli, aki hallott róla, mert igen gonosz, nagyon gonosz ügy ez, baj, hogy megesett.” Ezt hallva a

követek térdet hajtottak és eltávoztak, mert további kéréssel, vitával nem akarták a császárt még jobban felingerelni.¹⁹²

Cromer ezt posta útján azonnal jelentette a tanácsnak. A biztosok húzódozása sem használt, Kassára kellett menniök a vizsgálat megtartására. A mérleg egyelőre a restauráció javára billent, de a harc heves volt. Ezt bizonyítja Verancsics levele, amelyet Stanislaw Hosius ermelandi lengyel püspöknek írt: „ez idő tájt püspökségemben a legsúlyosabb küzdelmeim vannak az eretnekekkel”.¹⁹³

Ferdinánd király már a biztosok megérkezése előtt intézkedett Szennyessy Mátyás ügyében. Verancsics és Zay feljelentése alapján „elhatározta, hogy akár fogja büntetni a többieket, akár nem, vele szemben mindenesetre keményen fog eljárni”. Verancsics rokona, Bojnichich Horváth Gergely által parancsot küldött Zayhoz, amelyben elrendelte Szennyessynek és feleségének elfogását és bebörtönzését. Szennyessy időben értesülve a parancsról, feleségével együtt Alaghy Jánoshoz menekült Regécz várába.

Alaghy János Serédy Gáspár unokaöccse, halála után részben örököse. Dúsgazdag nagybátyja kora ifjúságától felkarolta és az ő támogatásával járta meg a wittenbergi és padovai egyetemet. Wittenbergben 1543-ban többek közt együtt volt Gyalui Torda Zsigmonddal, Kopácsi Istvánnal, Heltai Gáspárral, Szegedi Kis Istvánnal és Abádi Benedekkel. Az ott magáévá tett lutheri irányhoz haláláig hű maradt, s a reformáció áldozatos támogatója volt.

Volt tanítójával, Leonhard Stöckellel baráti viszonyban volt. A bártfai rektor irathagyatéka az ő támogatásával látott napvilágot, János fia az ő költségén tanult Wittenbergben. Csanádi Imre, Szántai Festő Lukács is az ő támogatásával látogatták a wittenbergi egyetemet. Alaghy szoros kapcsolatot tartott az ötvárosi esperességgel. Tállyai prédikátorát, Ilosvai Benedeket Michael Radaschinnal szenteltette pappá. Meliusszal szemben is a lutheri tanítást védelmezte.¹⁹⁴ Sokan keresték védelmét, Szennyessy Mátyás is hozzá fordult oltalomért.

Szennyessy 1561. február 18-án Regécz várából fordult kegyelemért Ferdinánd királyhoz. Egyúttal Miksa királynak is írt, s kérte közbenjárását. Menti magát és a felelősséget Zayra hárítja. Panaszkodik, hogy vádlói hamis vádakkal illetik és emiatt élete és vagyona is kockán forog. Verancsics pedig szinte vesztére esküdött. Már előző nyáron is Miksa mentette meg kezeiből, s most ugyanezt a pártfogást kéri, mert fél, hogy börtönbe vetik és kínpadra vonják. Egyrészt azzal vádolják, hogy fő szerepe volt a Kassán kitört lázongásban és Gál pap kiszabadításában, másrészt elterjesztették róla, hogy át akar szökni a császár ellen lázadókhöz. Mindkét vádat tagadja, s amennyiben élete és vagyona biztosítására megfelelő védelmet nyújtanak, készen áll vádlóival szemben igazát védelmezni és ártatlansá-

¹⁹² Uo. 2286 (8—9). 1561. Peter Brechtel és Leonhard Cromer jelentése Pozsonyból, felolvasva az 1561. febr. 17-i tanácsülésen. RÁTH a második kihallgatás tévesen febr. 14-re datálva.

¹⁹³ VÖM VIII. 241.

¹⁹⁴ SZABÓ András, Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János, in Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Budapest 1984. 209—221.

gát bizonyítani. Igazolására ő is Thurzó Ferencet, Gyalui Torda Zsigmondot és Mágócsy Gáspárt idézi tanúkul.¹⁹⁵

Ugyanazon a napon írt Szennyessy érdekében Miksának Alaghy János is. Megbecsüléssel ír Szennyessy katonai érdemeiről, s megállapítja: „véleményem szerint méltó Felségtek kegyére”. Levele vége óvatos figyelmeztetés: „Azon vádakra nézve pedig, hogy a lázadókhöz akar átszökni, én Felségtek előtt a fejemet teszem le érte, hogy eddig az óráig ilyent nem is gondolt, és ezt a jövőben sem fogja tenni, ha Felségtek kegyelmessége az ő igazában meg fogja őt rosszakaróival szemben védeni, és szolgálatát, mint eddig, igénybe fogja venni.”¹⁹⁶

Február folyamán a vizsgálóbiztosok is megjelentek a városban. A lázongás okozóinak és Huszár Gál kiszabadítóinak kézrekerítése végett esküre akarták kényszeríteni a tanács tagjait. Azok azonban megtagadták az esküt, arra hivatkozva, hogy a császár iránti hűségesküt ők egyszer már letették, azt megtartották és meg is fogják tartani. Ismét Perényi Gábor főispán közbenjárását kérték. Ő sárospataki várából 1561. március 4-i dátummal írt Miksa királynak, s kérte, hogy lépjen közbe a kassaiak érdekében, akik „az izgatásnak még csak a gyanújától is távol állnak”. A prédikátor eltűnéséről pedig nem is tudhatnak, mert őt a városban járó idegenek szabadították ki és „kézről kézre adva, az egész városi polgárságot tévedésbe és csalódásba ejtették”. Maguk a kassaiak is „készek ebben a bonyolult kérdésben a saját törvényeik szerint ítélni és a rendet helyreállítani”, „de előre megállapított hűségi eskűjüket ne köteleztessenek többször, mint egyszer újólá letenni”.¹⁹⁷

Verancsics viszont március 12-én Kewesi András veszprémi püspököt kereste fel levelével, hogy a kassaiak ellen ingerelje őt. Helyesli, hogy a császár nem tűri el a lázadást. A kassaiaknak nincs mentségük, mert lázadásuk tudatos és előkészített volt. Leírja a Zay elleni támadást és a rajta esett sérelmeket. Tanácsolja, hogy elsősorban azokat idézzék meg, akik „a kapitány úr házát megrohanták és megszállták, azután tőlük kell megtudni a gaztett tanácsolóit és szerzőit”. Tanúkul ajánlja az akkor Kassán tartózkodó embereit, majd szigorú büntetést követel: „Az ügy vizsgáltságát ki komolyan, terjesztessék a Császári Felség elé, úgy, amint végrehajtották; bűnhődjenek, akik megérdemlik, nehogy ezek büntetlenségével mások visszaéljenek, mert nálunk már a köznép sem retten vissza attól, hogy pártviszályokat szítson.” A német koncionátorokat el kell üzni és helyükbe katolikusokat állítani.¹⁹⁸

A biztosok megfogadhatták Verancsics tanácsait, mert a kassaiak elkeseredetten küzdöttek kemény intézkedéseik ellen. Március 14-én Bécsben átadtak Ferdinándnak egy panaszos felterjesztést, mert a biztosok újból fel akarták esketni a tanács

¹⁹⁵ StaW Hung. Fasc. 82. fol. 67—68.

¹⁹⁶ Uo. 63—64.

¹⁹⁷ TT 1884. 197—198.

¹⁹⁸ VÖM VIII. 249—252.

tagjait. Szerintük ez az intézkedés egyaránt sérti a kassaiak jogait és az ország szabadságát, törvényes szokásait.¹⁹⁹

Az öt város többi tagja Kisszebenben március 15-én tartott együttes ülése ismét kiállt Kassa mellett, s kérvényt nyújtottak be az uralkodóhoz. Hangsúlyozták, hogy nekik össze kell tartaniok, mert csak közös erővel szállhatnak szembe azokkal, akik nemcsak nekik, hanem a királynak is ellenségei. Hivatkoztak arra, hogy ők is, a kassaiak is mindenkor hűségesen teljesítették az uralkodó iránti kötelezettségeiket. A hadsereget segítették emberekkel, ellátással, s ilyenkor sem személyüket, sem javaikat nem kímélték. Már letett esküjük is hűségre kötelezi őket, s azt meg is tartják. Mindezekre tekintettel kérik a császárt, hogy az ártatlan kassaiakat fogadja vissza kegyelmébe.²⁰⁰

A kommisszáriusok vizsgálatukat befejezték, de a császár még nem döntött. A kedvező döntés érdekében a kassaiak március 24-én Nádasdy Tamás nádornak írtak. Mentegetik magukat, s panaszkodnak amiatt, hogy a császár „haragja és méltatlankodása szállt rájuk”. Kérik a nádort mint „legkedvesebb urukat és patrónusukat”, hogy védelmezze őket az esztergomi érseknél, Ófelségét pedig emlékeztesse a jelenlegi nehéz időkre, a közös ellenségre és arra, hogy az ellene lázadóknak nekik szomszédai. Tegyen valamiféle említést a császár előtt ügyükről, és ne restellje őket védelmébe venni, s dolgaikat jóra magyarázni.²⁰¹

Március 25-én Miksának írtak. Hálájukat fejezték ki, hogy eddig mellettük állt és pártfogolta őket. Továbbra is kérik közbenjárását, amint a külzeten a tisztviselő levelük tartalmát összefoglalta, hogy „távoztassa el fejük felől a császári kegyvesztettséget, mert nekik, a bírónak és a tanácsnak a János-napi felkelésben semmi részük nem volt”.²⁰²

Verancsics szigorú büntetést szorgalmazó igyekezete kudarcot vallott. Ferdinánd neheztelt egy ideig, de nem foganatosított megtorló intézkedéseket a város ellen. A jogaik, hitük és papjuk érdekében folyt három hónapos harcot a kassaiak megnyerték.

Thomas Frölich megmaradt plébánosi tisztében, sőt az 1561. március 20-i tanácsülés elfogadta promemóriájában előterjesztett javaslatát, amely szerint a város fennhatósága alá tartozó falvakból a bálványimádó papokat eltávolítják, s azokat Isten igéjét helyesen prédikáló papokkal pótolják.²⁰³ Az augusztus 20-i teljes ülés pedig Frölichet életfogytig a város lelkészévé választotta.

A nehéz helyzetben bírói tisztét betöltő Laurentius Goldschmiedet vízkereszt napján 1561-re is bírónak választották.

¹⁹⁹ RÁTH 16—17. — AMK Causa Galli Huszár. Keltezés nélkül, a fogalmazványra rávezetve: „Porrecta S. C. Maiestati die 14. Martii ante prandium Viennae.”

²⁰⁰ RÁTH 16—17. — A latin felterjesztés levéltári száma 2288.

²⁰¹ AMK Causa Galli Huszár. 18247/1961.

²⁰² StaW Hung. Fasc. 82. fol. 119—121.

²⁰³ RÁTH 19.

Szenyessy Mátyás és felesége is elnyerték a király bocsánatát. Szenyessy 1562-ben már Hadad várának parancsnoka, s ezt védelmezi 1564-ig, amikor János Zsigmond a várat visszafoglalja. Szenyessy megebesül, de János Zsigmond megbecsülve a kiváló katonát, gyógyíttatja, s szabadon is bocsátja azzal a feltétellel, hogy míg a háború tart, nem fog fegyvert ellene.²⁰⁴

Huszár Gál pedig már szabadulása óta Debrecenben volt, ahová sem Ferdinánd, sem Verancsics keze nem ért el.

²⁰⁴ ISTVÁNFY XXII. 499—500.

DEBRECEN

A MEZŐVÁROS

Huszár Gál Debrecenben eddigi szolgálati helyeitől merőben különböző várost, más alkatú és szokású magyarokat ismert meg. Nem vár védelme alá települt, mint Magyaróvár, nem is civitas, mint Kassa, hanem „mezőváros”, oppidum. A síkságon épült, folyótól és építőanyagoktól egyaránt távoleső, óriási határu település mindenben különbözött a szokásos európai városképtől. Ezt tanúsítják a korabeli vagy közelkorú külföldiek leírásai.

A francia Jacques Bongars Bécsből Konstantinápolyba tartva, 1585-ben Debrecenen is áthaladt. Őt a város monumentális méretei ellenére falujellege ragadta meg: „Debrecen óriási falu, bizonyára akkora, mint Prága.”¹

A. Pinxner Nagyszebenből Debrecenen keresztül Bécsbe utazva azt írta: „Pályi falun keresztül az óriási terjedelmű, de igen rondán épült Debrecenbe érkeztem. Alacsony házai majdnem a földbe süllyednek és a templom körül levők kivételével mind náddal földvék. A város lakosai reformátusok és igen gazdagok, mivel a környék rendkívül termékeny. Debrecen két temploma közül az egyiket kőfal veszi körül. A várost falak és árkok védik a tatár portyázások ellen.”² Ezt 1693-ban jegyezte fel.

Az angol Robert Townson Magyarországon átutazva, Debrecenről még 1793-ban is ezt írta: „... egész napi járóföldön egyetlen falu sincs, csupán az út közepén láttam egy elég jó csárdát. Micsoda körülménynek köszönheti Debrecen létrejöttét, azt nem tudom, de azt sem fejthetem meg, mi bírhatott rá 30 000 embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, hol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs. Debrecen ugyan városnak neveztetik és városi jogokkal is fel van ruházva, azonban falunak tekintendő, ennél fogva talán legnagyobb falu Európában. Ha pedig városnak tekintjük, akkor a legutolsónak kell számítanunk, jóllehet lakosai nem a legszegényebbek. A várost sövény veszi körül, a városkaput pedig tüske és szederbokor borítja. A házak csekély kivétellel földszintesek, náddal földöttek és tűzfallal fordulnak az utcára. Az utcákon kövezetnek híre-hamva sincs, csupán a legélénkebbeken vannak lerakva gerendák a gyalogjárók számára.” A lakosok „rideg benyomást” tettek Townsonra, aki távoztakor így sóhajt fel: „rideg és komor Debrecen”.³

¹ SZAMOTA István, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054—1717. Budapest 1891. 172.

² Uo. 427—428.

³ Uo. 484—486.

Bár így látták a külföldiek ezt a sajátos magyar települést, mégis város volt már a XVI. században, ha nem is a megszokott nyugati formában. A medence jellegű táj, végeláthatatlan síkság, füves-erdős-sztyeppés, legeltetésre kiváló növényzetével igen alkalmas volt állattenyésztő és földművelő lakosság megtelepülésére. Az állattenyésztés megalapozta az ipart és a kereskedelmet, s felvirágzásukkal lett egyúttal Debrecen a Tisza-vidék művelődési központjává. Nemcsak a külföldieket ragadták meg a monumentális méretek, de ezt csodálta Oláh Miklós is, aki *Hungariájában* így ír a városról: „Váradtól nyugatra óriási rónaság terül el; itt találjuk a gazdag Debrecent, amelynek hat országos vására és kiterjedt marhakereskedése van. Ismertem itt egy Bíró Gáspár nevű gazdag polgárt, akinek 10 000 eladó ökre volt.”⁴

Ami az 1536-ban külföldön hazájáról író Oláht lenyűgözte, az készítette Verancsicsot is bámulatát kifejező nyilatkozataira, amelyekben Debrecent „óriási és gazdag mezővárosnak” (*campestre ingens et opulentum*) „és Magyarország legnagyobb és leggazdagabb városának” nevezi (*oppidum Hungariae maximum et opulentissimum*).⁵

A Debrecen körüli óriási rónaságon 43 kisebb-nagyobb község épült. Ezek később teljesen beolvadtak a városba, azt még hatalmasabbá növelve. Az 1549—1552. évi felmérés szerint a város és a körülötte fekvő községek adózó portáinak száma 3181. Ennek alapján a lélekszám 40-45 000 körül mozoghatott. Ebből Debrecenben élhettek 10-15 000-en.⁶

A hatalmas kiterjedésű városnak 21 főutcája nagy udvaros házakkal volt beépítve. A kezdetleges fa- és sárházak, kunyhók mellett a vagyonos patriciusok tágas portáikon téglaházakat, többen emeletes házat is építettek. A külföldet járó dúsgazdag tőzsérek szép lábas kőházai arany, ezüst művel, kincset érő vagyonokkal voltak telve. Ezért nevezi Tinódi Lantos Sebestyén a várost „aranylábú Debrecen városának”.⁷

Ilyen hatalmas várossá alakulását és meggazdagodását az segítette elő, hogy központja volt a kelet—nyugati és észak—déli nemzetközi kereskedelmi útvonalaknak. Ausztriából, Bécsből kelet felé, a Fekete-tenger és Kaukázus vidékeire Debrecenen keresztül vezetett az út. A Törökországból és Balkánról induló nagy transzverzális út fő megálló- és lerakódóhelye is Debrecen volt. Innen haladt tovább Kassán, Lőcsén át Krakkóba, Varsóba, Thornba és Danzigba, Boroszlón, Berlinen át pedig Stettinbe és Stralsundba, vagyis a Fekete- és Földközi-tengertől a Balti-tengerig.⁸ Kereskedői összeköttetésben voltak az akkori világ legnagyobb

⁴ OLÁH, Nicolaus, *Hungaria, Athila*. Edd. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ. Budapest 1938. 27.

⁵ VÖM I. 45—53.

⁶ ZOLTAI Lajos, *Birtokos nemes urak és jobbágynépség a XVI. század második felében*, in *DebrKépesKal* 1908. 108—111.

⁷ ZOLTAI Lajos, *A legrégebb debreceni ház története*, in *DebrKépesKal* 1913. 146. sk.

⁸ DIVÉKI Adorján, *Felső Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI—XVII. században*. Budapest 1905.

kereskedelmi központjával, Velencével is. E kapcsolatukat Révész Imre egy adattal támasztja alá.⁹ Velencével való kereskedelmük méreteire utal az, hogy a debreceni nyomtatványok papírján található vízjegyek jó része velencei papírmalmok jegyei. Ezt Huszár Gál nyomtatványainak elemzésénél láthatjuk majd.

A lakosság egy 1700-as évek elején kelt összeírás alapján 51%-ban iparos és mesterember, 31%-ban szántóvető és pásztor, 18%-ban kereskedő.¹⁰ Zömében tehát a királyoktól és földesuraktól megerősített céhekbe tömörült iparos és mesterember. Már a középkortól 7 céhlevele ismeretes. A céhek az egyfoglalkozásúak érdekképviseleti szervei, amelyek termékeik számára monopolisztikus helyzetet igyekeztek teremteni. A céhszabályok szigorúan meghatározták és irányították a tagok tevékenységét és egész életformáját.

Mellettük a legerőteljesebb és legvagyonosabb réteg a kereskedők és tőzsérek, s főként ők alakították ki a város életformáját. A város első vásárszabadalom-levelét 1405-ben kapta. A XV. században „a debreceni országos vásárok száma nyolcra emelkedett, s mivel egy-egy vásár 15 napos volt, az esztendő egyharmadában Debrecen vásári élet és forgalom színhelye”.¹¹ Jogot nyert só vásárlására és eladására, s központjává lett az Erdélyből és Máramarosból nyugatra induló sókereskedelemnek. Megkapta az árumegállítási és a harmincszedési jogát. A Partium kilenc harmincszedési helye közül a debreceni jövedelmezett a legjobban. A kereskedelmi forgalom méreteire vet fényt az 1554—1555-ből ránkmaradt tokaji hídvámlajstrom. Ez közel 700 átkelő debreceni kereskedő nevét őrizte meg.¹² Pedig ez csak egyetlen irányban folyó kereskedelemről nyújt képet. A debreceni kereskedők azonban az egész országot bejárták, és összeköttetésben álltak az ország összes kereskedelmi központjaival, főként Pesttel, Győrrel, Komárommal, Nagyszombatbal, Kassával és Váradal. Nagyszombatban, Kassán és Váradon házakat is vásároltak maguknak, állandó szállásokat, raktárakat tartottak, s gyakran meg is telepedtek e városokban. Hasonlóképpen a nagyszombati, kassai és váradi kereskedőknek Debrecenben volt házuk, s ők is gyakran megtelepedtek a városban. Így hálózattá vált az országot a hatalmas kalmár- és tőzsérdinasztiák. Bankházat alapítottak. A török időkben a debreceni kereskedők Nándorfehérvárról és Budán is tartottak házat, kereskedelmi ügynökséget. Korán megalapították a zárt kalmárcéhet, éppen úgy, mint a velük összeköttetésben levő felvidéki városok kereskedői.¹³

Az iparosok és mesteremberek, kalmárok, tőzsérek, kereskedők a lakosság legműveltebb rétege volt. Írástudó, tanult emberek. Sokuk neve mellé odakerült az iskolázottságot jelentő „literatus”, „deák” jelző. Külföldön jártukban-keltükben idegen nyelveket tanultak, művelt szokásokat, életmódot és magatartást sajátítottak.

⁹ RÉVÉSZ Imre, Debrecen lelki válsága 1561—1571. Budapest 1936. 50.

¹⁰ BENDA Kálmán—IRINYI Károly, A négyszázéves debreceni nyomda. Budapest 1961. 15.

¹¹ SZABÓ István, Debrecen a történelemben, in Élet és Tudomány, 1954. 1635. h.

¹² SZABÓ István, A tokaji rév és Debrecen 1565—1567-ben. Debrecen 1933. Klny.

¹³ S. SZABÓ József, Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Debrecen 1924. 5.

tak el, s ezeket városukban meghonosították. Áldoztak az egyház, iskola, tudomány, műveltség felemelésére. Fogékonyak voltak az új eszmék iránt. Ők terjesztették el a reformációt is, amint Melius a Krisztus közbenjárásáról írt és Huszár Gál által kiadott műve előszavában hangsúlyozza.¹⁴ Általuk terjedtek azonban a szektás irányok és eszmék is, amelyek ellen Meliusnak és társainak erőteljes harcot kellett vívniuk. A tözsérek és kalmárok vakmerő emberek, akiknek gyakran ezer veszélyel kellett szembeszállniuk. Számítók és ravaszok, ridegek és okosak. Így juttatják diadalra a reformációt, és őrzik szabadságukat a legnehezebb körülmények között is.

Fokozatosan mind nagyobb szabadságot vívtak ki maguknak, s függetlenségüket és városuk kialakult rendjét külső és belső erőkkel szemben egyaránt védelmezték. 1361-ben elnyerték a bíróválasztás jogát, s ezzel együtt azt a jogot, hogy „az ország szabad királyi városainak szabadsága szerint (iuxta libertatem civitatum regni)” ítéelkezhessenek polgáiraik felett.¹⁵ Zsigmond király kiváltságlevele 1405-ben felruházta a várost Buda jogkörével. Ez azt is jelentette, hogy az évi adót egy összegben, két részletben fizethette.¹⁶ Földesurával tehát mint „communitas” állt szemben, vagyis azzal, hogy megállapított évi cenzust fizettetett, lakóit felszabadította a személyes adófizetés alól. A „communitas” tagja, a „civis” tehát jogilag független lett földesurától. 1473 óta szabad végrendelkezési joga volt, s még magva szakadtával is rendelkezhetett vagyonával.

Sajátos életforma volt a civis életforma és a civis társadalom. A civis egy város-köztársaság tagja, kötelezettségei a közösség iránt vannak és jogait annak tagjaként élvezi. A közösséget képviselő és a hatalmat gyakorló szerv a „szénátus”, élén a főbíróval. A 66 tagú és folyamatosan kiegészítendő szénátust, s a budai jog mintájára ugyanakkor az elektorokat vízkereszt napján választották. Ezek pedig Szent György napján, április 24-én választották a főbíró. Huszár Gál debreceni tartózkodása alatt két főbíró volt: 1560. április 24-étől Gergely deák, 1561. április 24-étől pedig Balázs deák.¹⁷ A kifelé tárgyaló, simulékony tanács igyekezett kivívni minden lehetséges szabadságot a város részére, megszerezni minden hatalmat a maga számára, függetleníteni polgárait külső hatalmak befolyásától. Így nyerte el a polgári önkormányzatot, a szabad bíróválasztást, törvénykezést (de pallosjog nélkül), polgárai számára a tanúskodási és végrendelkezési, a városnak az árumegeállítási és királyi kisebb haszonélvezetek (kocsma, halászat stb.) jogát. Megszerezte a szabad lelkészválasztás jogát, és egyházi önkormányzatot gyakorolt. Mindezeknek a szabadságoknak ellenére csak „oppidum privilegium”, kiváltságos mezőváros maradt, amelynek az országgyűlésen önálló képviselője sem volt. Akkora

¹⁴ RMNy I. 169. A1b.

¹⁵ KOMORÓCZY György, Debrecen története a felszabadulásig. (A város gazdasági és társadalmi képe.) Debrecen 1955. 14.

¹⁶ IVÁNYI Béla, Debrecen és a budai jog. Debrecen 1924. 41.

¹⁷ GÉRESI Kálmán, A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Budapest 1885. III. 318. CXCV. okl. — SZÜCS István, Szab. kir. Debrecen város történelme. I. Debrecen 1871. 151.

függetlensége, amekkoráról némely történész szól, mégsem volt. Tudjuk, hogy Török János haláláig az előjáróság által elintézett ügyeket a földesúr hagyta jóvá, s bírói ügyekben is érvényesítette befolyását. Hozzá és rajta keresztül az erdélyi vajdához lehetett fellebbezni. A földesúr gyakorolta a megkegyelmezés jogát is.¹⁸ A földesuruknak való engedelmességet célszerűvé tette számukra az okos önvédelem is.

E korlátozásokat figyelembe véve azonban a kifelé simulékony tanács befelé korlátlan és könyörtelen úr volt. Minden ügyet kézben tartott, mindenről maga gondoskodott, minden intézményt maga irányított. Rendeletekkel kormányzott és fegyelmi hatóságot gyakorolt. A külső szabadság és függetlenség biztosítéka a belső rend és az engedelmesség volt. A lelkészeket nemcsak meghívta és gondoskodott róluk, hanem fegyelmet is gyakorolt felettük.¹⁹ A szerzetesi iskola mellett városi iskolát állított, hogy a nem lelkészi pályára induló, s nem csupán elemi ismeretekkel megelégedő, hanem kereskedőnek, iparosnak készülő és magasabb műveltséget szerezni akaró gyermekeiknek és ifjaiknak is lehetőséget adjanak a tanulásra. Iskolai szabályzatot készítettek. A rektort a tanács hívta meg. A kántorok, egyházfik, ispotálymesterek választása is a tanács feladata volt.

Ez a civis életforma vonzotta magához az elnyomott és kiszolgáltatott rétegeket, földönfutókat, bizonytalan helyzetű nemeseket, zselléreket, jobbágyokat. S Debrecen „a pusztuló magyar föld menekülőinek — ellentétben más városokkal — könnyen adott menedéket”.²⁰

1407-ben Gara nádortól eszközöltek ki rendeletet, hogy a városba költözött jobbágyokat földesuraik ne hurcolhassák el. 1459-ben Mátyás király, 1500-ban Corvin János adtak ki védő rendelkezést a városba költözött jobbágyok érdekében.²¹ II. János (Zsigmond) 1561. június 9-én és október 31-én Gyulafehérvárott kelt rendeleteiben védelmezi a beköltözött jobbágyokat földesuraik visszakövetelése ellen, részükre a polgárokkal egyenlő jogokat biztosít, s azonos teherviselésre kötelezi őket.²² E két rendelkezés már Huszár Gál debreceni tartózkodása idejére esik. Menedéket keresőkkel töltődött fel a város és vált az ország egyik legnépesebb településévé. Még a beköltözők nemeseknek is alkalmazkodniok kellett a civis életformához, s a közösség ereje magába olvasztotta őket.

Ezek után már arra a kérdésre is feleletet kaptunk, hogy a természetes és katonai védelmet nélkülöző város hogyan tudta fenntartani magát három hatalom ütközőpontjában. A földesúr nem lakott állandóan a városban, nem volt királyi kapitány, fejedelmi kormányzó, török kádia vagy adószedő, s ezek egyike sem tartott katonaságot a városban.

Előnyt jelentett számukra, hogy az Enyingi Török család által meg nem osztott Debrecen földesurai ott álltak mindkét király mellett. Ferdinándnál Török Ferenc

¹⁸ SZÚCS István 17. j. alatti műve II. 517—520.

¹⁹ BALOGH István, A civisek társadalma. Debrecen 1946. 24, 29.

²⁰ L. 11. j. 1637. h.

²¹ L. 15. j. 14.

²² SZÚCS István 17. j. alatti műve I. 187—188.

dunántúli főkapitány képviselte Debrecen, sokszor könyörögve a város érdekében. János király oltalmát Török János, Hunyad vármegye főispánja biztosította. Török János fellépése még a szultánt is eltérítette szándékától, aki 1561-ben Debrecen mellett katonákkal megrakott várkastélyt akart építtetni. Ez a város nyakára hozta volna Ferdinánd seregét. Török János közbevetette magát, s elérte, hogy a szultán elállt szándékától.²³

Debrecen főbírája és tanácsa azonban nem hagyatkozott csupán a földesurakra. Éber figyelemmel kísérték a magasabb politika alakulását. Követei oltalomkérésekkel és ajándékaikkal évenként megfordultak a bécsi császári, a gyulafehérvári fejedelmi udvarban és a szultán konstantinápolyi rezidenciáján is, hogy minden hatalom pártfogását biztosítsák. Járták a kassai császári generálist, a budai, temesvári és váradi basákat. Amikor 1552-ben a szultán bosszúhadjáratot folytatott amiatt, hogy János Zsigmond átadta országrészét Ferdinándnak, Temesvár és Szolnok eleste után Debrecen titokban meghódolt a töröknek és szerződött adót vagy summaadót, „resmi maktut” fizetett. 1555 nyarán pedig Halil (Halem) szolnoki bég „saját folyamodására” Debrecen is beírta a meghódolt helyek közé, s ezzel a szultán közvetlen védelmét élvező „chász-birtok”-ká lett, de megmaradt felette a földesúri, a magyar királyi, az erdélyi fejedelmi joghatóság is. Ezekből a kötelezettségeiből eredtek mérhetetlen terhei, de ügyes taktikázással, elvtelenségig tárgyaló diplomáciával, mindenkinek térdet-fejet hajtással és hintapolitikával, ugyanakkor azonban szilárd belső figyelemmel megőrizték a város szabadságát és elérték cívisi virulását.

ENYINGI TÖRÖK JÁNOS OLTALMÁBAN

Huszár Gál énekeskönyvét 1560. március 1-jén Melius Péter debreceni lelkipásztornak ajánlotta, aki Ferdinánd országrészéből menekülve Enyingi Török János oltalmának köszönhetően lett a város lelkipásztorává. Huszár Gál akkor nyilván úgy látta helyzetét, hogy a nyugati országrészt el kell hagynia, s Debrecenbe menekülését, elhelyezkedését Melius összeköttetései segíthetik elő. Kassai meghívásával egy időre ez a segítség elveszítette aktualitását, börtönből történt megszökése után pedig rangosabb pártfogóra lelt Forgách Simonban, a felső-magyarországi királyi hadak főkapitányában. A kassai szöktetésben is főszerepet játszó Forgách Simon 1553 óta sógorságban volt az Enyingi Törökökkel. Török Ferenc és János édesanyja Markus Pempflinger nagyszzebeni királybíró leánya, Katalin, Forgách Simon felesége pedig Markus testvére, Orsolya volt.²⁴ E rokonság alapján

²³ BUDAY Ferencz, Polgári Lexikon. 2. kiad. Pest 1866. III. rész 320.

²⁴ ECKHARDT Sándor ÖK 266. szerint „Ennek (ti. Pempflinger Katának) apja szerintem nem lehetett Pempflinger Márk nagyszzebeni királybíró, kinek ismeretlen nevű leányát Nagy Iván (Pempflinger család) Török Bálint feleségévé teszi. Már csak a helyi viszonyok miatt is kézenfekvő, hogy Pempflinger István budai kamarai tanácsosban keressük az apóst (vö. SZEKFÚ III. 84.)”. — KUBINYI András,

Forgách Simon nyújtott menedéket pártfogoltjának unokasógorai birtokán, Debrecenben. Természetesen tárgyalásokat folytattak a várossal s néhány tehető polgárával. Kétségtelen, hogy Melius is útegyengető, szószóló és pártfogó szerepet játszott, hiszen kezdettől fogva felmérte egy nyomda jelentőségét abban a hallatlan méretű harcban, amelynek jövőbeli körvonalai egyre világosabban bontakoztak ki előtte. Kezességet vállalhatott a már korábban odamentett nyomda munkával való ellátására és Huszár Gál megélhetésének biztosítására. Erre utal, hogy az „exul” Huszár Gál kivétel nélkül Melius műveit nyomtatta.

Huszár Gál befogadóit azonban elsősorban mégis Török Jánosban és Ferencben kell keresnünk, akik hűségesen folytatták szüleik reformációt pártoló és terjesztő munkáját. Atyjuk, Török Bálint ott volt a reformáció budai kicsírászásánál. Bálint nevű papjával birtokai lakóit a reformáció hitére térítette. A dunántúliakat Szigetvárral, Csurgóval, Pápával együtt, a Tiszántúl Debrecent. Még konstantinápolyi fogságából is arra kéri feleségét levelében, hogy birtokain engedje meg az egyházak reformálását.²⁵ Feleségét a római egyházhoz mindvégig hűséges Szerémi „leona lutheriana” (lutheránus oroszán)-nak nevezi.²⁶ Török Jánost és Ferencet vallotta patrónusainak Melius, aki így ír Török Ferencnek: „A Te Nagyságod bátyja, a Nagyságos Enyingi Török János, Hunyad vármegyének örök ispánja vőn engem kegyelmesen az ő oltalma alá, anno 1558, mindazóta Isten engem itt Debreczenben tartott.”²⁷

Huszár Gált is ők fogadták oltalmukba, de a város nem állította lelkészi szolgálatba. Ezért ajánlja az egyetlen debreceni nyomtatványt, amelyhez ő maga írta az ajánlást: „Az nagysagos ennengi Töröc Ianosnac es Töröc Ferentz nec, Hunyad Varmegyenecc öröc Ispanyinac etc.”, „a Christus Szentegyhazanac taplaloinac” nevezve őket.²⁸ Az aláírása: „Huszár Gal a Cassai Lelki pasztor exul”, vagyis Debreczenben száműzöttnek tekintette magát.

Török János udvarbírója, Thassy István, „provisor curiae Debreceniensis” kaphatta a feladatot Huszár Gál elhelyezésére. 1561 decemberétől Weöres András az udvarbíró.²⁹ A jószágigazgató Literatus Gáspár, az archivarius, levéltáros Szabó Mátyás volt.³⁰

Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban, in Levéltári Közlemények, 37. (1966) 227–291. szerint Katalin apja Pempflinger János. — Helyi viszonyokra azonban támaszkodni nem lehet, Márk sokszor tartózkodott Budán, leánya a szokásnak megfelelően udvarhölgy lehetett. Pempflinger Márk visszavonulva a közelettől, Török Bálint dunántúli birtokain tartózkodott, s azokon erőteljes reformáló munkát végzett. (ISTVÁNNFFY VII. — Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY Samu. CSÁNKY Dezső: Somogy megye. 235.)

²⁵ SEBESTYÉN Béla, Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura (1535–1550). Pápa 1911.

²⁶ SZERÉMI György, II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543 között. Kiad. és bev. WENCZEL Gusztáv. Pest 1857. 100.

²⁷ RMNy I. 279/1: Ajánlás.

²⁸ RMNy I. 181: (1562.) Ajánlás.

²⁹ GÉRESI Kálmán 17. j. alatt idézett műve III. 318. CXCV. okl. — RMNy 181. Arany Tamás reverzálisa aláírói közt.

³⁰ SZÜCS István 17. j. alatti műve II. 534–535.

A nyomdát valamely kúriához tartozó helyiségben vagy a város által rendelkezésre bocsátott, esetleg bérelt házban állíthatta fel Huszár Gál. Elképzelhetetlennek tartom Zoltai Lajos feltevését, hogy a legalább öttagú Huszár családnak és a nyomdának Melius „talán a saját házában, a Hatvan utca szegletén adott szállást”. Maga Zoltai is azt írja később e megjegyzéséről: „Csak sejtés ez a könyvnyomda legelső hajlékáról, amire nézve semmi hiteles támasztékom nincs.”³¹ A városi jegyzőkönyv tanúsága szerint a nyomda elhelyezése még 1571-ben is a nyomdász gondja.³² Melius pedig 1563-ban is, saját művét ajánlva hallgatóinak, Huszár Gál nyomdájához utasítja őket.³³

EGYHÁZ ÉS ISKOLA

Debrecen templomaiból Komoróczy György kettőt tart számon: az 1192—1200 közt épült Szent László- és az 1297—1317 között épült Szent András-templomot. Bunyitay úgy véli, hogy már az Árpád-korban is volt templom, de a XII. században leégett. Az alighanem debreceni származású Imre váradi püspök (1297—1317. november 14-ig) gót stílusban újjáépíttette. Az építést a XIV. század első éveiben kezdhették, s Imre püspök halála előtt még fel is szentelhetette a templomot. Szent Andrásról történt elnevezése a debrecenieknek a keleti keresztyénséggel való kapcsolatára mutathat. Azt is feltételezik, hogy Imre püspököt itt temették el. 1552-ig Debrecen lutheránussá lett, s a templomok is a reformáció egyházának tulajdonává lettek.

Amikor Erdély és a Partium 1552-ben Ferdinánd uralma alá került, a király Castaldót küldte az országrész behódoltatására. Debrecen Helfenstein zászlóalja szállta meg, fosztogatta és kegyetlenkedett. Castaldo is úgy nyilatkozott, hogy „a zsoldosok még sokkal inkább pusztítják és ejthetik kétségbe az országot, mint a törökök és a tatárok”, s „a lakosok készebbek a török rabszolgáivá válni, mint ezeket maguk között látni”.³⁴ 1553. május 10-től még súlyosabbá lett a reformáció híveinek sorsa, amikor Ferdinánd király Zabardy Mátyást nevezte ki váradi püspöknek, s rábízta az alsó-magyarországi kapitányi tisztelet, részben ráruházta legfőbb kegyúri jogait is. A nagyprépostságon és az örkanonokságon kívül minden egyházi javadalmat belátása szerint tölthetett be. Zabardy tehát csaknem teljhatalmat kapott, s 1554. augusztus 3-án elnyerte a szentszéki megerősítést is. Oláh és Istvánffy katonai vonásait és harci szellemét emlegetik. Bunyitay azt írja róla, hogy „Váradra jöttével püspökeink székhelye, a vár egészen harcias jelleget ölt, melynek zajába csak csendesen vegyült az ősz székese gyház éneke s imája”.³⁵ Az Izabel-

³¹ ZOLTAI Lajos, A városi könyvnyomda régi helyiségei. Hol voltak a Typographia házak? in DebrKépesKal 1934. 52—55.

³² IVÁNYI Béla, könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Budapest 1937. 58, 60.

³³ RMNy I. 213. A Szent Jób könyve. . . 98., helyesen 108.

³⁴ HORVÁTH Mihály, Kisebbségi történelmi munkái. IV. Pest 1868. 431—434.

³⁵ BUNYITAY Vincze, A váradi püspökség története. Nagyvárad 1883. I. 413—415.

lához és János Zsigmondhoz hű főurak összeesküvést szerveztek, s Petrovich 1553. július 30-án egy nap és két éjszakára Debrecenbe érkezett megbeszélésre, bizonyára Török Jánoshoz. A felkelés azonban kudarcba fulladt, mert Tahy Ferenc és Zabardy Mátyás egyesített csapatai 1553. október 3-án Petrovichot megverték és seregével együtt átűzték a Tiszán. Zabardy ezután már ellenállás nélkül folytathatta munkáját. Izzó gyűlöletet hívott ki maga ellen, mert kegyetlenül kivégeztette Ferdinánd ellenfeleit, és zsarnoki módon nyomta el a reformációt. „A hitújítók szintén nem mertek életjelt adni magukról, ameddig Zabardy kardjának hatalma elért.”³⁶ Nemcsak Kálmáncsehi menekült el, akit Ferdinánd hatalomra jutása után a ladányi zsinat ki is átkozott, hanem szinte a reformáció összes lelkészei és tanítói. Enyingi Török János pusztá léte is a királyi kegyelemtől függött. Vagyis Debrecenben a reformáció egyházát föld alá kényszerítettnek tekinthetjük.

Ekkor kapott menedéket Debrecenben a reformációt üldöző Tóth Mihály szegedi főbíró. Felvirradt napja az 1547-től a városban működő Bikás Péter katolikus papnak is, aki újra zavartalanul bonyolíthatta pénzügyi műveleteit, amelyekről a városi jegyzőkönyvek tanúskodnak.³⁷

1556. augusztus 12-én Zabardy meghalt, októberben Izabella s vele együtt Petrovich visszatért Erdélybe. Megkezdődött a debreceni reformált egyház újrászervezése, amint ez szokott történni, a megtorló politikai hatalom segítségével radikális módon. Visszafoglalták a Szent András- és Szent László-templomot, megszervezték és betöltötték mindkét lelkészi állását. A vezető lelkész a Petrovich pártfogolta és vele együtt visszatért Kálmáncsehi Márton lett, a másik Agárdy Mátyás. Petrovich olyan erőszakkal folytatta a protestantizmus restaurációját, hogy még a váradi és erdélyi katolikus püspökséget sem tudták betölteni, s megszűnt számos egyház és rendház.³⁸ Petrovich és Török János akarata ellentmondás nélkül érvényesült, ha nem is találkozott mindenki egyetértésével. A megszüntetett katolikus püspökök helyébe Petrovich Kálmáncsehit választotta püspökké. Szegedi Gergely talán a megoszlott közvélemény formálta kifejezést örökítette meg, amikor Kálmáncsehit „Petrovich episcopusá”-nak nevezte.³⁹ Kálmáncsehi radikális, karlstadi nézetei miatt nem élvezett osztatlan rokonszenvet, a helvét irányúak még később is elhatárolták magukat szélsőséges nézeteitől.

Bikás Péter katolikus lelkésznek is bealkonyult. 1557-ben távozott a városból mint Debrecen utolsó katolikus lelkésze.⁴⁰

Ettől kezdve nyomon követhetjük a kettős lelkészi állást. Kálmáncsehi 1557. december 21-én meghalt, s szinte pár nap múlva az általa rektornak meghívott Szegedi Gergely lépett helyébe, s működött egy ideig Agárdy Mátyással együtt, akit 1558 elején követett a másik lelkészi állásba Melius Péter.

³⁶ Uo. 416.

³⁷ HERPAY Gábor, A debreceni református ispotály története 1529—1929. Debrecen 1929. 24.

³⁸ S. SZABÓ József, Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen 1916. 11.

³⁹ RMK III. 444. sz.

⁴⁰ L. 37. j.

Debrecen harmadik papja az ispotály lelkésze volt. Huszár Gál debreceni tartózkodása alatt már virágzó, lelkipásztori gondozás alatt álló ispotály működött. Boncz László gazdag polgár és Orsolya nevű felesége alapította. A város főutcájában levő házukat adományozták e célra, s a kor szokása szerint a szegények védőszentjéről, Arpádházi Szent Erzsébetről nevezték el. A városi hatóság felügyelete alá helyezett intézmény alapítóoklevelének kelte 1529. március 6-a. Az okirat szerint a városnak saját pecsétje alatt kellett az ispotálynak szabályzatot adnia. A rendelkezés szerint a bíró a belső tanács határozata alapján a külső tanács tagjai közül jelölt az ispotály élére „mestert és igazgatót” a szolgálatok végzésére. Azt is elrendelték, hogy „Sohasem adassék vagy helyeztessék azonban az ispotály valamelyik pap vezetése alá örökösen, nehogy így pusztulásra jusson.” Az ispotálymester „véleménye és tetszése szerint évről évre egy tisztességes és erkölcsös papot tartson az isteni szolgálatok elvégzésére”. Az ispotályban tehát külön lelkészt alkalmaztak „évről évre” meghíva vagy marasztalva.

Amikor 1556-ban a ferencesek végleg elhagyták zárdájukat, a város annak helyére, a Csapó utcába költöztette az ispotályt. 1557-ben pedig a már végleg felszámolt római egyház miseruháit Lecskey Lőrinc beszolgáltatta a tanácsnak, s az értékesítésre az ispotálybeli szegényeknek adta.⁴¹

Az ispotály tehát a tanács felügyelete alatt álló városi intézmény volt, amelynek gondozására az ispotálymester javaslatára évenként külön lelkészt választottak.

Debrecennek pontos kimutatások alapján 1556-tól kezdve az egész században két rendes lelkészi állása volt. A rekonstruált lelkésznévsorokban időnként felbukkanó harmadik pap vagy menekült volt, vagy a földesúr, vagy az ispotály lelkésze. Az Arany Tamás reverzálisát aláíró Miklós papban az ispotály lelkészét sejttem.

Miklós Chasee akrosztichonnal valószínűleg az ő éneke maradt ránk. Ez a 42. (prot) zoltár parafrázisa, s Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvében S3b—S5a leveleken „A psalmusokból való isteni dicséretek” között szerepel. Huszár Gál még Kassán juthatott hozzá. A *Váradi énekeskönyv* kihagyta. Szegedi Gergely énekeskönyvében a sorszám szerint közölt zoltárok közül ez kimaradt, s vagy még ő, vagy a kiadó pótlólag nyomtatta utolsó zoltárként a 142. után. Ezt a „Mint kívánczik a szarvas a kút fejéhez” kezdősorú zoltárt Huszár Gál megtartotta 1574. évi *Graduálja* énekei között is.

Huszár Gál debreceni tartózkodása alatt már jelentős intézmény volt a város által fenntartott kollégium. A jelek szerint már az 1312-ben kolostort alapító szerzetesek iskolát is állítottak. A belső iskola, a „schola interna” feladata volt a szerzetesek utánpótlása, a külső, a „schola externa” más gyermekek számára biztosította az elemi ismeretek megszerzését.⁴²

A polgárosodó, magasabb műveltségre szert tenni akaró, ipari és kereskedelmi pályákra készülőknek azonban más irányú és több ismeretet nyújtó iskolára volt szükségük. Ezért a városok már a reformáció előtt egymás után állították fel saját

⁴¹ Uo.

⁴² NAGY Sándor, A debreceni ref. collegium. I. Hajdúhadháza 1933. 8.

iskoláikat. Békefi Remig megállapítása szerint: „ahonnét sűrűn látogatták a külföldi egyetemeket, ott biztosra vehetjük, hogy városi iskolák, mégpedig magasabb képzettséget nyújtó városi iskolák is voltak”.⁴³ Ennek alapján feltételezi Zsigmond Ferenc, hogy a debreceni kollégium „a századfordulón keletkezhetett, a reformáció előtt. Ezt bizonyítani látszik az is, hogy már a reformáció előtt nyolcan voltak olyanok, akik a krakkói egyetemen beiratkoztak és debreceninek írták magukat, tehát magasabb képzéssel indulhattak.”⁴⁴ A kollégium keletkezési ideje azonban máig sem állapítható meg pontosan. S. Szabó József és Herpay Gábor annyit végérvényesen igazolt, hogy az iskola a ferencesek zárdái iskolájától függetlenül keletkezett és a város felügyelete alá tartozott.⁴⁵ Az iskolamestert, akinek neve 1550-ben még „magister scholae”, 1571-ben már „rektor scholae”, a városi tanács állította munkába, s közülük többen lettek pappá. Az iskola fenntartásáról részben maga gondoskodott: a diákok szedegették össze a tanulásukhoz és megélhetésükhöz szükségeseket, másrészt a polgárok adományaira támaszkodtak és a város is tetemes segítséget nyújtott, bár erről az első időkből csak elvétve maradtak fenn adatok.⁴⁶

A kollégium első ismert tanára, a magister scholae Dézsi András volt, alighanem már 1549-ben, s együttműködött a város akkori lelkészével, Radán Balázssal. Hat bibliai verses elbeszélése és egy temetési éneke maradt ránk. Verses elbeszéléseit „patrónusainak”, Radán Balázsnak, Enyingi Török Jánosnak és Kádas György tekintélyes debreceni polgárnak ajánlotta.⁴⁷ Az „Adj idvösséges kimulást” kezdősorú énekét Huszár Gál az 1560. évi énekeskönyvébe a „Halott temetéskor való éneklés” részben az I3a—I4b leveleken közli. Ugyancsak beveszi énekeskönyvébe a „Szentegyházi könyörgések” közé az E2b—E4b levelekre Radán Balázs énekét is: „Buzgó szívből te fiaid kegyes Atyánk könyörgünk”.⁴⁸

A kollégium eltűnő-felbukkanó, búvópatakhhoz hasonló sorsa párhuzamos az egyház és a lelkészek sorsával. Ferdinánd 1552-ben vette át Izabellától Erdélyt és a Partiumot, de csapatai már 1551. május elején Debrecenbe érkeztek. Radán Balázs még 1551-ben, Dézsi András 1552-ben hagyhatta el a várost. Csak 1556-ban, Izabella és János Zsigmond visszatérével s Petrovich hatalomra jutásával nyílt újra lehetőség, hogy a debreceniek ismét protestáns lelkészt és rektort válasszanak. Ekkor tűnik fel az új rektor, Szegedi Gergely, aki Debrecenből indult Wittenbergbe, s 1557-ben ide tért vissza az iskola élére, de még ebben az esztendőben a város plébánosává választotta meg Kálmáncsehi utódként.

⁴³ BÉKEFI Remig, A népoktatás története Magyarországon 1840-ig. Budapest 1926. 49.

⁴⁴ ZSIGMOND Ferenc, A debreceni ref. kollégium története 1538 (?)—1938. Debrecen 1937.

⁴⁵ L. 13. j. 18. sk. — 37. j. 20. sk.

⁴⁶ L. 42. j. 35—36.

⁴⁷ S. SZABÓ József, A debreceni ref. kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549—1925. Debrecen 1926. 17.

⁴⁸ RMNy I. 160. — Borsa Gedeon in MKSz 1976. 49.

Huszár Gál debreceni tartózkodása idején Ilosvai Péter volt a rektor. 1560-ban a wittenbergi egyetemen tanult, s onnan kerülhetett a kollégiumi rektorságra. Ebben az időben a predestináció volt az egyik leghevesebben vitatott kérdés. Melius még a lutheri-melanchthoni kegyelmi predestinációt vallotta, de egyre szélesebb rétegekben hódított a kálvini kettős predestináció tana. Arany Tamás logikus okfejtéssel viszi ad absurdum ezt a tanítást, kifejtve, hogy a bűnnek is Isten az oka és Krisztus csak a választottakért halt meg. Melius még az 1564-ben kiadott *Apologiájában* is kénytelen védekezni a vád ellen, hogy Debrecenben egyetemesen elterjedt a predestináció ilyen felfogása.⁴⁹ A Kopácsi István elnöklete alatt tartott tarcali zsinat is elsősorban e kérdéssel foglalkozott.⁵⁰ Ilosvai Pétert a tanításnak ez a kavargása megzavarta és kétségbeejtette. Időközben Csengerbe került. Alighanem az 1562 húsvétján történt törökűlés miatt, amikor csaknem mindenki elmenekült Debrecenből, maga Melius is. Ilosvai Csengerben 1562. július 22-én felakasztotta magát, s jobbában egy írást szorongatott, amelyben megvallja, hogy nem hitt kiválasztottságában. Erről ad hírt emlékirataiban Verancsics is, bár Csenger helyett Nyírcsaholyt ír, s hozzáfűzi, hogy püspöksége alatt ez már a negyedik eset.⁵¹ A 24 szepesi város esperességének jegyzőkönyve, a *Matricula Molleriana* és Briccius Cocavinus naplója is megemlíti az esetet.⁵²

Ilosvait a Kassa melletti Hernádtihanyban született Tihanyi István követte a rektorságban. Szülőfalujában, majd Kassán tanult és a város költségén 1558. október 15-én iratkozott be Theanius István néven a wittenbergi egyetemre.⁵³ 1562-ben innen hívták meg a debreceni rektorságra. Bár a kassai tanács költségén tanult, 1563 márciusában felhívást intézett a tanácshoz, hogy testületileg térjenek át.⁵⁴ Ráth György kétségbe vonja, hogy Tihanyi levelének valóban ez lenne a tartalma és célja.⁵⁵ A *Confessio catholicá*hoz két verset írt latinul. (RMNy I. 176.) Huszár Gál ismerhette, főként ha Debrecenből való távozása előtt Tihanyi már elfoglalta a rektori tiszteletet.

HUSZÁR GÁL ÉS MELIUS PÉTER

Melius Péter ifjúságáról szóló munkám írásában főként az a cél vezetett, hogy tisztázzam kettőjük kapcsolatát, egymáshoz való viszonyukat. A továbbiak megértése érdekében szükségesnek látom megállapításaimat röviden összefoglalni.

⁴⁹ RMNy I. 199/2: Apologia.

⁵⁰ Zoványi, Reformáció I. 403.

⁵¹ VÖM VIII. 373.

⁵² L. 47. j. alatti mű 17. — EtE II. 426. — Cocavinus: Evangélikus Országos Levéltár I a 3; 8. sz. — Eredeti kézirat: OSzK kt. Fol. Lat. 350.

⁵³ C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*... Lipsiae 1841. 350.

⁵⁴ IK 1909. 178. — PAIKOSS Endre, A kassai helvét hitvallású egyház megalakulásának története. 1889. 21.

⁵⁵ Száz 1894. 630.

Húsz év korkülönbség lehetett közöttük. Huszár Gál feltevésem szerint 1512-ben született, Melius 1532 körül. Rokoni szálak is összefűzheték őket. Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve ajánlásában Meliusnak „önmagát minden atyafiságual aianlya”, s kéri: „Vedd io neuen azert ezzel egyetembe az en te hozdad valo io akaratomot es atyafisugomot.” Tudunk a dunántúli Huszár és Somogyi családok kapcsolatáról, sajnos pontos nemzedékrendet összeállítani nem sikerült. Mégis az ajánlás puszta szövegi összefüggését tekintve is meg kell állapítanunk, hogy „atyafiságuk” emlegetésével Huszár Gál nemcsak keresztyén „testvériségükre”, hanem rokonságukra is emlékezteti Meliust.

Nádasdy Tamással és udvarával, ahol az árva Somogyi Melius Péter nevelkedett, Huszár Gálnak is szoros összeköttetése volt. Később utalunk arra, hogy a nádor udvarában szervitori, hadseregében katonai szolgálatot teljesítő Huszárok nem csupán pártfogói, rokonai is voltak Huszár Gálnak. A sárvár—újszigeti nyomda készletének darabjaihoz is Nádasdy révén jutott hozzá Huszár Gál.

Valószínű, hogy Somogyi Melius Péter ugyanúgy, mint Beythe István, Nádasdy szervitora, Magyaróváron is felkereste „atyjafiát”, s lelkészképző iskolájában gyarapíthatta tudását.

A vágsellyei tanító fogságában írt naplója első részét, majd a befejezett teljes naplót Beythe István és Szegedi Fraxinus (Körös) Gáspár orvos révén kiadásra Huszár Gálhoz juttatta el.⁵⁶

Hitvallásban és tanításban is megegyezett a lutheránus Huszár Gál és a radikális lutheri, brenziánus Melius, aki csak az 1559. augusztus 18-i váradi értekezleten kezdett helvét irányba hajolni. Ennek az értekezletnek a határozatai azonban annyira félreérthetők, hogy ha Kassán Huszár Gál értesülhetett is róluk, jelentőségüket még aligha ismerte fel. Nemcsak elítélték Kálmáncsehi tanítását, hanem vallást tettek az *Ágostai hitvallás* mellett való megmaradásukról, s ezt Kopácsi István szószékről ki is hirdette. Ugyanezt mondhatjuk az 1559. november 1-jei marosvásárhelyi zsinat határozatairól is. Újból állást foglaltak az úrvacsora szentsége kérdésében, mégpedig oly formában, amint Zoványi megállapítja, amely közelebb áll a lutherihez, mint a Zwingli-féle felfogáshoz.⁵⁷

A határozatok gyakorlatban történő megvalósítása és a helvét irányzat reformjainak bevezetése lassan és fokozatosan történt. Kathona Géza joggal állapítja meg, hogy „A debreceniek szemlélete 1560-61 táján koránt sincs még egyöntetűen lehorgonyozva a helvét reformáció mellett.”⁵⁸ A kiforrott helvét irányzat elsőként a *Debrecen-Egervölgyi hitvallás*ban kap hangot, de e művet már nem Huszár Gál nyomtatta.

Az egymás iránti személyes megbecsülésük hitvallási szétválásuk után is mindvégig megmaradt. Huszár Gál az Arany Tamás ellen írt könyv ajánlásában dicséri a

⁵⁶ BOTTA, Melius 47, 80—82, 123—124.

⁵⁷ ZOVÁNYI, Reformáció I. 383—387.

⁵⁸ KATHONA Géza, Méliusz Péter és életműve, in StudAEcll II. 130.

debrecenieknék „iambor es bölcz lelki pasztorit”. 1574. évi *Graduálj*ába pedig bevette Melius „Csudálatos nagy bölcseség” kezdősorú húsvéti énekét.⁵⁹

Valószínűnek tartom, hogy Melius a *Válogatott prédikációk*ban, amikor kikel az ártatlan bárányt farkasokként felfaló fejedelmek ellen, példájában Huszár Gálra gondolt: „Tiis Istenre mondom potest dare ez e Gal bíro, meg szitta kiralt, azert büntetem. Te is törvent mutat, igassagos büntetet mondasz, de patvarral, hamisan bünteted Gal bírot.”⁶⁰ Bár a „Gál bíró” elnevezést máskor is használja, itt Huszár Gálra gondolhatott, akit Kassán éppen azzal vádoltak, hogy „meg szitta kiralt”.

Sámuel könyveihez írt magyarázatában név nélkül Zayt és Huszár Gált említi: „Hát ti is az tisztért, az Cassai Capitansagert, ne kergesd, meg se öld a baratoc, Canoc penzeiert az Igaz tanítót, hogy el ne vessz.”⁶¹

Legszébb nyilatkozata ugyancsak a Sámuel könyveihez írt magyarázataiban található. Amikor 1Kir 22. fejezetben Mikeás prófétáról szól, Huszár Gált állítja például gyülekezete elé: „Igy mostis a Baal papiai, Ersekek, pispekek, kegietlen hitlen pogan feiedelmec, arcul veric a Iehova igaz mondo praedicatorit: Mint Ersek Huszár Gált, az igaz Prophetat.”⁶²

KEZDETI NEHÉZSÉGEK

Huszár Gál debreceni berendezkedése és munkába állása nem ment nehézségek nélkül. 1561 tavaszán Pelsőczy Bebek György feldúlta és kifosztotta a várost, ezért felborult a rend és megszünt a nyugalom. Ennek, a reformációt nagy buzgalommal, néha még erőszakkal is terjesztő főúrnak felesége, a Szádvár védelmében hősi hírnevet szerzett Patócsy Zsófia volt, Enyingi Török János feleségének barátnője, akinek Melius két művét is ajánlotta. (RMNy. I. 205, 259.) Bebek talán új urának, Ferdinándnak akart kedveskedni, vagy a törökön kívánt bosszút állni, de bizonyos, hogy rabló, fosztogató szándék is vezette a város megtámadásában és feldúlásában. Lehetséges, hogy a városba költözött jobbágyait is elhurcoltatta. A Ferdinánd oldalán álló testvér, Török Ferenc a császárnak tett panaszt ellene. Miksa király 1561. október 26-án Bécsből kelt rendeletében meg is parancsolja Bebek Györgynek, hogy jelenjen meg Zay Ferenc kassai kapitány előtt, és adjon számot a debreceni polgárokon okozott kártételekről.⁶³ Török János pedig János Zsigmondtól eszközölt ki két rendeletet, 1561. június 9-i és október 31-i kelettel, amelyek megtiltják, hogy a földesurak a városba költözött jobbágyaikat visszaköveteljék.⁶⁴ Huszár Gál erről az őt is érintő eseményről később beszámolhatott

⁵⁹ RMNy I. 181: Ajánlás. — RMNy I. 353/I: 269a

⁶⁰ RMNy I. 196: 145. helyesen 157.

⁶¹ RMNy I. 205: 183b

⁶² Uo. 180b

⁶³ SZÜCS István 17. j. alatti műve 192—193.

⁶⁴ Uo. 187—188.

Bornemisza Péternek, s elbeszélése hozzájárulhatott, hogy Bornemisza így írt Bebekről: „Sok hadakozók, vér ontók, nyúzó, fosztók, kik sok szörnyű dolgot mielték ez előtt... Bebek... egyik másikra törvén kevélységekben, irigységekben, bosszú állásokban, és fősvénységekben.”⁶⁵

Valószínűleg erre az esztendőre és régi szokás szerint kora tavaszra vagy őszre esett Melius házasságkötése. Felesége Bocskay György kismarjai gazdatisztjének, a jómódú Kis Jakabnak leánya, Erzsébet. Kis Jakab két gyermekét, Erzsébetet és Ferencet evangéliumi szellemben nevelte. Ferenc felsőbb iskolát végzett, s atyját követte a gazdatisztsgben. Tanult voltát jelzi, hogy nevét Franciscus Literatusnak vagy Ferenc János deáknak írja, vagy Jánosdeák Ferencnek.⁶⁶ Neve és mások neve sem fordul elő a korban olyan félig magyarított sorrendben, hogy „Literati Ferenc”, ezért annak ellenére, hogy a nyomdát támogatta, a *Váradí énekeskönyv* „L. F.” monogramú „emendátora” semmiképpen nem ő lehetett.

Jómódú ember volt. Debrecenben szőlője, s valószínűleg háza is volt. Támogatta az egyházat, amelynek lelkésze s később püspöke sógora volt.

Huszár Gál Kassára érkezésekor még adós volt a nyomda beszerzésére kölcsönkapott 100 forinttal. Adósságát sem lelkészi fizetéséből, sem kiadványok bevételéből nem törleszthette. Debrecenbe menekülésekor a város vállalhatta az adósság kifizetését, Melius pedig a várossal szemben a kezességet.

Melius ugyan jómódú volt, s ellenfelei ezt szemére is vetették, annyi vagyona azonban nem volt, hogy ekkora terhet magára vállaljon. A *Válaszúti komédia* ilyen nyilatkozatot ad szájába: „Bizony, ha elesem a papság mellől, vagyon immár nekem annyi, hogy úri módon élek utána.”⁶⁷ Amikor azonban özvegye eladta a Dávid Ferenc által „díszes palotának” nevezett Péterfia utcai házukat, összesen 46 forintot kapott érte. Melius kezességére Huszár Gálnak az adósságot nyomdai tevékenységével kellett törlesztenie. Meliusnak nem volt könnyű a helyzete. Gyorsan, szinte kapkodva kellett dolgoznia, részint azért is, hogy a nyomdát folyamatosan foglalkoztassa és munkával ellássa. Nemcsak a szellemi tunyaság, hanem az anyagi szűkmarkúság ellen is harcol: „Dávid minden kenczet, adoiat Isten tisztességére szenteli. Az mostani fejedelmek csak száz forintot sem mernek Isten tisztességére, Oskolákra, Tanítókra, az köny nyomtatásra el költeni. Ez okaért Isten sem segeti őket, mert nem égbe, hanem pokolba gyütnek, mint az tehetetlen baluanyozo fősvényec. Tanullyatoc ebből ti kirallyoc.”⁶⁸ Minden alkalmat megragad, hogy a könyvnyomtatás pártfogására buzdítson. Az sem véletlen, hogy idézett ostorozásában a Huszár Gál adósságának megfelelő száz forintot említi.

A város adósságátvállalására több jel utal. Melius első kiadott munkáját a „Döbrötözni Tanácsnak” ajánlotta.⁶⁹ Huszár Gál távozása után, a Török Mihály

⁶⁵ ÖK 207.

⁶⁶ S. SZABÓ József, Ki volt az 1566-ik évi váradí énekeskönyv emendátora? in Debreceni Szemle 1929. 350—351.

⁶⁷ L. 58. j. alatti mű 183—184.

⁶⁸ RMNy I. 205: 79b

⁶⁹ RMNy I. 171: A2—3.

által kiadott Melius *Magyar prédikációk* című műve címlapján megjelenik Debrecen címere, a zászlós bárány.⁷⁰ Török Mihály hagyatékából a város 22 forintot igényel, mert Török bizonyos nála maradt könyvekkel tartozott a városnak.⁷¹ A könyvek hasznának egy része a tartozás fejében a várost illette. A nyomdát tehát zálog terhelhette, de nem volt a város tulajdonában. Erre utal Melius 1563. évi megjegyzése, amikor könyve megvásárlására hallgatóit Huszár Gál nyomdájához, illetve könyvkereskedéséhez irányítja.⁷²

Huszár Gálnak Debrecenben nyomdászti tevékenységében bizonyos mértékben könnyebb lett a dolga, hiszen egész idejét erre a munkára tudta szentelni. Ennek ellenére szüksége volt szóciuszra. Ki volt Magyaróváron a segítője, nem tudjuk. Egy rövid ideig Bornemisza bizonyára besegített, Kassán pedig állandó munkatársa volt, aki az énekeskönyv munkálatait a reformátor bebörtönzése után be is fejezte. Feltételezésem szerint Debrecenben kezdettől fogva a szakmába valahol belekóstolt vagy iránta csupán érdeklődő kezdő volt a szóciusza. Nem volt a szakma mestere. Amint Bánfi Szilvia megállapítja, Huszár Gál után hárman is folytatták munkáját, ketten a reformátor távozását követően, majd körülbelül két év elteltével Török Mihály, de mindannyian kevesebb hozzáértéssel. Meliust és Debrecen csak a szükség kényszerítette igénybevételükre.⁷³

AZ ÉNEKESKÖNYV MEGJELENÉSE 1561-BEN

Huszár Gál Magyaróváron kezdett, Kassán folytatott és a Z7b lapon tervei szerint befejezett énekeskönyve krúdait és nyomdai felszerelését még börtönből való kiszabadulása előtt Debrecenbe mentették. Ő megérkezése után a legrövidebb időn belül hozzáfogott a nyomtatáshoz. Nem alkalmazták lelkipásztorként, megélhetését, családjá fenntartását kizárólag nyomdászti tevékenységével biztosította. Énekeskönyve üresen maradt Z6b-Z8b leveleire alighanem Melius kívánságának eleget téve, a debreceni gyülekezetben használt „Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed” helyét úrvacsorai éneket, kisebb betűkkel és sűrűbb nyomással, pótlólag lenyomtatta. Az eredetileg 104 énekre tervezett, 105 éneket tartalmazó kottás énekeskönyv az irodalom-, egyház- és zenetörténet rendkívül jelentős alkotása. Alapvetően meghatározó jelentőségű művévé, mondhatjuk, hogy törzskönyvévé vált mind az evangélikus, mind a református gyülekezeti énekeskönyveknek.

Az énekeskönyv jelentőségét növelte még az is, hogy folytatólag, az a1a-e5b leveleken Huszár Gál kinyomtatta Kálmáncsehi Mártonnak *A keresztyéni gyülekezetben való regveli éneklések* című primarendjét, antifónákkal, benedicamusokkal, himnuszokkal, imádságokkal, pszalmuszokkal, rezponzóriumokkal és versicu-

⁷⁰ RMNy I. 194.

⁷¹ KANYARÓ Ferenc, Méliusz ismeretlen és elveszett művei, in MKSz 1906. 292.

⁷² RMNy I. 196: 98., helyesen 108.

⁷³ L. „A nyomda sorsa” c. fejezetet.

lusokkal, a megfelelő részeket ugyancsak kottával. Ez pedig Huszár Gál *Graduálj*-nak, majd a későbbi graduáloknek megalkotásában kapott jelentős szerepet. (Részletes elemzését I. a II. részben.)

MELIUS MŰVEINEK NYOMTATÓJA

Melius, aki kezességet vállalhatott a nyomdáért, közbenjárt a tanácsnál, a kiadványokkal való ellátásról gondoskodott, megmozgatta, kérte, ostromozta a patrónusokat a támogatás megszerzésére, ennek fejében meghatározta a nyomda kiadói programját. Már alighanem az általa korigált úrvacsorai éneket is az ő akaratóból nyomtatta Huszár Gál az énekeskönyve végére, s ugyancsak Kálmán-csehi primarendjét, de ettől fogva kizárólag az ő műveit nyomtatta. Elsőként a Kolosséi levél magyarázatát, amelyet a Debrecent ért támadás és valószínű házassága idején egyetemi jegyzetei és az előző évi prédikációsorozata alapján nyomtatásra előkészített.

A KOLOSSÉI LEVÉL MAGYARÁZATA

Melanchthon 1527-től kezdve hatszor magyarázta ezt a levelet, és nyolc kiadása látott napvilágot, az egyik Luther előszavával. 1557 júniusában, amikor Melius a wittenbergi egyetem hallgatója volt, e levél magyarázatát hallgatta Melanchthon-tól. Ennek 3. fejezet 1-2. verse az ún. „Extra Calvinisticum”, amelyre Kálvin úrvacsorátana támaszkodik. A magyarázatban Melanchthon nem fordult el Luthertől, sem korábbi értelmezéseitől, de nem egyezett Brenzcel sem. A helvét teológusok ezt használták fel arra, hogy elterjesszék Melanchthon óvatos és némi-
leg kendőzött helvét irányba fordulását. Melanchthon hosszú ideig hallgatott, de élete végén határozottan leszögezte úrvacsorai tanítását, azonban már nem tudta elhallgattatni a reá való hivatkozást.

Melius az 1559. év végi fordulata után ezeket az egyetemi jegyzeteit vehette elő, s 1560-ban erről tarthatta sorozatos prédikációit. Bár beleépítette az úrvacsora helvét felfogását, de Luther—Melanchthon—Brenz tételei erős hangsúlyt kapnak, a helvét tanítás logikai láncszemei pedig még nem illeszkednek egybe.⁷⁴ E munkáját vette elő, s Huszár Gál az énekeskönyv befejezése után ezt nyomtatta elsőként Debrecenben.

(Melius Juhász Péter): A Szent Pal apastal levelenec, mellyet a colossabelieknek írt, predicacio szerent valo magyarázattya. (Döbrötzönben 1561) [Huszár Gál]. A—T V⁵+?= 157+?fol. —8°. (RMNy I. 171. — RMK I. 47.)

E mű címlapján szerepel először Huszár Gál nyomdászjelvénye. Könyvdísz a szövegben csupán két iniciálé. Az ajánlás A1b levélen 30 × 30 mm-es ornamentális díszítésű „A” és a prédikációkat kezdő „E”. (Soltészné XXXII. tábla sorozatából.)

⁷⁴ L. Botta, Melius 173—174, 176.

A ma ismeretes egyetlen példány a Biblioteca Centrală Universitară, Cluj birto-
kában, b. Radák Istvánné adományából. Fotómásolatban az OSzK, Budapest,
könyvtárában.

Újra kiadta Incze Gábor a *Reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói* sorozat VII. számaként, évjelzés nélkül (Bp. 1937) 176 lapon. A bevezető tanulmányt Révész Imre írta *Méliusz igehirdetéséről*.

A mottó általában a középkori könyv tartozéka. E műben a címlap alján, bizonyára a nyomtató Huszár Gál által választott bibliai igé: „A keresztyen igaz atyafiui szeretet munkalkodic es masnac örömet szolgál, az irigység pedig es a ragalmazas senkit nem eppit sem hasznal. I. Cor. 14.”

A mottóul választott igének főként a második részét szokták célzatosnak tekinti, s az irigységet és a rágalmazást a Huszár—Melius közti viszonyra alkalmazni. Ennek azonban semmi alapja nincs. Az „irigyek és rágalmazók” befolyását sokáig számottevő tényezőnek tartották irodalmi életünkben.⁷⁵ Számtalan epigrammában már előre védekeztek ellenük írók és nyomtatók. 1558. évi prédikációs könyvecskéjében Huszár Gál is szentel egy epigrammát az irigyek intésére. Jelen műben az epigrammát pótolja a találó bibliai idézet, amelynek második része általános irodalompolitikai szempontból értékelendő. Sajátos mondanivalóját a vers első részében kereshetjük. Huszár Gál, aki Debrecenben „exul”-nak vallja magát, nyomdai tevékenységét magyarázza: „A keresztyén igaz atyafiúi szeretet” készteti arra, hogy „másnak” örömet szolgáljon. Ez a „más” a debreceni gyülekezet és lelkipásztora.

Az ajánlást Melius Péter írta. Művét „Jézus Krisztus hív és szent népének, a Döbrötzöni Tanácsnak ajánlotta”. Őket „afféle főnép”-nek nevezi, „akik ótalmi és tápláló dajkái az Istenhez hallgató népnek és annak lelkipásztorinak”. Mivel a kor szokása szerint a szerzők műveiket azoknak szokták ajánlani, akik a megjelentetés költségeit vállalták, Csűrös joggal következteti, hogy e mű megjelentetésének anyagi terheit a debreceni tanács viselte.

Az ajánlás befejezése: „Döbrötzönben írta Pünkösöd havának első napján enyi esztendőben 1561. A ti szentegyházi szolgátok Mélios Péter”. Az ajánlás kelte tehát 1561. május 1.

A könyv megjelenésének idejét többen, köztük Gulyás Pál is 1561. májusára teszik. Gulyás a szövegrészben azzal az indoklással, hogy az ajánlás és a megjelenés dátuma többnyire egybeesik. Ez azonban csak azokban az esetekben érvényes, ha az ajánlást a nyomtató írja, s nem folyamatos az ívjelzés a szöveggel. Könyve jegyzet részében már Gulyás Pál is korrigálja álláspontját. Időközben ugyanis feldolgozta Zsámboky János könyvtárjegyzékét, ahol a 480. szám alatt a következő bejegyzés áll: „A Szent Pal apastal levelenec, mellyet a Colossabelieknek irt predicatio szerent valo magyarazattya, Szent Jakab huanac 1561. in 8.” A könyv

⁷⁵ MÁTÉ Károly, A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI—XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Budapest 1930. 53.

leírásába a dátum a jelenleg meglevő példány hiányzó kolofonjából kerülhetett, s eszerint a megjelenés ideje 1561 júliusa. Ezen az állásponton van Holl Béla és Benda Kálmán is.⁷⁶ Véleményem szerint a kolofonon nem szerepel a nyomtató Huszár Gál neve, éppen úgy, mint egy kivételével a többi debreceni nyomtatványon sem.

Az evangélikus Huszár Gálnak a már helvét irányba fordult Melius műveit kellett nyomtatnia, hogy nyomdászként eltarthassa családját, hiszen sem a földesúr, sem a város lelkészként nem alkalmazta. Már énekeskönyvébe is kénytelen volt egy toldalék helvét úrvacsorai éneket bevenni. Melius e műve mottójában kijelenti, hogy „másnak” örömet szolgál, s valószínű, hogy ez a „más” teológiájuk különbözőségére is utal. Azért szükséges az általa nyomtatott művek teológiájára is egy futó pillantást vetnünk, hogy megállapíthassuk: mi és mennyi az a „más”, amit Debrecenben ki kellett nyomtatnia, de máshol, saját műveiben nem.

A római egyház tanításai elvetésében nem lehetett különbség közöttük, annak ellenére, hogy a szelídebb Huszár Gállal ellentétben Melius szitkozódik, átkozódik, gyalázkodik, olyan mértékben, ahogyan ma már az elképzelhetetlen az ige hirdetésben.

Hadakozik a pápa, a „ceremóniák”, a szentek tisztelete és a transzsubstanciáció ellen. Elítéli Stancaró tanítását, aki a közbenjárást csupán Krisztus emberségének tulajdonította, de e kérdésben is megegyezett Huszár Gállal.

Predestinációtanáról Révész Imre tétován nyilatkozik. Először megállapítja, hogy „Méliusz föltétlenül praedestinációs teológus. A kettős eleve elrendelést lobogó szenvedéllyel, törhetetlen meggyőződéssel hirdeti.”⁷⁷ Majd kimutatja, hogy sem Kálvinnal, sem Bezával vagy a genfiek kettős predestinációt hirdető tanítóival kapcsolata nem volt, azok tanításától Melius tanítása gyökeresen eltér, s talán Melanchthon, esetleg Bullinger hatására „az infralapsarizmusnak . . . szélsőséges formáját” követte.⁷⁸ Melius a lutheri—melanchthoni kegyelmi predestinációra alapoz, s a szótériologia, a megváltásról szóló tan keretében fejt ki álláspontját. A bűn eredetének kérdésében Melanchthonnal együtt vallja a permissziót, megengedést, de nem vállalja a kálvini operációt, közreműködést.⁷⁹ Igen erősen hangsúlyozza az üdvösségre választottság bizonyosságának gyakorlati jeleit, a „syllogismus practicus”-t. Elveti a pápai „billeges kenyeret”, az ostyát, s kenyérrel osztja az úrvacsorát, ezt azonban lutheránus teológusok, Bornemisza is megtette. Magyarázataiban helyt talál a lutheri „manducatio indignorum” tanítás. Vallja a kisdedek hitét, amelyről Kálvin csak igen erőteljes fenntartással nyilatkozott.

⁷⁶ GULYÁS Pál, Sámbocki János könyvtára. Bibliotheca Johannes Sambuci. Budapest MDCCCXXI. 176. — HOLL Béla in MKSz 1964. 344—345. — BENDA Kálmán—IRINYI Károly, A négy százéves debreceni nyomda (1561—1961). Budapest 1961. 19.

⁷⁷ RÉVÉSZ Imre, Méliusz és Kálvin. Cluj 1936. 4.

⁷⁸ RÉVÉSZ Imre, Méliusz és Kálvin. Kálvin és a kálvinizmus emlékkönyv. Debrecen 1936. 309.

⁷⁹ CR Philippi Melanchthonis opera. XXI. 647.

Ebbe a lutheri—melanchthoni alapvonalú magyarázatba két helyen, mintegy beszúrva kap hangot a helvét tanítás, mégpedig az ún. „Extra Calvinisticum” verseknél, de ott sem Kálvin, hanem Zwingli—Bullinger—Szegei Kis István fogalmazásban. Egyik nyilatkozata szerint a mennybe ment Krisztus testét „certus locus”-hoz köti: „Véghetetlen a Krisztus személye, azért az ő jövevényei is véghetetlenek. Betölt istenségének tulajdonságával és jövevényeivel. De emberségének állatjával, ki helyt foglal, be nem tölt, nincs mindenütt. Mert az emberi testnek igaz és véges állatját mennybe vitte és az Atyának jobbán bizonyos helyre ültette. Csel. 1,3. Luk. 24. De emberségének is a Krisztus, noha állatjával be nem tölt, de véghetetlen jövevényeivel és hatalmával betölt”. (RMNy I. 171: 106.) Ebből következik úrvacsorai nyilatkozata is: „Mit bolondoskodnak tehát, kik itt keresik Krisztus testét a kenyérben, ha mennyégbe felvitetett. Ott fenn vagyon, onnan várjuk az ítéletre Fil. 3. Nincs hát mindenütt a test? Nincs, mert véges helyt foglaló.” Uo. 139.

Révész Imre e két helvét részlet alapján is azt állapítja meg, hogy Melius úrvacsorata „synkretisztikus jellegű”.⁸⁰

A töredékesen fennmaradt példányból hiányzik nyolc és fél vers magyarázata: 3, 10b—15a, 4, 7—9, 4, 18b. Ezek azonban sem külön helvét vagy lutheri magyarázatra alapot nem nyújtanak. Nagy Barna Melius műveinek ismertetése során megállapítja, hogy Kálvin Kolosséi levél magyarázatának hatása a könyvben nem mutatható ki.⁸¹

Huszár Gálnak Melius könyve kinyomtatása során legfeljebb e két magyarázattal kapcsolatban lehettek aggályai.

JÁNOS EVANGÉLIUMÁNAK MAGYARÁZATA

Meliusnak ez a műve elveszett, de írásában ismételtelen is utalt rá. A *Magyar prédikációk* Tt4v: „Hát állandó az Krisztus, hát bezzeg Isten, mert csak az Istent kell tisztelni. Erről Szent János Evangéliomába sokat szóltam.” (RMNy I. 194. — RMK I. 53.) A *Válogatott prédikációk* 138. lapján egy János evangéliumból vett idézet után: „mint Róm. 3,4. Ioa. I. 5. szóltam erről”. (RMNy I. 196. — RMK I. 54.) A *Válogatott prédikációk* 98., helyes számozás szerint a 108. lapján található a legtöbbet mondó hivatkozása: „Az In principiot Ioa. I. Meg magyarázad: de te ne vakmerő keppen: Czenaltam azonniss Commentet lasd Huszar Galnál.”⁸²

Schulek Tibor kérésére 1970-ben a németországi wolfenbütteli könyvtárban található 1566. évi *Váradai énekeskönyv* táblájából kiáztatták más töredékekkel együtt Melius e művének 31—32. negyedréti lapját és a 32. lap harmad hasáb szélességű lappárját.⁸³

⁸⁰ L. 78. j. alatti mű 338.

⁸¹ NAGY Barna in StudAEcl II. 202.

⁸² RMNy I. 196: 98., helyesen 108.

⁸³ SCHULEK Tibor, XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban, in MKSz 1970. 119—120. Klny.

Ezek alapján és Melius címadási szokását figyelembe véve a RMNy I. 170. szám alatt a művet így katalogizálta:

[Melius Juhász Péter: A szent János evangéliumának prédikáció szerint való magyarázata.] [Debrecen 1561—1562 Huszár Gál.] 32 (+?) pag. —4°.

Könyvdísz a 32. lap töredék lappárján harmad szélességben található „A” iniciálé. (Soltészné XXXII. tábla sorozatából.) Nemcsak a betűtípusok és az iniciálé, de Melius nyilatkozata is tanúsítja, hogy a művet Huszár Gál nyomtatta.

A prédikációkra beosztott bibliai szövegben a negyedik prédikációban János evangéliuma 1. fejezete 12. versét magyarázza a 32. lapon. Ebből arra következtethetünk, hogy a mű, amennyiben végig magyarázta János evangéliumát, feltehetően vaskos kötet lehetett.

A mű nyomtatási idejének „terminus ad quem”-je 1562. február 14. Ekkor nyomtatta Huszár Gál saját ajánlással az Arany Tamás elleni vitairatot. Ezután már Debrecenből távoztáig nem volt ideje újabb, nagyobb terjedelmű munka kinyomtatására. Előtte az énekeskönyv befejezése után 1561. május 1-jei ajánlással keltezett Kolosséi levelet jelentette meg, alighanem július elején. A több mint 157 nyolcadrét levelet körülbelül két hónap alatt. Az 1561. október 1-jén kelt ajánlású, Krisztus közbenjárásáról szóló mű 28 negyedréte levél formátumú. A két könyv kiadása között csaknem négy hónapnyi időszak van. Amennyiben az október 1-jén kelt művet még abban a hónapban befejezte, látszólag az Arany Tamás-mű nyomtatásáig is körülbelül három és fél hónapnyi ideje volt. Azonban ezt az időt szűkítenünk kell. A vitában Huszár Gál is részt vett. Az ajánlás szerint a készülődés, a vitatételek tanulmányozása, maga a disputa „éjjel-nappal” lefoglalta őket. A nyilvános disputáció november 30-án s december 1-jén, 11-14. napjain folyt. Huszár Gálnak közben nem sok ideje és nyugalma maradhatott a nyomtatásra. Ebben az időben nem nyomdász, hanem teológiai tudására volt szükség.

Arra az apró tényre is fel kell figyelni, hogy Melius, aki gyakran hivatkozik saját előbbi munkáira, a Kolossé levél magyarázatában, bár többször idéz János evangéliumából, kommentárjára nem hivatkozik. Az természetes, hogy két vitairatban, a Stancaro ellen írt *Krisztus közbenjárásáról* szólóban és az Arany Tamás elleni disputációban saját művére nem utal.

Mindezek alapján a János evangélium magyarázatának megjelenését az 1561. júliusban megjelent kolossébeliekhez írt magyarázata és az október 1-jei ajánlású, *Krisztus közbenjárásáról* szóló mű nyomtatása közti időre helyezzük.

A mű teológiai tartalmáról, amelyet Huszár Gálnak talán meggyőződése ellenére is ki kellett nyomtatnia, semmit nem mondhatunk. A megtalált töredékekben a már ismert predestinációs tant fejtegeti, amely ellen a lutheri irány követői sem emelhetek kifogást. Amennyiben Melius végig prédikálta az evangéliumot, a 6. fejezetben fejthette ki helvét felfogását, mert a Luther és Zwingli közt folyt marburgi kollokviumon is ennek értelmezésében vált ketté a reformáció úrvacsoratanának lutheri és helvét értelmezése. Erre azonban csak a teljes mű meglelése után adhatunk választ.

Melius e művét magyarul és latinul is kiadta. A magyar kiadás:
 Melius Juhász Péter: A Christus közbe iarasarol valo predicacioc. Döbrötözönbe MDLXI [Huszár Gál.]

A—G = (28fol.) 4° (RMNy I. 169. — RMK I. 46.)

Egyetlen könyvdísz a címlapon a 94 × 11 mm-es, szimmetrikus elrendezésű, stílizált levelekből képzett, reneszánsz jellegű záróléc, amely e művön szerepel első ízben.

Mottóként a könyv tárgyával kapcsolatos bibliai idézet szerepel: „Ebben ieient meg az Istennec szereteti mi bennünc, hogy az ő egyetlen egy fiát küldötte az Isten ez világra, hogy élyünc ő általa. Ebben áll a szeretet, nem hogy mi szeretünc volna az Istent, hanem hogy ő szeretet minket, es elküldötte az ő fiát, hogy engeszteles lenne a mi büneinkert. I. Joan: 4.”

Az ajánlást a címlap hátlapján „Melius Peter a Döbrötzöni lelkipásztor” intézi „A Magyarországi kereskedő és árros népeknek”, s ezt „Mindszent havának 1. napján”, vagyis október 1-jén írta. Az evangélium világosságát Isten „tiáltalatoz terjeszté ki ilyen hamar közöttünk. Mert a széjjel való járásban ti vöttétek és hallottátok előbb egyebeknélis ti dicsértétek és beszéllettétek egyebeknek az Istennec kegyelméről való tudományt. Illendő dolognak ítélem azért ezt a kis könyvecskét, kit a mi idvözülésünknek okárol mastan kiadok, hogy a ti nevetek alatt bocsássam ki.” Az illendőséget bizonyára az is diktálta, hogy a kiadás költségeit ugyancsak a debreceni kereskedők vállalták.

A könyv megjelenési ideje az 1561. október 1-jén kelt ajánlás utáni időre helyezendő. Szabó Károly az RMK I. 46-ban a Kolosséi levél magyarázatát megelőző kiadványnak tartja primitívebb kiállítása miatt. Ezt magyarázhatja azonban, hogy a külföld számára készített latin nyelvű kiadvány volt a díszesebb kiállítású. A könyvön évszám nem szerepel, mivel azonban Huszár Gál csak az 1561. év mindszent havát töltötte Debrecenben, ez a kiadás helyes évszáma.

A magyar nyelvű kiadás példányai: OSzK budapesti könyvtárában a teljes mű Jankovich Miklós adományából, a Biblioteca Centrală Universitară, Cluj könyvtárában ugyancsak ép példány Rónay Jácint adományából, egybekötte a szintén Huszár Gál által nyomtatott Arany Tamás elleni művel. Ennek táblájából áztatták ki a Huszár Gál által Magyaróváron kiadott Bullinger: *Institutio* c. munkáját. A könyv csonka példánya megtalálható még a londoni British Museumban.

Szabó Károly az RMK I. 46. szám alatt még két, azóta elveszett példányt tartott számon: „Megvolt csonka, rongált példányban Nagy Istvánnál (Catalogue chez List et Franke, Leipzig 1870, 66. l.), valamint az 1812-ben elhalt kolozsvári ref. tanár, Szathmári Pap Mihály könyvtárában is, mint a Bod Athenásának 172. lapjához mellékelt sajátkezü jegyzete bizonyítja. Ő azonban a könyv megjelenési évét tévedésből tette 1562-re.”

Újra kiadta Incze Gábor a *Reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói* sorozat XIX. számaként, 48 lapon, Budapesten 1948-ban.

Könyvében Melius Francesco Stancaro tanítását cáfolja hét prédikációban.

Stancaro 1501 körül született Mantovában, s a reformáció hatására már érett férfiként hagyta el a szerzetességet. Korának egyik legkiválóbb héber és káld nyelv-tudósa, ezért egymás után kapta a meghívásokat egyetemi tanszékekre. Nagy tudása ellenére, kibírhatatlan magatartása miatt kénytelen volt helyét állandóan változtatni. 1544—1546-ban a bécsi egyetemen tanárkodott, ahonnan akkor bocsátották el, amikor a baseli egyetem doktori ranggal tüntette ki. 1548—1549-ben Magyarországon, főként Erdélyben tartózkodott. Petrovich Péternek orvosa volt, s Révay Ferenc pártfogását is élvezte. Részt vett a nagyszebeni főiskola szervezésében, de annak meghívását visszautasította, s 1550-ben a krakkói egyetemen a héber nyelv professzorává lett. Onnan a königsbergi, majd az Odera-Frankfurt-i egyetem teológiai tanszékeire ment. Az 1551—1552. évben lépett fel azzal a tanításával, amely 1Tim 2,5. félremagyarázásán alapult, s Német-, Magyar- és Lengyelországban sok harcot váltott ki. Ezt az igét, hogy „Egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus”, úgy magyarázta, hogy Krisztus nem isteni, csupán emberi természete szerint közbenjáró. Lehetetlen, hogy Krisztus Istenként sírt, szenvedett, kiáltott, meghalt volna. A teljes Szentháromság szerezte üdvösségünket, de csak az ember Krisztus által, aki Isten igéjével egy személlyé egyesült. Krisztus két természetének megfelelően kétféle igazságosság van: az isteni „essentialis iustitia”, vagy „iustitia increata” és emberi igazságossága, ártatlansága és szentsége, a „iustitia creata”. Isten ez utóbbit számítja be nekünk (imputari). Akik a közbenjárást Krisztus mindkét természetének tudják be, rosszabbak a pogányoknál, mert a közbenjárás művéhez a halál is hozzátartozván, halandó Istenben hisznek. Stancaro ezzel a tanítással a Szentháromság isten fenségét akarta megvédelmezni, mégis az antitrinitáriusok kezébe adott hathatós érvet.

Stancaro 1553-ban Lengyelországba menekült, majd Petrovich Péter meghívására ismét Magyarországra jött. A Felvidéken Stöckellel és Michael Radaschinnal keveredett vitába. Dávid Ferenc *Dialysise* szerint türelmetlenül vitázott, ellenfeleit szóhoz sem hagyta jutni, s érveit „hadonászással, toporzékolással, sziszegéssel és hangoskodással” pótolta. Magyarországon két zsinatot tartottak ellene, a németek a *Confessio Gerana* hitvallásukkal határolták el magukat tanításától. Melanchthon 1554-ben nyomtatásban is közreadta 1553. június 24-én írt cáfoló iratát. Ezt az erdélyiek Brassóban még ugyanabban az esztendőben utánnyomták.⁸⁴ E mű lett fő forrásává a Stancaro elleni vitairatoknak. Dávid Ferenc folyamatosan hivatkozik rá az 1555-ben Kolozsvárott kiadott *Dialysis scripti Stancari* című művében.⁸⁵ Még ugyanabban az esztendőben, a kolozsvári papok megbízásából Heltai is kiadta *Confessio de Mediatore* címen Stancaro elleni iratát.⁸⁶ A cáfolatokban legfőbb érvként Anselmusra hivatkoznak, aki szerint az emberi bűn végtelen nagysága

⁸⁴ Responsio Philippi Melanchthonis de controversiis Stancari. Scripta Anno 1553. Impressa Anno 1554. Lipsiae. In Officina Valentini Papae. A8—C3 levél. — RMNy I. 104.

⁸⁵ RMNy I. 127.

⁸⁶ RMK III. 432.

miatt szükségszerűen végtelen személynek, az Isten-ember Krisztusnak kellett elégtételt adnia.

Petrovich Péter 1557 októberében történt elhunytá után Stancaro ígéretet tett tanítása abbahagyására, s Nagyszébenben telepedett le. A vitát mégis újra kezdte, majd ismét reverzalist adott visszavonásáról, de ehhez sem tartotta magát. Izabella királynéhoz és az ország rendjeihez gyalázkodó levelet írt, amelyben a kánonjogra hivatkozva követelte Heltai, Hebler és Dávid megégetését és javaik elkobzását. Újabb munkájára, amelyből nem maradt fenn példány, Dávid Ferenc válaszolt *Apologia adversus maledicentiam et calumnias Francisci Stancari* című munkájában.⁸⁷ Amikor utolsó pártfogóját, a meggyilkolt Kendy Antalt is elveszítette, 1559 elején Lengyelországba távozott. Az ott megindult vita segítésére Pinczovban újra kiadták Heltainak Stancaro elleni írását.⁸⁸ Stancaro 1574-ben halt meg Stobnitzban.

Melius hét prédikációja e vitairatok sorába tartozik. Pozitív tanítást nyújt Krisztus közbenjárói tisztéről, amely a „mi Keresztyéni hitünknek fő fundamentoma”, amint az ajánlásban írja. Találón állapítja meg Révész Imre, hogy Melius ezt a hűpertheológiai vitát gyülekezetépítővé tette.⁸⁹

Előő prédikációjában Krisztus közbenjárói tisztét a kegyelmi predestináció távlatába állítja be, s benne felszendül az anselmusi-lutheri „necessitas”-elv. A második prédikációjában arról szól, hogy „Mi legyen a közbenjárás és micsoda tiszt a Közbenjárónak?” A harmadik, negyedik és ötödik prédikáció ennek részletes kifejtése, a hatodikban és hetedikben a Bibliából, apokrifusokból és egyházatyákból vett idézetekkel kíván segítséget nyújtani azoknak, akik „ellenezni és megfejteni” akarják a téves tételeket.

Huszár Gál kész örömmel nyomtathatta e művet, hiszen Stancaro tévtanairól már előbb értesülhetett Bécsből, találkozhatott velük Kassán, tudhatott a Stöckellel és Radaschinnal folytatott vitáról is. Ennek ellenére nevét e kiadványon sem tünteti fel.

SERMONES DE CHRISTO MEDIATORE

Ez az előző mű latin nyelvű kiadása. Az RMNy I. a 208. lapon „Debrecen 1561. Vide 169.”, vagyis a magyar nyelvű prédikációkra utalással említi, de Kelecsényi Ákos érvelését elfogadva, sorszámmal nem vette fel a „Régi magyarországi nyomtatványok” közé. Kelecsényi szerint „a latin munka pedig nem más, mint az *Egervölgyi hitvallás*, amelynek számos fejezete foglalkozik Krisztus közbenjáró szerepével.”⁹⁰

⁸⁷ RMNy I. 148. Claudiopoli MDLVIII.

⁸⁸ RMK III. 470.

⁸⁹ RÉVÉSZ Imre, Debrecen lelki válsága 1561—1571. Budapest 1936. 12.

⁹⁰ KELECSÉNYI Ákos in MKSz 1965. 265—266.

A problémának bőséges irodalma van. Kanyaró Ferenc szerint Melius a latin kiadást tudós körök számára készítette. A mű latin kiadásának tényét Zoványi többszöri felülvizsgálat után 1898—1940-ig változatlanul fenntartotta. Ezt az álláspontot képviselte Kathona Géza is. Nagy Barna Melius műveit regisztrálva jelenti ki: „Nem fogadható el Kelecsényi Ákosnak Kanyaró Ferenc nyomán túlkönnyedén érvelő negatív álláspontja e »prédikációk« latin nyelvű változatával szemben. Méliusznak ezt a világos nyilatkozatát nem lehet a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* hasonló tartalmú szakaszára vonatkoztatni. Ez túlságosan komplikált elképzelés. Sokkal egyszerűbb és valószínűbb, hogy a Stancaro-vita hevére tekintettel ezek a nagyon is értekezésszerű prédikációk jelentek meg latin nyelven, mint ahogyan előzőleg Dávidnak két, Heltainak egy műve (ez utóbbi kétszer is) latinul látott napvilágot.”⁹¹

Szükséges a kérdést áttekinteni Melius nyilatkozatai és Huszár Gál nyomdászti tevékenysége figyelembevételével. Melius szívesen és pontosan hivatkozott saját, előzőleg megjelent műveire. Az 1568-ban megjelent *Az Szent Ianosnac tött ielenes-nec . . . magyarázása* című művében (RMNy I. 259: C1b lapon) írja: „Vide a könyvbe, akit a Servetus fattyai ellen deákul és magyarul.” Melius már itt is egy két nyelven megjelent munkájára hivatkozik, tehát nem gondolhatunk a csak latinul megjelent *Debrecen-Egervölgyi hitvallásra*. Az 1562 februárjában nyomtatott, Arany Tamás tévelygéseit cáfoló műben hasonló módon hivatkozik előző munkájára: „Ezt megbizonyítottuk abban a könyvben, kit deákul és magyarul is írtunk a Közbenjáró Krisztusról.” (RMNy I. 181: 50. l.) Ez kizárja, hogy Melius egy korábbi munkájában még meg nem jelent művére hivatkozzék.

Nyomdai kiállítás szempontjából is magyarázható a primitívebb megjelentetés, ami Szabó Károlyt a művek kiadása sorrendjében megtévesztette. Nagy Barna rámutatott, hogy mivel Stancaro nemcsak hazánkban terjesztete tévtanait, Dávid Ferenc és Heltai a külföldiek számára latinul is kiadták cáfolataikat. Meliust is ez a szempont vezette, hogy prédikációit latinul kiadja. Huszár Gál pedig a díszeket a külföld számára készített latin kiadásban használta fel.

A magyar nyelvű kiadás ajánlásának keltezése október 1. Ez után került a nyomdába, s ezt követhette a latin kiadás. A *Krisztus közbenjárásáról* és az *Arany Tamás ellen* kiadott Huszár Gál nyomtatta mű közti idő így a minimálisra csökken, ami újabb bizonyíték arra, hogy a János evangéliuma kommentár ez előtt került ki a nyomdából.

MELIUSNAK ARANY TAMÁS ELLEN ÍRT MŰVE

Ez a mű Huszár Gál utolsó debreceni kiadványa, amelyet saját elhatározásából nyomtatott, általa összegyűjtögetett papírokon.

(Melius Juhász Péter:) Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinac es egyeb soc teuelgéseknec, mellyec mosta(n) az elfordult feiö e(m)brec közöt elárattanac, meg

⁹¹ KANYARÓ Ferenc in MKSz 1896. 329, 1906. 291. — NAGY Barna in StudAEccI II. 203—204.

hamissítási, a derec Szent Irasbol es a regi szent iras mag(y)arazo doctoroknac irasakbol, a debretzeni tanittók által, ki uolt sze(n)t András napia(n) és karaczo(n) hauanac 1. 11. 12. 13. és 14. napon, az egész keresztyeni gyülekezet élet. Christus Vru(n)c születése utan ennyi esztendőben 1561. Debretzömbe MDLXII (Huszár Gál).

A—X = (6) + 152 (recte 159) + (3) pag. — 4° (RMNy I. 181. — RMK I. 48.)

A számozatlan A1r a címlap, A2r—A3v-n az ajánlás, A4r—X2r-ig a szöveg, X2v—X3r-ig mutató tábla. A 82—83. lap számozása megismétlődik, 156 helyett 152 áll.

A fenti cím után még két sor: „E könyvetskének a uégen tabla is uagyon az teuelgesecről kiket fel irtunc”. Az ezt követő záróléc után: „Debretzömbe nyomtatot Anno M. D. LXII”.

Könyvdísz e művében, amelyet saját elhatározásából adott ki, s pártfogóinak, Török Ferencnek és Jánosnak ajánlott, bőségesen alkalmazott, mintha nyomdai tudását szeretné illusztrálni.

A címlapon az 1561. évszámot két levéldísz veszi közre. Az impresszum fölött a sárvár—újszigeti nyomda Ádám—Éva záróléce, az ajánlás végén, A3v levélen az ugyanonnan származó Pirus és Thisbe-léc. (Soltészné VIII. tábla.)

Keretes iniciáléit is huszonhét szer használja: az „A” az ajánláson kívül a 35, 52, 60, 103, 125, 152. lapokon, az „E” az 50, a „H” a 37, az „I” a 74, 105, 146, az „M” az 54, 118, 135, az „N” a 72, 110, 130, 147, az „S” a 39, 46, 58, 112, 137, 150, a „V” a 108, 134. lapokon. (Soltészné XXXII. tábla.)

A mű végén található nyomdászjelvénye is.

A mű példányai: OSzK Budapest, Jankovich Miklós adományaként, (a hiányzó T1v és X2 fotokópiával pótolva), a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban (Biblioteca Documentară Batthyaneum, Alba Julia), egybekötve Meliusnak Jób könyve magyarázatával. Csonka példánya a Biblioteca Centrală Universitariă, Cluj könyvtárában, hiányzó egy íve kézírással pótolva. Ugyanott a kolozsvári unitárius kollégium példánya Nagyajtai Kovács István ajándékképpen. Szintén csonka példány a Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Sárospatakon és a British Museumban, Londonban. Nyilván Nagy István hagyatékából került ide, bár a List és Franke-katalógus nem említi.

A mű megjelenési ideje 1562 február második fele vagy vége lehetett. Az Arany Tamással folytatott vita 1561. december 14-én ért véget, Huszár Gál az ajánlást 1562. február 14-én írta. A tévelygéseket cáfoló irat e két hónap alatt keletkezett és az ajánlást követően került ki a nyomdából.

Az ajánlást Huszár Gál írta „Az nagysagos ennengi Török Ianosnac es Török Ferentz nec, Hunyad Varmegyene c örök Ispanyinac etc. A Christus Szentegyházanc taplaloinac. Es a Debretzöni Keresztyen Atyafiaknac.”

Az Enyingi Török testvéreknek elsősorban oltalmukért, a debreceni gyülekezetnek támogatásáért mond köszönetet ezzel az ajánlással, dicsérve őket, hogy a sok nyomorúságban is megmaradtak az igaz keresztyén hitben.

„Mind az egész Magyar nemzetis iol tudgya, a ti várastoc es Respublikatoc ez mostani időben minden hatalmasoknak melly igen laboc alat vagyon, es melly igen s meni felől valo soc insegeckel nyomorgattatic. De viszontac a ki igazan akar rola iteletet teni, az öröc életre nező gazdagsagoknak melly nagy beusegeuel es erőssegeuel ajandekozott meg benneteket a mennyei Vrasag, meltan es igazan mondhattya a ti varastokat Istentől bizonnyal meg áldott várasnac, es a mennyei tudományban mind az egész Magyar országnac es Erdélységnecc s több soc helyeknek is vilagoseito lampasanac lenni.”

Megbecsüléssel szól a debreceni lelkészekről és iskolamesterekről: „Itt jóllehet beuebben kellene emlekeznen a ti iambor es bölcz lelki pasztoritoknak es Iskola Mesteriteknecc eijjel napual ualo nagy munkaiokrol es uigyazással valo szorgalmatos gondviselesekről, ha a testi és iregy embereknecc nyelveket es ragalmazásokat nem kimelletnem. De szoloc rövid beszuedel czac a minapi Disputaciokrol, kiket Aran Tamas nagy keszülettel alattomba a ti várastokba be hozot es inditot uala. Egy előben menni soc iambor Keresztyeneket haboreitot uala meg az ő Arrianus tevelgésiuuel es az Isten ellen ualo egyeb soc eretneksegiuel. De oztan uegezetre az isteni tiszteletben ualo ti szorgalmatossagtokual es a ti lelki Pastoritoknak erős es igaz tudomanyual melly igen könnyen meg tére az Istennecc hatalmas Igassagara.”

Vigyázásra inti a gyülekezetet, mert az ördög nem szűnik meg a konkolyt hinteni közöttük. Révész Imre írja, hogy a debreceni világjáró kereskedők éber figyelmükkel és érdeklődésükkel nemcsak az evangélium fényét hozták elsőként az országba, hanem mindazokat az új tanításokat is, amelyekkel akkor telítve volt az európai társadalom minden műveltebb és újdonságok iránt érdeklődő rétege.⁹²

„. . . nem czac az bolond papistackal uagyon mi nekünc baiunc, hanem a poganyoknak hatalmas urasaga is közinkbe szállott. Felec raita, ha uigyazással az Istennecc nem esedezünc hogy a mi utannunc ualo időben olyan nagy uaksag es rettenetes teuelyges ne szallyon a mi nemzetünkreis, mint azokra a nemzetsegekre es helyekre, ahol Christus Vrucnc, szent Ianos Euangelista es Szent Pal tanitottac.”

Huszár Gál a könyv szerzőségéről is ír: „ez kis könyvetskét Melius Peter a ti Pispektec írta”.

A szektás irányokkal folyó küzdelemben Huszár Gál egy frontba sorakozott azokkal, akikkel nem minden kérdésben volt egy véleményen. Az Arany Tamással folytatott vitát olyan fontosnak találta, hogy saját elhatározása alapján adta ki. Ő maga írta ajánlását és ezen az egyetlen debreceni kiadványon szerepel neve. Díszekkel is bőségesen ellátta. A nyomtatáshoz szükséges papirozt is ő gyűjthette össze adakozó debreceni kereskedő „atyafiaktól”. Az Országos Széchényi Könyvtár példányában tizenegyféle vízjegyet találtam, míg eddigi kiadványaiban általában egy malomból kikerült papírra nyomtatott. Ez a mű kiadásához szükséges papír kis tételekben való összegyűjtéséről tanúskodik. Vannak köztük krakkói, velencei, bajor, stájer, lotharingiai, sziléziai és egyéb malmok gyártmányaira utaló vízjelek. Huszár Gál az ajánlás végén utal is arra, hogy a művet önszántából adta ki:

⁹² L. RÉVÉSZ Imre 89. j. alatti műve 11.

„Ezeket a mostani tévelgéseket rend szerint minden meg feitésiuel im en ki nyomtattam és amint a ti lelki pasztoritoktúl erdemlitec, az ti neuetec alatt adtam ki, hogy en nec munkatételében az en szolgálatomat is aianlhatnam az ti Ecclesiatok-nac. Vegyétec io neuen azért es élyetec ezzel az Vrnac tiszteletire.

Debretzönben írta 1562. esztendőben Februariusnac 14. napian

Huszar Gal a Cassai
Lelki pasztor
exul”. (Számkivetett.)

Köröspeterdi Arany Tamás, amint előneve mutatja, a tiszántúli, Bihar megyei Köröspeterdről származott. Papi mivoltáról Melius emlékezik, aki *A Szent Jánosnak tött jelenések* című, 1568-ban megjelent műve Rr4 levelén azt írja: „Ez a Sátán álnoksága, aki az égen a csillagokat csalja meg, azt vonza el, azaz: a tanítók közül, akik keresztyén tanítók, azokat csalja, azok által támaszt eretnekséget. . . mint az Arany Tamás, Olajos János és több aszú falevelek.” (RMNy I. 259.) Kanyaró Ferenc feltételezi, hogy a debreceni egyházmegye papja volt.⁹³ A városhoz családi, rokoni kapcsolatok is fűzhettek, mert a jegyzőkönyvek több Arany nevű polgárról, módos kalmárról tesznek említést.⁹⁴ Lehetséges, hogy éppen Köröspeterden volt lelkész.

Tanítása vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy az ellene kiadott mű Arany Tamás 18 tévelgését sorolja fel, s ezeket 13 tétellel cáfolja, Arany egyes tételeit a cáfolatokban összevonva. A 18. tévelgés cáfolata után megjegyzi: „az Aran Tamas tévelgési megfejtésinek ez a vége”. A 19—37. tételek tehát nem Arany tanítását tartalmazzák, vagyis Melius a cáfolatok nyomtatásban való megjelenését felhasználta, hogy a városban Arany Tamástól függetlenül terjedő téves tanításokat is „meghamisítsa”.

Révész Imre Arany Tamást a század egyik „legzürzavarosabb fejű. . . magyar vallás és egyházújítójá”-nak nevezi.⁹⁵ Nagy Barna szerint Arany tanítása zavaros, régebbi és korabeli eretnekségek kusza keveréke, zagyva tételek felsorolása.⁹⁶

Makkai László két okra mutat rá, amelyből Arany tanításának ilyen megítélése született. Az egyik az, hogy Arany rendszerét az ellenfél által önkényesen, esetleg torzított formában fennmaradt tételekből kellett rekonstruálni.⁹⁷

Ennek ellenére, s számba véve, hogy Arany tanításának forrását nem ismerte, Zoványi Jenő csupán a tételek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott,

⁹³ KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár 1891. 231.

⁹⁴ L. RÉVÉSZ Imre 89. j. alatti műve 14.

⁹⁵ Uo. 17—18.

⁹⁶ NAGY Barna, *Méliusz Péter művei*, in *StudAEcl* II. 206.

⁹⁷ MAKKAI László, *Méliusz és Arany Tamás. Első vita a Szentháromságtagadással*, in *StudAEcl* III. 405—498. — Uő, *Tamás Arany, il primo rappresentante ungherese dell'antitrinitarismo italiano*, in *Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento*, Budapest 1975. 337—346.

hogy azok „egy olyan erősen radikális észjárású embert tüntetnek fel előttünk, amilyenhez hasonló felettébb ritkán találkozhatott abban a korban”.⁹⁸

Makkai szerint zavarosnak tűnt Arany tanítása azért is, mert annak különböző motívumait a külföldi antitrinitárius gondolkodók egy-egy kiragadott tételére vezették vissza, s az efféle vizsgálódásban elsikkadt Arany rendszerének belső összefüggése. Az Észak-Olaszországban fellépő antitrinitáriusok már előzőleg is, de az 1550. évi velencei antitrinitárius zsinat után csaknem mind Svájcba menekültek: Francesco Calabrese, Girolamo Milanese, Bernardo Ochino, Tiziano, Camillo Renato, Giorgio Blandrata, s a század ötvenes éveiben szoros kapcsolatban voltak Kálvinnal és Bullingerrel. Rajtuk kívül Arany tanításának formálói közt említik Sebastian Franckot, Francesco Stancarót, Agricolát, Karlstadtot és Servedet is.

Kathona Géza már rámutatott Arany tanításának forrására: „az északolaszországi és délkeletsvájci antitrinitárius spiritualista eretnekmozgalom racionalista eszmevilágával állunk szemben, melynek egyebek mellett általánosságban Camillo Renato volt a legkiemelkedőbb képviselője”.⁹⁹

Makkai László tüzetes vizsgálat alapján állapítja meg, hogy „Arany Tamás teológiája... mindenestől Renato tanításaiban gyökerezik, nincs egyetlen tétele sem, amely legalább csírájában ne származna Renatától”. Cáfolja azt a vélekedést, hogy Arany észak-itáliai tanulmányai során alakította ki tanítását, hiszen Renato már 1543-ban Svájcba menekült. Renato tanítványa és tanainak közvetlen továbbfejlesztője a Magyarországon is megfordult Lelio Sozzini volt, aki Bullinger barátságát és támogatását élvezte, s Bullinger csak védenca halála után tudta meg, hogy pártfogolta álneveken antitrinitárius műveket írt és terjesztett. Lelio Sozzini lehetett Arany mestere.¹⁰⁰

Ha forrásai alapján vizsgáljuk ellenfelei által összeállított tételeit, megállapíthatjuk, hogy azok tiszta logikával végiggondolt tanrendszert tükröznek. Ezek a hivatalos egyházi tanítástól nemcsak egyes részletekben térnek el, hanem saját alaptételből kiindulva, a konzekvenciákat minden irányban levonva, önálló rendszert alkotnak.

Tanítása megértéséhez a kulcsot *radikális racionalista* és a többnyire ezzel együtt járó *spiritualista* beállítottságában kell keresni. A kor vallásos beágyazottságú racionalizmusát általában az jellemezte, hogy a Szentírás Isten-képét ésszerűen elképzelt Isten-képpel helyettesítette, a rációt a kinyilatkoztatás fölé helyezte, a vallásban nem ismert értelem fölötti, csak értelemellenes dolgokat.

Teológiájának alapja egy racionálisan elképzelt *Isten abszolút szuverenitása*. Isten mindenhatóságának ez a képzete készítette a *legradikálisabb kettős predestináció* hirdetésére. Isten mindenhatósága nem tűr semmiféle törést vagy kibúvót. Meghatározza, hogy melyek azok a vonások, amelyek „Istenhez nem illenek”, s abszolút szuverenitását bizonyítandó kijelenti: „A bűn, hogy legyen, Isten oka.”

⁹⁸ ZOVÁNYI, Reformáció I. 368—369.

⁹⁹ KATHONA Géza, Méliusz Péter és életműve, in StudAEccl II. 129.

¹⁰⁰ MAKKAI László 97. j. alatti műve in StudAEccl III. 413—414.

Jelen munkánkban nem soroljuk fel, nem is elemezzük minden tételét és az azokra adott válaszokat. Ezt elvégezte Makkai László. Csak tételei logikus összefüggéseire és tanítása lényegére mutatunk rá. Isten feltétlen szuverenitása, akarátának korlátlan érvényesülése, a radikális predestináció szükségszerűen vezet a Szentháromság tagadására, s ennek első lépése, az *antitrinitárius* tanítás kiindulópontja: Krisztus istenségének tagadása. Ennek bizonyítására Arany 12 logikai, bibliai igékkel megtámogatott érvet sorol fel. „Christus nem Isten”, csupán eszköz, mert Isten általa teremtett, választott ki, éltet és üdvözít. Krisztus maga is azt mondja, hogy kisebb Atyjánál, „tehát nem egyenlő Atyjával”. Ember fiának mondja magát, semmit sem művel önmagától, mindent Atyjától kér, tehát „küsebb Atyjánál”. Tanul Atyjától, növekedik a tudományban, nem övé az, amit tanít, hanem Atyjáé, „hát nem egy Isten az Attyával”. Nem tudja, mikor lesz az utolsó ítélet, „hát nem Isten”. Az Írás is embernek mondja. Atyja támasztotta fel, parancsokat vesz Atyjától, „hát nem Isten”. Ő maga is Atyját mondja Istennek, az Írás őt közbenjáró embernek, aki meghalt, „hát nem Isten”. Az Írás az atya ábrázatának mondja, „az ábrázat küsebb annál, akinek ábrázattya, ... hát nem Isten a Christus”. Engedelmeskedik Atyjának, bűnné, átokká lett, szenvedett, „hát nem Isten”.

Meliusék Arany Tamásnak ezeket az érveit 32 levélen cáfolják.

Ennek már logikus folyománya, hogy tagadja a Szentlélek Isten voltát is: „A Szent Lelec nem Isten, hanem czac Istennek szerelme”, s kimondja a radikális antitrinitarizmus tételét: „A Szentháromságban nincs három személy.”

Isten akarata mindenhatóságának ilyen elképzelése mellett a *Sátánnak* is megszűnik minden szerepe: „egy ördög sincs több a bűnnél, hanem czac a bűn az ördög”.

Elveszti jelentőségét az *imádság* is, amely nem befolyásolhatja Isten akarátát, tehát felesleges. „Nem kell úgymond bűneink bocsánatnyát kérnünk”, vagy „testi jókat sem kell Istentől kérnünk, mert Isten megígérte, hogy megadja nekünk”.

Így jut el Arany a legradikálisabb predestináció hirdetéséhez, amely szerint Isten az oka a bűnnek is. Meliuséknak Arany predestinációról szóló tételeit és tanítását több mint félszáz oldalon kellett cáfolniok.

A racionalizmussal a teológia történetében együtt szokott járni egy túlzott *spiritualista* szemlélet. Ahol Krisztus közbenjárói tisztét tagadták, ott mindenkor felmerült az Istennel való közvetlen kapcsolat kérdése. Ebből logikusan következett bizonyos fajta *entuziazmus*, amely meghatározta a *testről és lélekről* szóló tanítást. Minden, ami földi, testi, eltávolít Istentől, azért átkozott és ördögi: „Valahol valami testi jó vagyon, úgymint kenyér, bor, gazdagság, földi gyümölcs, pénz etc., mind ördög, mert elvonssa Istentől az embert, ördöggé teszi és elkárhottatta.” Ebből Arany aszketikus hajlandóságára szoktak következtetni. Makkai László mutat rá, hogy Arany nem valami középkori aszketikus, szerzetesi magatartást vallott, hanem a testiség megvetését hirdette, s a gazdagság bűnös voltát hangsúlyozta: „Az Írás azt mondja, hogy a gazdagok ördög törébe esnek és

nehezen mennek Isten országában. Hát nem jó a gazdagság, hanem ördög.” Ebben a tanításban gyökerezik az antitrinitarizmus szociális jellege.

A lélekről ezzel szemben „Aran Tamás azt mondja, hogy nincsen az embernek teremtött lelke, hanem csak teste és belé fuvaltott lelke vagyon”. Ez pedig tiszta és büntelen, s közvetlen kapcsolata van Istennel. A „szellem” emberének ezért a törvényt „nem kell hirdetni és tanítani”. A spiritualista szemlélettel együtt járt az *antinomizmus*.

Aranynak ebben a rendszerében nem játszanak döntő szerepet a szakramentumok, szentségek, amelyeknek pusztá megemlékezésjellegük van. Az anabaptizmus kérdéséről nem, az úrvacsoráról csak érintőlegesen szólnak a vita folyamán.

A 19—37. tételek egyéb „eretnységek”-et cáfolnak, vagy más felvetődött kérdésekre igyekeznek feleletet adni: kiket váltott meg Krisztus, kik üdvözülnek, üdvözülnek-e fattyak, kell-e a házasságkötésnél „eskütés”-nek lennie, szükséges-e énekelni a keresztyén gyülekezetben, használandó-e az istentiszteleten és úrvacsoraosztásnál ostya, oltár, kehely, papi öltözék, szabad-e részt venni katolikus misén, megengedhető-e a közös templomhasználat, lehet-e valaki titokban keresztyén, mi a helyes eljárás a keresztség kiszolgáltatásában, „szabad-e uzsorálkodni?”, mi módon kell a pogányokkal együtt élni, szabad-e a „frigyet”, esküvést megszegni, mi a keresztyén magatartás a harmincadfizetés, vám, adó kérdésében. Egészen modern kérdést, a korrupciót veti fel a 37. kérdés: „Szabad a fejedelemnek minden bűnvel dispenzálni, azaz pénzért eladhatja és megveheti a bűnt. Vess pénzt uradnak torkába s megkegyelmez bűnödnek és pártját tarthatja a lopónak és paráznának.” A határozott és egyértelmű válasznak csupán egy mondatát emeljük ki: „Ne komplárokodjanak (azaz: kalmárkodjanak) a bűnvel.”

A könyv a tévelygések mutató táblájával végződik.

Arany Tamás ezt a tanítását már huzamosabb ideje hirdethette és elég sok követőre talált. Erre utal az ellene kiadott könyv ajánlásában Huszár Gál: „Egy előben mennyi soc iambor Keresztyéneket háborejtott vala meg.” Amikor már elég erősnek érezte magát, több patrónust tudott maga mögött, Debrecenben is akadtak pártfogói, megkísérelte ott is diadalra vinni elveit, amelyeket Huszár Gál szerint „nagy készüllettel alattomba a ti várostokba behozott és indított vala”.

A megvitandó tételeket a disputáció feltételeinek megfelelően *Arany Tamás írásban nyújtotta be*. A tételek az ellene kiadott írásban nem találomra álltak egybe, hanem tartalmukban, sorrendjükben is rendszerezett, ellenfeleinek beadott írásából.

Kétségtelen, hogy az esemény *disputáció* volt. Miklós Ödön téves nyomon jár, amikor bírói tárgyalásként állítja be: „Ez a négy papból álló kollégium nem lehet más, mint Aranynak szabályszerű és illetékes bírói fóruma. A Szegedi Kis István-féle senatus ecclesiasticus ez szűkebb körben, amely egyedül volt jogosult fegyelmi bírásokra. Az egész eljárás tényleg szorosan judiciális jellegű. Ha nem így lett volna, Arany bizonyára kifogást emelt volna és a reverzális aláírását megtagadta volna. A világi elem szerepe ugyanis kánonjogilag csak a consensus populi szolgáltatására szorítkozhatott. . . A Gál és Miklós papok minden jel szerint a vidékből

való vezető egyházi személyek, kik közül az előbbi talán azonos Fehérvári Gállal, akinek nevével a tiszántúli vezetőszeniorok sorában később is találkozunk.”¹⁰¹

Itt semmiképpen nincs szó bírói tárgyalásról. Ennek ellene mond Huszár Gál ajánlása is: „szólok rövid beszéddel csak a minapi *disputációkról*”. Az ügy egész lefolyása is ezt igazolja. A reformáció elindítója is egy ilyen 95 tételből álló disputációra kihívó irat volt. A disputációk nem voltak pusztá eszmecserek, hanem mindenkor volt „judiciális jellegük”.

Mint csaknem minden disputáció, az Arany Tamás elleni is templomi gyülekezet előtt folyt november 30-án, ádvent első vasárnapján, majd december 11—12-én, csütörtökön és pénteken. Nyilván azért kellett ennyi szünetet tartani és több napon át vitázni, mert nem egy-két tévelygésről, hanem egy teljes tanrendszer megcáfolásáról volt szó. A debreceni lelkészek Huszár Gál szerint éjjel-nappal szedgették és gyűjtötték a Szentírásból és az egyházatyáktól az ellenérveket. Ha Arany Tamás tizenkét érveléssel támogatta meg tanítását, legalább annyival kellett megdönteni is. A gyülekezet pedig türelmesen végig ülte a vitát. Ezért Huszár Gál dicséri is őket.

A gyülekezet, s a választott bírák Arany Tamás ellen döntöttek, aki érveiből kifogyva, támogatóitól cserben hagyva, letette a fegyvert.

Hozzá tartozott a disputációhoz a tévtanokat visszavonó nyilatkozat aláírása, *reverzális* adása. Akinek módjában állt, elmenekült előle, akinek hatalmas pártfogója volt, megmenthette ettől a megalázástól, de Arany Tamásnak alá kellett írnia. Az aktus december 13-án folyt le, szombaton, Enyingi Török János házában.

Jelen kellett lenniök a vitázóknak, patrónusainak vagy azok képviselőinek, a választott bíráknak, a város képviselőinek, esetleg más érdeklődőknek is. A reverzalist aláírók névsorából és a disputációk kötelező szabályaiból bizonyos következtetéseket vonhatunk le.

Megjelent a vitát indító Arany Tamás és vitapartnerei, elsősorban a vitát vezető Melius Péter és a tanácsadó szerepet játszó Szegedi Gergely debreceni plébános, Gál pap (a Török János pártfogását élvező Huszár Gál) és Miklós pap (talán az ispotály papja). Melius az aláírásban így szerepel: „Somogi Péter pap püspök”, Szegedi Gergely pedig „Gergel pap”-ként.

A tizenkét aláíró valószínűleg a két fél részéről állított hat-hat bíró. Melyiket melyik fél állította, nem tudjuk, legfeljebb némelyiknél kísérelhetjük meg a következtetést. Enyingi Török János képviselőjében volt jelen Weöres András udvarbíró. A város vezetői közül Balázs deák debreceni főbíró, Gergely deák, Nagy János (alighanem a volt szegedi bíró, aki Debrecenbe menekült, s ott később tanácsstaggá lett), Nyíró János, Szakmári Ferenc tanácsbeliek. Arany Tamás támogatói közé tartozhatott Szokoli Baltazár (Szokoly Boldizsár, Szatmár vármegye alispánja), Peterdi Tamás földbirtokos (Arany Tamás földije, s talán patrónusa is), Albani (Csirke) György, Bornemisza Péter „csuda nyughatatlansági”-ról emlékezik, ezért feltételezhető, hogy Arany Tamás tanítása is megragadhatta ezt a Székesfehérvárról származó, Bécsset és Wittenberget megjárt, Debrecenben megtelepedett, fontos

¹⁰¹ MIKLÓS Ödön 36.

feladatokat betöltő embert.¹⁰² Az aláírók között szerepel még Kutasi István, Keresztes Antal és Benedek deák. Ez utóbbi lehetséges, hogy azonos a Szegedi Gergelyt és Huszár Gált is támogató Pap Benedekkel.¹⁰³

A reverzálisban tizenhét tévelygés közül tizenhárom vonatnak vissza Arany Tamással. Egyrészt összevontak tételeket, s Stancaróval egyetértésben vallott tételét pedig, amely a testi jókért való könyörgés fölösleges voltáról szól, elhagyták. Figyelemre méltó, hogy ezt Karlstadt, Kálmáncsehi és talán tanítványuk, Szegedi Gergely is vallhatta.¹⁰⁴

A tanítás visszavonását követnie kellett a nyilvános bűnbánatnak, a vezeklésnek. Ez másnap történt, december 14-én, ádvent harmadik vasárnapján a templomi gyülekezet előtt. Ennek is megfelelő szertartási formulái voltak. Utána Arany Tamást nagy kísérettel kivezették a városból. Biztonságosabb helyre s tekintélyes pártfogó oltalma alá kerülve tovább folytathatta előző tanítását, s talán ezért is adta ki Huszár Gál 1562 februárjában ellene a Melius által írt könyvet, célszerűségéből megtoldva még egyéb eretnekségek cáfolatával, amelyek az „elfordult fejű emberek között eláradtanak”. Melius is ezért kel ki még 1563-ban is a „gaz Tamás” és „az ő dögös tanítványai” ellen.¹⁰⁵

AZ EGERVÖLGYI HITVALLÁS

Az Arany Tamás ellen írt mű ajánlásának dátuma 1562. február 14-e. Ezt megelőzőleg nem tudunk kimutatni olyan hosszabb időszakot, amely lehetővé tette volna a *Confessio* kinyomtatását. A munkát tehát február 14-e után kezdhették el a nyomdászok. Könyvészeti leírása:

[MELIUS JUHÁSZ Péter:] Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibitae, sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando, et filio sue i. maiestatis d. regi Maximiliano, ab uniuerso exercitu equitum et peditum s.r.m. a nobilibus item et incolis totius uallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custodien. iuramento fidei copulatorum et decertantium pro uera fide et religione, in Christo ex Scripturis Sacris fundata. Anno MDLXII. Debrecini (1562) [Huszár Gál et typ. Huszár].

A⁴(⁴B—Z, a—z, ())²⁺² = 190 fol. — 4°. RMNy I. 176. — RMK II. 85.

A hitvallás az egervölgyi katonaság és lakosság kérésére készült. Hitüket és magatartásukat kellett igazolniok a császár előtt. Melius Péter, Szegedi Gergely debreceni és Czeglédi György nagyváradi lelképásztorok, valamint több más lelkész közös műve, sok kéz sietős, kellően egybe nem dolgozott, a gyors egymásután-

¹⁰² RITOÓK Zsigmondné, Csirkei Albani György, in *Diakonia* 1980. 15—21.

¹⁰³ ItK 1911. 489—493.

¹⁰⁴ A reverzalist közli RÉVÉSZ Imre 89. j. alatti mű 81—82.

¹⁰⁵ RMNy I. 94: A4, Ccccc4, Dddd levelek.

ban tartott zsinatokon alaposan meg nem beszélt és tartalmilag össze nem hangolt munkája. Nyomdai kiállítása is hasonló. Az „A” íven „az egész lovas és gyalogsegreg, s Eger várának nemes és nem nemes lakossága” 1562. február 6-án Ferdinánd és Miksa királyokhoz intézett ajánlása és a „B” íven kezdődő szöveg folyamatos szedés és nyomás. A nyomtatással június végére készültek el.

Az előzőleg már Debrecen környékén tartott zsinatokon aláírással és közmegegyezéssel jóváhagyott és elfogadott munkátot megtették debreceni hitvallásnak is: *Confessio Ecclesiae Debreciensis*. . . (RMNy I. 177. — RMK II. 86.)

Leemelték az egész „A” ívet, s új címlapot kapott. A belső feliraton azonban megmaradt az „in valle Agrina” kifejezés, ami mutatja az egervölgyi példányok elsőségét, s a debreceni későbbi voltát. Az egervölgyiek ajánlása helyett pedig számozatlan előtét íveken kinyomtatták Petrus Melius és G(regorius) Z(egedi) debreceni testvérekhez intézett előszavát 1562. június 27-i dátummal, Stephanus Theonius (Tihanyi István) két epigrammáját, majd Czeglédi György váradi lelkésznek az olvasóhoz szóló mentegetőzését.

Az egriek kéziratban nem kaphatták meg és nyújthatták be, amint Zoványi Jenő feltételezi, hiszen akkor nem lett volna okuk arra, hogy a kiadást „sürgessék”, a munkát pedig hamarjában összecsapják, amint Melius a pótelőszóban írja.¹⁰⁶

A hitvallás kiadását anyagilag elsősorban az egervölgyiek tették lehetővé, Németi Ferenctől pedig arra kaphattak anyagi támogatást, hogy kellő példányszámban debreceni hitvallásként is megjelenjék.

Mivel Huszár Gál a hitvallásnak csak csekély részét nyomtatta, csupán az ő szerepével foglalkozom, a mű és vele kapcsolatos irodalom kérdésében utalok a RMNy I. 176—177. szám jegyzeteire. Példányok Huszár Gál egyéb kiadványaihoz képest bőségesen maradtak fenn Budapesten, debrecenben, Pápán, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Németújváron.

Szövegkiadása az ajánlások és függelék kivételével: Müller, E. F. Karl: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*. Leipzig 1903. 265—376. — Magyarra fordította Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest 1881., bevezető tanulmánnyal 59—285. l.

A mű nyomtatása két részletben történt. Az Arany Tamást cáfoló munka ajánlásának dátuma 1562. február 14. Megjelenése röviddel ezután történhetett. A török március 12-én már a város alatt volt, március 29-én, húsvét vasárnapján betört Debrecenbe, dúlta a várost, fosztogatta a polgárokat. Április 2-án vonult ki, s ekkor kezdődött az újjáépítés, az életnek normális mederbe terelése. A nyomtatás első szakasza tehát február második felétől március első feléig tarthatott, a második szakasz április 2-a után. Czeglédi György ajánlásának kelte 1562. július 17. Ezt követően kerülhetett ki a hitvallás a nyomdából.

A mű első részét még Huszár Gál nyomtatta, nyilván szóciusz(ok?) segítségével. Ennek döntő bizonyága iniciáléi és bőségszarus záróléce. (Soltészné XXXII. tábla iniciáléi és a XXXIII. tábla 10. sz. záróléce.) Az A2a lapon az összes közül a

¹⁰⁶ ZOVÁNYI, Reformáció I. 409.

legjellemzőbb „E” iniciálé, amely bal függőleges keretének alsó harmadában kicsorbult, s az *Egervölgyi hitvallás* nyomtatása közben még közepén is kitörött. Ebben a kétszeresen megrongálódott formájában kerül elő Bornemisza Péter 1573. évi *Postillájában*. A „B1a” lapon a sorozat később ugyancsak Bornemiszához került „V” iniciáléjával kezdődik. Az ajánlás az „A4b” lapon az első ízben itt feltűnő bőségszarus léccel záródik, amely megsemmisülhetett, mert később nem tűnik fel. Az iniciálékkal és záróléccel díszített kiadvány a folytatásában, a szakasz-címek ellenére, szinte tagolatlan, dísz nélküli betűsivataggá válik. Az „A és B” ív elkészülte után Huszár Gál elvitte iniciálé- és záróléckészletét, s azok a könyv további nyomtatóinak nem álltak rendelkezésére. Melius és Czeglédi előszavaikban egyaránt azt írják, hogy a városra rontó török dühe a munkát gátolta, félbeszakította, megakadályozta (impediret). A munkát csak a rend helyreállta és a Debrecenben maradt betűkészlet rendbehozása után folytathatták.

A mű második részét, a „C” ívtől kezdve gyakorlatlan, a szakmát még csak tanulók folytatták. Czeglédi György panaszskodik a nyomtatók újonc volta miatt (infantiae Typographorum), s elmondja, hogy ez az első önálló kiadványuk (Primum enim specimen exercitij eorum in arte Calcographica hoc ediderunt). A sok hibát is a nyomtatásban való kiskorúságuknak tulajdonítja.

Gulyás Pál e közlések hitelét azzal a téves feltételezéssel gyengíti, hogy a Nagyváradon lakó Czeglédi nem volt jól tájékozódva a debreceni ügyek felől. Debrecen és Nagyvárad, Melius és Czeglédi között azonban állandó volt a kapcsolat. Szinte havonként vettek részt zsinatokon, hitvitákon, gyűléseken, jártak együtt követségben, s magát a hitvallást is együtt szerkesztették. Véleményem szerint Meliusnak jóval kisebb része volt a hitvallás megírásában, mint amennyit neki tulajdonítanak, és sokkal több Czeglédinek, mint amennyit feltételeznek. Mindenesetre együttműködésük folyamatos volt, tájékozódásuk pedig pontos. Melius is szidja a nyomtatók hanyagságát, hiszen a „C” ívtől kezdve egyre gondolatlanabban és hibásabban dolgoztak.

A nyomtatás első és második szakasza közti határt nemcsak a dísz és az iniciálék eltűnésével, hanem a hibák gyarapodásával is kijelölhetjük. A sürgősség és a török közeledése miatt Huszár Gálnak is gyors munkát kellett végeznie, ennek ellenére az „A—B” ív hibátlannak mondható, a „C” ívtől azonban rohamosan gyarapodnak a hibák. Egyrészt sajtóhibák, másrészt olyanok, amelyek a nyomtatók hiányos latitudásáról árulkodnak, amivel Huszár Gált nem lehet megvádolni. Az előszó szerint „egyes betűk fölcseréltek, szótagok és mondatok megromlottak”, sőt egyes kifejezések és mondások megváltoztak benne.

Bánfi Szilvia tipográfiai vizsgálatai alapján úgy véli, hogy Huszár Gál a *Confessio* nyomtatásában legkésőbb az „L3b” levélig vehetett részt. Ő azonban nem számol Debrecen török által történt feldúlásával.¹⁰⁷ A „C—L3b”-ig terjedő levelek Huszár Gál által történő kinyomtatása időben csak úgy képzelhető el, ha a refor-

¹⁰⁷ BÁNFI Szilvia: Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa, in MKSz 1986. 1. sz. 4, 7.

mátor a törökdúlás után még folytatta munkáját, s csak ezután, május körül távozott Debrecenből. Mindenképpen bizonyos, hogy debreceni nyomdászti tevékenysége énekeskönyve todalékának kinyomtatásával kezdődött és a *Confessio* töredékrészének nyomtatásával fejeződött be.

TÁVOZÁSA DEBRECENBŐL

Huszár Gál Debrecenből való távozása okát többféle tényezőben keresik, de újból és újból visszatér a Meliusszal való összeveszés és szakítás motívuma. Novák László szerint a türelmetlen és diktátor hajlamú Melius mellett csak másodrangú szerepet tölthetett be, s ő többre vágyott.¹⁰⁸ Gulyás Pál szerint „Melius, akinek nyers és lobbanékony természete közismert”, a *Confessio* nyomdászt becsmérő előszavával megbántotta Huszár Gált, aki „érzékenységében mélyen sértve távozott Debrecenből”.¹⁰⁹ Benda Kálmán, aki több elfogadható okot is felsorol, véleményét mégis így foglalja össze: „A legvalószínűbb azonban, hogy a közismer-ten erélyes, sőt erőszakos »Péter pápa« (ahogy az unitáriusok csúfolták) mellett nem érezte jól magát.”¹¹⁰ Visszaulva arra, amit Huszár Gál és Melius kapcsolata-ról mondtunk, megállapíthatjuk, hogy ez semmiképpen nem volt Huszár Gál távozásának oka. Mind debreceni tartózkodása előtt, mind utána egymásról csak dicséző szavakkal emlékeznek, s ezt különösen Melius nem szokta tenni azokkal, akikkel valaha is ellentétbe került.

Fitz József a török nyomdászatot tiltó rendeletében keresi a magyarázatot: „Én magam a távozás okát a törökök nyáreleji támadásában látom. A nyomdászok szerte az országban igen jól tudták, hogy a török uralom a területén sehol sem tűri meg a tipográfiát. II. Bajazid rendelete nem volt titok. Ha az ellenség elfoglalja a várost, a nyomda megsemmisül.”¹¹¹

Borsa Gedeon ezt a feltételezést alapos érvekkel cáfolta meg. II. Bajazid szultán 1483-ban kelt rendelete a könyvmásolók érdekének védelmét szolgálta, s csak az „igazhitű” mohamedánokra, s nem a zsidó és keresztyén hiten levőkre vonatkozott. Adatokkal bizonyítja, hogy magában Isztambulban és a Balkán török által megszállt részein egész sor zsidó és ortodox keresztyén nyomda működött.¹¹² Huszár Gál távozásának okát tehát ebben sem kereshetjük.

A valódi ok keresésénél nem Melius természetéből, hanem Huszár Gál magatartásából kell kiindulnunk. Pap volt, reformátor, s ezt a szolgálatát élete végéig fő feladatának, hivatásának tekintette. Nyomdáját is Isten Igéjének minél szélesebb

¹⁰⁸ NOVÁK László, A nyomdászat története. II. Budapest 1927. 70—81.

¹⁰⁹ GULYÁS 116.

¹¹⁰ BENDA Kálmán—IRINYI Károly 10. j. alatti mű 21.

¹¹¹ FITZ József, A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. Budapest 1967. 193.

¹¹² BORSA Gedeon, A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege, in MKSz 1973. 250—251.

körben való elterjesztése céljából szerezte be, s minden nyomtatványa ezt a célt szolgálta, munkájában alárendelt szerepe volt. Kényszerű debreceni „exul”-sága idején sem nyomdásznak, hanem „Lelki pasztor”-nak vallja magát. Bár „Cassai Lelki pasztor”-nak írja magát, aligha reménykedett Kassára való visszatérésében, de vágyódott a megszokott és szeretett nyugati országrészbe, hogy ott végezhesse lelkészi szolgálatát. Csak a kedvező alkalomra várhatott szándéka megvalósításában.

Az 1562. év elejének eseményei meghozták számára a lehetőséget. Balassi Menyhárt 1561. december 13-án Ferdinándhoz pártolt, s Erdély nagy területi veszteséget szenvedett. 1562. március 4-én a Balassi-birtokokat védelmező erdélyi sereg Hadadnál súlyos vereséget szenvedett a Zay vezette királyi seregektől. János Zsigmond már januárban kérte a budai és temesvári basák segítségét. Ez a „segítség” izgalomba hozta a lakosságot, Huszár Gált is. Eleget hallhatott a török uralom alatt munkálkodók nehéz helyzetéről, s a töröktől való iszonyat prédikációs könyvéből és leveleiből is kicsendül.

Pesti Bornemisza Ferenc Eperjesről 1562. április 6-án azt jelentette Miksa királynak, hogy a budai basa Debrecen mellett, a temesvári Várad mellett vert tábornak. ¹¹³ Április 15-én Pápáról írja Nádasdy Tamásnak: „aki mi módon szerét teheti, még vidéki szekereken is költözni siet, ki Erdély felé, ki Tokaj felé, ki egyebüé”. ¹¹⁴ Melius is elmenekült. Huszár Gál is elhagyhatta Debrecen a török betörése előtt. A török március 29-én szállta meg a várost, de lehetséges, hogy ekkorra Huszár Gál már támogatói segítségével elmenekült.

Bizonyosnak tartom, hogy rokonai, barátai, patrónusai kezdettől fogva fáradoztak érdekében, elsősorban talán a régi tanítvány és szolgatárs, Bornemisza Péter, aki meghitt, bizalmas viszonyban volt Balassi Menyhárttal. A főúr még titkos bűneit is feltárta előtte. ¹¹⁵ Balassi Menyhártnak, aki igyekezett mindenkit átmenteni Ferdinánd országrészébe, széles körű kapcsolatai voltak Huszár Gál pártfogóival. Igen meleg viszonyban állt Forgách Simonnal, Enyingi Török Jánossal, akinek második felesége leánya, Balassi Borbála volt. Megszerezhetette a Nagyszombatban házat tartó, Bornemiszát pártfogó Balassi János támogatását is.

Huszár Gál számíthatott „a kereskedő és árros népek”-re is. A debreceni bíró levelében „nemes jó szomszéd uraink”-nak nevezi a nagyszombati bírót és tanácsot. ¹¹⁶ A reformációt is befogadott debreceni, váradi, kassai kereskedők nemcsak járták Nagyszombatot, hanem a városban „széket nyitottak”, házakat tartottak. Bizonyára nem egy akadt, aki a török dúlás elől Nagyszombatba menekült, Huszár Gálnak is segítséget nyújtva.

¹¹³ StAW Hung. Fasc. 84. Franciscus Pesthiensis. Eperies 1562 ápr. 6.

¹¹⁴ OL E 185. Nádasdy család levéltára. Enyingi Török Ferenc Pápáról Nádasdy Tamásnak 1562. ápr. 15.

¹¹⁵ ÖK 196.

¹¹⁶ RMNyelvelml. III. k. II. r. 65—66. 1567 júl. 21.

Személyes meghívást és tájékoztatást is kaphatott Paniti Jánostól, a Nagyszombatban lakó, reformációt támogató, a XVI. század legszebb házasekét szerző, tekintélyes királyi tisztviselőtől, akinek 1562 elején Debrecenbe kellett mennie.

Néhai Dersi Ferenc özvegyének, Erpali Vas Katalinnak halálával, magszakadás miatt birtokai a koronára szálltak. Szabolcs megyében Pettri, Kisléta, Balkán, Geszteréd, Bökény; Bihar megyében Erpal, Újfalú, Szentkozma és Debrecenben ingatlan a Boldogfa utcában. Ferdinánd király 1562. január 3-án Prágából kelt birtokbahelyezési paranccsal utasítja az egri káptalant, hogy a birtokokba vezesse be Csorgói Nagy Gábort, Paniti Jánost, Gál Bertalant és Sopronczay Márkot, akiknek a birtokokat adományozta.¹¹⁷ Tavasztájt lehetett Paniti Debrecenben, hogy a birtokba bevezessék. Ekkor tájékoztathatta Huszár Gált a nagyszombati helyzetről, s meg is hívhatta. Nagyszombatban már kezdettől fogva erős táptalaja volt a reformációnak, az évek óta folyó, egész várost megbolygató botrányok pedig a lakosok nagy részét elfordította a katolicizmustól. Az 1561. évben a várost felkavaró ügyek és perek után a több mint egy évtizede ott szolgáló Monoszlói Miklós plébánosnak (Nicolaus presbyter de Monoszló) meg kellett válnia hivatalától. A mindkét szülője után nemes származású plébános hatalmaskodó, erőszakos ember volt. Kántora vallomása szerint „elég colerikus”. Nemegyszer verték meg a város határában. 1558-ban a szomszédos Spáca urának jobbágysai meg is sebesítették. Monoszlói a Szentszék előtt beperelte Spáczay Márton földesurat, aki viszontvaddal élt, s ebből három évig tartó botrány fakadt. 1560. január végén „Nicolaus a Monoszló praepositus de Uyhel, Archidiaconus Nogradiensis, parochus Civitatis Tyrnaviensis” ügyében összeült egyházi és világi bíróság. Tagjai: Dobrakutyai Mihály komáromi főesperes, Pókateleki Szomor János, Beyczy Ambrus, Berényi András, *Paniti János*, Berekszői Benedek deák, Izdenczy László, János nagyszombati jegyző, Szakolczay László deák, Török Imre, Waygel János, Goda Tamás, Gellyénfalvai Kápolnay Mihály, Gecsődi Tarródy Péter, Nagyváti Bogárdi János, Felsőkubinyi Kubinyi Kristóf, Korosi Bernhard, Nagyváthy Antal deák, Pókateleki Kondé Lázár, Wekei Ferenc, Csikóházi Miklós nemesek. Először az egyházi tisztek és javadalmak halmozása ügyében vallanak a kihallgatott tanúk, majd egyéb súlyos vádak kerültek sorra. Kihallgatták Nagyszombat tanácsát és összes esküdtjeit, Görög Mátyás esztergomi vikáriust és a káptalant, polgárokat és mesterembereket, akik látták, vagy hallották, hogy a plébános nyílt utcán asszonyi ruhában járkált (In habitu laicali seu muliebri ut solent saeculares feminae incedere et unam feminam ita videt eam . . . in platea, non autem in domo eius). Vallottak arról, hogy a „Reverendissimus Dominus” adott-e 40 forintot „pro stupro monialis”, vagy sem. Volt-e exkommunikálva, nyíllal halálra sebzett-e valakit, agyonverte-e az éjjeliőrt vagy disznópásztort, vagy nem. A per még 1561 elején is folyt, de Monoszlóit már elmozdították állásából, mert az 1561. évi vizitációs jegyzőkönyv

¹¹⁷ OL E 148. NRA fasc. 947. nr. 11. Ferdinánd Prágából 1562. jan. 3. Szentkozma azóta elpusztult, Erpál ma Herpály néven pusztá Berettyóújfalú mellett.

szerint a nagyszombati plébánia mellett ez a megjegyzés áll: vacat.¹¹⁸ Átmenetileg a jezsuiták végezték a szolgálatokat, akik kiváltották a polgárok ellenszenvét, sőt később Oláh érsek és Telegdi Miklós is ellenük fordult. A plébániát csak 1562. január 16-án töltötték be Nagykomáromi Bálinttal (Valentinus de Nagy Komár).¹¹⁹

Paniti János a török dúlása előtt, vagy utána járt Debrecenben birtokba iktatása végett. Nemcsak maga, hanem Nagyszombat katonai parancsnoka és polgárai nevében is hívhatta Huszár Gált, aki vagy még március 29-e előtt, vagy április 2-a után Nagyszombatba, nem pedig Komáromba távozott, ahol — mint látni fogjuk — családjával együtt megtelepedett. Amikor később Komáromba hívták, családját Nagyszombatban hagyta, s amikor Komáromból menekülnie kellett, hozzájuk tért vissza Nagyszombatba. Az mindenképpen valószínű, hogy hosszú utazás után, az április 23-i nagyszombati egyházmegyei zsinat befejezése és Oláh érsek Bécsbe távozása után érkezett Nagyszombatba.

A NYOMDA SORSA

Huszár Gál Debrecenből való távozása után nyomdája kettős életet kezdett. Huszár „magával vitte összes díszét, öntött, mozgatható hangjegykészletét, valamint betűi közül a 96A és a 80A típusokat. Az 1558—1562 között a Magyaróvártól Kassán át Debrecenig használt felszereléséből az utóbbi városban maradt: a 292 mm-es és a 118 mm-es antikva, valamint a 96 mm-es kurzív típus. Ezek a betűsorok nem fordulnak elő többé Huszár Gál későbbi komjáti nyomtatványában, s nem találhatók meg Bornemisza semptei és Huszár Dávid pápai kiadványaiban sem. Bizonyítva, hogy Huszár Gál nem rendelkezett sem patricával, sem matricával . . . Ezért gondoljuk, hogy birtokában egyedül öntött betűk voltak, amelyek közül ez a három betűsor végleg Debrecenben maradt.”¹²⁰

A betűkészleten kívül Huszár Gál Debrecenben hagyhatta könyvsajtóját és nyomtató felszerelését, amelyeket talán ottani mesteremberek készíthettek. Elszállításuk több nehézséget okozott volna, mint újbóli elkészítésük. Ugyancsak ott hagyta, jövedelemszerzés vagy adósságtörlesztés címen, a már kinyomtatott, de tulajdonát képező könyveket. Melius — mint említettük — ezért utasítja a kommentárját keresőket Huszár Gál nyomdájához.

Bánfi Szilvia tipográfiai vizsgálatai alapján megállapítja, hogy Huszár Gál távozása után a debreceni nyomdában két ismeretlen személy vett részt. A Huszárt közvetlenül követő nyomdász az „e” füzetig végezhetette a munkát, a hátralevő részt, a kevésnek bizonyult „P” ívet pótló füzetet, s két, jelzés nélküli füzetre

¹¹⁸ EsztPrELtAEV Oláh érsek iratai 1558—1561. passim.

¹¹⁹ Uo. 1562. jan. 16. Valentinus de Nagy Komár, a nagyszombati Szent Miklós templom paróchusa felesküszik Oláh érseknek.

¹²⁰ BÁNFI Szilvia 107. j. alatti műve 7—8.

nyomtatott előszót a mesterségben járatlan harmadik nyomdász nyomtatta. Ugyanez a nyomtató nyomtathatta még Melius énekeskönyvét. (RMNy I. 178.) 1562 végén vagy 1563 elején vette át a nyomtatást *Török Mihály*. Bánfi Szilvia ezzel kizárja Schulek Tibor feltételezését, hogy Török Mihály már előzőleg is Huszár Gál szóciusaként működött volna a nyomdában, de „a török elől azonban sok más polgárral együtt ő is kerekelt oldott, s csak a két Confessio kiszedése után tért vissza Debrecenbe”.¹²¹ Török Mihály első műve azonban Melius: *Magyar prédikációk* című munkájának „B” füzetből „D2b”-ig történt nyomtatása.

Török nyomtatványaira legjellemzőbb tipográfiai sajátosság, hogy nála eltűnik az ismeretlen nyomdászok által használt nagyobb méretű, a függőleges betűtestet alul vízszintes, felül ferde vonallal zárt, pont nélküli „i” betű, viszont feltűnik a füzetjelzés római számozása mellett kitett pont.¹²²

Még 1563 elején, Török Mihály főnöksége alatt alkalmazták a nyomdában Raphael Hoffhaltert. A Ferdinánd király és fia, Miksa közt folyt vallási harc során, Miksa kénytelen volt elbocsátani udvari papját, Sebastian Pfausert, s várható volt egy nagyarányú tisztogatás. Hoffhalter is állandó izgalmak közt élhetett. Már Huszár Gál debreceni működése idején felmerülhetett a terv, hogy ha menekülnie kell Bécsből, Debrecenben folytathatja munkáját. Ezért nem nélkülöz minden alapot Naményi Lajosnak az a feltételezése, hogy Debrecen Hoffhaltert már 1561-ben hívta, vagy támogatásáról előre biztosíthatta.¹²³ Nyilván számoltak Huszár Gál távozási szándékával is. A sors iróniája, hogy Hoffhalternek éppen Miksa uralomra jutása után kellett elmenekülnie. Miksát 1562. október 15-én Csehország királyává, november 19-én Frankfurtban német—római császárrá koronázták. Hoffhalter még kinyomtatta a bécsi „Archigymnasium”-nak az új császárt köszöntő szerencsekívánatait, s az meg is jelent 1563 elején, de ez volt utolsó bécsi nyomtatvány.¹²⁴ A római egyház vezetőinek tisztogató akcióit Miksa kénytelen volt tétlenül szemlélni. Hoffhalternek és Bornemisának is menekülniök kellett. Később részletesebben tárgyaljuk, hogy Hoffhalter Bornemisza közvetítésével Huszár Gállal Nagyszombatban tárgyalt, bizonyára Hoffhalter Debrecenbe meneküléséről és Huszár Gál nyomdájának használatáról. Hoffhalternek olyan sürgősen kellett elhagynia Bécsset, hogy csupán néhány munkaeszközt, betűkészletének és díszjeinek csekély részét sikerült magával vinnie. Huszár Gál Nagyszombatban maradt, Hoffhalter pedig családjával együtt Debrecenbe ment. Nem kóborolt tehát három esztendeig, mint Csűrös Ferenc és nyomában többen állítják. Ők Mayer téves adata alapján feltételezik, hogy már 1562-ben elhagyta Bécsset, s debreceni működésének kezdetét 1565-től, az első neve alatt megjelent nyomtatványtól számítják.¹²⁵ Hoffhalter azonban már 1563 elejétől a Török Mihály vezette nyomdá-

¹²¹ SCHULEK Tibor in MKSz 1970. 126.

¹²² Bánfi Szilvia 107a. j. alatti műve 8, 10.

¹²³ NAMÉNYI Lajos, A nagyváradai nyomdászati története, in MKSz 1901. 171.

¹²⁴ MAYER, Anton, Wiens Buchdruckergeschichte. Wien 1883. I. 86.

¹²⁵ CSÜRÖS Ferenc, A debreceni városi nyomda története. Debrecen 1911. 313.

ban dolgozott, s Huszár Gálhoz hasonlóan reménykedett a visszatérésben, ezért nevét nem akarta ismertté tenni Debrecenben.

Első debreceni nyomtatványa 1563 május végén vagy június elején jelent meg, mégpedig Melius: *Magyar prédikációk* című műve a „D2b” ívtől és az utólag nyomtatott „A” ív. Ajánlásának kelte 1563. május 25. (RMNy I. 194.) Impresszumán a már ismertetett okból ez áll: „Nyomtatot Töröc Mihál által”, a tipográfiai vizsgálat azonban igazolja Hoffhalter közreműködését.

A címlapmetszet Hoffhalter 1563-ban készült munkája. Ezt Gulyás Pál feltételelesen, Soltészné határozottan állítja.¹²⁶ A címlap medaillonjához hasonlóan metszette újra a később már neve alatt megjelent *Az két Sámuel könyve*iben a zászlós bárányt, Debrecen címerét. Ez lehet a köszönet jele a támogatásért és kedveskedés, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy a nyomda a város tulajdonába került. (RMNy I. 205.)

A *Magyar prédikációk* címlapja kétszínű, piros-fekete nyomással készült. Gulyás Pál ezt Török bemutatkozó nyomtatványának tartja.¹²⁷ Debrecenben azonban kétszínű nyomást csak Hoffhalter készített, Török Mihály soha. Ebben az időben kétszínű címlappal még két alkalommal találkozunk, s Hoffhalter mindkettőt már saját neve alatt adta ki. (RMNy I. 205, 207.)

Az új betűtípusok megjelenése megtévesztette Gulyás Pált és Fitz Józsefet. Gulyás azt állapította meg, hogy Török típusai, ha hasonlók is, mégsem azonosak Huszár Gáléval. Vele szemben Fitz József azt állítja: „első pillanatban látni rajtuk, hogy nyomdászuk a Huszár által Debrecenben utoljára használt s már kissé kopott betűit átöntötte. Nála ugyanis tiszták és éles körvonalúak. A matricákat neki magának kellett csinálnia. — Kiválasztotta a hátrahagyott betűkészletből a legjobbakat, átkefelte őket, üreiket kipiszkálta, széleiket némileg megreszelte, majd képeiket a még meg nem keményedett ólomkockákba nyomta, s ezzel megvoltak az új matricák. Annyira sikerültek, hogy Gulyás úgy látta, Török típusai eltértek Huszárétól.”¹²⁸ A tévedést az okozta, hogy a *Magyar prédikációk* nyomtatásába bekapcsolódott Hoffhalter, és felhasználta Bécsből magával hozott készletét. Bánfi Szilvia szerint a Debrecenbe menekített készlet: 118A antikva típus, 96A és 97K típus, a Huszár Gál nyomdájából eredetileg hiányzó 118A szövegtípusából az „AE, Q és Z” verzálisok. Vagyis Hoffhalter belépésétől kétféle 118A típus szerepelt. Megjelenik 30 × 30 mm-es bibliai témájú iniciálésorozata és a Hoffhalterre jellemző, korábban ismeretlen kettős vonalból álló kötőjel, a dupla vonalú választőjel.¹²⁹

Hoffhalterre vall a betűkészlet felhasználása és további gyarapodása. Eddig a fraktúrral kombinált nagy „Sz”-nek kétféle változata fordult elő: az egyiknél a „z” tag az „S” felső szélével egy vonalban, a másiknál alatta kezdődött, de mindkettő

¹²⁶ GULYÁS 132. — SOLTÉSZNÉ 81—82.

¹²⁷ GULYÁS 127.

¹²⁸ GULYÁS 119—120. — FITZ József 111. j. alatti műve 200.

¹²⁹ BÁNFI Szilvia 107. j. alatti műve 9—12.

a sor fölött ült. Most megjelent egy olyan típus, amelyben a „z” a sor alá nyúlt. Ez az újonnan metszett típus csak ettől a mütől kezdve fordul elő.

Még jellemzőbbek a fraktúr kis „sz” változásai. Huszár Gál nyomtatványában három típusa fordul elő: sor fölötti zártabb, nyíltabb és soron ülő. A *Magyar prédikációk*ban ki van válogatva a levegősebb, nyíltabb és kiszűrve a zártabb. A K3a levéltől megjelenik a szép, sor alá nyúló kis „sz”, s ettől kezdve csaknem mindig ezt használják. Hoffhalter a mű szedése közben metszhette és önthette ki.

Huszár Gál első debreceni nyomtatványában még az „e” és „é” ötféle változatát használta, többnyire a kiejtésnek megfelelően. Később egyszerűsített a változaton. Török Mihálynál is változatosan fordulnak elő az „e-é” hangzók. Hoffhalter-nél mindkét hangzó „e”-vel van jelölve, ami német sajátosság.

Hoffhalter-nél a 10 mm-es sorkezdőknél következetes a második és harmadik sor beljebb való kezdése, ami nem jellemző Huszár Gálra és Török Mihályra.

Hoffhalter kezdetben átmeneti állapotnak tekintette, hogy saját nyomdája színvonalán aluli idegen nyomdán, kisebb tudású nyomdász mögött megbújva végezze anyagilag is hátrányos munkáját. 1563 második felének eseményei reménységgel kecsegtették. Magyarországról s Bécsből is minden hatalmasság Pozsonyba özönlött Miksa szeptember 8-i magyar királlyá koronázására. Az ünnepi fellazulást használhatta ki Bécsbe való visszatérésére.

Távolléte alatt Török Mihály egyedül nyomtatott. 1563. december 16-án Melius: *Válogatott prédikációk*, december 25-i ajánlással Károlyi Gáspár: *Két könyve*, s jó néhány apró nyomtatvány került ki keze alól. (RMNy I. 196, 192, 184, 192A, 191A.) Ezeket Huszár Gál készletével nyomtatta, Hoffhalter saját készletét nyilván magával vitte.¹³⁰

Ferdinánd király állandó betegeskedése miatt 1564 áprilisában a hatalmat fiára ruházta, s július 25-én elhunyt. Miksa uralkodása azonban nem hozta meg a protestánsok által remélt egyházpolitikai változást. Hoffhalter bécsi működésére sem maradt remény. Nyomdakészlete s matricái visszaszerzése után ismét Debrecenbe ment, s ott saját sajtót állított. Ekkor egy időben két nyomda is működött Debrecenben: a Huszár Gálé Török Mihály vezetése alatt, s Hoffhalteré. Török Mihály Melius *Refutatióját* nyomtatta, az *Apologia et abstersio* függelékkel (RMNy I. 199), Hoffhalter pedig *Az két Sámuel könyvei* fólió formájú díszes kiadványt (RMNy I. 205). Kölcsönösen kisegítették egymást. Török Mihály görög betűket kapott Hoffhaltertől, aki viszont Huszár Gál nyomdájának kis farkas „e”-jét, amelyet Huszár Gál igyekezett kiküszöbölni, Hoffhalter azonban kizárólag ezt használta az „é” hangzó jelölésére.

Ezután Török Mihály beállhatott Hoffhalterhez szóciusnak, mert két teljes esztendeig eltűnt, önálló nyomtatványa sem jelent meg. Hoffhalter pedig Werbőczy *Magyar Decretumát* nyomtatja, Melius nem kis bosszúságára. (RMNy I. 207.) A *Decretumot* magyarra fordította és kiegészítette a régi királyok dekrétumaival „Weres Balázs Bihar vármegyének íródeákja és váradi főbíró”, művét II. János

¹³⁰ Uo. II, 14, 15.

királynak ajánlva, 1565. szeptember 1-jei kelettel. Ez azt mutatja, hogy Hoffhalter nem volt kizárólag Meliusnak lekötelve. Weres Balázs nyilván nemcsak a mű anyagi támogatását, hanem a János királynak szóló ajánlással Hoffhalter nyomdájának közjogilag elismert működését is biztosította.

A *Magyar Decretum* kinyomtatása után Hoffhalter kénytelen volt nyomdájával együtt Nagyváradra áttelepülni. Okát nem a hitvitákban kell keresnünk, mint Naményi állítja, sem abban, hogy Hoffhalter lélekben elfordult Meliustól, amiben Gulyás keresi a magyarázatot, hiszen továbbra is Melius-műveket nyomtat, hanem a Debrecent sorozatosan ért csapások.¹³¹

1564. szeptember 3—4, 6-a Debrecen tragikus napjai voltak. Szeptember 3-án Balassi Menyhárt, aki Miksához pártolt, s ezért családját János Zsigmond fogságban tartotta, bosszúból feldúlta Debrecent. Szeptember 4-én, reggel hét órakor, a prédikáció idején tűzvész támadt a városban, amelyet nagy nehezen megfékeztek. Szeptember 6-án, ugyancsak reggel hét órakor újabb tűzvész keletkezett. A Csapó utcában, István deák házánál kezdődött, s elpusztította a város egy részét. Melius *Az egész Szentírásból való igaz tudomány* című, 1570-ben kiadott műve ajánlásában emlékezik vissza a Debrecent ért megpróbáltatásokra. A város felégetéseit felsorolva írja: „Az harmadik lőn: Székely Antal által, ki a kastélyt gyútá meg először: Az után a sok nyíri pórfit a hajdúkat, darabantokat az boltoknak állatá, azt vágatá, dúlatá, az várost égeté, kiből pénzt, ezüst marhát, bécsi, krakkai, Török országból költ marhát vitt el harmad fél száz ezer forint árát: Az házak égetésében is több sok ezer forint ára kárt. Ez lőn, hogy Tokajt meg szállá Suendi Laszar. Anno D. 1565.” (RMNy I. 279: Ajánlás A2b—A3a.)

Bartha Boldizsár 1666-ban kiadott *Rövid Chronicájában*, Meliust idézve, a kastély elpusztításához zárójelben azt a megjegyzést fűzi: „Kinek az akkori égés miatt a’ mastani időben már helye sem láczik.” (RMK I. 1032.)

Leégett a kastély, a Szent András-templom, vagyis Szegedi Gergely temploma, paróchiája a földdel lett egyenlővé, s elpusztultak az összes iskolák is.

Szegedi Gergely ekkor már nem tartózkodott Debrecenben. Zsoltárparafrázisai alapján feltételezik, hogy 1563-tól Némethy Ferenc oltalma alatt Tokajban élt. Mágócsy Gáspár 1564 februárjában Eger kapitányává lett. Varjas Béla bizonyította be, hogy ebben az esztendőben Szegedi az ő pártfogoltjaként Egerben élt.¹³² Azt mindenképpen bizonyosnak tartjuk, hogy temploma és paróchiája leégése után az egyébként is beteg Szegedi nem tért vissza Debrecenbe. Átmenetileg az intézményeket és iskolákat is áttelepítették Váradra.¹³³

A nyomdának is ezért kellett Debrecenből Váradra költöznie. Az iskola, s kezdetben a nyomda elhelyezéséről is Czeglédi György váradi lelkész gondoskodott. Később a nyomda gondját Melius vette magára. Az 1566. április 24—28. közt tartott gyulafehérvári hitvitán a jelenlevő János Zsigmond megkedvelte Meliust.

¹³¹ NAMÉNYI Lajos 121. j. alatti műve 165. — GULYÁS 134.

¹³² VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest 1982. 262.

¹³³ ZOLTAI Lajos, in *DebrKépesKal* 1912. 90—93.

Még a vita utolsó napján — nyilván Melius kérésére — kiállított részére egy adománylevelet. A váradi székesegyházban a Halottak oltára igazgatójának Új-Bécs utcában levő házat és az oltár javadalmát szolgáló szőlőt Meliusnak adományozta, azzal a céllal, hogy a nyomdát az egyház céljára minél jobban igénybe vehesse (ut ipse Typographiae in usum Ecclesiae melius consulere posset).¹³⁴ Hoffhalter bizonyára e nyomda céljára adományozott házban munkálkodott Gyulafehérvárra távoztáig.

Kinyomtatta Melius *Szent Jób könyvének fordítása magyar nyelvre* című művét, amelynek ajánlása 1565. november 25-én kelt. (RMNy I. 213.) Ugyancsak itt nyomtatta ki 1566-ban az úgynevezett *Váradi énekeskönyvet*. (RMNy I. 222.) Ekkor már mind ő, mind az énekeskönyv ismeretlen „L. F.” emendátora hajlott az antitrinitarizmus felé. Az énekeskönyv kiadásában talán inkább a szükség és haszon reménye vezette, mint Melius intenciói.

Hoffhalter még Váradon elkezdte Melius *A Szent Jánosnak tött jelenések* 1566. szeptember 10-én befejezett műve nyomtatását. (RMNy I. 259.) A főszöveget még korrektúra nélkül kinyomtatta, de az 1568. január 8-i keltezésű ajánlást és hibajegyzéket már ismeretlen nyomdászok nyomtatták. Hoffhalter János Zsigmond hívására 1567 második felében nyomdájával együtt Gyulafehérvárra költözött, s ezután antitrinitárius műveket nyomtatott. Magával vitte a Debrecenben kiadott Werböczy *Decretumának* hiányossá vált kolumnáit. A művet újra kiadta, a mintegy harmadrésznyi elveszett szöveget pótlólag kinyomtatva, s elhagyva a címlapról, hogy „Debrecembe nyomtatott”. (RMNy I. 255.) 1568-ban bekövetkezett haláláig Meliusszal vitázó műveket nyomtatott.

Melius, hogy nyomdához jusson, kénytelen volt ismét használatba venni Huszár Gál Debrecenben maradt és tűzvésztől megmenekült készletét, a Hoffhalter által újraöntött 118A betűsorról, s a „Z” verzálist egy nagy „S”-re emlékeztető fordított „Z”-vel. Török, ha eddig Hoffhalter szóciusa volt, nem ment Gyulafehérvárra, hanem visszatért Debrecenbe, és megkezdte önálló munkálkodásának újabb szakaszát. Három Melius-művet nyomtatott: a *Brevis Confessiót*, amely ajánlásának kelte 1567. június 28. (RMNy I. 228), *A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és szent írás szerint való vallásokat*, 1567. július 16-a (RMNy I. 229), valamint az *Articuli ex verbo Deit*, 1567. szeptember 1-jei ajánlással. (RMNy I. 226.) 1567 végén kinyomtatta még Károlyi Péter *Antiitheses veri et Turcici Christi* című művét (RMNy I. 227), s ezzel nyomdatói tevékenysége véget ért.

Nyomdatörténetek Huszár Gál nyomdájának szüneteit Török állandó betegeskedéseivel magyarázzák. Valószínűbb azonban, hogy amíg Hoffhalter nyomtatott, Török mellette szóciusként munkálkodott. Két nyomdát fenntartani nem lehetett, erre csak Hoffhalter Debrecenbe érkezésekor, átmeneti szükségből került sor. 1567 végétől azonban már számolhatunk Török betegségével, esetleg halálával is, bár

¹³⁴ BUNYITAY Vince, A váradi püspökség története. II. Nagyvárad 1883. 227. — Az oklevél: OL Magy. Kam. Lt. Acta Jesuitica Varadiensis. Fasc. 3. nr. 1. 113—115.

hagyatékára csak 1571-ben jelentettek be igényt.¹³⁵ Melius ugyanis *A Szent Jánosnak tött jelenések* 1568. január 8-án kelt ajánlásában panaszolja, „hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei meg romolnak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is ammi országunkban meg fogyatkoztatá”. A fejedelmeket okolja: „Mert: hogy nem költik ezek Isten tisztességére pénzöket, jó szerszámot a szegény nyomtatók nem csenálhatnak. . . sem házok, sem jövedelmek: Valahol ammi jövedelme volt az Ekklézsiának mind ez világ töltözik véle.” (RMNy I. 259.) Meliusnak ezt a munkáját még Hoffhalter nyomtatta Váradon, az ajánlást pedig a Török nyomába lépő ismeretlen nyomdász, vagy nyomdászok, akiknek keze alól még egy hivatkozásból ismert Melius-mű került ki 1568 végén: *Propositiones de Jah et Jehovah*. (RMNy I. 258.) Ezzel Huszár Gál nyomdája átmenetileg megszűnt működni. Melius ugyanis 1569. április 29-én kelt levelében arra kéri Heinrich Bullinger zürichi reformátort, hogy segítse elő egyik művének kint való megjelenését, „mivel a mi vidékünkön hiányoznak a tanult és megbízható nyomtatók”.¹³⁶

Bullinger válasza talán még meg sem érkezett, amikor Komlós (latinul Lupinus) András személyében egy anyagilag tehetős nyomdász vette át a Huszár Gál, illetve Török Mihály nyomdáját. Első nyomtatványként kiadta Melius 1569. július 10-i ajánlással kelt művét: *Az igaz hitnek és körösztyénségnek minden ágairól való vallást*.¹³⁷ Melius az ajánlásban keményen feddi János Zsigmondot antitrinitárius irányba hajlása miatt. Az a mondata, hogy „Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem”, talán arra utal, hogy a fejedelem az anyagi támogatást is megvonta. Ennek ellenére Komlós 1570-től új betűsorokkal, díszekkel és iniciálékkal gazdagította a műhely készletét. Huszár készlete Csűrös Ferenc szerint fel-felújítás és kiegészítés után a XVII. században is használatban van.¹³⁸ Fitz József szerint „a szükségszerűen időről-időre újraöntött Huszár-féle betűket a nyomda 117 éven át használta! Csak 1677-ben hozott Rosnyai új típusokat Hollandiából”.¹³⁹ Bánfi Szilvia pontos tipográfiai vizsgálattal megállapította, hogy Komlós a Huszár-készlet (292)A kiemelő típust 1570-ig alkalmazta, a 96K típust 1574-ig, a 118A betűtípus 1575-ben fordul elő utoljára, Hoffhalter Rudolf Debrecenbe érkezése után a Huszár Gál készlete végleg eltűnik.¹⁴⁰

Mondhatjuk, hogy Huszár Gál körülbelül 15 havi debreceni nyomdászai tevékenysége és Debrecenben hagyott nyomdakészletének 15 éven át történt használatával megvetette alapját a debreceni nyomda fennállásának mind a mai napig.

¹³⁵ GULYÁS 127.

¹³⁶ CSÜRÖS Ferenc 125. j. alatti műve 49.

¹³⁷ RMNy I. 135. — Vö. BORSA Gedeon in MKSz 1976. 43—46.

¹³⁸ CSÜRÖS Ferenc 125. j. alatti műve 39.

¹³⁹ FITZ József 111. j. alatti műve 199.

¹⁴⁰ BÁNFI Szilvia 107. j. alatti műve 14.

NAGYSZOMBAT, KOMÁROM, NAGYSZOMBAT, RÓZSAVÖLGY

NAGYSZOMBAT

Nagyszombat Pozsony vármegye termékeny északkeleti sarkában, a Kiskárpátok alján, a Kisalföld szélén épült forgalmas kereskedelmi központ. A Fehér-hegységből eredő Tirna patak délnek folyva a várostól északra két ágra szakad. Egyik ága a várost nyugatról határolta, a másik középen szelte át. A város szláv és latin neve, Trnava, Tirnavia, a szláv Trna, tövist és bokrot jelentő szóból származik. Ezt mutatja a szlávból németre fordított Dorn-au, tövisliget elnevezés is.

A magyarok kezdettől fogva Szombatnak, Szombathelynek nevezték, mert IV. Béla a vásárnapot vasárnapról szombatra helyezte át. Nagyszombat eszerint szombati vásárhelyet jelent.

A szláv alapítású telephelyen, kedvező adottságait kihasználva, a németek teremtetek virágzó kereskedelmi várost. Ezt az is bizonyítja, hogy számadáskönyveit a XIV. század közepétől a XV. század végéig németül vezették.

A husziták 1432-ben egy vásár alkalmával megrohanták és kifosztották, felgyújtották a várost, de be is telepedtek. Az újjáépülő városban egyre többen lettek a szlávok, és csökkent a németek száma.

A kezdettől fogva három nemzetiségű városban a mohácsi vész után nőtt meg a magyarság száma és befolyása. A fenyegetett országrészből ide menekültek a magyar nemesek, iparosok, kereskedők, szerzetesrendek és apácák. Az esztergomi érsekség és káptalan 1532 óta Nagyszombat felé tájékozódott, s fokozatosan kezdtek a városban megtelepedni. 1543-ban, Esztergom eleste után befogadták a káptalant, s a város érseki székhellyé lett. A város sorsát ez később döntő módon meghatározta.¹

Nagyszombat védelmére még Várday Pál érsek kezdett építeni egy palánkvárat a Komárom megyei Lök határában. Ezt először Újvárnak, majd az építkezés befejezőjéről Oláh-újvárnak nevezték. Miksa király a török elleni védekezésben használhatatlanná vált vár helyébe a Nyitra megyei Görög (Gewrek) primási falu helyén 1571-től 1581-ig felépíttette a mai Érsekújvárt.²

A KATOLIKUS EGYHÁZ NAGYSZOMBATBAN

A város és az egyház fő temploma a régi gót stílusban épített, Szent Miklósról elnevezett, magyar, német és tót ajkú hívek használatára rendelt plébániatemplom. 1543-ban, az érsekség Nagyszombatba költözésekor a káptalan ezt foglalta le, de

¹ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Pozsony vm. Nagyszombat.

² Uo. Nyitra vm. Érsekújvár. 38.

megmaradt plébániatemplomnak, s 1561-től ezt kapták használatra a jezsuiták is. Ide temették az érsekeket és vezető egyházi embereket: Várday Pált, Oláh Miklóst, Verancsics Antalt, Kutassy Jánost, Forgách Ferencet és Telegdi Miklóst.³

Régi kiváltsága alapján a plébánost a város választotta, s az érsek csak megerősítette. A városnak ez a kiváltsága az érsekség megtelepedésével egyre inkább szűkült. A plébános a káptalan tagjai közül került ki, akár tetszett a városnak, akár nem. Monoszlói Miklós, bár 1561-ben elbocsátották a plébánosságból, s a szolgálatot a jezsuiták végezték, később mégis elérte azt, hogy Oláh érsek 1567. március 17-én a kanonoksággal és javadalmaival együtt a Szent Tamás-i prépostságot adományozta neki.⁴

Oláh Miklós viszonya a jezsuitákkal egyre inkább megromlott, s bizonyára a városnak sem tetszett működésük és a plébános nélküli állapot. Talán ezért nevezett ki 1562. január 16-án ismét egy kanonokot, Nagykomári Bálintot. Huszár Gál nagyszombati működése idején ő volt a Szent Miklós-templom plébánosa. Mellette működött „Petrus Croata” káplán, s Novák Miklós kanonok, a tót hívek hitszónoka (concionator sclavorum).⁵

Két férfi és egy női szerzetesrend talált otthont a városban: a ferencesek, a domonkosok és a klarisszák.

A ferencrendiekéről 1363 óta tudunk. A város nyugati oldalán levő kolostorukat és Szent Jakabról elnevezett templomukat még Nagy Lajos építtette. A XVI. században nemcsak megfogyatkoztak, hanem anyagilag is egyre nehezebb helyzetbe kerültek. 1552-ben és 1554-ben is a királyhoz fordultak, aki a magyar kamara által segélyt utalt ki számukra. Gvárdiánjuk ekkor Ujhelyi György (Georgius de Wyhel guardianus et Praedicator Tyrnaviensis) volt.⁶ Az érsekség beköltözése után jelentőségük, számuk csökkent, kolostoruk, templomuk romlott.

A klarisszák, a Szent Ferenc rendjének harmadrendi szabályait követő apácák istentiszteleti helye a kolostor melletti, Nagyboldogasszonyról elnevezett templom volt. 1556-ban ők fogadták be a Sárospatakról elűzött klarisszákat, akik sárospataki jövedelmüket 1560-ban tíz évre Gyalui Torda Zsigmondnak bérbeadták.⁷

A domonkosoknak már 1303-tól volt kolostoruk a város északi sarkán, Keresztelő Szent Jánosról elnevezett templommal. A XVI. század közepétől kezdve egyre jobban elszegényedtek, s az uralkodótól kértek segélyt, aki a magyar kamara által azt ki is utalta részükre 1552-ben és 1557-ben.⁸

A rend tagja, majd vikáriusa Körmendi Fráter Gáspár volt, akinek fontos szerepe volt Somogyi (Melius) Péter letartóztatásában, majd Huszár Gál sorsa

³ RUPP Jakab, Magyarország helyrajzi története. I. Budapest 1870. 95—96.

⁴ EsztPrVLt Acta protoc. Oláh Miklós jegyzőkönyve 1564.

⁵ EsztPrELt AEV Oláh Miklós iratai. 1562. jan. 16.

⁶ TT 1881. 679.

⁷ KARÁCSONYI János, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. Budapest 1922—1924. Id. h. II. 469—470.

⁸ TT 1881. 459—460.

alakulásában is. Huszár Gál nagyszombati működése idején Komáromban tartózkodott, ahová Oláh Miklós küldte, hogy a katonaságnak prédikáljon.

A város felső részén volt az ispotály, a lazarétumnak és xenodochiumnak is nevezett kórház és szegényház, Szent Fábían és Szent Sebestyén emlékére szentelt templomával.⁹ Kizárólag a város fennhatósága alá tartozott, s szervezete megegyezett a debreceni és egyéb ispotályokéval. Lelkipásztorát a javadalmak halmozásának és a visszaélések elkerülésének céljából évről évre a város nevezte ki vagy marasztalta. A tanács kezében később ez lett a protestantizmus központjává, temploma az evangélikusok istentiszteleti helyévé. Erre a célra az is alkalmassá tette, hogy a városfalon kívül volt. Bizonyára itt kapott alkalmazást Huszár Gál is, kétszeri nagyszombati tartózkodása idején. Ide hívták meg 1576-ban Sibolti Demetert, s a város és vezetői a lázadásig menő magatartásukkal két esztendeig tudták szolgálatukban megtartani.¹⁰

A REFORMÁCIÓ NAGYSZOMBATBAN

Kezdetének időpontját meghatározni nem tudjuk, de bizonyos, hogy a többi nyugati országrészben levő kereskedő és német ajkú polgárokból álló városokhoz hasonlóan itt is korán akadtak hívei. Az érsekség 1542. évi betelepedésével megindult a hatalmi és vallási harc.

A város ragaszkodott szerzett jogaihoz és kiváltságaihoz. Rendelkeztek a XVI. század többi városainak összes kiváltságával. Szabadon választott bírójukat a király erősítette meg tiszteben. Lelkészeválasztási joguk volt. Iskolát tartottak a tanács felügyelete alatt, s rektorát, tanítóit maguk választották.

Az érsek és a káptalan ugyanakkor a várost a római egyház magyarországi fellegrárává szerették volna kiépíteni. Igyekeztek a város és a tanács jogkörét megszorítani, a hatalmat a maguk kezében összpontosítani, s egyúttal az eretnekséget felszámolni.

Az érsekség beköltözése után azonnal mentek a jelentések a királynak, aki már 1542. szeptember 7-én súlyos méltatlankodását fejezte ki, hogy eretnek világi papot vittek a „cenobium”-ba, ispotályba, s elrendelte elbocsátását.¹¹

1545 februárjában Nagyszombatban országgyűlést tartottak, s ez alkalommal Várday Pál érsek megbilincselte evangélikus lelkészeket hozatott a városba.¹² A szenvedők látványa azonban nem mindig rettent el, részvétet is kelt. Nagyszombatban sem csökkent, hanem nőtt a reformációhoz csatlakozók száma.

⁹ BRAUNECKER M. Margit O. S. A., Nagyszombat mint irodalmi központ. Budapest 1933. A xenodochiumot tévesen Xenodochius nevű protestáns prédikátorként említi.

¹⁰ SCHULEK Tibor 74—77.

¹¹ OAT Decreta regia 1527—1570. Ferdinánd rendelete 1542. szept. 7.

¹² ZSILINSZKY I. 30.

1548-ban Nyilas István és Zsámboky Anna esküvőjén már nyilvánvalóan protestáns énekszerző köszöntötte az ifjú párt a *Házások énekiben*.¹³ Zsámboky Anna a híres tudós Zsámboky János testvére volt. Nyilas István az Esztérgomból Nagyszombatba menekült, előbb külön szervezkedő, majd a polgárok közé beolvadó esztérgomiak egyik legtekintélyesebbike. 1560-ban már tanácsstagként tett valloást Monoszlói Miklós plébános perében, 1569-ben a város bírja.¹⁴

Várday Pál érsek halála után egy esztendei vacantia következett. Az érsekséget rövid ideig betöltő Fráter György meg sem fordult a városban és az országrészben. Ez szabadabb lehetőséget biztosított a reformáció hívei részére.

1552 táján Sántha Pál kapitány és a tanács lutheránus papot alkalmaztak, ami miatt Sánthanak egy időre meg kellett válnia a kapitányi tiszttól, s nehezen került el a száműzetést. Oláh Miklós állítása szerint ő maga járt közbe érdekükben a királynál. Ennek ellentmondani látszik az, hogy amikor 1553-ban Oláh érsekké lett, Ferdinánd király újra szigorú eljárást kezdett ellenük. Bécsben, 1553. szeptember 3-án kelt rendeletével színe elé idézte Blasius literátust, Jó Mátét, Nyilas Istvánt és Sántha Pált, valamint a város akkori kapitányát, Paisgyártó Mátét.¹⁵ Úgy látszik, hogy sikerült magukat menteni, mert Sántha Pál újra kapitánnyá lett, a gyülekezet pedig megmaradt.

1558 újév napján a Nagyszombatban raboskodó Somogyi Péter vágsellyei iskolamestert a helyi gyülekezet tagjai látogatták meg, s az ablak vasrácsán és a börtönajtó mögül beszélgettek vele, s némi pénzsegélyt is nyújtottak neki.¹⁶

1558. július 24-én Ferdinánd király újabb rendeletet adott ki a káptalan és a város számára. Megparancsolta, hogy eretnekeket, anabaptistákat, szakramentáristákat és egyéb efféle embereket a városból űzzenek ki, a polgárok közé fel ne vegyenek, betelepedésüket ne tűrjék. A káptalan és a város intézkedéséről pedig jelentést kért.¹⁷

A reformációhoz csatlakozott, egyház- és irodalomtörténeti szempontból jelentős személyek egész sorát találjuk Nagyszombatban. 1540 (?) és 1575 közt írja gyülekezeti énekeit és verses történeteit *Nagybáncsai Mátyás*, 1556—1560-ban szerzési helyként fel is tüntetve Nagyszombatot. Általánosan elterjedt, hogy lelkész vagy tanító volt, ennek azonban a körülmények ellene mondanak. Inkább a tanult városi réteghez tartozott. A még Huszár Gál életében szerzett gyülekezeti énekét, „Mi keresztyének megemlékezzünk” kezdetűt a reformátor felvette 1574. évi graduálja második részébe. Bibliai és historiás énekeit, s 1575-ben szerzett gyülekezeti énekét debreceni kiadványok, Bornemisza énekeskönyve, Heltai és Heltainé kiadványai és a bártfai énekeskönyv közlik.¹⁸

¹³ RMKT III. 75—77.

¹⁴ Uo. III. 302—304. — EsztPrELt AEV Oláh érsek iratai 1560.

¹⁵ STELCZER, Joh. Carl, *Geschichtliche Darstellung*... Pest 1870. 111. Füg. 2. sz.

¹⁶ STROMP László, *Somogyi Péter fogsága*. Pozsony 1891. 65.

¹⁷ STELCZER 15. j. alatti műve 111. Füg. 1. sz.

¹⁸ RMKT III. 3—42, 267—282. — RMNy I. 353/2, 117a. — Uo. 513, 152a

Az előkelő tisztségviselők sorában találjuk az ősi nemesi családból származó *Paniti Jánost*.¹⁹ Első ízben II. Lajos király számadáskönyveiben találkozunk vele. A mohácsi vész után Ferdinánd király szolgálatába állt. Felesége Zsámboky János ismeretlen keresztnévű testvére volt, tehát rokonságban állt Nyilas Isvánal, aki gyakran nevezi Panitit „Zerelmes soghor uramnak”. Leányukat is Nyilas István feleségéről keresztelték Annának.

1554-ben szerezte a *Házásoknak könyörgési* című lírai énekét. Huszár Gál énekeskönyvében sem ez, sem más házasságkötés alkalmára szóló ének nem szerepel, de Bornemissza Péter felvette énekeskönyvébe.²⁰

1555-től Perényi Gábor tárnokmester mellett Nagyváthy Antallal együtt töltötte be a vicetárnokmesteri tiszteket.

1561-ben jutott tetemes örökséghez, Debrecenben is, s birtokba iktatása szolgálhatott alkalmul számára, hogy Huszár Gált Nagyszombatba hívja.

1565 elején hunyhatott el, mert ekkor indultak meg vagyonaára a letiltások.

Nagyszombati polgárrá lett a nemesi származású, nevét énekekkel is megörökítő *Hartyáni Imre*.²¹ A jobb módú polgárok közé tartozott, a városban háza, határában szőlője volt. A Magyar Kamara szolgálatában állhatott, mert a harmincadhivatalnál fennálló 300 forint tartozása miatt indítottak eljárást ellene. 1559. március 31-én nagyszombati polgárok álltak jót, vállaltak kezességet érte: Sántha Pál és Orbán, Jó Máté, Isaszegi Máté és Haynal István.

Ebben az időben szerezte „Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala” kezdetű énekét, az 51. zsoltár parafrázisát. Az éneket Huszár Gál kinyomtatta 1560. évi énekeskönyve T7b—V5a leveleire. Az énekeskönyvben a 4. versszak kezdete: „Templomodat én megszeplősitém”. Így van Szegedi Gergely 1569. évi énekeskönyvében is. Az 1566. évi *Váradai énekeskönyv* „emendátora” átírta: „Szent templomodat megszeplősitém”. Ezzel az akrosztikon „Harsiani”-ra változott, és többen „Harsányi”-nak vélték a szerzőt. Az ének első közlése és a Huszár Gállal feltételezett kapcsolat azonban kétségtelenné teszi, hogy a nagyszombati Hartyáni Imre a szerző. A keresztnév utolsó betűje azonban Huszár Gálnál is megváltozott: „Imrő”. Valószínű, hogy az eredeti verskezdő, tájnyelvi formájú „Eremet” szót változtatta Huszár Gál „Örömet”-re.

Hartyáni további sorsa bizonytalan. A ház- és boradót fizetők jegyzékében nevével nem találkozunk.

Nagyszombatban volt háza a Huszár Gál életében is fontos szerepet játszó *Macarius Bódog József*nek. Családja Pestről a török elől először Kassára menekült. Ő 1538-ban Krakkóban, 1540-től Wittenbergben tanult. 1544 tavaszán Melanchthon biztatására peregrinációs útra indult, s meglátogatta a helvét és lutheri irányú csaknem minden nevezetes képviselőjét. Megjárta Itáliát is. 1547-ben Nádasdy Tamás nádor unokaöccsének, Maylád Gábornak nevelője Bécsben. Balassi

¹⁹ BOTTA István in *Lelkipásztor* 1988. 290—297.

²⁰ RMKT VI. 191—192, 365. — RMDT I. 753. — RMNy I. 513, 713.

²¹ BOTTA István in *Lelkipásztor* 1988. 332—337.

Menyhárt mellett titkári teendőket végzett. Urának 1561-ben Ferdinándhoz pártolása idején telepedhetett meg végleg Nagyszombatban.²² A városban már legkésőbb 1556-ban háza volt. A „Tertium Quartale”-ban „Josephus literatus”, vagy ahogyan később írják nevét: „Josephus Bodogh” 1 forint házadót fizetett. Később házat vett a „Primum Quartale”-ban és az „Ultima Quartaleban”, s utánuk 3-3 forint adót fizetett. Tetemes birtokra is szert tett, mert 2 forint 61 dénár búzaadót, 1 forint 8 dénár zabadót, s 7 forint 69 dénár boradót róttak ki rá. Huszár Gál nagyszombati működése idején a városban lakott, s még 1579-ben is élt, mert az adókat fizette.²³ Nyilván Ferdinánd királynak és urainak tett jószolgálatiért kapott tetemes összegek és a Bornemissza által emlegetett zsugorisága segítették elő anyagiakban való ily nagy gyarapodását.

Klaniczay Tibor írja, hogy Oláh érsek munkálkodása során Nagyszombatban az 1560—1570-es években „a tudós humanistáknak valóságos koncentrációja jött létre”.²⁴ A humanizmus mellett azonban a reformáció is hódított. Ezért kellett az érseknek a polgárok házaiban kutatást elrendelnie eretnek könyvek után, amint ezt 1560. január 5-én Leonard Cromer kassai jegyző jelentette Bécsből városa tanácsának.²⁵ A reformáció terjedését azonban ezzel sem tudta megakadályozni.

OLÁH MIKLÓS RESTAURÁCIÓS ÉS REFORMTÖREKVÉSEI

Oláh Miklós a katolikus egyház hatalmának és tekintélyének helyreállítására nemcsak a reformáció követői ellen hozott adminisztratív eszközök igénybevételével törekedett. Szétzilált egyházának rendjét megszilárdítani, a tanítás egységét megvalósítani kívánta. Ezért tartatott rendszeres vizitációkat, foglalta össze kérdésekben a vizitátorok részére az egyház helyes dogmáit, rendezett zsinatokat. Célja elérésére két fontos feladat lebegett szeme előtt: az iskola megreformálása és a restauráció harcos élcsapatának, a jezsuitáknak Nagyszombatba való betelepítése. Céljai megvalósításában azonban a legnagyobb nehézségekkel találta szemben magát: erősödött a reformáció híveinek ellenállása, belső személyi ellentétek és botrányok akadályozták terve megvalósításában. A megreformált iskola marandó, jelentős intézménnyé vált, a jezsuitákkal való kísérlete kudarcba fulladt.

Huszár Gál nagyszombati működésének megértése érdekében szükségesnek látjuk a reformátornak a városba érkezéséig történt eseményeknek, az iskola

²² RITOÓK, Ágnes, Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1968. 107—117.

²³ OAT Dánove Registre. Kart. 1. 1556—1579. jan. 1.

²⁴ KLANICZAY Tibor, Nicasius Ellebodius és Poetica-ja, ITK 1971., in A múlt nagy korszakai. Budapest 1973. 174—191.

²⁵ KEMÉNY Lajos, Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez, in MKSz 1910. 190. Az irat eredetije in AMK 2249/125. sz.

reformálása körülményeinek és a jezsuiták ezzel szorosan összefüggő tevékenységének rövid összefoglalását.²⁶

A már régebben is működő városi-plébániai iskola első név szerint ismert tanítója Stephanus Pannonius volt. 1549. július 12-én a városi tanácshoz intézett bemutatkozólevelében magasztalja a humanista szellemű műveltséget, amelynek megvalósítására teljes erővel törekszik.²⁷

Fraknói Vilmos szerint a következő tanító 1550—1554-ig Georgius Turkovics (Dombrinus) volt. Ő már nem dicsekedhetett olyan sok tanulóval, mint elődje. „Verseny társra talált a plébánia éneklésében, ki a maga házában iskolát nyitott és az ifjúság nagyrészét megnyerni tudta.” Ezért panaszt jelentett be a tanácsnál. 1552-ben egy időre abba kellett hagynia a tanítást, mert a városban terjedő pestis szétützte tanítványait.²⁸

Zavaros évek voltak ezek az iskola történetében, mert a városi-plébániai iskola mellett az érsekség beköltözése óta működött a káptalani iskola is. A káptalan 1551-ben hívta meg tanárnak a sienai születésű Petrus Illicinust (Petro Illicino), arra kötelezve, hogy 1552 húsvétjáig költözzék a városba. Kanonokságot és oltárjavadalmat kapott.²⁹

Illicinus hazájában szerezte meg a „doctor utriusque iuris” tudományos fokozatot. A krakkói egyetemen görög nyelvet oktatott, s itt jelentek meg humanista irányú művei. Innen került a bécsi egyetemre, ahol ugyancsak görög tanárként tevékenykedett. Bécsből hívták Nagyszombatba, ahol iskolai munkája mellett egyház- és polgárjogi előadásokat tartott a kanonokoknak, s némi tandíjért más érdeklődőknek is.

Illicinus kezdettől fogva egyre erősödő ellenszenvet ébresztett maga ellen, nemcsak a reformáció hívei, hanem saját egyháza és annak vezetői részéről is. 1552. május 5-én, az országgyűlés ideje alatt a pozsonyi várkápolnában beszédet mondott a király és a rendek jelenlétében. Az országgyűlés, amelyen először jelentek meg az erdélyi rendek, józan mérsékletet tanúsított. Mind a katolikus, mind a protestáns résztvevők egyetértésre törekedtek. Illicinus beszéde viszont tapintatlan, szerencsétlen és ellenszenves volt. A török elleni harc mellett a reformáció kiirtására buzdított. Beszéde hosszú volt, a király sem várta meg a végét, hanem elhagyta a várkápolnát.³⁰

Illicinus az iskolában is tartott hitvitákat. Agitált a régi hit mellett, Isten ostorával fenyegette az ellenzőit. Ipolyi Arnold szerint beszédei humanista zagyvalékok,

²⁶ Az iskolára I. MÉSZÁROS István, XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Humanizmus és reformáció sorozat 11. sz. Budapest 1981. 62—77. — A jezsuitákra: LUKÁCS, Ladislaus—POLGÁR, Ladislaus, Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica Unitis. I. Romae 1959.

²⁷ MÉSZÁROS István 26. j. alatti műve 63.

²⁸ FRAKNÓI Vilmos, A hazai és külföldi iskolázás története a XVI. században. Budapest 1873. 128—129.

²⁹ KOLLÁNYI Ferenc, Illicini Péter, in Száz 1895. 241—244.

³⁰ SÖRÖS Pongrácz, Illicinus Péter, in Száz 1897. 804.

össze-vissza dobált vallásos érvek voltak, a kor hitvitázó színvonalától messze elmaradtak.³¹

Ha a reformáció hívei meg is gyűlöltek, tudása és tudálékossága, hízelgése, restaurációs buzdósága felettesei tetszését megnyerték. Célkitűzéseik lelkes támogatóját vélték felfedezni benne, ezért egymás után kapta a kapzsiságát kielégítő javadalmakat. Érsekké lévén, Oláh Miklós is tervei támogatóját vélte felfedezni benne.³²

Az érsek elsőrendű feladatának tekintette az iskolaügy felkarolását és az iskolák megreformálását. „Egyik legelső érseki tennivalója az áttelepült káptalani iskola, illetőleg a meglévő városi-plébániai iskola kapcsolatának rendezése volt: 1554. január 1-jén lépett életbe az a megállapodás, amelyet ez ügyben a káptalannal és a városi magisztrátussal kötött... létrehozta a nagyszombati káptalani-városi iskolát.”³³

Az iskola új szabályzatot kapott: *De reformatione scholae*, amely szerint élén a lektorkanonok állt, aki az érseki vikáriussal és a város bírójával egyetértésben ellenőrizte az iskola munkáját. Petrus Illicinus lektor feladata volt a sublektor (rektor) kiválasztása. Az első rektor Georgius Velikinus volt 1558-ig.

Az új szabályzat a tananyagot is megreformálta, nagy súlyt helyezve az ókori klasszikusok tanulmányozására. „Hangos megnyilatkozása ez a humanizmusnak” — írja Békefi Remig.³⁴

A megreformált iskola jellegéről Mészáros István állapítja meg, hogy „ez az iskola már csak részben papképző intézmény, mert növendékeinek nagyobb hányadából vallásos meggyőződésű, klasszikus műveltséggel rendelkező világiakat kíván nevelni — nemeseket az állam, a megyék szolgálatára, polgárokat a városok vezető rétegébe.”³⁵

Az iskola fenntartásáról az érseknek, a káptalannak, a plébánosnak, a városnak és polgároknak kellett gondoskodniok.³⁶ A király is támogatta, meg is látogatta az iskolát.³⁷ A városra súlyos anyagi teher hárult, mert neki kellett gondoskodnia az iskolaépületről, annak karbantartásáról, s a rektor fizetéséhez évi 40 forinttal kellett hozzájárulnia. Nemtetszésének anyagi téren adott kifejezést. Az épülettel nem törődtek, a rector (sublektor) fizetését halogatták.³⁸

Oláh érsek 1558. február 20-án *Modus et ordo regendae scholae Tyrnaviensis* című rendeletével ismét újjászervezte az iskolát. Az új rendtartással kettős célt kívánt megvalósítani. Az egyik az oktatás reformja és a színvonal emelése volt. Az

³¹ IPOLYI Arnold hagyatékából: A nagyszombati iskola a XVI. században, in *Katolikus Szemle* 1887. 32.

³² KOLLÁNYI Ferenc 29. j. alatti műve 245.

³³ MÉSZÁROS István 26. j. alatti műve 64.

³⁴ BÉKEFI Remig, Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete, *Száz* 1897. 884—885.

³⁵ MÉSZÁROS István 26. j. alatti műve 67.

³⁶ BÉKEFI Remig 34. j. alatti műve 885.

³⁷ KOLLÁNYI Ferenc 29. j. alatti műve 245.

³⁸ BÉKEFI Remig 34. j. alatti műve 888.

oktatás két szinten folyt. Az alaptagozatot továbbra is a rektor vezette, s a tananyag lényegében változatlan maradt. „Erre az alaptagozatra épült a második szint: a latin—görög filológiai—irodalmi tagozat.” A magasabb tagozat, s az egész intézmény főigazgatója a szuperintendens volt, akit az érsek nevezett ki. Az első szuperintendens valószínűleg Petrus Illicinus volt.³⁹

A reformok közül érdemes kiemelni, hogy az iskola negyedik rendes tanárává az énektanárt nevezték ki. Oláh érsek minden ponton felismerte a reformáció hódító erejét, tapasztalta a protestánsok énekeinek hódító hatását is. Ezért helyezhetett súlyt az énekek tanítására azzal, hogy oktatására rendes tanárt rendelt, s mind a „figuratív”, mind a „gregorián” énekek (utrumque cantum) tanítására a „villásreggeli utáni órát” (una hora post prandium) jelölte ki.⁴⁰ Ezzel Nagyszombatnak, mint az énekkultúra centrumának jelentősége nemcsak protestáns, de katolikus részről is növekedett.

Az új iskolareformmal Oláh érsek másik célja az volt, hogy az iskolát kivonva a város felügyeletéből, teljesen egyházi kezelésbe vegye. Fenntartására ezért biztosított egyre több egyházi javadalmat. A legfőbb felügyeleti jogot magának tartotta fenn, a kormányzást a káptalani nagyprépostra bízta, igazgatása a lektor és kántor hatásköre lett.

A város és az egyház ellentétét fokozó következő lépés az volt, hogy az érsek Nagyszombatba telepítette a jezsuitákat és az iskolát is kezükbe adta. Már érsekké létele óta törekedett, hogy megnyerje a jezsuitákat restaurációs törekvése támogatónak. Kérésére Bécsből többször látogattak hazánkba és tartottak lelkigyakorlatokat a gyülekezetekben, a zsinaton, de véglegesen csak 1561 májusában telepedtek be. A rendház főnöke, s az iskola rektora Ioannes Seidel lett, tanárokká a rendtagok.⁴¹ Illicinust az érsek az újjászervezett Szentszék ügyészévé nevezte ki.⁴²

Seidel heves és összeférhetetlen természetű ember volt, akit rendtársai sem szívteltek. A katolikus egyházon belül is feszültté vált a helyzet. Az iskola átvétele után az első botrányt Seidel robbantotta ki. Bejelentés nélkül eltiltotta a diákokat a kanonokok karimáján való részvételtől, s így azok énekkar nélkül maradtak. A káptalan panaszára az érsek felelősségre vonta Seidelt, s kívánságait írásban adta át neki. Elrendelte a tanároknak és a diákoknak a misén, vecsernyéken és hétköznapi karimákon való részvételét, s felkérte a jezsuitákat, hogy a kántor tisztét is vegyék át. A jezsuiták az első kérést teljesítették, a másodikat nem, de a békesség látszólag helyreállt. Seidel azonban rövidesen újra támadt. Egy beszédében súlyosan megsértette Oláh érseket és szállásadóját, Telegdi Miklóst. Oláh érsek erre kérte Seidel diszpozícióját, ami hamarosan meg is történt. A káptalan is neheztelt, s Telegdi ennek egy ízben elég kemény kifejezést adott. Dobronoki, a jezsuiták történetírója meg is jegyzi művében, hogy Seidel összetűzése kellemetlen nyomokat hagyott maga után.⁴³

³⁹ MÉSZÁROS István 26. j. alatti műve 68—69. Füg. VIII. sz. 161—167.

⁴⁰ Uo. 69.

⁴¹ LUKÁCS—POLGÁR 26. j. alatti műve 104.

⁴² KOLLÁNYI Ferenc 29. j. alatti műve 147—248.

⁴³ Egyetemi Könyvtár Kézirattár. Coll. Heveness. Tom. 26. Dobronoki kézirat 23.

Huszár Gál ilyen körülmények közé érkezett családjával együtt Nagyszombatba, s ezek tették lehetővé több mint három hónapig tartó munkálkodását. Az egész város visszhangzott még a Monoszloi-féle botránytól, a káptalan és a jezsuiták egymás elleni harcukkal voltak elfoglalva, a tanács hadilábon állt a káptalannal és a jezsuitákkal is. A katonaságnak tekintélye és viszonylagos függetlensége volt. Az ország vezetőinek figyelmét fontosabb események kötötték le. Ferdinánd császárat a tridenti zsinat ügyei, s Miksa fia koronázására összehívandó országgyűlés kérdése, amelyet már többször meghirdettek és elhalasztottak. Gersei Pethő János dunántúli főkapitány 1562. március 20-án írta Linzből Nádasdy Tamásnak, hogy a koronázás halasztásának már csak egy oka van, de hamarosan meglesz Prágában.⁴⁴ Nádasdy Tamás nádor 1562. július 2-án meghalt. Országosan dúlt a pestisjárvány, amely nemcsak elterelte a figyelmet Huszár Gál működéséről, hanem szolgálatát a városban szükségessé is tette.

Huszár Gál Sántha Pál városi kapitány és a tanács támogatásával minden bizonnyal az ispotály lelkésze lett. Óvatosságra készíthette volna az, hogy János Zsigmond országrészből, a szakramentáriusok fő fészkeiből érkezett az érseki székhelyre, s a személye körüli bonyoldalmakról még nem feledkezhetek meg az illetékesek. Ő azonban, mint Oláh érsek leveléből kiviláglik, nyíltan végezte szolgálatát.

Az érsek, amint értesült Huszár Gál tevékenységéről, 1562. augusztus 18-án Bécsből kelt levelében figyelmeztette a tanácsot. Nem sokkal előbb értesült róla — mint írja —, hogy Sántha Pál, a város kapitánya, ugyanúgy mint körülbelül tíz évvel előbb, Paniti Jánossal együtt egy eretnek presbitert vittek Nagyszombatba, hogy ott eretnek módra prédikáljon, gyóntasson, kereszteljen és szolgáltassa ki a szentségeket. Megírja a tanácsnak, hogy Isten efféle cselekedetek miatt bocsátotta rájuk a pestis csapását. Inti őket, hogy tartózkodjanak az ilyen cselekedetektől, s ha a prédikátor még ott van, üzzék el, vagy adják a vikárius kezébe.⁴⁵

Érdemes felfigyelni arra, hogy Oláh gyóntatásról ír, amit a lutheri irány követői tartottak meg egyházi szertartásaikban.

A levélben Huszár Gál nincs megnevezve, de az időpontok és körülmények egyezése mutatja, hogy más „eretnek presbiter”-ről nem lehet szó. Huszár Gál második nagyszombati tartózkodása alkalmával is küld Oláh intőlevelet a tanácsnak, 1564. augusztus 23-án, s nevet ebben sem ír. Csak a Dudith által ellenjegyzett királyi rendeletből tudjuk, hogy Oláh parancsa akkor is Huszár Gál ellen szólt.

Az érsek rendelete után nem volt tanácsos Huszár Gálnak Nagyszombatban maradnia. Elfogadta tehát Paksy János komáromi kapitány meghívását, s a komáromi „csajkások”, naszádosok lelkipásztorává lett.

⁴⁴ KOMÁROMY András in TT 1904. 429.

⁴⁵ STELCZER 15. j. alatti mű 111. 1—2. függ.

KOMÁROM

Komárom vára már a XIII. századtól fontos révhely és kereskedelmi központ. A tatárpusztítást elkerülte, s ezért jelentősége megnőtt. Csák Máté a várat megerősítette. Városi szabadalmait Róbert Károlytól kapta. IV. Béla és Mátyás király többször tartózkodtak a várban. Ulászló 1510-ben Komáromban tartott országgyűlést. 1527-ben Ferdinánd király elhódította Szapolyaitól. 1529-ben és 1532-ben a török ostromolta. 1543-tól, Esztergom eleste után megnőtt a szerepe. A királyi Magyarország Duna melletti végvárává lett.

Elvben egész Komárom megye védelme alá tartozott. A Duna jobb partján 1573-ig egyetlen járás volt, amelyet Győrpusztainak, Győri vagy Pusztai járásnak neveztek. A török 1529. és 1543. évi hadjárata idején 28 községből 26 teljesen elpusztult, s 90 évig nem is épült újjá. Neszmélyben maradt 2 porta és 21 zsellér, Tata pedig török kézen volt.

A Duna bal partján két járás volt: a Szigeti, később Csallóközi 28 községgel és az Újvári, később Udvardi járás 24 községgel. Ezek közül is a töröknek meghódolt és defterbe vett község volt öt.⁴⁶ A pusztulás nagyságát mutatja, hogy Komárom megye 1499-ben számon tartott 2161 portája 1553-ra 506 és fél portára zsugorodott.⁴⁷

Komárom látta el naszádosokkal, míg magyar uralom alá tartoztak, Győrt, Tatát és Vágsellyét.⁴⁸ Huszár Gál még győri istentiszteletei idején megismerkedett a komáromi naszádos vajdákkal és katonákkal.

Esztergom eleste után sürgősen megerősítették a komáromi várat. Esztergomiak is költöztek Komáromba, s eleinte ugyanúgy, mint Nagyszombatban, külön közösséget alkottak, saját bírójukkal élükön. 1551-ben Nicolaus Salm új rendtartást dolgozott ki, amely a várbeliek életét és szolgálatát szabályozta.⁴⁹

A várban német és magyar katonaság volt. A német csapatok parancsnoka Martin Nidermayr volt. Siebmacher a bajor nemesek között tartja számon, de csak 1666-tól: Nidermayr von Altenburg.⁵⁰ A rendtartás szerint a németek előnyben részesültek elhelyezésben, fizetésben, szolgálatban. A megerősített várban laktak, ahol nem kellett rettegniök a váratlan meglepetésektől. Hazájuktól távol, idegenben katonáskodva, erkölcsileg is alacsonyabb fokon álltak a magyar katonaságnál. Az 1551. évi rendtartás ki is mondja, hogy „mivel a várban fölötte sok a ringyó, amennyiben lehetséges, a fölösleget el kell távolítani.”⁵¹

Német volt a vár és a vártartomány gazdasági ügyeit intéző „Burggraf”, vagy „Provisor”, ami a magyar várnagynak, porkolábnak, udvarbírónak felel meg. A

⁴⁶ EDELÉNYI SZABÓ Dénes, Komárom megye nemzetiségi és felekezeti viszonyai a mohácsi vérsztől napjainkig. Budapest 1927. — KECSKÉS László, Komárom, az erődök városa. Budapest 1984.

⁴⁷ ACSÁDY Ignác, A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest 1890. 23.

⁴⁸ T(AKÁTS) S(ándor), Komáromi daliák a XVI. században, in BpSz 1909. 396.

⁴⁹ Uo. hivatkozása: StaW Közös Pü. Lt. Denckbuch 1551. jún. 20.

⁵⁰ J. Siebmachers grossen und allgemeines Wappenbuch. II. Bd. I. Abth. Bayrische Adel.

⁵¹ TAKÁTS Sándor, Rajzok a török világból. II. Budapest 1915. 89—90.

gazdasági ügyeken kívül ellenőrző szolgálatot is végzett. A borbélynak tudta nélkül nem volt szabad sebesültet bekötöznie, a város bíráinak pedig minden éjjel írásban kellett bejelenteniök a városba érkező idegeneket. A várnagy Hannsen Tatzgern volt, akit a magyarok csak Német Jánosnak hívtak, s ez a név véglegesen rá is ragadt. Hosszú szolgálata alatt talán el is magyarosodott.⁵²

A vár főkapitánya (supremus capitaneus), s egyúttal Komárom megye főispánja Paksy János volt. A felvidéki és dunántúli főkapitányság mellett a komáromi várparancsnokság külön kapitányságot képezett.⁵³

A naszádosok kapitánya Zay Ferenc volt. Ferdinánd király 1552. április 1-jén kelt okirata, amelyben Paksyt főkapitánnyá és főispánná nevezi ki, utasítja, hogy Zayval mindenben egyetértésben kell működnie.⁵⁴ Paksy állandóan helyettesítette Zayt portai követségei idején, majd 1560 őszén kassai kapitánnyá történt kinevezése után a naszádoskapitányságot is Paksy vette át.

A főkapitány alá rendelve volt a naszádosoknak külön kapitánya is. Maróthy Nagy István naszádosvajda 1558. február 26-án Nagyszombat bírójához intézett levelét így írja alá: „Stephanus Nagh Capitaneus Nasadistarum Regiae Maiestatis”.⁵⁵

Nagy István ügyes és bátor katona volt. 1558-ban a felvidéket pusztító török ellen harcolt.⁵⁶ 1564-ben Gersei Pethő János őt küldte a portyázó török által zsákmányolt rabok kiszabadítására, amit sikeresen végrehajtott.⁵⁷ Nyolc naszádosvajda volt alárendelve. 1562-ben Izdentzi Mátyás, Nagyszerémy Gergely, Sipos Ambrus, Borbély Ferenc, Sikesdy András, Nagy Mátyás, Posgay János és Prieznigh Péter.⁵⁸

Paksy és Nagy István intézték a naszádosok rendtartásban megszabott munkáját. A Vágon és a Dunán télen-nyáron egy-egy naszád őrködött. A város kapuit és palánkját is magyar katonák őrizték. Ha pribékek érkeztek a révhöz, azonnal jelenteni kellett a főkapitánynak vagy a naszádosok kapitányának. Az őrhajókat minden éjjel a naszádoshadnagy, a város kapuinál levő őrséget pedig a naszádosvajda ellenőrizte.⁵⁹ A szolgálatban nem volt megállás. Amikor Weres Miklós naszádos a háza körül támadt bonyoldalmak intézésére Nagyszombatba ment, Paksy János 1561. december 2-án levelet írt a nagyszombati bírónak, hogy „ew felsege zolgajat . . . ne késleltesse, mert itt óránként kell őfelsége szolgálattján lenni”.⁶⁰

⁵² Uo. 88—90.

⁵³ SALAMON Ferenc, Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. Budapest 1885. 172.

⁵⁴ OL E 15. Magy. Kam. Lt. Exp. Cam. 1552.

⁵⁵ RMNyelvelml III. II. rész 22—23, 27—28.

⁵⁶ Uo. 22—23, 27—28.

⁵⁷ T(AKÁTS) S(ándor) 48. j. alatt idézett műve 398.

⁵⁸ OL E 21. Magy. Kam. Lt. Ben. Res. Reg. 1562 júl. 10.

⁵⁹ TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve 90.

⁶⁰ RMNyelvelml III. köt. II. r. 43.

A komáromi kapitány fontos feladata volt, amit Paksy kifogástalanul látott el, s amiért Ferdinánd király nem győzte jutalmazni, a kémszolgálat megszervezése és igazgatása. Az udvari kamarai levéltárban számtalan rendelet található, amelyben Tatzgernt utasítják, hogy Paksy János részére, kémszolgálat céljából különböző összegeket utaljon ki.⁶¹ Ez a kém- és futárszolgálat is hozzájárult, hogy Huszár Gál még a letartóztatási parancs előtt értesült az őt fenyegető veszedelemről.

Komárom volt a követjárás központja. A követeket a komáromi naszádosok vagy huszárok kísérték, szállásolták el, majd Somorján át Pozsonyba, Bécsbe, Regensburgba vezették.⁶²

Négy-öt nyelvet tudó naszádosokat küldtek követségbe. Zay és Verancsics öt-hat nyelvből jártasakat is találtak. Portai követjárásukkor kísérőjük volt Orle-novith Balázs, aki beszélt magyarul, törökül, horvátul, németül, olaszul és latinul.⁶³ Takáts Sándor jó néhányat felsorol a komáromi követek közül. Horváth Péter naszádosvajda harminckétszer fordult meg Konstantinápolyban. Az 1567. esztendőben lóháton tette meg az utat Regensburg és Konstantinápoly között. Palinay Pál és Csaby Ákos naszádosvajdák többször megfordultak Konstantinápolyban, s 1563-ban ők vitték a szultánnak a 81 958 forint adót és ajándékot.⁶⁴ 1564-ben Bakay Mihály, Molnár Mihály, Szabó László, Borbély Miklós és Hamza János mentek a törökökhöz követségbe.⁶⁵ Szabó László Drinápolyban, Pozsgay Zsigmond Ichoniumban is megfordultak, s onnan küldték jelentésüket.⁶⁶

Huszár Gál mindannyiukat ismerhette és lelkipásztorolhatta, hiszen Komárom és a katonaság abban az időben teljesen lutheránusnak volt tekinthető.

A REFORMÁCIÓ KOMÁROMBAN

A reformáció nyomai Komáromban már közvetlenül a mohácsi vész után mutatkoznak. Első terjesztői itt is, mint egyéb végvárakban, a német seregek és tábori papjaik voltak. Ursinus Velius a *De bello Pannonico* című művében közli, hogy Ferdinánd 1527-ben megszállván Komárom várát, parancsnokává a lutheránus Ernest von Braunsteint nevezte ki, akinek katonái lutheránus tábori papot tartottak. Egy időre a vár Ferdinánd számára elveszett, de 1530-ban ismét ura lett, kapitányává pedig a szintén lutheránus Johann Hardecket tette meg. Hardeck azonnal megkezdte a vár és a templom helyreállítását. 1543-ban az evangélikus

⁶¹ StaW Gedenkbücher nr. 390. 1550—1558. fol. 63a. 1556. júl. 21. 100 tallér. — nr. 391. 1559—1561. fol. 180a. 1560. szept. 21. 50 tallér. stb.

⁶² TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve I. 244, 358.

⁶³ Uo. II. 156.

⁶⁴ Uo. I. 362, 365.

⁶⁵ T(AKÁTS) S(ándor) 48. j. alatti műve 37.

⁶⁶ TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve I. 363—365.

David Ungnad is Komáromban táborozott, tekintélyes sereggel és lutheránus pappal.⁶⁷

Külföldi lutheránus lelkészek is megfordultak a városban és terjesztették a reformációt. Amikor 1542-ben a németek által megajánlott hadak Joachim brandenburgi örgróf vezetésével Magyarországra jöttek, táborig lelkészekként magukkal hozták Johann Agricolát, Johann Steinbachot és Theobald Amant. Melanchthon utasítást készített számukra, amelyben kötelességükké tette, hogy ne csupán a hadseregről, hanem a lakosságról is gondoskodjanak, s igyekezzenek Magyarországon a reformációt megszilárdítani.⁶⁸

1550-re a templom újjáépült, s oda már lutheránus papot hívtak, a Wittenbergben a komáromi gyülekezet szolgálatára felszentelt Platner Márton.⁶⁹ Ő lehetett első lelképásztora a reformáció számára lefoglalt Szent András-templomnak.⁷⁰ Paksy János főkapitánysága idején is helyén maradt, a táborig lelkész pedig Lukács presbiter volt. Ferdinánd király Bécsből 1561. március 31-én kelt rendeletében felszólította Paksyt, hogy a városban levő két eretnek presbitert űzze el.⁷¹ Platner elmenekült, de Lukács presbiter, a katonák lelkésze — mint látni fogjuk — továbbra is maradt.

AZ EGYHÁZ HELYZETE HUSZÁR GÁL KOMÁROMBA ÉRKEZÉSEKOR

A komáromi főesperes (archidiakónus) Dobrakutyai Mihály volt. A Nyitra megyei Dobrakutyáról származhatott, mert első ízben a nyitrai székeskáptalan tagjaként találkozunk vele 1533-ban. 1547-ben esztergomi kanonokká lett, s 1550-ben nyerte el a komáromi főesperességet, amelyet 1576-ban bekövetkezett haláláig betöltött. 1561—1562-ben Oláh érsek parancsára főesperessége területén vizitációt tartott. Jelentése és 1562. évi hűségesküje az Esztergomi Prímási Levéltárban található.⁷² Vizitációs jelentései hű képet nyújtanak a római egyház helyzetéről és a reformáció terjedéséről.

⁶⁷ A révkomáromi ág. hitv. ev. egyház értesítője az 1882. évből. — THURY Etele, A révkomáromi ev. ref. egyház múltja, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1889. 1240. h. — GYULAI R., *Törökvilág Komárom megyében*. Komárom 1894. 16. — PAYR, A dunántúli 520.

⁶⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Melanchthon és magyarországi barátai*, in *Száz* 1874. 178. — Uő, *Melanchthons Beziehung zu Ungarn*. Budapest 1874. 40—41.

⁶⁹ PRÓNAY—STROMP, *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. Budapest 1905. 5.

⁷⁰ MAGYARY Szulpicz, *Adatok a komáromi Szent András templom történetéhez*. Komárom 1884. 7. — FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*. Budapest 1851. 85. lapon írja, hogy „a révkomáromi reformátusok már 1550 körül templomot építettek maguknak”. THURY Etele a 67. j. alatti művében megállapítja, hogy „reformátusokról” ebben az időben még nem lehet beszélni, azonban a Hardeck által 1550-ben újjáépített templom a lutheránusok használatába került.

⁷¹ *StaW Hung*. Fasc. 83. Wien 1561. márc. 31.

⁷² VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez*. Nyitra 1896. 118. — KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100—1900*. Esztergomi 1900. 547.

A főesperessége területén levő 39 gyülekezetből 1561-ben 20 gyülekezetet látogatót meg, az üresedésben levőket és lutheránussá letteket is. 1562-ben már csak arra a 12 helyre ment ki, ahol plébános működött. A többről más kézzel írt megjegyzésből csak annyit tudunk, hogy „üresedésben” volt. Az 1562-ben meglátogatott lelkészeket megidézte Nagyszombatba „in festo St. Adalberti”, vagyis április 22-én tartandó zsinatra, kötelezve őket, hogy a felszentelésükre vonatkozó iratokat vigyék magukkal, s legyenek készek a vizsgálatra és vitára. Jelentésére később feljegyezték, hogy ki jelent meg és maradt távol a zsinattól, sőt tanulságos megjegyzéseket is tettek.

A meglátogatott gyülekezetek közül 9 helyen működött plébános. Naszvadon Kimlei László (Ladislaus de Kimle) egyúttal vicearchidiakónus. „Jó és igaz katolikus”, „az egyház összes szentségeit fenntartja”, a templom, a szentelt víz, papi öltönyök, oltárok rendben, „tisztas életű, akinek felesége nincs és nem is akar tartani”. A zsinaton megjelent. Nagymegyeren Csepy László (Ladislaus Chepy, Chaepy) plébánosról nagyjából ugyanezeket állapította meg. A zsinaton megjelent, s „vicegerens”-ként említik. Hasonlóan ítéli meg Udvaron Bálint plébánost, de a templomról azt mondja, hogy „csaknem elpusztult, mert az ottani lakosok az egyház pénzét elvették, és sem visszaadni, sem az egyháznál elhelyezni nem akarják”. A zsinaton nem jelent meg, de mentségére bejegyezték, hogy „beteg”. Tenyén (Thenye, Theüne) Mihály plébánosról azt állapítja meg, hogy „elég emberséges és igaz keresztyén”. Mindent rendben talált. „Feleskettem — írja — és a legszigorúbban megvizsgálva benne semmi vétket nem találtam, csak a szilárd anyaszentegyházzal való egységet, melyet egykor az előttünk járók is tartottak és őriztek.” A zsinaton „megjelent”. Guttán János plébánosnál mindent rendben talált. A zsinaton ő is „megjelent”. Ekelyen Bálint plébános „nem tart más hitet, mint hajdan a római egyház és a legkiválóbb atyák tartottak, akiken most a legnagyobb erőtlenség áradt el és félholtak”. Mindent rendben talált. A zsinaton nem jelent meg, mert „podagrától szenved”. Bátorkeszin Mihály plébános „jó és becsületes életű igazhívó, mindeneket biztos jó rendben szolgált ki, de most az egészség legfőbb értékét nélkülözi”. A zsinatról azzal mentették ki, hogy „betegeskedik, hiányzik”. Madaron (Modo) Antal plébánossal minden rendben van, csak „valami kór költözött belé, s már három esztendeje, hogy a betegség megtámadta”. A zsinatról is ezzel mentik ki. Bálványszakállason 1561-ben Gáspár plébános szolgál a szabályoknak megfelelően. „Gyülekezetének tagjai is mind jó keresztyének, kivéve Popsár Lukácsot, aki a legfőbb eretnek.” 1562-ben a gyülekezet mellett az a megjegyzés, hogy „üresedésben”, Gáspár viszont a zsinaton „megjelent”. Nyilván Popsár Lukács befolyására a gyülekezet addigra lutheránussá lett, s a plébánost elűzte.

Négy gyülekezetről a jelentés megállapítja, hogy lutheránusok. Hipoltfalván „a templomot úgy tartják, mint egy istállót, mert mind lutheránusok, s uruk, Omády Lénárd semmit nem tart, sem a szentségeket, sem másokat, amik a keresztyén hitre tartoznak”. „Üresedésben”. Héderváron sincs plébános, s az egyházat „istállóként tartják, mivel mind lutheránusok, és az egyház javait a maguk részére lefoglalták”. Zámolyon is „plébános nélkül szűkölködnek és a templom teljesen elhanyagolt az

urak nemtörődömsége miatt, mivel mind lutheránusok és ők mind tőlük függnék, mégpedig Omády Lénárdtól és Pálfi Pétertől". Ásvány is „üresedésben”. „A templomot teljesen lerontotta a török és senki nem gondoskodik megjavításáról, bár volna pénzük, amellyel megjavíthatnák, de uraik nem akarják őket kényszeríteni, mivel mind lutheránusok, Omády Lénárd és Pálfi Péter, s az egyház javait a maguk részére lefoglalták.”

Természetes, hogy Dobrakutyai minden megjegyzését nem lehet szó szerint venni. Az „istálló” jelzöt a lutheránus templom akkor is megkapta, ha rendben volt. Helyenkint célszerű is lehetett a templomot romokban hagyni, s más helyiségben tartani a lutheránus istentiszteleteket. És nemcsak lutheránus községekben talált az archidiakónus elhanyagolt templomot. Vámos és Piski a győri káptalané volt. Vámoson „a templom elhagyatott, mert semmit nem gondol vele uruk, a győri káptalan”. Piskiben „a fatemplomot ellenségünk, a török teljesen lerombolta”. A főesperes „intette a káptalant”, hogy építsék fel, „de semmit nem gondolnak vele”.

A pannonhalmi apátság katonai kormányzat alatt állt, s bevétele még saját védelmére sem volt elegendő, ezért az alá rendelt három Komárom megyei apátságról sem tudott gondoskodni: Koppánmonostorról, Tatárol és Vérteske-resztúrról. Az esperes írja jelentésében: „az elmúlt esztendőben tartott szinaton intettem Pannonhalmi Szent Márton tisztelendő apát urát, hogy a saját paróchiájához tartozókat buzdítsa a templom renoválására, de sem azok, sem az apátúr nem gondoskodtak semmiről.”⁷³ A főapát akkor éppen Körmendi Fráter Gáspár volt, de az apátság csak címet jelentett számára, javadalmat nem.⁷⁴

A török támadásai pusztították el a templomot Perbetén, Imelyben és Martoson. Ez utóbbi két községben „az egyház összes javait áruba bocsátották, hogy magukat a töröktől megváltsák”.

Két helyen az egyház javait a nemesek és a lakosság tulajdonította el. Némán (Kolozs néma) „a templom teljesen lerombolva és lerontva Colos János nemes úr által, aki magának azon a helyen épített házat, ahol a parochiális egyház állt, s az egyház javait a maga számára lefoglalta”. Lélben „a templom bizonyos idő óta lerombolva és megújítására senki nem gondol”. A főesperes gyakran intette őket, hogy „állítsák helyre a templomot és az egyház javait, amelyet a nemesek és laikusok egymás között megosztottak”.

Tany 1561-ben „üresedésben” volt, de az 1562. évi zsinatra már behívták plébánosát, s neve mellé a főesperes azt írta: „Máté tanyi plébánost haza küldtem, hogy szolgáljon.” Ugyanakkor Bálványszakállas megüresedett. Így mindkét esztendőben a 39 egyházközségből 9-ben szolgált római katolikus pap.

A jelentésekben a Paksy és a Csúzy családon kívül tehát még négy birtokos nemessel találkozunk, akik lutheránusok voltak és a reformációt pártfogolták.

⁷³ SÖRÖS Pongrácz, Komárommegyei bencés apátságok. Komárom 1905.

⁷⁴ Körmendi Fráter Gáspárról: BOTTA István—HOLL Béla in ItK 1972, 481—502. Klny.

Dobrakutyai nem téved, amikor lutheránusoknak mondja őket, mert tisztában volt a hitvallási irányokkal. Egy helyen a jegyzőkönyvben ugyanis azt írja, hogy a plébánosokat megvizsgálta „mindkét vallási szekta felől”, ami nyilván a lutheránus és szakramentárius irányzatot jelentette.

Omády Lénárdnak birtoka volt Hipoltfalván, Zámolyon és Ásványon. Pálfi Péternek Omádyval együtt Zámolyon és Ásványon. Udvarnépének nevelője „Valentinus litteratus” volt.⁷⁵ A Pozsárok voltak Komárom megye legtekintélyesebb családja. 1353-tól tűnnek fel a megyében. Mátyás király adományaként kapták többek között Marcelházát, s erről nevezték magukat Marcelházi Pozsároknak. Pozsár János felesége révén sógora volt Paksy János komáromi főkapitánynak és főispánnak. A megyében 12 községben voltak birtokaik. A Kolos család 1378-tól Komárom megyei, 1380-ban kapták adományba Némát, amelyről Némai Kolosoknak nevezték magukat. László 1493-ban visegrádi kapitányként a koronát is örizte. Az ő unokája az a János, akit lutheránusként emleget az egyházvizitációs jegyzőkönyv. Paksy Jánossal együtt szolgált 1549-ben győri csapatparancsnokként Honorius Kinsperger kapitánysága alatt. Több, mint 18 helyen voltak birtokai a megyében.⁷⁶

Dobrakutyai Mihály Komáromban is tartott vizitációt. Két lelkészt talált a városban. A németek káplánját, Tiburciust, aki állandóan a kaszárnyában tartózkodott. Eretneknek, nyakasnak és kevélynek mondja. Exkommunikálták, s indoklásul azt hozták fel ellene, hogy 1562-ben nagyböjtben (in quadragesima) nősült. Megidézte a zsinatra, de annak ellenére, hogy megjelent, nem esett bántódása. Visszatért Komáromba, ahol még Huszár Gállal is együttműködött. Oltalmazója Martin Nidermayr volt, a német csapatok parancsnoka, s ő német káplánként (sacelanus Germanorum) nyugodtan vallhatta a Németországban elismert *Ágostai hitvallást*. Ezért az exkommunikáció ellenére is tehetetlenek voltak vele szemben.

A másik pap Lukács presbiter volt, a naszádosok káplánja, a magyarok papja. A jegyzőkönyv nevezi „presbiter”-nek, tehát papi rendfokozata volt. Dobrakutyai azt állapítja meg róla, hogy „igen erőszakos és csökönyös, aki azt mondja, hogy senkinek nem engedelmeskedik, még Főtisztelendő Uraságodnak sem, ha bármit is parancsolna neki, nem fog engedelmeskedni parancsának”. Őt is megidézte kiközösítés terhe alatt a nagyszombati zsinatra, de nem jelent meg: „Lucas presbiter in Komarom sacelanus Nasadistarum. Vacat.” Paksy, aki az előző évben a király parancsa ellenére is megtartotta, úgy látszik, hogy nem tudott továbbra is oltalmat nyújtani neki, s Lukács elhagyta a naszádosokat. A zsinat napján, 1562. április 22—23-án Komárom mellé a jegyzőkönyvbe beírták: „Vacat”.

⁷⁵ TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve I. 14.

⁷⁶ CSÁNKY Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1897. III. — Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Komárom vm. és Komárom.

FRÁTER GÁSPÁR KOMÁROMBAN

Amikor Platner, Ferdinánd rendelete miatt, Lukács presbiter a zsinati bíróságtól és a kiközösítés következményei miatt való félelmében naszádos lelkési tisztét elhagyta, Oláh érsek megkísérelte Komárom restaurációját. A katonaság igényelte a papi szolgálatot, s az érsek tudta, hogy lutheránus lelkész hiányában a római egyház jól képzett papját is szívesen fogadják. Ezért küldte Komáromba a „prédikáló rend”-beli szerzetest, volt familiárisát, a dominikánusok magyarországi vikáriusát: Körmendi Fráter Gáspárt.⁷⁷ Később maga írja Ferdinánd királynak: „Az elmúlt nyáron (1562 nyarán) kétszer is küldtem egy bizonyos Gáspár nevű, prédikáló rendbeli testvért (quendam Fratrem Gasparum Ordinis Praedicatorum), mikor még élt Paksy János, hogy ott prédikáljon, s ő hosszú ideig volt ott hitszónok, kit maga Paksy is és csaknem az összes katonák és az egész város a legemberségesebben és a legjámborabbul fogadott, bűnbánatot tartottak, katolikus módra meggyóntak és megáldoztak, mint jó keresztyének. Nekem is nagy hálájukat fejezték ki, hogy a frátert oda küldtem, őt pedig visszatérésekor egy hordó borral honorálták.”⁷⁸

Fráter Gáspárnak ez a „kétszeri” kiküldetése és „hosszú ideig” tartó komáromi szolgálata a zsinat, 1562. április 23—24-e és Huszár Gálnak Nagyszombatból való elűzése közé eshetett. Az augusztus 18-án menekülésre kényszerült Huszár Gált Paksy János komáromi főkapitány hívta meg. Meghívásában két tényező játszhatott szerepet. Fráter Gáspár látogatásai nem elégíthették ki a katonaságot. Nekik állandó lelkipásztorolásra volt szükségük. A másik ok az lehetett, hogy bár a jól prédikáló frátert „csaknem” mindnyájan szívesen fogadták, mégiscsak lutheránus pap után vágyakoztak. A reformációt pártoló Paksy ezért hívta meg a csajkások káplánjává Huszár Gált, aki a plébánosi szolgálatokat is végezte.

PAKSY JÁNOS

Martin Nidermayr, Komárom német csapatainak kapitánya írja 1563. február 8-án Károly főhercegnek: „Őt ugyanis (ti. Huszár Gált) . . . a Császár és Király Őfelségének és Főhercegségednek itteni parancsnoka, Paxy János úr maga alkalmazta, csupán a magyaroknak prédikált és azok tartották el őt.”⁷⁹

Paksyval keveset foglalkozik történetírásunk, azért szükségesnek tartom személynét és tevékenységét röviden ismertetni.

Neve levelekben, jelentésekben így szerepel: Johannes Paxy. Ha a levél tartalmát a külfeten német foglalta össze: „Janusch Paxy”-nak írta.

⁷⁷ BOTTA István—HOLL Béla 74. j. alatti mű 490.

⁷⁸ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 326—328. Oláh Miklós Ferdinándnak 1563. jan. 17.

⁷⁹ Uo. Fasc. 87. fol. 82—83. Nidermayr levele Károly főherceghez 1563. febr. 8.

Atyja szintén János. Az ország tekintélyes főurai közé tartozott. Az 1518-i bácsi országgyűlés a II. Lajos mellé rendelt kormánytanács tagjai közé választotta. 1520-ban Tolna megye főispánja. 1521. február 20-án kelt adománylevelével II. Lajos király neki, utódainak és örökösének adományozta örök jogon Gerencsér várát, Vámot, Dobost, Dadot, Árkit, Besenyőt és Pusztavám egy részét. Burgio pápai követ, aki egyébként a magyar főurakról igen sötét és elszomorító képet festett, 1525. április 13-i jelentésében róla azt írta, hogy „azon gazdag és vagyonos nemesek közé tartozott, akik őszintén óhajtották a haza javát”.⁸⁰ A mohácsi csatatéren esett el testvérével, Paksy Balázs győri püspökkel együtt. Felesége, Fejérvári (?) hat árva gyermekkel maradt magára. János volt a legidősebb. György fiatalon, magtalanul halt meg. Lajos losdorffi Bánffy Sárát vette feleségül, Anna férje Révay Ferenc lett, Bora pedig Csulai Kendeh Péterhez ment nőül.⁸¹ A hatodik testvér, Jakab vagy Jób Eger ostroma idején 200 lovassal kitört a várból a vizet hordó törökökre, de elfogták őket. Ahmed a foglyokat a várbeliek szeme láttára kivégeztette, de „Paksyt, minthogy a komáromi kapitány testvére volt, néhány zászlóval Konstantinápolyba küldte”.⁸² Jób kiváltására testvére tetemes összeget kölcsönzött, aki azonban elmulasztotta annak visszafizetését. Ezért János panaszszal fordult Ferdinánd királyhoz, aki Bécsben 1561. július 8-án kelt levelében megparancsolta Jóbnak, hogy adósságát törlessze.⁸³

Paksy János felesége az egyik legrégebb magyar családból származott Csúzy Sára volt, Csúzy János és (?) Ilona öt gyermekének egyike. A IV. Lászlótól 1277-ben adományul kapott Csúz községről nevezték magukat. Komárom megyében vagy 25 község volt birtokukban. A család a XVI. század közepétől csak fiúsítás útján tudta birtokait megtartani. Paksy János felesége révén került sógorságba az ugyancsak Komárom megyei Pozsár Jánossal, aki első férje volt Csúzy Sára testvérének, Annának.

Paksy János és Csúzy Sára házasságából négy gyermek született. Péter magtalanul halt meg. György 1589-ben tatai kapitánnyá lett, s felesége Gregoróczy Krisztina volt. Bora férje Ferrando Zamaria. Sára első férje Amadé István, a második ifjabb Mérey György lett.⁸⁴

Paksy János haláláig Ferdinánd király hűséges és megingathatatlan híve volt. Csapatvezérként szolgált Győrben Nádasdy Tamás, majd Nicolaus Salm, később Honorius Kinsperger alatt. Buda és Esztergom eleste után Győr szolgálta Bécs védelmét, azért az itt szolgálók zsoldjukat Ausztriától kapták.⁸⁵ Hűsége és vitézsége jutalmául kapta a veszprémi kapitányságot.⁸⁶ 1552. április 1-jén Ferdinánd

⁸⁰ TT 1894. 573—574.

⁸¹ NAGY Iván. Paksy család.

⁸² ISTVÁNNFFY XVIII.

⁸³ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Győr—Budapest I—VIII. 1865—1891. Id: II. 451.

⁸⁴ NAGY Iván. Csúzy család.

⁸⁵ EtE IV. 263.

⁸⁶ ISTVÁNNFFY XVII.

király kinevezte a komáromi vár főkapitányává, vajdájává és a megye főispánjává.⁸⁷ Istvánffy, nem tudni, hogy mi okból, kicsinylően szól róla: „Paksy Jánost, kinek nemes születésén kívül semmi érdeme nem volt, ebben az időben Ferdinánd a nyugalmasabb Komáromba tette át.”⁸⁸ A kinevező irat „hűségével, gondosságával és a dolgok intézésében tanúsított ügyességével” indokolja előléptetését. Fizetése (sallarium) havi 150 magyar forint volt, s 100 lovas állt szolgálatára havi 50 forint javadalommal.

Fontos szolgálatait a király külön juttatásokkal is honorálta. 1556. július 10-én Bécsben kiadott rendeletében Paksy Jánosnak „nem csupán a katonai dolgokban, hanem egyéb fontos ügyekben nyújtott serény, állhatatos és kitartó szolgálataért rekompenzációképpen életfogytig évi 200 Rh forintot rendelt.”⁸⁹ Az „egyéb fontos ügyek” a kémszolgálatot jelentették, amelynek központja Komárom, irányítója Paksy volt.

Ugyanezen év januárjában tartott pozsonyi országgyűlésen a rendek Komárom és Győr jelentőségére tekintettel sürgetik a királyt a várak megerősítésére, hiszen „csak négy vagy öt nappal előbb is, Komjáti közelében két falut pusztított el a török”.⁹⁰ Paksy kellő anyagi fedezet híján a megye parasztságát és jobbágyságát ingyen munkára kényszerítette. Az 1557. júniusi pozsonyi országgyűlés már ez ellen tiltakozott.⁹¹

1558-ban férjhez ment egyik leánya, s a király az esküvőre 100 forint értékű kupát ajándékozott.⁹² Október végén viszont már ő adott 2000 magyar forint kölcsönt a királynak.⁹³ Ugyanaznap engedélyt kapott a Bars megyei Hrussó 5768 forintért történő megvásárlására. Öt nappal később, november 2-án már ki is fizette a teljes vételárat a sellyei harmincadosnak.⁹⁴

Szinte családias kapcsolatot tartott Ferdinánd királlyal, aki 1560. március 20-án, feleségével és fiaival, Miksa cseh királlyal és Károly főherceggel Komáromba mentek vizahalászatot nézni. Mivel nem volt még ideje a fogásnak, néhány napi vendégeskedés után távoztak, s csak április 1-jén sikerült először vizát fogni.⁹⁵

Röviddel e vendéglátás után, 1560. április 10-én kapta meg Paksy bárói kinevezését. Az okirat megemlékezik a mohácsi csatában elesett atyjáról és annak testvéréről, Balázs győri püspökről, és felsorolja Paksy érdemeit. Nemegetszer omlott vére a keresztyén név védelmében a pogányok ellen vívott harcban. Veszprémi

⁸⁷ OL E 15. Magy. Kam. Arch. Exp. Cam. 1552. ápr. 1.

⁸⁸ ISTVÁNNFFY XVII. 1552.

⁸⁹ StaW Hofkammerarchiv. Gedenkbücher. Ungarische Reihe, 1556. jún. 10.

⁹⁰ FRAKNÓI Vilmos III. 158.

⁹¹ Uo. IV. 15.

⁹² OL E 21. Ben. Res. Reg. 1558. febr. 22.

⁹³ StaW Hofkammerarchiv. Gedenkbücher. Ungarische Reihe, nr. 390. 1556—1558. fol. 205a—206a

⁹⁴ OL E 21. Ben. Res. Reg. 1558. okt. 28.—nov. 2.

⁹⁵ TAKÁTS Sándor, Komáromi vizahalászat a XVI. században, in Komáromi Lapok 1898. 6.

kapitány korában legyőzte és megölte Veli béget.⁹⁶ Még áprilisban, majd májusban újabb juttatásokat kapott.⁹⁷

A családnak szoros kapcsolatai voltak a katolikus egyházzal. Paksy Verancsics-csal is barátságot tartott, és levelező viszonyban álltak. Ennek ellenére lefoglalta Bornemisza Pál veszprémi püspök javait, s a király intézkedésére sem adta vissza. Azt is hiába kérte a király, hogy a Vázsonykő melletti pálosokat védelmezze meg devecseri Csoron András, vázsonykövi Horváth Péter és Gáspár, Kolos János és Török János pápai tisztjei ellen.⁹⁸ Ezek miatt az esztergomi káptalan vikáriusa 1554. december 5-én Paksy Jánost és ormanfalvi Csúzy Tamás özvegyét a Szent-szék elé idézte.⁹⁹ 1560-ban is egymás után mennek a panaszok ellene és a komáromiak ellen, mert Oláh Miklós sellyei, galgóci és szenci jövedelmeit állandóan lefoglalják.¹⁰⁰

Reformációpártolásának legfőbb bizonyítéka azonban az, hogy a komáromi katonaság számára lutheránus papokat hívott szolgálatra. Előbb a „nyakas” Lukács presbitert, majd annak kényszerű távozása után Huszár Gált.

Paksy 1562. október első napjaiban halt meg. Felesége, Csúzy Sára azonnal Ferdinánd királyhoz fordult a maga és gyermekei védelme érdekében. A király október 11-én kapta kézhez az özvegy levelét, s október 30-án válaszában biztosította őt jóakarataról.¹⁰¹ Október 14-én a hadügyek élén álló Károly főherceg írja Ferdinánd királynak, hogy amíg megfelelő kapitányt nem találnak, Nagy Istvánra (Neidt Istvan) bizzák a vezetést. Jakosith Ferenc győri vicekapitány dátum nélküli levélben megpályázta a tisztséget. November 13-án Károly főherceg alkalmas személyeket javasolt a tisztségre a királynak, megírva azt is, hogy a vár parancsnokává magyart kell kinevezni, aki egyúttal a komáromi főispáni tiszteletet is betölti. Alkalmas személyeknek tartja Tahy Ferencet, Pethő Jánost, Dersffy Istvánt, Mágócsi Gáspárt, Forgách Simont és Horváth Bertalant, de megjegyzi, hogy ez utóbbit kár lenne Léváról elmozdítani.¹⁰²

A tisztség betöltése lassan ment, mert 1563 februárjában még mindig Nagy István a magyarok ideiglenes parancsnoka Komáromban.

⁹⁶ Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Stephanus Kaprinay Coll. Misc. B. Tom. XXVIII. 304—305.

⁹⁷ StaW 93. j. a. nr. 391. 1559—1561. fol. 143ab. Wien 1560. máj. 10. — OL E 21. Ben. Res. Reg. 1560. ápr. 22.

⁹⁸ EtE V. 60, 236.

⁹⁹ EsztPrELt AEV Oláh Miklós vizitációs iratai. 1554. dec. 5. „Citatio contra occupatores decimarum peremptorum.”

¹⁰⁰ Magy. Kam. Lt. Ben. Res. Reg. 1560.

¹⁰¹ Staw Hung. Fasc. 86. Frankfurt 1563. okt. 30.

¹⁰² Uo. Enns 1562. okt. 14.

Amikor Huszár Gál Oláh érsek 1562. augusztus 18-i parancsa után kénytelen volt Nagyszombatot elhagyni és Komáromba ment, bizonyára ismerte már az őt meghívó Paksy János főkapitányt Győrből. Ajánlhatták rangos pártfogói, és közreműködhettek a nagyszombati és komáromi lutheránusok is. Katonalelkész-ként egy esztendőre szóló szerződéssel alkalmazhatták, s a kor szokása szerint esztendeje letele előtt nem távozhatott. Ez volt problémája kassai első meghívása idején Magyaróváron is. Takáts Sándor említi egy példát: „A körmendi őrség írja 1613. november 25-én: »Köztünk levő prédikátor, Dániel uram, . . . esztendeje eltelvén, búcsúzik s közülünk el akar menni, holott mi ökgyelme tanítását kedveljük s akarjuk köztünk való megmaradását.«” Nyilván nem ragaszkodtak a szerződéshez, ha papjuknak menekülnie kellett, mint Lukács presbiternek, vagy több esetben Huszár Gálnak is.

Prédikátorukat a naszádosok tartották el, évi fizetésük volt (annuum sallarrium). „A szegénység e századában nem sok kellett egy-egy tanító tartására. Tudjuk, a katonai papok csak közemberi fizetést kaptak” — írja Takáts Sándor.¹⁰³ Ez az összeg a magyaroknak havi 2 forint, a németeknek havi 3 forint volt. Huszár Gál a katonaságtól Magyaróváron évi 25 forintot kapott. Ehhez járult a kótyavetyén részére kiszakított juttatás, a nemesektől szolgálataiért kapott ajándék, a lelkész nélküli gyülekezetek ellátásáért juttatott tized. Komáromban a katonaságtól talán ennél többet kaphatott, mert zsoldjukat Ausztria fizette.

Komáromban nem volt állandó lakása, többnyire az ottani magyar tanító vendégszeretetét élvezte. Nidermayr írja: „a magyar tanító. . . aki egyúttal itteni esküdt írnok is, akinél a nevezett Gál nagyobbbrészt lakott”.¹⁰⁴ Bizonyára mások vendégszeretetét is igénybe kellett vennie, családokét, nemesekét, környező falvakét, ahol szolgált, amint ez a szórványokban ma is élő szokás. Családja rokonok vagy pártfogók oltalma alatt Nagyszombatban maradt, ahová Komáromból később ő is visszamenekült.

A szállásadójáról szóló híradás szerint Komáromban már 1562 előtt volt városi iskola, s tanítója az írnoki tisztelet is ellátó városi alkalmazott volt. Nyilván lutheránus meggyőződéséből folyóan vállalta a megszokottól eltérő feladatot. Rendes körülmények között ugyanis a tanító kapott szállást és ellátást a lelkész házában és asztalánál. Itt fordítva volt.

Huszár Gál gyülekezetének tagjai elsősorban a naszádosok és a hozzájuk tartozó huszárok voltak. Szálláshelyük a város volt, ahol sokan letelepedtek, házat vásároltak, családot alapítottak, polgárjogot nyertek. A magyar naszádosok papja tehát nem kaszárnyalelkész volt, mint Tiburcius, a német káplán. Szinte polgári jellegű gyülekezete volt a katonák között is, családapákkal, asszonyokkal, gyermekekkel. A gyakran polgárjogot szerzett, megtelepedett katonaság csaknem polgá-

¹⁰³ TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve I. 6—7.

¹⁰⁴ L. 79. j.

rőrség képét mutatta.¹⁰⁵ Ezért erkölcsileg is magasabb fokon álltak, mint az idegenből ideszakadt, gyökértelen és otthontalan német katonaság. Rajtuk kívül Huszár Gál — ugyanúgy, mint Magyaróváron — szolgált a Komáromhoz tartozó környékbéli falvakban és a nemesek otthonaiban is.

FRÁTER GÁSPÁR KUDARCA

Huszár Gál körülbelül két hónapig működött zavartalanul Komáromban. Pak-sy halála után, október második felében Oláh érsek harmadszor is elküldte a városba és a katonasághoz Fráter Gáspárt. A komáromiak akkor már nem fogadták a „legemberségesebben és legjámborabban” a hozzájuk küldött dominikánus frátert. Huszár Gál tájékoztathatta híveit a Somogyi Péter letartóztatásában játszott szerepéről, ami ellenszenvet váltott ki a reformáció követőiből.

Thury Etele azt írja: „Tóth Sámuel emlékezetben hagyta, hogy »Gáspár ferenc-rendű pátert a révkomáromi asszonyok, Huszár Gálnak a város piacán tartott egy elragadó prédikációja után a plébániából kiűzték s azután a városból elkergették.«”¹⁰⁶ Közlése után megjegyzi: „A becses és értékes jegyzetek Onody Zsigmond birtokában vannak.” A forrás bizonyára Oláh Miklós ismertető levele. Fráter Gáspár ferenc-rendinek minősítése pedig az „Ordinis Praedicatorum” félreértésén alapul, amely „dominikánus”-t jelent. Az elbeszélte eseménynek, s az Ónody-féle jegyzeteknek többévi kutatás után sem bukkantam nyomára. Nem ismeretlen Thury Etele és Ónody Zsigmond könnyed forráskezelése, de ismerve a disputációk kimenetelét, ilyesféle eset megtörténte nem elképzelhetetlen.

Oláh érsek Fráter Gáspár tájékoztatása alapján 1562. október 31-én azonnal írt Ferdinánd királynak, s kérte Huszár Gál Komáromból való eltávolítását: „Most azonban, hogy nevezett Gál eretnek és szakramentárius oda érkezett — amint hallom — ismét eltvelyítette őket.” E levélnek nem jutottam nyomára, azonban maga Oláh Miklós említi 1563. január 17-én kelt újabb levelében: „Ha nem csalódom, az elmúlt október utolsó napján írtam Szent Felségednek egy bizonyos Gál nevű eretnekről, szakramentárius és igen gonosz, lázadó és zavargást keltő, és sok egyéb elítélt tévtanhoz ragaszkodó emberről. Most megküldöm Szent Felségednek annak a levélnek másolatát »A« jelzet alatt. Erre a mai napig semmiféle választ nem kaptam, úgy vélem azért, mert azt a levelemet vagy elfogták, vagy sürgősebb elfoglaltsága miatt nem terjesztették Szent Felséged elé.”

¹⁰⁵ TAKÁTS Sándor 51. j. alatti műve II. 90.

¹⁰⁶ THURY Etele, A révkomáromi ev. ref. egyház múltja, Ónody Zsigmond lelkész úr adatainak feldolgozásával, in Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1887. 271. Hivatkozik ÓNODY Zsigmond cikkére: A néhai somorjai ev. ref. superintendentiára vonatkozó egyháztörténeti vázlatok, Dunántúli Protestáns Közlöny in DtProtK 1886. júniusi szám. ÓNODY — mint írja, adatait ref. és kat. püspököktől, világiaktól, gróf Zichy Vladimirtól kapta. THURY Etele megjegyzi: „Ónody Zsigmond kszentpéteri lelkész úr szíves közléséből, a szentpéteri anyakönyvből.” A kajászószentpéteri, ma kajászói anyakönyvben még hasonló adat sem található, az irattárban sem.

Az érsek nemcsak a kassai lázongást juttatja a király eszébe, hanem szól Huszár Gál „eretnek, istentelen és zavart keltő prédikációiról is, amelyeket Komáromban tart”.

Míndez bizonyítja, hogy Fráter Gáspár restaurációs munkájával kudarcot vallott, ha talán nem is asszonyok üzték ki a városból.

Oláh feltételezi, hogy előző levelét elfoghatták. Valóban nem lehetetlen, hogy a bécsi kancellária reformációhoz húzó tisztviselői, kihasználva a király távollétét és elfoglaltságát, ugyanúgy elsüllyesztették az érsek levelét, mint Fráter Gáspár Meliushoz intézett leveleit.¹⁰⁷

Figyelemre méltó, hogy Huszár Gál ellen első ízben hangzik el a szakramentáriusság vádja. Élete és további munkássága ismeretében ezt alaptalannak tartjuk, de abban az időben és azok között a körülmények között hihetőnek látszott. Közismert lehetett 1560. évi énekeskönyve, amelyhez szándékán kívül egy szakramentárius úrvacsorai éneket csatoltak és a hírhedt Kálmáncsehi prima-rendjét. Debrecenből jött és a városnak helvét irányán kívül sok alaptalan vádaskodás ellen is állandóan küzdenie kellett. Meliusnak apologiát kellett írnia városa és hite védelmére.¹⁰⁸ Oláh érsek talán meg volt győződve arról, hogy aki onnét érkezik, csak szakramentárius lehet, de célszerűségből is illethette ezzel a váddal Huszár Gált. Az *Ágostai hitvallás* németországi elismerése óta egyre kevésbé lehetett a lutheránusok ellen hathatós intézkedéseket foganatosítani, de a magyar országgyűlések törvényei szerint is csak a szakramentáriusok és anabaptisták ellen kellett törvényes megtorlással élni.

OLÁH MIKLÓS ÚJABB INTÉZKEDÉSEI

Fráter Gáspáron kívül mások is küldtek feljelentőleveleket Huszár Gál ellen. Ezért írta az érsek 1563. január 17-i újabb levelét Ferdinánd királynak: „... midőn napról napra több és több levél érkezett hozzám sok jó és jámbor embertől ugyanennek a szakramentárius Gálnak eretnek, istentelen és zavart keltő prédikációiról, amelyeket Komáromban tart és mindkét nembeli sok katolikust a saját eretnekségébe belevon, sőt — amint nekem jelentették — mintegy belekényszerít, lelkipásztori kötelességemnél fogva és a legjobb és leghatalmasabb Isten szent vallása iránti kegyeletből, s lelkiismeretemtől is vezérelve nem tarthattam vissza magamat attól, hogy ilyen levelet, mint amilyen a »B« jelzet alatti, ne küldjek a naszádosok kapitányurának, s a várnagynak és Szent Felséged Komárom városa bírójának és esküdtejének, kérve, buzdítva és követelve, hogy ne tartsák maguk között azt az eretneket. Úgy vélem azonban, hogy ez a levellem számukra csekély jelentőségű lesz.”

Azt, hogy Oláh valóban próbálkozott a komáromiakkal, igazolja Nidermayr 1563. február 8-án kelt levele, amelyet Károly főherceghez intézett Grazba: „az

¹⁰⁷ L. 78. j.

¹⁰⁸ MELIUS, Apologia et abstersio... RMNy I. 199/2.

esztergomi püspök január 9-én írást küldött ide az összes vajdákhoz, naszádosokhoz, a polgársághoz és hozzám, a várnagyhoz, azzal a tartalommal, hogy ők a nevezett Gál papot távolítsák el és utasítsák ki”.¹⁰⁹

A nyolc naszádosvajda és a naszádosok kapitánya Paksy halála után maróthi Nagy István volt, akinek későbbi magatartása bizonyítja, hogy Huszár Gál pártján volt. Ugyanígy Nidermayr, akit Oláh „provisor”-nak nevez, ő magát levelében „Schloss Hautmann”-nak és „Burggraf”-nak írja. Levele hangja és viselkedése szintén lutheránusnak mutatja. Azok voltak a bíró és az esküdtek is, akik gondoskodtak a templom fenntartásáról, lutheránus tanítót tartottak, aki esküdt városi írnok volt, s Huszár Gálnak nemcsak híve és barátja, hanem szállásadója is. Oláh Miklós tehát joggal írta, hogy levele számukra „csekély jelentőségű lesz”.

Valami azonban mégis történt az ügyben. Huszár Gál felajánlotta, hogy ír az érseknek, s hogy megtette, arról Nidermayr számol be Károly főhercegnek: „Middőn neki ezt az írást megmutatták (ti. Oláh Miklósnak a komáromiakhoz intézett levelét), felajánlotta, amint meg is történt, hogy nevezett ír az esztergomi püspök úrnak.” Nidermayr a levél tartalmáról is beszámol: „a legalázatosabban ír és kimentti magát, hogy addig, amíg magasabb felsőség nem jön az országba, hagyják békén”.¹¹⁰

Nidermayr összefoglalásából is ki lehet érezni bizonyos finom gúnyt. Huszár Gál nem tartotta illetékesnek Oláhot az intézkedésre, s erre figyelmeztette, ha alázatos hangnemben is. Ferdinánd Freyburgban, Miksa Augsburgban tartózkodott. Huszár Gál nyilván Miksa király visszatérésében bizakodott, aki pillanatnyilag fel volt mentve a magyar ügyek vitelétől. De Huszár Gál olyasmire is célozhatott, ami az 1559. évi pozsonyi országgyűlésen történt. A városok követei Oláh hatalmaskodásai ellen Miksa védelmét kérték, aki válaszában így nyugtatta meg őket: „Legyenek nyugodtak, nem mindig »az oláhnak« (dem wolochen) kedve szerint fognak menni a dolgok.”¹¹¹ S ahogyan Miksa megjegyzése bekerült a bártfai követ naplójába, széles körben elterjedhetett híre, Huszár Gálnak is tudomására juthatott. Reménykedett abban, hogy Miksa hatalomátvétele idején meg fog változni a helyzet. Oláh Miklós is ilyesfélét érezhetett, mert nem várta meg Miksa visszatérését, hanem Károly főherceghez fordult. Újabb feljelentőlevelet is kapott, s erről így számol be Ferdinánd királynak: „Legújabbán Desewffy János úr, Szent Felséged udvarmestere írt ilyen magyar nyelvű levelet, amelynek mását latin nyelvre fordítva, »C« jelzet alatt hasonlóképpen megküldtem Szentséges Császári Felségednek. Ezekből majd méltóztatik elképzelni, mennyi gonoszságot, kegyetlenséget és átkos istenkáromlást, s szörnyű gáztettet vitt véghez Krisztus Urunk és megszentelt szentségei ellen.”¹¹²

¹⁰⁹ L. 78. j. és 79. j.

¹¹⁰ L. 79. j. Az aláírás első helyen: „Martin Nidermayr Schloss Hautman”, a második helyen: „Hannsen Tatzgern Burggraf zu Comorn”.

¹¹¹ ZSILINSZKY I. 86.

¹¹² L. 78. j.

Desewffy János rhodusi lovag, a reformáció kérlelhetetlen ellensége, Oláh Miklós feltétlen híve, főszerepet játszott a Felvidék tisztogatásában. Ő volt a lázadás kivizsgálására Kassára küldött királyi biztosok egyike, akitől a kassaiak legjobban rettegetek. Ő eleveníthette fel a régi eseményeket, amelyekre Oláh érsek emlékezteti Ferdinánd királyt.

Siettette az ügy elintézését Miksa átmeneti távolléte. A német császárság elnyerése érdekében, hosszú és heves harc után vallási meggyőződésében térdre kényszerítették, de nem voltak bizonyosak abban, hogy az elnyert hatalom birtokában miként fog viselkedni. Ezért Bécsben és Magyarországon is távollétét használták fel az általános tisztogatásra. Az intézkedések tudta nélkül, háta mögött történtek, Ferdinánd király jóváhagyásával és beleegyezésével. Azon igyekeztek, hogy Miksa visszatérésekor a vallási kérdésben kész helyzetet találjon.

Oláh érsek nem várt a komáromiak intézkedésére, 1563. január 17-én levelet írt a magyar ügyek vitelével megbízott Károly főhercegnek Grazba. Ugyanakkor eljárása igazolására értesítette Ferdinánd királyt is: „Ez ügyben nem írhattam Őfelségének, a Római Birodalom és Csehország királyának, legkegyelmesebb uramnak (ti. Miksának), egyrészt Őfelsége távolléte miatt, másrészt, mivel Szent Felséged a magyar ügyek vitelét Fenséges Károly főhercegre, igen kedves fiára, nekem hasonlóképpen legkegyelmesebb uramra bízta. Ezért Őfelségének írtam (ti. Károly főhercegnek). Azonban nem akartam elmulasztani, hogy Szent Felségednek is, mint legkegyelmesebb uramnak, alázatosan ne írjak. Kinek mély alázattal könyörgök, kegyeskedjék a legjobb és leghatalmasabb Isten kedvéért idejében gondoskodni nevezett Gál szakramentárius eretneknek, ennek az igen gonosz embernek eltávolításáról és kiűzéséről, s azt parancsban kiadni, mert úgy vélem, hogy kezdetben kell megakadályozni. Később ugyanis az ilyen kis szikra nagy tűzvészé szokott fejlődni. Méltóztassék Szent Felségednek meggondolni, hogy ez a különböző helyeken kóborló igen rossz ember mennyi bajt okozott és különösen Kassán mekkora lázadást támasztott. Ne tűrje tehát Szent Felséged, hogy Komáromban is megismétlődhessék ugyanez a baj.”¹¹³

Oláh mindenképpen el akarta kerülni második levelének elsikkadását, ezért a külzetre nyomatékosan ráírta: „Ő Császári Felség saját kezébe!” A levelet Innsbruckba küldte, mellékelve 1562. október 31-én írt levele másolatát „A” jelzet alatt, a komáromiakhoz intézett felszólítását „B” jelzet alatt, s Desewffy János magyarul írt levelének latin fordítását „C” jelzet alatt. A küldemény érkezésekor Ferdinánd még nem volt Innsbruckban. 1563 januárjában Freyburgból indulva, Baselen, Schaffhausen, Konstanzon és Isnyen átutazva február 1-jén érkezett Innsbruckba. A levelet még aznap elébe terjesztették, s ő azonnal pontokba foglalva rávezettette intézkedését. Huszár Gálra vonatkozóan: „1. Meghagyja Fenséges Károly főhercegnek, hogy gondoskodjék annak nemcsak kiűzéséről, hanem elfogatásáról és megbüntetéséről is.” Bármilyen sürgősen terjesztették a király elé Oláh Miklós levelét, a válasz, s aláírása négy napot késlekedett, mert Ferdinánd és

¹¹³ Uo.

kísérete rendkívüli módon el volt foglalva. A király a tridenti zsinattal kapcsolatos tárgyalásoknak és a francia ügyeknek szentelte idejét, s házassági kérdések is foglalkoztatták, amelyek a Habsburg-politikában mindig fontos szerepet játszottak. A Ferdinánd rendelkezése szerint fogalmazott parancslevelet csak február 5-én küldték el Károly főhercegnek Grazba, az Oláh által jelzett „A—B—C” mellékletekkel együtt: „Fent írt levelek megküldettek Károly főhercegnek Grazba. 1563. febr. 5.”, amint az érsek levelére rávezették.

A rendelkezés elküldése húzódott, de még idejében történt, hogy Miksa ne szólhasson bele. Az összes többi ügyekkel vártak megérkezéséig. Ő ugyanis február 3-án, felesége és gyermekei Augsburgban hagyásával elindult atyjához a házassági, francia és tridenti zsinattal kapcsolatos kérdések megtárgyalására. Ezt az ügyet is elé kellett volna terjeszteni, de február 6-i érkezését megelőző napon elküldték Károly főhercegnek.

A főherceg a rendelkezést megkapta, de már Oláh Miklós levelének kézhezvétele után intézkedett. Január 22-én Huszár Gál elleni elfogató parancsot küldött Nidermayr komáromi várnagynak, aki válaszában igazolja a rendelkezés megérkezését: „Fenségednek egy Gál nevű rebellis papra vonatkozó, az elmúlt január 22-én hozzánk intézett kegyelmes parancsát a mai napon, február 8-án, alattvalói teljes tisztelettel kézhez vettük.”

Károly főherceg „sürgős” levele, amely a szokásos „Cito, cito, cito” utasítással volt ellátva, 18 nap alatt jutott el Komáromba, amikor az összes többi levél pár nap alatt érkezett. Ez a körülmény is mutatja, hogy Huszár Gál megszöktetésében a futárok és a komáromiak egyaránt közreműködtek.

Nidermayrnak valamiféle alkalmas mentséget kellett találnia, nehogy a főherceg parancsa kijátszására gondoljon. Oláh Miklós január 9-i levelét hozza fel mentségül: „Fenségednek alattvalói hűséggel azt jelentjük, hogy mi ezt a parancsot a legalázatosabban végrehajtottuk volna, de” . . . , s itt írja le Oláh érseknek a vajdákhoz, hozzá és a városhoz intézett levele tartalmát, Huszár Gálnak az érsekhez írt levelét, s azt, hogy vártak a magasabb felsőség intézkedésére. „De időközben, úgy látszik, ő, Gál megrettent, és e hónap ötödik napján, éjszaka elszökött innen.”

A dátumok azonban másról árulkodnak, mint amivel Nidermayr menteni igyekezik magát. Huszár Gál nyilván azonnal válaszolt Oláh érsek január 9-i levelére, nem túlságosan udvariasan, viszont 27 nappal később váratlanul megremült és éjjel elhagyta a várost. Nem Oláh érsek levele rettentette meg, hanem a február 8-án érkezett elfogatóparancs, amelyről pártfogói révén három nappal előbb értesült.

Nidermayr levelének záró szakasza rámutat Károly főherceg tapintatlan és következményekkel nem számoló intézkedésére. Nidermayr német volt és új ember. Kényes dolog lett volna számára a magyarok belső ügyeibe való beavatkozás. Erről azt írja Károly főhercegnek: „Nem akarjuk elhallgatni, hogy amennyiben ez a Gál ismét visszatérne ide, akit annak idején Ő Római Császári Felseége és Fenséged itteni parancsnoka, maga Paksy János úr alkalmazott, egyedül a magyaroknak prédikált és ellátását is köztük kapta, Fenséged kegyeskedjék megfontolni, hogy bajos nekünk ilyen prédikátort hatáságuk alól kivonni. Ez ugyanis az itteni

hadinép között nyugtalanságot keltene. Azért véleményünk szerint kívánatos, hogy Fenséged Nagy Istvánnak, aki az említett halála óta, mint helyettes parancsnok, a magyarok fölött hatalmat gyakorol, adjon parancsot, aki azután az ügyet ellenkezés nélkül, jobban el tudja intézni, mintha mi nyúlnánk közéjük.”¹¹⁴

Károly főherceg Grazban egy időben kapta meg Ferdinánd Innsbruckból küldött utasítását és Nidermayr komáromi várnagy jelentését, amely 8-9 nap alatt érkezett meg. A főherceg február 17-én újabb rendeletet küldött Komáromba Nagy Istvánnak, a naszádosok kapitányának, s ismételen meghagyta Nidermayr német kapitánynak és várnagynak is, hogy amennyiben Huszár Gál visszatérne, azonnal el kell fogniok, s újabb parancs érkezéséig fogolyként őrizniök.

Még aznap jelentést tesz Ferdinándnak is intézkedéseiről: „Miatán megkaptam Császári Felségednek folyó hó 7-én hozzám küldött levelét, készségesen tudomásul vettem, amiket meghagy egy bizonyos Gál szakramentáriusról. Szükségesnek tartottam azonban Császári Felségedet arról értesíteni, hogy az elmúlt napokban az esztergomi érsektől hasonló tartalmú levelet kaptam a nevezett Gálra vonatkozóan, és rögtön akkor elrendeltem Martin Nidermayrnek, a komáromi vár kapitányának, s ugyanezen vár várnagynak, hogy el kell őt fogniok. Hogy ők mit válaszoltak nekem, méltóztassék Császári Felséged a mellékelt sorokból kegyelmesen tudomásul venni. S bár gondolom, hogy ő, megrettenve a megfélemlítéstől, amelyet az esztergomi érsek leveléből kétségtelenül megértett, aligha fog arra a vidékre visszatérni, mégis, mivel az említett két férfiú célszerűbbnek vélte, hogy ezt az elfogatást Nagy Istvánra, a komáromi naszádosok kapitányára kell bízni, ennek a két másiknak ismételen meghagytam, hogy a nevezett Gált, akár újra ott található, vagy ha oda visszatérne, azonnal el kell fogatniok és fogolyként őrizniök, míg más parancsot nem kapnak. Ez az, amit szükségesnek tartottam Császári Felségednek jelenteni és megválaszolni.”¹¹⁵

Ferdinánd király február 25-én vette kézhez Károly főherceg jelentését, Nidermayr mellékelt levelével együtt. Miksa ez előtt két nappal tért vissza Augsburgba családjához, így ismét tájékozatlan maradt az egykori védenca elleni eljárásról, s annak kimeneteléről.

Huszár Gál ekkor már ismét Nagyszombatban volt, az érsek székhelyén.

ÚJRA NAGYSZOMBATBAN

Nidermayrnek Huszár Gál szökéséről írt jelentése tartalmaz egy figyelemre méltó tény: „Amikor Fenséged legkegyelmesebb parancsa hozzánk érkezett — írja —, rögtön abban az órában kihallgattuk a magyar tanítót, aki egyúttal itteni

¹¹⁴ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 329—330. Károly főherceg 1563. febr. 17-én Grazból Ferdinánd királynak Innsbruckba.

¹¹⁵ FRAKNÓI Vilmos, Huszár Gál Óvárt, Kassán és Komáromban, in Száz 1876. 35, nem figyelt fel arra, hogy Károly főherceg két ízben írt a komáromiaknak.

esküdt városi jegyző is — azon eskü erejénél fogva, amellyel a Római Császár Őfelségének és Fenségednek le van kötelezve —, hogy nevezett Gallus merre és hová ment; ő azt vallotta, hogy ez a Gallus előző este azt mondta neki, hogy írt a komája és igen jó barátja, hogy sietve jöjjön hozzá. Akkor ő, bár igen beteg volt, azzal a szándékkal, hogy egy üzletet kössön, (vagy: egy ügyet nyélbe üssön — willens ein geschäft zuthuen) erre azonnal eltávozott, de nem tudja hová.¹¹⁶

Ez a koma, keresztkoma és igen jó barát Bornemisza Péter lehetett, akinek éppen magyaróvári szóciuskodása idején született Huszár Gál kislánya, akit Wohniczky kapitány után Zakariásnak neveztek. Ő hívhatta Huszár Gált Nagyszombatba, mert neki is és Hoffhalternek is menekülniök kellett Bécsből. A sors iróniája, hogy éppen akkor kellett távozniok, amikor a reformáció helyzetének nyugvópontra jutását remélték. Hoffhalter még kinyomtatta a bécsi „Archigimnasium”-nak a visszatérő új császárt köszöntő szerencsekívánatait, s ez meg is jelent 1563 elején, de ez volt utolsó bécsi nyomtatványa.¹¹⁷ Feleségével, Katalinnal, fiával, Rudolfal, s ha még életben volt, leányával, Máriával együtt menekült Bornemisza segítségével Nagyszombatba. Hamarjában összeszedett néhány munkaeszközt és könyvdíszot, de nyomdáját is kénytelen volt Bécsben hagyni. Ez magyarázza, hogy mi lehetett az az ügy vagy üzlet, amit nyélbe kellett ütöniök. Alighanem Huszár Gál Debrecenben maradt nyomdája használatában kellett megegyezniök. Ez volt számára az egyetlen lehetőség, hogy nyomdához jusson és családjáról gondoskodjék. Debrecenben pedig üldözői elől menedéket talált. A nagyszombati találkozó után azonnal indult Debrecenbe, s Török Mihály nevének fedezete alatt megkezdte a nyomtatást Huszár Gál nyomdáján.

A találkozó másik résztvevője, Bornemisza Péter, pártfogójához, Balassi János zólyomi várkapitányhoz és a megye főispánjához ment Zólyomba, röviddel a megbeszélés után és nem csak 1564-ben. Schulek Tibor írja: „Minden valószínűség szerint Bornemisza Péter és Huszár Gál az a Socher Antal jezsuita által említett két »ministellus«, aki a »lutheranizmus és kálvinizmus fáklyáját bedobja Nagyszombatba, az egyik egy szomszéd várból, a másik a városon belül».”¹¹⁸ Ha Socher Antalnak már Schulek Tibor által sejtett évszámtevédesét korrigáljuk, a két „ministellus” nagyszombati működése valóban 1563-ra esik, s így Bornemisza Zólyomba menetelét is erre az évre kell tennünk. Ezt igazolja Bornemisza saját

¹¹⁶ L. 79. j.

¹¹⁷ MAYER I. 86.

¹¹⁸ SOCHERUS, Antonius, Historia Prov. Austriae Societatis Jesu. Pars. I. Vienna 1740. 89. „Incendii communis aliquae etiam in hanc Urben scintillae pervaserant: ministellorum duorum uno in propinqua arce, altero intra civitatis ipsius muros Lutherani, et Calviniani furoris faces jactantibus.” Az esemény az 1561. évnél szerepel. SCHULEK Tibor 65—66. lapon írja: „Az 1561-es évszámmal azonban bizonyára téved, mert Huszár Gál közben Kassán, Debrecenben és Komáromban jár, Bornemisza pedig még egyelőre diák.” SOCHER egy másik esemény leírásánál ugyancsak két évet téved. Seidel 1569-ben vált ki a rendből, s Miksa király ez év október 22-én kelt leiratában engedélyezte Pozsonyban maradását, s nem 1567-ben, mint SOCHER írja. LUKÁCS—POLGÁR 26. j. alatti műve I. 358.

feljegyzése, amely szerint a császár Zólyomból Bécsbe idézte színe elé. A feljegyzés margójára az 1564. évszámot írta. Az elhangzott vádak is hosszabb időt és tartóssabb munkálkodást feltételeznek: oltárt rontott, eretnek, észvesztő, megházásodott, nem tőlük vette fel a papságot, az úrvacsorát kenyérrel szolgáltatja.¹¹⁹ Bornemisza Zólyomból be-bejárt Nagyszombatba, ura ottani házába, s ott „szakramentárius módon” kenyérrel szolgáltatta az úrvacsorát, s ezzel még a jezsuitákat is megtévesztette hitvallási állásfoglalását illetően. Bornemiszának azonban Miksa előtt nem volt nehéz tisztáznia magát a vád alól.

Házassága is erre az időre eshetett Poltári Soós Jánosnak, Balassi János zólyomi viceispánjának és kapitányának testvérével.¹²⁰ Ez lehetett első házassága, mert nem feltételezhető, hogy bécsi kancelláriai, deáki szolgálatát nős emberként végezte volna.

Huszár Gál a találkozó után, pártfogók oltalma alatt családjánál maradt Nagyszombatban. A város tanácsa, Balassi János és az 1553-ban exkommunikált felesége, Sulyok Anna nyíltan támogatták a reformáció papjait. Paniti János és Sántha Pál városi kapitány is újból oltalmukba vették. A pestisjárvány is elterelte róla a figyelmet. A jezsuiták a szokásos november eleji kezdettel megnyitották ugyan az iskolát, de miután három tanár és több diák áldozatul esett a járválynak, ismét becsukták.¹²¹

Huszár Gál és Bornemisza Péter munkálkodásáról Oláh érsek későbbi, 1564. augusztus 23-i elűzési parancsa tájékoztat. A városba bevitt „idegen papok”-ról (externos sacerdotés) ír, akik „magánházakban tanítanak, vallásos összejöveteleket tartanak, házasságokat kötnek, Isten egyháza elleni dolgokat cselekszenek, összefognak a helyes szokások ellen, az érsek és a törvényes hatalmú és jogú paróchusok ellen”.¹²² Nagyszombat környékén is végezheték szolgálatukat, mert a Dudith András által szerkesztett, Miksa királlyal aláíratott rendelet „efféle csavargó” és „kóborló” papokként említi őket.¹²³

A pestisen kívül a polgárok összetartásának, a római egyház zűrzavarainak, s az országos helyzet alakulásának köszönhető, hogy Huszár Gál kilenc nap híján két esztendeig végezhetette viszonylag zavartalan munkáját a városban.

¹¹⁹ SCHULEK Tibor 29.

¹²⁰ SCHULEK Tibor 59. — NEMESKÜRTY István, Bornemisza Péter az ember és író. Budapest 1959. 75, 80, azért tekinti ezt Bornemisza második házasságának, mert Kassára meneteléről írt megjegyzését úgy magyarázza, hogy saját feleségével és fiával ment, s nem Huszár Gál családjával.

¹²¹ MESZLÉNYI Antal, A magyar jezsuiták a XVI. században. Budapest 1931. 76.

¹²² OAT Eccl. Haeretica. Oláh Miklós Pozsonyból Nagyszombatba. 1564. aug. 23.

¹²³ Uo. Miksa király rendelete Dudith András ellenjegyzésével, 1563. jan. 28. — Közli STELCZER 15. j. alatti mű 112. és Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1973. 414—416.

Az 1563—1564. évek országos viszonylatban és egyházi szempontból is döntő jelentőségűek voltak. Ferdinánd király már évek óta készítgette Miksa fia trónutódlását. Német és cseh királlyá koronázása után sürgössé vált magyar királlyá koronázása. A többször meghirdetett, majd Nádasdy Tamás nádor halála és a pestis miatt elhalasztott országgyűlést Ferdinánd végre 1563. augusztus 20-ra összehívta Pozsonyba. Szinte az egész ország a városba özönlött, sokan a falakon kívül sátrakban tanyáztak. Mátyás király óta nem volt ilyen nagy létszámú és fényes országgyűlés.

Ezt a megbolydult állapotot sokan felhasználták zavaros ügyeik rendezésére. A Debrecenbe menekült Hoffhalter is visszatért Bécsbe, hogy lefoglalt nyomdája egy részének birtokába jusson, ami meg is történt.¹²⁴ Nagyszombatból is Pozsonyba ment minden hatalmasság. Petrus Illicinus egy helyre volt szállásolva Huszár Gál pártfogójával, Paniti Jánossal, s ebből az együttlakásból Illicinusnak később kellemtelensége is lett.¹²⁵

A koronázás szeptember 8-án, némi botránnyal meg is történt. Ez Oláh érseket és a római egyház vezetőit elkeserítette, de a reformáció híveiben reménységet keltett. Mikor az érsek az eskü szövegében ahhoz a részhez ért, ahol Szűz Máriára és a szentekre kellett esküdni, Miksa ezt elhallgatta és az „evangélium” szót mondta. A megütköző érsekre rákiáltott: „Pergite! (Folytasd!)” Ennek híre a határokon túl is elterjedt. Még az 1572. évi koronázáskor Rudolf fiát is rá akarta venni, hogy az úrvacsorát két szín alatt vegye, s Szűz Mária és a szentek helyett ő is az evangéliumra esküdjék. Fia azonban ellenállt apja kívánságának.

A koronázó országgyűlés a protestánsok ellen hozott egy végrehajthatatlan törvényt. A rendek a XXXII. törvénycikkben felkérték a királyt, hogy azokat a kapitányait, felügyelőit és katonáit, akik istentelen tudományuk miatt máshonnan elűzött eretnek prédikátorokat magukhoz vesznek, s a várakban a királyi birtokon oltalmaznak, fossa meg hivataluktól.¹²⁶

A magyar ügyeket Károly főhercegtől ismét Miksa vette át. Ferdinánd király sokat betegeskedett, s 1564. április 21-én a hatalmat végleg Miksa fiára ruházta, s ettől kezdve őt urának szólította. Még gyóntatója sem nevezhette őt többé királynak. Június 25-én meghalt. Dobronoki, a jezsuiták történetírója, az eretnekség elterjedésének okairól szólva siratja el: „Az okok között az első és legfőbb az volt (prima ac palmaris ea fuit), hogy az 1564. évben, mégpedig Szent Jakab ünnepén, Ferdinánd Császár, a Társaság legszeretőbb atyja, Bécsben életét bevégezte, és fia, Miksa, aki a császárságban és a királyságban egyaránt utódává lett Magyarországon, Ausztriában, Csehországban és az Ausztria joghatóságának alávetett egyéb

¹²⁴ L. „A nyomda sorsa” c. fejezetet.

¹²⁵ KOLLÁNYI 29. j. alatti műve 248. — Eszt. Kápt. Orsz. Lt. Capsa 26. Fasc. 12. nr. 2. Kollányi a nevet tévesen olvasta.

¹²⁶ ZSILINSZKY I. 100, 103, 158—159.

tartományokban is, nem csupán a Társaságot, de az egész egyházi rendet is erősen kezdte megingatni, az eretnekekkel szemben való köteles védelmezés helyett. Mindenütt visszafoglaltatta a világi férfiak által elfoglalt egyházi javakat a fiscussal, de mivel a kincstár gondnokai eretnekek voltak, nagy összegekért ugyanazokra az eretnekekre ráírták. Hihetetlen még csak kimondani is, milyen óriási mértékben előrenyomult a lutheránus és a kálvini eretnecség Miksa életében...¹²⁷ Itt a javítás nélküli tiszta kéziratban 12 sor, majd később még 4 sor vastagon kihúzva. Mintha Miksa király lebecsülésében nem tudott volna tollának urává lenni, s később, meggondolva húzta ki a talán felségsértést is jelentő jellemzést.

Oláh Miklós újabb és újabb vallásügyi törvények kiharcolásával arra törekedett, hogy ezek adminisztratív hatalmat biztosítsanak neki, s világi fórumok helyett maga alkalmazhassa a „brachium saeculare”-t. Főként Miksa állásfoglalása miatt vált ez a katolikus egyház égető kérdésévé.

Miksa uralkodása alatt megváltozott a helyzet. Ferdinándban még volt jóindulat a magyarság iránt, hallgatott magyar tanácsosaira, Miksa nem szerette a magyarokat. Ferdinánd még hálás volt szeretett testvére, Mária királynő nagy tudású és hűséges titkárának, Oláh Miklósnak, aki neki is megbízható embere volt, s politikájukban is azonos alapelveket vallottak. Miksa gyűlölte Oláh érseket, s uralma alatt a világi hatalmat és az egyházi vezetést összekötő kapocs meglazult. Nem lett többé korlátlan kiszolgálója az egyházi érdekeknek, sőt a reformáció lutheri irányának működését is bizonyos mértékben tudomásul vette és eltűrte. Képviselőit nyugalomra intette, néha eljárt ellenük, de gyakran nyújtott védelmet számukra. Például az *Ágostai hitvallást* valló bányavárosok papjainak. Büntetés nélkül munkálkodhatott Bornemisza Péter is, amikor a szakramentáriusság vádja alól tisztázta magát. Még az országgyűlésen sem esett bántódása, bár nem mindenben Miksa tetszésének megfelelően viselkedett. Később Huszár Gál ellen sem járt el olyan keményen, mint atyja tette volna.

Nemcsak a politikai, hanem a nagyszombati egyházi élet is mozgalmas volt. A káptalan, s főleg Telegdi Miklós hadilábon álltak a jezsuitákkal, s az ellenségeskedés a polgárokat is botránkoztatva.

Az első nyilvános botrány Petrus Illicinus szentszéki ügyész körül robbant ki. Kollányi írja róla, hogy amikor a jezsuiták átvették az iskolát, lektori tisztéről le kellett mondanía, s szentszéki ügyésszé lett, „elhatalmasodott rajta legnagyobb hibája, a bírvágy... Hogy jövedelmét gyarapítsa, nem riadt vissza még a hivatalos állásával való visszaéléstől sem.” Az Esztergomi Káptalan Országos Levéltárában a perek egész sora található, amelyeket Illicinus ellen anyagi ügyekkel való visszaélések miatt indítottak. 1563-ban ő perelte be Báthory András országbíró a szatmári főesperesség és a gyulafehérvári kanonokság után őt megillető quarták ügyében. A perben ellenfeleit sértegette, mocskolta. Az országbíró ellenperrel élt, s vagy két esztendeig folyt az eljárás.¹²⁸ Közben a Szentszék előtt is folyt Illicinus ellen anyagi

¹²⁷ Egyetemi Könyvtár. Coll. Heveness. Dobronoki kézirat 33.

¹²⁸ KOLLÁNYI 29. j. alatti műve 247—248. — Eszt. Kápt. Orsz. Lt. Capsa 14. Fasc. 7. nr. 25.

visszaélések miatt az eljárás. Jó néhány nemes és polgári tanú is vallott az ügyben eskü alatt. 1563. december 15-én Paniti János azt vallotta, hogy midőn a legutóbbi pozsonyi országgyűlés idején együtt lakott Illicinussal, megkérdezte tőle, hogy mint áll Bánffy György és Dóczy Magdolna házassági ügye. Illicinus azt válaszolta, hogy nem valami rosszul, de Bánffy aligha fog a pereskedéssel járó tetemes költségekől szabadulni. Ha azonban mindkét fél hajlandó neki 60 forintot adni, könnyűszerrel ki tudná eszközölni, hogy a pápa feloldja őket az egymás iránti kötelezettség alól, s mindkét fél újból házasságot köthet.¹²⁹

Illicinust felmentették szentszéki ügyészi tiszte alól, s helyébe Johannes Miliciensis esztergomi kanonokot helyezték. Életmódjával már nógrádi főesperesként is ellenszenvet hívott ki maga ellen. 1566. január 25-én nyitrai főesperességi és szentszéki kinevezésekor javulást ígért: „... mindazt a rosszat, amit eddig elkövettem, szánom és bánom, és szabad elhatározásomból fogadom, hogy életemet, erkölcsömet megjavítom, az isteni tiszteletet el nem hanyagolom, borral nem fogok élni, sem a tisztátalanság bűnének, sem egyéb vétkeknek, amelyek bennem a papi méltóságot meggyaláznák, nem fogok hódolni, hanem minden igyekezetemmel azon leszek, hogy példás élettemmel az Isten dicsőségének és az egyház javának előmozdításához hozzájárulhassak. Ha pedig másként cselekedném, úgy főpásztornak jogában álland minden törvényes eljárás mellőzésével egyszerűen a legközelebbi úton megbüntetni és javadalmaitól megfosztani.” Fogadalmát öt kano-noktársa tanúként aláírta.¹³⁰

Még 1564. február 28-án kapott megbízást, hogy a városban levő eretnekeket kikutassa és feljelentsen. Ugyanis a városban némelyek, megvetvén az egyház parochiális rendjét, más helyekre és főleg más papokhoz, mégpedig eretnekekhez mennek házasságot kötni, s az egyház rendelkezése ellenére nagybőjtben nüst ettek.¹³¹

Oláh érsek 1564. április 23-ra összehívta a negyedik nagyszombati zsinatot, s huzamosabb időt töltött a városban, mert május 14-én még onnan keltez levelet. Ekkor nevezhette ki Telegdi Miklóst plébánossá és hitszónokká Valentinus de Nagy Komár helyett. Huszár Gál erre az időre alighanem elhagyta a várost. Ebben az időben tört ki a viszály a magyar, a német és a tót ajkú katolikusok között, de ezt sikerült elsimítani. A zsinaton egyre kevesebben jelentek meg az idézettek közül. Távol maradtak a bányavárosi lelkészek is. Tudjuk, hogy ilyen esetben a lelkész alkalmazóját záros határidőn belül, exkommunikáció terhe alatt kötelezték, hogy jelenjék meg, vagy papját küldje be vizsgálatra. Balassi János officíalisa már 1562-ben is szerepelt a megidézettek között, plébánosa visszatartása miatt.¹³² Bornemisza most sem jelent meg a zsinaton, azért az érsek Zólyomból Bécsbe idéztette a császár elé. Sok zaklatásnak volt kitéve, de sikerült tisztáznia magát.¹³³

¹²⁹ L. 125. j.

¹³⁰ KOLLÁNYI 29. j. alatti műve 170. — Eszt. Kápt. Orsz. Lt. Capsa 30. fasc. 7. nr. 10.

¹³¹ EsztPrELt Nyasy Demeter vicarius szentszéki jegyzőkönyve. Protocollum Sedis Strigoniensis 1525—1564.

¹³² EsztPrELt AEV Oláh érsek vizitációs iratai 1562.

¹³³ SCHULEK Tibor 29—31.

Huszár Gál visszatért a városba, s Oláh érsek jelentést kapott, alighanem a szentszéki ügyésztől, vizsgálata eredményéről. 1564. augusztus 23-án intézi azt a levelet Nagyszombat bíráihoz, esküdteihez és polgáraihoz, amelyből már idéztük a reformátor tevékenységéről szóló részletet: „Tudomást szereztünk arról, hogy miután töledek eltávoztunk, közületek némelyek idegen papokat vittek be...nem gondoljuk, hogy most hirtelen megfélemlítettetek volna azokról, amelyeket a boldog és szent emlékü Ferdinánd császár, a mi legkegyelmesebb urunk hagyott meg nektek, sőt mi magunk is a magunk nevében Krisztus köztetek és másutt levő nyáját gondviselve, eléggé bőségesen és ünnepélyesen intettünk: ne vezettessetek félre némely magányosoknak merészségétől és vakmerőségétől, s ne hagyjátok akár a ti békességeteket, akár a katolikus vallás rangját lerombolni. Akik ugyanis ilyenek, azonkívül, hogy ipso facto kiközösítés alá esnek, semmiképpen sem barátaik államunk üdvének és békességének. Egyben ezért atyailag buzdítunk titeket, és meghagyjuk, nem kevésbé rendes hatalmunknál fogva megparancsoljuk nektek, hogy az efféle újítókat és vakmerőket kevélységükben zabolázzátok meg, viseljetekek gondot arra, nehogy a vallási kultusz, vagy maga a vallás azok által leromboltassék, inkább legyen békesség és nyugalom.”¹³⁴

Az érsek levelében azzal is vádolja őket, hogy „összefognak... törvényes hatalmú és jogú paróchusaik ellen”. A paróchus abban az esztendőben az akkoriban kinevezett Telegdi Miklós volt, aki szintén panaszkodott az eretnekek ellen. Azonban éppen ő volt az, aki nemhogy segített volna helyreállítani az érsek által remélt „békességet és nyugalmat”, hanem olyan botrányt robbantott ki a városban, amely csak elősegítette a reformáció térhódítását. A plébánosság és a magyar hitszónoki tiszttel mellett az iskolában is tanított. Az őszi iskolakezdet után több nagyszombati polgár keresetet indított ellene. Az ügy annyira súlyos volt, hogy a király elé terjesztették. A nagyszombati tanácsnál panaszt tett Wolfgang Elbl, Caspar Elbl gyermeke. Caspar Elbl Bécsből került Nagyszombatba, s fia tanítójául Telegdit ajánlották, aki azonban kegyetlenül elbánt a gyermekkel. Valami csíny miatt magához hívatta, letérdepeltette, megkötözte, szájába bort töltött, s annyira megkínozta, hogy vére csordult. A kezei közül kiszabadult ifjú Nowák Miklós kanonokhoz, a tót hitszónokhoz futott, s elpanaszolta sérelmét. Nowák kérdőre vonta Telegdit, de ez távozása után újra megkínozta a fiút, aki ezután a városi tanácsnak jelentette az esetet, panaszt téve mestere kegyetlensége miatt, amelyet nem egyedül vele szemben követett el. Egy özvegyasszony fia is panaszkodott Velikei (Velikinus) György kanonoknak. Wolfgang Elbl ügyének kivizsgálására a tanács három választott tagot küldött ki. Telegdit, aki addig a jezsuitákkal együtt tanított, elbocsátották az iskolából.¹³⁵

Oláh érsek féltve intette a nagyszombati tanácsot és polgárokat, nehogy a reformátorok munkája nyomán „a vallás leromboltassék”, s közben a rombolás

¹³⁴ OAT Eccl. Haeretica. Oláh érsek Nagyszombat bíráihoz, esküdteihez és polgáraihoz Bécsből 1564. aug. 23.

¹³⁵ BOTH Ferenc, Telegdi Miklós élete és művei. Szeged 1899. 28, 41.

belülről folyt, nem titokban, a falak között, hanem a város szeme láttára, tanúk sokaságának felvonultatásával. A reformáció hódító terjedésének még egy szilárd hitbéli és erkölcsi alapon álló római egyház is nehezen vethetett volna gátat, de egy olyan egyház, amely társadalmi berendezkedésével, vagyoni, hatalmi helyzetével a feltörő világi értelmiségnek útjában állt, s erkölcsi süllyedésével is ellenszenvet keltett, nem állhatott ellent a feltörő új szellemi és társadalmi erőknek. A reformátorok pedig, különösen, amíg az erkölcsileg magasabbrendűt képviselték, ha rangos patrónusok oltalmát élvezték is, a nép oldalán álltak.

Joggal írja Bornemisza Péter: „Telegdi Miklós, ki nagy Prépost, es fő Praedicatoroc az Pispeknec, soc setetseget hordozta őis a Santannac, Kinec okossága, nyelue, tanusaga, vigyazasa nem kitsiny, de houa nagyobb, annyiuat poklab. Mert az ördög Paradiczombannis az kigyot azert valaszta, Mert az okosb vala az töb allatoknal. Es vgy mint köztök nagy tiztet érdemlet volna. De az WR czuda keppen állot ellene. Kiröl Arotis Peter, Doctor Juris, Proicator leuen, soc dolgokat beszellelt, mint forgot igye az Czaszar es az egez orszag előt. Midőn az Szombatiac vadolnac Sodomitasaagaert is, es egyeb dolgaiértis, kiket nem illic elő szamlalnom, kibe Istenec czuda iteletiből eset: Hogy mig az ő maga tiztesseget őltalmazna, addig az Isten igieie bekesseguel hirdettetnec.”¹³⁶

Fontosabb esemény is történt, amely a reformáció híveinek működését elősegítette, s az ellenük való eljárást nehezítette, hiszen egy addig döntő választótanban mosta el a határt köztük és a római katolikusok között. Ferdinánd király a tridenti zsinattal mindenképpen el akarta fogadtatni reformjavaslatait: a coelibatus megszüntetését és a kehely használatát. Követei, Dudith András és Kolozsvári János ennek érdekében fáradoztak, s nem kis ellenállásba ütköztek. A kehely használatát végül IV. Pius pápa biztosította a Német Birodalom, Magyarország és Csehország részére. A pápa különleges engedélye még Oláh érsek nagyszombati tartózkodása idején, 1560. május 10-én érkezett Bécsbe. Ferdinánd ezt nagy diplomáciai sikernek tartotta, s június 10-én a bécsi Szent István-templomban, a nép nagy ujjongására, ünnepélyesen kihirdette Julius Urbanus gurki püspökkel, aki két szín alatt szolgáltatta ki a misét.¹³⁷ Oláh Miklós tudta, hogy a reformáció irányában tett legkisebb engedmény is csak arra alkalmas, hogy a protestánsok nyíltabban léphessenek fel, ezért bevezetését nem engedélyezte. A pozsonyiak ezt nem akarták tudomásul venni, s Miksa királytól kértek és kaptak engedélyt 1564. szeptember 2-án, hogy az úrvacsorát két szín alatt szolgáltatthassák ki.¹³⁸

Székhelyén azonban az érsek semmiképpen nem akarta megengedni a kehely használatát laikusok számára. A nagyszombatiak ebbe nem nyugodtak bele, s harcot kezdtek. Az érsek 1564. augusztus 23-án Huszár Gál ellen kiadott parancsát sem hajtották végre. A bíró és a tanács Zsámboky Jánost kérte fel a közbenjárásra.

¹³⁶ ÖK 178.

¹³⁷ SCHULEK Tibor 31.

¹³⁸ RIBINI, Ioannes, Memorabilia ecclesiae augustanae confessionis in regno Hungariae . . . Tom. I. Posonii 1787. 197—199.

Szeptember 6-án levelet intéztek hozzá Bécsbe, csatolva kívánságaikról bizonyos „artikulusokat”. Zsámboky tárgyalt Zacharias Delfino pápai nunciussal és a gurki püspökkel, sajnálatát fejezte ki, hogy a nagyszombatiak nem tudtak megegyezni Oláh érsekkel, ígérte támogatását és mérsékletet tanácsolt a bírónak és a tanácsnak.

Anton Vantuch az „artikulusok” kifejezés alapján feltételezhetőnek tartja, hogy a nagyszombatiaknak lehetett egy külön hitvallásuk, a *Confessio Pentapolitana*, *Heptapolitana* és *Scepusianahoz* hasonlóan.¹³⁹ Zsámboky leveléből azonban az tűnik ki, hogy nem hitvallásról, hanem a tridenti zsinat reformengedményeinek bevezetéséről volt szó, talán némi külön kívánságokkal megtoldva. Ezt bizonyítja Miksa király intézkedése is, aki nem valamiféle hitvallást hagyott jóvá, hanem „kegyesen és szigorúan megintette” az érseket, amiért akadályozza a vallás reformálását, s 1564 decemberében engedélyezte a nagyszombatiaknak az úrvacsora két szín alatt való vételét.¹⁴⁰

MIKSA KIRÁLY ELÜZÉSI PARANCSA

A király intése súlyos sérelmet ejtett az érsek tekintélyén. Oláh Miklós azonban nem adta fel a harcot. Azon fáradozott, hogy legalább az eretnek Huszár Gáltól, Miksa egykori védencétől megszabadítsa a várost. Ahogyan Komáromból való eltávolíttatásakor megkerülte Miksát, és Ferdinánd királyhoz s Károly főherceghez fordult, most is kerülőutat választott. A király kedvelt emberén, Dudith Andráson keresztül közelítette meg az uralkodót.

Horhoviczai Dudith András, akit anyja nevéől Sbardellatinak is neveztek, Budán született 1533. február 16-án. Széles körű műveltségét Padovában, Veronában, Angliában és Párizsban szerezte. Bécsben a királyi udvarnál szolgált, és megkedveltette magát. Gyors előmenetele és fontos megbízásai erről tanúskodnak. Knini püspökként vett részt Ferdinánd király megbízásából a tridenti zsinaton, s ügyes diplomáciájának is köszönhető a kehely hazánkban való használatának engedélyezése. Hazatérése után Miksa király bizalmi embereként előbb csanádi, majd pécsi püspökké, 1565-ben a király titkos tanácsosává és a magyar kancellária titkárává lett.¹⁴¹ Nyilván Oláh érsek kérésére adta ki 1565. január 28-án a Miksa királlyal aláíratott rendeletet, amely elrendeli Huszár Gálnak a városból való elűzését:

¹³⁹ GERSTINGER, Hans Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboki) 1554—1584. Mit einem Anhang: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava von Anton VANTUCH. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 255. Bd. Wien 1968. Hermann Böhlau Nachfol. Graz—Köln—Wien. Kommissionsverlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften. 332, 346—347. — Vö. LUKÁCS—POLGÁR 26. j. alatti műve I. 207—208. Lanoy ausztriai provinciális levele Lainez generálisnak Rómába, 1564. szept. 19-én: „2. Concessione calicis Tyrnaviae promulgata seditio orta est. 5. Rationes pro et contra hanc concessionem.”

¹⁴⁰ STELCZER 15. j. alatti műve 113. Füg. 4. sz.

¹⁴¹ COSTIL, Pierre, André Dudith humaniste Hongrois 1533—1589. Paris 1935.

„Értessültünk, hogy vannak közösségekben némelyek, akik az elmúlt napokban, anélkül, hogy megkérdezték volna Krisztusban Főtisztelendő Atyánkat, Oláh Miklós esztergomi érsek urat, Magyarország született első követét, legfőbb szekretáriust és kancellárt, tanácsost és helytartónkat, szeretett hívünket, nektek pedig előljárótokat, akinek, hogy a köteles engedelmisséget és tiszteletet megadjátok, már előbb igen határozottan megparancsoltuk nektek, — nem tudjuk, milyen merészségtől vezetve, önhatalmúlag bizonyos Gallust, aki sok és igen rossz véleménnyel van megterhelve, aki a presbiteri és koncionátori tisztet gonoszul magához ragadta, és aki a keresztyén tanítás örve alatt tévelygéseket hint szét a nép között, s lázongásra és zűrzavarra izgat, bebocsátani és vendégszeretettel fogadni merészkedtetek. Aki sok más helyről is saját érdemtelenége miatt el lett úzve, és mi efféle csavargókat és kóborlókat, vallástalan, de lázongó embereket semmi módon nem akarunk városainkban megtűrni. Hűségteknek ezért a leghatározottabb komolysággal, súlyos méltatlankodásunk terhe alatt meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy levelünk vétele után azonnal és folytatólag is, azt a Gallust kiűzzétek és onnan eltávolítsátok, és azokat a koncionátorokat is, akikre mindeddig hallgattatok, és ne merészkedjete elöljáróitokkal való megbeszélés nélkül semmi módon sem újítani valamit, vagy bárkit bevinni.

Ezenkívül még akarjuk, hogy azonnal jelentsétek nekünk írásban azok nevét, akik nevezett Gallust a városba bevitték, s neki pártfogói és védelmezői voltak, vagy még most is azok. Ezen felül hallottuk, hogy vannak egyes kereskedők, akik Váradról vagy Erdély egyéb helyeiről oda bevándoroltak, és szék felállítását tervezik. Azok neveit is azonnal, az igazságnak és hűségnek megfelelően nekünk haladéknélkül írásban jelentsétek.”¹⁴²

Feltűnő, hogy a levélben a szakramentáriusság vádja nem szerepel, csak az, hogy „lázongásra és zűrzavarra izgat”. A kassai lázadás túlment azon a határon, amelyet Miksa még volt védencétől is hajlandó volt eltűrni. Érdemes azonban megfigyelni, hogy míg annak idején Ferdinánd és Károly főherceg Huszár Gál letartóztatására, Miksa csak a városból való eltávolítására adott parancsot.

Miksa király Balassi Menyhárt átpártolása miatt Erdéllyel hadi állapotban volt. Bizonyára ez a magyarázata, hogy jelentést kértek a Nagyszombatban meglepedni akaró váradi és erdélyi kereskedőkről.

A rendelet után Huszár Gál nem maradhatott az érseki székhelyen, hanem ismét menekülnie kellett. Erről emlékezik meg Melius *Az két Sámuel könyvei* magyarázatában, amely 1565. január 22-i ajánlással jelent meg, vagyis Melius 1564-ben prédikálhatta sorozatban: „Így mostis a Baal papiai, Ersekek, pispekek, kegyetlen hitlen pogan feiedelmec, arcul verik a Iehova igaz mondo praedicatorit: Mint Ersek Huszar Galt, az igaz Prophetát.” (RMNy I. 205: 180b.)

¹⁴² L. Stelczer 15. j. alatti műve 414—416.

Huszár Gált a nagyszombatiak a városukhoz tartozó Rózsavölgy faluba mentették. Erről ír P. Laurentius Maggio ausztriai jezsuita viceprovinciális Bécsben 1565. július 3-án keltezett levelében, amelyet augusztus 1-jén kötelező félelvi jelentésként (litterae semestres) Rómába küldött.

Jelentése 4. pontjában írja: „Van egy bizonyos község, a várostól 4000 lépésnyi távolságra (Ružova Dolina, Rózsavölgy, Rosenthal). . . ahol az emberek igaz katolikusok és a régi hit követői, akik a böjtök szent hagyományait és más ősi szertartásokat olyannyira megtartják, hogy a legnagyobb jámborsággal szombatonként és más tiltott napokon tejes étellel táplálkoznak. Mivel pásztoruk elhagyta őket, közülünk valók viselik gondjukat megfelelő időszakokban, azok legnagyobb megújulására; amennyiben egy-egy ünnepnapon részesítjük őket hitszónoklatokban, szent misében, a szentségek kiszolgáltatásában, mikor a szükség ezt megköveteli, akik közül csaknem mindnyájan jámbor hallgatói voltak ennek a húsvétnek. Történt ezekben a napokban, hogy a nagyszombati polgárok oda küldtek bizonyos legragadozóbb farkast, hogy kezünkből ezeket a báránycákát kiragadják, a falut megszállja, hogy az igehirdetés szolgálatát végezze. Továbbá szombat volt, amikor oda betolakodott. Ez a gonosz és tisztátalan ember feleségével együtt azonnal húst kért, agítált a kehely vétele érdekében, a mise megszüntetése, a katolikus hagyományok elvetése mellett. Azonban a közülünk valók gondossága folytán, akik szokás szerint alkalmas időben odamentek, ennek a báránybőrbe bújó farkasnak ragadozását megakadályozták, és a fenyegetéstől és öldökléstől jezsuiták ellen lihegőt, feleségecskéjével együtt az egyszerű köznép saját meggyőződéstől áthatva elűzte, mielőtt gonoszsággal teli száját kinyitotta és zavaros hazugságait kihányta volna.”¹⁴³

A viceprovinciális jelentésében nevet nem említ, de ez sem neki, sem a generálisnak Rómában nem jelentett semmit. A körülmények egyértelműen tanúsítják, hogy Huszár Gálról van szó, akit kényszerű távozásakor ugyanazok a nagyszombatiak mentettek a városukhoz tartozó faluba, akik Nagyszombatba is bevitték.

Rózsavölgyről az 1561. évi vizitációs jegyzőkönyv még megállapítja, hogy „Ros-synthal. Templom a temetővel együtt a legjobb állapotban. Plebánosa nincs.” 1562-ben pedig azt jelentik a vizitátorok: „Rossyndel. Parochus Petrus Italus. Ő maga és a nép is katolikus, egyesek titokban mégis eretnekek. . . A parochus háza elhagyott.”¹⁴⁴

A rózsavölgyi javadalmat Petrus Illicinus kanonok kapta, akit a jegyzőkönyv olasz származása miatt nevez „Italus”-nak. Amikor 1561 őszen szentszéki ügyésszé lett, megszűnhetett ez a javadalma, s a gyülekezet gondozását az elég ritkán oda látogató jezsuiták vették át. Mivel a paróchia üres volt, a nagyszombatiak odaköltöztették Huszár Gált és családját. Magától értetődővé válik ez, ha figyelembe

¹⁴³ LUKÁCS—POLGÁR 26. j. alatti műve I. 235—237.

¹⁴⁴ BUCKO 132, 141.

vesszük, hogy a többségében lutheránussá lett város minden megtorló intézkedés ellenére újból és újból lutheránus prédikátort alkalmazott, s hitük és prédikátoraik védelmében sokszor lázongtak is. Sigmund Herberstein osztrák diplomata Prágából királyi parancsot kapott 1537. május 25-én, hogy a királyi helytartóval (Thurzó Elekkel) és a Ferdinánd-párti rendekkel való tanácskozás céljából keresse fel Pozsonyt és Nagyszombatot. „Mindent megkíséreltem — írja naplójában —, hogy eredményt érjek el, de hiába! A helytartó nem hajlandó engedményt tenni Várday Pál érseknek, az érsek meg vonakodik Nagyszombat városában megjelenni, mert ott akkortájt lázongás ütötte fel a fejét az ő híveivel szemben.”¹⁴⁵ Sántha Pál városi kapitány 1552 táján lutheránus prédikátort vitt a városba, annak ellenére, hogy tíz évvel előbb egyet már királyi parancsra el kellett bocsátaniok. A súlyosnak induló, de nagy nehezen elsimított következmények után 1562-ben ugyancsak a kapitány és társai Huszár Gált fogadták papjukká. Amikor 1564-ben a tridenti zsinat Magyarországon engedélyezte a kehely használatát, s Oláh érsek nagyszombati székhelyén ezt meg akarta akadályozni, a város „lázas”-sal vívta ki engedélyezését. P. Maggio idézett jelentésében közöl egy olyan eseményt, amely arra mutat, hogy a város tanácsa is csaknem teljességében lutheránus. „Az elmúlt napokban egy bizonyos katolikus magyar polgárt a legsúlyosabban meg akartak büntetni, mert kutyáját lutheránusnak nevezte, mivel nagybőjtben a hazai szokás ellenére tojást evett. Az érseknek és az uralkodónak kellett közbelépnie, hogy azt az embert börtönbe ne vessék és halálra ne ítéljék.”¹⁴⁶ Minden jel arra utal tehát, hogy a nagyszombatiak menekítették Huszár Gált Rózsavölgybe.

Időben is elhelyezhető az esemény. Dudith 1565. január 28-án kelt levelét a város vezetői február elején kaphatták meg. Maggio július 3-án keltezi levelét és a húsvéti ünnepeket említi, amelyek április 22—23-ra estek. Huszár Gál tehát pár hónapig működhetett Rózsavölgyben, mielőtt a jezsuiták hatására a nép elűzte.

Rózsavölgyből hová távozott, nem tudjuk. Szükséges a sorsa alakulásában szerepet játszó egyházi és politikai helyzetet áttekintnünk.

Miksa király 1564 decemberében Lazarus Schwendi császári generálist nevezte ki felső-magyarországi főkapitánnyá, aki 1565-ben indította meg hadjáratát Erdély ellen, az elhódított várak visszaszerzésére.¹⁴⁷ Jellemző, hogy a király a hadügyeken kívül a lutheránus Schwendit bízta meg a vallásügyek vizsgálatával is. A főkapitány meg is írta jelentését: *Discursus super reformatione quorundam defectuum in Hungaria circa religionem et rem bellicam*. (Fejtegetés a magyarországi vallás- és hadügy némely hiányosságának reformációjáról).¹⁴⁸ A címzés alatt ugyanazzal a kézzel: „*traductus ex Germanico et missus a domino Lazaro de Schwendi*”. A félhasábos jegyzőkönyvszerű fordítás másik oldalára valaki ráírta: „Um 1530”. Az irat azonban az 1560-as datálatlan anyag között található, ezért egy későbbi kutató

¹⁴⁵ TARDY Lajos, Régi hírünk a nagyvilágban. Budapest 1979. 71.

¹⁴⁶ LUKÁCS—POLGÁR 26. j. alatti műve I. 207—210.

¹⁴⁷ Magyarország története 1526—1586. Budapest 1985. I. 273.

¹⁴⁸ StaW Hung. Fasc. 82. Sine dato.

ceruzával áthúzva ezt a datálást, 1560-at jegyzett rá. Valódi keletkezési ideje 1565 lehetett, mert Schwendi csak akkor érkezett Magyarországra és ismerhette meg a helyzetet. Az viszont valószínű, hogy jelentését még abban az évben megírta.

Beszámol arról, hogy Magyarországon a szegény falusi nép születik, él és meghal keresztség, úrvacsora, prédikáció és keresztyén tanítás nélkül, mert 20 vagy 30 vagy még több község sem kap egyetlen parochust. Az iskolák elhanyagoltak. A „Calvinismus” napról napra jobban virágzik, s a városokban is egyre többen hagyják el az *Ágostai hitvallást*. Németek és magyarok közt gyakori civódások vannak, mint az többször már Kassán is megesett. Ezért *Őfelsége parancsolja meg, hogy a városok az Ágostai hitvalláshoz és a nürnbergi rítusokhoz tartják magukat.*

Azonkívül, hogy Schwendi javaslata a reformáció érdekét szolgálta, különösen is figyelemreméltó, hogy a nürnbergi szertartások bevezetését ajánlja. Ezek szerzője Veit Dietrich (1506—1549), Luther vendége, asztaltársa, famulusa, titkára, haláláig Melanchthon hűséges barátja, a wittenbergi egyetem docense, majd Nürnberg reformátora.¹⁴⁹ Művei, köztük *Ágendája*, nemcsak a nürnbergi szertartási rendet határozta meg 200 évig, hanem mindenütt hatottak, ahol a lutheri reformáció elterjedt. Tapasztalni fogjuk, hogy Huszár Gál perikópás könyve is Veit Dietrich hatása és példája nyomán készült. Magyarországnak és a magyar reformátoroknak egyébként is szoros kapcsolataik voltak Nürnberggel, s ezt Schwendi javaslata és törekvései még jobban elősegítették.

A katolikus egyház hatalmi helyzete egyre inkább megingott. Miksa király 1566. május 22-én Augsburgból leiratot küldött az egri káptalannak, hogy Schwendinek, a német, és Mágócsi Gáspárnak, a magyar csapatok parancsnokának engedelmeskedjenek. A király tehát éppen azoknak a főhatósága alá vetette őket, akik ellen nem győztek panaszkodni, hogy eretnekeket tartanak és védelmeznek, javaikat pedig elragadják.¹⁵⁰

A jezsuiták eretneküldöző buzgalma is alábbhagyott. Viszonyuk mind jobban megromlott az érsekkel, a káptalannal, Telegdi Miklóssal és Nagyszombat városával. A tridenti zsinat határozata értelmében felállítandó papnevelő iskolát Oláh még rájuk akarta bízni, de az egyre inkább elmérgesedő viszonyuk és a török hadjárat hatalmas anyagi kötelezettségei miatt az iskola és a jezsuiták számára felajánlott évi 1000 forintot sem tudta biztosítani, sőt a nekik ígért Lánzsér vár falvait is unokahúgának ajándékozta menyasszonyi hozományul.¹⁵¹ A török hadjáratról való félelem is már 1566-ban arra készítette a jezsuitákat, hogy elhagyják az országot, de egyelőre nem kaptak engedélyt a távozásra. Erre a lehetőséget a városban 1567 áprilisában kiütött tűz adta meg, amely 150 házat és a kollégiumot is elpusztította. Laurentius Maggio provinciális éppen akkor érkezett a városba, amikor a tűz miatt a kapuk zárva voltak. Tapasztalta, hogy sem az érsek, sem a káptalan, sem a város nincs jóindulattal a társaság iránt, azért elrendelte feloszlátá-

¹⁴⁹ KLAUS, Bernhard, Veit Dietrich. Nürnberg 1958.

¹⁵⁰ StaW Hung. Fasc. 92. fol. 133.

¹⁵¹ MESZLÉNYI Antal 121. j. alatti műve 80—81.

sukat.¹⁵² Távozásukhoz a király is „szívesen adta hozzájárulását”.¹⁵³ Ezért a jezsuiták 1567. szeptember 15-én elhagyták Nagyszombatot. „Mily elkeseredett hangulat uralkodott a jezsuiták ellen, jellemzi az oktanul nevetséges híresztelés, mely országszerte elterjedt és amelyet még az 1568-ban tartott megyesi országgyűlés felirata a Jézus Társaság ellen felhoz, hogy Oláh érsek maga gyűjtotta föl Nagy-Szombatban kollégiumukat, mivel a társaság az érsekség birtokaira vágyva, annak részét a királytól a maga számára kérte adományoztatni.”¹⁵⁴ Az érsek április 19-én Nagyszombatból keltezett levelet.¹⁵⁵ Lehetséges, hogy a városban való jelenléte szülte az alaptalan híresztelést. Az a jezsuitaellenes magatartása azonban már nem tagadható, hogy összes kiváltságleveleiket, minden esetleges további követelésük jogalapjait Nagyszombatban kellett hagyniok, s azok Oláh rokonának, Liszti Jánosnak kezein keresztül az érsek birtokába jutottak, aki családi levéltárában őriztette, s az Oláh család is csak 1634-ben adta ki kezei közül.¹⁵⁶

A Szentszék munkája is megbénult, mert Petrus Illicinus, volt szentszéki ügyész körüli botrány ebben az időben tetőzött. Az 1566 februári országgyűlés „a hazai törvények meggyalázása”-val vádolta, s határozatban kérte fel az érseket, hogy „minden késedelem nélkül fossa meg javadalmaitól és egyházmegyéjéből űzze el”. Oláh érsek az országgyűlési határozat végrehajtása céljából 1566-ban újabb tíztagú szentszéki bíróságot állított fel, s megindította az egyházi eljárást. Illicinus a vizsgálat során úgy viselkedett, hogy a pápai nuncius is azt nyilatkozta: „szemeivel látja, világosan tudja, kézzelfogható dolog előtte, hogy ez nem épeszű ember”. A szentszéki bíróság Illicinust exkommunikálta, javadalmaitól megfosztotta, s ezt a székesegyházban a város polgárai előtt ki is hirdette.

Illicinust 1567. május 19-én Bécsbe rendelték. Ott Oláh érsek jelenlétében — akinek tekintélyét Illicinus szavaival és cselekedeteivel is rombolta — azzal a feltétellel oldozták fel a kiközösítés alól, hogy minden igényéről, javadalmáról lemond, eláll minden további pereskedéstől, az érsek ellen többé nem nyilatkozik. Mivel Magyarországot el kellett hagynia, anyagi támogatásért még minden régi ismerősét megpumpolta. Zay Ferencet is, aki 1568. július 25-én írja Bécsből feleségének, Garai Bánffy Borbálának Kassára, hogy küldjön valamelyik megbízható emberével 8-9 forintot Illicinusnak, „hogy ez gonosz Tykozlo Ember Imar az Wtolyan ne fogyatkozzék meg”.¹⁵⁷

¹⁵² HORVÁTH Zoltán, A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története. Nagyszombat 1896. 26.

¹⁵³ MESZLÉNYI Antal 121. j. alatti műve 83.

¹⁵⁴ IPOLYI Arnold 31. j. alatti műve 44—45.

¹⁵⁵ OL P 184. Oláh család levéltára. 1567. ápr. 19.

¹⁵⁶ MESZLÉNYI Antal 121. j. alatti művében úgy állítja be, mintha Oláh érsek sajnálta volna legjobban távozásukat, de ennek a dokumentumok ellene mondanak.

¹⁵⁷ RMNyelvelml III. II. rész 73.

Illicinus Olmützbe távozott, s magával vitte Melegh Boldizsár kanonoktársát, gömöri főesperest, aki a Thurzó-perben egyedül vallott mellette, s ezért számára is lehetetlenné vált az itthon maradás.

Illicinus ígérete ellenére külföldről is tovább folytatta pereskedéseit javadalmi visszaszerzésére, sőt 1572-ben megkísérelte visszatérését. Verancsics érsek 1572. április 11-én levelet írt Dubovszky Mihály kanonoknak, aki az eltávozott Melegh Boldizsár utódává lett a gömöri főesperességben, és Telegdi Miklósnak, hogy minden erővel akadályozzák meg annak a pestisnek a mi aklunkba való visszatérését (et cavendum sit, ne illa pestis in ovile nostrum revertatur).¹⁵⁸

A kisebb jelentőségű ügyekről a figyelmet azonban a háborús rémület és a török készülődés terelte el. A törökkel való háború már 1565 nyarán elkerülhetetlennek látszott. Miksa király 1566 januárjában Konstantinápolyba küldött követét a törökök elfogták, iratait elszedték, s a már ott tartózkodó Albert Wyssel együtt lecsukták. A szultán már április 25-én Magyarországra küldte Petraf pasát, s május elején maga is útnak indult. Miksa király hadat gyűjtött a török ellen. A Győr alatti sereg 50 000 főre becsülhető, a Nyitra vizénél Dersffy parancsnoksága alatt körülbelül 6000 fő, Kassán Schwendi vezényletével mintegy 10 000 fő. Magyarok és idegen zsoldosok. A sereg pusztított és a járványok miatt pusztult. Szeptember 29-én Győr is leégett. Amikor látták, hogy a török nem indul Ausztria felé, a megfogyatkozott védősereg bandákra oszolva iszonyú pusztítások között vonult haza. A török uralma határait kiterjesztette Gyula szeptember 1-jén és Szigetvár szeptember 8-án történt elfoglalásával. A török és tatár hordák 1567 tavaszáig garázdálkodtak az országban. Fosztogattak, romboltak, s mintegy másfélszázezrenyi rabot hajtottak el az országból.¹⁵⁹

Ekkor írja Szegedi Gergely kora egyik legszebb lírai panaszát: „Szánja az Úristen híveinek romlását”.¹⁶⁰

Az 1567. évi júniusi pozsonyi országgyűlésen igen elkeseredett volt a hangulat az 1566. esztendei tétlen hadjárat miatt. Ezért írja Forgách Ferenc, hogy soha nem volt nagyobb ellenszenv fejedelem ellen Magyarországon, mint Miksa ellen. Június 16-án Nyilas István és Mogor Péter is azt jelentette Sommer János nagyszombati bírónak: „Itth e Gyeolesben elegh panaz es kialtas minden feleol wagyon.”¹⁶¹

Ezekben a zavaros években folyamatos volt az északi védettebb területek felé való menekülés. Huszár Gálnak az érsekség területéről távoznia kellett, s a Nyitra megyei Komjáti alkalmas menedékkül szolgált. A nyitrai püspökség adminisztrátora Bornemisza Pál volt. Királyi titkár és erdélyi püspök. Az erdélyi püspökség csak címet jelentett neki, Nyitrával nem törődött. Oláh érsek 1568-i halála után királyi helytartóként pedig meg kevésbé.

¹⁵⁸ VÖM XI. 66—68.

¹⁵⁹ SZILÁGYI Sándor, A magyar nemzet története. I—X. Budapest 1895—1898. Id: V. 367—380.

¹⁶⁰ RMKT VI. 8—14, 286—287. — SZILÁDY tévesen tulajdonítja Szegedi Kis Istvánnak. Vö. VARJAS Béla, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest 1982. 268—277.

¹⁶¹ RMNyelveml III. II. rész 59—63.

Segíthette Huszár Gál Komjátiba menetelét Forgách Simon, aki a reformátor kassai börtönből való kiszabadításában főszerepet játszott, s aki atyjuk 1563-i halála után legidősebb testvérként a család fejévé lett, s Komjátiban tartózkodott. 1565 folyamán csatlakozott Lazarus Schwendihez, aki nemcsak katonai, hanem egyházi ügyekben is teljhatalmat élvezett a Felvidéken, s ő is segítségére lehetett Huszár Gálnak.

Hipotézisünket támasztja alá Forgách Imre naplójegyzete is, amelyben Huszár Gált „második atyjá”-nak nevezi. Ez huzamos kapcsolatra utal. Nem valószínű, hogy az 1550-es évek elején Vízkeleten plébánoskodó Huszár Gállal került az akkor még 9-10 éves ifjú olyan szoros kapcsolatba, hogy ilyen jellemzést írjon róla. Huszár 1574-ben hagyta el Komjátit. Nem hihető, hogy ez előtt csak egy rövid együttlét alakította ki köztük ezt a meleg viszonyt. Valószínűbb, hogy az 1565—1574 közti 9-10 évi kapcsolat volt olyan erős hatással a 25-34 éves ifjúra, hogy ennyi magasztalással és szomorúsággal búcsúzzék naplójegyzetében az elhunyt reformátortól.

Mindezek figyelembevételével feltételezzük, hogy Huszár Gál Rózsavölgyből már 1565-ben Komjátiba került, s az egyházi és országos zavaros évek alatt már ott munkálkodott és tett szert olyan népszerűsége, hogy Oláh érsek halála után Csallóköz—Mátyusföld első püspökévé is megválasztották.

KOMJÁTI

KOMJÁTIBAN

A Nyitra megyei Komjáti és Gímes vára már Szent István korától fogva a Forgáchok őseinek, a Hunt-Páznán nemzetségnek birtoka volt. A Forgáchoktól Csák Máté vette el, forma szerint talán kifogástalan módon, s ezért Csák Máté halála után a király nem adta vissza a Forgáchoknak. 1386-ban Forgách Balázs királyi adományként szerezte vissza.¹

Komjáti sokat szenvedett a török támadásaitól. Ferdinánd 1530. augusztus 2-án Roggendorft küldte az országba, hogy János királytól elhódítsa Esztergomot, Visegrádot, Vácot és Budát. János király török segítséget kért. Mehmed Jahiogli szendrői bég indult megsegítésére, s még Ferdinánd hadainak támadása előtt megérkezett. János király Morvaország és Ausztria felé irányította, a bég azonban a Duna bal partját, a Vág és Nyitra közti területet pusztította végig.² Oláh Miklós Augsburgból 1530. október 13-án írta róla levelében, hogy több mint 15 000 foglyot ejtett.³ Amikor Pestre érkezett, s János király a rabokat és a zsákmányt látta, sírva mondta, hogy nem ő az oka a szerencsétlenségnek. Mehmed a tömérdek foglyot és zsákmányt Belgrádba vitte. Istvánffy szerint Mátyus földének ezt a kirablását a nép még az ő idejében is „Mehemet pusztításának” nevezte.⁴

A török távozása után Komjáti, ahol a Forgáchok kastélya is állt, az évek során újjáépült és benépesedett. 1548-ban harminc portáját írták össze. A bírónak volt 2 portájuk, 2 új ház épült, a Forgáchok szervitora 20, szegény volt 34. Ugyanakkor a Forgách család másik tartózkodási helyén, Gímesen volt 11 porta, 22 zsellér, 1 elhagyott porta, 1 új és 1 leégett ház, a szabónak 1, a bírónak 1, a lekipásztornak 1 portája.

Komjáti lakosai magyarok és szlávok voltak. A magyarság volt többségben, mert lelkészeik, akik nemcsak udvari prédikátorok voltak, a XVII. századig mind magyarok: 1560-ban Semptei András, majd Huszár Gál, 1579, 1581-ből Soós Istvánról, 1592—1595 között Dávid Andrásról, 1613-ban Súri Mihályról van tudomásunk.⁵

Komjáti 1555-ben a török beírta a defterbe, adót fizettek, s ettől kezdve mindvégig ott állt az összeírásokban: „sub Turca”, „Turcis subjecti”. Gímes nem hódolt meg. Északabbra volt, vár is védte.

¹ FÜGEDI Erik, Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Budapest 1977. 137.

² Magyarország története 1526—1686. Budapest 1985. I. 196, 198.

³ Magyar humanisták levelei. XV—XVI. század. Budapest 1971. I. 626—627.

⁴ ISTVÁNFY XI. 202—203.

⁵ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 1908. 20—22, 141. — XIII. 1929. 58.

1566-ban, amikor Huszár Gál már Komjátiban lehetett, Forgách Simon volt ura 20 1/2 portának, Forgách István és János 13 1/2 portának, a molnárnak volt 1 portája, elhagyatva 34 porta és volt 44 zsellér. A gimesi porták száma is megcsappant és hosszú ideig nem növekedett a lakosok száma. Jobbágynok helyett zselléreket telepítettek be. Számon tartottak 7 portát, elhagyott volt 12, zsellér pedig 31.⁶

1548 után Gimesen nincs számon tartva a „pastor” háza, nyilván állandó papja sem volt a községnek. Lehetséges, hogy az időnkénti vagy alkalmanként szükségesé váló szolgálatokat a komjáti lelkipásztor végezte, ahogyan ez ma is történik a lelkipásztort nélkülöző gyülekezetekben.

A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE

Viszonylag megbízható képet csak az 1560. évi egyházvizitációs jegyzőkönyv nyújt, de ez tükrözi a már legalább egy évtizeddel előbbi és utóbbi helyzetet is. Komjáti Nyitra megye Kéri járásához tartozott. Az említett évben a járás 21 gyülekezetéből nyolcban volt plébános: Kéren, Gughon, Sellyén, Irmeren (Ürmény), Berenczen, Ledéczen, Zentmihalúron, Deakyn. Közülük három nős: a Gughon szolgáló vén „Kelemen”, Irmérben János paróchus „igen szép feleséget” tart, Ledéczen Lászlóról mondják, hogy nős. György sellyei lelkipásztor „tiszteletre méltó öreg”, s ugyancsak „öreg” a szentmihályúri Zorardus. Kéren az egyház rövidesen romokban fog heverni. Irmerben Vitéz Miklós a paróchiát elfoglalta, s János paróchust parasztházba kényszerítette. Sellyén a lakosok lutheri eretnokségtől vannak áthatva, s a deáki lakosok is lutheránusok.

Pap nélkül van 13 gyülekezet: „Czethen, Emeke, Hynth, Kolon, Komjathy, Egyházszegeh, Bankezy, Nyarhyd, Thardoskedd, Sok, Farkasd, Veche, Lwky”.⁷

Ezt az elszomorító képet a katolikus egyházi vezetők más irányú elfoglaltsága, az egyházaikkal való nemtörődömsége és a reformáció terjedése magyarázza. Bornemisza Pál nyitrai pürpöki adminisztrátor királyi helytartóként tevékenykedett, egyházmegyéjével nem törődött, s az szétzilálódott.

A reformáció is korán hódított a papok és gyülekezetek körében, s nem egy megüresedettnek jelzett egyházközségben lutheránus pap működött. Erre a vizitációs jegyzőkönyv is nyújt példát. Komjátit a paróchus nélküli gyülekezetek közé sorolja, de a zsinatra idézi, s a meg nem jelent, exkommunikálandó papok listájára veszi (Sellyei) András komjáti lutheránus prédikátort.⁸ Ő a Forgách család oltalma alatt működött, akik birtokaikon már igen korán szinte kivétel nélkül lutheránus papokat alkalmaztak.

⁶ OL Dica. Nyitra megye.

⁷ BUCKO 192—193.

⁸ EsztPrELt AEV Oláh érsek iratai 1560.

A népes családnak a komjáti kastély nyújtott otthont. Zsigmondnak és gyermekeinek, s ugyancsak testvéreinek és azok gyermekeinek. 1548-ban még Forgách László, Péter és János is Komjátiban laktak. 1554—1555-ben a család egyezséget kötött a vagyon megosztott birtoklására. Amikor Huszár Gál Komjátiba érkezett, Zsigmond gyermekei lakták a kastélyt.⁹

Zsigmond tehetséges ifjú volt, s atyja ennek megfelelően neveltette. A mohácsi vész után egy ideig ingadozott a két király között, otthon gazdálkodott, majd Ferdinánd feltétlen hívévé lett.

Ferdinánd az ország zilált pénzügyeinek rendezésére 1528 elején felállította a Magyar Kamarát, s Gerendy Miklós erdélyi püspököt állította élére. A török 1529. évi támadása után a kamara csaknem két esztendeig nem működött. Az 1531-ben történt újjászervezése után élére Stephanus Pempflinger került, s az ő utóda lett Forgách Zsigmond. Az 1546. évi országgyűlés után kincstárnoki minőségben végezte teendőit. 1548-ban családjával együtt válságos helyzetbe került. Koppány György adószedő királyi kapitány kivégzése miatt hűtlenség bűnébe estek, s fej- és jószágvesztésre ítélték a családot. Az országos pénzhiány és az adók elmaradása miatt ugyanis Wolfgang Puchaim felső-magyarországi kapitány az adók katonaságra eső részének beszédésével Koppány György császári kapitányt bízta meg, akinek eljárásában a Forgáchok földesúri jogaik megszegését látták. A család tagjai, elsősorban a katonák, László, Péter és János összeszedték a komjáti kastély fegyveres népét, megtámadták azt az újfalusi kastélyt, ahol Koppány György megszállt. A kísérettel elbántak, Koppányt elfogták, megverték, megkötözték, s a komjáti kastélyba vitték. November 28-án felvonták a kastélyra a császári lobogót, haditanácsot tartottak, Koppány Györgyöt halálra ítélték és kivégezték. A császári idézésre meg sem jelentek, ezért vagyonukat lefoglalták, s őket fej- és jószágvesztésre ítélték. Több mint egy évi eljárás után, tekintélyes pártfogók támogatásával visszanyerték a király kegyét, s miután az 1550. február 21-én kelt megkegyelmező okirat anyagi feltételeinek eleget tettek, visszatértek Komjátiba.¹⁰ Tíz évvel később Zsigmondot a király gyermekeivel együtt bárói rangra emelte. 1563-ban halt meg. Özvegye, Albisi Zólyomi Kata nyolc évvel élte túl, s 1571-ben halt meg.¹¹

Legidősebb fia, az 1526-ban született Simon a katonai hivatást választotta, de történetírói tehetségével is kitűnt.¹² Komjáti és Gímes megvívásáról írt munkáján kívül igen becses megjegyzéseket fűzött testvéreinek, Ferenc váradi püspöknek történeti művéhez. Katonaként 1551. november 5-én a Lipppa elleni ostromban Nádasdy Tamás egyik csapatvezére. Temesvár 1552. július 25-i ostrománál 60

⁹ BÁRTFAI SZABÓ László, *Forgách*. 214, 289—292.

¹⁰ Uo. 213—232.

¹¹ Uo. 207—232.

¹² *Forgách Simonról: BÁRTFAI SZABÓ László, Forgách*. 225—260, 303—308, 778—779. — SÖRÖS Pongrácz, *Ghimesi Forgách Simon báró*. Budapest 1899. 15.

lovással harcolt, fogságba esett, többször megkínózták, végül Kászon temesi pasa nagy váltságdíjért szabadon bocsátotta. Hazatért Komjátiba, és rendbehozatta a kastélyt. 1556-ban Ferdinánd király előbb Kisszeben, majd Várad kapitányává, végül felső-magyarországi főkapitánnyá nevezte ki. 1556—1557-ben Váradot védte Izabella seregei ellen, de a tovább már nem védhető várat szabad elvonulás feltételével feladta.

Bártfai Szabó László az 1553 körüli évekre teszi házasságkötését, Sörös Pongrácz szerint 1556-ban Pemflinger Orsolya már a felesége.¹³ Sörös azt is feltételezi, hogy „talán éppen e házasság kapcsán lett protestánssá”. A Bécsi Állami Levéltár és a magyar Országos Levéltár dokumentumai alapján azonban pontosan megállapítható házasságkötése ideje. 1559. október 27-én „Simon Forgách de Ghymes” Kassáról jelenti Miksa királynak, hogy eljegyezte Orsolyát, „Sebastiani a Pimfling és Puchaim Erzsébet” leányát.¹⁴ November 18-án Ferdinánd király meghagyta, hogy a hadügyek élén álló Károly főherceg nevében 50 forint értékű serleget ajándékozzanak Forgách Simon december 16-án „Kerkuethon” tartandó esküvőjére. November 26-án pedig utasítja ugyancsak a Magyar Kamarát, hogy a császár nevében 100 forintot érő serleget küldjenek nászajándéknak.¹⁵ Forgách Simon házassága révén került rokoni kapcsolatba az Enyingi Törökökkel. Sörös feltételezése, hogy házassága révén lett a reformáció hívévé, nem áll meg.

1560-ban Kassán oltalmába vette és börtönből való kiszabadításában segítséget nyújtott Huszár Gálnak. 1563 végétől 1564 februárjáig Mágócsi Gáspárt helyettesítette az egri kapitányságban. 1565. szeptember 3-án magyar nyelvű levélben kéri a Magyar Kamarát, hogy katonai költségei miatt a marhákat harmincad fizetése nélkül hajthassa ki az országból. Levele Komjátiból kelt: „Im két esztendeje leszen majdan, hogy nekem Ő fölségétől semmi fizetésem egy pénz sem volt.”¹⁶ Még 1565-ben csatlakozott Kassán a hazánkba érkező Schwendihez. 1567. április havában Miksa király Eger főkapitányává, 1569 elején dunáninneni főkapitánnyá nevezte ki. 1598-ban halt meg.

Zsigmond második fiáról, Pálról nem sokat tudunk. Nőtlen volt. 1578-ban halt meg, s birtokait testvéreire hagyta.

Harmadik fiának, az 1535-ben született Forgách Ferenc történetíró váradi püspöknek élete közismert. Komjátiban nem lakott, Huszár Gállal való kapcsolatáról nem tudunk.

¹³ BÁRTFAI SZABÓ László, Forgách. 304. — SÖRÖS Pongrácz 12. j. alatti műve 7.

¹⁴ StaW Hung. Fasc. 80. 1559.

¹⁵ OL E 21. Magy. Kam. Lt. Ben. Res. Reg. 1559.

¹⁶ OL E 21. Magy. Kam. Lt. Litterae ad Cameram exaratae, nr. 89.

Külön kell szólnunk a negyedik fiútestvéréről, Forgách Imréről, aki 1540-ben született, az ország legműveltebb főurai közé tartozott, s Huszár Gálnak legfőbb pártfogója volt.¹⁷ Amikor Koppány György kivégzése miatt a családnak menekülnie kellett, Imre nyolc éves volt. Ifjúságáról semmit nem tudunk. Képzettsége alapján feltételezhető, hogy külföldi egyetemen is tanult. Amikor Ferdinánd király 1560. március 30-án a családot báróságra emelte, ő is báróvá lett. Édesapja halála évében, 1563. szeptember 8-án felszolgált Miksa királlyá koronázása alkalmából tartott díszében, s ekkor a király aransarkantyús vitézzé ütötte. Amikor Ferdinánd király halála után, 1565-ben, a törökkel kötött béke felbomlott, Imre 200 magyar lovas vezényelt.¹⁸ Alighanem már ebben az esztendőben, a Huszár Gált Kassán is támogató Simon testvérével egyetértésben, a reformátort komjáti papjukká befogadták.

Forgách Imre 1569. január 9-én tartotta kézfogóját Zétényben a tizennegyedik évében járó Perényi Erzsébettel, az 1557-ben Munkács ostrománál elesett Perényi Mihály és kövesdi Székely Katalin leányával. Másnap volt az esküvő Nagyidán, s a fiatal pár ott lakott, időnkint el-ellátogatva Komjátiba és Gimesbe. Családi élete eseményeinek fő forrása az a nyomtatott Eber-kalendárium, amelyet apósától örökölt, s folytatta benne a már megkezdett bejegyzéseket.¹⁹

Családi élete tragikus volt. Esküvője után kilenc hónapra állítólag egy rövid időre Erdélybe kellett menekülnie, mert gyanúsítottja volt a Dobó—Balassi-összeesküvésnek. 1571-ben meghalt édesanyja. Perényi Erzsébettől négy gyermeke született. Az első, Mihály, 1571. december 1-jén. Nem érve meg egyéves korát, 1572. október 9-én meghalt. Komjátin temették el, bizonyára Huszár Gál szolgálatával. 1573. február 26-án született Gimes várában Judit leánya, akit Huszár Gál keresztelt. Pár nappal meghaladva egyéves korát, ő is meghalt. 1574. szeptember 9-én született Kristóf fia 13 órát élt. 1575. június 25-én született Imre fia három órát élt, édesanyja 19 éves korában a szülésbe belehalt.

Forgách Imre nem egészen egy esztendő múlva újra megnősült. 1576. június 24-én tartotta lakodalmát Bicsén, a Szigetvárnál tíz évvel előbb hősi halált halt Zrínyi Miklós leányával, özvegy Thurzó Ferencné Zrínyi Katalinnal, akit naplójában „lelkem felének” (animae dimidiae meae) nevez. Házassága idején, 1583-ban vette zálogba Trencsén várát, oda költözött, s a megye főispánjává lett. Nem

¹⁷ Forgách Imréről I. BARTFAI SZABÓ László, Forgách. — Új adatokkal és szempontokkal kiegészíti: SZABÓ András a BHA XV. kötetéhez írt kísérőtanulmányában: De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album). Wittenberg 1587. Budapest 1987.

¹⁸ FORGÁCH Ferenc, Emlékirat Magyarország romlásáról. Ford. Borzsák István, in Humanista történetírók. Budapest 1977. XV. könyv 829. — AMB Inventar 7456. sz. 1565. okt. 5. Jazdecký kapitán (lovaskapitány) Imrich Forgách.

¹⁹ Az eredeti napló elveszett, közel egykorú másolata: OL E 196. Archivum familiae Thurzó. 3. cs. fasc. 7. ff. 112—128. — Bő ismertetése: KOMÁROMY András, Forgách Imre naplója, in Turul 1889. 70—78.

egészen kilenc esztendeig tartó házassága is telve van gyászos eseményekkel. Zrínyi Katalintól hét gyermeke született, de csak Mária, Ilona, Zsuzsanna nevű leányai érték meg a felnőtt kort, Simon, Judit és Dorottya kicsiny gyermekeként haltak meg, Julianna leánya szülésébe anya és leánya belehalt 1585. április 26-án.

Házasságát megkeserítette Thurzó Szaniszlóval támadt viszálya, aki azzal vádolta, hogy mostohafiát, Thurzó Györgyöt rabként tartja, vagyonából ki akarja forgatni és nem taníttatja megfelelő módon. Forgách Imre védekezett a vádak ellen, bizonyította, hogy a szászországi Christof Echard mester, aki háziiorvosa és tanítója volt, rangjának megfelelő nevelésben részesíti, a király mégis úgy döntött, hogy Thurzó Györgyöt Ernő főherceg udvarában kell tovább taníttatni. Hazatérve az ifjú, alig tizenkilenc éves korában feleségül vette Forgách Simon Zsófia leányát.²⁰

Thurzó György műveltsége alapjait és lutheránus meggyőződését alighanem még Forgách Imre udvarában és a szászországi mester keze alatt szerezte. Felnőtté válván, Árva megye főispánjává, majd dunáninneni főkapitánnyá lett. Jelentős szerepet játszott a bécsi békekötésben, 1609-ben pedig nádorrá lett, s lutheránusként e tisztségben munkálkodása megkoronázása az 1610. évi zsolnai zsinat összehívása, amelyen elnöklete alatt hívták létre a protestáns egyházkerületeket.²¹

Forgách Imre harmadszor is megnősült, s rendkívülinek mondható házassága közvetítőjéül Báthory Istvánt kérte fel. „Az ügy politikai háttéréhez tudnunk kell, hogy Forgách Simon és Imre már 1577—1578 óta részt vett abban a főúri szervezkedésben, amely Báthory István esetleges magyarországi hadjáratát kívánta támogatni . . . Ez a kapcsolat magyarázza, hogy Báthory közvetítésével 1586 szeptemberében megkérte Szidónia Katalinnak, a tescheni herceg özvegyének a kezét, aki Ágost szász választófejedelem unokahúga volt.”²² Az igenlő válasz után az esküvőt 1586. február 6—7-én tartották Teschenben.

Testvéreinek történelem iránti érdeklődése és történetírói munkálkodása Forgách Imrére is jellemző volt, s neki is indítást adott hasonló tevékenységre. Szidónia Katalinnal való házassága pedig lehetőséget teremtett számára, hogy munkáit Szászországban kinyomtassa. Már a házassága érdekében írt leveleket és az azokra adott választ is kiadta nyomtatásban.²³

1587-ben a szászországi humanista, Peter Weiss (1543—1598), humanista néven Petrus Albinus Nivemontius közreműködésével két művet is ad ki Wittenbergben. Az egyik a szászországi születésű Johannes Sommer munkája Heraklides Jakab moldvai despota életéről.²⁴ Az antitrinitárius Sommer részt vett Heraklides moldvai vállalkozásában, s annak 1563. novemberi bukása után Erdélybe menekült, s

²⁰ BÁRTFAI SZABÓ László, Forgách 315—317.

²¹ Zoványi, Lexikon.

²² SZABÓ András 17. j. alatti műve 9.

²³ Uo. 27.

²⁴ Vita Jacobi despotae Moldavarum reguli descripta a Johanne Sommero Pirnensi, edita sumptibus . . . Emerici Forgách . . . una cum explicatione . . . Petri Albini Nivemontii . . . , Witebergae 1587.

rektorként ott működött. Dávid Ferenc veje volt. Forgách Imre nyilván azért támogatta a mű megjelenését, mert mind neki, mind testvéreinek része volt a despota vállalkozásában. Ő már Bécsben megismerkedhetett vele, a tervet ellenző királyt Forgách Ferenc vette rá a vállalkozás támogatására, Forgách Simon pedig 1560-ban Kassán segítette csapatok szervezésében, s az ő kérésére vállalatott Heraklides kezességét azokért a polgárokért, akiket a Huszár Gál miatt támadt lázongás során letartóztattak.²⁵

Ugyancsak 1587-ben jelentette meg Albinus közreműködésével második felesége édesapjának emlékére a *Zrínyi-albumot*, *De Sigetho Hungariae propugnaculo* címen Wittenbergben.²⁶ Klaniczay Tibor írja e műről, hogy „itt alakul ki először a vesztes győzelmének mítosza, amely a magyar történelem alakulása folytán oly nagy szerepet kapott később is gondolkodásunkban”.²⁷

Forgách Imre harmadik házassága nem lehetett harmonikus. Felesége 1588-ban hosszabb időre visszatért Teschenbe. Forgách Ferenc veszprémi püspök ugyanis azt írja atyjának, Simonnak 1588. július 25-én, hogy Bicséről nagybátyjához siet, mert az búsulásnak adta fejét, mivel felesége visszatért Sziléziába.²⁸

Szidónia Katalin ugyan visszatért 1589-ben Magyarországra, de Gímes várában váratlanul elhunyt. A tescheni családi sírboltban temették el. Forgách Imre ettől kezdve visszavonultan élt. Trencsént később átadta Illésházy Istvánnak, és Komjátiba költözött. Gyermekeit is Zay Péter özvegye nevelte.

Magányosságában hátralevő életét az irodalomnak szentelte. Két kéziratban maradt munkájáról tudunk: „az 1588-as szikszói csatáról írt befejezetlen történeti művének eredeti kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, s tudjuk, hogy megírta Fülek várának 1594-es visszafoglalását is, ez a munkája azonban elvesztett”.²⁹ Munkálkodott Ferenc testvére történeti művének sajtó alá rendezésén.

Szoros kapcsolatot tartott és széles körű levelezést folytatott korának hazai és külföldi humanistáival és tudósaival: Rimay Jánossal, Kovacsóczy Farkassal, Dudith Andrással, Hugo Blotiussal, a morvaországi tudós főnemessel Karol Žerotinnal, akinek 1591-i naplóját ő állította össze és írta le.³⁰

Justus Lipsius magyarországi barátainak köréhez tartozott. Erről magasztaló szavakkal Rimay János ír Trencsénből Justus Lipsiusnak 1592. augusztus 20-án: „Nagyságos Forgács Imre úr, Trencsén megye grófja, aransarkantyús lovag és a császár öfelsége tanácsosa, s azonfelül házassága révén a szász fejedelmek rokona, a Múzsák legnagyobb mecénása, tudománnyal és életével kiváló férfiú stb. Alig hinnéd el, mennyire szeret téged, és mennyire becsül.”³¹

²⁵ THALLÓCZY Lajos, Csömöri Zay Ferenc 1505—1570. Budapest 1885. 115—135.

²⁶ RMK III. 765. — BHA XV. Budapest 1987. SZABÓ András kísérőtanulmányával.

²⁷ KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós. 2. kiad. Budapest 1964. 135. — Idézi SZABÓ András 17. j. alatti művében 24.

²⁸ Bártfai Szabó László: Forgách 781.

²⁹ SZABÓ András 17. j. alatti műve 11. és (31—32. j.) 28.

³⁰ Uo. 10—11.

³¹ Régi magyar levelestár (XVI—XVII. század). Budapest 1981. I. 269.

Az antwerpeni születésű Justus Lipsius (1547—1606) Erasmus és Melanchthon után a század legnagyobb humanistája, az antik sztoa tanításának felelevenítésével alkotta meg újsztoikus rendszerét, követőit politikai mérsékletre és vallási türelemre tanítva. Tanai nagy hatást gyakoroltak arra a Forgách Imrére, aki a vallási türelmet már a családi körben megtanulta. A Forgách családban testvérek, apák és fiak voltak különböző hitvallások követői. Simon és Imre lutheránusok, Ferenc testvérük, a püspök-történetíró katolikus, Simon Mihály fia helvét hitvallású, Ferenc fia, a későbbi esztergomi érsek katolikus. Apák és fiak egymást megbecsülve, vallási viszálykodás nélkül éltek.

Forgách Imre vallási türelmet tanulhatott mindenkinél kedvesebbnek tartott barátjától, Huszár Gáltól is, akit ismerői szelídnek és alázatosnak jellemeznek, aki tudott tanácsot kérni Bullingertől, együtt tudott működni a heves, ellenkező tanítást valókkal szemben indulatos Meliusszal, de megmaradt lutheránus meggyőződésében. Forgách Imre is megtartotta Nagyidán helvét papját, helvét irányt követőket is támogató wittenbergi tanulmányaikban, de lutheránus hitében megmaradt. 1586. évi végrendeletében leányainak is meghagyta, hogy csak ágostai hitvallásúhoz mehetnek férjhez.³²

A FORGÁCHOK ÉS A REFORMÁCIÓ

A Forgáchok igen korán a reformáció híveivé lettek. A rokon és ismerős családok már az egész Felvidéken és Dunántúlon reformálták a birtokaikon levő gyülekezeteket: Thurzó Elek, Enyingi Török Bálint, Révay Ferenc, Perényi Péter, Drágfy Gáspár, Serédi Gáspár. A Forgáchokra személyi és birtokostársi kapcsolataik révén Thurzó Elek lehetett leginkább hatással, Forgách Zsigmondra pedig hivatali együttműködésük során még Stephanus Pemflinger is.

Thurzó Elek már II. Lajos és Mária udvarában, humanista neveltetése folytán kezdettől a reformáció híve volt, s e meggyőződésében haláláig kitartott. A reformációhoz való ragaszkodását bizonyos kérdésekben az egyháztörténet-írás megkérdőjelezi. Még Zoványi Jenő is azt írja: „Thurzó Elek is, bármennyire elősegítette a reformáció terjesztését, bármilyen protestáns módon nyilatkozott a szentek segélyül hívásáról meg a halottakért való könyörgésről, és bármily protestáns szellemet sugározott ki végrendeletének minden sorából, mégis a katolikus szertartás szerint eskettette meg férjhezmenetelekor mostohaleányát.”³³

Ugyanígy róják fel Enyingi Török Bálintné Katharina Pemflingernek, a „leona lutheriana”-nak, hogy a ferencesek kolostorába temettette el magát.

Ezek azonban nem hitbeli, hanem jogi és családi hagyománykérdéseként értékelendők. Az egyházi házasságjogot hazánkban országos jogként érvényesítették, s az érvényes házasságkötésnek egyetlen törvényes módja volt mindaddig, míg a

³² SZABÓ András 17. j. alatti műve 10.

³³ ZOVÁNYI, Reformáció, I. 78. — EtE III. 299, 478. — IV. 163—166.

protestáns jog ki nem alakult, s hallgatólagos vagy legális elismerésben nem részesült. Katolikus birtokban levő kriptába, vagy családi sírboltba sem temetkezhettek protestáns lelkész szolgálatával.

A Forgáchok, s elsősorban Zsigmond, már az 1530-as években elfogadták a lutheri reformáció tanait, mert 1540-ben Komjátiból „elűzték a katolikus papokat és megszüntetvén a régi egyház szertartásait, az új »tévelygéseknek« adták magukat”.³⁴

Első lutheránus papjuk Balázs volt, a morva Blasius. Előzőleg alighanem Morvaországban működött, ahol nemcsak Thurzó Eleknek, hanem Brünnben a Forgáchoknak is voltak birtokaik, Thurzó Elek az 1530-as években Trencsén megyei birtokain terjesztette a reformációt. Balázs prédikátort először Igazpüspökibe (Biskupice), majd onnan Baánra (Banov) hívták, ahol már a mohácsi vész előtt megindult a reformmunka, s azt Balázs fejlesztette tovább.³⁵

Mikor került Komjátiba, nem tudjuk. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy reformátori tevékenysége miatt 1545-ben ő szenvedett fogságot Nyitrán. Révay Ferenc nádori helytartó ugyanis ez év február 3-án Pozsonyból a nagyszombati országgyűlésre indulva írja Balázs és Miklós nyitrai raboknak, hogy két Ferenc-rendi „párizsi szofista” megy megvizsgálni hittani felfogásukat, de ne féljenek, mert ezek nem lehetnek vádlók és bírák egy személyben, s ő mindent el fog követni érdekükben.³⁶ Ki is szabadultak, mert Balázs már ebben az évben komjáti lelkipásztorként tűnik fel. Baánról vagy Komjátiból került-e fogságba, s csupán visszakért-e régi helyére, nem tudjuk. A Komjátiból róla szóló első dokumentum „1545 ante 26 octobris” kelt. „Gregorius presbiter olim Captivus Babylonicus in Saagh nunc discipulus Jesu in eidem” ír levelet „Verabili Domino Blasio pastori animalium et concionator in Comjathy”. A morva Balázs nagy tekintélynek örvendhetett, mert Gergely ipolysági presbiter levele nemcsak tájékoztató, hanem tanácskérő írás is. Megírja, hogy a Krisztus evangéliumától eltérő tant nem hirdet, (Luther) Márton szertartásait tartja (ceremonias teneo Martini), a privátmisét elvetette, az úrvacsorát Jézus rendelése szerint szolgáltatják ki, a fülbegyónást a gyengék kedvéért még megtartották, a gyermekkeresztésnél a pápista olajat elvetették, szentelt vízről nem akarnak tudni, Isten ígéjével egybekötött tiszta Dunavízzel keresztelik a gyermekeket (sole pura aqua Danubÿ adiuncto verbo divino), s e tájékoztatás után kéri a további tanácsokat.³⁷

Érdemes felfigyelni arra, hogy Gergely presbiter úgy jellemzi magát, hogy egykor „babiloni fogoly” volt. Ezzel Luthernek a katolikus hét szentséget bíráló művére, a *De Captivitate Babylonica Ecclesiae*, 1520.-ra utal. Johann Bugenhagen, aki ebben az időben még pomerániai katolikus lelkipásztor volt, a művet olvasva felkiáltott: „Mióta a Megváltó a viláért szenvedett, sok eretnek szorongatta és

³⁴ ZOVÁNYI, Reformáció. I. 241.

³⁵ Uo. 125–126.

³⁶ M. Prot. Egyht. Adattár XI. 17.

³⁷ OAT MG Missiles, kart. 3.

támadta az egyházat, de még oly kegyetlenül egy sem, mint ez a Luther.” Miután végigolvasta a könyvet, azt vallotta: „az egész világ vak és sötétségben ül, csak ez az egyetlen férfi látja, mi az igazság”.³⁸ Bugenhagen ezután Wittenbergbe ment, városi plébánossá, majd a reformáció első püspökévé lett.

Luther e művére hivatkozva mutatkozik be Balázs prédikátornak Gergely ipoly-sági presbiter. Ipolyságon már igen korán gyökeret vert a reformáció. 1538. április 24-én „Emericus Kapothy prefectus claustrii Saag” a selmecebányai tanácsot kéri, hogy küldjék meg neki Luther Márton postilláit és Brenznek János evangéliumához írt kommentárját. Tehát ebben az időben már a kolostorba is behatolt a reformáció szelleme.³⁹

Amikor az 1548-ban kivégzett Koppány György császári kapitány miatt fő- és jószágvesztésre ítélt Forgáchok kegyelmet kaptak, a király az 1550. február 21-én kelt okiratban felsorolja a megkegyelmezés feltételeit, s ennek volt egy vallásra vonatkozó pontja is, amelyet Várday érsek kívánságára iktattak be.

Az érsek arról értesíti a királyt 1549. június 26-án, hogy a Forgách-testvérek visszatérvén Komjáti nevű városukba (oppidum), a katolikus papokat kiűzték, a Luther- és Zwingli-féle eretnekségnek adták magukat, s alattvalóikat is azok elfogadására kényszerítették. Kéri a királyt, hogy mivel még nem kegyelmezett meg nekik teljesen, intézkedjék az igaz vallás helyreállítása érdekében, mert ha e nyavalya tovább is terjed, még oktalan állatokat is fognak imádni az országban.⁴⁰ Nyilván csak lutheri „eretnokség”-ről lehetett szó, s Várday Zwingli emlegetésével csak súlyosbítani akarta vádját. Zoványi is megjegyzi: „Hogy aztán miben állott közelebbről a Zwingli-féle tévelygésök, arról részleteket nem közölt, de nyugodtan elfogadható, hogy nem lehetett alapja az éppen efelőli vádaskodásra.”⁴¹

A megkegyelmező okirat első pontja ki is mondja, hogy „Ha a Forgáchok, feleségeik és gyermekeik felhagyva a téves és bűnös dogmákkal és hibás tanokkal, az igaz ősi katolikus hitet elismerik, tartják és megőrzik, azt alattvalóiknak katolikus papok által hirdettetik és taníttatják, a szentségeket, szertartásokat és szokásokat a római katolikus anyaszentegyház szokása szerint szolgáltatják ki és megtartják” — akkor teljes kegyelemben részesülnek.⁴²

Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy a morva Balázs tért-e vissza, vagy más papot alkalmaztak, de a megkegyelmezésnek ezt a feltételét már csak azért sem teljesítették, mert Várday érsek 1549. október 12-én meghalt, s leszámítva Fráter György 1551. évi rövid érsekségét, mely idő alatt meg sem fordult az országrészben, az érseki szék 1553-ig betöltetlen maradt.

³⁸ LM II. 111—237.

³⁹ EtE III. 246.

⁴⁰ EtE V. 178. — RUGONFALVI KIS István, A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveleskönyve. Budapest 1908. 124. o. 107. okl.

⁴¹ ZOVÁNYI, Reformáció I. 290.

⁴² BÁRTFAI SZABÓ László, Forgh. 220—221.

1559-ben a Forgáchok papjai újból nehéz helyzetbe kerültek. Oláh érsek a január—februári országgyűlésen szorgalmazta a vizitációkat, a papoknak a zsinatokon való kötelező megjelenését. Ferdinánd a végzéseket törvénytelen módon megtoldotta egy vallásügyi rendelettel, amely lehetővé tette a papok vizsgálatát, s az még az év folyamán meg is kezdődött. Forgách Zsigmond lévai és barsi papjai menekülni kényszerültek. Urukhoz fordultak, aki 1559. október 29-én Gimesből Nádasdy Tamásnak írt segítséget kérő levelet: „Nagyságos Uram, örökké való szolgálatomat írom Nagyságodnak, mint N.(agyságos) uramnak. Keth pap vagyok ith egyik leván vagyon masik Barsoth. Az levainak neve Vizekelethy Mathias, az barsinak Sempthey András. Chiassar ő fölségeh paranchyolatjából hogy oth ne tarchiak hanem el külgyek onnan üketh, ide jüttek vala hozzam Gyemesbe, kerenek engemeth hogy Nag:(sagodnak) irnek ü mellettek, könyörögnek N.(agyságodnak) azon en is ü mellettek hogy Nagysagod adna valami Plebanossagoth nekik, az N.(agyságod) jóságaban, kybül el ilhetnének, mert ninch hova menniek, nem tudnak hova menni szegenek, énis könyörgek N.(agyságodnak) hogy N.(agyságod) haggya N.(agyságod) szegényeketh vegye Nagyságod oltalma alá szegényeket, errül jo választoth varok nagyságottul.”⁴³

Az ügy elsimult. Vizekelethy András maradt a helyén, Semptei András pedig maga Forgách Zsigmond helyezte el Komjátiba, ahol a plébánia üres volt, vagy közben ürült meg. Az 1560. évi egyházvizitációs jegyzőkönyvben már így szerepel: „Parochi absentes, qui fuerunt citati et debent excommunicari: In districtu Keériensi: Andreas Plebanus in Komjath.” Majd: „Plebani Haeretici: In Keér: Plebanus in Komjath.” De nemcsak a plébános vált távolmaradása miatt automatikusan exkommunikálttá, hanem az őt visszatartó hívek és patrónusaik is: „In districtu Keér: Judex et cives in Komjathy et ibi dominum Forgách” kerültek rá az exkommunikáltak listájára.⁴⁴

Nem tudjuk, hogy Semptei András meddig maradhatott, de Huszár Gál alighanem az ő utódjává lett Komjátiban.

A NAGYSZOMBATIAK KÍSÉRLETE HUSZÁR GÁL VISSZAHÍVÁSÁRA

Oláh Miklós megöregedve, betegeskedve, megfáradva, csalódva a jezsuitákban, a káptalanban, királyában is, négy nappal 75. születésnapja előtt, 1568. január 14-én meghalt. Halála után az érseki szék 21 hónapig gyakorlatilag megüresedett. A nagyszombatiak követeik útján azonnal megkezdték a közbenjárást a királynál és hivatalnokainál. A ránkmaradt levelek nevet nem tartalmaznak, de valószínűnek látszik, hogy Huszár Gál visszahozatala érdekében fáradoztak.

A város megbízottja a Bécsben is otthonos Macarius Bódog József volt. Az érsek halála után 11 nappal először Pozsonyba ment. Január 27-én onnan írt magyar

⁴³ OL E 185. Nádasdy család lt. Missilisek.

⁴⁴ EsztPrELt AEV 1560.

nyelvű levelet Joannes Sommer nagyszombati bírónak. Február 11-i latin levelét már Bécsből keltezi, ugyancsak a bírónak. Február 24-én a várost érintő egyéb ügyekről beszámoló terjedelmes magyar levelét így folytatja: „veghezetre a Praedicator felől az ti kgtök kerese utan en magamnak s hazam nepenek üdvössegeert is egy nehany izbe sok jó szókkal esedöztem audientiakert Öföls-nek, hogy a mi supplicationkra ki Isten szerint méltó és igaz rajtunk könyörülvén kegyelmes választönne. Sáboki uramat is miért hogy igen ösmerős Zaziusval erősen kértem s adiuvaltam, hogy szóljon neki, azt ő is megmívelte illenképpen, először hozzája ment s úgy könyörgött mint hazája mellett olly szükséges dologban, ki lölkök üdvösségibe jár: másodsor egy cédulát ir vala neki rövidedön jeles igyekvel, arra ismeg cédulája által önne keze írásával választ tevén ráfelelt, hogy per bonam occasionem örömet proponállá Öfels-nek magának tevén a supplicációt szóval is szive szerint terekezik mellette: Harmadszor im tsak tegnap éntülem rá kerletvén ebédre oda hozza vitette vala magát ki jüvén azt mondta hogy mind etelnél s mind étel után eleget szólt neki, hogy az töb dolgok között az Isten causajat ne vesse hátra s ne negligálja, ha a Krisztusban valo hitit igazán akarja vallani: Amaz mosologva egy kis haragbol azt mondta, hogy megmíveli időt várván neki csak ne üvölsön. Mind ezekből kegy-tek értheti, hogy mi a sollicitálás dolgában diligenter eljártunk, valamint jobban tudhattuk, de a többit már Istenre kell hadnunk quia in manu Domini est cor regis. — Az Ispital és a plebanosok szöleje felől nincs még válaszunk, az supplicáció az főkamarasoknál vagon, azt is minden nap sollicitálom.”

Macarius Bódog József tehát közbenjárt magánál Miksa királynál, a város kérésének közvetítésére igénybe vette Nagyszombat híres szülöttjének, a humanista bécsi udvari történetírónak, Zsámboky Jánosnak segítségét, aki viszont Szászzy, vagy Alszászy (Zazius) András királyi ítélőmester támogatását szerezte meg.

Az ügyek azonban lassan haladtak. Bódog József március 25-i magyar nyelvű levelében mentegeti magát Sommer bíró előtt, hogy a szentegyház, az Ispital szöelője, a komáromi vám és a „Praedicator” ügyében késik a válasz. Már 61 napja távozott Nagyszombatból, s azóta fáradozik: „én azonközben a Praedicatorról való terökedést nem akartam tágitani... az Praedicator dolgárol izentém volt kegy-nek bőv szóval az uraim által, azt nem szükség mostan írásomban előrepetálnom”.⁴⁵

Az ispotály a város igazgatása alá tartozott, s hosszú időn át itt működtek a protestáns prédikátorok. A gondozottak csekély száma miatt is alkalmas volt templomuk a lutheránus gyülekezeti tagok befogadására. Joannes Seidel 1561. szeptember 30-i negyedévi jelentésében írja, hogy az ispotályban is tartottak vizitációt, de lakói kevesen vannak és szlávok.⁴⁶ Monastériumuk romosodása után a maradék ferencesek ide költöztek be. A város nyilván arra törekedett, hogy a

⁴⁵ OAT MG Missiles. Kart. 7.

⁴⁶ LUKÁCS, LADISLAUS—POLGÁR, Ladislaus, Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica Unitis. I. Romae 1959. 102.

ferencesek távozzanak, s az ispotály újból a tanács igazgatása alá kerüljön. Károly főherceg Pozsonyból kelt levelében már 1566. március 19-én utasította a magyar kamarát, hogy a „cenobium”-ban lakó ferencesek monastériumának restaurálására utaljon ki 25 magyar forintot.⁴⁷ Kiköltözésüket azonban még 1568-ban is „szollicitálnia” kellett a városnak, s Bódog József ebben az ügyben is fáradozott.

A nagyszombatiak az e vidéken tartózkodó Huszár Gál visszahívásában hiába fáradoztak. Miksa királynál nem érték el céljukat, aki még nem felejtette el a kassai lázadást. Megtúrta a reformátort a Forgáchok otthonában, de Nagyszombatba való visszatéréséhez nem járult hozzá. A Forgáchok sem bocsátották el nagyrebecsült prédikátorukat, és lelkésztársai a fáradhatatlan és nagy tudású reformátort Oláh érsek 1568. évi halála után Csallóköz—Mátyusföld első szuperintendensévé választották.

CSALLÓKÖZ—MÁTYUSFÖLD SZUPERINTENDENSE

Legkorábban Debreceni Ember Pál tudósít Huszár Gál püspökségéről 1710 előtt írt könyvében. A „Dunáninnyi egyházkerület” öt seniorátusát tartja számon: a somorjait, komáromit, komjátit, barsit és nógrádit. Ennek első püspökeként említi Huszár Gált: „Gallus Huszár Anaxius, Pastor Ovariensis, et Superintendens circa Annum 1568.”⁴⁸

A XVIII. század egyháztörténet-íróinak egy része átvette Ember Pál adatát, másik része és a XIX—XX. századi egyháztörténet-írók nem szólnak Huszár püspökségéről. Sajnos, korabeli dokumentum erről nincs. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a később püspökké választott Bornemisza Péterről is csak pár közvetlen és közvetett adat maradt ránk, de ezek sem árulnak el semmit püspökké választása körülményeiről, idejéről, kerülete kiterjedéséről. Ennek több kézenfekvő oka van. Múltja óvatosságra készítette mind őt, mind a kassai fogságból kiszabadításában főszerepet játszó Forgách Simont. Debreceni tartózkodása és nyomdászi működése miatt szakramentáriussággal vádolták, s ez abban az időben a nyugati országrészben veszélyes dolog volt. Vízitálhatta a gyülekezeteket, de még a török uralom alatt működő Sztárai 120 egyházat szervező vizitációs útjairól sem tudunk semmit, mennyivel inkább kellett ezeket titkolni a Habsburg-katolikus országrészben. Ezt a feltételezést támasztja alá Monoszlai András 1593. évi nyilatkozata: „Szemléljük . . . a mi itt zajongó sakramentáriusainkat is ezen a szomszédos vidékünkön, akik meg nem állapítható székhelyeken, előbb Galántán, most Semp-tén, közben Komjátin helyezik el táborukat.” Monoszlai tehát nem sokkal később, még közvetlen környezetéből sem tudott pontos értesüléseket szerezni a reformáció rejtetten folyó munkájáról.⁴⁹

⁴⁷ OSzK fol. Lat. 1428. 24. Károly főherceg levelezése 1566—1576.

⁴⁸ LAMPE—EMBER 568.

⁴⁹ MONOSZLAI András, *Brevis ac catholica confutatio impiorum novorum articulorum nuper in Galantha a sacramentis concinnatorum*. Nagyszombat 1593. Ajánlás 7. lev.

Elgondolkoztató az a tény is, hogy ilyen nagy jelentőségű reformátorról milyen kevés és téves adat él a XVIII. századtól kezdve mindmáig. Ennek egyik oka az, hogy kezdetben a pontos értesülések hiánya, később a felekezeti elfogultság miatt hamis képet festettek Huszár Gálról. Írtak magyaróvári lelkipásztorkodásáról, de működését gyakran téves időpontra datálták, félremagyarázták debreceni munkálkodását, püspökségét meg nem felelő helységhez és kerülethez kötötték, idejét nem tudták meghatározni. Ezért szükséges elsősorban Ember Pál tudósításának tüzetes kritikai elemzése, hogy magyarázatát adhassuk a becsúszott és tovább élő tévedéseknek, s kihámozhassuk az igazság magvát.

Nyilvánvaló tévedés az, hogy Huszár Gál 1568-ban annak az Ember Pál említette Magyaróvárnak székhelyén lett volna püspök, ahonnet 1560-ban Kassára kellett menekülnie. Érthetővé válik Ember Pál tévedése, ha figyelembe vesszük, hogy milyen sorrendben rögzíti Huszár Gál működési helyeit. Megteszi debreceni pappal, s szerinte onnan kerül Magyaróvárra. A debreceni papságban Melius követte 1558-tól. (Az Ember Pál által jelölt 1588. év nyomdahiba!)⁵⁰ Tudósításának forrása az Arany Tamás ellen írt mű volt. (RMNy I 181. sz.) Ebben szerepel a vita résztvevői között „Gál pap”, s az ajánlásban a mű kiadójaként „Huszár Gál cassai lelkipásztor exul”. Annak oka pedig az lehet, hogy Ember Pál az ajánlás ellenére mellőzi Huszár Gál cassai lelkipásztorkodását, hogy a reformátort helyét irányúnak tekintette, akit Kassáról éppen úgy menesztettek, mint hitvallási iránya miatt 1580-ban Károlyi Andrást.⁵¹ Bullingernek írt levelét ugyanis teljes terjedelmében közli, vízkeleti, komáromi, nagyszombati, komjáti működéséről nem tud, csak élete végén folytatott pápai lelkipásztorkodásáról és püspökségéről, de év meghatározása nélkül.⁵²

Helytállónak látszik viszont Ember Pálnak az a közlése, hogy Huszár Gál 1568 körül püspök volt. Ezért meg kell vizsgálnunk, hogy a későbbi egyháztörténeti írásokból milyen okokból maradt el a Huszár Gál püspökségéről szóló hagyomány.

Kérdés, hogy mikor maradt ki Huszár Gál a püspökök névsorából. Az első lutheránus szerző, akinél szerepel, Hajnóczy Dániel (1690—1747). Ő egy *Epistola gratulatoriát* nyomtattatott ki Halléban 1742-ben Tóth Sipkovic János tétí lelkésznek az év februárjában a „Dunántúli egyházkerület” püspökévé választása alkalmából. Ebben így írja le a püspökök névsorát:

„Quando vel Huszár Gallus Anaxius
vel Bornemisza aut deinde Siboltius,
aut Muraközi, aut Klaszekovics,
Gönczius aut Nicolaus Pálházi” . . .⁵³

⁵⁰ LAMPE—EMBER 628.

⁵¹ ZOVÁNYI, Lexikon

⁵² LAMPE—EMBER 112—116, 658.

⁵³ HAYNÓCZY Dániel, *Epistola gratulatoria* . . . Halle 1742. — Kéziratot másolata: Evang. Orsz. Lt. I a 16; 7.

Az Evangélikus Országos Levéltár Bányai Evangélikus Egyházkerületének iratai között található egy bőrkötéses, aranyozott betűkkel *Historia Superintendentum*... című könyv a Bányai Evangélikus Egyházkerület történetéről.⁵⁴ Ennek első 89 lapján Samuel Michaelides (1647—1740) kezdi a kerület történetét, mint 1742-től besztercebányai lelkészként a kerület püspöke. A 91. laptól Samuel Hruskovics (1694—1748) folytatta elődje munkáját, ugyancsak besztercebányai lelkész, s 1744-től a kerület püspöke. Ismerte Ember Pál művét és Hajnóczy üdvözlőlevelét. Az „In partibus Cis- et Trans-Danubianis Patriae nostrae... secutis Reformationem Lutheri temporibus” cím alatt közli a püspökök sorrendjét, de Beythe Istvánt is besorolja Bornemissza és Sibolti közé, ugyanakkor azonban Muraközi Györgyöt és Klaszekovics Istvánt is beveszi névsorába.

Valóban volt is egy ilyen felemás névsor abban az időben. Ezt mutatja a kötet 103. lapjához külön betett, 3. paginával kezdődő 30 paginás fólió, amelyre későbbi kéz ráírta: „Auctore Mart. Gerengay”. A névsor azonos Hajnóczyval és Hruskovicséval, de Bornemissza után beiktatja Beythét a következő (latin) megjegyzéssel: „Beythe István németújvári lelkész, Batthyány Boldizsár koncionátora, de róla vita folyik, hogy az evangélikusok, vagy kálvinisták közé kell-e sorolni.”

Andreas Schmal (1706—1776) a püspökök életéről 1753-ban írt művében a „Dunántúli szuperintendensek” cím alatt ugyanazt a névsort közli, mint Hajnóczy. Kéziratára azonban valaki ráírta: „Petrus Bornemissza et Demetrius Sibolthi erant Superattendentes Mátyusföldiensis Dioecesis...” 1765. évi kéziratában pedig azt írja: „Gallus Huszár fuit pastor Ovariensis et circa an. 1568 evangelicus in illis partibus superintendens, de quo in Vitis superintendentum evang. egi uberius.”⁵⁵

Célszerű a Huszár Gál püspökségéről szóló művek szemrevétele abból a szempontból, hogy a reformátort melyik hitvallási irányhoz sorolták. Bod Péter átvette Ember Pál adatait, de kritikával. Huszár Gál 1568. évi püspökségéről nem szól. Neki tulajdonítja a *Hercegszőlősi kánonok* kibocsátását, vagyis helvét irányúnak tartja, de nyilván korainak véli egy 1568. évi helvét püspökség létét. Az 1570-es években azonban ezt már lehetségesnek tartja, s ezért írja Ember Pál nyomán: „Magyarországban nevezetes Ekkleziákban viselt papi hivatalt a' Reformáció idején: Debrecenben, Óvárban, Pápán, az holott Püspökséget is viselt életének vége felé.”⁵⁶ Joannes Zarka és Jonathan Wietoris 1770-ben írt közös munkájukban a „Dunántúli dioecesis” első evangélikus püspökeként 1576—1584-ig Bornemissza Pétert nevezik meg, Huszár Gálról viszont tévesen azt írják, hogy Bullinger és Kálvin iratait fogadta el, s a helvét szertartásokat tartotta.⁵⁷ Ribini és Klein is

⁵⁴ Evang. Orsz. Lt. Bányai Evang. Egyházkerület Levéltára.

⁵⁵ SCHMAL, Andreas, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*. Az 1753. évi kéziratot kiadta FABÓ András: *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica*. I. Pest 1861. 81—86.

⁵⁶ BOD Péter, *Magyar Athenás*. Nagyszében 1766. 114.

⁵⁷ *Superintendentes Hungari Evangelico Lutherani, qui praecipue Hungaricae Nationis Ecclesias curabant in tres Dioeceses distributi... accurata opera collecti per I(oannem) Z(ARKA) et J(onathan) W(IETORIS)*. 1770. OSzK Fol. Lat. 2078. sz. 11.

közlik Huszár Gál Bullingerhez írt levelét, s Klein Huszár Gálnak tulajdonítja a *Hercegszölösi kánonok* kiadását is, mindketten helvét irányúnak tartva a reformátort.⁵⁸ Ernest Vilfinger 1769-ben Huszár Gált, Bornemisziát és Siboltit is helvét irányba hajlóknak tartja.⁵⁹ Tóth Ferenc már az egész magyar reformációt pánhelvétizálja. Huszár Gálról azt írja: „Leg első Tul a Dunai Református superintendensnek teszi Lámpe Huszár Gált (Anaxius) . . . de hogy ő előtte már kellett itt lenni Református püspöknek, abból hihető, mivel Püspökösködése 1568-ra tétetik.”⁶⁰

Ezek után, ha okát keressük annak, hogy Huszár Gál püspökségének ténye miért kopott ki a hagyományból, két okra mutathatunk rá: a lutheránusok azért mellőzték, mert a sokszor hangoztatott és félremagyarázott dokumentumok alapján helvét irányúnak tartották, másodszor: a helvét irányúak és velük együtt a lutheránusok még azért is, mert 1568-ban a nyugati országrészben nem feltételezhették református püspök működését.

A további tisztázás érdekében egybevetjük a püspökök sorrendjéről ránk maradt két legrégebb tudósítást: Ember Pálét és Hajnóczy Dánielét, az őt követő Schmallal és Hruskoviccsal együtt, annak megállapítására, hogy szolgálai átvételről, vagy forráskritikai helyesbitésről van-e szó. Schmal az 1591. évi csepregi zsinat előtti és utáni időszakba sorolja be a püspököket. A zsinat előtti névsor minden tudósításban azonos:

„Gallus Huszár Anaxius cc. 1568.
 Petrus Bornemisza pastor Szeredinus, 1576 (!)
 Demetrius Sibolti, cc. 1584.”

A hitvallási irányok szétválását jelentő zsinat után a református Ember Pál és a lutheránus Hajnóczy, Schmal és Hruskoviccs névsora eltér egymástól:

Ember Pálnál:

1. Nicolaus Dobronoki P. E. Komaromiensis et Sup. An. 1608. (Ember a bécsi békétől számítja püspökségét.)
2. Petrus Tsene Szentzius, P. E. Érsek-Ujváriensis, et Sup. circa An. 1615.
3. Johannes Samaraeus, P. E. Halasziensis et Sup. An. 1623.

Hajnóczy, Schmal, Hruskoviccsnál:

- Georgius Muraközi
- Stephanus Klaszekovics
- Nicolaus Gönczi aut Pálházi

⁵⁸ RIBINI, Ioannes, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. vsque ad III. H. n. 1787.* — KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des königreichs Ungarn. I—II.* Leipzig und Ofen 1789. III. kiadta FABÓ András in *Monumenta evangelicorum, aug. conf. in Hungaria historica.* IV. Pest 1873. 188—192.

⁵⁹ VILFINGER, Ernest, *A dunántúli kerület superintendenseinek rendje.* Sopron 1796. 10—11.

⁶⁰ TÓTH Ferencz, *A helvétizai vallástételt tartó Túl a Dunai Főtisztelendő Superintendentziában élt superintendensek, vagy református püspökök élete.* Győrben 1808. 17—18.

Mi a magyarázata a református és evangélikus névsor eltérésének?

Sibolti Demeter 1589. február 17-én bekövetkezett halála után, de még a bécsi békét megelőzően a csallóköz—mátyusföldi egyházkerület Dobronoki Miklóst választotta püspökévé, még mint lutheránust. Alaptalan feltételezésnek tartom Zoványinak azt a megjegyzését, hogy Sibolti halála után esetleg egy rövid ideig valaki más működött volna szuperintendensi minőségben. A lutheránusként püspökké választott Dobronokinak pár évig püspökösködni kellett, mire 1592-ben meggyőződéses kálvinistává vált, s a lutheránusok helyette másvalakinek egyház-kormányzatát fogadták el.⁶¹ Dobronoki ugyanis ebben az esztendőben hívta össze a Pozsony megyei Galántára a zsinatot, amelyen már kifejezetten szakramentárius cikkeket alkottak, s az itt elfogadott kánonok alapján Dobronoki lett a kálvinisták első püspökévé a kerületben. A lutheránusok püspöki tisztétől nem fosztották meg, mást sem választottak helyébe.

Ilyen esetekben meglehetősen változatos volt a gyakorlat. Egyik felfogás szerint a püspököt „életfogytig” választották, s még akkor sem degradálták, ha időközben hitvallási irányt változtatott, vagy elköltözött a kerületből. A lutheránus püspökké választott, majd időközben hitvallási irányt változtatott Beythe István helyett nem választottak új püspököt, bár 1595-ben maga mondott le tisztéről. A lutheránusok espereseiknek engedelmességek intették egyházaik ügyeit. Réczés János „summus senior”-ként igazgatta a kerületet.⁶²

Hodosi Sámuel 1708. augusztus 8-án a dunántúli református egyházkerület püspökévé lett. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1710-ben elűzték, s előbb Ártányra, majd Szikszóra ment papnak. Volt kerülete mégis csak 1748. november 23-i halálát követően választott új püspököt, „mert tiszteletnek okáért meg akarta hagyni őt életében azon Püspöki titulusában, mellyet közönségesen ruháztak ő reája”.⁶³

Ugyanakkor Sibolti még a menekülni kényszerült Bornemisza életében lett püspökké.⁶⁴ Bornemisza is, mint látni fogjuk — Huszár Gál életében választották Csallóköz—Mátyusföld püspökévé. Ezekben az esetekben nem érvényesítették az „életfogytiglan” való választás szempontját.

Dobronoki helvét irányba térésekor azonban Csallóköz—Mátyusföldön is ugyanúgy jártak el, mint a Dunántúlon Beythe esetében. Muraközi György 1596-ban még pinnyei lelkészként írta alá a *Formula Concordiae*-t. 1603-ban középpulyai lelkészként választották esperessé, s ettől kezdve a lutheránusok Dobronoki helyett őt tekintették felettesüknek.⁶⁵

⁶¹ ZOVÁNYI Jenő, A Csallóköz—Mátyusföldi református egyházkerület keletkezése, in ProtSz 1903. 219—225.

⁶² FABÓ András, Beythe István életrajza. Pest 1866. 40—41.

⁶³ Uo. 41—42. és TÓTH Ferencz, A magyar és erdélyországi protestáns Eklézsiák históriája. I. db. Komárom 1808. 151. — ZOVÁNYI, Lexikon.

⁶⁴ MIKLÓS Ödön 143.

⁶⁵ Az ágost. hitv. evangélikus keresztyén egyház régi emlékei. I. Egység könyve. Pozsony 1908. 162. — PAYR, A dunántúli. 605—606.

Muraközi után az „öreg” Klaszekovics István irányítását fogadták el a Csallóköz—Mátyusföldön is, aki még esperesi minőségében írta alá az *Egyesség könyvét*. Fertőszentmiklósi lelkészként választották meg a dunántúli evangélikus egyházkerület püspökévé 1612-ben⁶⁶

A Bocskay-szabadságharcot követő 1608. évi bécsi békekötés és a koronázás előtti törvénycikkek alapján ült össze Thurzó György nádor elnökletével 1610. március 28—30-án a zsolnai evangélikus zsinat, amely megalkotta a protestáns egyházkerületek határait. A szlovákok szuperintendenst kaptak, a németek és a magyarok „inspektort”. A magyar „inspector”, püspökhelyettes Kürti István szeredi lelkész lett, s az egyházak már vezetése alatt lépéseket tettek önálló püspök választására.⁶⁷ Kürti az 1612. év vége felé halt meg, s 1613-ban a lutheránusok jogot kaptak önálló püspök választására. Az evangélikusok 1613. február 6-án Pálházi Göncz Miklós szeredi lelkészt, Kürti utódát választották püspökükké (Zoványi, Lexikon). A reformátusok püspöke továbbra is Dobronoki Miklós maradt. Halála után, 1615-ben Szenczi Csene Péter érsekújvári lelkész, majd 1623-tól Samarjai János halászi lekipásztor lett a reformátusok püspökévé.

Ezek tisztázása után megállapíthatjuk, hogy mindkét névsor helyes és a tényeknek megfelelő korrekciókkal igaznak fogadhatjuk el. Az egyöntetű hagyomány és hitvallási irányzata tisztázása után Huszár Gál püspökségét is bizonyítottnak tartjuk.

Zavart okozott a szuperintendensek sorrendjének megállapításában egyházkerületük határainak tisztázatlansága is. Mindmáig az 1610. évi zsolnai zsinat és a Carolina Resolutio (1731) által meghatározott keretekbe igyekeztek elhelyezni a szuperintendenseket. A püspöki kerületeket azonban kialakulásuk folyamatában szükséges vizsgálnunk. Ember Páltól kezdve „Dunáninneni és Dunántúli szuperintendenciák”-ról szólnak, holott a témánkat illető kerület, amelyben az említett lutheránus és református püspökök működtek, hosszú ideig „Csallóköz—Mátyusföldi szuperintendencia” volt.⁶⁸ Még a XVII. században is következetesen így nevezik a Szenczi Csene Péter püspököt köszöntő és Samarjai János református szuperintendensnek ajánlott művekben.⁶⁹ Az egyházkerület Samarjai János református püspök alatt egy időre egyesült a dunántúli szuperintendenciával.⁷⁰ A

⁶⁶ PAYR, A dunántúli. 636.

⁶⁷ HAVRÁN Dániel in ProtSz 1913. 289—297, 548—559.

⁶⁸ ZOVÁNYI Jenő in ProtSz 1903. 219—225.

⁶⁹ SERAPHIN, Paulus, Disputatio Theologica... Heidelberg 1615. RMK III/1. 1225. — KANISZAI Mihály, Theses Theologicae... Heidelberg 1617. RMK III/1. 1198. — PÉLI S. Stephanus, Positiones Theologicae... Heidelberg 1617. RMK III/1. 1200. — DARNAI László (Georgius), Disputatio Harmonica... Heidelberg 1620. RMK III/1. 1293. — CSÚZI CSEH (Johannes), Disputatio Theologica... Franecker 1625. RMK III/1. 1375. — KECSKEMÉTI (N. Stephanus), Disputatio Theologica... Leyden 1628. RMK III/1. 1424. — SÉLLYEI P. (Franciscus), Disputatio Theologica... Franecker 1632. RMK III/1. 1477.

⁷⁰ THABA, Thomas, Disputatio Theologica. Franecker 1625. RMK III/1. 1379. Samarjai Jánost a Csallóköz—Mátyusföld és a dunántúli részek szuperintendensének nevezi.

szuperintendenciák részint egyházi szervezeti keretek, archidiakonátusok, fraternitások, részint a patronáló földbirtokosok birtokhatárainak figyelembevételével alakultak ki.

Csallóköz—Mátyusföld volt tehát Huszár Gál püspöki kerülete. Egy viszonylag korai és hiteles adat is ezt látszik igazolni. Iratosi T. János magyarra fordította William Perkins: *Az ember életének boldogul való igazgatásának módjáról* című művét, s az ajánlásban azt írja: „Nem kevés haszonnal forgolódék Mátyus földé körül Huszár Gál és Bornemisza Péter is, a pápastaságnak két kemény pörölyei.”⁷¹ Iratosi közlése megerősíti azt a feltevésünket, hogy Huszár Gál már aránylag korán Komjátiban volt, Mátyus földjén. A „forgolódék” kifejezés pedig mind Huszár Gállal, mind Bornemiszával kapcsolatban a püspöki vizitációkra vonatkozhat.

Huszár Gál életét tekintve arra is találunk közvetett bizonyítékokat, hogy a reformátornak célja volt önálló püspökség szervezése. Magyaróvári lelkészképző iskolájának növendékeit Sztárai ordinálta, ő pedig szeniorinak megfelelő hatáskörrel küldte ki őket a gyülekezetekbe. Bizonyára nemcsak az egyetlen János presbitert Somorjára, hanem másokat is, és talán nem egyet éppen a Csallóközbe és Mátyus földére, akik később is hűséges hívei maradtak mesterüknek.

Amikor értesült arról, hogy „nem chac a Mathyus földét es Challocközt fosztá meg az Olah ersek a nagy Istenec igiétöl es a Christustol szerzett Sakramentomoknak igazan valo ki szolgaltatasatol”, hanem a bányavárosi lelkészek ellen is eljárásokat indított, 1559-ben kinyomtatta Sztárainak *Az igaz papsagnac tiköre* című disputadrámáját és a Selmec-, Körmöc- és Besztercebánya bölcs tanácsainak ajánlotta, a mű mondanivalójának megfelelően arra buzdítva őket, hogy elszakadva a római egyháztól, saját püspököt válasszanak. (RMNy I. 158.)

Példát és indítást jelenthetett számára az is, hogy debreceni tartózkodása idején Meliust püspökké választották, s a helvét irány követői saját püspökük irányításával szervezték meg önálló reformátori egyházukat.

Az önálló szervezkedésnek és püspökválasztásnak a feltételei is adva voltak. Oláh érsek 1568. június 14-én meghalt. Az utódjául kiszemelt Verancesics Törökországban tartózkodott. Még 1567. június 19-én kapta Pozsonyban a királyi megbírólevelet, hogy Christoph Teuffenbachhal együtt induljon a törökkel való béketárgyalásra. Az 1568. február 17-én sikeresen megkötött drinápolyi béke után csak az év végén tért vissza Magyarországra. A király 1569. október 17-én nevezte ki érsekké. Az érseki szék másfél éves vakanciája, a katolikus egyház belső zavarai, Schwendi reformtörekvései, a Forgáchok támogatása, a reformációra tért papok és gyülekezetek sokasodása lehetővé tették önálló lutheránus püspökség állítását, s Huszár Gál püspökké választását.

⁷¹ RMK I. 670, 671. — ČAPLOVIČ, Bibliográfia. 831. sz. Idézi: THURY Etele, A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. Pápa 1908. 48.

KÍSÉRLET A NYOMTATÁS FOLYTATÁSÁRA

Bornemiszának Huszár Gállal való szoros kapcsolatából és könyvkiadási terveiből arra következtethetünk, hogy Huszár Gál Oláh érsek halála után tervezte nyomdája felállítását és a nyomtatás folytatását is.

Bornemisza már nagyrészt elkészült ötkötetes postillája első részének kéziratával, s fáradozott a kiadás anyagi feltételeinek sürgős biztosításán. Célja elérésére kihasználta az 1569. évi pozsonyi országgyűlés alkalmát is. Nagyszombat országgyűlési követei, Petrus Moger, Christophorus Lingl, Nagy Márton, Mátyás deák (alighanem Nagybáncai Mátyás) voltak. Szeptember 2-án Moger és Lingl jelentést küldtek városuknak az eseményekről és az egyházi ügyek állásáról. Szeptember 21-én kelt, ugyancsak magyar nyelvű levelükben azt írták: „... továbbá ím egy prédikátor ki mostan itt vagyon Pozsonyban és ez előtt vasárnapon (szeptember 18-án) is prédikáltott, kegyelmeteknek egy levelet küldte, azt monda, hogy valami könyveket akarna nyomtatni és hiszem, hogy arra valami segítséget kíván, mert azt mondta, hogy az több városok is ígértek nekije. Azért kegyelmetektől is ha valami lehet, az több városokhoz képest kegyetek lássa.”⁷²

Egy nappal később Bornemisza valóban küldött is levelet a nagyszombati „bírónak és polgár uraimnak”, és kérte a segílyt. Írja, hogy már 300 árkussal készen van, s azt Pozsonyban látta „Marthon uramis”. A napokban felkeresi őket, de „meg ne késlelne kegyelmetek” az adománnyal, mert ott „semmit nem késhetem”.⁷³

Volt tehát költségvetési terv és nyomtatási lehetőség. Ha azt kérdezzük, hogy milyen nyomdára gondolt Bornemisza, Huszár Gálé jöhet számításba. Nem valószínű, hogy Bornemiszának már akkor módja lett volna a nagy költséggel járó nyomda gyors beszerzésére. Nem is nyomda vásárlására, hanem könyve kiadására kért anyagi támogatást. Inicialékészlete is Huszár Gálnál volt, aki Oláh érsek halála után magától értetődően készülhetett nyomdája újból való működtetésére. Huszár szándékát, Bornemisza terveit váratlanul közbejött események hiúsították meg.

Még az országgyűlésen, 1569. október 12-én, összeesküvés gyanújával letartóztatták Dobó Istvánt és Balassi Jánost, Bornemisza patrónusát. Bornemiszának is menekülnie kellett Balassi zólyomi várából Julius Salm galgóci várába. Balassi 1570. március 9-én este felesége segítségével fogságából szabadulva Lengyelországba menekült, s csak 1572. március 23-án nyert kegyelmet. Bornemisza ezt megelőzően, az év januárjában (1-jén?) lett semptei prédikátorrá. Postillája nyomtatását pedig csak 1573 júniusában kezdhette el Huszár Gál komjáti nyomdájában.⁷⁴

Forgách Simonnak és Imrének is rejtőzködniök kellett, akiket a Dobó—Balassi-pör tanúiként idéztek meg. Bártfai Szabó László Forgách Imréről dokumentálás

⁷² OAT MG Missiles. Kart. 7.

⁷³ SCHULEK Tibor 364—365.

⁷⁴ Uo. 37. laptól passim.

nélkül azt írja, hogy „1569-ben mint a Dobó—Balassa összeesküvőkkel rokonszenvezőnek, menekülnie kellett Erdélybe, de onnan hamarosan visszatért, s birtokei rendbehozásához látott”.⁷⁵ Ha ez a hír helytálló, azt jelenti, hogy Huszár Gálnak is egy időre vissza kellett húzódnia, vagy el kellett tűnnie.

A nyomda felállításában Huszár Gált az is visszatartotta, hogy még az országgyűlés ideje alatt, október 18-án a király Oláh Miklós helyébe Verancsics Antal egri püspököt nevezte ki, a reformátor kassai ellenfelét. Ezért a nyomtatást csak Verancsics érsek 1573. június 15-én bekövetkezett halálakor kezdhette meg.

LELKIPÁSZTORI MŰKÖDÉSE KOMJÁTIBAN

Forgách Imrének 1571. december 1-jén Nagyidán született elsőszülött fia, Mihály. Gyermekekük születése után a gimesi várba költöztek egy időre. Mihály meg sem érve egy esztendő korát, 1572. október 9-én meghalt. A komjáti kápolnában temették el. A szolgálatot bizonyára Huszár Gál végezte, bár a naplóban nincs említve. Forgách Imre azonban csak a keresztelő lelkészeket említi, a temetést végzőket nem. Második gyermeke, Judit 1573. február 26-án született Gimes várában. Erről naplójában így ír: „Az 1573. év február 26. napján Istenem végtelen kegyelméből leánygyermekkel ajándékozott meg, legszeretettebb feleségem, Perényi Erzsébet úrnő által, virradatkor, február 26. napjának harmadik órájában, Gimes várunkban, aki a keresztségben a Judit nevet kapta. Megkeresztelte ugyanabban a várban a legkiválóbb férfiú, Huszár Gál úr, komjáti koncionátor, a legkiválóbb teológus ugyanez év március 11-én.”⁷⁶

Ez az első korabeli hiteles adat Huszár Gál komjáti papságáról. Forgách Imre olyan magasztaló szavakkal jellemzi, amilyeneket egyetlen lelkipásztorról sem ír.

Milyen rendben és szellemben végezte istentiszteleti és tanítói szolgálatát, arról komjáti kiadványai, elsősorban *Graduálja* nyújt képet. Ezek kivétel nélkül a lutheri reformációt tükrözik, Lutherre és a Schwendi által javasolt, Veit Dietrich által alkotott nürnbergi rendtartásra utalnak.

Lelki gondozói tevékenységéről Bornemisza villant fel egy apró részletet: „Comiatin, Huszár Gál előtt törtint. Mostis sokakon röttenetes kisirtetit lattyuac az ördög nec. Szinten az tayba, hogy ezeket irnam, hozanac hirt egy asszonyrol, ki midőn életibe ieles hitű es szent életű volt volna, halalakor lelki pasztoranac nahy iay szoual panaszkodott karhozattyarol, kit midőn bíztatna a pasztor, es emlékeztetne regi hiteről, ezt feleli hogy noha vala hiti, de kicziptec azt, es hinne ha hihetne. Ezt haluan térdre esuen az hiuek, midőn imatkoztak volna érötte, ottan meginduluan mond az sereg ördög nec kire néz uala, Hiyaba gyühösködel raytam,

⁷⁵ BARTFAI SZABÓ László, Forgách. 312—331.

⁷⁶ KOMÁROMY András in Turul 1889.

mert meg győzet az én Christusom tégedet, kinec általa az örök életre megyec, es ez szot mozduan, ottan lelket ki boczatta.”⁷⁷

Schulek Tibor szerint ezt a betegség melletti közös könyörgést alighanem Forgách Istvánné halálos ágya mellett tartották 1573-ban. Forgách István komáromi kapitány Imre unokaöccse volt, felesége Kapócsy Erzsébet. Róla ír Bornemisza hasonló esetet az *Ördögi kísértetekben*: „Comiatinis Forgats Istvan felesége így iart, ki szinte halála előtt egy orauál mondta: Imé az wr el külte az ő Angyalit, es el futanac az pokolbeli seregec, es nagy hala adással lelket Christus által aianlotta az Atya Istennek.”⁷⁸ Ezelőtt egy szeredi, hasonló ördög megszállta esetet beszél el, s ezt példázza Forgách István feleségének történetével. Nemeskürty István ezt is a „patológiás kóresetek” közé sorolja. Forgáchné esetében azonban ez nem indokolt, hiszen egy haláltusáját vívó, életében hívő, de a halála előtti órákban kétségbeesett asszony gyöttrődéséről van szó, akinek félelmét eloszlatja, bizalmát visszaadja a vigasztalására összegyűlt kis közösség. Bornemisza az ördög munkáját abban látja, hogy „kiczipte” az asszony hitét.

Huszár Gál a gyülekezet közösségével végezte lelki gondozói munkáját. A főúri asszony ágya köré gyűjtötte a „híveket”, s együtt imádkoztak. Nyilván Jakab apostol levele volt útmutatója eljárásában: „Beteg-e valaki köztetek? Hívassa magához a gyülekezet véneit és imádkozzanak érte. . . És a hitből való imádság megszabadítja a szenvedőt, az Úr felsegíti őt, sőt ha bűnt követett is el, bocsánatot nyer.” (Jk 5,14—15.)

Lelkipásztor társaival a kor egyházi intézményrendszerének megfelelően, fraternitási szervezet keretei között, de bizonyára püspöki vizitációi alkalmával is szoros kapcsolatban volt. Bornemiszával való találkozásai akkor válhattak gyakorivá, amikor az Detrekőről 1572 januárjában, Tuba Mihály utódként Julius Salm és felesége, Thurzó Erzsébet pártfogásával semptei lelkipásztorrá lett. Baráti beszélgetéseikről ugyancsak Bornemisza emlékezik meg egyetlen alkalommal: „Huszár Gal mondta, hogy beszéllett egy emberuel, a ki kigyobol ételt főzöt, es valaki azban öt, minden állatnac madarnac, tyuknac, lonac, tehennec, az szauat meg értötte. Historiat is beszelt rola, az Tyuc mint szolt fiainak, hogy farka alá buynec, es azon mosolyodot az szolga, ki titkon öt volt az wra etkebe: Az verebeknec is mint hoztac köuets eget, hogy egy számár el ontot egy sac buzat az vton. De en eztis ördögi practicanac vélem.”⁷⁹ Eckhardt Sándor csak az elbeszéléstípus nemzetközi és hazai változataira utal, megjegyezve, hogy „B. P. még itt is az ördög kezét látja, mint ahogy Huszár Gál is szó szerint elhitte a kígyófőzet varázslatát”. A korban senki, még a legkiválóbb tudósok sem voltak mentesek babonás hiedelmektől, Huszár Gál sem. Ebben az esetben az ember és állat, s az állatok egymás közti kommunikációjának ősi tapasztalatát vették körül valamiféle, az okokat kutató, elmét megnyugtató varázslatos magyarázattal.

⁷⁷ RMNy I. 355. Postilla II. 664.

⁷⁸ RMNy I. 422. Postilla IV. 912b. — ÖK 213.

⁷⁹ RMNy I. 422; 802. — ÖK 131, 255. lapon j.

A Bornemiszával folytatott lelkipásztori beszélgetéseik, tapasztalatcseréik, bizalmas közlések során kell megemlékeznünk egy ismétlődő esetről, amelyet Nemeskürty Bornemiszáról szóló művében Huszár Gálra vonatkoztat. Egész kis életrajzot állított össze az *Ördögi kísértetek* tíz és a *Négy könyvecske* egy töredékéből, amelyek szerinte alighanem egyazon „első főember”-ről szólnak, aki diákkorában tolvajkodott, felakasztásra ítélték, de megtért és jeles prédikátorrá lett. Ötvenöt éves korában vallotta meg Bornemiszának szexuális kísértéseit, amelyekben hol elbukott, hol ellenállt. Már felesége életében, s utána még erősebben rontottak rá a kísértések. A név nélkül közölt eseteket boncolgatva Nemeskürty némi fenntartással említi, hogy „Bornemiszának csak egy ilyen barátjáról tudunk: Huszár Gálról”.⁸⁰

Teljesen alaptalan Bornemisza emlékezései mögött Huszár Gált keresni, akiről Wohniczky kapitány a legnagyobb megbecsüléssel ír, Melius „igaz prófétá”-nak nevezi, s Forgách Imre „csaknem szent ember”-nek tartja, s e nyilatkozatok a reformátornak szinte egész életét átfogják. Nemeskürty is, amikor később kiadja az *Ördögi kísértetek*et, erről a név nélkül közölt gyónásról azt írja: „Ez lehetett az író egyik legmeghatározóbb élménye. Nem tudjuk, kire célozhat Bornemisza; valószínű viszont, hogy saját élményeit is beleszötte az elbeszélésbe.”⁸¹

HUSZÁR DÁVID MAGÁNISKOLÁJA NAGYSZOMBATBAN

Amikor Huszár Gálnak Komjátiba kellett menekülnie, Dávid fia Nagyszombatban maradt. A családot szoros szálak fűzték Nagyszombathoz. Neki nem volt háza — ez a házadót fizetők listájából kitűnik —, de feleségének vagy közvetlen rokonnak lehetett. Debrecenből Nagyszombatba menekült, Komáromba családja nélkül ment, s a letartóztatási parancs elől ismét Nagyszombatban lelt otthont, s ott folytatta lelkipásztori tevékenységét. Amikor Komjátiba távozott, Dávid fia Nagyszombatban nyitott magániskolát Dobos György házában, akivel a család közeli kapcsolatban lehetett.⁸²

Ki volt Dobos György? Apja, Gergely jómódú kereskedő, aki marhatózsérkedéssel is foglalkozott. Két ízben is vásárolt házat. Az egyiket 1551-ben, a másikat Erdődy Pétertől 200 magyar forintért 1555. április 25-én.⁸³ Egy kereskedői útja

⁸⁰ NEMESKÜRTY István, Bornemisza Péter az ember és az író. Budapest 1959. 241—243, 292—294. Id. h. 294.

⁸¹ NEMESKÜRTY István, Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Budapest 1977. 144. lapon j. a 18. laphoz. — Huszár Gál etikai magatartásáról szólva nem hagyhatom említés nélkül, hogy Bán Ferenc újságíró (1885—1938) a reformátorról írta legkedvesebbnek nevezett „történelmi novellá”-ját. A rendelkezésére álló dokumentumoknak is csekély részét használta fel, elferdítve, s nemcsak történeti, de írói szempontból is nívótlan szerelmi históriát írt össze 88 lapon, „Huszár Gál prédikátor” címen, in Száz magyarok könyve. Budapest V. é. n. 39—128.

⁸² VÖM XI. 254.

⁸³ OAT Liber Prot. Fass. II/1. fol. 90. 8. l. — fol. 189. 154. l.

alkalmával gyilkolták meg. 1562. szeptember 11-én „Petrus Literatus de Pestiensis” tricesimator „pie memorie Gregor Doboss”-ként említi a nagyszombati tanácsnak írt levelében.⁸⁴ A gyilkosnak hosszú ideig sikerült bujkálnia, mert 1578. június 10-én írt Ladislaus Manaata, Martsiei Zokdi és Joannis Zvitanic Szencről a nagyszombati bírónak: „továbbá ezt akaránk kig(yelmeteknek) megjelentenenk, hogy mostan itt nekünk Berencs várában vagyon fogva egy Gáspár Ussakovich Dobravoday ember fogván. Melyet is mostany elmúlt napokban a my uraink hataron nagy nehezen fogtanak meg, az Őfelsége harmincadát és amy uraink vámját elszöktetvén és Morvában ökröket hajtván. Annak okaért kegy(elmetek)-nek meg akaronk jelentenenk ez mi levelünkbe. Kivalokepen értvén azt, hogy ez meg mondott fogoly embernek neve és gonoszsága kegy(elmeteknél) is nyilván volna és netalán az szegen meg holt Dobos Gergelnek halala felöl ha mi vélekedések volna kegy(elmeteknek) ez emberre, kegy(elmetek) nekünk jelentené meg, mi is hogy tudjuk mi magunkat mihez tartanánk. Isten tartsa meg kegy(elmeteket) minden jószágával. Datae Zempciy 10 juni 1578.”⁸⁵

Dobos Gergely özvegye 1579-ben még élt. Gyermekai közül csak Györgyről tudunk. Gyámjai: Nyilas István, Joannes Sommer, Kalmár Mihály, Felföldi Gáspár és Szabó György, a város neves és tehetős polgárai.⁸⁶

Dobos Gergely vagyoni helyzetét mutatják a halála után hosszú éveken át történő letiltások adószai ingó és ingatlan tulajdonaira. Kapcsolata volt a Huszár Gált támogató Forgáchokkal is. 1563. április 23-án Forgách Imre unokatestvérének, Forgách Péternek terhére jelentenek be 23 forint letiltást. 1564. március 27-e után Kossik András terhére 2000 forintot, október 28-án Christophorus Lingl vállalja 100 akó bor fizetését Dobos Gergely árvái szőlejének használata fejében. Ugyanezen a napon jelentenek tiltást Werböczy Imre összes vagyonaára. 1567. február 13-án Sánta Bálinttól tiltanak le 12 forintot, miután előzőleg, február 10-én Nyilas István és Joannes Sommer gyámok jelentenek be tiltást Dobos árvái nevében Moger Péter vagyonaára, „mint az ű adós levele” bizonyítja tartozását. 1575 „ad 21 aprili tütt tiltást dobos Georg Bornemisza ferenc ezüst miere mert ezüst mie az ladaban vagion kit le töt bornemisza ferenc az haz araban zalogul fl 300”. Több kisebb letiltás mellett Isaszegi Máté jószágának terhére 112 forint erejéig rendeltek letiltást.⁸⁷

Dobos Gergely még életében rendelkezett György fia neveltetéséről. Erről Sebestien Lessenprontnak Bécsből Nagyszombat bírájához és tanácsához írt leveléből értesülünk. Dobos Gergely még életében megkérte arra, hogy György fiát vegye magához Bécsbe és taníttassa. A végrendelező halála után a testamentumosok kérésére ezt meg is tette. Nem haszonhúzás miatt kéri a tanácstól a végrendelet mását, de szeretné tudni, hogy mekkora a Dobos Györgyre jutott hagyaték.⁸⁸

⁸⁴ Uo. (Petrus literatus Pesthiensis nem azonos Bornemisza Péterrel.)

⁸⁵ OAT MG Missiles. Kart. 8. 1578.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ OAT Liber Act. Jud. II/3. 163, 184, 198, 215, 295.

⁸⁸ RMNyelveml III. II. rész 72.

Dobos György Padovába is ellátogatott. 1573. április 11-én onnan írt levelet gyámjainak, ígérve a tanulásban való szorgalmasságát és kitartását.⁸⁹ Ígését azonban nem váltotta be. 1573 végén ismét Bécsben találjuk, ahonnan december 18-án a felügyeletével megbízott Zsámboky János panaszos levelet írt Sommer bírónak és sógorának, Nyilas Istvánnak az ifjú hanyagságáról: „Tiztelendő uraim, barátym, zolgalathomath ayanlom kegyelmetek(nek). Touabba ez Dobos tanulasat, tudomanyat, akarattyat alkolmasson examinaltam; elegh keuesset tanul, my lighen touabba valo akarattya kegyelmed megh erti kegyelmed examinalnya, azután valamyre inteny kegyelmed akarattyat, az myben my zolgalhatunk Leszenprandt urammal, eremest mynden promotioual leszunk, czak kegyelmed jelenche megh, es kwldye fell, ha teszendik, enys az mi zandekomot meg mondom. Isten tarcza megh kegyelmed. Ez Zabla kell Zinthe mostan az Ifiwnak, hogh azutannis megh kozonye. Datum Viennae 18 decembris 1573. Kegelmednek baratya etc. Samboky Janos.”⁹⁰

Huszár Dávid nyilván az ifjú távolléte alatt rendezte be annak házában magániskoláját. Két házáról tudunk: a nagyobbik a „Quartale Quartum”-ban, amely után 1556-ban 8 forint adót fizetett és a „Prima Quartale”-ban, amelynek adója 1584-ben 2 forint volt.⁹¹

Az iskola felállításának idejére csak következtethetünk. A jezsuiták 1567. szeptember 15-én hagyták el a várost. Az iskola ismét a káptalan kezelésébe ment át. A város azonban ragaszkodott jogaihoz az iskolaügyben is. Ellentétbe került az érsekkel, a káptalannal, s elsősorban Telegdivel. Telegdi és Garay Márton nógrádi archidiakónus az 1569. évi országgyűlésen okirathamisítási ügybe keveredett, amely politikai hűtlenségi büntettnek számított. Károly főherceg sorozatos okmányhamisítások miatt javaikat zár alá helyezte. Verancsics maga is szomorúan ír 1571. január 26-án a polgárok szeme láttára folyó vizzálykodásról, visszaélésekről: „Híre járt, hogy ebben a testületben minden titkos gyűlelettől ég. Sokan több gondot fordítanak a magánbosszú kielégítésére, mint az állam nyugalma, mint a szervezetre. Fel kell indulnunk, látva, hogy benneteket semmi buzgalom, semmi odaadás nincsen. A vallásos és istenfélő embereknek bennetek semmi jele, semmi nyoma. Ti vagytok egyedül más emberek tanítói és az égből kétszeres talentomot nyertetek, mégis jobban a földiek, mint az égiek után sóvárogtok. Pedig ha a jámbor életnek a jellegétől meg vagyunk fosztva, ne áruljuk el azt legalább az új hit követői előtt, kik tőlünk már az isteni ígének tanítását sem akarják elfogadni.”⁹²

Az okmányhamisítási ügynek az országgyűlés 1572. február 24-én vetett véget. Június 24-én Verancsics királyi helytartóvá lett. Telegdit káptalani nagypréposttá

⁸⁹ OAT MG Missiles. Kart. 8.

⁹⁰ L. GERSTINGER, Hans és VANTUCH, Anton előző fejezet, 139. j. alatti műve a 279. lapon. 354—355. nr. XXVI (CXCI.) A helytelen olvasatokat korrigáltam.

⁹¹ OAT Liber Act. Jud. II/3.

⁹² VÖM X. 112—115.

nevezte ki. Bár ez emelte tekintélyét, a nagyszombati polgárok nem hajoltak meg előtte, s az iskola ügyében hozott intézkedéseit sem fogadták el. Bizonyítja ezt Verancsics 1572. december 15-én Telegdihez intézett levele: „Értsék meg eljárásodból a nagyszombati polgárok saját hatáskörüket. Tudják meg, hogy a káptalan nincs nekik alávetve azon dolgokban, melyek az egyházat illetik és viszont világi ügyeiket saját maguk intézzék el. Kutassyt a polgárok beleegyezése nélkül válaszd meg rektornak, s ha valamit a polgárok jogtalanul merészelnék cselekedeni, jogosan ezután Miksa előtt beszéljenek vele.”⁹³

Telegdi és a nagyszombati polgárok közti kibékülés 1573. január 15-én történt. Verancsics előkelő egyházi és világi emberek jelenlétében Telegdi és kilenc nagyszombati polgár jobbját a béke és barátság jeléül egymásba tette, majd minden írást elégettek, hogy a pernek még a híre se maradjon meg.⁹⁴

1573. február 1-jén Verancsics Telegdit ki is nevezte egyházmegyéjében az önként lemondott Mindszenty András helyébe teljes jogú helyettesévé.

Huszár Dávid valamikor e zűrzavaros időkben állíthatta magániskoláját, Telegdi viszont hatalomhoz jutva kieszközölte Verancsicsnál az iskola megszüntetését és Huszár Dávidnak a városból való elűzését. Az érsek 1573. március 2-án Pozsonyból rendeletet küldött a nagyszombati tanácsnak ebben az ügyben. Biztos forrásból értesült — írja —, hogy a szakramentárius eretnek Gál fia, Dávid, Dobos György polgártásuk házában iskolát állított, a tanulók nem megvetendő számát gyűjtötte össze, és őket nyilvánosan tanítja. Elrendeli Huszár Dávidnak a városból való eltávolítását.⁹⁵

A királyi helytartói hatalommal rendelkező érsek parancsának sem a város, sem Huszár Dávid nem szegülhetett ellene, ezért röviddel Verancsics levele után Pápára távozott, s ott az iskola rektorává lett.

A NYOMDÁSZAT FOLYTATÁSA KOMJÁTIBAN

BORNEMISZA PÉTER POSZTILLÁINAK NYOMTATÁSA

Bornemisza kiadói, Huszár Gált nyomtatói programjában 1569-ben megakadályozta Dobó István és Balassi János összeesküvési ügye, majd Verancsics érsekké létele, akinek csak 1573. június 15-i elhunytja után foghatott hozzá Huszár Gál a nyomtatáshoz. Elsőként Bornemisza posztilláinak első kötetéhez kezdett, hiszen a prédikációs könyv kiadása már 1569-ben sürgős feladatként lett híresztelve.

Az ötkötetes mű első kötete: „Bornemisza Péter: *Első része az evangéliomokból és az epistolákból való tanulságoknak*... írta Bornemisza Péter, Pestifi. Semptéről

⁹³ BOTH Ferencz, Telegdi Miklós élete és művei. Szeged 1899. 43.

⁹⁴ EsztPrVlt Protocollum Antonii Verantzii. 209—211.

⁹⁵ VÖM XI. 254—255.

1573.” A kolofon szerint: „Nyomatása Comiatin kezdetett Huszár Gál által, végeztetett Semptén 1573. október 1-én.”⁹⁶

Huszár Gál nyomdájának régi betűivel és iniciálékészletével kezdte a nyomtatást. Betűi tehát az eredeti készlet és a matricákról újra öntött formában éltek tovább Debrecenben és Komjátiban. Időközben Bornemisza más nyomdára tett szert. Ez valószínűleg a krakkói Mathias Wirzbiethtől származik, akinél éppen 1572-ben jelent meg Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című műve.⁹⁷ A nyomda művezetője a lengyel Mantskovit (Farinola) Bálint volt. Nincs tiszta képünk Bornemisza, a nyomda és a vezető nyomdász közti viszonyról. Mantskovit már Bornemiszához szegődése előtt is adott ki a nyomdában saját neve alatt műveket, Bornemisza halála után pedig a nyomda az ő neve alatt működött tovább Rárbokon, Galgócon és Vizsolyban.⁹⁸

Huszár Gál Bornemisza posztillája első kötetének 239 levelét nyomtatta, a 240. levéltől már Mantskovit betűivel folytatódott a nyomtatás. A Huszár Gál által használt iniciálék és díszek Bornemiszához kerültek. Nyilván kezdettől az ő tulajdonai voltak, s Huszár Gálnak csak kölcsönözte azokat. Huszár pedig új, ólomból, öntött, sematikus iniciálékkal folytatta a nyomtatást, de Bornemisza is szerzett be a régi díszes készlet mellé a Huszár Gáléhoz hasonlókat, de nem azonosakat.⁹⁹

PERIKÓPÁS KÖNYV

A nyomda komjáti működésének idejéből 1972-ig a Bornemisza-művön kívül csak a *Graduál*ról volt tudomásunk. Az 1969. év végén a *Graduál* első részének eperjesi példánya kötetstáblájából dr. B. Bálint három kiadvány töredékeit áztatta ki, mégpedig egy perikópás könyv, ádventi és karácsonyi prédikációs könyvecskék megmaradt részeit. Ezeket dr. Ján Čaplovič tette közzé 1972-ben.¹⁰⁰

Az ismert művek és a megtalált töredékek alapján kísérelünk meg képet alkotni Huszár Gál komjáti nyomdászati tevékenységéről. Bornemisza posztillái első kötetének 239 levele készült az ő műhelyében. Általános vélemény szerint egy nyomdász naponta 7-9 levelet nyomtatott ki. Ennek alapján kiszámíthatjuk, hogy amennyiben Verancsics halála után elkezdte Bornemisza könyvének nyomtatását, a 239 levéllel 1573. július végére elkészült. Félezer leveles *Graduál*ja 1574. október 6-i ajánlással jelent meg. Tekintve, hogy kottás nyomtatvány, átlagon aluli mértéket

⁹⁶ RMNy I. 333.

⁹⁷ SCHULEK Tibor 53.

⁹⁸ SOLTÉSZNÉ 97.

⁹⁹ Uo. XXXIV. és XLVIII. tábla.

¹⁰⁰ Ján ČAPLOVIČ, Huszár Gál három ismeretlen műve, in MKSz 1972. 180—192. — ČAPLOVIČ, Bibliografia. 448, 449, 450. sz. Halála után is hálával gondolok Ján Čaplovičra, akivel hosszú időn át gyakran voltunk egymás vendégei, az éjszakákba nyúló beszélgetésekre, s arra, hogy a töredékek felfedezése után nemcsak azoknak, hanem Huszár Gál *Graduál*ja eperjesi példányának teljes xerox-másolatával is megajándékozott.

számítva, kezdetét 1574 közepe tájára helyezhetjük. A két kiadvány közti időt Čaplovičcsal mintegy tizenöt hónapra tehetjük. Az általa közzétett töredékek alapján rekonstruálhatjuk ennek az időszaknak nyomtatói, kiadói tevékenységét. Mivel a töredékek datálására csak egyetlen idői támpont áll rendelkezésünkre, a művek megjelenési sorrendjét logikai következtetések alapján igyekszünk meghatározni.

A püspöknek a kánonjog szerint fő feladata volt a helyes tanítás biztosítása és ellenőrzése. Huszár Gál ennek a feladatnak tett eleget *perikópás könyv* kiadásával. Ez tartalmazza az egyház által elrendelt vasár- és ünnepnapra evangéliumi és epistolai igéket, amelyekhez Huszár Gál még rövid magyarázatokat, igehirdetési vázlatokat is fűzött és imádságokat csatolt. Ezzel biztosítva volt a reformáció papjai számára az istentiszteleti szolgálat fő feladatának, az igehirdetésnek végzése. (Részletes elemzését l. a II. részben.)

ÁDVENTI PRÉDIKÁCIÓK

Huszár Gál az igehirdetési alapigék magyar szövegén és a tömör vázlatokon kívül bőséesebb útmutatással is kívánt szolgálni a prédikátoroknak. Ezért Lutherhez, Georg Majorhoz és a hagyomány szerint Sztáraihoz hasonlóan prédikációs füzeteket jelentetett meg, amelyek már bővebb prédikációkat tartalmaznak az egyházi esztendő ünnepeire. Ahogyan Luther megjelentette az *Adventspostillet*, Huszár Gál is kiadta az *ádventi prédikációkat*. A töredékekből megállapítható, hogy a négy ádventi vasárnap evangéliumának és epistolájának magyarázatát tartalmazó, nyolc prédikációt magában foglaló füzet volt. (Részletes elemzését l. a II. részben.)

KARÁCSONYI PRÉDIKÁCIÓK

Luther az 1521-ben és 1522-ben kiadott ádventi prédikációkon kívül ugyancsak 1522-ben adta ki *Weihnachtspostille* című prédikációs könyvecskéjét. Huszár Gál is folytatta és befejezte a karácsonyi ünnepkörre szóló mintapredikációk kiadását. Az ádventi prédikációs füzet terjedelmének megfelelő kiadványban megjelentette az akkor háromnapos ünnepre szóló *karácsonyi prédikációkat*. (Részletes elemzését l. a II. részben.)

A „GRADUÁL”

A karácsonyi prédikációs füzet után felhagyott a prédikációk kiadásával. Ennek több oka lehetett. Ha nem is adott ki teljes posztillát, az egyházi esztendő fő ünnepköreire és az istentisztelet legfontosabb alkalmára munkássága során adott útmutatást. Az 1558. évi prédikációs füzetében van mintapredikáció az úrvacsorára, nagypéntekre és húsvétra, s ezt teljessé tette a karácsonyi ünnepkörre szóló prédikációk kiadásával.

A további prédikációk kiadásának abbahagyásához hozzájárulhatott a Bornemiszával való ésszerű munkamegosztás is. Bornemisza óriásira méretezett posztillái gyors ütemben kerültek ki a nyomdából, 1574-ben már két kötete jelent meg.

Egyre égetőbb kérdéssé vált az istentiszteleti rendtartás szabályozása. Már 1557-ben ennek érdekében kért útmutatást Heinrich Bullingertől. Nyilván azóta munkálkodott ennek érdekében és gyűjtögette hozzá az anyagot. Az alap megvolt hozzá: az 1560. évi énekeskönyv és az ezzel együtt kiadott Kálmáncsehi-féle prima-rend. Ebből a magból épült ki két részes hatalmas *Graduálja*, amely a teljes istentiszteleti liturgiát és gyülekezeti énekeskönyvet tartalmazza, hosszú időre meghatározva a lutheránus egyház istentiszteleti rendtartását, s máig megalapozva a gyülekezeti énekeskönyvek tartalmát és formáját. (Részletes elemzését I. a II. részben.)

Huszár Gálnak ez a nagyarányú tevékenysége és nyomtatói munkássága kihívta maga ellen a restaurációs erők haragját. Verancsics érsek 1573. június 25-én bekövetkezett halála után — bár az érsekséget nem sikerült elnyernie — az egyházi teljhatalmat Telegdi Miklós gyakorolta. Kanonika vizitációkkal és szentszéki eljárásokkal nemcsak a papokat zaklatta, hanem a reformációt pártoló főurakat is. Forgách Imre az ellene különösen is erőteljesen indított hajszában már nem tudott további oltalmat nyújtani az általa mindenkinél többre becsült, második atyjának nevezett Huszár Gálnak, ezért kénytelen volt segíteni, hogy Telegdi joghatósága alól az exempt Pápára távozzék.

PÁPA

A FÖLDESURAK ÉS A REFORMÁCIÓ

A mohácsi csatát követő kettős királyválasztás után Pápa Szapolyai János birtokában volt. Ferdinánd király a várost 1528-ban egyik leghívebb emberének, Thurzó Eleknek adományozta, s 1529-ben, amikor a király elfoglalta Pápát, a város ténylegesen is az országbíró tulajdonává lett.¹ Az 1531. évi portaösszeírásakor is az ő tulajdona.² Bár nem tartózkodott Pápán, de buzgó támogatója és terjesztője lévén a reformációnak, a város katonai és polgári tisztségviselői hozzá hasonlóan és általma alatt munkálkodtak a reformáció terjesztése érdekében. Földesurasága idején térített a városban és vidékén bizonyos Bálint pap, akinek neve régi hagyományokban maradt fenn, de közelebbit nem tudunk róla.³ Révész Imre említi 1555. május 17-i kelettel Bálint pap feleségét (Domina Valentini presbyteri).⁴ Tóth Endre valószínűnek tartja, hogy Bálint pap azonos a Pápán működő 21 ferences közt található egyetlen Bálint nevű szerzetessel, Illési Bálinttal.⁵

Ferdinánd király Thurzó Elek megfelelő kárpótlása után Pápát 1533. november 23-án Bécsben kelt levelében az akkor még pártján levő Enyingi Török Bálintnak ígérte, majd 1535. augusztus 23-án, ugyancsak Bécsben kiállított adománylevelével neki, János és Ferenc fiainak és utódaiknak adományozta a várost. A veszprémi káptalan 1536. január 20-i oklevele szerint Enyingi Török Bálintot a birtokba ellentmondás nélkül beiktatta. 1536 májusában Török Bálint átpártolt Szapolyaihoz, aki Nagyváradon, 1536. szeptember 30-án kelt adománylevelével Pápa, Debrecen és Nagyvárad birtokában megerősítette.⁶

Török Bálint feleségével, Katharina Pemflingerrel együtt szintén támogatói voltak a reformációnak, sőt a hagyomány szerint Bálint papot Pápáról Debrecenbe vitték a város reformálására.

Amikor Török Bálint 1541-ben a török fogságába esett, családja rövidesen Debrecenbe költözött, Pápa kapitánya pedig a lutheránus Johann Ungnad lett. Martonfalvi Imre szerint: „Ungnot generális uram, ő felsége képe, az főfő urak-

¹ SEBESTYÉN Béla, Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura (1535—1550). Pápa 1911. 24.

² TT 1893. 608—609.

³ Bálint papról először *Gönci Fabricius* György emlékszik meg Félégyházi Tamás Újszövetségfordítása előszavában. Debrecen 1586. RMNy I. 584.

⁴ Magyar Protestáns Egyházi Iskolai Figyelő 1870. 402.

⁵ TÓTH Endre, A pápai református egyház története. Pápa 1941. 10.

⁶ SEBESTYÉN Béla 1. j. alatti műve 24—25, 39.

kal". A török 1543. évi támadása alkalmával Ungnád „az úri renden levőkkel együtt” elhagyta a várost, de Martonfalvi visszaverte a támadást.⁷

Ebben az időben még működött Pápán a katolikus plébános. A következő években Nádasdy Tamás volt a várkapitány, s parancsnoksága idején távozott az utolsó katolikus pap. 1546-ban Perneszi György, Nádasdy főtitkárja írja urának Sárvárról, hogy „az átkozódó plébános” ellen méltán járt el Batthyány, aki elűzte őt a városból.⁸

Maradtak azonban a ferencesek. A rend a XV. század végén jelent meg Pápán, s Szapolyai építtetett kolostort számukra. A megreformált „Salvatorianusok”-at még Enyingi Török Bálint felesége, Katharina Pemflinger is kedvelte, s náluk gyónt, mivel a gyónást még Luther is megtartotta. A rend taktikája az volt, hogy a gvárdiánt és teológiai főiskolájukat abba a tartományukba helyezték, ahol az eretnység legjobban hódított. Ezért Pápán székelt a gvárdián, és 1535-ben ide helyezték teológiai főiskolájukat is.⁹ A kolostorban szerzetesi iskola működött, amelyben 1535—1537-ben és 1540—1542-ben Atyai Péter „öreg lektor” tanította a ferences növendékeket.¹⁰

A ferencesek helyzete is súlyosabbá vált, amikor Enyingi Török Ferenc 1550-ben Izabella és János Zsigmond szolgálatából Ferdinánd pártjára tért, és Pápán letelepedve átvette az uradalmat és a várat. 1554. július 5-én tartotta esküvőjét Csejten Guthi Országh Borbálával. Június 22-én Miksa király Thurzó Ferencet kérte, hogy az esküvőn őt képviselje.¹¹

Török Ferenc és felesége reformációt támogató buzgalmukban a ferenceseket sem kímélték, s addig zaklatták őket, míg el nem távoztak a városból. 1556-ban a katonák elhordták a kolostor tetejét, talán a vár építésére, s a szerzetesek fedél nélkül maradtak. 1557. augusztus 2-án panaszlevéllel fordultak Ferdinánd királyhoz és segítségét kérték. Írják, hogy sokat szenvednek a lutheránusoktól, Török Ferenc várkapitánytól és katonáitól. Egy nem papi jellegű iskolamester azt hirdeti, hogy még nagybajtban is szabad húst enni, s azt árulják is. Kérik a királyt, hogy űzze el az iskolamestert, és küldjön helyette katolikus papot, mert ilyen a szerzeteseken kívül nincs a városban. A lutheránus tanítás már annyira megfertőzte a lakosokat, hogy a katolikus vallást kinevetik.¹²

A panaszlevélre Török Ferenc csúfos megtorlással válaszolt. Erről Ferdinándnak Bécsből 1557. október 16-án, Oláh érsek és Liszti János ellenjegyzésével kelt leveléből értesülünk:

⁷ Martonfalvi Imre deák emlékirata, in Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századból. Budapest 1881.

⁸ EtE IV. 465.

⁹ A pápai kollégium története. Szerk. TRÓCSÁNYI Zsolt. Tankönyvkiadó. Budapest 1981. 12.

¹⁰ LAMPÉRTH Géza, A pápai református főiskola története 1531—1931. Pápa 1931. 12.

¹¹ StaW Hung. Fasc. 73.

¹² TÓTH Endre 5. j. alatti műve 19.

„Ferdinánd stb. . . hívünknek, nagyságos Enyingi Török Ferenc főkapitányunknak kegyes üdvözetünket küldjük. Megbízható híveim szavahihető jelentéséből értesültünk, hogy Te bizonyos bolondodat a ferences barátok ruhájába felöltöztetted, csuklyájára füleket rakva, és Szent Ferenc közelmúlt ünnepén (ti. október 4-én), nagymise idején az ott lakó barátok templomába küldted, és az éppen miséző barátok közt akkora zűrzavart keltettél, hogy azok kénytelenek voltak az oltárt elhagyva, magát a szent szolgálatot félbeszakítani, Te pedig mindezt a templom ajtaján keresztül kívülről nézve, hagyta ama bolond sokféle egyéb gyalázkodásait és zaklatásait. Mivel mindezek méltatlanok az eltűrésre, hiszen a gyalázat nem emberek, hanem Isten és az ő szent dolgai ellen követtetted el, azért ezek felől szigorúan meghagyjuk és parancsoljuk Kegyelmednek, hogy a következő november hó 10. napján, minden egyéb dolgot félretéve, semmiféle kifogással nem élve, itt színünk előtt megjelenni tartozol, hogy az előbb említettekről mind számot adj, magaddal hozva ama bolondodat is. Mindenképpen végrehajtandó. E sorokat elolvasásuk után add vissza átadójuknak. Kelt Bécsben, 1557. október 16-án”.¹³

Megjelent-e Török Ferenc a király előtt, s lett-e következménye ennek a nem éppen keresztényinek mondható térítési módszerének, nem tudjuk. A ferenceseknek azonban rövidesen bealkonyult. 1558-ban gvárdiánjuk, 1560-ban pedig a szerzetesek is elhagyták Pápát.¹⁴

Enyingi Török Ferenc magatartását később még inkább ilyen szélsőséges irányba terelhetette Sztárai Mihály hasonló térítési módszere. Sztárai Perényi Gábornak 1567. június 7-i halálát követően, az őszi terménybetakarítás és a szüret után volt kénytelen Sárospatakról távozni és alighanem azonnal Pápará. Erre következtethetünk Siklósi Andrásnak, a pataki vár és város provizorának 1567. november 7-én kelt mentegetőző leveléből. Sztárai ekkor már nem volt Patakon. Távozásra kényszerítették a csaknem három évig elnyomott, de újra erőre kapott református egyház papjai és hívei, akik az őket üldöző, lutheránusokat támogató Perényi Gábor halálával pozícióikat visszaszerezték. Az 1564-ben elűzött Kopácsi István helyét elfoglaló Sztárainak távoznia kellett, mert összes javadalmaitól megfosztották. E kérdésben Zoványi Jenő minden megnyilatkozásában ezt a nézetet vallja.¹⁵ Esze Tamásnak ettől eltérő nézete a dokumentumok meg nem értéséről és elfogultságról tanúskodik.¹⁶

¹³ Győri káptalani lt. II. téka. 62. sz.

¹⁴ TÓTH Endre 5. j. alatti műve 6.

¹⁵ ZOVÁNYI, Reformáció I. 420—421. — It 1940. 163—164.

¹⁶ ESZE Tamás, Sztárai Gyulán. Debrecen 1973. 174—178. Esze Tamás Siklósi András provizor magyarázkodó levelének állításait kritika nélkül igaznak fogadja el, Zoványit is megvádolva: „Zoványi csak annyit tudott róla: »Az országos levéltár egyik irata, mely 1567. november 7-én kelt Sárospatakon, ekkori odával plébánosnak említi Sztárai Mihályt; a levél tartalmáról eszerint nem is volt tudomása. Pedig ez a levél a reformátor életének igen fontos dokumentuma: nem csupán gyulai és pataki tartózkodására, hanem lelki habitusára nézve is.” (175.) Zoványinak azonban volt tudomása az éppen általa évtizedekkel előbb megtalált iratról, s azt a többi dokumentum összefüggésébe állította be. Schwendi kassai főkapitány — nyilván a hozzá érkezett panaszoktól indítva — éppen Sztárai

Enyingi Török Ferenc halála után özvegye, Guthi Országh Borbála Ecchius Salmhoz ment feleségül. Salm első felesége 1571. május 14-én halt meg. Bornemisza szerint öngyilkos lett, „ő maga szívébe ütötte a kést”, másutt: „hagymázban lévén, késsel általt verte magát és ottan felkiáltván mondta: Jaj, mit művelék”. Verancsics érsek és katolikus püspökök is jelen voltak temetésén, amelyen a magyar nyelvű beszédet Bornemisza mondta. Ez is Ecchius Salm hitvalló bátorságának bizonyossága.¹⁷

Ecchius Salm már fiatalon pozsonyi gróf, Enyingi Török Ferenc után dunántúli főkapitány. Jól beszélt magyarul, s a reformáció feltétlen híve volt. Országos főkapitánnyá való kinevezését már Zrínyi Miklós 1566. évi halálát követően sürgették a főnemesek, nemesek, a rendek, az esztergomi érsek és az erdélyi püspök egyaránt. Kinevezése után főkapitányi székhelye Győr volt. Guthi Országh Borbálával 1573 elején kelt egybe. Blasius Eber bécsi nyomdász 1573. január 1-jei ajánlással adta ki az esküvője alkalmával számára nyomtatott *Poncianus históriáját*. (RMNy I. 322.) 1574. július 28-án felesége már elhunytáról ír. Bécsben temették el.¹⁸

Testvéreivel, Nicolaus és Julius Salmmal együtt a reformáció követői voltak, reformátorok és papok egész sorának biztosítottak szolgálati lehetőséget, megélhetést és oltalmat.

érdekében kérdezősködi javadalmának sorsa felől. Siklósiék ügyes diplomáciával a felelősséget a Magyar Kamara és Sztárai nyakába varrták. A Magyar Kamara azért felelős, mert „w felsegenek rende az faluknak zolgalattyát”. A király azonban magszakadás miatt a Perényi-javakra rendelt el zárlatot és nem a sárospataki pap jövedelmére. Sztárai pedig azért felelős Patakról való távozásában, mert bár ők jó szívvvel marasztalták, „de az w kemeny erkwltsith es haragjat meg nem byrhata” (176). Ezekből Esze Tamás kettős következtetést von le. Sztárai elsősorban „Schwendivel ütközött össze, tudta: vele nem tud megküzdeni, ezért hagyta ott a pataki plébániát”, majd Sztárai anyagiasságát hozza fel, s megállapítja: „Hogy szerfelett anyagias volt, ez új vonás jellemképén.” Feltételezi, hogy már Baranyában is lehettek ilyen anyagi „összetűzése”. „Siklósi levele annyit mindenesetre bizonyít, hogy Sztárai nem csupán az úrvacsora, hanem az apostoli szegénység kérdésében sem értett egyet Kálmáncshivel” (177.). Következtetéseit Esze Tamás tehát minden más, az ügyre vonatkozó, részben ott található dokumentum figyelmen kívül hagyásával, Siklósinak a tényeket elkendőző, a felelősséget magáról elhárító leveléből vonja le, elfogadva Sztárai indokolatlan erkölcsi hitelrontását.

E témakörhöz tartozik Sztárai sárospataki „esperesség”-nek kérdése. Amikor Perényi Gábor rendelkezésére Kopácsi István helyébe lépett, nem „utódává” lett az esperességben. A két hitvallási irány közt, akkor ott konfrontáció volt, ezért Sztárait nem lehet besorolni egy folyamatos, semleges „protestáns” esperesi névsorba. A már helvétté vált egyházkerületben egy vele szemben álló külön lutheránus egyházszervezet létesült, mintegy „sziget” a Perényi-, Alaghy-birtokokon megmaradt és hatalmi szóval fenntartott lutheránus egyházak szervezete, élén Sztárai Mihállyal, akit akár szeniornak, akár szuperintendensnek neveztek, egy bizonyos területen püspöki jogkörrel rendelkezett, nem tagolódott be esperességeként a református egyházkerületbe. Amikor távozni kényszerült, Sárospatak nemcsak új papot, az egyházmegye új esperest kapott, hanem az addig lutheránus zempléni egyházmegyében is győzedelmeskedett a helvét reformáció. Ezért, s nem anyagias „habitus” miatt kellett Sztárainak Sárospatakról Pápára távoznia.

¹⁷ SCHULEK Tibor 44—45.

¹⁸ TAKÁTS Sándor, Régi magyar nagyasszonyok. Budapest é. n. 214—215.

Nicolaus Salm trencsényi főispán, generális, császári helytartó, kanizsai parancsnok és pozsonyi gróf volt. 1580-ban hunyt el és Bécsben temették el. Az 1531-ben született Julius Salm birodalmi udvari tanácsossá lett. Felesége Thurzó Elek országbíró Erzsébet nevű leánya volt (előbb Jaroslav Pernstein, majd Adam Ungnad neje), aki 1573. november 29-én halt meg. Második felesége, báró Anna Dietrichstein 1586 első felében hunyt el. Julius Salm 1595-ben halt meg, s testvérei mellé Bécsben temették el.¹⁹

Julius és Ecchius Salm feleségeikkel együtt mecénásai voltak a könyvnyomtatásnak. Bornemisza *Posztillának* első kötetét 1573-ban Julius Salmnak ajánlotta. (RMNy I. 333.) Mantskovit Bálint pedig 1585-ben fordított és galgóci nyomdájában megjelent evangélikus hittankönyvét Julius Salm és Thurzó Erzsébet Anna nevű leányának. (RMNy I. 563.) Blasius Eber bécsi nyomdász 1573-ban a már említett *Ponciánus históriáját* Ecchius Salm esküvőjére nyomtatta ki. (RMNy I. 322.) Szikszai Hellopoeus Bálint 1574-ben megjelent kátéját Salm özvegyének, Guthi Országh Borbálának ajánlotta. (RMNy I. 347.) Abból azonban, hogy Debrecen úrnője egy református szerző kiváló munkáját anyagilag támogatta, nem vonható le következtetés hitvallási iránya megváltozására. Bornemisza például nem vonakodik a kátét használatra ajánlani, pedig másutt erőteljesen polemizál a szerző szakramentárius nézeteivel.²⁰ Ő maga is 1578-ban *Posztillának* második kötetét Salm özvegyének, Guthi Országh Borbálának és első házasságából született fiának, Enyingi Török Istvánnak ajánlotta. (RMNy I. 422.)

Az országos tisztségeket betöltő és hatalommal rendelkező család közös összefogással vette védelmébe a bajba jutottakat. A Nagyszombatból elűzött Huszár Dávidot a pápai iskola rektori tisztebe, a Komjátiból menekülni kényszerülő Huszár Gált a pápai lelkipásztorságba fogadták be.

HUSZÁR DÁVID PÁPAI REKTORSÁGA

Amikor Verancsics érseknek — alighanem Telegdi tájékoztatása révén — tudomására jutott, hogy Huszár Dávid Nagyszombatban, Dobos György házában magániskolát tart, sok tanítványa van, 1573. március 2-án kelt levelében elrendelte, hogy a tanács távolítsa el a városból Huszár Dávidot.²¹ Zoványi Jenő kételkedik abban, hogy a rendeletnek fogamatja lett volna, s példákat sorol fel, amikor Verancsics nem tudott érvényt szerezni rendelkezéseinek.²² Azonban az ellenkezőjére is tudunk példákat. Csupán tárgyunkat illetően említjük, hogy Huszár Gál érdekében sem Kassának, sem az országos tisztségeket betöltő hatalmasságoknak nem volt módjuk a reformátornak vele szemben való megoltalmazására. Később

¹⁹ SCHULEK Tibor 42—43.

²⁰ Uo. 263.

²¹ VÖM XI. 254—255.

²² ZOVÁNYI, Reformáció II. 278.

pedig érseki székhelyén még inkább volt hatalma arra, hogy az általa oly szívesen alkalmazott adminisztratív eszközöket vegye igénybe, s királyi helytartóként az uralkodó támogatását is megszerezze. Tekintélyes támogatókat maguk mögött tudó papok — igaz, hogy nemegyszer hosszás tortúrák után — elkerülhették a súlyos szankciókat, de az egyszerű tanítóként magániskolát tartó Huszár Dávid nem számíthatott akkora támogatásra, amely az érsekkel szemben megvédelmezhetne volna. Ezért rövidesen Verancsics rendelete után, még 1573-ban elhagyta Nagyszombatot, és pártfogói segítségével a pápai iskola rektorává lett. Az mindenképpen bizonyos, hogy 1574-ben, atyjának Pápra menetele idején már a városban volt, és még nem viselt papi tisztet, hanem abban az iskolában munkálkodott, amely Thurzó Elek birtokossága idején, 1531-ben alakult át városi-plébániai iskolából a reformáció iskolájává.

Thurzó Elek már II. Lajos király udvarában is törődött az iskolákkal, s királyi kincstartóként 1525-ben több ízben utalt ki segílyt (pro elemosina) a budai iskolák tanulóinak.²³ A reformáció híveként pedig nyilván igyekezett megvalósítani birtokain Luther iskolai-oktatói programját. Így joggal feltételezhető, hogy birtokossága idején, 1531-ben a pápai iskolát is megreformálták. Ezt a hagyományok és a dokumentumok egyaránt igazolják.

Az 1531. évszámot feltüntetető — bár később készült — két kis harang felirata: „Scholae reformatae Papensis”.²⁴

Csúzi Cseh Jakab 1724. évi rektorsága idején másolták, dolgozták át és bővítették az iskola törvényeit, a *Leges illustris Scholae Papensis*. Nem vonhatjuk azonban kétségbe azt, amit a bevezető megemlékezésben ír, hogy ezek a törvények Hollósi Péter 1585. évi rektorsága idején készültek, s ő volt szerzőjük: „Auctor etiam Legum Scholae Papensis”. Az is megfelel a valóságnak, hogy „... a mi eleink iskolájuk számára a következő törvényeket alkották 1585-ben, kik... 54 éven át minden írott törvény nélkül voltak...” Ha 1585-től visszaszámoljuk az 54 évet, ugyancsak az 1531. évet számíthatjuk az iskola reformálása esztendejének.²⁵

Az iskola reformációra térésének hagyományait megerősítik a rektorokról szóló korabeli dokumentumok. Gyzdawyth Péter mostohatestvérevel, Thurkowyth Miklós budai kereskedővel és városbíróval együtt 1534. május 3-án ajánlólevelet írt Nádasdy Tamásnak Sylvester János érdekében. Ebben „servitor Petrus Gyzdawyth, ludimagister oppidi Papa, capellanus, sed non papisticus”-nak (káplánnak, de nem pápistának) írja magát, elmondva, hogy „a régi iskola szennyéből kivetkőzött”.²⁶ Bár e levél szerint „ludimagister”, a megelőző, 1534. április 11-i és 15-i levelében aláírása: „Rector scholae de Papa”. A „ludimagister” megnevezésről

²³ LAMPÉRTH Géza 10. j. alatti műve 2.

²⁴ L. 9. j. alatti mű 13.

²⁵ KIS Ernő, A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531—1895. Pápa 1896. 15.45. „nostrī Maiores sequentes scholae suae concidere Leges Anno 1585, qui etsi per Annos 54 omni fere Lege scripta caruissent...”

²⁶ BALÁZS János, Sylvester János és kora. Budapest 1958. 146—147.

tehát inkább Gyzdawyth szerénységére, mint az iskola fejlettségi fokára következtetünk.

Az iskola fejlődéséről szól az a hagyomány, amely Enyingi Török Bálint idejéről tudósít, aki Pápa földesurává lévén, más helyekről, elsősorban Gesztesről vitt „tanítókat” a városba.²⁷

Török Bálint 1541-ben török fogságba esett, s a lutheránus Johann Ungnad lett a vár és város kapitánya. Ő tartotta meg vagy alkalmazta azt a lutheránus iskolamestert, aki 1543 márciusában Győrbe ment prédikálni, s ezért a püspök parancsára elfogták.²⁸ Tóth Endre szerint bajos volna eldönteni, hogy „vajon a török közeledtének hírére ment el, mint Ungnád és vele együtt »az úri renden levők«, vagy pedig, mint egy római katolikus történetíró írja, azért ment, mert »nem nézte jó szemmel, hogy Győrben még 1543-ban sem terjedtek a protestáns tanok«. . . bizonyos azonban, hogy éppen az ostrom idején — amint Martonfalvy naplójában beszámol — nem volt Pápán”.²⁹ Valószínűnek tartom, hogy térítő szándékkal ment Győrbe márciusban. A török április 23-án indult Isztambulból Magyarországra, s csak augusztus végén érkezett Pápa alá. Nem hihető, hogy már félévvel a veszedelem elől futott volna, hiszen akkor még Ungnád sem menekült. A ferencesek viszont a tanítót már említett panaszlevelükben egyenesen „Luther Márton”-nak nevezik, ami azt jelenti, hogy lelkes terjesztője volt a reformációnak. Az ostrom idején pedig vagy azért nem volt a városban, mert még a püspök fogságában ült, vagy ha közben kiszabadult, a török ostrom miatt nem térhetett vissza.

A Ferdinánd király hűségére tért, s 1550-ben Pápán megtelepedett Enyingi Török Ferenc idejében is volt a ferencesek panaszlevele szerint 1557-ben egy „eretnek iskolamester” a lutheranizmustól teljesen megfertőzött városban.³⁰

Ezután hosszabb ideig nincs hírünk a pápai tanítókról. Bizonyos azonban, hogy Enyingi Török Ferenc, majd özvegye, Guthi Országgh Borbála, s második férje, Ecchius Salm alatt egyre rohamosabban terjedt a reformáció, sorvadt a katolicizmus. Magától értetődően fejlődött az iskola is, amelynek rektorává 1573-ban felfogadták a Nagyszombatból kiűzött Huszár Dávidot.

HUSZÁR GÁL PÁPAI PAPSÁGA

A legkorábbi hír pápai tartózkodásáról Forgách Imre naplójegyzete a reformátor 1575. október 23-i, Pápán bekövetkezett haláláról, ahol a pestisjárvány áldozatává lett. Gulyás Pál, s nyomában többen kétségbe vonják pápai papságát: „Csoválom, hogy senki nem gondolt arra az egyszerű lehetőségre, hogy Huszár Gál

²⁷ TÓTH Ferencz, A' Magyar és Erdélyországi Protestáns Eklézsiák' Históriája. I. db. Komárom 1808. 56.

²⁸ TÓTH Endre 5. j. alatti műve 7.

²⁹ Uo. 21.

³⁰ Uo. 19.

történetesen látogatóban volt fiánál, Dávidnál, amikor váratlanul kiragadta őt az élők sorából a halál.”³¹

A hitelesnek elfogadható későbbi hagyomány azonban kétségtelenné teszi, hogy Pápán lelkészi tisztet viselt. Hivatkozunk Sziójgyártó Lukács levelére. Ő Komárom megye csallóközi járásában levő Nagymegyér lelkipásztora volt. 1610. július 7-én írt Marburgba Szenci Molnár Albertnek, tájékoztatva őt a hazai egyházi helyzetről és elhelyezkedési lehetőségekről: „Féltik talám sok koncokat, sub rosa scriptum sit s ez az oka, hogy ily értelemben legyenek Kegyelmed felől, hogy Kegyelmed a scholában való tanéttást nem veheti már föl, hanem az Typographiát inkább exerceálná Kegyelmed, talán a ministerium ecclesiasticumot is. Bátor úgy volna, ebben is nemde nem nagy haszna jönne-é meg hazánknak? Gallus Huszár Pápán a ministeriummal együtt nemde hasznosan ezeket üzte-é?”³² Feltételezhető, hogy az azonos egyházkerületben működő Sziójgyártó Lukács nem tévesztette össze Ember Pálhoz hasonlóan a Pápán lelkészkedő és nyomtató Huszár Dávidot atyjával, s ezért elfogadható, hogy Huszár Gál Pápán viselte a „ministerium ecclesiasticum”-ot, s ha nyomtatott, akkor az nem lehetett más, csak a *Graduál* befejező része, s az „A” íven utólag nyomtatott, 1574. október 6-ára, Komjátira datált ajánlás.

Az 1710. június közepén elhunyt Debreceni Ember Pál szerint „Gallus Huszár, Anaxius. Past. Eccles. Papensis et Superintendens”-ként ír a reformátorról. Adatát Szilágyi Benjámín Istvántól vette, aki 1652-ben halt meg Sátoraljaújhelyen, ő pedig hasonló nevű atyjától, aki az 1580-as években született, böi, vépi és körmendi lelkész, majd ez utóbbi helyen 1623-tól espereshelyettes, 1625-től pedig esperes volt.³³

Tóth Ferenc Ember Páltól vette adatát, azonban pápai tanár, esperes, majd püspökként, mint egyháztörténet-író, nyilván korrigálta volna, ha a helyszínen ellenkező adat vagy hagyomány tudomására jutott volna.³⁴

Ezek alapján kétségtelennek tartom, hogy Huszár Gál Pápán lelkipásztor volt. Megerősíti ezt a feltételezést, ha figyelembe vesszük a körülményeket, amelyek Komjátiból való távozásra kényszerítették és a kapcsolatokat, amelyek arra utalnak, hogy Pápán kapott menedéket.

Először arra mutatunk rá, hogy milyen veszélyek kényszerítették a Komjátiból való elmenetelre.

A nagy tudású, de erkölcsi magatartása miatt súlyos vádakát elviselni kényszerült Telegdi Miklós céltudatosan tört az egyházi hierarchia csúcsára. Az országgyűlés 1572-ben véget vetett okmányhamisítási ügyének, ez év június 24-én Verancsics káptalani nagypréposttá nevezte ki, 1573. február 1-jén pedig érseki

³¹ GULYÁS 122.

³² DÉZSI Lajos, Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest 1898. 347—348.

³³ LAMPE—EMBER 658. — KATHONA Géza, Huszár Gál és Dávid pápai esperessége, in RefEgyh 1964. 88.

³⁴ TÓTH Ferentz 27. j. alatti műve

egyházmegyéjében teljes jogú helyettesévé. Tétlenségre kárhoztatottsága megszűntével minden erejével fáradozott a katolikus egyház restaurációján. Verancsics június 25-i halála után pedig minden vágya az érseki szék elnyerése volt, de szándéka múltbeli bűnei miatt és Miksa király ellenállásán meghiúsult.³⁵ 1586. április 22-én bekövetkezett haláláig mégis ő gyakorolta a legfőbb egyházfői jogokat. Egyre kíméletlenebbül fordult a reformáció követői ellen. A kanonika vizitációk során a papokat a katolikus egyházba való visszatérésre kényszerítette, a nem katolikus püspök által felszenteltekelt tiltotta az egyházi szolgálattól és elűzte egyházmegyéjéből. Önkényesen kiterjesztette a Szentszék hatáskörét világi ügyekre is, amit pedig Ulászló király megtiltott még 1492-ben. Sorra idéztette meg a főurakat, akik nem katolikus papokat tartottak, s amennyiben harmadszori idézésre sem jelentek meg, exkommunikálta és karhatalom igénybevételével fenyegette meg őket. Révay Ferencet, Balassi Jánost, Forgách Imrét és még többeket. Ez az 1573-ban kezdődött, fokozatosan erősödő üldözés felháborította a reformációt követő és pártoló főurakat, aminek végső következménye az lett, hogy Telegdi eljárása az 1575. december 13-án meghirdetett, 1576 január—februárjában megtartott országgyűlésen botrányra fajult.³⁶

Kétségtelennek tartom, hogy Huszár Gálnak már 1574-ben számítania kellett a Komjátiból való távozásra. Tiltott nyomdászti tevékenysége is súlyosbíthatta helyzetét. Pártfogói is többnyire távol voltak Komjátitól. Forgách Imre Nagydán, Forgách Simon pedig az osztozkodáskor részére jutott Sáros megyei Hertneken és Surányban lakott. Személyükben is állandó támadásoknak kitéve nem tudták megvédeni pártfogoltjukat, de segítséget nyújtottak neki biztonságosabb helyre távozásában.

Másodsorban arra mutatunk rá, hogy összeköttetések révén Pápa volt az a számba jöhető hely, ahová Huszár Gált menthették. A városban kezdettől fogva két pap működött: a város és a hadsereg papja, aki ugyanúgy mint a magyaróvári katonai pap, a város papjaként is szolgált. Az általunk tárgyalt időszakban csak egy lelkipásztorról van tudomásunk, Sztárai Mihályról. Az ő távozási szándéka miatt a város már 1570 eleje óta bizonytalanságban volt egyháza sorsa felől.

Sztárait ekkor a soproni tanács meghívta lelkipásztorának. Ő hajlandó lett volna elmenni, és nem csak udvariasságból válaszolta: „Én a ti Isten és testvéreitek iránti szeretetből, feljebbvalónk (princeps) távolléte és azok ellenére is, akik engem itt akarnak tartani, kész voltam nektek rögtön engedelmeskedni és hozzátok felmenni, titeket látni, hacsak az út nehézségei és lovaim leromlottsága itt nem tartaná.” Távozási készségét megerősíti, amit a továbbiakban ír: „Mihelyt azonban megtehetem, igyekszem kéréseteknek eleget tenni és titeket, valamint az én magyarjaimat meglátni, akiknek (ha Isten jónak látja), magam fogok Isten igéjével szolgálni.” Sztárai tehát még patrónusa, Enyingi Török Ferenc engedélyét és marasztaló

³⁵ PIRHALLA Márton, A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Lőcse 1899. 283.

³⁶ FRAKNÓI VI. 165—167. — ZSILINSZKY I. 159—164.

hívei akaratát is figyelmen kívül hagyva, kész volt Pápáról Sopronba menni. Tehát már ekkor számolni kellett azzal, hogy a város pap nélkül marad.

Sztárait azonban vagy a soproni zavaros egyházi viszonyok, vagy Pápa és földesura kívánsága maradásra készítették. Erre az utóbbi okra utalhat az, hogy a soproniak nehézségeik szüntével az üresedésben levő magyar lelkési állásra már nem őt, hanem Beythe Istvánt hívták Alsólindváról, aki 1573. június 27-i levelében azért utasította el a meghívást, mert urai, a Bánffyak nem voltak hajlandók elbocsátani.

A soproni tanács 1574 elején egy időben kínálta fel az állást Sztárainak és Beythének. A kettős meghívást indokolja, hogy Sztárait egyszer már hívták, de hajlandósága ellenére sem tudott akkor elmenni, Beythét pedig akkor még nem bocsátották el urai. Sztárai 1574. április 15-én volt Sopronban a város költségén, de későn érkezett, mert a városi számadások szerint Beythe már április 11-én megegyezett a tanáccsal, s még aznap, húsvét vasárnapján elfoglalta az állást.³⁷ Bornemisza április 24-én küldte meg a felszentelését, s igazhitűségét igazoló írást a tanácsnak.³⁸

Bár 1570-ben meghívták Sztárait Sopronba, de ő kimentette magát és maradt Pápán. 1574-ben azonban — nyilván földesura és a város hozzájárulásával — elment Sopronba. A városnak számolnia kellett azzal, hogy pap nélkül marad, s ekkor hívhatták meg Huszár Gált. Sztárai ugyan visszatért Pápára, de ez nem akadályozta meg, hogy Huszár Gál is a város papjává legyen.

Kik lehettek azok, akik a személyében is támadásoknak kitett Forgách Imre birtokáról Huszár Gál Pápára menetele útját egyengették?

Elsősorban a régi tanítványra és barátira, Bornemisza Péterre gondolhatunk, aki felhasználta összeköttetéseit mestere mentésére. Nemcsak patrónusával, Julius Salmmal volt meleg viszonyban, hanem annak testvérével, Ecchius Salmmal is, akinek öngyilkosságot elkövetett első feleségét temette. Amikor Ecchius Salm 1574 nyarán elhunyt, megmaradt a jó viszony özvegyével, s annak első házasságából született gyermekével, Enyingi Török Istvánnal is. Guthi Országh Borbála nyilván

³⁷ PAYR, A soproni. I. 111—112, 126—127.

³⁸ SCHULEK Tibor (57) szerint „valamely igazoló bizonyítványt követelhettek tőle, talán felszentelését, talán igazhitűségét illetően”. MIKLÓS Ödön (142. l. 222. j.) szerint „a soproniak... Beythe Istvánt, az újonnan választott papjukat Bornemisza Péterhez küldték felavatásra... Az az okmány, melyet Bornemisza ez alkalommal Beythe részére kiállított, felavatási bizonyítvány és nem ajánlólevél, mint többször hitték”. Beythét azonban nem kellett felszentelni, hiszen már 1565-től a Bánffyak papja volt Alsólendván. Igazoló levél felmutatását viszont az egyházi kánonok szigorúan előírták. Az ún. Réczés-féle kánonok 28. §-a szerint „Senki se praedicator se schola-mester egy superintendens alól másik superintendens alá ne menjen, hanem attól, amely superintendens alatt lakott, levelet vigyen.” A 29. §. szerint „Így hagyjok és parancsoljuk az községnek: gondok legyen, hogy tanót be ne fogadjon — bár ugyan tudós legyen is — az kinek mind tudományáról, mind életiről, vallásáról bizonyágtévő levele nem leend.” (MOKOS 152.) Beythe Sztáraitól, ellenjelöltjétől nem vihetett igazoló levelet, ezért kellett a lutheránus gyülekezetek által ugyancsak elismert Bornemisza Péter csallóköz—mátyusföldi püspökhöz fordulnia.

sógorát, Julius Salmot látogatta meg időnként Semptén, de ilyenkor alkalmat keresett a Bornemiszával való találkozásokra is, aki az Enyingi Török Istvánnak ajánlott *Ördögi kísértetek*ben erről így emlékezik meg: „Szerelmes Anyaddal hozzam tertetec volna az Isten igeie halgatasaert, ket izbe: Előszer midön ala mentetec Diosgyörbe. . . az vtan ket esztendővel is hogy meg ternetec Dios Györből Papara, ismet meg szállatoc, annac az igenec tanulasaert, kibe Isten öröc eletre valo hatalmat rekeztet.”³⁹ Bizonyosak lehetünk abban is, hogy az Enyingi Törökök, Guthi Országh Borbála, Julius és Ecchius Salm, művei révén vagy személyesen is ismerték és becsülték Huszár Gált.

Ajánlhatta Huszár Gált a szintén régi ismerős, a vele együttmunkálkodó Sztárai is, aki 1570-ben a soproniaknak azt írta, hogy amennyiben nem tud személyesen hozzájuk menni, maga helyett „alkalmas” embert küld.⁴⁰ Így ajánlhatta maga helyett „alkalmas” papként Pápara Huszár Gált.

Támogatást jelentett Pápara való meghívásában fiának, Dávidnak ottani rektorskodása. Őt annyira megkedvelték a városban, hogy később, atyja halála után őt választották meg helyébe lelkipásztorukká.

Mindezeket figyelembe véve, Huszár Gál pápai papságának legkorábbi időpontja, a „terminus a quo”: 1574 március vége—április eleje, Sztárai Sopronba menetele és Bornemisza püspökségének kezdete. A legkésőbbi dátum, a „terminus ad quem”: 1574 októbere, az október 6-i ajánlással megjelent *Graduált* követő időszak. Amíg hiteles dokumentum birtokába nem jutunk, a reformátor pápai papsága kezdetét e tág idői határok közé helyezhetjük.

Számolnunk kell Miksa király 1574. február 7-én kiadott újabb, nyomtatást tiltó rendeletével is, amelynek következményeként Hoffhalter Rudolfnak távoznia kellett Alsólindvároól, Huszár Gálnak pedig titkolnia komjátí vagy pápai működését, de erre Huszár Dávid nyomtatói tevékenységével kapcsolatban térünk ki részletesebben.

A DUNÁNTÚL SZUPERINTENDENSE

Ahol a reformáció rohamosan terjedt, megindult egyházainak önálló szervezkedése. Még azokon a helyeken is igyekeztek kivonni magukat a katolikus egyházfő fennhatósága alól, ahol nem volt mód önálló egyházi vezető választására. Ez történt Oláh Miklós érseksége idején, amikor Tolna—Baranyától a Csallóköz—Mátyusföldre a török hódoltságban élő Sztárait fogadták el „episcopus”-uknak. Később is előfordult hasonló eset. Például a Csallóköz—Mátyusföld és a dunántúli részek — mint már említettük — az 1620-as években egyaránt Samarjai Jánost fogadták el református püspöküknek.

³⁹ ÖK 5.

⁴⁰ NAGY Sándor, Sztárai Mihály élete és művei. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest 1883. „vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substitutam”. 19.

Ahogy Oláh érsek 1568-ban bekövetkezett halála után azonnal megszervezték a Csallóköz—Mátyusföldi egyházkerületet és Püspökséget, ugyanúgy kezdtek szervezkedni a lutheránusok a Dunántúlon is. Székhelyük legalkalmasabb helye Pápa volt, országos szempontból a végvárvonal fontos pontja, hadiszállása a nagyhatalmú dunántúli főkapitánynak, Enyingi Török Ferencnek. A végvárak rendjét, békeségét nemcsak Pápán, hanem a többi végvárban sem zavarhatták meg katolikus főhatóságok az egyházi ügyekbe való radikális beavatkozással.

A Veszprém megyei egyházak egy része a győri püspök főhatósága alá tartozott, de Pápa az esztergomi érsekség joghatósága alá rendelt exempt egyház lévén, ki volt emelve a győri püspök hatásköréből. Ez azt jelentette, hogy mindkettőtől függetleníteni tudta magát. Az érsekségtől a hosszú ideig tartó vakancia, a győri egyházmegyétől pedig a püspökök nemtörődősége miatt. Az a győri katolikus püspök, aki alatt megkezdődhetett és meg is kezdődött a reformáció egyházainak szervezkedése, az 1527. május 29-én Velencében született Zacharias Delfino volt. Még tarcellai püspökként vett részt a tridenti zsinaton, s buzgón munkálkodott a reformjavaslatok bevezetése érdekében. IV. Pius pápa követe volt Ferdinánd udvarában, s bíborossá lett. Miksa király 1565-ben nevezte ki győri püspökké. Főpapi székhelyét soha meg nem látogatta, csak javadalmaival élvezte. Egyházmegyéjében szabadon terjeszkedhetett és szervezkedhetett a reformáció. A magyarok gyűlölték. Forgách Ferenc, aki hiába pályázott a győri püspökségre, erkölcsileg igen sötét képet fest róla. A magyar szentkorona ellenségének mondja, „akinél hitványabb embert nem termett a föld”. Mivel a rendek hevesen elleneztek püspökségét, Miksa király 1569-ben elfogadta lemondását. Delfino Rómába távozott, s ott halt meg 1583-ban.⁴¹

Az országos körülmények, a katolikus egyház helyzete mellett azt is számításba kell vennünk, hogy 1568-tól éppen az a Sztárai Mihály volt Pápa lelkipásztora, aki Tolnán, Laskón püspöki tiszteletet viselt, önálló lutheránus püspökségek alakulása érdekében disputációdramával agitált, s Zoványi Jenő szerint Sárospatakon is „esperes”-ként működött. Valójában püspöki jogokat gyakorolt.

Ha nincs is kezünkben kétséget kizáró dokumentum, utalhatunk olyan mozzanatokra, amelyek alapján feltételezhető, hogy Sztárai kezdte meg a dunántúli egyházkerület szervezését. 1570. február 7-én kelt levelében azt írja az őt meghívó soproni tanácsnak, hogy amennyiben ő maga nem tudna hozzájuk menni, „más valaki alkalmast küldök innen a ti beleegyezéstelekkel helyettesemként”.⁴² Ez a mondata a *papküldés* szuperintendensi jogkörére utal, s arra kell következtetnünk, hogy hatásköre már akkor kiterjedhetett az Enyingi Török, Nádasdy, Batthyány családok Veszprém, Győr, Sopron, Vas és Zala megyei birtokainak reformációra tört gyülekezeteire.

⁴¹ FORGÁCH Ferenc, Emlékirat Magyarország állapotáról. Ford. BORZSÁK István, in *Humanista történetírók*. Budapest 1977. 837—838. — TAKÁTS Sándor, Zrinyi Kata, in *BpSz* 1913. 353. — PAYR, A soproni. 100.

⁴² L. 40. j.

Szuperintendensség nem működhetett szabályok nélkül. A Sopronba papot ajánló Sztárai vezethette be az általa szerkesztett 55 szakaszos *Baranyai kánonokat*, amely első szabályzata volt a dunántúli egyházkerületnek. Később ez lett az alapja a helvét irányhoz tartozók alkotta *Hercegszőlősi kánonoknak*, s a lutheránusok 1598-ban átdolgozott, s ezután *Réczés-féle kánonok* címen használatba vett szabályzatnak. Az egyház vezető tisztségei körüli bizonytalanság szempontjából érdemes megemlíteni, hogy mindhárom kánonyűjtemény szabályozza mind a szeniori, mind a szuperintendensi tisztség hatáskörét.⁴³

Sztárai, miután Sopronban nem választották meg, visszatért Párára, s lehetséges, hogy püspöki tisztét is megtartotta. Radéczy István egri püspök és királyi helytartó ugyanis kiadta Thallóczy Bánffy Ferenc 1575. január 4-én Páran kelt végrendeletének másolatát, amelyben a végrendelező testamentomosává rendeli „tiszteendő Sztárai Mihály lelkipásztort” (reverendum Michaelem Sztaray, concionatorem Papensem).⁴⁴ A „concionator” megnevezést nem tartjuk döntő érvek mellett, hogy püspökségét visszamaradása után megtartotta-e vagy sem. Elképzelhetetlen ugyanis az, hogy egy katolikus egyházi letétbe helyezett végrendeletben egy testamentomost „episcopus”-nak, vagy „superintendens”-nek nevezzenek.

Sztárai nem sokkal a végrendelet kelte után halt meg. Lehetséges, hogy a már évek óta dúló pestis áldozata lett, ugyanúgy, mint később Huszár Gál. Károlyi Péter *Az halálról, feltámadásról és az örök életről* szóló művét 1574 végén írta, s 1575-ben jelentette meg Debrecenben Komlós András nyomdájában. Műve írása és kiadása közben hunyhatott el Sztárai 1575 elején, s a nyomtatás előtt vagy közben toldhatta be a Meliusra és Sztáraitra vonatkozó megjegyzését: „a mi meg holt atyánkfiai”.⁴⁵

A Páran maradt Sztárai mellett Huszár Gál is lelkipásztorrá lett. Követte a püspökségben is, de nem dönthető el, hogy már Sopronba pályázása idején vagy csak halála után. Debreceni Ember Pál időbeli meghatározás nélkül szól kettős tisztéről: „Past. Eccl. Papensis et Superintendens”. Bod Péter őt követi, de mellőzi, amit Ember Pál Huszár Gál 1568. évi püspökségéről ír, csak pápai püspökösködését említi: „Magyarországban nevezetes Ekkleziákban viselt Papi Hivatalt a Reformáció idején: Debrecenben, Óvárban, Páran, az holott Püspökséget is viselt életének vége felé.”⁴⁶

Bod Péternek Ember Pál munkáján gyakorolt e kritikája rámutat annak okára, hogy a későbbi történetírás miért hallgatott Huszár Gál lutheránus püspökségéről. Huszárt Bod Péter is helvét irányúnak vélte Bullingerhez írt levele és debreceni papságának feltételezése alapján. Nem tartotta lehetségesnek, hogy 1568-ban református püspökség működött volna Nyugat-Magyarországon. Az 1570-es évek

⁴³ BOTTA István, Sztárai Mihály baranyai püspöksége, in *TheolSz* 1989. 150—154. 1.

⁴⁴ M. Prot. Egyh. Adattár XII. 18—19.

⁴⁵ RMNy I. 358. — NAGY KÁLOZI Balázs, Károlyi Péter, in *StudAEccI* II. 509.

⁴⁶ BOD Péter, *Magyar Athenás*. H. n. 1766. 114.

végén azonban már elképzelhetőnek tartja, márcsak azért is, mert neki tulajdonítja a *Hercegszölősi kánonok* kinyomtatását, s halálát az ezt követő időre helyezi.

A XVIII—XIX. századi egyháztörténeti munkák hasonló okokból mellőzik. Joannes Zarka és Jonathan Wietoris is helyét irányúnak tartva érvelnek Huszár Gál püspöksége ellen.⁴⁷

Szilády Áron viszont egyenesen azt állítja, hogy Huszár Gált Pápara püspöknek hívták meg: „Huszárnak Komjátiból 1574-ben vagy 1575-ben Pápara történt távozása csak egy körülménnyel hozható összefüggésbe, amit azonban újabb időben szokás kétségbe vonni. Ez az ő püspöksége, ami mellett régebbi írók állításán kívül nincs egyéb bizonyíték. . . Püspökké választatása Forgách Imrét is meggyőzhette arról, hogy az igazgatása alá tartozó gyülekezeteknek inkább közép-pontja Pápa, mint Komjáti, s ha nehezebbre esett is, nem tartotta vissza az oda költözéstől.”⁴⁸

A tárgyilagosságot szem előtt tartó Kathona Géza, aki Ember Pál értesüléseinek forrásaira is rámutatott, azt írja: „A Huszár Gál püspöki szolgálatáról szóló hagyomány lehet pontatlan vagy felületes, mindazáltal nem lehet minden elemében téves. A valóságem benne az, hogy fenntartotta Huszár Gál szűkebb keretek közt folytatott független egyházkormányzó tevékenységének emlékét, s ez nem lehetett más, mint a pápai egyházmegyében folytatott esperesi hivatal, mely magában foglalhatta a lelkészszentelés jogát is. Vagyis Huszár Gál rövid ideig tartó pápai szolgálata alatt szuperintendensi jogokat gyakorló esperes lehetett, mint amilyen volt Sztárai Mihály Laskón, Tolnán, majd Sárospatakon, sőt igen valószínű, hogy Pápán is, s így Huszár ebben a tisztségben is nyomába lépett.”⁴⁹

Kathona nem tudta feladni Zoványi nézetét, aki Sztárait és társait esperessé minősítette le, mégis cáfolja őt, amikor „szuperintendensi jogokat gyakorló esperes”-ekről beszél, vagy Sztárait és Huszár Gált „püspöki hatáskörű” espereseknek nevezi. Valóságos szuperintendensségre mutat az a tény is, hogy kerületük vezetőiket szabályos rendben és megfelelő időben választották, a folyamatosság mindenkori figyelembevételével. Sztárai 1575 elején bekövetkezett halála után, még az év első felében, „élete vége felé” püspökké választották Huszár Gált. Az ő elhunytá után pedig már 1576-ban, alighanem még az év elején Hegyfaluban tartott zsinaton Nádasdy Ferenc sárvári papját, Szegedi Mátét. Az ő 1585. július 12-i halála után pedig még az év július 25-én Beythe Istvánt.⁵⁰

A forrásokat gyakran túlzott kritikával kezelő Zoványi Jenő ezt a hagyományt jogosan megkérdőjelezhető érveléssel kísérli megingatni. Szegedit szerinte nem az 1576-ban Hegyfaluban tartott zsinaton választották püspökké, amikor az *Ágostai hitvallást* elfogadták, hanem csak 1578-ban, feltevése szerint Peczölön. A püspök-választást — amint írja — némelyek „1576-ra teszik, de a kútfő, mely után

⁴⁷ ZARKA, J. et WIETORIS, J. az előző fejezet 57. j. alatti műve 11b.

⁴⁸ RMKT VI. 361.

⁴⁹ KATHONA Géza in RefEgyh 1964. 88.

⁵⁰ PAYR, A dunántúli. 61, 614—617, 722.

indulnak, ti. a *Formula Concordiae* I. részének magyar fordítása (1698) előszavában csupán az ágostai hitvallás közjök való befogadását teszi ez évre, míg a Szegedi püspökké választásának, amiről külön, a következő bekezdésben emlékszik meg, egyáltalában nem jelzi az idejét, sőt az előző bekezdésben az ágostai hitvallást illető végzésnek a következményeiről is beszélvén, éppen az vonható le belőle, hogy a püspöktétel nem egyidejűleg, hanem más alkalommal, később eshetett meg, mégpedig mulhatatlanul Liszti győri püspöknek halála után, ami utat nyitott ahhoz, hogy a protestánsok ezen a területen biztonságban választthassanak püspököt. Ribini (I. 282—283) 1576-nak csak hasonlóan körülötte megejtettnek véli a püspökválasztást.⁵¹

Véleményét Zoványi három feltételezésre alapozza. Szerinte protestáns püspök választására „mulhatatlanul Liszti győri püspöknek halála”, 1577 vége után kerülhetett sor. Liszti azonban nem volt olyan keménykezű püspök, mint Zoványi feltételezi. 1551-ben még ahhoz a bécsi protestáns érzelmű körhöz tartozott, amelynek tagjai a reformáció felé fordultak, a pápaságtól elidegenedtek, s az udvari élet szerették volna felcserélni valami mással, amint Fejértói írta Heinrich Bullingernek.⁵² Akkor fordult vissza a katolikus egyházhoz, amikor 1555. július 4-én feleségül vette Oláh érsek unokahúgát, Lukréciát. Felesége halála után, 1568-tól veszprémi püspök és kancellár, 1571-től győri püspök. Egyik fiát azonban még ezután is a vele baráti viszonyban levő jeles protestáns Hugo Blotiuossal neveltette, aki Zsámboky János utódeként Miksa király történetírójává lett.⁵³ A lutheránus szuperintendens nem is egyházmegyéje területén fekvő központtal, hanem az exempt Pápa székhellyel működött. Liszti halála nem könnyítette meg lutheránus püspökség szervezését, hiszen utóda 1578-tól az a Draskovics György lett, aki Horvátországban erős kézzel fojtotta el a reformációt. Szegedi Máté és Beythe István azonban még alatta is szabadon tevékenykedtek Nádasdy Ferenc ortalma alatt, s nem is az exempt Pápán, hanem a győri püspökség területén.

Zoványi másik kifogása, hogy a *Formula Concordiae*-t elfogadó zsinatról szóló tudósítás margóján „Anno 1576” szerepel, s utána külön bekezdésben szól Szegedi püspökségéről, s ennek alapján feltételezi, hogy a püspökválasztás később történt. Az említett előszó évjelzései azonban rendkívül pontosak. „Anno 1585” megjegyzéssel ír Szegedi haláláról, s új bekezdésben Beythe megválasztásáról. Mivel ez egészen más téma, a margón megjegyzi: „Anno eodem”. Ribini bizonytalankodása pedig csak azt jelenti, hogy pontos dokumentum az ő kezében sem volt.⁵⁴

A Zoványi említette Peczőli zsinat ideje és határozatai, amelyekre Réczés az 1591. évi csepregi kollokviumon utal, meghatározhatatlanok. Zoványi bizonytalanul, Payr ellentmondásosan nyilatkozik róla.⁵⁵

⁵¹ ZOVÁNYI, Reformáció. II. 409—410 (1123—1124. j.)

⁵² EIE V. 598—600.

⁵³ Száz 1886. 32. — TT 1907. 201, 203.

⁵⁴ Az ágost. hitv. evangélikus keresztyén egyház régi emlékei. I. Egyesség könyve. Pozsony 1908. 11—12.

⁵⁵ ZOVÁNYI 51. j. alatti mű. — PAYR, A dunántúli. 71, 615.

Akár Peczölön, akár — véleményem szerint inkább — Hegyfalun történt Szegedi szuperintendenssé választása, mindenképpen az 1576. évet tartjuk elfogadható időpontjának. Megmagyarázhatatlan egy két esztendei vakancia feltételezése, és semmiféle hagyomány nem szól arról, hogy közben bárki is viselte volna a tisztséget. Elődei is azonnal követték egymást a tisztségben, 1585. július 12-én bekövetkezett halála után pedig már 13 nap múlva, július 25-én megválasztották Beythe Istvánt, s őt is a Hegyfaluban tartott zsinaton.⁵⁶

Ezek figyelembevételével korrigálhatjuk és kiegészíthetjük Ember Pál közlését, aki hitelesnek elfogadható, de töredékes értesülései alapján több hibával állította össze a dunántúli püspökök névsorát, amely szerinte a következő:

- „I. Gallus Huszár Anaxius. Past. Eccles. Papensis et Superintendens.
- II. Stephanus Bojthe. Past. in Gissing. s. Nemethujvar et Superint.
- III. Gregorius Szegedi. Past. Sarvariensis et Superintend.”⁵⁷

Debreceni Ember Pál nem tudott Sztárai pápai papságáról, így a püspökök sorába sem vette fel. Utána következett Huszár Gál. Ember Pál más kerületek püspöki névsorában az évet is jelöli, itt egyetlen évszám sem szerepel. Tájékozatlan volt az időrendben, ezért fel is cseréli Szegedi és Beythe püspökségét. Szegedi keresztnévét sem tudta. Máté helyett, nyilván a Debrecenben működő Gergelyre emlékezve Szegedi Gergelynek írja. Ha ezeket a hiányos tájékozottságból származó, de valóságkelemtet tartalmazó hibákat helyesbítjük, s a ma már ismert évszámokkal kiegészítjük, összeállíthatjuk a dunántúli egyházkerület szuperintendenseinek névsorát:

1. Sztárai Mihály az érsekség vakanciája idején az exempt Pápán, 1568-tól Sopronba pályázásáig, 1574 elejéig vagy haláláig, 1575 elejéig.
2. Huszár Gál Pápán Sztárai után, 1574 vagy 1575 első hónapjaitól haláláig, 1575 október 23-ig.
3. Szegedi Máté Sárváron, 1576-tól haláláig, 1585. július 12-ig.
4. Beythe István Németújváron, 1585. július 25-től a csepregi kollokviumig, 1591. június 2—3-ig a protestánsok közös püspöke, 1612. május 5-ig református püspök. A kerület lutheránusait Beythe haláláig szenioraik igazgatták.

Ezek után kétségtelennek tartjuk, hogy Huszár Gál Pápán lelkipásztori és szuperintendensi tisztelet viselt. Nem lehetett könnyű dolga a török közelségétől fenyegetett végvárban. Sztárai halála után fia, Dávid lett mellette a város második lelkipásztorává. Lehetséges, hogy az addig rektoroskodó fiát ő szentelte pappá. Lelkipásztori, püspöki tevékenységét nehezítette a már öt esztendeje tartó pestisjárvány, amelynek áldozataként hunyt el 1575. október 23-án.

Életét, munkásságát, magatartását, jellemét két róla szóló biznyságtétellel kívánom megvilágítani és lezárni. Az egyik: Bornemisza Péternek, volt tanítványá-

⁵⁶ ZOVÁNYI, Lexikon. — PAYR, A dunántúli. 61.

⁵⁷ LAMPE—EMBER 658.

nak, barátjának és munkatársának emlékezése: „Szegedi Istuan, Sztarai Mihaly, Huszar Gal, Es töb időmbeli lelki paztoroc, tenger a mit szenvedec, mind Törököc, mind papasoc miat, Es czuda keppen megis oltalmaztattac.”⁵⁸ A másik a patrónusnak, Forgách Imrének naplójegyzete, amivel kezdtem, s amivel befejezni is szeretném Huszár Gál életrajzát: „Huszár Gál úr, az én második atyám, s mindenkinél kedvesebb barátom, nagy képzettségű teológus, Isten evangéliumának páratlan hűségű és fáradhatatlan hirdetője, a jók nagy gyászára és fájdmárára, Pápa városában, 1575. október 23-án pestisben elhunyt, azon a napon, amelyet ez a legjobb és szinte szent férfiú jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt.”⁵⁹

⁵⁸ RMNy I. 541. Fóliópostilla LXXIII.

⁵⁹ KOMÁROMY András in MKSz 1888. 214.

AZ UTÓDOK

A CSALÁD

A csekély számú fennmaradt dokumentum alapján Huszár Gál családi körülményeire csak következtethetünk. Felesége keresztnevének csupán „A” kezdőbetűje ismeretes. Huszár Gál 1559. május 11-én menti magát a kassai tanácsnál, hogy nem tud Magyaróvárról távozni.¹ 1560. január 10-én már arról ír a kassai tanácsnak, hogy a távozását akadályozó két ok megszűnt, s ő készségesen elfogadja meghívásukat. Egyrészt Miksa király hozzájárult Magyaróvárról való távozásához, másrészt felesége is megszülte gyermekét. Mivel a kassaiak fenntartották meghívásukat, Huszár Gál feleségét és gyermekét Bornemisza Péterrel előreküldte. Erről maga Bornemisza tudósít: „Ingressus sum iter cum filiolo Zacharia et A.”² Az 1559. év végén, vagy 1560 első napjaiban született Zakariás fiúcskáról egyebet nem tudunk. Hány gyermeke született, mennyi maradt életben, mi lett a sorsuk, nem ismeretes számunkra. Csupán két fiáról maradtak emlékeink: Dávidról és Jánosról.

HUSZÁR DÁVID

Véleményem szerint Dávid volt a legidősebb fiú. 1573-ban magániskolát tartott Nagyszombatban, 1575 elején, Sztárai halála után második lelkésszé választották Pápán, atyja mellé. Rektori és papi tiszteből következőtve 1573—1575-ben 25—27 évesnek kellett lennie, születése évét ezért az 1548. év körül kereshetjük, Huszár Gálnak tehát ezt megelőzően kellett házasságot kötnie. Ez azt jelenti, hogy amikor 1553-ban Vízkeleten exkommunikálták, s Magyaróvárra kellett menekülnie, már legalább öt esztendeje házas ember volt, s ezt megelőzően kellett a reformációt elfogadnia. 1565-ben Rózsavölgyről írt jelentésükben a jezsuiták „feleségecskéjé”-t említik.

Huszár Dávidnak csak pápai rektorsága, s lelkipásztorsága ismeretes az általa 1577-ben kiadott, latin és magyar nyelven megjelentetett *Hercegszőlősi kánonok* s a *Heidelbergi káté* ajánlásaiból és impresszumaiból. Ezekben „Huszár Dávid pápai prédikátor”-nak és „Dauid Huszár Pannonius, Pastor Ecclesiae Papensis”-nek nevezi magát. Ez a bizonyossága, hogy Sztárai halála után atyja mellett Pápa második lelkipásztora volt. A *Heidelbergi káté* ajánlásában így emlékezik meg papi

¹ TT 1894. 187—188.

² SCHULEK Tibor 16—17. l. közti faksimile.

szolgálatáról: „mint Isten igeienek méltatlan sáfára, aki ujonnan szólítottam az szólójébe. . . vincellérül”.³

Kathona Géza feltételezi, hogy „a szuperintendensi jogokat gyakorló esperesként” is nyomába lépett atyjának.⁴ Ezt azonban sem dokumentumok nem tanúsítják, sem a hagyomány nem említi, sőt a körülmények az ellenkezőjét bizonyítják. Huszár Gál után a püspöki tisztet a meggyőződéses lutheránus Szegedi Máté töltötte be, s hogy mellette a Pápán helvét irányú műveket kiadó Huszár Dávid esperesként működött volna, nem hihető.

1576-ban két zsinatot tartottak. Az egyiket Nádasdy Ferenc birtokán, Hegyfaluban, amelyen a lelkészek elkötelezték magukat az *Ágostai hitvallás* mellett, és amint írják: „az egész aniazéntegyhaznak itt az ti Vraságtok tartomanniában való igazgatására valasztatott Superintendensül amaz tudós es Istenfeleo Zegedi Matthe Praedicator”.⁵ A másik zsinatot 1576. augusztus 16-án tartották a helvét irány hívei: „Az Alsó és Felső Baronyában való Ekkleziáknak. . . Herczeg szólősön. . . Negyven Praedicatoroc ielön voltában.”⁶

Skaricza Máté megküldte a kánonokat Huszár Dávidnak, s alighanem a *Heidelbergi káté* latin szövegével együtt. Debreceni Ember Pál szerint a magyar fordítást a zsinaton részt vevő és az aláírók közt is szereplő Siklói Miklós készítette, s ezt is Skaricza küldte Huszár Dávidnak.⁷ Ezt látszik igazolni az, hogy a kiadó Huszár Dávid a nyomtatvány végén hatsoros latin verssel köszönti Siklósit. Mokos Gyula viszont lehetségesnek tartja, hogy „az együgyű szolgatársak kedvéért ő (ti. Huszár Dávid) fordította Skariczától megkapván — magyarra”.⁸

Tóth Ferenc feltételezi, hogy a fordításnál igénybe vette atyjának, Huszár Gálnak a segítségét is.⁹ Ennek ellene mond már az is, hogy az ajánlásban Huszár Dávid első munkájaként mutatja be a művet, s ez a megjegyzése nem a nyomtatásra, hanem a fordításra vonatkozik.¹⁰ Az 1576. augusztus 16—17-én készült *Herczegszőlői kánonok* nem is kerülhettek az 1575-ben elhunyt Huszár Gál kezébe, s ugyanígy a csaknem akkor elfogadott *Heidelbergi káté* sem.

A helvét egyház szervezkedését bizonyító három mű, a helvét irányba hajló Huszár Dávid kezébe 1577-ben kerülhetett, aki azokat ki is adta atyjától örökölt nyomdájában.

Nyilvánvaló Debreceni Ember Pál tévedése, aki a kánonok kinyomtatását a már két éve halott Huszár Gálnak tulajdonítja. Ő ezt a helyt nem álló nézetet Patai P.

³ RMNy II. 395: Ajánlás

⁴ KATHONA Géza in RefEgyh. 1964. 88.

⁵ Az ágost. hitv. evangélikus keresztyén egyház régi emlékei. I. Egyesség könyve. Pozsony 1908. 162.

⁶ MOKOS 48.

⁷ LAMPE—EMBER 282.

⁸ MOKOS 59.

⁹ TÓTH Ferentz, A' Magyar és Erdélyországi Protestáns Eklézsiák' Históriája. I. db. Komárom. 1808. 65.

¹⁰ L. 3. j.

Sámuelnek 1647. szeptember 10-én Tolnáról Szilágyi Benjámín István sárospataki rektornak írt, s egyháztörténeti művében teljes terjedelmében közölt levele nyomán állítja.¹¹

A *Hercegszőlősi kánonok* latin és magyar kiadása egy időben jelent meg. A latin kiadás ajánlása „Matthaeo Scaricaeo Keuino” szól, akinek megköszöni, hogy elküldte neki az „artikulusokat”, amelyek méltók a kinyomtatásra. Impresszuma: „Papae 14. die Augusti Anno 1577.”¹²

A magyar kiadás végén hatsoros vers „Nicolao Siklosio amico ac fratri dilecto, Daudid Huszar Pannonius etc”.¹³

Mindkét nyomtatványon szerepel Huszár Gál nyomdászjelvénye, és iniciáléval kezdődik a szöveg. A latin kiadást Huszár Gál szalagfonatos dísz zárja.¹⁴ A nyomdai kivitelről Mokos Gyula ezt írja: „Iparkodása dicséretes. Munkájával nem vallott szégyent, ámbár a nyomda felszerelése éppen nem tökéletes. Többféle abc-ből összehányt, részben fölötte durva metszésű betűi kopottak, töredezettek, a rozoga kézi sajtóból ki-kihullanak. Ő maga sem eléggé gyakorlott, azért szedése itt-ott hibás, sőt néhol, úgy látszik — hézagos. Nyomása azonban erős, és tiszta.”¹⁵

A kánonok kiadásával Huszár Dávid szemben találhatta magát az akkor még egységesen lutheránusnak mondható dunántúli egyházkerülettel, amely megmaradt az 55 szakaszos baranyai kánonok mellett. Ezt őrizte meg számunkra Réczés János másolatában a Sopron megyei *Canones ecclesiastici*.¹⁶ Amikor a hitvallási irányok szétválása után a helvét irány követői magukévá tették a *Hercegszőlősi kánonokat*, a lutheránusok 1595-ben Meszlenben megalkották a 73 kánonból álló, s a helvét irányt is támadó *Sopronmegyei kánonokat*, amelyeket *Dunántúli evangélikus törvénykönyvnek* is neveznek, s amelyeket 1598-ban a *Formula Concordiae*val együtt kívántak kiadni.¹⁷

Mindezek cáfolják azt a nézetet, hogy Pápa ebben az időben már helvétté vált volna. Tóth Ferenc még azt is állítja, hogy a kánonokat aláírta Enyingi Török István, Szij Ferenc városi főbíró és Hathos Bálint alkapitány.¹⁸ Tóth Endre mutat rá, hogy Török István ekkor még csak 13 éves gyermek volt, Huszár Péter volt a város alkapitánya, s csak utána következett veje, Hathos Bálint, Szij Ferenc pedig 1617-ben volt városi főbíró.¹⁹

Bizonyos, hogy már ekkor is voltak a helvét iránynak hívei, de még Beythe Istvánt is az egységes kerület választotta 1585-ben lutheránus püspökévé. Ő 1587.

¹¹ LAMPE—EMBER 282, 661—673. — Patai levele fordításban: FÖLDEVÁRY László, Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Budapest 1898. 160—169.

¹² RMNy I. 394.

¹³ RMNy I. 395.

¹⁴ SOLTÉSZNÉ XXXIII. t. 13. sz.

¹⁵ MOKOS 58.

¹⁶ MOKOS 119. — OSzK Quart. Lat. 1140.

¹⁷ PAYR, A dunántúli. 628—633.

¹⁸ TÓTH Ferencz 9. j. alatti műve 45.

¹⁹ TÓTH Endre, A pápai református egyház története. Pápa 1941. 695—697.

március 12-én a Csepregen tartott zsinaton 27 kánont fogadtatott el, de ezek nem érintenek hitvallási kérdéseket, hanem csak az egyházfegyelemre vonatkoznak. A helvét irány megerősödése és önálló szervezkedése az 1591. évi csepregi kollokvium után következett be.

Külön kell szólnunk Huszár Dávid harmadik kiadványáról, a *Heidelbergi*, vagy másként *Palatinátusi kátéről*. Kathona Géza szerint Huszár Dávid „a helyzethez mért körültekintéssel, a Káté eredetét és igazi nevét leplezve” adta ki: „A keresztyen hitről való tvdomannac rövid kérdésekben foglaltatott sommaia, mellyet egész esztendő által minden Vr-napiara rend szerent magan valo reszekben rendöltünc.”²⁰ Ezt a nyomtatványt is ugyancsak iniciáléval és nyomdászjelvénnel látta el.

A kátérés végén február 13-i dátum van. Utána imádságok következnek: „Vgyan ezenec az végen mindgyarton imadkozo könyuet is nyomtattunc”, írja címként. Ezt „Pápa 1577. március 20”-i kelettel Nádasdy Ferencnek és feleségének, Báthory Erzsébetnek ajánlotta.

A hagyományban a kátéről a félreértések egész sora rögződött meg. A legsúlyosabb az, amely a fordítást és a nyomtatást Huszár Gálnak tulajdonítja. A tévedés forrása a dunántúli református egyházkerület püspöke, Kanizsai Pálfi János 1630. június 18—19-én Pápán tartott zsinatának határozatai. Ennek VII. fejezete „A rektorokról és a tanulókról” szól. A 2. pont elrendeli az iskolákban a káté tanítását. Minden iskolában a tanulóknak a *Palatinátusi kátét* kell tanítani, mégpedig a nagyobbaknak magyarul a Sideriusét, a kisebbeknek pedig „Huszár Gál kátéjét”.²¹ Ezt a tévedést vette át és tette közkeletűvé Tóth Ferenc, hivatkozva az említett pápai zsinat rendeletére: „Írt (ti. Huszár Gál) egy Katekizmust is, de amellyről sem Bod, sem Horányi . . . nem emlékeznek, amellyet még 1630-ban is Ekkleziiai törvények parantsoltak a Túl a Dunai Superintendentzia Elöljárói, hogy a reformáta kisebb Oskolákban taníttassék.” Később Siderius kátéjáról szólva említi: „Régibb volt ennél a’ Huszár Gál Katekizmusa, mellyet ő a pápai oskola’, s keze alatt levő Ekkleziákbeli Oskolák’ számára készített.”²² Nyilván nem Huszár Dávid kiadása volt kezükben, hanem Bernhard Máté 1619. évi német-újvári kiadása.²³ Huszár Gálra még emlékeztek, Dávidra már nem, s ezért összecserélték a neveket. Huszár Gál nem írt, s nem adott ki kátét, főleg nem olyan mennyiségben, hogy tanítását még 1630-ban is el lehetett volna rendelni.

Bod Péter óta terjedt el az a téves vélemény, hogy Huszár Dávid fordítása „zalavármegyei magyarsága” miatt „igen mód nélkül való”, vagyis alig használható.²⁴ Nagy Barna mutat rá, hogy Huszár Dávid soha nem élt olyan vidéken, ahol a zalai tájszólás ráragadhatott volna. Szárászi származása és élete során is közelebb volt Zalához, mégsem vádolható zalai tájnyelvvvel. Nagy Barna idézi „irodalomtör-

²⁰ RMNy I. 395. — KATHONA Géza in RefEgyh 1964. 88.

²¹ MOKOS 235.

²² L. 9. j. alatti mű 22.

²³ RMNy II. 1195.

²⁴ BOD Péter, Magyar Athenás. H. n. 1766. 114.

ténetírásunk atyjának”, Toldy Ferencnek véleményét is, aki Huszár Dávid fordítását úgy jellemzi, hogy „igen csinos, tiszta, gondos és szabatos nyelv”.²⁵

A tévedés forrására Dézsi Lajos mutat rá. Asztalos András módos nagyszombati polgár 1609. szeptember 10-én küldött tájékoztatólevelet Szenci Molnár Albertnek, s ebben ír Huszár Dávid kátéjáról és Sylvester Újtestamentum fordításáról. Ez utóbbiról állapítja meg: „oly igen mód nélkül való, minthogy igen rigi translatio is zalai magyar szókkal, hogy az alföldi magyarok előtt olvasnánk, ugyan megvetnék az igéknek nemeit és én nem ítélem méltónak felküldeni Kegyelmednek”. Dézsi Lajos szerint Bod Péter a *Magyar Athenához* gyűjtött jegyzeteiben összetévesztette a Huszár Dávid és Sylvester munkájáról írottakat.

Bár Asztalos András azt írja, hogy „Az Heidelbergi catechismust, kit ujonnan vertált Zarazi uram és kinyomtattak, im felküldtem egy exemplárt Kegyelmednek. Az Huszár Dávidéval conferáltam, de sokkal jobb és ékeesebb magyar szókkal vagyon aznál”, Nagy Barna bizonyítja, hogy Huszár Dávid fordítása Szárásziénál szebb magyarsággal készült, s a *Heidelbergi káté* fordítói hosszú ideig „visszanyúltak Huszár Dávid jóval korábbi, még mindig friss erejű fordításához”.²⁶

A kiadványban arra is találunk utalást, hogy Huszár Dávid nem tette teljesen magáévá a helvét felfogást. A kátéhoz csatolt imádságos részhez hosszabb magyarázatot fűz: „Tudom — írja —, hogy sokan lesznek ennek ellene szólói és rágalmazói... haszontalan herék és hipokriták.” Vannak, „akik semmi haszonra nem élnek az ecclesiában, hanem egyebeket, ha látják, hogy erőlködnek az Istennek tiszteletire és az anyaszentegyháznak épületire, rágiák és rágalmazzák mind írásukkal és munkájukkal egyetemben”. Huszár Dávidnak az imádságos részt védő állásfoglalása szerint az ilyenek azt szokták mondani, hogy elég a Miatyánk is, mert abban minden szükséges benne van. De sokszor vannak az embernek olyan szükségai, amiért kellenek az ilyen imádságok, „azért akiknek az Úristenhez alázatos szívek és lelkek vagyon, azoknak írtam”.²⁷ Ez kétségtelenül a helvét iránykritikája, sőt bizonyos ellenvélemény az általa kiadott *Heidelbergi hitvallás* tanításával szemben is.

Huszár Dávidnak nyilván kezében volt az atyja kiadásában megjelent Bullinger *Institutiója*, amelyet a magyarországi egyházakhoz írt. Ebben az imádkozásról így vall: „Mire való már most ezeknek a legtökéletesebb és legistenibb imádságoknak (ti. a Miatyánknak és a zoltároknak) mellőzésével bizonytalan emberi dolgokat költeni vagy másoktól kölcsönzötteket venni be?”²⁸ A *Heidelbergi hitvallásnak* XXIII. és XXVII. fejezetében ennek a felfogásnak bőségesebb taglalását találjuk. Huszár Gál és Dávid is kinyomtatták a helvét felfogást tartalmazó cikkeket, de

²⁵ NAGY Barna in StudAEccl I. 31. Hivatkozása: TOLDY Ferenc kézírata in MTA Kézirattár, tört. 4° 41/42.

²⁶ Uo. 31, 50.

²⁷ TÓTH Endre 19. j. alatti műve 28.

²⁸ NAGY Barna, Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelképásztorokhoz, 1551. Budapest 1967. 43.

nem tették magukévá. Huszár Gál igen nagy imádságyanyagot hagyott ránk, nem fogadta el sem Bullinger nézetét, sem a Lavater-féle rendtartást. Fia nemcsak sokat átvett atyja imádságaiból, hanem erős kritikát gyakorolt az imádkozásról vallott helvét felfogásról.

A káté iskolai oktatása kérdéséről is szólnunk kell. Nemcsak azért, mert Huszár Gálénak tulajdonítják, hanem azért is, hogy iskolai használatbavételének idejét tisztázzuk. Az 1577. évi kiadás semmiképpen nem került oktatási anyagként a dunántúli iskolák tanrendjébe. Alighanem elsősorban az Alsó- és Felső-Baranyában működő lelkészek vásárolhatták és használhatták istentiszteleti célra. A kisebb iskolások még a századforduló után is Batizi kátéját tanulták. Amikor 1597-ben megjelent Siderius kátéja, még mindig „a’ Batizie a kisebb ez pedig a nagyobb gyermekeknek tanítatott”.²⁹

Ugyanabban az 1619. évben, amikor a dordrehti zsinat hitvallásként elfogadta a *Heidelbergi kátét*, a Nyitra megyei sóki zsinat rendelte el a káté kötelező latin és magyar nyelvű oktatását. Bernhard Máté szepesváraljai származású nyomdász ebben az évben adta ki ismét Huszár Dávid kátéját Németújváron latin és magyar nyelven. A Dunántúlon az 1630. évi pápai zsinat rendelkezett a káté iskolai bevezetéséről.³⁰ Ettől kezdve az ország nagy részén a helvét gyülekezetekben hittankönyvvé lett mind Huszár Dávid, mind Szárászi Ferenc 1604-ben Debrecenben kiadott *Heidelbergi kátéja*.³¹

Többen kételkednek abban, hogy a *Heidelbergi káté* „a kisebb oskolákban” tanítási anyag lett volna, szinte megtanulhatatlanul nehéz volta miatt. Szárászi azonban fordítása előszavában írja, hogy munkáját azért adta ki, hogy „mind a kisdedőknek a scholákban, mind pedig az együgyűeknek az ecclesiában épületökre lenne”.³² Kanizsai Pálfi János említett rendelkezése is a „Palatinátusi” káté tanítását tette kötelezővé. Ezt bizonyos mértékben igazolja az a tény, hogy a korban a Biblia a tudás elsőrendű forrása és meghatározója volt, a bibliai történeteket és tanításokat ismerték, a teológia nyelve pedig élő nyelv volt. Ennek ellenére már egy évszázaddal később, 1632-ben a Zemplén megyei egyházakat vizitáló Miskolci Csulyak István esperesnek panaszolják a hívek a tanítóról, hogy tanítványát „keményen fogta s nagy kérdésekre kérdezte, mely a gyermek elméjét felülmúlta. A gyermeket kicokigatta”.³³

Huszár Dávid a *Heidelbergi kátét* Nádasdy Ferencnek és feleségének, Báthory Erzsébetnek ajánlotta. Nádasdy soha nem volt jóindulatú a szakramentáriusok iránt. 1577-ben még jóhiszeműen támogatta anyagilag a mű kiadását, de a két hitvallási irány szembekerülése után a lutheránusok mellett foglalt állást. Az 1591. évi csepregi kollokvium után elüzte birtokairól a helvét irány követőit, s csak az

²⁹ TÓTH Ferencz 9. j. alatti műve 376.

³⁰ NAGY Barna in StudAEcl II. 28. — RMNy II. 1194, 1195.

³¹ RMNy II. 909.

³² NAGY Barna in StudAEcl. I. köt. 264.

³³ ZOVÁNYI Jenő in TT 1906. 57 sk.

orthodox lutheránus *Formula Concordiaet* aláírókat tűrte meg. A kerület püspöke pedig 1576-tól az a Szegedi Máté volt, aki kiskorában nevelőjeként szolgált a sárvári udvarban, s több mint 30 évig állt a család szolgálatában. Zvonarics Mihály sárvári esperes 1616. évi *Apologiájában* így emlékezik meg róla: „Szeghedy Máthé uram . . . idejében az Augustana Confessiótól idegen atyafiak, ha voltak is valakik, meg sem mertek mocczanni.”³⁴

Amikor 1578-ban az erős kezű Draskovics György lett győri püspökké, nem tudta megakadályozni egyházmegyéjében a protestáns püspökség működését, a nyomda további munkájának azonban véget tudott vetni. Telegdi Miklós érseki helytartó hatalma is megnövekedett, s az exempt Pápát sem védte már a tekintélyes dunántúli főkapitány, Ecchius Salm, aki életében is csak a lutheránusoknak nyújtott védelmet. Telegdi 1578-ban nyomdát is állított, megszerelve a bécsi jezsuiták használaton kívüli felszerelését, amely később a máig működő Egyetemi Nyomda ősévé lett. Rudolf király támogatásával könnyen tudott érvényt szerezni a Miksa király által még 1574. február 7-én kiadott rendeletnek, amellyel az Alsóindván működő Hoffhalternek megtiltotta a nyomtatást, s egyúttal megparancsolta, hogy „a mi különös privilégiumunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad teológiai tartalmú könyveket nyomtatni”.³⁵ Hoffhalter Rudolfnak emiatt távoznia kellett Alsóindváról. Huszár Dávidnak is abba kellett hagynia a nyomtatást. Utána csaknem fél évszázadon át nem működött nyomda Pápán. 1630 körül Bernhard Máté költözött nyomdájával Németújvárról Pápára, s kezdett ismét nyomtatni, de nem Huszár Gál készletével, amelynek további sorsáról nem tudunk, hanem új betűtípusokkal.³⁶

Mi lett Huszár Dávid sorsa, nem tudjuk. Katolikusokkal és lutheránusokkal egyaránt szembetalálta magát. Mennie kellett, vagy maradhatott, bizonytalan. Érdemes megemlíteni, hogy Majthényi László főkapitány mellett, 1577-ben, Thury György után Berenhidai Huszár Péter lett az alkapitány.³⁷ Talán rokoni szálak is fűttek Huszár Dávidhoz, s az ő védelme alatt, a nyomtatást abbahagyva, visszahúzódva végezhetette lelkipásztori szolgálatát.

HUSZÁR JÁNOS

Huszár János már meggyőződéses híve volt a helvét reformációnak. Nem tudjuk, hol végezte tanulmányait, hol kezdte szolgálatát. 1579—1583 elejéig Cseklészen lelkészkedett. 1583. szeptember 9-én Komjátiból azt írja a kassai tanácsnak, hogy „kicsinysegemnek ideietől fogva . . . láttam szemeimmel és esmertem meg,

³⁴ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 167. — PAYR, A dunántúli. 617.

³⁵ FITZ József, A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. Budapest 1967. 37.

³⁶ RMNy II. 1314. 1553.

³⁷ TAKÁTS Sándor, Régi magyar kapitányok. Budapest é. n. 309, 318.

mikor az én szerelmes atyám, Huszár Gál, ki immár az Úrban elnyugodott, kegyelmek között egy ideig hirdetvén az Istennek igéjét, lakozott”.³⁸ Ha „kicsinységének” idejéről 10—12 éves korát számítjuk, levele írásakor 33. évében járhatott. Előző szolgálati helyeit nem ismerjük, de Cseklésről háromévi szolgálat után üzték el, vagyis 29—30. életévében. Így születését 1549—1550 körül kereshetjük.

Cseklész (ma Bernolákovo) Pozsony megye pozsonyi járásában fekvő Thurzó-birtok volt. Thurzó Elek, mint már Huszár Gál vízkeleti plébánosságáról szólva említettük, hozományul Erzsébet és Anna nevű leányainak adta, s Erzsébet kezével került Julius Salm birtokába. A gróf 1595. évi halála után jutott vissza Thurzó Elek utódainak, Eleknek és Szaniszlónak tulajdonába.

Julius Salm lutheránus volt, s nem tűrte birtokain a szakramentáriusokat. Erőteljes támogatót kapott Sibolti Demeterben, aki kemény harcot vívott mind a katolikusokkal, mind a helvét irány követőivel. Amikor Salm 1579. január első napjaiban kénytelen volt Bornemisza Pétert elűzni birtokáról, helyébe Siboltit hívta meg semptei lelkipásztornak, aki Julius Salm birtokain egyházfőhatósági jogokat gyakorolt, majd még Bornemisza életében meg is választották Csallóköz—Mátyusföld püspökévé.³⁹ Sibolti az akkor még túlnyomó többségben levő lutheránusokat szembe állította a szakramentáriusokkal, s Julius Salm segítségével a helvét irány követőit el is üzte a gróf birtokairól. Huszár Jánost is menekülésre kényszerítették, s ő Cseklésről atyja régi patrónusához és barátjához, Forgách Imréhez ment Komjátiba.

Zoványi Jenő azzal magyarázza Forgách Imre jóindulatát, hogy „nem dolgozott a helvét irány ellen”.⁴⁰ A főúr, bár haláláig hű lutheránus maradt, mérsékletet tartott a helvét irány követői iránt, és tanulmányaikban is segítette őket. Huszár Jánost is bizonyára az atyja iránt érzett szeretetből támogatta, de nem alkalmazta, ajánlólevelet sem írt számára, csak tanácsot adott neki. Arra a Kassára gondolt, ahol Huszár Gált a király elleni hűtlenség vádját maga után vonó lázadással is megakarták tartani lelkipásztoruknak. Huszár János tehát, Komjátiban nem maradhatván, levéllel fordult a kassai tanácshoz: „Az mi urunk Jézus Krisztusnak szent Attya adgya az ő kedvét és kegyelmét mind fejenként kegyelmeknek az ő sz. fiának érdeméért, az vigasztaló sz. lélek Istennek ereienek és megszentelésének általa. Értettem az én kicsinységemnek idejétől fogva tisztelendő uraimnak minémű szállástartója volt mindenkor kegyelmek az Felséges Istennek igaz igéjének és híveinek, melly dolgot kiváltképpen akkor láttam szememmel és esmertem meg, mikor az én szerelmes atyám, Huszár Gál, ki immár az Úrban elnyugodott, kegyelmek között egy ideig hirdetvén az Istennek igéjét, lakozott, kinek az

³⁸ PAIKOSS Endre közlése in Sárospataki Lapok 1886. 500—501. h. Eredeti: AMK Missiles nr. 377/82. sz. A helytelen olvasat ennek alapján korrigálva.

³⁹ MIKLÓS Ödön 143—144.

⁴⁰ ZOVÁNYI, Reformáció II. 252.

kegyelmek városában Zay Ferenc által az igazságért (kit tud kegyelmek), fogságba is esett vala. Elhittem pedig azt, hogy még az az keresztyeni szokás kegyelmekben meg nem hült; el sem feledkezett pedig kegyelmek még az én atyámnak kegyelmekhez való igyekezetéről és io szolgálattyról, mellyel igyekezett kegyelmeknek az ő tiszti szerint szolgálni. Ezokáért én is ez én mostani szükségemnek ideiben az Nagyságos Forgáts Imrének tanácsadásából akartam kegyelmeket megkeresni levelem által, melly levelem által könyörgök kegyelmeknek és kérem kegyelmeket, mint Christusnak igaz híveit és az igazság mellett szenvedőknek jó dajkáit és segítőt, hogy kegyelmek szerezzék ott az Kassa vidékén, avagy ahol kegyelmek alkalmasabbnak ítélnék, énnekem valami bizonyos szállást, holott az anyaszentegyháznak abból az úrtól nekem adattatott értékből és tisztből, mellyel tartozom az Istennek ígését hirdetni az én gyenge erőském szerint szolgálhassak, ezzel pedig, ha itt fennmaradásom lehetne az igazság miatt, bizony kegyelmeket nem bánthatok, de az Sathán, ki mindenkor haborgatója az igazságnak, az úrvacsorája dolgából visszavonást szerze közöttünk, ki miatt az én szegény atyám is sokat szenvedett, és azokaért mostan számkivetésben vagyok onnat, ahol három esztendeig Julius Grops (recte: Groff) tartományában Cséplésen (recte: Cseklészen) az Isten ígését hirdetem, egyéb helyet pedig itt fenn nem találhatok, holott vennék szolgálásomat, mert ide fel mindenütt az úrvacsoraiának lelki ételének és italának értelmével nem elégednek meg, hanem az mellett testi szájjal is a testet és vért kívánják enni és innya, kinek én minden igyekezettel ellepe mondója vagyok; vagynak egyéb bálványozások is, mint a bálványos olaj, ostya, kehely, etc., kinek végének ideje volna lenni a hívek között; azokkal sem élhetek, mert lelkem esmérete ellen vagyom, ha pedig valamely közülünk ezeket hátra hadgya, mindenektől elhagyattatnak, szidalmaztatnak, eretnek nevet viselnek (ti. a szakramentárius nevet); okát ezokáért, az oda aló való kívánságomat ebből kegyelmek elsőben értheti, nem is illik kegyelmeket több írásommal megbántanom, hanem arra kérem könyörgésképpen kegyelmeket, hogy én nékem kegyelmek az én kívánságomra mentől hamarabb lehet, bizonyos választ tegyen, mely választot én Forgáts Imrénél mindenkor megtalálom, az okáért csak ő Nagyságához külgyek kegyelmek. Ez levél költ Comiatin. 9. Septembris 1583. Az irgalmas Isten bírja az ő áldásában mind fejenként kegyelmeket. Kegyelmeknek szegény ismeretlen alázasat szolgálja Huszár János, Huszár Gál fia.” Külcím: „Ez levél adassék az én tisztelendő és kegyes Pátrónusimnak az Cassai magyar tanácsnak kezekbe.”⁴¹

Nem tudjuk, hogy kapott-e választ levelére a kassai tanácstól, abban azonban teljesen egyetértünk Zoványival, hogy „tragikomikusan félreismerte a helyet, hová Forgách Imre tanácsára fordult bajában”.⁴² Tévedett, amikor azt gondolta, hogy

⁴¹ L. 38. j.

⁴² ZOVÁNYI, Reformáció II. 249.

Kassára egy helvét meggyőződéséről ilyen nyíltan valló és határozottan kiálló lelkészt befogadnak. Levelében viszont már 1583-ban tévesen terjesztette azt a hagyományban később megrögződött nézetet, mintha atyja már Kassán és később is helvét beállítottsága miatt szenvedett volna.

Huszár János további sorsáról nem tudunk. Az utódok életét is homály fedi. Ami mindmáig él, az Huszár Gáznak, a reformátornak napjainkig ható életműve, nagyságának és meggyőződésének leghitelesebb tanúja.

HÁROM PRÉDIKÁCIÓ

Nem sokkal a szentszéki idézés kifüggesztése után jelent meg Huszár Gál nyomdájának első terméke, az első magyar nyelven nyomtatott prédikációs könyvecske. A folyamatosan nyomtatott ajánlás kelte 1558. április 1.

A RMNy I. 151. bibliográfiai leírása: (Huszár Gál:) Az Vr IESUS Christusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges fel tamadasarol valo predicacioc. Ovárba MDLVIII [Huszár Gál]. a—f g²=(26) fol. —4°. RMK I. 36. A kötet — Szabó Károly leírásától (RMK I. 36) eltérően — negyedrért alakú.

Egyetlen ma ismert, fennmaradt példánya, amelyet Révész Imre ismertetett, a bécsi Oesterreichische Nationalbibliothekban található 77 C. P. 2. B. 8.¹

A művet kiadta Incze Gábor: *Az első nyomtatásban (1558-ban) megjelent magyar prédikáció*. Előszóval ellátta Gergely István. KIE kiadás. Budapest 1945. 8° 47 l. Latin ajánlása és a két epigramma a könyv végén magyar fordításban.

Huszár Gál e nyomtatványában kerek duktusú antikva és kurzív betűtípusokat használt. A szöveget media nagyságú antikvákkel, az élő oldalcímet kurzív öregbetűkkel szedte. Nyomdászjelvény, szövegdíszek a nyomtatványban nincsenek.

A címlap felülről számított második harmadában latin bibliai mottó van: „1 Timoth; 3 Deus manifestus est in carne, iustificatus est in spiritu: visus est Angelis, Praedicatus est gentibus: Fide illi habita est in mundo, receptus est in gloria.” (Isten megjelent testben, igaznak bizonyult lélekben, meglátták az angyalok, hirdették a pogányok között, hittek benne a világon, felvitetett dicsőségben.)

Huszár Gál az ajánlást és az epigrammákat latinul, a prédikációkat magyarul írta. A két nyelv használata a könyv kettős céljára utal. Egyrészt patrónusa védelmét kívánta biztosítani, másrészt a gyülekezetet akarta szolgálni.

„A legfelségesebb és legkegyelmesebb Miksa hercegnek, Csehország királyának, Ausztria főhercegének, Burgundia hercegének, stb.” oltalmát kéri személye, tanítása és nyomdája számára, amelynek felállítását így indokolja: „Nem tudom eléggé megsiratni, Legfelségesebb Herceg, e parányi lapon, a mi messzire ismert nemzetünknek és hazánknak sanyarú romlását és szakadatlan nyomorúságát. A mi hazánk minden, történelemmel foglalkozó tudós ítélete szerint mind a mai napig a barbároknek a többi nyugati keresztyén nemzetek ellen való betöréseivel szemben pajzsként állott; szerencsétlenségünkre minket most nem csupán a Mohamedánok bösz dühe, hanem a hazánkban levő Antikrisztusnak vérengző dühössége is

¹ RMNy I. 151. — INCZE Gábor, *Az első nyomtatásban (1558-ban) megjelent magyar prédikáció*. KIE kiadás. Budapest 1945. A rövid prédikációk lapszámait nem jelölöm, s a korabeli helyesírástól is eltekintettem.

pusztít. Bizonyára nyugodtabb lélekkel tudnók szenvedni a testet fenyegető veszedelmeket, ha a léleknek Isten Igéjéből merített belső vigasztalásai el nem hagynak minket, amelyektől teljesen megfosztani törekszik minket az Epikureus főpapok csapata (akik a szegény Krisztusnál hatalmat és a vallás tantételeinek fényes címe alatt inkább a maguk, mint az Isten dicsőségét keresik), hogy ennek következtében testben és lélekben egyszerre pusztuljunk el. Hogy ezekre a bajokra szerény tehetőségemhez képest valami *orvosságot adhassak* — először is üdvözölve Te Királyi Felségedet — Felséged városkájában, Óvárban a legnagyobb gonddal és költséggel nyomdát állítottam fel. . . A kegyesség ugyanis (ha hiszünk Pálnak, aki Istennek választott edénye volt) záloga a jelen és jövő élet ígérétenek.”² A külső, testi nyomorúságokban tehát egyetlen vigasztalás Isten lelkét, életet újító igéje, amely a reformációban „bajok . . . orvossága”-ként érkezett. Ezt írja Szalay László is „Magyarország történelme” című művében: „a mohácsi vész és a protestantizmus találkozása Istentől rendelt szerencsés dolog”.³

Huszár Gált „eretnek” tanítása miatt már harmadszor közösitették ki, s tudta, hogy a nyomda állításával még élesebb támadásoknak teszi ki magát, s ezeket szeretné előre kivédeni: „Hogy abban (ti. a nyomdában) a tanításnak milyen fajtája nyomtattatik (*genus doctrinae*), annak rövid hitvallását (*confessionem succisam*) ebben a három beszédben — amelyek az egész keresztyén hittan sarktételeit (*cardo totius doctrinae Christianae*) tárgyalják — Királyi Felséged tanácsosainak megítélésére bemutatni és bírálatának alávetni (*offerre ac censurae submittere*) jónak látszott. Részben más okokból, részben azonban különösképpen azért, hogy nem hallván és nem ismervén a mi ügyünket a kereszt és Krisztus érdemének ellenségei — ahogy szokták különben is a kegyes fejedelmek fülét a maguk hízelgésével ostromolni — nehogy Királyi Felséged haragját lángra lobbantsák ellenem és az égi tudomány ellen, amelynek én — vallom és tudom — méltatlan szolgája vagyok. Sőt inkább a maga oltalma alatt nálunk is elősegítse és védelmezze Királyi Felséged a tudomány tisztaságát és Krisztus evangéliumának egészséges tanítását. Hogy a mennyei Atyának jóságos kegye által jelen bajaink elmúlván, egyszer majd a mi nemzetünknel is virágoznak láthassa a maga országát. . . Az örökkévaló Isten, a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja őrizze meg Királyi Felségedet az ő szent egyháza helyreállítására, *akinek védelme alá helyezem magamat a jó tudomány mi hitünkhöz tartozó művelőivel együtt minden elfogult férfiúnak rágalmozása ellen.*”⁴

Huszár Gál három prédikációját „*confessio succisa*”-nak nevezi. Incze Gábor a kifejezést „rövid megvallás”-nak fordítja. Pontosabb értelmezés szerint a három prédikáció a reformátor teljes hitvallásának csak „kimetszett” része, mégis abban az értelemben, hogy szemelvényként magában foglalja „az egész keresztyén hittan sarktételei”-t.

² INCZE Gábor 1. j. alatti műve 46—47.

³ SZALAY László, Magyarország története. Lipcse—Pest 1852—1859. III. 541.

⁴ L. 2. j.

Manapság szokatlan dolog lenne három prédikációt „hitvallás”-nak nevezni, a XVI. században azonban magától értetődő volt, hiszen kiélezetten hitvallásosan prédikáltak, s teológiailag precízen fogalmaztak. A teológia nyelve élő és értett nyelv volt. Ezt mutatják egészen egyszerű emberek tömegével ránk maradt írásai, levelezései. A teológiai munkák „elméleti és gyakorlati” osztályba sorolása sem született még meg. Amíg a teológiai munkák arca a nép felé fordult, s nem történt meg a teológusoknak saját tárgyuk felé való visszafordulása, addig minden alkotásuknak megmaradt széles köröket szolgáló gyakorlati jellege és formája. Még a XVII—XVIII. század fordulóján is ifj. Ács Mihály azt írja atyjának *Boldog halál szekere* című, kifejezetten építő jellegű művéhez írt előszavában: „nevezhetném Magyar Practica Theologiának, mivel ez fő titulus alatt, Boldog halál szekere, az egész keresztyén hűtnek artikulusi befoglaltatnak”.⁵

Huszár Gál három prédikációját műfaj tekintetében a *sermók* közé sorolhatjuk. Augustinusra vezethető vissza az egyházi beszédnek ez a formája, amelyet az ígét versről versre kifejtő „*homiliá*”-tól eltérően „*sermo*”-nak nevezték. Ez a keresztyén tanítás valamely egységének tételes magyarázata, s éppen azért igen alkalmas formája a „tanító prédikáció”-nak vagy hitvallásszerű összefoglalásoknak. Az analitikus homiliával szemben ezt a rendszerező, szisztematikus prédikációformát a középkori skolasztikusok „*ars praedicandi*”-jai fejlesztik ki, s teszik egyúttal a megszámlálhatatlan divíziók és distinkciók észhez szóló száraz fejtegetésévé. Tartalmilag a misztikusoknál mélyül el, akik közül Johann Tauler volt a legnépszerűbb.

Luther — különösen fellépése első időszakában — szívesen használta a sermoformát, ezt az augustinusi örökséget. Tanító, vihart kavaró harci beszédek voltak ezek, a lutheri hitvallások első megnyilatkozásai.

Kezdetben erőteljesebben érvényesül még a skolasztikus „*ars praedicandi*”-k előírta osztály-alosztályra tagolás, később formailag egyszerűsíti, tartalmilag gazdagítja a sermók szerkezetét. Ez az átalakulás éppen az úrvacsoráról, kereszthalálról és feltámadásról szóló beszédekben követhető nyomon. A tételek olyan sorrendjét alakította ki, amelyeket mindenkor szem előtt tartott. Mondanivalóját három szempont alá foglalta:

1. Beszédei első részében rámutatott a *historiai tényre*, a történetre, s azt magyarázta meg.

2. A második főrészben „*annak gyümölcseit és hasznait*” fejtette ki. Nem rekedt meg a teológiai fejtegetés síkján, hanem meghúzta a szálakat a történetstől a hallgatókig. „Nem érti meg a történetet az ember, ha nem érti meg a gyümölcsöt és a hasznát is, amelyet ő ezzel megszerzett. Ha egyedül a történetet beszéljük el, az egy haszontalan prédikáció.”⁶ Így lett Luther prédikációjában a megváltás gyümölcseiről és hasznairól szóló beszéd mindenkor mondanivalója lényegévé. Az ismeri Istent és Krisztust, aki tudja, hogy melyek azok a javak, amelyeket Isten a

⁵ RMK I. 1662. 1702. Előszó.

⁶ WA 17/1. 86,30, 87,2. 1525. márc. 14.

Krisztusban nekünk szerzett és nyújt. „Illik a keresztyéneknek, hogy (Krisztust) mindannyian ismerjék. Azonban nem úgy, amint a filozófusok mondják, vagyis az ő két természetét, és kezét és lábát, hanem az az igazi megismerés, ha az emberi és isteni természetet úgy tudod felhasználni, amint az neked hasznodra van. . . ha én őt lelkileg ismerem és tudom, mire kell használnom, akkor valóban bennem lakik és bennem marad.”⁷

3. Beszédei harmadik részében Luther még személyesebbé teszi mondanivalóját, amikor arra a kérdésre válaszol: *hogyan részesedünk ezekben a javakban*, s mi módon kell élnünk velük. E részben hangsúlyozza legerőteljesebben a reformáció üzenetét és a keresztyén hit értelmét: hit által részesülünk és szolgálatra kapjuk.

Melanchthon a *Loci communes*ben igehirdetési útmutatását Luther nyomán fejti ki, a skolasztika prédikációs gyakorlatával szemben, amely Jézus kettős természetéről és a testté léétel mikéntjéről szeretett hosszasan beszélni. Szerinte Jézust soha nem lehet önmagában, hanem mindenkor csak hozzánk való viszonyában megérteni. Megismerni őt nem egyéb, mint megérteni velünk való jótéteményeit.⁸

Luther sermói döntő hatással voltak a magyar reformációra. Reformátorainkra olyan mértékben hatottak, hogy a sermók fogalmi kincse, szóhasználata még akkor is megmaradt, amikor Luther már csiszoltabb formában fejezte ki mondanivalóját. A magyar reformátorok igen sok félremagyarázott tanítására derülne fény, ha nem Lutheren túl, hanem a korai sermók világában tapogatóznánk. A reformáció magyarországi elterjedésében időbeli fáziseltéréssel kell számolnunk.

Huszár Gál prédikációiban a Luther által kifejlesztett sermo-formával és azok szóhasználatával él. Az említett hármasságban, de a megszokott skolasztikus tételek szerinti tagolással fejti ki hitvallását. Az első részekben megmagyarázza az úrvacsora, a kereszthalál és a feltámadás mibenlétét. A második részben szól ezek javairól, gyümölcseiről, hasznairól. A harmadik részben pedig arra válaszol, hogy mi módon élhetünk a szentség kincsével, lehetünk részesei Krisztus szenvedése és feltámadása hasznainak.

Prédikációi elemzésénél kettős módszert alkalmazunk: egyrészt egybevetjük Luther sermóival, másrészt összehasonlítjuk a kétségtelenül lutheránus, fiatalabb barátjának és munkatársának, Bornemisza Péternek tanításával, és ahol lehetséges, Ozorai Imre vitairatával is. Így, ami magában esetlegességnek tűnnék, ismétlődve szabályszerűvé és irányt meghatározóvá válik.

Szükségesnek tartom Huszár Gál prédikációinak apró részletekig menő, pontos elemzését. Nemcsak azért, mert ez az első magyar nyelven megjelent prédikációs könyv, nem is csupán teológiai irányának tisztázása érdekében, hanem amiatt is, mert félreértett vagy félremagyarázott prédikációiból olyan következtetéseket vontak le, amelyek Huszár Gál magatartására és jellemére árnyékot vetnek, ugyanúgy, mint Melanchthonra, akít a békeséget végsőkig fenntartani kívánó szelídségéért gyávasággal, meghunyászkodással és az igaz ügy elárulásával vádoltak. Huszár

⁷ WA 9,666. 13—18. sor.

⁸ Melanchthons Werke. Ed. ENGELLAND, BERTELSMANN II/1. 7.

Gál téves és hamis jellemzésének oka az, hogy műveinek részletes elemzése, életkörülményeinek feltárása, a reá vonatkozó forrásanyag felkutatása és értékelése még nem történt meg.

A lutheránus Klanicza Márton, helytelenül értékelt forrásokból következtetve, Huszár Gált Bornemisza előtt alakoskodónak állítja be. Szerinte Bornemisza szigorú lutheránus püspök, aki előtt Huszár Gál könyvével nem mert színt vallani.⁹ Ennek a jellemzésnek téves volta nyilvánvaló. Könyve kiadásakor, 1558-ban Huszár Gál 46 éves lehetett, Bornemisza pedig 23 éves diák. Nem Bornemisza készítette Huszár Gált hitbeli kétszínűségre vagy alakoskodásra, hanem Huszár Gál hatására indult Bornemisza a lelkipásztori szolgálatra, s lett utóda a püspökségben az 1574. esztendőben.

Klanicza jellemzése különböző változatokban, módosult indoklásokkal forrásanyagként élt tovább. Zoványi Jenő így vélekedik: „... meglehetősen ingadozó és kevert volt a meggyőződése... Lehetséges, hogy Huszár Gálnak ez a »lutheránuskodása« nem meggyőződésből fakadó, hanem tisztán alkalmi jellegű, célszerűségből folyó volt. Könyvét ugyanis Magyaróvár földesurának, Miksa trónörökösnek ajánlotta, kinek a lutherizmus iránti rokonszenve, de viszont a helvét irány elleni állásfoglalása is mindenfelé élt a köztudatban.”¹⁰

Révész Imre Zoványi érvelését elfogadva írja: „A Huszár theológiai álláspontjának ez a kétarcúsága gondolatvilágának forrongó állapotán kívül egyik magyarázatát talán abban is leli, hogy a szakramentáriusokat nem szívelhető, pedig különben mérsékelt protestáns rokonszenvű Miksa földesúri hatalma alatt, éppen úrvacsoratan megnyilatkozásaiban, óvatosságra volt kényszerítve.” Később pedig minden indoklás és alap nélkül megállapítja: „... kétségtelenül a helvét irányban látta a reformáció betetőzését s ennek érdekében, ahol csak tehetette, igen erélyesen lépett föl”.¹¹

Horváth János óvatossággal veszi át az egyháztörténészek megállapításait s bizonyos mértékben nyitva hagyja a kérdést: „Luther és a svájciak közt még határozatlan elhelyezkedésű, s talán tanácstalanabb vagy óvatosabb: Huszár Gál... Általában azt hiszik, hogy Miksa főherceg miatt volt kénytelen palástolni sacramentárius hajlandóságát... Érdekes, az eszmék és meggyőzések ingadozó átmenetiségét jellemző, egyébként pedig szolgálatai folytán igen emlékezetes alakja

⁹ KLANICZA Márton, *Fata aug. conf. ecclesiarum*. Kiadta: FABÓ András in *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica*. III. 160.

¹⁰ ZOVÁNYI, Reformáció I. 327—329. — 1955. febr. 1-jén a belső budapesti református egyházmegegyesület egyháztörténeti munkaközösségében KATHONA Géza előadást tartott „Huszár Gál úrvacsoratan” címen, s az a RefEgyh 1955. febr. 1-jei számában megjelent. SÓLYOM Jenő engem kért fel a hozzászólásra. ZOVÁNYI Jenő választát a magam és Sólyom Jenő jegyzeteiből közlöm, feltételezve, hogy az ülés jegyzőkönyve azt bővebben tartalmazza: Könyve megírása óta végzett kutatásai során egyre világosabbá vált előtte, hogy „Huszár Gált teljes egészében át kell engedni a testvéri lutheránus egyháznak”. Csak így szolgáltathatunk igazságot neki, aki jellemében töretlen volt, s meggyőződéséért a szenvedést is vállalta. Zoványi Jenő emlékének tartoztam ennek elmondásával. — Hozzászólásom kibővítve megjelent in *Lelkipásztor* 1971, 400—416, 466—480.

¹¹ RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen 1938. 131.

ő a reformációnak. Egyéni természete és életkörülményei egyaránt okozhatták reformációs iránya határozatlanságát. Bennünket pedig talán az írott adatok elégtelensége hagy kétségben afelől.”¹²

Kathona Géza Huszár Gál úrvacsoratanát egy mindent egybetömörítő mondatban summázza: „Huszár úrvacsoratanában egy lutheri alapszínezetű, a lutheri és mérsékelt helvét szemlélet egyező elemeit ügyesen felhasználó, ellentétes részleteit taktikusan áthidaló s a formulázásoknál a bucer-melanchthoni Wittenbergi Concordia és Variata úrvacsoracikkely szerkezetében rugalmasan mozgó, elegyes, egyeztető eszmevilággal, az ún. »mediasententiával« állunk szemben, melynek rendező elve és közös nevezője az úrvacsora objektív felfogása.”¹³

Az evangélikus Fekete István Huszár Gál prédikációit ismertetve, úrvacsoratanáról határozottan állítja, hogy az lutheri, mégsem meri a következményeket vállalni, hanem átveszi a berögződött nézetet: „Hitvallása is ingadozó, bizonytalan, mint abban a korban szinte mindenkinek hazánkban. Hányódik az ágostai és helvét irányok között. Mikor milyen hatás, befolyás alá kerül. De írásai, különösen a most szóban levő három prédikációja, inkább lutheránusnak mutatják. . . . prédikációs könyvét Miksa főhercegnek ajánlja. Református egyháztörténészek úgy vélik, hogy az úrvacsora-tanban 1558-ban kiadott prédikációjában is csak azért lutheri, mert Miksa inkább a lutheránusokkal szimpatizált, mint a Zwingli—Kálvin irányzattal. Hitbeli engedékenységről lehet itt szó? Aligha lehetne eldönteni.”¹⁴

A késői utódok és szellemi örökösök igazságszolgáltatását prédikációs könyvének részletes elemzésével, forrásainak felkutatásával kell kezdenünk, hogy megállapíthassuk: kora szellemi, nemzeti, egyházi küzdelmei között volt-e olyan kiforrott hitvallása, kialakított meggyőződése, amely nem volt határozatlan, ingadozó, kétarcú, alakoskodó? Ragaszkodott-e meggyőződéséhez és rátette-e az életét is? Ennek prédikációi részletes elemzéséből ki kell tűnnie.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy a könyvecske — ha a hitvallásnak megfelelően rövidítve és tömörítve is — három *elmondott prédikációt* tartalmaz. Az ajánlásban Huszár Gál is céloz arra, hogy ezek nem Miksára való tekintettel készültek, vagyis nem óvatos magamentéséről van szó. A nyomtatásban sem tűnnek el az elmondott beszéd stílusbeli velejárói. Pl.: „A mi beszédünknek elején”, vagy: „második okán megtanulhatjátok”, vagy: „Miért hogy e mai napon régi szokás szerént. . . .” stb.

¹² HORVÁTH János: A reformáció. 161—162.

¹³ KATHONA Géza in RefEgyh 1955. 63.

¹⁴ FEKETE István, Így prédikált Huszár Gál, in Lelkipásztor 1958. 507—515.

AZ ÚR JÉZUS KRISZTUSNAK SZENTSÉGES VACSORÁJÁRÓL VALÓ PRÉDIKÁCIÓ

Felmerül a kérdés, miért került egy rövid hitvallás élére az úrvacsora-probléma, miért lett ez a reformáció egyik központi kérdésévé, a leghevesebb harcok témájává?

A középkor istentiszteleti élete egyre inkább latin nyelvű és a bibliai rendeléstől eltérő miseáldozattá szűkült, olyan egyházi szertartássá, amelyen való részvétel egyrészt a hívek legfontosabb kötelességévé lett, másrészt — magán-, titkos, halotti miséken — a gyülekezet jelenléte szükségtelenné is vált. Már a „prédikáló rendek”: ferencesek, dominikánusok alapítása is ennek ellensúlyozása irányába mutat, s ugyanígy az előzőleg ismertetett „concionator”-igény.

A BESZÉD KERETE: A TÉVTANÍTÓK KÁRHOZTATÁSA

„Csak könnyű szóval és igaz értelemmel” azért szól az úrvacsoráról, „mert arról az emberek tudományi és értelem nem jár egyaránt”. Óvja híveit azoktól, akik „e nagy kéncre . . . kevés számot tartanak”. A beszéd kerete: bevezetés, befejezés és sommázás, a tévtanítók kárhoztatása. A nyolc és fél nyomtatott levélnyi beszédből 2 levélen foglalkozik a hamis tanításokkal s a tévtanítások elítélésével. *E kérdésnek nagyobb teret szentel, mint a kimondottan evangélikus hitvallásnak készült Confessio Pentapolitana*, amely a „damnant” szakaszokat, a lutheri hitvallások jellemzőjét óvatos politikával mellőzi.

Kiket kárhoztat Huszár Gál hamis úrvacsoratanuk miatt? Feleletünkben egybefogjuk a bevezetés, befejezés és sommázás tételeit, hogy egységben lássuk a választ.

Kárhoztatja a római egyház gyakorlatát, mert *lebecsülik a szentséget*. „A szentek életin nagy kívánsággal csodálkoznak. Minek okáért az ennek előtte való időkben sokan mentenek messze földre és különb országokra szarándokság járnai, hogy a régi szenteknek avagy csak a tetemöket láthatnák és azokban részek lehetne.” Pedig az úrvacsora az igazi drága kincs, „mellyel nem csak szemeinket legettetjük, hanem lelkünk is tápláltatik”.

Kárhoztatja a római egyházat azért is, mert a szentségből „*bűnért való áldozatot csinálnak*, melyben a Krisztust is meg feláldozzák”, pedig „Krisztusnak ígéje nyilván hirdeti ez vacsorát testamentomnak, azaz bűneink bocsánatjáról való ígéretnek lenni, melyet az Istennek Fia az ő halálával erősített meg”.

Kárhoztatja az *egy szín alatt történő kiosztás* római szokását. A bevezetésben csak azt mondja róluk, hogy „azok sem jól élnek vele”, a befejezésben már élesebb: „azok is káromlást tesznek e Sacramentomon, akik a papi fejedelmeknek szerzésekért e sacramentomnak csak egyik részét adják a községnek. Mert azok helyen nem hagyják a Krisztusnak szerzését, hanem fel fejtik annak igaz testamentomát, aki azt parancsolta, hogy a pohárból igyanak.”

Huszár Gál beszédének ez a része Luther *Ein Sermon von der neuen Testament, das ist von der heiligen Messe* című 1520-ban kiadott sermójára utal. Luther bőséges

fejtegetéseinek magvát emeli ki Huszár Gál oly módon, hogy gyakran még a szavak is egybecsengenek. E sermójában fejti ki Luther azt a tételét, hogy a mise nem áldozat, hanem testamentum. Tiltakozik a szentség lebecsülése, áldozatjellege és az egy szín alatt történő kiosztás ellen.¹⁵

Elítélő szavait ezután egy másfajta tévelygés ellen fordítja: „Az emberek közül az ő okosságuk szerint sokan szólnak erről káromlásképpen, úgy annyira, hogy tellyességgel ugyan *haszontalan cerimoniának merik vélnyi.*” Ezeknek azt feleli, hogy „az emberi okosság ez isteni titok szerint való szentségnek mivoltát nem tudja és eszébe nem veszi”.

Luther 1525-ben, Karlstadték ellen adta ki a *Wider die himmlischen Propheten von Bildern und Sacrament* című művét. Hasonló módon érvel ellenük, akik „saját okosságuk szerint” akarnak a szentség értelméhez jutni és azt megüresítik, pedig „a szentségnél nem az ész, hanem Isten igéje után kell indulni”.¹⁶

Zwingli és irányzata ellen szólnak e sorok: „Afféle emberek is találatnak, kik e sacramentumot csak pusztá jegy gyanánt tartják és csak az végre élnek vele, mint ha a keresztyén hitben élő embereknek *a pogányoktul való különbözőéseknek csak jegye volna. De azok sem tudják e vacsorának igaz hasznát, melyben az ő bűnöknek bocsánatjáról való vigasztalást keresnek és találnak a megrettent lelkiismeretű emberek.*”

Az „afféle emberek is találatnak” kifejezés nem arra mutat, mintha a zwinglianizmus égető veszély lett volna Huszár Gál környezetében, könyve írása idején, de szól róla híveinek, s elítéli őket, még a sommázásban is. Ez a kárhoztatás az *Ágostai hitvallás* és az *Apologia XIII.* cikkére utal. Huszár Gál fogalmazása szinte pontosan egyezik az *Apologia* e mondataival: „a szentségek nem a hitvallásnak jelei csupán az emberek egymás közti viszonylatában”, „a szentséggel való ilyen élés szerez vigasztalást a kegyes és megrettent lelkiismeretnek”.¹⁷

Huszár Gál tehát elkülöníti magát mindazoktól, akik „e nagy kéncs”-et nem becsülik kellőképpen s „csak kordéra és isteni félelem nélkül élnek vele”. Az úrvacsora központi jelentőségének ez a kidomborítása lutheri irányra vall. Luther maga szinte minden beszédében „nagy kincs”-nek nevezi az úrvacsorát, s Huszár Gál nem csupán prédikációjában, hanem lelkipásztori gyakorlatában is közép-pontba helyezte az úrvacsora szentségét. Zacharias Wohniczky magyaróvári kapitány írja Huszár Gálról urának, Miksa királynak: „az összes körülöttünk lakó urak és nemesség . . . majd mind őt keresik fel, hogy tőle kérjék az úrvacsorát”.¹⁸

Indokolatlan tehát Kathona Géza állítása, amely szerint Huszár Gál úrvacsorata Melanchthon *Confessio Augustana Variatájára* támaszkodik, hiszen az éppen a tévtanítók kárhoztatásáról szóló mondatot hagyta el a helvét irány iránti tapin-

¹⁵ WA 6,364.

¹⁶ WA 18, 182. 1—25. sor

¹⁷ KK I. 221.

¹⁸ StaW Hung. Fasc. 431a fol. 294—295. 1558. ápr. 23.

tatból. Huszár Gál viszont a téves tanítások kárhoztatása keretébe állítja bele úrvacsorai tanítását, s így lesz igehirdetése pusztai tanításon túl hitvallássá.

Nem indokolt Kathona Géának az állítása sem, hogy „a reformáció egyes ágazatain belül csak a zwingliánusok ellen folytat polémiát”.¹⁹ Korát és a lutheri egyház hitvallásait kellett volna megelőznie, ha többet mondott volna. Bornemisza 1574-ben, *Postillája* II. kötetében is csak a „pápai bálványozástul” óvja híveit, s azoktól, akik az úrvacsorát nem tartják többnek, mint „pusztai jelnek bolondul”. Magát Kálvint nem tartja ezek közé tartozónak.²⁰ Még tíz év múlva kiadott *Fóliópostillájában* is így ír: „Nem sokban különbözik, noha különbözik Calvinus János írása is ebben, hogy az Úr valóba részesíti magát velünk.”²¹

AZ ÚRVACSORA MEGHATÁROZÁSA

A bevezetés után Huszár Gál az úrvacsora meghatározását nyújtja: „Az Úrnak vacsorája az Istennek Fiától szereztetett jegy, amellyel a Krisztus az ő testét és vérének bizonyos és valóban minékünk adja, és az által minket megerősít a mi hitünkben bűneinknek bocsánatjáról és az örök életről.” A sommázásban rövidebben: „az Úrnak vacsoráját olyan szentséges jegynek magyarázza, melyben a Krisztus valóban és bizonyos nekünk adja az ő Sz.(ent) testét és vérének.”²²

Ez a meghatározás Luther korai sermóira utal, de teljesebb azok meghatározásánál. Huszár Gál formálta azokat, mégpedig úgy, hogy belefoglalta a szentség hasznát is. Ezért írja első meghatározása után, hogy „e magyarázat megjelenti a Sacramentumnak hasznát”. Luther valóban csak annyit vesz be meghatározásába, hogy Krisztus teste és vére „jelen van”. Huszár Gál már a „haszonnáról” is szól: Krisztus testét és vérének „minékünk adja”. Luther a *Sermon von dem hochwürdigen Sakrament des heiligen Leichnams Christi und von den Bruderschaften* című 1519-ben kiadott munkájában e meghatározást nyújtja: „ez egy isteni jegy, melyben Krisztus teste és vére jelen van”.²³ Az 1520-ban kiadott *Sermon vom Neuen Testament, d. i. von der heiligen Messe* című művében pedig: „a pecsét és jegy: ez a sacramentum, kenyér és bor, mely alatt az ő valószínű teste és valószínű vére jelen van”.²⁴

Huszár Gál a „jegy” szócskát meghagyta. Luther későbbi műveiben tárgyalja ugyan az úrvacsora „jegyeit”, de meghatározásaiból e szót már kihagyja.

Bornemisza 1574-ben még használja definíciójában a „jegy” szót: „Az Úr vacsorája a mi Urunk Jézus Krisztus szent testével és vérével közönséges képpen való

¹⁹ KATHONA Géza in RefEgyh 1955. 64.

²⁰ RMNy I. 355. Postillák, II. 611.

²¹ RMNy I. 541. Fóliópostilla 204a

²² INCZE Gábor I. j. alatti műve 16.

²³ WA 2,750. 2—3. sor.

²⁴ WA 6,359. 18—20. sor., 365. 15—17. sor.

egyesülésünk, a látható szent jegyek által, az ő parancsolatja szerint.”²⁵ Az 1584. évi *Fóliópostilla* meghatározásából már a szócska kimarad a definícióból.

Kathona Géza Huszár Gál meghatározásáról azt állítja, hogy fogalmazásban és szellemben a *Confessio Augustana Variata* „... szoros függvényének tekinthető, s mint ilyen, közel áll a *Wittenbergi Concordia* formuláihoz is, mert Krisztus teste és vére »vere et substantialiter« való jelenléte alatt ő is csak úgy »bizonyal és valóba« történő közlést ért, mint ahogy maga Bucer is ...”

Kathona a „*csak úgy bizonyal és valóba*” kifejezést az úrvacsora meghatározásának gyöngítéseként értelmezi, pedig a „bizony, bizonyal” szigorú esküforma, az állítás nyomósítása. A bibliai, Jézus által használt „amén, amén lego hümin” — (bizony, bizony mondom nektek) magyar megfelelője. A XVI. században Isten három személye, egy lényege kifejezésére használták az „egy bizony örök Isten” formulát.

Teljesen joggal a „vere et substantialiter” kifejezés ilyesféle értelmezése és alkalmazása. Ez Krisztus reálpraesentiájának lutheri terminológiája. A *Wittenbergi Concordiába* sem a helvét irány felé hajlás jegyében, hanem a lutheri felfogásnak való engedményként került bele. A „bizonyal és valóba” soha sehol nem a lényeg megkerülése, hanem a „vere et substantialiter” XVI. századi pontos és hűséges magyar fordítása. Még a két irány szétválásának végleges megpecsételését jelentő *Formula Concordiae*ba is a helvét irány ellen került bele.

Kathona Géza azzal is érvel, hogy „az »in pane«, valamint a »sub pane« és »cum pane« kifejezések már Németországban két külön irányzatot jelentettek, így Huszárnál található párhuzamos alkalmazásuk semmi esetre sem lehet véletlen műve. Tudatos használatukban jellegzetesen jut kifejezésre az egyeztetési törekvéseket jellemző kétarcúság.”²⁶

Ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a prepozícióknak ilyesféle használata sem Luthernél, sem hitvallási iratainkban nem található. Az *Ágostai hitvallás* német nyelvű kiadásában „unter der Gestalt des Brots und Weins” áll, az *Apologia* X. cikkében „vere exhibeantur cum illis rebus, quae videntur, pane et vino”, a *Kiskátéban* „sub pane et vino”, a *Nagykátéban* „in et sub pane et vino”, a *Formula Concordiae*ban „cum pane et vino”. Huszár Gál a Kathona által nem említett „jegyek általa” kifejezést is használja, s ez a *Nagykátéra* utalhat, ahol Luther így fogalmaz: „quod in hoc et per hoc nobis donatur”. A prepozíciók használatából tehát semmiféle elhajlást vagy „kétarcúságot” kikövetkeztetni nem lehet. Miért kötötte volna le Huszár Gál magát egyetlen prepozíció mellé, amikor ezt sem hitvallási irataink, sem Luther nem tették. Ha pedig a prepozíciók óvatos megválogatásával akarta volna tanújelét adni helvét irányzatának, miért használja éppen a legdöntőbb helyeken négy ízben is az „in” prepozíciót, holott az Kathona szerint

²⁵ RMNy I. 355. Postillák, II. 612ab

²⁶ KATHONA Géza in RefEgyh 1955. 62.

a „masszívabb lutheri álláspontot” fejezi ki három ízben a „cum” és egy ízben a „per” prepozíciót — természetesen magyarul, ragként.

Bullingeri hatást nem feltételezhetünk. Ez bizonyossá vált, amikor a Huszár Gál által kiadott Bullinger-műről szóltunk.

KRISZTUS KERESZTJE ÉS AZ ÚRVACSORA

A meghatározás után Huszár Gál Krisztus kereszten szerzett váltságának és az úrvacsorának egymáshoz való viszonyát fejti ki, vagyis a bűnbocsánat Krisztus által való megszerzésének és általunk való elnyerésének kérdését. „Krisztus . . . az ő halálával és tulajdon vérével váltott meg a mi bűneinkből és úgy nyert minékünk bocsánatot, az ő érdemét, melyet a keresztfán nyert, minékünk az ő ígében osztogatja a külső jegynek általa. Mellyel azoknak, akik azt eszik és isszák, adja az ő testét és vérét, hogy az ő ígérétenek ennek hozzánk való vétele legyen előljáró és elfoglaló jele. . .”

Az „előljáró és elfoglaló jel” kifejezés Huszár Gálnál megfelel annak, amit ma „kegyelmi eszköz”-nek nevezünk. De amint tiltakozunk az „eszköz” félreértése ellen, úgy óv Huszár Gál is az „előljáró és elfoglaló jel” félremagyarázásától: „az Úr vacsorája a mi hitünknek nemcsak külső jele, hanem . . . sacramentum . . .”.

Luther 1525-ben Karlstadték ellen kiadott — már említett — művében fejti ki az úrvacsorának, mint „kegyelmi eszköz”-nek jelentőségét a spiritualistákkal szemben. Ebben határozza meg az úrvacsorának a kegyelem forrásához és alapjához, a Krisztus keresztségéhez való viszonyát. A szentség funkciója az, hogy kiosztja a kereszten szerzett bűnbocsánatot. „A bűnök bocsánatáról kétféleképpen szólnak — írja Luther —. Először, ahogyan elnyerte és megszerezte. Másodsor, ahogyan kiosztja és nekünk ajándékozza. A kereszten szerezte meg Krisztus, az igaz. Azonban nem osztja ki és nem adja a kereszten. Az úrvacsorában és a sacramentumban azt nem szerezte. A megszerzés egyszer történt a kereszten, de a kiosztás gyakorta történik, azelőtt is, azután is, a világ kezdetétől a végéig. . .”, „bárha ama tény elmúlt, mindaddig, míg az nekem ki nem osztatik, olyan, mintha rám nézve meg sem történt volna”.²⁷

Luther tanításának gyöngyszemei közé tartozik ez, melyben a kereszt és úrvacsora kapcsolatát tisztázza. Theodosius Harnack erről a tanításról írja: „Luther ennél a dogmánál is az előző évszázadok egyházi tanítása fejlődésének csúcán áll.”²⁸

Bornemisza is beépítette úrvacsorai teológiájába a kereszt és úrvacsora viszonyának lutheri tanítását. Sőt a *Postillák* II. kötetében még az úrvacsora definíciójába is belevette.²⁹

²⁷ WA 18,203. 28—35. sor

²⁸ HARNACK, Theodosius, *Luthers Theologie*. I. 1927. 4—5.

²⁹ RMNy I. 355. *Postillák*, II. 612ab

A sacramentum „fondamentomáról” mind Huszár Gálnál, mind Bornemisznál döntő módon szólal meg a lutheri tanítás, a szerzési igék központba állításával. Huszár Gál Luther *Nagykátéj*ának menetét követi.

„Az Úrnak vacsorájában — írja Huszár Gál — a Krisztusnak teste és vére minekünk, hogy mostan is osztogattatik, az *csak a Krisztusnak szerzésétől függ* . . . Mert ha Krisztus ezt ilyen módon nem szerzette és parancsolta volna, hogy az ő igéjével és a külső jegyekkel az ő teste és vére osztogattassék, tehát azt senki nem szerezhetnéje . . . Az egyházi szolgának személye pedig jobbra nem teheti a Sacramentomot, soha meg nem gyalázhatja ennek méltóságát.”

Ez azt jelenti, hogy *a szentségben nincs konstitutív szerepe a Szentléleknek*. Nem a Szentlélek alapította s nem is Ő biztosítja Krisztus réalpraesentiáját, hanem éppen fordítva: a szentség közvetíti a Szentlelket. Ebben az összefüggésben tehát nincs helye az evangélikus úrvacsoratanban a Szentlélekre való rámutatásnak s a szentség alapításánál Huszár Gál egyedül a szerzési igékre való utalással kizárja azt.

De *nincs konstitutív szerepe a hitnek sem*, és ki van zárva az ember személye. Az ember nem járul hozzá a szentség lényegéhez és nem is változtathat azon. Ebben van a szentség objektivitása. Ezt erősíti meg Huszár Gál egy összefoglaló mondatával: „e sacramentomnak ereje és fundamentoma a Krisztus szerzéséből vagy on”. Tanításában pontosan az *Ágostai hitvallás* VIII. cikkéhez tartja magát: „Mind a szentségeknek, mind az igének Krisztus rendelése és parancsa folytán van hatóereje, még akkor is, ha gonoszok szolgálnak velük.”³⁰

Luther az úrvacsora szerzési igéit megkülönbözteti az „utánhangzó” vagy „elbeszélő” igéktől, amelyek az ember „hitét is magukban foglalják”, s azt tanítja róluk, hogy azok a hatalom igéi, amelyekkel Krisztus teremt, mert hatékonyságát nem az emberek szentségébe, hanem csupán igéjébe akarta rejteni. Ezért írja a *Nagykáté*-ban: „legfontosabb része (a szentségnek) Isten igéje és rendelése vagy parancsa”.³¹

Huszár Gál is „parancsnak” nevezi a szerzési igéket: „Ő azt mondotta: Ezt tegyétek! Ebből a parancsolatból jó ki és származik a Sacramentomnak kiszolgáltatása.”

Bornemisza is az igék konstitutív szerepét emeli ki, és tanítja, hogy egyedül Jézus igéjére figyeljünk. „Figyelmezz azért az Úr szavára, és aztúl el ne szakadgy, hol mi czelczapó szó miatt.”³²

³⁰ KK I. 25.

³¹ Uo. 195.

³² RMNy I. 396. Négy könyvecske. III. 83.

„Az Úrnak vacsorája kedig két dologban áll — írja Huszár Gál. — Első része a Krisztusnak ígérete, melyben ő azt vallja, hogy az ő testét és vérének miérettünk adta bűneink bocsánatára. Ez ígéret feje a Sacramentomnak. Mert az ige nélkül csak hiábavaló jegy volna, s azért mondja Sz. Ágoston Doctor: *Accedat verbum ad elementum, tunc fit sacramentum*, azaz járuljon hozzá az ige az éltető állathoz s úgy leszen Sacramentommá.” (A XVI. században a „substantiá”-t fordították a magyar „állat” szóval, melynek később jelentéstartalma megváltozott, s az újonnan képzett „lényeg” kifejezés váltotta le.)

Huszár Gál folytatólagosan Luther *Nagykátéjából* meríti mondanivalóját — még az Ágoston-idézetet is. A szerző igék felfogásában Luther és a római egyház között éppen ebben van a döntő különbség, hogy Luther számára nem pusztán konszekráló igék, hanem a szentséggel élők számára hirdetett igék is. *De abroganda missa privata Martini Lutheri sententiae* című, 1521-ben kiadott művében a pápistákat istenteleneknek nevezi, mert ők az ígéret igéjéből pusztá konszekráló igéket csinálnak, amelyeket érthetetlen nyelven csendben mormolnak, ahelyett, hogy hangosan hirdetnék az úrvacsorázó gyülekezetnek.³³ A *De instituendis ministris ecclesiae 1523.* című művében pedig hirdeti, hogy az ígét prédikálni „összehasonlíthatatlanul nagyobb dolog, mint a kenyeret és bort konszekrálni”.³⁴

Huszár Gál ebben is Luthert követi, amikor így ír: „Mivelhogy a Sacramentomnak ereje az ígéretnek igéjében vagy helyheztetve, minkelly (minek kell) azt el titkolni akképpen, a mint a Pápa országában cselekednek, hanem a Krisztusnak kívánatos igéjét mindeneknek ki kelly jelentenyi, mert minekünk ingyen való bűneink bocsánatját hirdeti.”

A szerzési igék Bornemisza szerint sem pusztá konszekráló igék, hanem „a hallott ige szekere és szánkája az Istennek, aki által ugyan valóban egyesülünk vele, hogy ő bennünk és mi ő benne lakozzunk”.³⁵

Huszár Gál: „Annak felette hozzá tötte Krisztus az ő igéjéhez a külső jegyet is, hogy azzal mi bennünk a hit inkább fel gerjedjen és meg éledjen . . . Krisztus . . . az ő testével és vérével akarta a mi hitünket bátorítani és megerősíteni és annak okáért nincsen immár kétségünk az ő mi hozzánk való jó akarattjának ígéretiről.”

Ez a jegy azonban több pusztá jelnél: Krisztus valóságos teste és vére. Vagyis ez a jegy és zálog nem csupán jelzi, hanem valóban nyújtja is Krisztus testét és vérének. „A kedig a zálog a Krisztusnak teste és vére” — írja Huszár Gál s azért használja a jegyek jelölésére a „*bizonyos jel*” kifejezést is.

„Isten mindenkoron jegyet adott az ő igéjéhez, hogy az bizonyos záloga volna az ő jótéteményéről való ígéretének, mellyel az emberek megerősödnének az ő hitökben.” Ezért adta — folytatja — Nőének a szivárványt, adott jegyet Gedeonnak, Ábrahámnak, „hogy az a jegy bizonyága legyen az isteni ígéretnek”.

³³ WA 8,447.

³⁴ WA 12,181. 28—29. sor

³⁵ RMNy I. 541. Fóliópostilla 203b.

A jegy azonban Huszár Gál számára nem csupán „megerősítője” az igének, hanem az igével elválaszthatatlanul össze van kapcsolva. Az ige a sacramentum teremtője, a sacramentum az ige hordozója. Ezért hangsúlyozza többször is, hogy a jegy a Krisztus teste és vére. Amikor a jegyről szól, a „kenyér és bor” kifejezés elő sem fordul, hanem csak „Krisztus teste és vére”.

Luther főleg reformátori munkássága kezdetén tárgyalja a sacramentumot „jel”-ként. 1521-ben így ír: „a szentségnek meg kell, hogy legyen e két bizonyos ismérve: Istennek ígéje és a szereztetett külső jel”.³⁶ Gyakran nevezi a szentséget zálognak, pecsétnek, s hasonlítja az okmányon levő, azt megerősítő, hitelesítő pecsétéhez.³⁷ Ez a zálog és jegy azonban nem pusztán jel. Ezért használja Luther is a „biztos jel, bizonyos, tökéletes jel, bizonyos pecsét és zálog” kifejezéseket.³⁸

A sacramentumnak az a pszichológiai értékelése, hogy megerősítik Krisztus ígértét, főleg Luther korai műveiben domborodik ki.³⁹ A szentség főleg a hit erősítésére szolgál, segítség a kísértésben levőknek és a halálra készülőknek. Lutherhez hasonlóan Huszár Gál is többre értékelte a sacramentumot ennél a pszichológiai hasznosságánál.

Luther a Nóénak, Ábrahámnak, Gedeonnak adott jelekről több munkájában szól, s ezt még Kálvin is átveszi tőle, igen terjedelmessé átdolgozva az *Institutiók*-ban. A legvalószínűbbnek látszik, hogy Huszár Gál az *Ein Sermon von der Neuen Testament, das ist von der heiligen Messe* című, 1520-ban kiadott sermóból vette át, mert e helyen említi Luther csupán ezt a hármat, melyet Huszár Gál is beleszó prédikációjába. Luther e korai műveiben még nem fejt ki az ó- és újtestamentumi jegyek közötti különbséget. Azok emennek csak „árnyképei”. Az újtestamentumi jegyek Isten ígértének beteljesedései, amelyekre az ótestamentumiak csak utalnak, rámutatnak.

Luthernek az a tanítása, amely szerint analógia van az ige testté tétele s Krisztusnak az úrvacsorában való jelenléte között, egy korábbi formája annak a megkülönböztetésnek, hogy az úrvacsorában a külső étel és ital tartalmaz egy belső, lelki ételt és italt. Az isteni és emberi természet egy személyben való egyesülése (unio personalis) mintájára kapcsolódik az úrvacsorában a két lényeg, a Krisztus teste és vére a kenyér és bor valóságával (unio sacramentalis). Már az *Ein Sermon von dem Neuen Testament* stb. már említett — 1520-ban megjelent művében szól erről: a sacramentumnak „külsőnek kell lennie és mégis valami lelkit kell tartalmaznia és jelentenie, hogy minket a külső vonjon bele a lelkibe, míg mi a külsőt testi szemünkkel, a lelkit, a belsőt szívünk szemével ragadjuk meg”.⁴⁰ Luthernek erre a tanítására utalnak Huszár Gál prédikációjának azok a kitételei, amikor a kenyérről és borról, mint „külső jegyekről” beszél.

³⁶ WA 11,431—456.

³⁷ WA 6,376. 18. sor, 359. 2. sor, 2,692. 30. sor

³⁸ WA 2,749, 751.

³⁹ WA 8,482—563.

⁴⁰ WA 6,359. 9—12. sor.

Bornemisza külső jegyekről szóló tanítását ugyancsak Luther alapján s Huszár Gállal egyező módon, de sokkal bővebben és több helyen fejti ki. Ő is szól az ótestamentumi jelekről, használja a „bizonyos zálog, bizonyos pecsét” kifejezést, és tiltakozik az ellen, hogy a zálog és pecsét alatt pusztá jelt értsenek. Beszél az úrvacsoráról, mint „drága szent eszköz”-ről, s bőségesen fejtegeti az „unio sacramentalis”-ről szóló lutheri tanítást.⁴¹

A SZENTSÉG HASZNA

Bűneink bocsánata. Huszár Gál erről így ír: „az Úrnak vacsorájában a mi bűneinknek bocsánatjáról bizonyos ígéretünk vagyon. Mert a Krisztus nyilván mondja, hogy az ő testét és vérét a mi bűneinknek bocsánatjáért adta. Annak okáért, mikor ez ígéretnek hiszünk s a Krisztusnak testét és vérét úgymint az ő mi velünk való jó téteményének bizonyos jelét a külső jegyben hozzánk vesszük, akkor ez vacsorában megadatik, amit Krisztusnak ígérete hirdet.”

Huszár Gál Luther *Nagykátéj*ának gondolatmenetét követi, sokszor mondatról mondatra, aki hasonlóan fejtegeti az úrvacsora „erejét és hasznát”. Az úrvacsorában „olyan kincset” kapunk, „amely által és amelyben bűnbocsánatot szerzünk”, s ezért kell ennünk és innunk, hogy hasznunkra legyen „biztos jelként és zálogként”.⁴²

Hitünk megerősödése. „Mit kívánnak ennél egyéb gyámolt a mi hitünknek erősségére?” — kérdezi Huszár Gál — hiszen „e szentséges vacsorában a mi bűneink bocsánatjáról minékünk igaz ígéret adatik, mely ígéret minden féle késérek ellen nyilván való vigasztalásunkra vagyon”.

Luther *Nagykátéj*ában: „Ez a szentség tehát mindennapi üdülésül és táplálékul adatott nekünk, hogy hitünk feleledjen és erősödjék. . . . Azért adatott tehát ez a vigasztalás, hogyha szívünk úgy érzi, hogy már nem bírja a terhet, akkor itt új erő és felüdülést szerezzen.”⁴³

Közösség Krisztussal (Communio cum Christo). „Mikor a Krisztusnak testét és vérét hozzánk vesszük, övéle annyira egyesölünk, hogy egy testté leszünk vele s a Krisztus fel is támasztja a halottaiból az ő tagjait és minékünk örök életet ad.” E tanítását Huszár Gál egy Irenaeus-idézetrel támasztja alá. Ebben az értelemben és összefüggésben Luther tárgyalja az 1527-ben Zwingli és követői ellen kiadott művében: *Das diese Wort Christi (Das ist mein Leib etc.) noch fest stehen widder die Schwarmgeister*.⁴⁴

⁴¹ Ótestamentumi jelek: RMNy I. 355. Postillák, II. 280a. „eszköz, drága szent eszköz”. — Uo. 279—281. „bizonyos zálog, bizonyos pecsét”. — RMNy I. 396. Négy könyvecske. III. 75. — RMNy I. 541. Fóliópostilla 199b, 202b

⁴² KK II. 197.

⁴³ Uo. 712.

⁴⁴ WA 23,228. 25. sor, 233. 21—25. sor

Huszár Gálnak ismernie kellett Luthernek ezt a művét. Nemcsak az idézet, hanem érvelése is a spiritualizmus ellen szól. Az úrvacsorában szerinte sem jelképes lelki táplálkozásról van szó, sem arról, hogy a Lélek és hit által emelkedünk fel Krisztushoz, hanem „Ő magának tagjaivá veszen”, Ő von bele minket a maga testébe, s „Ő mi bennünk lakozik”. Az ember testi mivolta Huszár Gál tanításában is pozitív értékelést kap. A megváltás áldásában, a feltámadásban és örök életben nem csupán a lélek, hanem a test is részesedik.

Kathona is azt írja Huszár Gál úrvacsorai prédikációjának erről a szakaszáról, hogy „a tapasztalható szerkesztési és kifejezésbeli analogiából máris nyilvánvalóvá lesz, hogy Huszár e tanrészlet formulázásánál inkább lutheri benyomások hatása alatt dolgozott, mely megállapításból természetesen folyik az a következtetésünk is, hogy az e csoportban érintett többi úrvacsorai tanrészlet fogalmazásánál is alkalmasint a wittenbergi gyakorlathoz igazodott”.⁴⁵

Ozorai Imre műve nem a prédikáció műfajához tartozik ugyan, de az úrvacsoráról szólva Luther sermóinak és Melancthon *Loci communes*-ének megfelelően tárgyalja az úrvacsora hasznait. Hivatkozik a Luther által használt Augustinus-idézetre is.⁴⁶

Bornemisza a *Postillák* II. kötetében a három hasznot nyolc, a *Fóliópostillában* már tizenkét részre tagolja, hogy világosabbá tegye mondanivalóját. Az Irenaeus-idézetet is azonosan magyarázza.⁴⁷

MIKÉPPEN KELL A SZENTSÉGGEL ÉLNÜNK?

A befejező szakaszban Huszár Gál így kérdez: „Mimódon kell mimagunkat a szent vacsorának vételéhez készítenünk?” Az *Ágostai hitvallás* XIII. cikke, az *Apológia*, a *Kiskáté* és a *Nagykáté* különböző formulázásokkal, de ugyanezzel a kérdéssel fejezi be az úrvacsoráról szóló tanítást. Huszár Gál e hitvallások szellemében, sokszor szavaival is felel. A sommázásban: „E sacramentumhoz igaz hit szerint való penitentia kelly, azután hálaadás, igaz szeretet és életnek megjobbítása.”

Gyónás: Amit a sommázásban röviden összefoglal, a prédikációban taglalja: „De hogy a Sacramentomnak ilyen nagy kincsével élhessünk és az Úrnak üdvösséges vacsoráját mi hozzánk méltán vehessük: annak előtte mi magunkat jól megpróbáljuk.” Majd Lutherhez hasonlóan rövid útmutatást nyújt az önvizsgálatra.

Bornemisza hasonlóképpen, de bővebben szól erről. Az önvizsgálatnak „két próba köve” van: „törvénybeli próbálás és evangéliumbeli próbálás”. S mielőtt az úrvacsorához járulnánk, „először meg gyónjanak, akár ő magok, akár közönséges képpen vallást tevén bűnökről és esedezven annak bocsánatjáról”.⁴⁸

⁴⁵ KATHONA Géza in RefEgyh 1955. 63.

⁴⁶ RMNy I. 15. — BHA IV. 1961. Nija—N6b.

⁴⁷ RMNy I. 355. *Postillák*, II. 613a. — RMNy I. 541. *Fóliópostilla* 199b. 200b.

⁴⁸ RMNy I. 541. *Fóliópostilla* 200a.

Manducatio indignorum. Ha Huszár Gál a helvét irányhoz hajolva csupán képmutatón Lutheránuskodott volna, e tételnél mindenképpen meg kellett volna állnia, hiszen ennél többet sem a *Kis-*, sem a *Nagykáté*, sem az *Ágostai hitvallás*, de még az *Apologia* sem mond. Ő azonban minden félreértés elhárítása végett, rámutatva az úrvacsoravétel felelősségére, szól a lutheri méltatlan, ill. hitetlen evésről és ivásról. A *manducatio indignorum seu impiorum* az egyik legjellemzőbb és legélesebb vitákat kiváltó választó tan a lutheri és helvét irány között.

Először szól az úrvacsora méltó vételéhez szükséges *fides specialis*ről: „azok járolnak méltán e szentséges vacsorához, akik az ő bűnöket igaz fohászkodással meg siratják és a Krisztus ígéreteinek erősen hisznek”.

Az *Ágostai hitvallás* Apológiája XIII. cikke erről így tanít: „Ezért mi azt tanítjuk, hogy a szentségekkel való éléshez szükséges a hit, amely hisz az ígéretekben és elfogadja mindazokat a javakat, amelyeket a szentség felkínál. . . Itt arról a különleges hitről (*fides specialis*) beszélünk, amely az adott ígéretekben bíz; vagyis nem csupán az Isten létét elismerő általános hitről (*fides generalis*), hanem a bűnök bocsánatára vonatkozó hitről. A szentségekkel való ilyen élés szerez vigasztalást a kegyes és rettegő lelkeknek.”⁴⁹

„De ha Krisztus ígéretinek nem hiendünk — írja folytatólag Huszár Gál —, tehát méltatlan esszük és isszuk az ő testét és vérét, és azt ítéletünkre vesszük. Mert aki nem hiszen a Krisztus ígérének, az őtet hazugságban akarja írni, mely dolog az Istennek előtte nagy halálos bűn.”

Luther tanítása szerint Krisztusnak a szentségben való valóságos jelenléte (*realpraesentiája*) és üdvösséges hatása nem egy és ugyanaz. Jelenléte kizárólagosan az ő szerzésétől függ s nem az elfogadó hitétől. (A szentség objektivitása.) Üdvösséges hatása azonban azon múlik, hogy az úrvacsorában jelenlevő Krisztust hittel vagy hitetlenül fogadjuk. Hívők és hitetlenek egyaránt Krisztust veszik (itt kapcsolódik a *manducatio indignorum* tanítása a *manducatio oralis* tanításával), de a hívők üdvösségükre, a hitetlenek ítéletükre. Huszár Gál tanításában nincs kijátszva egymás ellen a *manducatio indignorum* vagy *impiorum*, ill. *infidelium* kifejezés, sőt egyiket a másikkal magyarázza: *a manducatio indignorum azonos a manducatio infideliummal.*

Rá kell mutatnunk még egy jellemző kifejezésre: „aki nem hiszen a Krisztus ígérének, az őtet hazugságban akarja írni” — mondja Huszár Gál. Luther jellemző szóhasználata, aki a hitelenséget Isten meghazudtolásának nevezte. Már 1517-ben, a hét bűnbánati zsoltár magyarázatában azt mondja, hogy a hitelenség „Istent hazuggá akarja tenni”.⁵⁰ Ettől kezdve gyakran feltalálható műveiben ez az 1Jn 1,10. alapján alkalmazott kifejezés. Nem sorolhatjuk fel a helyeket, ahol Luther e kifejezéssel élt, csak egy művére mutatunk rá, amelyet — mint már fentebb említettük — Huszár Gálnak ismernie kellett, s amelyben Luther a kifejezést azonos összefüggésben használja. Ez a mű pedig az 1519-ben megjelent *Ser-*

⁴⁹ KK I. 224—225.

⁵⁰ WA I, 187—188.

mon von der hochwürdigen Sacrament etc. A méltó és méltatlan vételről szólva, Luther arra buzdít, hogy az ígéletben való hitünket erősítsük, mert ezen fordul meg minden. „Mert ha ebben kételkedel, a legnagyobb tiszteletlenséget követed el az Isten ellen és megbízhatatlan hazugnak tartod őt.”⁵¹

Huszár Gál tanításának e részéről Kathona Géza is kénytelen elismerni, hogy lutheri. „A hitetlenül és méltatlanul való evés közti megkülönböztetés feloldása s a kettő egy kalap alá takarása a (Wittenbergi) *Concordia* fogalmazásához mérten visszakanyarodást jelent a merev lutheri felfogáshoz, egyúttal annak hallgatólagos elismerését is magában foglalja, hogy a hitnek, mint az ember szubjektív magatartásának nincs konstitutív szerepe az úrvacsorában. . . a hit és részesülés mozzanatai egymás mellé rendelt viszonyban állnak a lutheri szemlélet nyilvánvaló bizonyosságára. Mondanunk sem kell, hogy Huszár fejtegetései e ponton állnak legmerevebben szemben az »in promissione per fidem« formulában megtestesülő bullingeri és a mennyben levő Krisztussal való egyesülést a Szentlélek közvetítésével a hit feltétele alatt szemlélő kálvini felfogással.”⁵²

Bornemisza azonos, bő tanításaiból csak egy rövid, summázó megállapítás: az úrvacsora „nem használ mindennek egyaránt. Azért, mert azok, kik igaz hittel veszik, idvösségekre veszik, kik hitetlenül veszik, kárhozattyokra veszik. Hogy kedig nem használ az hitetlenekbe, az hitelenség az oka.”⁵³

Eucharistia. Befejezésül Huszár Gál az úrvacsora hálaadó jellegére mutat rá, s tulajdonképpen itt jut el prédikációja céljához. Hiszen Krisztus megváltó munkája és minden úrvacsoravétel célját vesztené, ha nem juttatná el a gyümölcstermésig.

Az első gyümölcs a Krisztus iránti hála. „Az Istennek Fiának mi velünk való jó tetteiméiért hálaikat adjunk és az ő sz. halálát jól eszünkbe tartjuk és igen emlegessük”, mert „a mi megváltásunk csak a Krisztusnak jó tetteiméi”.

A másik gyümölcs a szeretet. „Kötelesek vagyunk az egymáshoz való szeretetre, mert ez vacsorában mindnyájan egy testté leszünk.”

„Végezetre” „Krisztusnak és a hívő embernek egyesülése. . . más erkölcsöt és jobb életet kíván.” Amikor erről a más erkölcsről és jobb életéről szól, ugyanúgy nem marad meg az individuális kegyesség síkján, mint amikor a szeretetről beszél. „Jó gyümölcset kelly azoknak teremnyiek, akik Krisztusé kezdettenek lenni és az bűnökből megszabadultanak.” Nem bezárkózásra vagy szeparálódásra biztat, hanem a közösség felé való szolgáló kitérülködésre int, s ebben látja a keresztyén élet igaz értelmét.

⁵¹ WA 2,760.

⁵² KATHONA Géza in RefEgyh 1955. 63.

⁵³ RMNy I. 541. Fóliópostilla 204b.

A MI URUNK JÉZUS KRISZTUSNAK SZENVEDÉSÉRŐL VALÓ PRÉDIKÁCIÓ

A PRÉDIKÁCIÓ BEOSZTÁSA

Úrvacsora és kereszthalál tehát összetartoznak. Az úrvacsorában azokat a javakat vesszük, amelyeket Krisztus a keresztfán szerzett számunkra. Erről a kereszthalálról ír rövid hitvallást Huszár Gál második prédikációjában.

A *bevezetésben* kitüzi beszéde célját: „arról szóljunk, mimódon kell a Krisztusnak kín szenvedéséről és szent haláláról igazán meg emlékeznünk, hogy arról való elmélkedésünkkel a mi életünket megjobbíthassuk”.

I. Micsoda a Krisztus szenvedése.

II. Krisztus szenvedésének okai.

1. A mi bűnünk,
2. Isten irántunk való szeretete,
3. Isten örök végzése,
4. Isten igazmondása,
5. a zsidók keménysége és vaksága.

Mit kell felismernünk Krisztus szenvedése okaiból?

1. Bűnös voltunkat,
2. Isten és Krisztus irántunk való szeretetét,
3. Isten hűséges és igaz voltát.

Mit kell megtanulnunk Krisztus szenvedése okaiból?

1. A törvényt,
2. az evangéliumot,
3. az Isten iránt való hitet.

III. Krisztus külső és belső szenvedéséről.

IV. „Krisztus szenvedésének hasznairól.”

1. Megszabadított a törvény átkától,
2. szabadok vagyunk a büntől,
3. megszabadultunk a haláltól és pokoltól,
4. Isten kiengesztelődött irántunk, megbékéltünk mindennel,
5. Új Testamentumot szerzett nekünk,
6. Isten előtt kedvesekké lettek szenvedéseink.

V. „Mi módon lehetünk részesek a Krisztus szenvedésének hasznaiban.”

1. Hit által,
2. Krisztus követése által.

Ezt az ősi sermóból Luther által csiszolt, de még a skolasztikától örökölt formát és beosztást követi prédikációiban Bornemisza is. Többnyire sorozatban beszél

Krisztus szenvedéséről, de az ígéhirdetések egymásutánjában a mondanivalóknak ezt a sorrendjét tartja: Krisztus külső és belső szenvedéséről, a szenvedés okairól, a szenvedés hasznairól, s végül, hogy mint éljünk azzal üdvösségesen. Prédikáció közben gyakran summáz. Ezzel nemcsak áttekinthetővé teszi, hanem jól bevési hallgatói lelkébe mondanivalóját.

KRISZTUS KERESZTJÉNEK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

A kereszten szerzett váltság és kiengesztelés magyarázatában a római egyház Aquinói Tamását tette az egyház hivatalos tanításává. Eszerint Istennek számtalan út állt rendelkezésére a megváltásra és kiengesztelésre. Krisztusnak a kereszten értünk való szenvedése a lehetőségek közül csupán a legmegfelelőbb volt a bűnös ember megmentésére (*convenientia*). Krisztus keresztre tehát a római egyház teológiájában nem szükségképpen, s éppen ezért nem is áll a középpontban, mint Luthernél.

Luther az anselmusi hagyományokhoz nyúlt vissza. Eszerint a kereszten szerzett váltság és kiengesztelés nem esetlegesen, hanem szükségszerűen történt (*necessitas*). Isten akarata szabad, de öröktől fogva elvégezte és ígében ígerte, hogy Krisztus szenvedésével és halálával váltja meg a bűnöst. Ezért szükséges Krisztus kereszthalála.

Luther teológiájában döntő az anselmusi értelemben vett „kell” fogalma. Krisztusnak szenvednie kellett és magára kellett vennie bűneinket, hogy megjelenhessék a kegyelem. Itt kapcsolódik be a „bűneinkért való megfizetés” tanítása, amelyről a magyar reformátorok oly sokat és szívesen beszélnek.

Ezt a „kell”-t Luther is Isten szeretetével, végzésével és ígétével indokolja, nem logikai vagy teológiai levezetésekkel: „Mert az írásban ígerte meg, hogy az ő Krisztusa szenvedni fog és mindenek urává lesz és hogy ez az egész világban hirdettetni fog. Ez mind megtörtént... Ez Isten igazmondása és igazsága... ezt az Isten akarta. Ez azt jelenti: tudd meg, hogy Ő öröktől fogva elhatározta, hogy te a Krisztus által az Atyához jutsz, s ezért kellett Krisztusnak meghalnia, Királlyá lennie és téged minden ínségből kiragadnia.”⁵⁴

Huszár Gál már teológiai tanulmányai során megismerkedhetett az anselmusi tanítással, majd Luther nyomán Krisztus szenvedésének okait kutatva nála is erős hangsúlyt kap a „*necessitas*-fogalom”. Teológiájának Krisztus keresztre kerül a középpontjába, s az ígében felhangzó „kell”-ekre mutat rá. „Őt oka vagyon annak — írja —, aminemő dolgok a Krisztust e nagy, keserő kín szenvedésre *kényszerítették*.”

„Első a mi bűnünk... Krisztusnak azt mind el kellyett igazittanyia és meg kellyett érette füzetnyie.”

⁵⁴ WA 15,516—533. — Vö. URBÁN Ernő, *Krisztus keresztre*. Budapest—Sopron 1941. 58—59. — HARNACK, *Theodosius* 28. j. alatti műve II. 75—85.

A második oka az Istennek szerelme és irgalmassága . . . „E szeretetből kényszerítettén . . . még az ő egyetlen egy fiának sem engedett, hanem érettünk adá őtet.”

„Harmad, az Istennek öröktől fogva való tanácsa és elszánt akarátja, melyben ő így rendelte és akarta az emberi nemzetet a bűntől megszabadítania és az ő megmondhatatlan nagy szerelmét mi hozzánk meg mutatnyi . . . hogy az emberi nemzetet az ő Fiának halálával szabadítja meg.” Itt jelenik meg Huszár Gálnál a predestináció lutheri tanítása: Isten Krisztust rendelte öröktől fogva az ember üdvözítésére. S amit Huszár Gál Isten örök „végzéséről”, „rendeléséről”, „választásáról” szinte hitvallási tömörségű tétélekben fogalmaz, azt Bornemisza bőségesen fejtegeti. Néha úgy tűnik, hogy Bornemisza prédikációi Huszár Gál tétéleinek bő kommentárjai.

Krisztus szenvedésének „negyedik oka az ő (Isten) igaz ígérete, hogy azt beteljesítényéje, amit régenten fogadott vala . . . az Istennek tökéletes igaz mondása”.

„Legutolsó oka a Sidóknak vakmerő keménységek.” De ennél a tételnél a könnyen adódható félreértést azonnal kiküszöböli: Isten végzésére való hivatkozással sem a zsidók, sem a keresztyének nem takarózhatnak. A keresztyének nem mentetik magukat a zsidók felelőssé tételével, mert „könnyű megértenünk, hogy nem csak az akkoriban való zsidók, sem a vitézek, sem Pilatos, avagy Heródes etc. volt oka a Krisztus halálának, hanem mindnyájan, kik bűnt töltünk . . . Annak okáért immár ennek utánna semmit se haragudjunk a szegény nyavalyás Júdásra, Pilatosra, Heródesre, Kajafásra, Annásra etc. amint ennek előtte cselekedtük, hanem minden ember önnön magára haragudják, ő magára panaszkodják és ő magát büntesse.”

Ez a szakasz Luther *Ein Sermon von der Betrachtung des heiligen Leidens Christi 1519* című művén alapul. Krisztus szenvedésének okairól beszélve, Luther Huszár Gállal egybecsengő mondatai: „Krisztus szenvedését némelyek oly módon takarják el, hogy a zsidókra haragusznak, a nyomorult Júdásról énekelnek és őt szidalmazzák . . . meg kell rettenned, ha Krisztus szenvedésére gondolsz. Mert a gonosztevőket, a zsidókat Isten irányította és ösztökélte, azonban ők mégis csak a te bűnöd szolgálivá lettek.”⁵⁵

KRISZTUS KÜLSŐ ÉS BELSŐ SZENVEDÉSE

Huszár Gál Krisztus külső és belső szenvedését különbözteti meg. „A külső szenvedés”-re csak utal azzal, hogy „az meg vagyon írva az Evangéliomnak históriájában”. A reformáció korában ugyanis külön istentiszteletet szántak a passió felolvasására és annak megmagyarázására.

A belsőképpen való szenvedés pedig az, amit „szenedött az ő szívében és lelki ismeretében, amikor a halállal, ki immár előtte vala, a pokollal és az ördöggel szemben kelly vala menny”. A Getsemáné-kerti tusakodásban és a keresztfán való

⁵⁵ WA 2,126—142.

szenvedésben „rettenetes volt a halálnak, a bűnnek, melyet ő magára vött vala, a pokolnak és örögnék ő előtt való forgása és kietlen látása”, s az Istentől „elhagyott Krisztus keserves lelkiismerete”. A halállal nemegyszer szemben álló és a szenvedésnek abban a századában számtalan haláltusát látó Huszár Gál definíciókra törfő stílusában is a tapasztalat elevensége szólal meg az ilyen leírásokban: „A halállal való megvívás felette igen rettenetes és az embernek minden erejét elveszi, mint megtetszik a halálra való emberekben, akikre szentenciát adnak, míg a halálra kiviszik, ő magokban minemő nagy keserű kínok és lelkőkben való megszorulásnak busolgási támadnak mind addig, míg nem a természet ő magát tellyességgel a halálnak fogságába adja.”

Krisztus szenvedése azonban Huszár Gál számára *nem csupán passzív tűrés*, hanem a bűnnel, a halállal, ördöggel és pokollal való „szembemenés és megvívás”. Erről az aktív szenvedésről viszont Bornemisza ír úgy, mintha valami korabeli, törökkel való bajviadal volna: „Ezekből megérthedd, mi volt a Krisztus kínja és halála: Hogy az nem különb volt, mint két erős ellenségnek ütközete... mely igen nagy hartzval, nagy erővel, nagy szépelkedéssel, nagy merészséggel, nagy sebes öklelettel és kemény hartzval és viadallal tett meg. Soha senki most ezt gyarló testben eléggé meg nem gondolhattya.”⁵⁶

Luther már az 1517-ben kiadott *Die sieben Busspsalmen* című munkájában különbséget tesz a külső és belső szenvedés között. Minden külső szenvedéssel együtt jár a belső is, hiszen ha Isten külsőleg megragadja az embert, belsőleg is megretten a szív. A külső szenvedésre prédikációiban ő is többnyire csak utal, mint ami meg van írva az evangéliumokban, s amelyeket a passióolvasásban hallhatnak a hívek.⁵⁷

Luther, Huszár Gál és Bornemisza a pokol szenvedéseit egyaránt a getsemánéi tusakodáshoz és a keresztfához kapcsolták. Ebben ismét nyilvánvaló a helvét iránytól való eltérés, mely a kereszt szenvedései utáni pokolra való alászállást tekinti Krisztus szenvedése mélypontjának. A lutheri tanítás szerint a pokolra való alászállás nem Jézus passiójához, hanem győzelmi akciójához tartozik. Bornemisza meg is jegyzi, amikor arról szól, hogy Jézus „alá szállt a poklokra”, ... „nem szenvedni kedig, mert az immár elvégeztetett a keresztfán, hanem győzedelmet megmutatni, mind az egész pokolnak országán”.⁵⁸

TÖRVÉNY ÉS EVANGÉLIUM

Huszár Gál Jézus szenvedését, de feltámadását is, a törvény és az evangélium szempontja alatt tárgyalja. A szenvedés okairól ezt írja: „meg tanolhatjuk azért itt a Krisztus szenvedésének első okából, mi legyen a törvény... A második okán megtanolhatjátok az Evangéliomot”. Krisztus szenvedését magyarázva élénk adja

⁵⁶ RMNy I. 541. Főliópostilla 223b

⁵⁷ WA 17/1. 67—84.

⁵⁸ RMNy I. 541. Főliópostilla 219b

a törvény funkcióját, a szenvedés hasznáiban pedig az evangélium tartalmát. Erről szólva a két prédikáció mondanivalóját egybefoglaljuk, hiszen maga Huszár Gál írja, hogy „a fel támadásnak hasznai nem sokkal különböznek az ő szenvedésének hasznaitól”.

Jézus szenvedéséről szólva, Huszár Gál tanításának középpontjába kerül *Isten haragjának* ténye. A harag az isteni szentség reakciója a bűn ellen. „Nagy sok fertelmes bűnökkel vagyunk rakva, hitetlenséggel, Istennek megutálásával és az Istenhez semmi szeretetet nem találunk a mi szívünkben. Azon kívül a mi elménk rakva gonosz kívánságokkal, melyek az Istennek törvényével viaskodnak. . . kikért az Isten haragját és az örökkévaló kínokat méltán érdemelnénk.”

Isten a bűn elleni haragját Krisztusra töltötte ki, „mint ha ő volt volna az Istennek legnagyobb ellensége, kinél gyűlöltebb embere mind az egész világon sem volna”. Részint feltámadásának is ez a tartalma, „hogy ő a halálnak, pokolnak, bűnnek és Isten haragjának rettegéséből megmenekedett”.

Isten haragja felismerésének el kell rettentenie az embert a bűntől: „a ki a bűnt és az Istennek bűn ellen való haragját igazán megismeri és meg gondolja. . . az az ember kétség nélkül szíve szerént gyűlöli a bűnt”.

E szakasz mondanivalója Luther már említett *Ein Sermon von der Betrachtung des heiligen Leidens Christi 1519* című művén alapul. Még a közben idézett két ige: Ezs 53. és Lk 23. is azonos, s magyarázatukból szinte változtatás nélkül kerülnek bele mondatok Huszár Gál prédikációjába. Luther is így summáz: „ha egész mélységében meggondolod, hogy Isten Fia, az Atya örök bölcsessége maga szenved, igen meg fogsz rettenni”.⁵⁹

Isten haragja és a törvény. Huszár Gálnál egymás mellé kerülnek. Isten haragja mindig ítéletben mutatkozik, az ítélet eszköze pedig a törvény. A bűnök „Isten törvényével viaskodnak”, a „törvény kárhoztat minket”. A törvény mindig vádol (semper accusans), s ez a törvény tulajdonképpeni haszna (usus praecipuus). A törvény átká az, hogy vádolja, elítéli, megöli és kárhoztatja a bűnöst. „A törvény átkának sentenciája” a bűn, halál, pokol.

Az evangélium funkciója gyökeres ellentéte a törvénynek. Nem ítéel, vádol, öl és kárhoztat, hanem szabadulást hirdet, éltet és üdvözít a Krisztusban.

Krisztus halálának és feltámadásának első haszna, az evangélium első tartalmi vonása tehát, hogy Krisztus „az ő halálával meg váltott. . . a törvénynek átkától. . . mikor mi érettünk átokká lőn. . .” Ehhez az érdeméhez Krisztus feltámadásában jutott, azért „az Evangéliom által való megelevenedésnek kedig a Krisztus fel támadásától vagy on ereje”.

Az evangélium további tartalma, hogy a „bűntől szabadosak vagyunk, a kedig mind egy az elsővel. . . Mert ha a törvénytől szabadosok vagyunk, tehát *a bűntől is megszabadoltunk*”. „Ezután immár a bűn minekünk bűnné nem tulajdonittatik, rajtunk sem hatalmaztatik a törvén által.” Ehhez az ajándékhoz is feltámadásával juttat: „A Krisztus a koporsóból hozta meg nekik az ő bűnöknek bocsánattyát.”

⁵⁹ WA 2,136—137.

„Ha a törvénynek átkától és a büntől szabadosak vagyunk... *a haláltól és a pokoltól is meg szabadultunk* és bátorságunk vagyon.” Krisztus halála győzelmes halál. „A Krisztus győzdelmes halála a halált el nyelé, meg emészté és semmivé tővé, hogy ennek utána mi ellenünk semmi hatalma ne lehessen. Az ő kietlen tekinteti sem egyéb, hanem csak olyan mint amely lódaráznak fullánkja nincsen, ki nagy haraggal dong és szárnyait harsagatja, de azért ugyan nincsen fullánkja, nincsen is senkit mivel meg marnyia és meg sebesítnyi.” Ezért „semmi egyéb a híveknek halála, hanem csak álom”, „sőt inkább a halál ő neki igaz ajtója, mely által e nyavalyás és veszedelmes életből az örökké való, igaz életre megyen”.

Világosan fejtegeti Huszár Gál prédikációjában azt, amit Luther úgy fogalmazott, hogy Isten mindenkor az ellenkezőjének látszatában cselekszik (sub contraria specie), s így ad lehetőséget az értelem mellett a hitnek.⁶⁰ Átokká lévén, győz a törvény átkán, bűnné lévén, győzedelmeskedik a bűnön, s a halált elszenvedve diadalmaskodik a halálon. De elének állítja azt a csodálatos cserét is, amelyet Krisztus a kereszten felkínál: átok helyett szabadulást, bűn helyett bocsánatot, halál helyett életet.

A kereszthalál és feltámadás további gyümölcse *Isten kiengesztelődése*. Az ember kiesett az Istennel való közösségből és „a setéség birodalmába” jutott. Isten ezt a megszakadt közösséget állította helyre, amikor „megengesztelte magát mi hozzánk a keresztnak általa”. A megszakadt közösség helyreállítását tehát Isten kezdeményezte és hajtotta végre azáltal, hogy Egyszülött Fiát értünk adta, aki elszenvedte a büntetést, betöltötte engedelmisségével a törvényt, s ezáltal „mi érettünk az Atyát meg elégítette”.

Huszár Gál számára tehát a kiengesztelődés nem a haragvó Isten jóindulatra hangolása, hanem a megszakadt közösség helyreállítása. A kiengesztelés indítéka Isten szeretete, tartalma a helyreállt közösség Krisztus országában, eszközlője Jézus elégtétele, megfizetése.

A kiengesztelés gyümölcse a mindennel való megbékélés. „Annak felette a Krisztus halálának általa nem csak az Atya Istennel, hanem a szent Angyalokkal és minden egyéb teremtött állatokkal is megbékéltünk”, akik annak előtte egymástól — amint egy egészen modern kifejezéssel mondja „el idegönlők” voltunk.

Krisztus halála nyitotta meg számunkra a bűnbocsánat forrását, az „*Új testamentumot*”. A testamentum lényegét — amint már rámutattunk, Luther alapján fejt ki, s Luthernek ez a tanítása nemcsak Huszár Gál, de az összes magyar reformátor számára kedves témává lett, Dévaitól Bornemisziáig.

Krisztus szenvedésének gyümölcse és az evangélium vigasztaló üzenete az is, hogy „a mi nyomorúságunk, háborúságunk és halálunk szentséges és *kedves áldozat*” Isten előtt. Szenvadásünkre tehát ezentúl nem úgy kell tekintenünk, mint átokra, hanem mint áldásra, mert szent eszközzé lett „az ó-Ádámnak, a mi álnok testünknek meg gyalázására”. Mind Huszár Gál, mind Bornemisza az áldást a régi magyar „áldomás” szóval jelöli.

⁶⁰ Luthers Vorlesung über den Römerbrief (Ficker) 1930. II. 204.

Az evangéliumnak eszkatológiai tartalma van. Nem csupán a megrettent lelkiismeretet vigasztalja, s lelki megújulást ad itt a földön, hanem az eljövendő Krisztusra tekint, aki feltámaszt, ítéletet tart és örök életet ajándékoz. Addig a régi „aeon” feltételei között járunk: Krisztusban új életet nyertünk, de még testben vagyunk. Lényünk külső és belső emberre oszlott, vagy ahogyan Luther mondja: „simul justus simul peccator” vagyunk. „Szentek és igazak a Krisztusban való hit által, de az ő testekben való bűnnek maradéki miatt bűnösök és hamisak” — mondja Huszár Gál. Azonban „a bűn nekik nem árthat, noha a bűntől addig tellyességgel meg nem szabadulhatnak, míg e halandó testben élnek”. Így a törvény, bár vereséget szenvedett a Krisztusban, de uralkodik a világon, s mivel az ember a világban is testben él, mind a törvénynek, mind az evangéliumnak alá van vetve.

A törvény „noha minket is külső képpen meg átkoz, szidalmaz, utál és kárhozzat. . . de azért belső képpen szabadosak és áldottak vagyunk, a törvén belső képpen hozzánk sem férhet és ennek utánna immár minket nem vádolhat, sem kárhozzatthat”.

A törvény nem válik evangéliummá és evangélium nem lesz törvénné Huszár Gálnál sem. A feltámadásról szóló prédikációjában az új életéről szólva kifejti, hogy az nem egyéb, mint „megbánás” és hit, vagyis a törvény által az ó-ember öldöklése és az evangélium által az új feltámadása.

Huszár Gál e prédikációjában megáll a törvény Luther szerinti döntő feladatánál, Bornemisza az „usus teologicus” mellett szól az „usus politicus”-ról is. Aprólékosan elemzi a törvény hasznait, s van prédikációja, ahol hét „hasznát” felsorolja⁶¹, ennek ellenére azonban soha nem tér el a lutheri vonaltól. Gazdag fejtegetései kommentárul szolgálhatnak Dévai és a többi reformátor törvényről szóló tanításának világos értelmezéséhez.

VIA CRUCIS

Luther az *Ein Sermon von der Betrachtung des heiligen Leidens Christi 1519* című művében fejtegeti azokat a hamis szemléleteket, amelyekkel a középkori római egyházi gyakorlat hozzá akart jutni Krisztus keresztségének hasznaihoz.⁶² Huszár Gál is utal rá: „gyakorta hallottátok ennek előtte való időben, mely igen hiábavaló és haszontalan dolgokkal mulatták el nagy sokan a Krisztusnak szenvedését, annak okáért azokat most mind hátra hagyjuk”.

„Mi módon lehetünk részesek a Krisztus szenvedésének hasznaiban?” — kérdez Huszár Gál.

Feleletét két fő részre osztja: az elsőben elveti a via activát és szembeállítja vele a hitet, a második részben elveti a via contemplatívát és szembeállítja vele a via crucist.

⁶¹ RMNy I. 541. Főliópostilla 447b, 602a, 603b — RMNy I. 355. Postillák, II. 311.

⁶² WA 2,126—142.

A *via activa* a cselekedeti kegyesség, a megérdemelt kegyelem útja, mely a szerzetesi aszkézisben érte el csúcspontját. Ezekkel szemben mondja, hogy „Jézus érdeme nélkül minden dolgaink kárhozatban és átokban vannak, akár mely igen szentségesek és jók legyenek is”. A kereszt „hasznaiban” kegyelem és hit által részesülünk. Krisztus és a hit Luthernél és Huszár Gálnál egyaránt szétválaszthatatlan egymástól. „Per Christum” és „per fidem” ugyanazt jelenti. „A Krisztus által vettük azt, a mit semmiképpen a mi cselekedetünkkel nem érdemlünk vala. Mi által adatik kedig az mi nekünk? A hit által . . . Ekképpen az igaz hitnek általa mind miénné tesszük valamije a Krisztusnak vagon.”

A hitnek is lutheri megfogalmazását nyújtja, mert nem „fides historica”-t ért igaz hiten, amely az egyházi tekintély alapján „elhiszi” egy régmúlt történeti tény valóságát, de nem is valamiféle emberi bizalmat vagy magatartást. A hit „nem mi magunktól való dolog volna”, hanem „kezünk és eszközünk, mellyel az idvözítő Krisztust meg foghatjuk és vesszük”, vagyis: „a hitnek semmi annál egyéb dolga nincsen, hanem csak azokat a jókat szedi el, a Krisztushoz bátorsággal ragaszkodik és abban semmit nem kételkedik, hogy az ő érdemével öneki mindeneket meg nem nyert és szerzött volna”.

Az új életben járásról is lutheri szellemben beszél, amikor *a via contemplatívával szemben rámutat a via crucisra*: „Azon is igyekezzünk, hogy a Krisztust tikörül és példájából előnkbe vegyük. És noha cselekedeteinkkel (mint meg halljuk) semmit nem érdemlünk, de azért e földön cselekedet nélkül nem lehetünk. Annak okáért minden életünket, cselekedeteinket és óránként való dolgainkat a Krisztus szerént rendeljük, kit az Írás két képpen ad előnkbe. Először úgy mint idvezítőt . . . Annak utánna kedig az Írás ötet minekünk példájából adja, hogy ő vele egyetembe az ő Ádámot meg gyalázzuk és meg öljük.”

Luther alapul vett sermójában Jézust „igazi tükör”-nek nevezi, majd — mint írja — „Krisztus szenvedésének ezentúl egész életed számára példának is kell lennie”.⁶³ A *Sermon vom Leiden und Kreutz 1530* című mű szerint pedig „Krisztus szenvedésével nemcsak megmentett minket . . . hanem az ő szenvedése példa is, amelyet nekünk a magunk szenvedésében követnünk kell . . . hogy mi öhozzá hasonlóká (gleichformig) váljunk, mert Isten úgy rendelte, hogy nekünk nemcsak hinnünk kell a megfeszített Krisztusban, hanem vele együtt kell megfeszítenünk és szenvednünk is”.⁶⁴

Krisztus szenvedésének haszna tehát nem a kolostori kontempláció vagy meditáció révén lesz miénk, hanem azáltal, hogy „részesek” leszünk Krisztus szenvedésében — amint Huszár Gál már a fejezet címében is érzékelteti. A hit által közösségbe jutunk a szenvedő Krisztussal, s így tartozik egybe a Krisztus és a keresztyének keresztyéje. A kereszt megértése nem a szemlélődő gondolkodás számára van fenntartva, hanem a Krisztus szenvedésében való részvételhez van hozzákötve. Keresztyénné lenni éppen azt jelenti, hogy Krisztust a szenvedésben követni, másokért

⁶³ Uo. 137. 35. sor

⁶⁴ WA 32, 28—29.

keresztet hordozni (Mt 9,34). Itt válik el végleg Luther és Huszár Gál is a középkori misztikától és kontemplációtól. De a szenvedés és keresztthordozás értelmezésében szemben áll a középkori aszketikus szemlélettel is. A szenvedés nem öncélú magunk-sanyargatása, nem is passzív mártíromság, hanem aktív önmagunk odaáldozása s ebben a felfogásban szinonim fogalom a szolgálattal, a diakóniával: „ő kedig viszontak az Istennel semmi jót nem tehet, hanem az ő felebarátjával teszen jól, kit az Isten ő reá bízott és ő neki ajánlott. Nem csak barátjával tesznek kedig jól, hanem még ellenségével is, mert a Krisztus őtet noha ellensége volt, de mégis hozzája vötte.”

Ebből már nyilvánvaló az is, hogy Krisztus követése nem azonos a középkori „imitatio Christi”-vel, Krisztus utánzásával. Az „imitatio Christi” az emberi magatartás és moralitás területe. Éppen ezért Luther más kifejezést használ Krisztus követésére: a „conformitas cum Christo”-t. Ezt veszi át Huszár Gál, amikor arról szól, hogy a Krisztushoz „hasonlatosaknak” kell lennünk. Ez pedig nem emberi tett és nem az ember jóra való törekvésének megvalósulása, hanem Isten velünk való cselekedete. Azért kell érte imádkoznunk, amint Huszár Gál írja: „De mivel-hogy a mi tulajdon erőnkől ezeket nem tehetjük, kérjük arra az Atya Istent, hogy a Krisztus Jézusért segítsen bennünket és adja az ő Szent Lelkét.”

Hogyan valósul meg életünkben Isten cselekvéseként a conformitas cum Christo, a Krisztussal való megfeszítettetés, Krisztus követése?

Mind Luther, mind Huszár Gál felelete két szóban foglalható össze: keresztség és megtérés által. „Azért mondja Sz. Pál — írja Huszár Gál —, hogy valakik megkeresztelkedtünk, az ő halálára keresztelkedtünk meg, az az, hogy a mi testünket és álnokságos kívánságainkat ő vele megfeszítsük.” A keresztséget tehát Huszár Gál sem tekinti csupán a keresztyén élet kezdetének, hanem benne látja az egész keresztyén élet formálóját. Luther a *Nagykátéban* fejt ki, hogy a keresztyén élet „keresztségben járás”, vagyis az, hogy „elnyomjuk az ó-embert s előjőjön és megerősödjék az új”. „A keresztyén élet tehát nem más, mint mindennapi keresztség: egyszer elkezdjük és mindig benne élünk.”⁶⁵

A keresztséggel kapcsolja össze Huszár Gál a megtérést. Erős hangsúllyal emeli ki a töredelmet, az ő és Bornemisza szóhasználatával: „megbánást” és a „hitet”. „Aki a bűnt és az Istennek bűn ellen való haragját igazán meg ismeri és meg gondolja . . . igen elbúsul rajta és tellyes szívéből bánja . . . Továbbá azt bizonyonnyal hiszi, mely igen kegyes Istenöl adta magát öneki az Atya Isten az idvezítő Krisztus által és miképpen szolgált az Isten ő neki minden érdeme nélkül.”

Huszár Gál via crucisról szóló fejtegetéseit nyomon követhetjük Bornemisánál is. A hitről ő is így beszél: „az hit mi lelki kezünk, azzal ragadgyuk és azzal szoríttyuk hozzánk (Krisztust), azzal őrizzük meg bennünk, és azzal veszük hasznát”. „Miként vegyük hasznát az mi Urunk Jézus Krisztus kínjának? — kérdezi —. Ezt két képpen: hogy először űtet ajándéknak tartjuk. Másodszor példánk-nak. Mondok oly ajándéknak, kiben örök életünk ajándékozatik. És oly Pédánk-

⁶⁵ KK II. 193.

nak, kit mindennap kellessék követnünk.” A megtérésről, „poenitentiáról” is azonosan tanít.⁶⁶

Az új életről Huszár Gál a feltámadásról mondott prédikációjában szól.

A MI URUNK JÉZUS KRISZTUSNAK DICSŐSÉGES FELTÁMADÁSÁRÓL VALÓ PRÉDIKÁCIÓ

A PRÉDIKÁCIÓ FELÉPÍTÉSE

„Leg először azt kelly eszünkbe vennünk, hogy valamit Krisztus az ő halálával érdemlött, ahhoz annak utánna az ő feltámadásában jutott és úgy hozta magával minékünk.” Szenvedés és feltámadás úgy függ össze egymással, mint harc a győzelemmel. Több ponton egybefogtuk a két igehirdetést, így itt csak a külön mondani-valóra leszünk tekintettel.

Ezt az igehirdetését az előzőhöz hasonló rendszerességgel építi fel:

- I. „Micsoda a Krisztus feltámadása.”
- II. „Hány képpen való a Krisztusnak feltámadása.”
 1. Test szerinti feltámadás,
 2. Lélek szerinti, belső feltámadás.
- III. Krisztus feltámadásának históriája.
- IV. Mi módon győzte le Krisztus a halált és a poklot.
 1. „A Krisztusnak ártatlanságáról.”
 2. „A Krisztus a halálnak és életnek ura és Istene.”
- V. „Mi módon lehet elég tétel a Krisztusnak idő szerént való áldozatja a mi örök kárhozatra való bűneinkért.”
- VI. „A Krisztus feltámadásának hasznáról.”
 1. Bűneink bocsánata,
 2. szabadulás a törvény átkától, a haláltól,
 3. a pokol megromlása,
 4. szabadulás a Sátán birodalmából,
 5. a szent evangélium prédikálása,
 6. a hit által való megígazulás,
 7. a lélek élete és üdvössége,
 8. testünk megdicsőülése.
- VII. „Mi módon kell élnünk a Krisztus feltámadásának hasznaival.” Keresztyén új élet.

Bornemisza ugyanígy építi fel a feltámadásról szóló prédikációit, sorozatos igehirdetéseit is.

⁶⁶ RMNy I. 541. Főliópostilla 205, 226a—227b

Huszár Gál elsősorban arra mutat rá, hogy Krisztus feltámadása kivételes csoda a világ életében. Nem illeszthető bele a halál törvényei alá vetett világ megtapasztalható rendjébe, de még azoknak a csodáknak sorába sem állítható, amelyek Jézus igéjének hatalmával megtörték a halál rendjét. „Ne alítsuk a Krisztus feltámadását olyannak lenni, mint a Lázárnak fel támadása volt, hanem test szerént is fel támadott, de annak felette Lélek szerént a halálnak is Urává lött, meg győzte őket, ő magával örök életet hozott és ő vele egyetembe minden hívő emberek fel támadtanak és a halált meg győzték.”

Jézus feltámadásának erről a páratlan, Lázár és minden más ember feltámadásától eltérő voltáról Luther *Postillájában* ír, s megállapítja: „itt egy csodálatos feltámadásról van szó”.⁶⁷

Krisztus feltámadásával megjelenik a világban az új ember és a világ új korszaka kezdődik. Ezt fejezi ki a *Krisztus kettős feltámadásáról* szóló tanítás. „A Krisztus két képpen támadott fel — írja Huszár Gál —. Először test szerint, mely testi feltámadásával az ő meg holt, utálatos, erőtlen és természet szerént való testét elevenné, dicsőségessé, hatalmassá, természet felett valóvá és lelki testté tövé.” A „test szerint való feltámadás” jelenti Krisztus „valóságos” feltámadását. Ennek a feltámadás-hitnek alapja az apostoli bizonyágtétel: „erről az ő feltámadásáról igaz elég írásunk vagyon”. A feltámadás Isten ígéreteinek beteljesedése, a váltságmű célhoz jutása: „azt a régi fogadást, melyet tőn a mi atyáinknak, be tellyesíté Isten az ő maradékinak, az az mi nekünk, feltámasztván a Jézust”.

De jelenti Jézusnak a megaláztatás állapotából a felmagasztaltatás állapotába való átlépését, Jézus megdicsőülését.

„Másodszor — írja tovább Huszár Gál — a Krisztusban *belső és lelki feltámadás* is lőn, az az, hogy ő a halálnak, pokolnak és Isten haragjának rettenéséből meg menekedett és örökké való öröme, életre, idvösségre, békességre és vigasságra jutott.” A feltámadás *hitünk tárgya*. A „test szerinti” és „belső, lelki feltámadásról” szóló tanítás párhuzamban van Krisztus külső és belső szenvedéséről szóló tanítással.

Krisztus feltámadása *győzelem* a bűn, halál, pokol és Isten haragja felett. Nem csak „meg menekedett” a haláltól, hanem „a halálnak is urává lött, meg győzte őt”, „hatalmasképpen meg rontotta a halálnak torkát, meg dúlta a pokolnak gyomrát”.

A feltámadásról szóló tanítás Huszár Gálnál magában foglalja azt is, hogy Jézus feltámadásával az ember számára új élet, *új korszak* kezdődött. „Ő magával örök életet hozott és ő vele egyetemben minden hívő emberek feltámadtanak és a halált meg győzték.” Figyelemre méltók a múlt idejű kifejezések, a Krisztusban megtörtént valóság jelzésére. A feltámadásnak nemcsak reménységét bírjuk a jövőben,

⁶⁷ WA 37, 27—32. Préd. 1398. sz.

hanem hitünk által valóságát már a jelenben. Az elmúlt korszak jellemzője volt a test, a mulandóság és a halál. A Krisztus által hozott új korszakot jellemzi a lélek és az örökkévalóság. „Ő pedig nem csak idő szerént való életet és békességet hozott, de ő magával egyetembe az örök életet és idvösséget is visszahozta és feltámasztotta.”

Bornemisza tételről tételre azonosan fejtegeti a feltámadás páratlan csodáját. Tanítása ismertetésével csak ismétlésekbe esnék, ezért egyetlen jellemző, gyakori mondását idézem: Krisztus „a bűn, halál és ördög ellen támadt fel”.

KRISZTUS ELÉGTÉTELE ÉS ÉRDEME

Huszár Gál és Bornemisza egyformán hirdetik, hogy Krisztus feltámadásának alapja: ártatlansága és istensége. „A Krisztus *ártatlansága* — írja Huszár Gál — volt annak oka, hogy a halál és a pokol (kiknek csak bűnösökön vagyon hatalmok: mert a bűnnek miatta jött be ez világra a halál — Rom: V) ötet meg nem tarthatták és el nem nyelheték, hanem mindenek ellen szabadon és hatalmasképpen mehet vala az életre és úgy támadt fel a halálból.” „Az ártatlanságnak felette az is nála volt a Krisztusnál, hogy *ő az Istennek természet szerént való fia vala*. Azért a halál és semminémő szerencsétlenség ötet meg nem tartóztathatja. . .” Éppen ezért „valaminémő nagysága, felsége, véghetetlensége és örökkévaló személye annak a személynek volt, aki azt a kint szenvedte, illik, hogy ugyan olyan nagy felséges legyen az ő meg váltsága s elég tétele is örökké meg maradjon és véghetetlen képpen való legyen”.

A feltámadás alapjaként Luther is ugyanezt emeli ki: „Nem halhatott meg az ő istensége miatt, mert lehetetlen, hogy az Isten meghaljon. Nem kellett meghalnia embersége miatt sem, mert ő olyan ember volt, akiben semmi bűn nem volt és akihez a halálnak semmi joga sem volt.”⁶⁸

Huszár Gál imént idézett szakaszában arra is feleletet ad, hogy „mi módon lehet elég tétel a Krisztusnak idő szerént való áldozattya a mi örök kárhozatra való bűneinkért”. „Az elég tételnek a Krisztus személye által vagyon hatalma és elégsége.”

Az elégtétel elégségességének ugyanezt a gondolatát fejtegeti Bornemisza is: „Ugyan ezekből megérthetjük azt, hogy az ő harmad napig való kínnya és halála az egész világ bűnét el vehetné, az Istent meg engesztelhetné, az pokol erejét meg törhetné és az örök életet megnyerhetné. Oka ez: Mert nem csak ember, hanem bizony Isten is. . .”⁶⁹

Krisztus váltságműve megértésére Luther alapján Huszár Gál és Bornemisza egyaránt használják a középkori teológia „elégtétel”, „megfizetés” és „Krisztus érdeme” fogalmakat.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ RMNy I. 541. Fóliópostilla 228a

Az elégtétel és megfizetés ugyanazt a fogalmat jelölik. A XVI. századi magyar teológia mindkettőt használja, de gyakoribb a biblikus megfizetés kifejezés. Az „apolütrosis” jogi fogalom: a rabszolga szabaddá vásárlását jelentette. Krisztus eleget tett, megfizetett értünk, s ezzel a szabadság új helyzetébe kerültünk. Tartalmilag Huszár Gál és Bornemisza — Luthertől tanulva — az anselmusi elégtétel-fogalmat fejtik ki, aki szerint Isten igazsága kívánja, irgalmassága pedig megszerzi az elégtételt.

Az elégtételnek tartalmilag kettős oldala van: Krisztus helyettünk és érettünk betöltötte a törvényt engedelmisségével, s helyettünk és érettünk elszenvedte a bűn büntetését. *Krisztus engedelmissége és ártatlan szenvedése* az ő érdeme. Itt kapcsolódik be tehát az elégtétel fogalmába a középkori teológia jellemző tétele: *Krisztus érdeme*.

A római egyházban a szükséges elégtételen felüli jócselekedeteket foglalták az érdem fogalma alá. Luther azonban levette az augustinusi félrevezető magyarázatot, az anselmusi érdemfogalmat tette magáévá. Magát a fogalmat két okból meghagyta: egyrészt alkalmazkodnia kellett a római egyház berögződött szóhasználatához, másrészt, Krisztus érdemét szembeállítva az ember érdemével, tette világossá az ige üzenetét. A fogalmat Huszár Gál is meghagyja teológiájában, s már műve előszavában, téves tanítása miatt, a római egyházat „*inimici crucis et meritorum Christi*”-nek nevezi.

A FELTÁMADÁS HASZNAI

A feltámadásról szóló prédikációban is érvényesíti Huszár Gál azt a szempontot, hogy Jézus Krisztus minden munkája és egész élete „*érettünk*” van. „Valamit Krisztus az ő halálával érdemlött, ahhoz annak utánna az ő feltámadásában jutott és úgy hozta magával minékünk. Azért feltámadásának hasznai nem sokban különböznek az ő szenvedésének hasznaitól.” A szenvedéstörténetnél ismertetett „hasznok” ismétlése nélkül, most csak e prédikáció külön hasznairól szólnak.

A feltámadás hasznai közé tartozik *a Sátán országán való diadal*. „Az ördög ez világot csendességben bírta és hatalma volt — írja Huszár Gál — ... míg nem osztán a Krisztus, ki ő nálánál hatalmasb vala, annak országára méne... s az Istennek választott híveit annak országából mind megszabadítá...”

Bornemisza Jézusnak a Sátán elleni harcát s birodalmán vett győzelmét is olyan színesen rajzolja meg, mint egy korabeli csatát vagy bajviadalt. Elénk állítja a két országot, a két sereget, saját kora katonai rangjelzéseivel, a csata lefolyását, a győzelmet. E részek Bornemisza legízesebb írásai közé tartoznak.

Krisztus feltámadásának „megmondhatatlan nagy ajándéka” „*a Sz.(ent) Evangéliomnak prédikállása*”, „mert mind hiába való dolog lőtt volna az ő születése, szenvedése, halála és fel támadása, ha ki nem hirdettek volna”. Luther minden alkalmat megragadva szól a feltámadásnak erről az ajándékáról. Bornemisza is „igen szükséges hasznunk”-nak nevezi „az Ő evangéliomának hirdetését mind ez

világ szerte, nagy sok lelkipásztoroknak általa, kiket ő taszigál ki az aratásra. Matth; 9.”

Krisztus feltámadásának következő haszna Huszár Gál szerint, hogy minket „az ő fel támadásával, *a hit által meg igazított*”, „hogy ő érette ne csak a bűntől legyünk szabadosok, hanem ő benne való szentek és igazak is legyünk”. Bornemisza igen pontosan fogalmazza meg a megigazulás tartalmát: „A megigazulás nem egyéb, hanem a bűnnek terhétől való megszabadulás, az Istennek kegyelméből a Krisztusért a hitnek általa.”⁷⁰ A margón pedig megjegyzi: „meg holt igazságunk fel támadott a Krisztusban”.

A feltámadás következő haszna, „mely a meg igazolásból és az igaz hitből következik”, „*a léleknek élete és bódogsága*”. A „bódogság” szó a XVI. században még azonos tartalmú és jelentésű az „üdvösség” fogalmával. Gyakran váltakozva is használják — maga Huszár Gál is. Huszár Gál és Bornemisza is szívesen élnek a lutheri kifejezésekkel. Például hogy a halál „ajtó”, amelyen a hívők az örök életre mennek, vagy „a keresztyének számára a halál a feltámadásba és az életbe való ugrás”.⁷¹

„Legutolsó hasznunk *a mi halandó testünknek meg dicsőülése és tisztessége.*” Itt tehát ismét találkozunk az ember testi mivoltának pozitív értékelésével, amely Luther teológiájában, a középkorral szemben fokozott hangsúlyt kapott.

Hosszadalmas volna itt leírni, azért csak utalunk Bornemiszának a feltámadás hasznairól szóló páratlan szép és teljes felsorolására, a *Fóliópostillában*.⁷²

KERESZTYÉN ÚJ ÉLET

Luther a feltámadás lényege, története és haszna után így folytatja húsvéti prédikációját: „Most következik a negyedik rész: Hogyan mutatja meg az ember, hogy valóban befogadta (ti. Krisztus feltámadását szívébe). A feltámadásnak az egész életben ki kell ábrázolódnia . . . ezt mindenki megértheti: aki szabad a bűntől, annak nem szabad bűnt cselekednie. Így szól Pál is Róma 6,4-ben: így kell nekünk is új életben járnunk . . .”⁷³

A Luther mutatta sorrendben ér el Huszár Gál prédikációja utolsó részéhez: „Mi módon kell élnünk a Krisztus feltámadásának hasznaival?” Huszár Gál és Bornemisza is a Római levél 6. fejezetére hivatkozva fejt ki, hogy új életben kell járnunk. Ennek az új életnek indítéka az Isten iránti hála. Úgy kell élnünk, „mint háládatos fiakhoz illik”.

„Micsoda az új élet?” — kérdezi Huszár Gál. „Az, hogy a bűnt eltávoztassuk és jóra igyekezzünk” — foglalja össze röviden, majd bővebben kifejti, hogy az új élet nem egyéb, mint keresztségben járás. „El temettetünk ő vele (az az a Krisztussal)

⁷⁰ Uo. 237a — 239b — 451a

⁷¹ WA 20, 323,355. Préd. 665.

⁷² RMNy I. 541. Fóliópostilla 231b

⁷³ WA 27, 118—128. Préd. 845.

a keresztség által a halálra, hogy mint Krisztus halottaiból feltámasztatott az Atyának dicsősége által, azon képpen mi is új életben járjunk.”

Huszár Gál e prédikációja céljához érve, ugyancsak túllép az individuális kegyeségen, s a megújult életű embert beállítja a közösség szolgálatába. Feladatunk, hogy „a mi keresztyéni új életünk által mimagunkat az Istenhez háládatosoknak bizonyítsuk, felebarátunknak használjunk és segítséggel legyünk”. Elosztatja azt a félreértést is, mintha a felebarátot csupán a gyülekezet keretei között kellene keresnünk. A keresztyén ember szolgálatába bele tartoznak a „kivül állók is”.

A PRÉDIKÁCIÓK FORRÁSAI

Huszár Gálra Luther korai reformátori művei voltak döntő hatással. De nem csupán reá, hanem szinte az egész magyar reformációra, papoknak és híveknek közkedvelt olvasmányai voltak. Szóhasználatukat veszi át — bizonyos tisztogatással. A sermók fogalmi kincse sokkal tovább élt a magyar teológiában, mint a németben. Elvetik ugyan az elavult fogalmakat, a sacramentum magyarázatánál a jel vagy jegy, az ige és jelentés hármasságát. Elvetik a hit szentségkonstituáló szerepét, amely Luther legkorábbi sermóiban még él, de a korai sermók gondolatmenetét, mondanivalóit beépítik prédikációikba.

A sermókon kívül ismernie kellett Huszár Gálnak a Karlstadték, Zwingliék ellen kiadott, említett műveket is.

Mondanivalója rendszerezésénél Luther *Kis-* és *Nagykátéj*át is alapul vette. Vannak átvételek az *Ágostai hitvallás*ból — s amint megfelelő helyen kimutattuk, nem a *Variátá*ból, hanem az *Invariátá*ból — és az *Apologiá*ból is.

Tanult Luther későbbi prédikációiból, amelyek a *Postillák*ban közkézen forogtak. Az 1533. évi prédikációs kötet feltámadásról szóló prédikációját kétségtelenül alapul vette.

A hivatkozásokban megadtuk azon művek minimumát, amelyeknek használata kétségen kívül kimutatható. Ismert Kálvin- és Bullinger-műveket is, azonban e három prédikációban egyetlen mondat sincs, amelynek megértése kedvéért Luthert el kellene hagynunk, s egyetlen teológiai gondolat, amely túl utalna rajta, s esetleg Kálvin, Bullinger vagy Bucer sajátos mondanivalóját tükrözné. Huszár Gál későbbi pályafutását és műveit vizsgálva, még világosabbá lesz, hogy soha nem volt szüksége arra, hogy szívét a helvét, arcát pedig kénytelenségből a lutheri irány felé fordítsa.

Luther műveinek felhasználását vizsgálva, arra a következtetésre juthatunk, hogy mind latin, mind német nyelven megjelent munkákat felhasznált. A két nyelven megjelent műveknél hol a latin, hol a német szóhasználata tükröződik. Egy levelének német címzése is azt mutatja, hogy tudott németül.

Felvetődhet az a kérdés, hogy Luther műveinek ilyen arányú felhasználásával nem vált-e szolgálai másolójává. E kérdés eldöntésénél figyelembe kell vennünk egy olyan tény, amelyet nemigen szoktak számításba venni: a reformáció nemcsak a

lelkeket az igazság erejével megragadó és formáló gondolatokban terjedt, mintegy elvontan, hanem azok által az élő és ható művek által, amelyekben kikristályosodott a reformátorok mondanivalója. Első időkben a művek hatása a döntő. Ez többnyire így van a kultúra területén. A mű meggyőző és formál. Akkor homályosul el a mű, amikor tartalma közkinccsé válik. A reformátorok művei közül elsősorban a prédikációk és postillás kötetek hatottak. Ezek voltak a szelek, amelyek szárnyukon hordozták az új vetőmagot. Segítő eszközök voltak, amelyekben nem szétanalizált gondolatokkal, hanem megformált, élő mondanivalóval találkozhattak papok és hívek. Huszár Gál és Bornemisza ugyanúgy nyúltak Lutherhez, mint kortársaik és utódaik később az ő műveikhez, amelyekben tartalom és forma a leghasználhatóbban ötvöződött és legalkalmasabb volt a szolgálat segítő eszközéül. Átvétel, formálás nem volt plagizálás, hiszen céljuk volt a szolgálat segítése. Prédikációformák, rendszerezések úgy terjedtek, mint a versformák és versfajok, mondattá formált gondolatok, mint költeményekben a jól sikerült képek.

Mindezek figyelembevételével azt kell mondanunk, hogy Huszár Gál önálló, jól képzett teológus volt. Mint a római egyház volt papja ugyanúgy megküzdött a problémákkal, mint Luther. A felismert igazságot nem csupán átvette, hanem az meghódította őt, s arra rátette életét is. Így vált Luthernek nem szolgálai másolójává, hanem hűséges tanítványává.

A KÖNYV STÍLUSA ÉS MORFOLÓGIÁJA

Huszár Gál írása tömör. Fegyelmezett gondolkodóra vall. Három prédikációjában stílusa szinte definíciókra törő, egyszerű. Hitvallásnak szánta, azért fogalmaz ennyire precízen, és kerül a Bornemiszához hasonló, színes, eleven beszédet, amely egyéb műveiben kissé jobban érvényesül. Itt az egyetlen helyes fogalmat keresi, amely a tartalmat pontosan fejezi ki.

Bornemisza nyelve áradóbb, színesebb. Egy-egy gondolatát öt-hat szóval is körülírja, hogy mondanivalója minden árnyalatát kifejezze. Meg is rótták érte, s védekezésül írja: „Vadnac oly émelygő szívű emberek, kiknek ízetlennek tetszik, midőn ennyiszor egy szót magyarázton magyarázunk. De nem elég csak nyelvvel szólni arról, avagy csak elmékbe akárhogy tartani azt, hanem ezeket ugyan valóba meg kell ismerni, valóba el kell hinni, meg kell ragadni és végig meg kell őrzeni...”⁷⁴

A könyv — morfológiáját tekintve — hasonló kora könyvművészetének egyéb termékeihez.

A címlapon „mottó”, az ajánlásban patrónusa jóindulatát, mecénási támogatását igyekszik biztosítani vagy meghálálni. A mű végén először „A nem részrehajló olvasóhoz” szól. E szintén latinul írt zárórészben megszólal a kor kötelező szerénysége: „Nem fogunk a bölcsebb dolgokat előhozókra irigykedni.” A két, ugyancsak

⁷⁴ RMNy I. 541. Fóliópostilla 231a

latinul írt epigrammában az irigyek és rágalmazók ellen előre védekezik. Ezek káros befolyását hosszú ideig számottevő tényezőnek tartották irodalmi életünkben. Az elsőben a démonok, a Sátánnak és elfajult népének pusztulását, Krisztus tiszteletének gyarapodását kívánja, a másodikban, „In Zoilum”, a gyalázókhoz szól. Zoilus az i. e. IV. században élt görög szofista, akit a homéroszi eposzok gáncsolása tett hírhedtté. Irigy és elfogult ócsárlása miatt neve szinonimájává vált a jogosulatlanul ítélkező bírálatoknak. Még a XVI. század után is nevével jelezték az irigyek és rágalmazók elleni epigrammákat. Huszár Gál az ő nevére címezve írja:

„Mivel az én írásaim nem neked ártalmasak, én gyalázóm,
Óvatosan rágd, amit a kegyes könyv tartalmaz.”

Rimay János felsorolja az irigy, balga rágalmazókat: „Minden Homerusnak Zoilusának, Amphionnak Zelussának, Abigaelnek Nabaljanak is kell lenni.”⁷⁵

Károlyi Gáspár a vizsolyi Biblia „Az olvasóknak” írt előszavában is védekezik az irigyek és rágalmazók ellen: „Bizonytal tudom és semmit nem kételkedem, hogy ez mi munkánknak, minekutána az emberek közé kimegyen, sok irigye és rágalmazója lesz. Mert miképpen az testet követi az árnyék, azonképpen az virtust, azaz a jóságos cselekedetet követi az irigység; és az kik az rágalmazásra születtek, mivelhogy az más ember munkájához vagy cselekedetihez hasonlót nem cselekedhetnek, ha különben annak nem árthatnak, rágalmazzák azt. Mindazáltal senkinek irigységével, sem rágalmazásával nem gondolok, mert az Isten és az én jó lelkiesméretem nékem bizonyosságom, hogy nem egyebet, hanem az nagy Istennek tisztességére, az ő házának épülésére néztem ez dologban.”⁷⁶

⁷⁵ ItK 1894, 180.

⁷⁶ Közli SZABÓ András, Károlyi Gáspár a gönci prédikátor, in Magyar Hírmondó sorozat. Magvető Kiadó. Budapest 1984. 186.

AZ 1560—1561. ÉVI ÉNEKESKÖNYV

IRODALOMTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Szilvás-Újfalvi Imre 1602-ben Debrecenben megjelent énekeskönyve *Praefatio*-jában három olyan énekeskönyvről emlékezik meg, amelyekből a legújabb időkig sem töredék, sem példány nem volt ismeretes. A Debrecenben megjelentekről azt írja: „Ez ideiglen csak ez it való Typographiában is egy-nehanszor nyomtattatott ki ez Enekes könyv, mely a Graduallal a Templomban szokot vitettetni. Talaltam olyanra is az mely de csak igen rövideden, ez előtt negyven esztendővel nyomtattatott. De vélem, hogy netalam ilyen rendel, büseggel, és tisztán nem...” Majd időrendben felsorolja az addig kinyomtatott énekeskönyveket. Tinódi 1554-ben Kolozsváron megjelent *Cronicája* után így folytatja bibliográfiai leírását: „Kálmáncsehi Márton Mester (itilem, hogy azt hyják vulgo Sánta Mártonnak) az keresztyéni gyülekezőzetben való reggeli Enekléseket, mellyeket Primaknak hinak, Magyarra fordította, az Psalmusokkal egyetembe. Vadnak ebben Hymnusok, Antiphonak, Psalmusok, Responsoriumok, Versiculi, Precationes, seu Collectae et Benedicamus in octavo.

Huszár Gál bocsátot ki Isteni Dicsireteket es Psalmusokat, azok közül válogatottakat, mellyek ez időben az jambor atyafiaktul szöröztetnek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria Epistola ad Petrum Melium.”¹

A három ismeretlen énekeskönyvnek hatalmas irodalma támadt. Huszár Gállal foglalkozva, 1971-ben 107 sűrűn gépelt lapon összefoglaltam az addigi irodalmat, és megkísértem az 1560. évi énekeskönyv rekonstruálását, s a lehetséges énekek számát 99-ben állapítottam meg. Mivel előadásom után e számot túlzottnak tartották, nem próbálkoztam kiadásával, de munkámat letétbe helyeztem.² Miután Borsa Gedeon 1976-ban megtalálta az énekeskönyvet, amely az általam meghatározott 99 éneken túl még 6 éneket tartalmaz, a reá vonatkozó irodalom részletes ismertetése és kritikája aktualitását veszítette. Ezért csupán Borsa művét felhasználva, összefoglalva ismertetem az irodalomtörténeti előzményeket.³

Szabó Károly először csak az 1562. évi, majd bibliográfiájában az 1560. évi kiadás mellett foglalt állást.⁴ Az 1560. évi kiadás lehetőségét fogadta el Révész Kálmán, Gulyás Pál, Horváth János és Ötvös János.⁵

¹ RMNy II. 886: Praefatio. — SCHULEK Tibor in ItK 1957. 372—373.

² Evangélikus Országos Levéltár, Budapest.

³ BHA XII. Borsa Gedeon kísérőtanulmánya 1—8.

⁴ Száz 1867. 160. — RMK I. 40.

⁵ RÉVÉSZ Kálmán in MKSz 1882. 265. — GULYÁS 118—119. — HORVÁTH János, A reformáció 262—263. — ÖTVÖS János in Egyht 1959, 84.

Szilvás-Újfalvi „ez előtt negyven esztendővel” meghatározását fogadva el egyedül hitelesnek, 1602-től visszaszámolva egy 1562—1563. évi énekeskönyv megjelenését tételezte fel Gyalui Farkas és Zoványi Jenő.⁶

Szilády Áron az időközben megtalált énekeskönyvek alapján döntő lépést tett a problémák megoldása felé. Flórián Jakab 1881-ben az eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában felfedezte Huszár Gál *Graduálja* második részének egy címlapos példányát.⁷ Hellebrandt Árpád pedig 1892-ben a wolfenbütteli könyvtárban az 1566. évi váradi, s a boroszlói könyvtárban Szegedi Gergely 1569. évi énekeskönyvét.⁸ Szilády Áron 1893-ban ez utóbbit betűhív lenyomatban, kísérőtanulmánnyal együtt kiadta. Fontos megállapítása, hogy Szilvás-Újfalvi bibliográfiája két külön énekeskönyvről szól: Huszár Gál 1560. évi debreceni kiadású könyvéről, s egy 1562. évről, amely szerinte Szegedi Gergely énekeskönyvének első kiadása. Véleménye szerint az 1562, 1566, 1569. évi énekeskönyvek alapja Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve, s ezekkel egy családba tartozik Huszár Gál 1574. évi *Graduálja*. Közlelbi összefüggésüket nem tudta tisztázni.⁹

Szilády álláspontját a szaktudósok egész sora fogadta el: Erdélyi Pál, Kanyaró Ferenc, Dézsi Lajos, Schulek Tibor, Bucsay Mihály, Csomasz Tóth Kálmán, Benda Kálmán, Kelecsényi Ákos, Varjas Béla, Czeglédy Sándor, s kéziratomban magam is.¹⁰

Megerősítette ezt az állásfoglalást az, hogy a wolfenbütteli könyvtárban őrzött 1566. évi *Váradi énekeskönyv* táblájából Schulek Tibor kérésére Dr. Paul Raabe kiáztatta a kötéstábla összeragasztott makulatúra-papír lapjait, és előkerült — többek közt — egy negyedrében nyomtatott énekeskönyv két csaknem egész és két egyharmadnyi levele, amelyeket a már Debrecenből távozott Huszár Gál betűivel nyomtattak. A töredékek megfelelnek Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve 11—16. számú darabjainak, ami azt jelenti, hogy ez a negyedréti kiadás alighanem Huszár Gál 1560. évi nyolcadréti énekeskönyvének bizonyára bővített és talán részben átrendezett kiadása.¹¹ Huszár Gál énekeskönyvének megtalálása után annak is magyarázatát adhatjuk, hogy Szilvás-Újfalvi miért nevezte ezt „rövideden” nyomtatottnak. Az 1560. évi énekeskönyv oktáv formátumú és kottás, az 1563. évi negyedréti és kotta nélküli, s így a bővítések ellenére is kicsinynek hatott.

⁶ GYALUI Farkas in MKSz 1902. 62. — ZOVÁNYI Jenő in ProtSz 1915, 280.

⁷ MKSz 1881, 246.

⁸ MKSz 1892, 93, 219.

⁹ Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. SZILÁDY Áron tanulmányával. Budapest 1893.

¹⁰ ERDÉLYI Pál in MKSz 1899. 112—113. — KANYARÓ Ferenc in MKSz 1906. 290—291. — DÉZSI Lajos in RMKT VIII. 439—440. — SCHULEK Tibor in ItK 1957. 374. — BUCSAY Mihály, Szegedi Gergely . . . Budapest 1945. 93. — CSOMASZ TÓTH Kálmán in RMDT I. 80—89. — BENDA Kálmán—IRINYI Károly: A négy száz éves debreceni nyomda. Budapest 1961. 19, 322. — VARJAS Béla in Magyar Irodalomtörténet. I. Budapest 1964. 345. — Uő in ItK 1970. 129—151. — CZEGLÉDY Sándor in StudAecl II. Budapest 1967. 368—370.

¹¹ SCHULEK Tibor in MKSz 1970. 119—129.

Mindenképpen bővítés Szegedi Gergelynek wittenbergi útja előtt írt „Csoda dolgot beszéllenék” kezdetű 33 versszakos éneke, amelyről Bornemisza azt írja: „ezt Melius Péterébe (ti. énekeskönyvében) keresd”. Bornemisza szerint tehát ezt az énekeskönyvet Melius szerkesztette, bővítette és adta ki.¹²

A töredékek megtalálása után vettem vizsgálat alá a XVI. századi énekeskönyvet, Bornemisza 1582. évi kiadványával bezárólag. Figyelmen kívül hagyva a levéljelzeteket és lapszámozásokat, az énekeskönyvek énekeit sorszámmal láttam el, s világossá vált, hogy bizonyos szerkesztési elveknek megfelelően, kritikai szempontból kihagyott vagy „öregbítés” szándékával bővítve, csoportonként vándorolnak az énekek az egyik könyvből a másikba. Az egyes azonos csoportok nem maradtak olyan érintetlenül, mint akkor véltem, de abban az időben ez volt a rekonstrukció legmegfelelőbb módja, s az énekeskönyvek szerkesztési elveinek ma is megfelelő vizsgálati módszere.

Borsa Gedeon 1975-ben szerencsés kézzel, szinte kalandos körülmények között megtalálta Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvét és Kálmáncsehi „prima-rendjét”. Ez és a wolfenbütteli töredékek ismét igazolták, ami a százados kutatások során nemegyszer bebizonyosodott, hogy Szilvás-Újfalvi „bibliográfiája” hiteles, pontos és szakszerű leírás. Most már a tudósok, élükön Borsa Gedeonnal, hozzáfogtak az énekeskönyv irodalmi feldolgozásához.¹³

Borsa a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban talált rá a Szilvás-Újfalvi leírásának megfelelő, oktáv alakú könyvre, amelynek első 184 levele tartalmazza Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvét, s vele egybe nyomtatva, 1561-ben befejezve, 40 levélen a Kálmáncsehi-féle *Reggeli énekléseket*. Bibliográfiai leírása a RMNy I. 160. sz. alatt feltételezett cím helyett: RMNy I. 160. sz. (1.) (Huszár Gál): A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec. — (2): A KERESZTYENI gyülekezetben való regveli eneklesec, mellyeket primanac híjnak, az Kalmanczehi Marton mestertől magyarrá fordítatot psalmusockal egyetembe. (Ouarat, Kassa és Debrecen) MDLX (MDLXI) (Huszár).

A—Z: a—e = 184 + 40 fol. — 8° — ♪ init.

RMK I. 40. — I. 364.¹⁴

Borsa megállapítja, hogy „Gálszécsi István korábbi, de jóval kisebb terjedelmű kiadványaihoz képest (RMNy I. 18, 24) az 1560. évi terjedelmes, a mai fogalmak szerint is már valódi énekeskönyv. Mint ilyen első e nemben Magyarországon,

¹² RMNy I. 541: Fóliópostilla 559a — RMKT VI. 385—389.

¹³ BORSA Gedeon in ItK 1976. 367—377. — Uő, in MKSz 1976. 42—60. — Uő, Das Gesangbuch von Gál Huszár (1560). in Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1976. 259—283. Klny is. — Uő, Huszár Gál énekeskönyve, mint zenetörténeti emlék, in MZ 1976. 119—133. — CZEGLÉDY Sándor, Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről, in RefEgyh 1976. 174—175. — CSOMASZ TÓTH Kálmán, Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége, in MZ 1981. 176—208. — Uő, Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai, in Confessio 1982. 50—59.

¹⁴ BHA XII. Huszár Gál 1560—1561. évi énekeskönyve faksimile kiadása BORSA Gedeon kísérőtanulmányával. Budapest 1983. 16—17.

illetve magyar nyelven”. A benne összefoglalt énekanyag „rendkívül mély nyomot hagyott a későbbiekben. Ennek tudható be, hogy évszázadokon át egészen a mai napig szerves részét képezi mind a hazai református, mind az evangélikus egyház énekeskönyveinek.”

AZ ÉNEKSKÖNYV MORFOLÓGIÁJA

A címlapon (A1a) „A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicheretec”. Alatta négy rövidülő sorban levéldíszes ornamentika. A lap alsó harmadában mottó: „PSALMO CXLIX. Dicheretet mondgyatoc az Istenec a Szenteknec gyülekezeti-ben.” A 149. zsoltárnak ezt az első versét kezdettől fogva német énekeskönyvek is mottóként használták.¹⁵ Már maga ez is bizonyítja, hogy Huszár Gál a lutheri reformáció énekeskönyveinek egyikét vette munkája alapjául. Ez a mottó hagyományossá lett a magyar evangélikus és református énekeskönyvekben. Ép címlapok alapján az 1566. évi váradai, 1569. évi Szegedi Gergely, 1574. évi Huszár Gál, 1579. évi debreceni, s az 1593. évi bártfai énekeskönyveknek ez a mottója. Ezek alapján feltételezhető, hogy az 1563. évi Melius-féle és több címlap nélküli debreceni énekeskönyv ugyancsak ezt vette át.¹⁶

Az ajánlás az „A2a” levélen kezdődik: „Melios Peter nec a Döbrötöni predicator nac, a Christus által az Atya Istenec keduet kéri, es ő magát minden atyafiús-gual aianlya mint szerelmes szolgatársnac.” Befejezése az „A3b” levélen: „Ouarat írta Martiusnac 1. napian. M. D. LX. Huszár Gál Ouari Magyar Predicator.” Az impresszum helyett tehát itt szerepel Huszár Gál neve és a nyomtatás kezdésének ideje.

Szükséges néhány szempontra felhívni a figyelmet. Huszár célja a Meliusnak szóló ajánlással az lehetett, hogy egyengesse Debrecenbe menetele útját. Magyaró-várról távoznia kellett, kassai meghívása még bizonytalan volt.

Huszár Gál az ajánlásban két ízben is említi „atyafiúságát”, s véleményem szerint ez rokonságukra utal.

Munkájáról Huszár Gál azt írja: „a minemő Isteni Dichereteket es Psalmusokat ez időben valo iambor Atyafiak a szent Irasbol szerzöttene, azok közül egynehá-nyat ki valogattam, es a te neued alat ki bohattam, hogy ezzel én magamot teneked aianlanam” (A3ab). Eszerint tehát Huszár Gál gyűjtötte, válogatta, rendszerezte és bocsátotta sajtó alá az énekeskönyvet. Ezzel megdől Csomasz Tóth Kálmán nézete, amely szerint: „ha egy ilyen kiadvány létezése nem is, de Huszártól való származása szinte kizártnak tekinthető”.¹⁷

Az éneklés áldásáról Pál apostolra hivatkozva szinte magasztaló szavakkal szól: „tanituan es egymast intuen, Psalmusokban, Dicheret mondasokban, es lelki enekben, keduessen enekeluen a ti szivetekben az Vrnac, bizony enni vaksagba

¹⁵ Ein Gesangbuch. Nürnberg 1558. OSzK Ant. 13476. sz.

¹⁶ ItK 1976. 368—369.

¹⁷ RMDT I. 74. — BHA XII. BORSA Gedeon kísérőtanulmánya 13—14.

az emberi nemzet nem esett volna s most sem forgana ilyen nagy szertelenségben” (A1b). Az éneklés ily nagyra értékelése a lutheri egyház jellemzője.

Az énekek népszerűségére és elterjedt voltára utal a tiltakozás, hogy ezeket ne énekeljék „korchomakon es egyéb zabalo helekenn” (A1b). Ez a gondolat visszatér az 1574. évi *Graduál* előszavában, majd többek közt Bornemisza és Szilvás-Újfalvi prefációjában is. Az ajánlást is hat sorba elhelyezett izléses levélornamentika zárja.

Az énekeskönyv és a „Reggeli éneklések” egyetlen bibliográfiai egységet képező nyomtatvány. Ezt mutatja már maga az ívjelzés is. Az énekeskönyv a nemzetközi szokásnak megfelelő verzális „A—Z” jelölésű 23 ívre terjed, a „Reggeli éneklések” külön címlap nélkül folytatódik a kurrens „a—e” ívjelzéssel. Így járt el Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* két köteténél is. Az 1560—1561. évi énekeskönyvet a szokásos „FINIS” szóval zárja, s az elkészültét mutató „Anno Domini. M. D. LXI.” évszámmal.¹⁸

Mind az énekeskönyvben, mind a „Reggeli éneklések”-ben Huszár Gál *öntött kottajelekből szedett kottákat is közöl.* Kottakészletéről a nyomda beszerzésével kapcsolatban szoltunk, most csupán a dallamanyagot vesszük figyelembe. A kancionále vagy népénekeskönyv „67 dallamához összesen 258 sornyi kotta található benne. Ezek közül 2 hét, 25 három, 28 négy, 7 öt, 3 hat és 2 hét sorban helyezkedik el”. Az énekeskönyvrészben 105 ének közül 49-nek van dallama, a prima-rend 42 énekelhető darabjából 18-at közöl kottával. Ezzel a pár statisztikai adattal is bizonyítható, hogy Huszár Gál énekeskönyve a XVI. század dallamanyagának legfontosabb forrása.¹⁹

A könyvdíszek felhasználásáról szólva megállapíthatjuk, hogy Magyaróváron igényes kiállítással kezdte. A Bornemisától kölcsönzött 29 × 29 mm-es dísszes iniciálékat találjuk a könyv elején: V = A2a, I = A4a, A = A8b íveken. Az ugyancsak Bornemisza tulajdonát képező sárvári nyomdakészletből a 21 × 22 mm-es szárnyas puttó sorozatból az O = C2b íven. Kassán és Debrecenben már nem használt díszeket, a már említett levélornamentikát kivéve.

AZ ÉNEKESKÖNYV TARTALMA

Az énekeskönyv teljes feldolgozása külön kötetet igényelne. Ezért csak egy összefoglaló táblázattal, s néhány szempontra történő utalással igyekszem képet nyújtani tartalmáról. Az énekeket sorszámoztam, s feltüntettem a szöveg és a dallam nyomtatásban történt megjelenésének idejét. Összehasonlításként közlöm Melius 1563. évi töredékes (a táblázatban rövidítése M 1563), az 1566. évi váradi (Vár 1566) és az 1569. évi Szegedi Gergely énekeskönyveinek (SzG 1569) énekeit, de csupán a Huszár Gál könyvében (HG 1560) megjelent énekek figyelembevételével. Csak ennyi szükséges a szöveg és dallamanyag továbbélésének vizsgálatához.

¹⁸ BORSA Gedeon in MKSz 1976. 51—52.

¹⁹ BORSA Gedeon in MZ 1976 123, 125.

Ez a szinopszis fényt derít arra, hogy a közös forrásból merítők miként formálták az énekeskönyveket református és evangélikus típusúakká. (Sz. 1. = szövege nyomtatásban először itt jelent meg. Amennyiben a RMKT-ban kiadták, erre hivatkozom. — D. 1. = dallama nyomtatásban először itt jelent meg. Kritikai kiadásaira ugyancsak hivatkozom. ♪= dallammal közölt ének.)

I. A lap tetején olvasható élőfej: „Szentlélekért való könyörgések”, az énekcsoport címe: *A Szentlélek ajándékáért való könyörgések prédikáció előtt.*

	HG	M	Vár	SzG
	1560	1563	1566	1569
A4a Szegedi Kis István: Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket igédben... ♪				
Sz. 1. — RMKT VI. 3. 285. 1.				
D. 1. — MZ 1981. 189. 1. 1. sz. — RMDT I. 283. 1. 84/I. sz.	1		111	—
A5a Jer, mi kérjünk Szentlelket Luther: Nu bitten wir den heiligen Geist Batizi András fordítása ♪				
Sz. 1. — RMKT II. 69, 418—419. 1.				
D. 1. — MZ 1981. 189. 1. 2. sz. — RMDT I. 516. 1. 127. sz.	2		—	175
A6a Adj Úristen Szentlelket Sz. 1.				
D. — RMDT I. 661. 1. 127. sz.	3		—	—
A6b Batizi András (1546): Jövel Szentlélek Úristen, lelkünknek vígassága... ♪				
Sz. 1. — RMKT II. 67—68, 418. 1.				
D. 1. — RMDT I. 211, 421—423, 607—608. 1. 7. sz.	4		2	81

II. A lap tetején olvasható élőfej és csoportcím: *A prédikáció után való könyörgések.*

	HG	M	Vár	SzG
	1560	1563	1566	1569
A8a Atya Isten tarts meg minket Luther: Erhalt uns, Herr bei deinem Wort... ♪				
Sz. 1.				
D. 1. — RMDT I. 311. 1. 117. sz. 507. 656. 1.	5a		1a	80a
B1a Adj békeséget Úristen Luther: Da pacem Domine... ♪				
Sz. 1.				
D. — Először: Kolozsvári ékv. 1744. 215. sz. — RMDT I. 310—311, 655—656. 1. 115—117. sz.	5b		1b	80b

	HG	M	Vár	SzG
	1560	1563	1566	1569
B1b Mennynek és földnek nemes teremtője... Sz. 1. D. 1. „Domine non secundum peccata nostra”. Eddig nem ismert új dallam. — MZ 1981. 189. 1. 5. sz. — Vö. RMDT I. 666. 1. 138. sz.	6		3	82
B2b Felséges Isten, mennynek és földnek Ura és embereknek... Sz. 1. D. 1. — MZ 1981. 190. 1. 6. sz. — RMDT I. 644. 1. 87. sz., 666. 1. 138. sz., 690. 1. 213. sz.	7		4	83
B3b Csak te benned, Uram Isten, vagyon bizodal-munk... Sz. 1. D. 1. — RMDT I. 615. 1. 20. sz. variánsa	8		5	84
B5a Úrnak szolgálai no dicsérvjétek... Sz. 1. Ps 133—134. Eddig ismeretlen új dallam: MZ 1981. 190. 1. 8. sz. — RMDT I. 323. 1. 130/1. sz.	9		112	43
B5b Zayugróci Névtelen: Hálát adunk teneked örök Isten... Sz. 1. — RMKT VI. 257. 380. 1. D. nem maradt fenn. Vö. RMDT I. 752. 1.	10		6	85
B6b Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek Huszár Gál éneke. Sz. 1. D. 1. — Eddig ismeretlen új dallam. MZ 1981. 190. 1. 9. sz.	11	a	7	79
B8b Hallgass meg minket nagy Úristen Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 660—661. 1. 127/I—II. sz.	12	b	8	86
C1a Szegeci Gergely: Keresztyének kik vagytok... Sz. 1. — RMKT VI. 215, 371. 1. D. — Vö. RMDT I. 661. 1. 127. sz.	13	c	9	87
C2a Szegeci Kis István: Ó mindenható Isten, ki a te kegyességdből Sz. 1. — RMKT VI. 5, 286. 1. D. 1. Eddig ismeretlen új dallam. MZ 1981, 190. 1. 10. sz. — RMDT I. 757. 1.	14	d'	10	88
C3b Tekints reánk immár nagy Úristen (kb. 1553) Sz. 1. — RMKT VI. 87—88. 1. 319, 321. 1. D. 1. — MZ 1981. 190. 1. 11. sz., az RMDT I. 643. 1. 86. sz. legősibb variánsa	15	e	11	89
C6a Keserves szívvel Magyarországnban Sz. 1. — RMKT VI. 85—86, 319—320. 1. D. 1. — MZ 1981. 190—191. 1. 12. sz. — Vö. RMDT I. 645—646. 1. 90. sz.	16	f	12	90

III. A lap tetején levő előfej: „Szentegyházi könyörgések”, az énekcsoport elején (C8b): *Az Úristennek való hálaadás és könyörgés, hogy az ő tőle kibocsátott Evangéliummal bennünket építsen: kit akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyülekezik.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
D1a Sztárai Mihály: Hálaadásunkban rólad... Sz. 1. — RMKT V. 107—108, 348. 1. D. 1. — MZ 1981. 191. 1. 13. sz. — RMDT I. 612. 1. 15/II. sz., 681. 1. 188—190. sz., 694, 222. sz.		17	13 74
D2b Hallgasd meg mostan, felséges Isten... Sz. 1. D. 1. Többitől eltérő változat. MZ 1981. 192. 1. 14. sz. — RMDT I. 654. 1. 110. sz.		18	14 91
D5a Emlékezzél meg, mennybéli Isten Sz. 1. D. — RMDT I. 653. 1. 110. sz.		19	15 92
D6a Kérlek és intlek mostan tégedet Sz. 1. — RMKT VIII. 9—11, 447. 1. D. — RMDT I. 653—654. 1. 110/III. sz.		20	16 —
D8b Mindenható Úristen, mi bűnös emberek Sz. 1. D. 1. — RMDT I. 264. 1. 63/I. sz., 633—634. 1. 63. sz. — Vö. Kathona Géza: Csikesz Sándor emlékkv. II. Debrecen, 1941, 115. 1. — Uo. Bucsay Mihály. IV. 217—224. 1.		21	17 75
E2b Radán Balázs: Buzgó szívből te fiad, kegyes Atyánk kö- nyörgünk... Sz. 1. — RMKT V. 3—4. 1. 273—274, 365. 1. D. első variáns: MZ 1981. 192. 1. 16. sz. — Vö. RMDT I. 637. 1. 71/I. sz.		22	18 93
E5a Kegyelmezz meg nekünk nagy Úristen Sz. 1. D.: új dallam: MZ 1981. 193. 1. 17. sz. — RMDT I. sz. d. 43—47. közé sorolható		23	19 94
E7b Tanulj meg te az úton elmenni Sz. 1. D.: RMDT I. 628. 1. 46. sz.		24	— 99
F1a Imádunk mi téged, Szentháromság Sz. 1. D.: új dallam: MZ 1981. 193. 1. 18. sz. — Vö. RMDT I. 247. 1. 44/I. sz., 456—457, 424. 1. 44. sz.		25	— 100
F2b Minden embernek illik ezt megtudni Dévai Mátyás Sz. 1. — RMKT II. 127—128, 431—432. 1. D.: új dallam: MZ 1981. 193—194. 1. 19. sz. Vö. RMDT I. 755—756. 1.		26	— 101
F5a Batizi András: Jer, dicsérjük az Istennek fiát (Felix namque decoris ornamentum) (hymn?) Sz. 1. — RMKT II. 58—60, 417. 1. D. — Vö. RMDT I. 635. 1. 66. sz.		27	20 73

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
G1a Fényességes tengernek csillaga Sz. 1. D.: — Vö. RMDT I. 628. l. 46. sz., 627. l. 43a sz.	28	—	—
G2b Szükség megtudnunk üdvösségnek dolgát Sz. 1. D.: Vö. RMDT I. sz. d. 87. l. 40. sz., 666. l. 138. sz.	29	21	95
G5a Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben Sz. 1. D.: — Vö. RMDT I. 644. l. 87. sz., 666. l. 138. sz.	30	22	96
G6b Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik vagyunk ismeretedben... Luther: Vater unser im Himmelreich... Sz. 1. D. 1.: MZ 1981. 194. l. 20. sz. — RMDT I. 326, 520—521, 663—664. l. 133. sz.	31	23	97
H1a Mi Atyánk ki vagy mennyekben, te fiaid szükségükben... Luther: Vater unser im Himmelreich... Sz. 1. D. 1.: MZ 1981. 194. l. 21. sz. — RMDT I. 326. l. 133. sz.	32	—	98
H2b Üdvöz légy örök Úristen... Sz. 1. D.: MZ 1981. 194. l. 22. sz. — RMDT I. 321, 516—518, 663—664. l. 128/I—III. sz.	33	24	102
H4b Aki akar üdvözülni... Sz. 1. D. 1.: MZ 1981. 195. l. 23. sz. — RMDT I. 632. l. 59/I—II. sz.	34	25	103
H6a Mi hiszünk az egy Istenben... Luther: Wir glauben all an einen Gott... Sz.: Gálszécsi István énekeskönyve 1536. és 1538. évi krakkói (Vitor) kiadásában. RMNy I. 18. sz. A6a és 24. sz. 37. l. D: uo. Vö. ItK 1911. 374—375. l. — RMDT I. 209—210, 420—421, 607. l. 6. sz.	35	26	104
H76 Hiszünk mind egy Istenben... Sz. 1. D.: — Vö. RMDT I. 725. 607. l. 6.sz.	36	27	105
H8a A keresztyénségben igaz vallás a hitben... Sz. 1. — RMKT I ² 451—456. l. D. — Vö. RMDT I. 605—606. l. 2/II—IV. sz.	37	28	106

IV. A lap tetején levő előfej szerint: „Szentegyházi könyörgések” az énekcsoport megnevezése: *Halott temetéskor való éneklések.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
I1a Emlékezzünk mi keresztyén népek... Sz.1. D.: új dallam: MZ 1981. 195. l. 24. sz. Vö. RMDT I. 308, 654. l. 111—112. sz.		38	72 113
I3a Adj üdvösséges kimúlást Dézsi András (1550 előtt) Sz. 1. — RMKT V. 71—72, 292—293. l. D. — Vö. RMDT I. 640. l. 78. sz.		39	68 114
I4b Jer, temessük el a testet... Weisse, Michael: Nun lasst uns den Leib begraben... Sz. 1. D. 1. — MZ 1981. 195. l. 25. sz. — Vö. RMDT I. 281, 641. l. 80. sz. — 640. l. 78. sz.		40	67 115
I6a Az Istennek jó voltáról... Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 640. l. 78. sz., 641. l. 80. sz.		41	104 116
I7b Megszabadultam már én a testi haláltól... Sz. 1. D.: RMDT I. 225, 435—436, 614, 615. l. 18/IV. sz. 650. l. 100. sz.		42	99 117
I8b Ember emlékezzél a szomorú halálról... Batizi András Sz. 1. — RMKT II. 70, 419. l. D. — Vö. RMDT I. 638. l. 73—74. sz.		43	— 118

V. A lap tetején levő előfej szerint: „Krisztus születéséről”, az énekcsoport címe: *Krisztus születéséről való dicséretetek.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
K1b Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk... Sz. 1. — RMKT I ² 27—29. l. D. — Modulisemus omnes corde, voce, ore... (hymn.) RMDT I. 633. l. 60. sz.		44	76 48
K6a Nagy örömnapp ez nekünk... Sz. 1. — latinul és magyarul. Vö. RMKT I ² 420—424. l. D. — Vö. Dies est lactitiae in ortu regali (hymn.) RMDT I. 634. l. 64. sz.		45	— —
K6b Dicséretes a gyermek... Sz. 1. — RMKT I ² 107, 115, 418—420. l. D. — Dies est lactitiae (hymn.) RMDT I. 634. l. 64. sz.		46	79 51

	HG	Vár	SzG
	1560	1566	1569
K7b Gyermekek születék Betlehemben...			
Sz. 1. — RMKT I ² 424—425. l. (Latinul és magyarul megjegyzéssel: „Puer natus correctum per M. Herman. Bonnum”.) (hymn.)			
D. — Vö. RMDT I. 669. l. 147—148. sz., 677. l. 180. sz.	47	—	—
K8b Hálát adjunk mindnyájan az Úristennek...			
Sz. 1. — RMKT I ² 427—428. l.			
D.: Grates nunc omnes reddamus (hymn.)			
Vö. RMDT I. 644. l. 87. sz., 678—679. l. 183. sz.	48	—	—
L1a Batizi András: Jer dicsérjük e mai napon...			
Sz. 1. — Vö. RMKT II. 58—60, 417. l.			
D. — Vö. RMDT I. 268, 471. 635. l. 66. sz.	49	80	52
L4a Mikor e széles világ kárhozatba esett...			
Sz. 1.			
D.: utalás az előzőre. RMDT I. 646. l. 92. sz.	50	81	53
L5b E nap nekünk dicséretes nap...			
Sz. 1.			
D.: a Dies iam (est) laetitiae (hymn.) RMDT I. 658. l. 122. sz.	51	82	54
L6b Úristen veletek...			
Sz. 1.			
D. — Natus est hodie. — RMDT I. 667. l. 140. sz.	52	83	55
L8a Jer, mindnyájan örüljünk...			
Sz. 1.			
D. — Jam cantemus hodie in honorem Mariae (hymn.) RMDT I. 662. l. 129. sz.	53	84	56
M1b Krisztus Jézus születék...			
Sz. 1.			
D.: „Más ének azon nótára”. — RMDT I. 662. l. 129. sz.	54	85	57
M3a Úristennek szent fia...			
Sz. 1.			
D. — „Ugyanazon nótára”. RMDT I. 662. l. 129. sz.	55	—	—
M3b Nekünk születék mennyei király...			
Sz. 1.			
D. — Natus est nobis rex gloriae (hymn.) — RMDT I. 678. l. 182/I. sz.	56	86	58
M4b Huszár Gál: Könyörögjünk az Istennek Szent Lelkének...			
Sz. 1. — Vö. RMKT VII. 105—106, 356—362. l.			
D. — Vö. RMDT I. 651. l. 105. sz.	57	98	70

VI. A lap tetején levő élőfej: „A Krisztus feltámadásáról”, az énekesoport címe: *A Krisztus feltámadásáról való dicséretek.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
M6a Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá ő szent vére hullása... Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 636. I. 69. sz.	58	88	60
M7b Batizi András: Krisztus feltámadá, nekünk örömet ada... Sz. 1. — RMKT II. 65—67, 415—416. I. D. — Vö. RMDT I. 639. I. 69. sz.	59	89	61
M8b Batizi András (?): Krisztus feltámadá, ki értünk meghalt vala, bűneinkért kint valla Sz. 1. — RMKT II. 414—415. I. D. — Vö. RMDT I. 636. I. 69. sz.	60	90	62
N2a Krisztust megfeszíték kegyetlen zsidó népek... Sz. 1. D. 1. — MZ 1981. 195. I. 26. sz. — RMDT I. 473—474, 637. I. 70. sz.	61	91	63
N4a Krisztus feltámadá igazságunkra... Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 647. I. 94. sz.	62	92	64
N5b Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá szent vére hullásával... Sz. 1. D. először itt: MZ 1981. 195. I. 27. sz. — Vö. RMDT I. 325, 520, 636, 663. I. 132. sz.	63	93	65
N7a Krisztus a mi bűneinkért meghala... Luther: Christ lag in Todesbanden... Ford: Gálszécsi István Sz.: Először Gálszécsi énekeskönyve töredékében (Krakkó 1536, Vietor) D2a D. először uo. — RMDT I. 324—325, 520, 663. I. 131. sz. — Acta Musicologica 1968. 22. I. — Csomasz Tóth Kálmán, ItK 1970. 56. I. 6. sz.	64	94	66
N8b Hálaadásokkal énekeljünk... Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 647. I. 94. sz.	65	95	67

VII. A lap tetején levő élőfej: „A Krisztus mennybemenése”, az énekcsoport élén: *A Krisztus mennybe-
menéséről.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
O3b Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni, ül Atyának jobbára... Sz. 1. D. — Ascendit Christus hodie. — RMDT I. 657—658. 1. 120—121. sz.	66	96	68
O5b Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni, Atyjá- val megbékéltetne... Sz. 1. D. — Surrexit Christus pridie — RMDT I. 657—658. 1. 120—121. sz., 669. 1. 146. sz.	67	97	69

VIII. A lap tetején levő élőfej és az énekcsoport címe: *A psalmusokból való isteni dicséretetek.*

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
O7b Boldog az olyan ember az Istenben... Sz. 1. Ps. 1. D.: első teljes alakja: MZ 1981. 195—196. 1. 29. sz. — Vö. RMDT I. 316, 658—659. 1. 123/III. sz.	68	29	1
P1a Szkhárosi Horvát András (1549): Mind e világnak im ezse veszett... Sz. 1. — Ps. 2. — RMKT II. 221—227, 461. D. — Vö. RMDT I. 609—610. 1. 12. sz.	69	30	2
P7b Szegedi Gergely: Szent Dávid király bűnei ellen így pana- szolkodik... Sz. 1. — Ps. 6. — RMKT VI. 218—220, 371. 1. D. 1. — Újjonnan megtalált első változat: MZ 1981. 196. 1. 30. sz. — Vö. RMDT I. 685. 1. 196/III. sz.	70	31	3
Q2b Régen ó törvényben Mózesnek... Sz. 1. — Ps. 8. D. 1. variánsa: Hoffgreff ékv. (1554—1555), RMNy I. 108. sz. Ee 4ab — RMDT I. 223. 1. 18/I. sz., 614. 1. (18) IV. sz.	71	32	5
Q5b Ó Úristen tekints hozzánk... Luther: Ach Gott, vom Himmel sich darein... Sz. 1. — Ps. 11—12. D. 1. az eredeti Luther éneké. Újjonnan előkerült dallam: MZ 1981, 197. 1. 32. sz. — Vö. Zahn 4431, Baumker II. 323. sz.	72	33	7
Q7a Emlékezzél meg Úristen a mi gyarlóságunkról... Sz. 1. — Ps. 11—12. D. 1. — Q5b dallamának variánsa: MZ 1981. 197. 1. 33. sz. — Vö. RMDT I. 655. 1. 114. sz.	73	34	8

	HG	Vár	SzG	
	1560	1566	1569	
R1b Szegedi Gergely: Dávid prófétának imádkozásáról... Sz. 1. — Ps. 29—30. — RMKT VI. 222—223, 374. l. D. 1. — Újonnan felbukkant dallam: MZ 1981. 197. l. 34. sz.		74	35	9
R3b Thordai Benedek: Benced bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam... (1547) Sz. 1. — Ps. 30—31. — RMKT II. 246—248, 465—466. l. D. — RMDT I. 637—638. l. 71/II.—72. sz.		75	36	10
R6b Tesini Imre: Tebenned bízom én Istenem... Sz. 1. — Ps. 30—31. — RMKT VIII. 7—8, 445. l. D. 1. — A dallam első alakja: MZ 1981. 198. l. 35. sz. — Vö. RMDT I. 653. l. 108/I. sz.		76	37	11
R7b Szegedi Gergely: Boldog az ilyen ember ő lelkében... Sz. 1. — Ps. 31—32. — RMKT VI. 224—225, 474. l. D. — Dallamjelzése először itt: RMDT I. 631. l. 53. sz., 658. l. 123. sz.		77	38	12
S1a Szegedi Gergely: Nagy bánatban Dávid... Sz. 1. — Ps. 37—38. — RMKT VI. 228—230, 375. l. D. — Vö. RMDT I. 293, 647. l. 95. sz.		78	39	14
S3b Chasee Miklós (?): Mint kívánczik a szarvas... Sz. 1. — Ps. 41—42. D. 1. — MZ 1981. 198. l. 36. sz. — Vö. RMDT I. 132, 667. l. 142. sz.		79	—	47
S5a Erős várunk nekünk az Isten... Luther: Ein feste Burg... Sz. 1. — Ps. 45—46. — MIRT I. 351. l. D. 1. — MZ 1981. 199. l. 37. sz. — Vö. RMDT I. 318—319, 514—515, 659—660. l. 125. sz.		80	41	16
S6b Minden népek örülvén tapsoljanak... Sz. 1. — Ps. 46—47. D. — Vö. RMDT I. 664. l. 134. sz.		81	42	17
S7b Hogy panaszkodik a hatalmas Isten... Sz. 1. — Ps. 50. D. 1. Új dallam: MZ 1981. 199. l. 38. sz. — Vö. RMDT I. 618. l. 23/II. sz.		82	43	18
T2b Úristen irgalmaz nekem... Hegenwald, Erhard: Erbarme Dich mein... Sz. 1. — Ps. 50—51. D. 1. — Első variáns: MZ 1981. 199. l. 39. sz. — Vö. RMDT I. 666. l. 139. sz.		83	44	19
T4a Mindenható Úristen, szívünk retteg szüntelen... Sz. 1. — Ps. 50—51. D. 1. — MZ 1981. 199. l. 40. sz. — Vö. RMDT I. 633. l. 62. sz.		84	—	22
T6a Szegedi Lajos: Légy irgalmas Úristen... Sz. 1. — Ps. 50—51. — RMKT VIII. 6—7, 442—445. l. D. 1. — Új dallam: MZ 1981. 200. l. 41. sz.		85	45	20

	HG	Vár	SzG
	1560	1566	1569
T7b Hartyáni Imre: Háborúsága Dávid királynak			
Sz. 1. — Ps. 50—51. — RMKT VIII. 3—4, 440—441. l.			
D. 1. — Új dallam: MZ 1981. 200. l. 42. sz. — Vö. RMDT I 685. l. 196. sz., amelynek körébe tartozik.	86	46	21
V2a István deák: Irgalmazz Űristen, immáron énekem...			
Sz. 1. — Ps. 56—57. — RMKT VIII. 4—6, 442. l.			
D. — Vö. RMDT I. 618—621. l. 23/II. sz.	87	47	23
V4b Őrök Isten, figyelmezzél az én segítségemre...			
Sz. 1. — Ps. 69—70.			
D. — Vö. RMDT I. 637—638. l. 72. sz.	88	48	24
V5a Felséges Isten, néked jelentjük...			
Sz. 1. — Ps. 69—70.			
D. 1. — MZ 1981. 201. l. 43. sz. — A RMDT I. 649. l. 99. sz. első változata	89	50	27
V7b Keresztyének Istene...			
Sz. 1. — Ps. 79—80.			
D. 1. — MZ 1981. 201. l. 44. sz. — Évszázadokon át csak ezen az egy helyen található	90	51	28
X1a Aki veti segedelmét...			
Sz. 1. — Ps. 90—91. — RMKT I ² 15—22. l.			
D. 1. — MZ 1981. 202. l. 45. sz. — Vö. RMDT I. 632. l. 59/II. sz.	91	52	29
X3a Aki az Istent megismerheti... (1548)			
Sz. 1. — Ps. 102—103. — RMKT IV. 71—74, 296—297. l.			
D. 1. — MZ 1981. 202. l. 46. sz. — Vö. RMDT I. 276. l. 76/I. sz., 476, 639. l.	92	53	30
X7a Boldog a férfiú, ki féli az Istent...			
Sz. 1. — Ps. 111—112.			
D. 1. — Új dallam: MZ 1981. 202. l. 47. sz. — Rokon a RMDT I. 680. l. 188/II. sz.-mal	93	54	32
Y1a Keresztyének, kik e földön lakoztok...			
Sz. 1. — Ps. 112—113.			
D. — Vö. RMDT I. 753. sz.	94	55	33
Y2a Unszol minket Dávid próféta...			
Sz. 1. — Ps. 116—117.			
D. — Vö. RMDT I. 665. l. 137. sz.	95	56	34
Y3b Jer, emlékezzünk keresztyén népek...			
Sz. 1. — Ps. 120—121. — RMKT VI. 17—18, 289—290. l.			
D. — Vö. RMDT I. 639. l. 76. sz.	96	57	35
Y5a Akik bíznak az Istenben...			
Sz. 1. — Ps. 124—125.			
D. — Vö. RMDT I. 639. l. 76. sz.	97	58	36
Y5b Zayugróci Névtelen: Mindenek meghallják és jól megtanulják...			
Sz. 1. — Ps. 126—127.			
D. — RMDT I. 650—651. l. 103. sz.	98	59	37

	HG 1560	Vár 1566	SzG 1569
Y6b Minden hív keresztyének meghalljátok... Sz. 1. — Ps. 127—128. D. — Vö. RMDT I. 664. l. 134. sz.		99	60 38
Y7a Boldogok azok, kik Istent félik... Sz. 1. — Ps. 127—128. — RMKT I ² 220, 232, 502. l. D. 1. — MZ 1981. 203. l. 48. sz. — Vö. RMDT I. 659. l. 124. sz.	♪	100	61 39
Y8a Felséges Isten, hozzád kiáltunk... Sz. 1. — Ps. 129—130. D. — Vö. RMDT I. 649. l. 98. sz., 662. l. 130/IV. sz.		101	62 41
Z1b Mely igen jó légyen az egyenesség... Sz. 1. — Ps. 132—133. D. — Vö. RMDT I. 664. l. 134. sz.		102	63 42
Z2b Hallgasd meg Atya Isten a mi szükségünket... Sz. 1. — Ps. 142—143. D. 1. — MZ 1981. 203. l. 49. sz. — Hasonló: RMDT I. 660. l. 126/II.-höz.	♪	103	64 44
Z5a Mikoron a Szent Dávid megismeré... Sz. 1. — Ps. 148. D. — Vö. RMDT I. 664. l. 134. sz.		104	66 46

Z6b Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed... Sz. 1. D. — Vö. RMDT I. 668. l. 145. sz., 687. l. 105. sz.		105	— 77

SZEMPONTOK AZ ÉNEKESKÖNYV TARTALMÁNAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

(Megjegyzés: a t.= táblázatunk rövidítése, a mellette levő szám Huszár Gál énekeskönyvének sorszámaira utal. — Ebben az elemző fejezetben az irodalmi hivatkozásokat a könnyebb kezelhetőség kedvéért a szövegbe iktattam.)

A reformáció énekköltészete mind a dallamot, mind a szöveget tekintve, sok forrás egybeszakadásából duzzadt szinte felmérhetetlen folyammá. Átvették a középkori himnuszok, canticumok, versusok dallamát, gyakran magyarrá vált szövegekkel együtt, vagy a reformáció tanításának megfelelő szövegeket írva a dallamokhoz. Megtartották a gregorián zsoltáreneklést, de megénekeltek a zsoltárokat verses parafrázisokban is, a himnuszok utolsó fejlődési szakaszának megfelelő dallamokra, amikor már szem előtt tartották az egyenlő szótagszámot, a szóhangsúlyt és a rímet is. Merítettek a humanista énekköltészetből, s önálló szövegekre önálló dallamokat is írtak.

A himnuszok, canticumok és versusok a középkor öröksége volt. A reformációról szólva ezeket az egyház kontinuitásának bizonyítékaiként értékelhetjük. Különösen is nagy jelentőségre tettek szert ebből a szempontból a „cantio”-k. Eleinte

latinul énekelték, majd magyarra fordították. Nem pap és kántor, kar és félkarok, hanem az egész nép énekelt. Az egyház bizalmatlanul tekintett rájuk, de nem tiltotta meg ezeket. Mivel a nép énekelt, szájhagyomány útján terjedt, de néhány megmaradt lejegyzésben is. Nyilván a legelterjedtebbek voltak, s elsősorban ezeket énekelhette a nép „kocsmákban és zabáló helyeken”, ami ellen Huszár Gál és mások is tiltakoztak.

A részletekre csak a legszükségesebb esetekben utaló csoportosításban vázoljuk ezt a középkori örökséget.

Magyarra fordított szöveggel és dallamhivatkozással közölve: Natus est nobis hodie (t. 52), Christus iam surrexit (t. 62, 65), Surrexit Christus hodie (pridie) (t. 67), Conditor alme siderum (t. 39), Modulisemus omnes (t. 44), Veni Spiritus alme tuorum (t. 104).

Más szövegekre dallamhivatkozásként közölve: Juste judex (t. 22, 75, 88), O venerabilis (t. 23, 24), Salve mater (t. 25), Felix namque decoris (t. 26, 27, 28), Ave fuit prima salus (t. 34).

Középkori kódexek lejegyzésében is fennmaradt szövegek és dallamok átvétele: az *Ave Gerarchia* (Hierarchia) alleluja — szekvencia a reformáció idejében olyan népszerű lehetett, hogy Huszár Gál dallamát sem közli, csak hivatkozik rá (t. 37). Dallama és eredeti szövege az óbudai ferencesek által az ugyancsak óbudai klarisszák részére 1508-ban írt, ún. Nádor-kódexben maradt fenn. Erre a dallamra készült a reformáció tanításának megfelelő szöveg. (Nádor-kódex 697—698. l. — RMKT I² 148—153. l. — RMDT I. d. sz. 2. sz.)

A *Dies est laetitiae in ortu regali* dallamára már a középkorban keletkezett magyar énekeket együtt kell tárgyalnunk, mert a valószínűleg ferencesek által ugyancsak a klarisszák számára 1506-ban írt ún. Winkler-kódexben és Telegdi Miklós prédikációs köteteiben is szerepelnek. (Telegdi: Post. 1577, 1578, 1580. — RMNY I. 374, 418, 474. sz.) Huszár Gál a karácsonyi énekek közt az eredeti latin szöveget is közli (t. 45 — K4b—K5b.), s hozzá kurzív szedéssel latin magyarázatokat fűz. Célja az, hogy Nestoriusnak Krisztus két természetéről szóló tanítását cáfolva bizonyítsa, hogy a szüztől született valóságos Isten valóságos emberré lett. A latin után magyarul közli az éneket „Nagy örömnep ez nekünk” kezdettel. (Winkler-kódex 344. l. — Telegdi: Post. I. 88. l.) Felirata: „Canticum veteris Ecclesiae de Nativitate Christi, quo persona eius describitur, et modus nativitatis humanae.” (Az egyház ősi éneke Krisztus születéséről, amely leírja személyét és emberré születése módját.) Mind Huszár Gál, mind Telegdi a magyarra fordított éneket a Winkler-kódex variánsszövege alapján közlik. Huszár Gál négy versszakot, Telegdi hetet. Érthető, hogy Huszár Gál elhagyta az ének skolasztikus okoskodással folytatódó három versszakát: „Az leány itt anya, es a fiu atya...” (Dallama először a CC 1651. 14. lapon, majd Kv 1744. 146. sz. 239. lapon jelenik meg. — RMKT I² 420—424. — Csomasz Tóth Kálmán szerint ősi ének és dallam: RMDT I. sz. d. 64. sz.)

Huszár Gál ezután magyarul közli *Dicséretes ez gyermek cantiót*, „Más ének azon nótára” felirattal (t. 46), Ezt a Winkler-kódex a 344. lapon, Telegdi: Post. I.

87. lapon Huszár sorrendjét megcserélve közli, s Telegdi e fölé írja: „Urunk születéséről énekek, mellyeket *Szoktunk* az inepékbe, *Predicatio* előtt, es *predicatio* utan enekelni.” Közismert és közkedvelt cantio voltára utal, hogy Huszár még három karácsonyi éneknél hivatkozik dallamára (t. 45, 46, 51).

A népszerű *Puer natus in Bethlehem* cantiónak Hermann Bonnus által korrigált, refrén nélküli változatát közli kotta nélkül (t. 47).

Puer natus in Bethlehem,	Gyermek születék Bethlehembben,
Unde gaudet Hierusalem,	kin örüle Jeruzsálem.

A cantiónak többféle refrénes változata van, például Huszár Gál 1574. évi *Graduáljában*:

Gyermek születék Bethlehembben, kin örül az Ierusalem, kin örül az Ierusalem.

Wackernagel (I. 200.) és nyomán Horváth Cyrill a Bonnus-féle változatot tartják a cantio eredeti formájának (RMKT I² 426.)

Drèves közli refrénes formáját, s ezt találjuk Telegdinél valamely már magyarrá vált kézíratos hagyományból. (Drèves I. 163—164. — Telegdi: Post. I. 89.)

Kottával és refrénnel megtaláljuk az *Eperjesi graduálban*. (*Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis*. 1536. I—II. Ferenci Ilona. *Musica Danubiana*. 9. sz. I. 73—74. 138. sz. — II. 144.) A refrénes változat dallamát Manga János még 1937-ben is fellelte Nyitra megyében. (Szendrei Janka—Dobszay László—Rajeczky Benjamin: XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. I—II. Bp. 1979. — I. 130—131. — II. 64. II/66.) A refrénes változat lehetett az ősbibb, berögződött forma, mert Huszár Gál is visszatért 1574. évi *Graduáljában* a Bonnus által korrigált, refrén nélküli cantiótól a közismertebb refrénes változathoz. (RMNy I. 353. 190ab.)

A *Grates nunc omnes redamus* karácsonyi szekvenciát a régiek Szent Gergelynek tulajdonították. Huszár Gál is ezt írja az ének fölé: „*Sequentia Divi Gregorij*”, majd közli a XI. század elején keletkezett szöveget latinul és magyar fordításban (t. 48). Luther már a *Formula Missae*ben ezen a karácsonyin kívül csak két pünkösdi szekvenciát mondott megtartásra méltónak. Ezzel megelőzte a római egyház reformtörekvését, amely csak 1570-ben rostálta meg a mérték nélkül terjedő szekvenciákat. (Jánossy, 86. l. 269. j.) Huszár Gál és Telegdi azonos, régóta használatos szöveg alapján közlik az éneket. (Telegdi: Post. I. 91.)

Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvébe felvette a *Veni Sancte Spiritus, et emitte coelitus*, Luther által is megtartandónak ítélt pünkösdi szekvenciát is. Ez az ének már megtalálható Walter 1524. évi énekeskönyvében, s magyarra is korán lefordította Batizi András: „Jer, mi kérjünk Szentlelket” kezdettel. Huszár Gál e prédikáció előtti, Szentlélekért való könyörgéseket szánja pünkösdre is, mert a nagyünnepek énekei közé pünkösdiéket nem iktat be. A zsoltárok között alternatív dallamként közli (t. 2, 104).

A *Natus est nobis Rex gloriae*, „Nékünk születék mennyei király” Huszár Gálnál és Telegdinél is új esztendőre szóló ének. (t. 56. — Telegdi: Post. I. 181. 1.)

Telegdinél 9, Huszár Gálnál 7 versszak, de csak az első azonos. Az énekben Telegdi a szenteket, Huszár Gál Krisztust énekli meg.

A *Christus surrexit, mala nostra texit* himnusz is igen népszerű volt. Kezdősorára és szövegére három ének is szerepelt: „Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá, szent vére hullásával. . .” és „Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá, ő szent vére hullása. . .”. Az elsőt Huszár Gál dallammal közli (t. 63, 58). Az 1574. évi *Graduál*ban van még egy harmadik változat is: „Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá, és kiket ő szerete. . .” szöveggel és ezzel a felirattal: „A Christusnak feltámadásáról régi közönséges dicséret.” (RMNy I. 353/1; 283a—284a.) Ezt a változatot közli Telegdi is 6 versszakkal (Post. II. 39. l.). Huszár a Mária közbenjárását kérő 6. versszakot elhagyja, s az ének 3 új versszakkal toldja meg.

A Celanói Tamásnak tulajdonított *Dies irae* szekvenciának pontos fordítása és dallamjelzése sem található Huszár énekeskönyvében. Van azonban egy tanító gyülekezeti énekké történt átalakítása: „Kérlek és intlek mostan tégedet” kezdettel a „Szentegyházi könyörgések” között (t. 20). Megtalálható a *Várad* énekeskönyvében, Petri András XVII. századi kézirat énekeskönyvében, XVII. századvégi jezsuita lejegyzésben a *Turóci kancionálé*ban, s egy kolozsvári 1744. évi unitárius jellegű „Vegyes kolligátum”-ban. (Várad énekeskönyv: RMNy I. 222, 19. l. — Petri A: 71b—72a. — Turóci k. 75. l. — Vegyes coll. kottával: 158b. — Vö. Stoll Béla: Magyar kézirat énekeskönyvek. Bp. 1963. 50, 157, 210. sz. — Szabó T. Attila: Kézirat énekeskönyveink. Zilah, 1934. 204. l.) Főként temetéskor énekeltek. A középkori *Dies irae* ihletése, de az, hogy középkori örökség-e, vagy a reformáció termése, ma még a hiányos adatok miatt nem dönthető el. (BHA XIII/3. 1012. Kísérő tanulmány: Hubert Gabriella.)

Talán a népszerű *Mária-énekek* példázzák legjobban, hogy a reformáció hogyan vette és dolgozta át a középkori örökséget. Huszár Gál öt Mária-himnuszra hét éneke dallamában hivatkozik, illetve veszi át azokat mintául, esetleg csak egy-egy kezdő sorában.

A *Jam cantemus hodie ad honorem Mariae* dallamára három karácsonyi énekben utal (t. 53, 54, 55).

Az *Ó kegyes szűz Mária* latin eredetije ismeretlen. Az 1526-ban készült premontrei Peer-kódexben már magyarul szerepel. Huszár Gál egy kátéének dallamául ajánlja: „Hiszünk mind egy Istenben.” (t. 36. — Peer-kódex 236—240. l. — RMKT I² 213—217. l.)

Az *O aurora lucidissima* gregorián himnusz. Igen korán magyarra fordították. Huszár Gál már úgy hivatkozik rá, hogy a „Haynal nótája”. Zsoltárdallamként ajánlja (t. 97). Az 1651. évi kolozsvári *Cantus Catholici* is ezzel a felirattal közli magyar szövegét: „Hajnali ének. Bóldog asszonyról.” (RMKT XVII/7. 321—322. l.)

Az *Ave maris stella, Dei mater alma* a IX. századból való Mária-himnusz. Az 1493 körül keletkezett Festetich-kódexben a 116—118. lapon, az ugyancsak XV. századi Apor-kódexben a 123—124. lapon, és az 1513. évi Czeh-kódexben változó szótagszámmal a 151. lapon található. (RMKT I² 84—87. l.) Dallamát nem

ismerjük. Latin és magyar szövege megtalálható a XVII. században Nyéki Vörös Mátyás és Vásárhelyi Gergely énekeskönyvében. (RMKT XVII/2. 101, 459. 1. és XVII/7. 25—26, 426. 1.) Ennek a himnusznak alapján készült a „Fényesség tengernek csillaga” kezdetű Krisztus-ének, de Huszár Gál már a feledésbe ment dallam helyett a „Felix namque decoris” nótáját ajánlja (t. 28).

Az *O gloriosa, o speciosa, stella luminosa* Mária-himnusz magyar forrásokból ismert középkori ének. A Kájoni-kódex (1634—1671) 890. lapján, a Gyöngyösi-toldalék (1628—1635) 7b—8a levelek felirata szerint „Petri Pazmany ex Manuscripto” tette közzé. Huszár Gál azonban már tíz évvel Pázmány születése előtt hivatkozik a dallamra egy zoltárparafrázisban (t. 101).

Már ezekből is látható, hogy a magyarrá vált, sőt a külföldön már feledésbe ment hagyományból is sokat merített Huszár Gál énekeskönyve összeállításánál. Megtalálhatjuk azonban a hazai földön termett középkori értékeket is. A *Salve benigne rex Ladislae* szekvencia nótájára énekeltet egy zoltárparafrázist, kottával is ellátva (t. 100). Változatos szövege megtalálható a Peer-kódex 308—325. és a Gyöngyösi-kódex 1—2. lapján. A dallam első variánsa Huszárnál jelent meg nyomtatásban. (RMKT I² 220—234. 1.)

A középkori örökség mellett a *humanista metrikus énekek* is bekerültek a reformáció énekkincstárába. A *Saphicum carmen* Petrus Tritonius XVI. századi osztrák humanistának Horatius ódáihoz írt négyyszólamú dallamai közül a 2. számú dallam tenorja. Ezt Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* 345b levelén meg is jegyzi: „A Saphicum vers tenoránac notaiara.” Közismert voltára utal, hogy Huszár Gál csak hivatkozik a dallamra, de nem közli (t. 29, 30. — Tritonius: Melopoeiae. . . super 22 genera carminum Horatii. . . 1507).

A *Vitamque faciunt beatiorem* metrikus humanista ének Martialis epigrammájának szövegére készült, s dallama igen népszerűvé vált. Főként zoltárparafrázisok dallamaként használták, énekeskönyvében Huszár Gál is (t. 81, 99, 102, 104). Dallama elterjedtségére utal, hogy Huszár Gál nem is közli kottával. Népszerű magyar dallamokkal is találkozunk, amelyekre elegendő volt csupán hivatkozni. Batizinak a *Jámbor házások meghallgassátok* dallamára Nagybáncai Mátyás már 1540-ben szerzett éneket: „Mi keresztyének megemlékezzünk” incipittel. Huszár Gál az ominózus „Mind e világnak ím esze veszett” Szkhárosi-zoltárparafrázis dallamául ajánlja (t. 69).

Bornemisza *Siralmas énnököm* dallamát Huszár Gál ugyancsak zoltárhoz írja elő (t. 98).

Közismert históriás ének is szerepel zoltárdallamként. Huszár Gál a *Cyrus éneke nótájára* énekelteti István deák énekét (t. 87).

Az énekeskönyvet nyomdatechnikailag vizsgálva megállapítható, hogy az első négy csoportban viszonylag gazdag kottás anyag van. Az M6a—O7a levelek nagyünnepi énekei között csupán három szerepel kottával. Karácsonyi és mennybemeneteli egy sem, húsvéti három. A pszalmuszokat tartalmazó VIII. énekcsoport bőségesen közöl kottás énekeket. Ebből arra következtettek, hogy Huszár Gálnak kassai nyomdászai tevékenysége idején nehézségekkel kellett küzdenie.

Életének azonban ezt a szakaszát vizsgálva, az ellenkezőjét kell megállapítanunk. Egyre több kedvezményt kaptak a magyarok, s mind szabadabb munkálkodási területet Huszár Gál. Viszont a Szkhárosi-ének kiváltotta üldöztetése, majd fogsága idején a legbőségesebb az énekek kottával történő nyomtatása. A megoldás kulcsát az énekek szöveg- és dallamvizsgálata nyújtja. Már a középkorban elterjedtek és népszerűek voltak a canticumok, himnuszok, versusok, magyar fordításban is. Az is jellemző, hogy a reformátorok szinte kezdettől fáradoztak a himnuszok anyanyelvre fordításán és az istentiszteleti rendbe történő beépítésén. Bencédi Székely István már 1538-ban kiadta a himnuszokat Krakkóban, Kálmáncsehi a himnuszokat beépítette primarendjébe, legkésőbb a XVI. század közepe tájt. A magyarrá vált énekek között is a karácsonyi és húsvéti énekek jelentették a leggazdagabb termést, ugyanúgy, mint a népi énekeknel és népszokásoknál. A karácsony a szentestével együtt négynapos, a húsvéti ünnepek nagycsütörtöktől kezdve ötnapos ideje bőséges alkalmat adott énekszerzőknek, szájhagyomány útján terjesztőknek arra, hogy ezek az énekek közismertekké legyenek. Ezért hivatkozhatott Huszár Gál arra, hogy „Canticum veteris Ecclesiae de Nativitate Christi”, és Telegdi: „Urunk születéséről ének, mellyeket szoktunk az inepékbe... énekelni.” Ez az oka, hogy a nagyünnepi énekeknel kevés a kotta és sok a dallamra való hivatkozás.

Külön kell megemlékeznünk a *jeremiádokról*. Egyház és ország sorsa egybefonódott, s az egyház feladatának tekintette, hogy elsírja a nemzet fájdalját, panaszt, bűnbánatra intsen és Istenhez forduljon segítségért. Huszár énekeskönyvében négy ilyen ének van. 1. *Keserves szívvel Magyarországon*, „A Magyar Ország siralma, kinek romlása és nagy pusztolása, a balvany imádásért kegyetlen hamisságért és fertelmes élet miatt lett” (t. 15.). 2. *Tekints reánk immár nagy Úristen a mennyekből*, „Más siralma a Magyar országnak a Ieremias Prophetanac írása szerent.” Jeremiás próféta siralmát Jeruzsálem pusztulása felett országunkra értelmezték (t. 16.). 3. *Hallgasd meg mostan, Felséges Isten*, „Háborúságnak idején való könyörgés”. 4. *Fényességes tengernek csillaga*, „könyörgés a mi nyomorult országunknak meg szabadulásáért” (t. 28).

Tartalmilag ezek az énekek Luthernek a törökről vallott felfogását tükrözik. Megtaláljuk bennük a nemzeti büntudatot: Isten bűneinkért és a bálványozásért bocsátotta ránk a pogány hatalmát, s a szabadulás felé az első lépés a nemzeti bűnbánat tartása.

Külön kell szólnunk a gyülekezeti énekeket tartalmazó rész utolsó, *Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed* kezdősorú úrvacsorai énekről. 1971-ben ezt a helvét tartalmú éneket nem vettem fel a rekonstrukcióba, egyrészt teológiai irányzata miatt, másrészt azért sem, mert a „Szentegyházi könyörgések” csoportban a Batizi András fordította himnuszt: „Jer, dicsérjük az Istennek Fiát”, számításom szerint a későbbi énekeskönyvek mintájára Huszár Gál úrvacsorai énekként közölte az F5a—G1a leveleken. Elképzelhetetlennek tartottam, hogy ez után az énekeskönyv végén még egy úrvacsorai énektoldalék szerepeljen. Ezért Szegedi Gergely énekeskönyvéről szólva annyit állapítottam meg róla, hogy „gyors, hevenyészett belea-

vatkozással lett helvét irányúvá formálva, azokkal a gondolatokkal, sokszor szavakkal is, amelyek Melius énekéből már ismertek voltak számunkra”.²⁰

Amikor az énekeskönyvet Borsa Gedeon megtalálta, Czeglédy Sándor is megalapította: „Tipográfiai szempontból is jól látható, hogy a könyv nyomtatásának befejezése a debreceni igényeknek megfelelően történt. A Z7a lapon ugyanis Huszár Gál eljut a zsoltárparafrázisok végéig, vagyis addig, ameddig nyilvánvalóan a saját énekgyűjteményét tervezte. 1574-es énekeskönyve is így végződik. Most ki is írja: »A psalmusokból való isteni dicséreteknek vége vagyon«. Itt azonban pótolni kellett valamit. Gondoskodni kellett arról, hogy a könyvnek debreceni profilja legyen. Kellott egy sajátosan debreceni úrvacsorai ének. Egy ugyan már ki volt nyomtatva, majd a debreceni függelék végén is jött egy kommunikálási ének, sőt a »Reggeli éneklések« után is van egy harmadik (c6b—c7b), de ahogyan az elsőben, úgy ez utolsóban sem volt benne Kálmáncsehi és Melius sajátos úrvacsoratana a *corporalis locatio* hangsúlyozásával és a lutheránus értelemben vett *reális prezencia* kifejezett elutasítása. Ezért tehát a zsoltárparafrázisok után, ezen a feltűnő helyen az előbbitől eltérő betűtípussal kinyomtatta még a »Valaki Krisztusnak vacsoráját vészede« kezdetű polemikus éneket is.”²¹

Borsa Gedeon is leszögezi: „Huszár Gállal kapcsolatban meglepő, hogy ő a rövidebb, antilutheránus változatot csatolta énekeskönyve végéhez. Ebben azonban a nyilván erős akaratú Melius hatását kell látni, akinek az egész kötet ajánlása is szól. Aligha szabad a különben következetes evangélikus felfogású Huszár hitbéli felfogásának meggingásáról beszélni.”²²

A Kassán a Z6b levélen befejezett énekeskönyvét krúdákban Debrecenbe szállították. A Z8b-ig üresen maradt levelekre ott nyomtatták kötés előtt az egyébként is megrövidített úrvacsorai éneket kisebb betűkkel, sűrűbb nyomással.

Az előző énekeket 12 pontos antikvával szedte, s 18 sor magassága 100 mm. 19 sort csak akkor nyomtatott, ha a versszak utolsó sorának néhány szava kényelmesen elfért az ívjelző betű vagy örsző előtt. A „nóta-jelzés” és cím nélküli betoldott úrvacsorai éneket 10 pontos antikvával szedte, az első teljes levélen 107 mm-en 24, a másodikikon 101 mm-en 22 sor van.

Az ének bizonyára benne lehetett az 1563. évi Melius-féle énekeskönyvben, megvan Szegedi Gergely 1569. évi és a további debreceni énekeskönyvekben.

Az 1566. évi *Várad* énekeskönyvből kimaradt. Czeglédy Sándor szerint úgy tűnik, mintha „a könyvet az akkori felekezeti helyzetre, főleg a terjedő antitrinitarizmusra tekintettel próbálták összeállítani”, vagyis ezt az éneket krisztológiája és doxológiája miatt hagyták ki.²³

Kihagyta azonban Huszár Gál is 1574. évi *Graduál*jából, ami megerősíti azt a feltevést, hogy az 1560. évi énekeskönyv függelékébe sem saját akaratából került bele, s helvét tartalmával nem értett egyet.

²⁰ BOTTA István kézírata. Evang. Országos Levéltár. 78b

²¹ CZEGLÉDY Sándor in RefEgyh 1976. 174.

²² BHA XII. BORSA Gedeon kísérőtanulmánya 21—22.

²³ CZEGLÉDY Sándor in RefEgyh 1976. 175.

Evangélikus énekeskönyvek közül Bornemisza 1582. évi kiadványában szerepel, de a helvét 20 versszakos formától eltérő 26 versszakkal, s a lutheri úrvacsorátant foglalja énekbe.²⁴ Kérdés, hogy Bornemisza formálta, bővítette-e az eredeti helvét éneket, vagy helvét rövidítéssel és átalakítással állunk-e szemben.

Schulek Tibor a Szegedi Gergely neve alatt, de halála után három évvel később, 1569-ben megjelent énekeskönyvről figyelemre méltó észrevételeket közöl. Két éneket önkényes betoldásnak minősít. Az egyik Melius „99 versszakos versezete”, a másik ez az úrvacsorai ének, amelyről még nem tudhatta, hogy Huszár Gál énekeskönyve toldalékkaként már napvilágot látott. E két énekről azt írja: „Ezek az énekek nem Szegedi Gergely gyűjtéséből valók. Már csak azért sem, mert nem kedvelte a hosszú énekeket, s mert teológiai magatartása egyetlen énekében sem agresszív. Melius szenvedélye lobog itt, aki az 1558. évi Debrecenbe érkezéstől nagy utat tett meg a harcos helvét magatartásig.” Az idézett úrvacsorai énekről külön is megállapítja, hogy „ez is élesen polemizál, s visszájára fordítja az eredeti szöveg lutheránus tanítását, 8 strófát elhagy, egyet meg belekölt”.²⁵

Az ének szövegkritikai vizsgálata igazolja e feltevéseket. A másolási, nyomdászai, korrektori hibákat, szócsereket az elemzésnél nem vettem figyelembe, a helyesíráshoz is csak a szükséges mértékben ragaszkodom, a helvét változat általam számozott 20 versszakos változatát követem.

Az 1. versszakban a Huszárnál még meglevő, Szegedi Gergelynél hiányzó, de később újra szereplő „czac” szócska hiánya-megléte szedési hibának tulajdonítható, de a 3. sor rímrontása már önkényes beavatkozásra mutat:

Valaki Krisztusnak vacsoráját véssed,
Nem kell ezt teneked szájjaddal vened,
Mert lelki ez étel és lelkünkkel *vesszük*.

Bornemiszánál hibátlan a harmadik sor ríme:

mert lelki ez étel és lélekkel *vegyed*.

A többes- és egyesszám használatában is gyaníthatunk teológiai véleményeltérést. Helvét felfogás szerint az úrvacsora vétele a hitetlenektől való elkülönülés, a kiválasztottak közé tartozás jele is, a lutheri felfogás szerint a bűnbocsánatnak a megrettent egyén személyéhez szóló bizonyosága, „peczétje”. Nem egy közösség egybetartozásának tanúságtétele, hanem az egyént közösségbe vonó szentség.

A 3. vers helvét formává átalakítottnak tűnik, hogy az „étel” szó kimaradjon. Ezért a 2—3. sor egyszerűen megismétlődik első hat szótágjában:

Tudd meg azért ember, mit vész e szent jegyben,
és mi által véssed, gondolkodjál ebben,
és mi által véssed, végy értelmet ebben.

²⁴ RMNy I. 513. A hibás sorszámú XLIXa—Lb leveleken. — BHA VI.

²⁵ BHA IX. SCHULEK Tibor kísérőtanulmánya 20—21.

Bornemiszánál:

Tudd meg azért ember, mit vész ez ételben,
És micsoda legyen e drága szent jelben,
És mi haszna legyen ennek ételében.

A helvét vers kihagyja a kényes választ, s csak később tér át Krisztus teste vére vételének tagadására egy betoldott verssel, Bornemiszta viszont logikusan felel a kérdésre egy többletversszakkal:

Veszed Úr kenyerét és, Krisztus szent testét,
Veszed az Úr borát és az ő szent vérét,
testeddel lelkeddel bizony egyességét.

A 8. versszak után Bornemiszánál ismét egy többletszakasz:

Ez hitnek pecsétül veszed testét, vérét,
Azzal egyetembe veszed az Ő lelkét,
Nagy gyarlóságodnak erős segedelmét.

A helvét 10—11. vers kálvini teológiájúvá formálva:

Ez kilső szent jegyek vettetnek előnkbe,
hogy innét elmédet föl emeljed mennybe,
hol a Jézus Krisztust meglátod hitedben.

Nem észed itt száddal a Krisztus szent testét,
mert az mennyországba föl vitetett innét,
de vészed testének és vérenek jelét.

Bornemiszánál e két versszak:

Ez kilső szent jelek vettetnek előnkben,
Hogy innét elmédet fel emeld lelkedben,
Az Jézus Krisztussal egyesülésedre.

Mert hiteddel veszed itt Krisztus érdemét,
Testeddel, lelkeddel Krisztus testét, vérét,
Ugyan jelen voltát és annak érdemét.

A helvét 17. versszak 2—3. sora:

Es az vacsorával magad vigasztalni,
ha nem akarsz innen méltatlanul enni.

Bornemiszánál:

Az Úrnak testével magad vigasztalni,
Te üdvösségedben bizonyossá lenni.

A helvét változat a 10. versben Pál apostolra hivatkozik, aki 1Kor 11,27—29. versében szól az úrvacsoráról. Lutheri maradványként szól a méltatlan evésről, „manducatio indignorum”, de nem a páli igével fejezi be mondanivalóját: „aki méltatlanul eszi az Úr kenyerét és issza az Úr poharát, vétkezik az Úr teste és vére ellen”. Ráadásul a 19. vers rímet is ront:

Távol legyen innen az hitetlen ember,
ne járuljon ide képmutató ember,
mert semmit nem tud az ítélni ezekről.

Bornemisznánál:

Távol legyen azért az hitetlen ember,
ne járuljon ide képmutató ember,
Mert Krisztust csúfolja a hitetlen ember.

A helvét változat a 20. versszakban szinte váratlanul doxológiával záródik. Bornemisznánál a 26. vers doxológiája előtt még 5 versszak van, amely az előzőekhez képest logikusan folytatja a lutheri úrvacsoratan énekbe foglalását, amelyet Huszár Gál és Bornemiszta prédikációikban is hasonló rendben fejtegettek. Az úrvacsora a „megrettent szívűek” vigasztalása a bűnbocsánat ígéretével, amely Isten iránti hálaadásra (eucharistia) és felebaráti szeretetre indít.

A költői tehetséggel megáldott Bornemisznának semmi oka nem volt egy református úrvacsorai ének bővítésére, a helvét forma pedig tartalmilag csonka és lutheri elemek maradtak benne: a 13—14. versben a „manducatio indignorum” tanítása. A polemizáló 11. verset Huszár Gál énekeskönyvébe Melius toldhatta be. Az 1569. évi énekeskönyv 116—127. lapjára sem Szegedi Gergely, hanem a vitázó Melius iktatta be saját 99 négysoros versszakból álló dogmatizáló és polemizáló úrvacsorai énekét, amelyben hasonló versszak van:

Az Krisztus teste Atyja jobbán vagyon,
az mennybe felment emberi testében,
és csak egy helyen teste az mennyekben
nyugszik boldogságban.

Arra nincs példánk, hogy lutheránusok helvét éneket dogmatikai szempontból átirtnak volna, az ellenkezőjéről Creutzer György nagyőri evangélikus lelkész tudósít. 1586-ban német nyelven kiadta *Warnung vor der Sakramentierer, Zwinglianer und Calvinisten Lehre* című művét, s ebben öt „biztos jelet” (gewisse Merkmale) sorol fel, amelynek alapján bárki felismerheti a szakramentáriusokat. Az első négy Krisztus mennyben való „localis inclusio”-jára és az úrvacsoratanra vonatkozik. Az ötödik szerint „helyesnek ítéli e a képek rombolását, orgonák összezúzását s oltárok bezárását, az egyházi énekek ún. javítását, önkényes változtatását régi bevett szertartásoknak”.²⁶

²⁶ RMNy I. 574. 2. — „Zum Fünffsten ist auch dies eine gewisse Probe vnd anzeigung eines Sacramentsschwermers nemlich. . . Christliche Gesänge vom. H. Sacrament corrigieren vnd verbösern wolt sagen verbessern oder aber zu singen gar auslassen vnd verbieten”. Idézi BRUCKNER Győző in Reformáció és ellenreformáció története a Szepességén. I. Budapest 1922. 130—131.

Bár a helvét forma már 1560-ban megjelent nyomtatásban, Bornemisza pedig a lutheri tartalmú éneket csak 1582. évi énekeskönyvében közli, megállapítható, hogy a lutheri ének 1560 előtt keletkezett, s hosszú ideig csak kéziratban terjedt.

Szükséges volt részletes tárgyalása két szempontból is. Ezzel a toldalékénekekkel és Kálmáncsehi „prima-rendjé”-vel kezdődött Huszár Gál debreceni nyomdász tevékenysége. Ugyanakkor ezek kényszerű kinyomtatása után terjedt el Huszár Gál szakramentárius irányba hajlásának alaptalan híre. Kálmáncsehi radikalizmusát még helvét zsinatok is kárhoztatták, ez az úrvacsorai ének pedig több mint hét évtizeddel később is tüske volt a lutheránusok szemében. Amikor Samarjai János református püspök a protestáns egyházak unióján fáradozott, Lethenyi István kőszegi evangélikus esperes 1633-ban ennek az éneknek egyik verse idézésével adta meg a végleges elutasító választ: „Nem eszed itt száddal a Krisztus szent testét, mert az mennyszágba felvitetett innét, de vészed testének és vérének jegyét.”²⁷

AZ ÉNEKEK SZERZŐI ÉS FORDÍTÓI

A 105 énekből 31-nek, vagyis csaknem egyharmadának szerzője vagy fordítója név szerint is ismert: papok, világiak, deákok, literátus emberek. Névsorban a következők (énekeik a táblázat számaival jelölve): *Batizi András* (t. 2, 4, 27, 43, 49, 59, 60). Közismert voltokra mutat, hogy mivel Huszár Gál házassági éneket nem vett fel énekeskönyvébe, kimaradt a „Jámbor házások éneke”, de ennek dallamára is utal (t. 69). *Chasee Miklós (?)* (t. 79), *Dévai Mátyás* (t. 26), *Dézsi András* (t. 39), *Gálszécsi István* (t. 35, 64), *Hartyáni Imre* (t. 86), *Huszár Gál* (t. 11, 57), *István deák* (t. 87), *Radán Balázs* (t. 22), *Szegedi Gergely* (t. 13, 70, 74, 77, 78), *Szegedi Kis István* (t. 1, 14), *Szegedi Lajos* (t. 85), *Szkhárosi Horvát András* (t. 69), *Sztárai Mihály* (t. 17), *Tesini Imre* (t. 76), *Thordai Benedek* (t. 75), *Zayugróci Névtelen* (t. 10, 98).

Fel kell azonban figyelni arra, hogy amikor szerzőkről és fordítókról beszélünk, ezt csupán az akrosztikonokból kihámozható nevek, vagy későbbi, szerzőket is feltüntető művek alapján tesszük. Huszár Gál 1560-ban még abban a szemléletben élt és alkotott, amelyben a szerző beleolvadt a közösség névtelenségébe, amint Babits írja a középkor himnuszköltészetéről: „Költészet volt ez költők nélkül; alkalmi és szükségpoézis, melyben mindenki közreműködött, aki tudott, névtelenül, nem a maga, hanem az Isten dicsőségére.”²⁸ Az énekeskönyvben az öntudatra ébredő személyiségnek érvényesülése még csak az akrosztikonokban jelentkezik. Ennél többnek csak két helyen találjuk nyomát. A B6b—B8b leveleken közölt „adjunk hálát mindnyájan” kezdetű ének végén, amelyet hosszú ideig Dávid Ferencnek tulajdonítottak, szerényen meghúzódik a „G. H.” monogram (Gallus

²⁷ PAYR, A dunántúli. I. 765. — Uő, Testvéri közösség a magyar protestáns énekeskönyveinkben, in Kálvin és a kálvinizmus, Debrecen 1936. 407. — CZEGLÉDY Sándor in RefEgyh 1976. 174.

²⁸ BABITS Mihály, *Amor sanctus*. Budapest 1948. 14.

Huszár, t. 11). Ezen kívül a középkori cantiokorrekciót végző Hermann Bonnust említi név szerint (t. 47). Ezt is alighanem maga igazolására, hogy a népszerű cantio megváltoztatását egy tekintélyként elfogadott személyiségre hivatkozva magyarázza. Pedig a széles körből gyűjtött énekek szerzői és fordítói nevének birtokában volt, hiszen 1574. évi *Graduáljában* már közli nevüket. Ez alatt a 14 esztendő alatt érlelődött meg benne a személyiség értékelésének, az alkotó tiszteletének és a szerzői tulajdonnak fogalma.

Mivel Huszár Gál két énekével szerzőként is szerepel, feltételezhető, hogy több, nevével nem jelzett fordítás is az ő műve, s erre a továbbiakban még utalunk.

A könyv terjedelmét meghaladó részletes kutatást igényel annak megállapítása, hogy mely énekek származnak idegen forrásból, s melyek a hazai szerzők önálló alkotásai a már névvel jelzettekén kívül. Luther énekeiből kilenc van az énekeskönyvben (t. 2, 5a—b, 31, 32, 35, 64, 72, 80). Hatására több zsoltárparafrázis és kátéének is készült. Weisse, Michaeltól és Hegenwald, Erhardtól van egy-egy ének (t. 40, 83).

Magyar irodalomtörténeti és himnológiai szempontból fontos, hogy Huszár 1560. évi énekeskönyve, s 1574. évi *Graduálja* egy évszázadok óta tisztázatlan kérdésnek, a Skaricza-énekek problémájának megoldásához nyújt fontos segítséget.

Debreceni Ember Pál és nyomában Bod Péter tudósítása alapján 11, más énekeskönyvek hagyományaiból következtetve 12 éneket tartottak Skaricza fordításának vagy szerzeményének. Ha e három forrásban felsorolt énekeket nyomtatásban történt megjelenésük sorrendjében felsoroljuk, csaknem kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy mely énekek származnak Skariczától, s melyeket tulajdonítottak neki tévesen.²⁹

1. *Jer, mi kérjünk Szentlelket* (Luther-)éneket már Toldy Ferenc és nyomán Szilády Áron Klöss bártfai énekeskönyve alapján (1602—1614) Batiziének tartotta. (t. 2. — RMNy II. 128. — RMKT II. 418—419. 1. — Itk 1976, 376. 1.). 2. *Atya Isten tarts meg minket* (Luther), 3. *Adj békességet, Úristen* (Luther nyomán) két éneket Ember Pál nem említi külön, mint Bod Péter, mert a másodikat az előző ének utolsó versként énekelték, vagy „Conclusio”-ként csatolták hozzá (t. 5a—b). 4. *Hiszünk mind egy Istenben, mindenható Atyában* (t. 36). 5. *Erős várunk nekünk az Isten* (t. 80). Ez az öt ének megjelent Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvében, amikor Skaricza még 15—16 éves volt. Így igazolódott Barla Jenő érvelése, aki már 1901-ben tagadta ezeknek Skariczától való származását.³⁰

6. *A jó hitű ember szelíd e világon*, Ps. 86, Ember Pál a szerzőt „M. S.” betűkkel jelzi. Szilvás-Újfalvi 1602. évi énekeskönyvében már „Scar. Matheje” felirattal

²⁹ LAMPE—EMBER 739—742. — BOD Péter, Magyar Athenás, Nagyszeben 1766. 241—242. — Forrásaik: SZILVÁS-ÚJFALVI Imre, Halott temetéskorra való énekek. Debrecen 1598. RMNy I. 832. — SZENCI MOLNÁR Albert oppenheimeri bibliakiadásához csatolt énekeskönyve 1612-ből. RMNy II. 1037/2. — BREUER 1652. évi lőcsei énekeskönyve. RMK I. 858.

³⁰ BARLA Jenő, Skaricza Máté zsoltárköltészete, in ProtSz 1901. 720—721.

szerepel (RMNy II. 886/1. 49/b). Eckhardt Sándor mutatta ki, hogy az ének Rimay János szerzése, tehát tévesen tulajdonították Skariczának.³¹

7. *Izraelnek megszomorodott nemzetsége. Ps. 137.* Először Csáktornyai debreceni nyomdájában jelent meg 1590-ben, a szerzőre utaló „S. M.” monogrammal. (RMNy I. 640. l. 119. sz.) Ez jelentheti Skaricza Mátét, Sztárai Mihályt, s Csomasz Tóth Kálmán szerint másvalakit is (RMDT I. 688. l. 207. sz.). Ember Pál ezt az éneket nem említi. Szilvás-Újfalvi 1602. évi énekeskönyvében a monogram alapján már ez is „Skaricza Matheje”. (RMNy II. 886/1. 67b.)

Csáktornyai énekeskönyvébe csupán még egy Skariczának tulajdonított ének került bele: 8. „*Drága dolog az Úristent dicsérni*”, Ps. 147. Ember Pál nem említi, csak Bod Péter sorolja a Skaricza-énekek közé.³² Megtalálható még Gutgesell 1593. évi énekeskönyvében, de ebben sincs több hitelesnek mondható Skaricza-ének. (RMNy I. 713, 322.) Első versszaka Sztárai 92. zsoltárparafrázisának átírása.³³ Első ízben Szilvás-Újfalvi énekeskönyvében szerepel Skaricza neve alatt a többi tőle származó vagy neki tulajdonított énekkel együtt. (RMNy II. 886/1, 73a.)

9. Az exkommunikációs zsoltár antifónájaként is használt „*Media vita in morte sumus*” alapján készült *A mi életünknek közepette* temetési ének. Először Huszár Gál 1574. évi *Graduáljában*, majd ennek nyomán Bornemisza 1582. évi énekeskönyvében jelent meg nyomtatásban. (RMNy I. 353/2: 123b — 513: 159b.) Egyikben sincs utalás a fordítóra, s egyikben sem található egyetlen hiteles Skaricza-ének sem. Debreceni Ember Pál szerint a Szilvás-Újfalvi által kiadott 1598. évi *Halott temetéskor való énekek* közt jelent meg, amely kiadványból példány ma már nem ismeretes, s bizonyára az Ember által közölt felirattal: „*Precationem Matthaei Philadelphiensis ex Greca oratione Matthaeus Scaritzaeus Kevinus, convertit in Hungaricam. A mi életünknek közepette halaltul kornyülvetettünk etc. Inter Cationes Funebres hanc primo loco collocavit compiler earum Emericum Sz. Ujfalvi, A. 1598. est vero et publice in Coetibus Ecclesiasticis eleganti nota ea olim decantata est. . .*” A folytatásban azonban mintegy cáfolja, hogy az éneket Skaricza görögből fordította, mert egy régi kancionále alapján közli a latin verzió szövegét: „*versionem Latinam cujusdam, ex antiquo Cantionali exhibiturus sum*”.³⁴ Az ősi eredetű éneket Skariczának bizonyára nem kellett görögből fordítania, mert közismert volt egy régi magyar formája, amelyet Huszár Gál is közölt *Graduáljában*.

Az Ember Pál és Bod Péter által közölt énekek közül három maradt, amelyek szerzőjének Skariczát tarthatjuk: 10. *Dávid Doeg gonoszságát, hogy látá*, 11. *Hogy Jeruzsálemnek drága templomát*, Ps. 74., és 12. *Saulnak a Dávidhoz jó szerelme*, Ps. 63. Mindhárom első ízben Szilvás-Újfalvi 1602. évi énekeskönyvében jelent meg

³¹ ECKHARDT Sándor, Rimay János összes művei. Budapest 1955. 21. j., 170, 190.

³² BOD Péter 29. j. alatti műve 241—242.

³³ L. 30. j. 728.

³⁴ LAMPE—EMBER 740—741. — RMNy I. 832.

Skaricza Mátét jelölve meg szerzőként, s a 12. számúnak akrosztikonja is „Skariceus Matthaei”. (RMNy II. 886/1: 36b, 45a, 40b)

Megkíséreljük magyarázatát adni annak is, hogy a három hitelesen Skariczának tulajdonítható ének mellett a többi kilencet milyen okból tulajdonították neki. Szilvás-Újfalvi 1602. évi énekeskönyve prefációjában azt írja: „Az bódog emléközetű Kevi Skaricza Máté, ugyanott való tanító, kit anno 1591. az Tolvajok házából kivívén (itt rejtekhely értelemben!) megölének, hallottuk, hogy ebben forgolódott (ti. a zsolttárok „bötű szerinti” fordításában). De ha elvégezte volt-e, avagy nem, bizonytalán mi nem tudjuk. Ha el nem végezte, igen nagy kár: mert jó módja volt benne, az mint azokból alkalmason megtetszik, *az melyek kezünkbe akadtanak*. Ha pedig elvégezte, és valaki ő magának tartja, nagy irigység, hogy ne mondjam szentségtörésnek.”³⁵

Ebből a tudósításból több dologra következtethetünk. Szilvás-Újfalvi hallomásból értesült arról, hogy Skaricza tervezte a zsolttárok fordítását. A munka töredékei — egyéb énekekkel együtt — kezéhez jutottak, mégpedig Skaricza 1591. március 21-i halálát követő időben. Ez tartalmazhatta a felsorolt 12 éneket, amelyeket Szilvás-Újfalvi válogatás nélkül Skaricza szerzeményeinek és fordításainak tartott, s neve alatt vette be énekeskönyvébe, amely Ember Pál és Bod Péter tudósításának fő alapjául szolgált.

Annak is megkísérelhetjük magyarázatát, hogy Skaricza halála után milyen úton jutottak Debrecenbe ezek az énekek. 1597. január 4-én írta alá az iskolai törvényeket Kevi Gáspár, az iskola későbbi seniora, s az egy évfolyammal lejjebb járt Kevi Pál dékán, collaborator, majd contrascriba. 1600-ban pedig Ráckevei István.³⁶ Feltételezhető, hogy révükön került volt tanítójuk, lelkipásztoruk iratainak egy része — talán diktálásra írt tanulmányi anyag töredéke — Szilvás-Újfalvi birtokába, aki kivétel nélkül mindet Skariczának tulajdonította, pedig közülük talán nem is egy Szegedi Kis István hagyatéka lehetett, főként Luther énekei, akit Szegedi „az ő fő-fő vezérének” (sumum suum strategum) tartott.³⁷

Újfalvi előtt énekeskönyvekben Skaricza nevével nem találkozunk, énekei sem szerepelnek. A nem gyülekezeti éneklésre szánt énekei is csak kéziratban maradtak fenn. Az Augustinus alapján a mennyországról szóló éneke: „Ex Augustino Confacta per Matthaicum Scariceum. Descriptio Regni Coelestis” a XVII. századi „Nagydobszai graduál” 275a—285b levelein található. A versfők szerint „Skariceus Máténak útítarsa Szabó Lázár”. Ennek alapján Barla Jenő *Szabó Lázár éneke* címen közli nyomtatásban, s máig sem eldöntött kérdés, hogy az ének Skariczáé-e vagy Szabó Lázár szerzeménye.³⁸

³⁵ RMNy II. 886. — Idézi KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*. Budapest 1961. 164.

³⁶ HERPEI János, *Skarica Máté halála-ideje*, in *ProtSz* 1919. 19.

³⁷ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltságbeli reformáció történetéből*, in *Humanizmus és reformáció*. 4. Budapest 1974. 93, 120.

³⁸ STOLL Béla 9. sz. — BARLA Jenő in *M. Prot. Egyht. Adattár VI.* 1907. 7—10.

Kétségtelenül tőle származik a kéziratban fennmaradt, s a bírákhoz intézett „Adhortatio”-ja.³⁹

A ráckevei levéltár őrizte meg a szülővárosa történetét verses formában megírt művét, de ezt is csak 1888-ban adta ki Magdics István, ugyancsak ráckevei születésű székesfehérvári püspöki helytartó és könyvtáros.⁴⁰

SZERKESZTÉSI ELVEK

Az énekeskönyv szerkesztési elveit, szerkezetét teológiai, liturgiai, istentiszteleti rendtartási szempontok határozták meg. Hosszú időn át még kiváló teológusok is úgy vélekedtek, hogy a reformáció elsősorban „tanmozgalom”-ként jelentkezett, s Luther „liturgiailag érdektelen” volt. Vajta Vilmos Luther istentiszteleti teológiájáról írt kiváló művében kimutatja, hogy a keresztyén istentisztelet története bensőséges összefüggést mutat a tanítás fejlődésével. Az istentiszteletben nemcsak a hitvallási különbözőségek tükröződnek, hanem az egyes konfessziókon belüli eltérések is megmutatkoznak. Luther számára a középkori mise reformja szükségszerűségként jelentkezett, s teológiájának középpontjába tartozott.⁴¹ Czeglédy Sándor — Vajtára is hivatkozva — bizonyítja, hogy Zwingli, Bullinger és Melius teológiáját is döntő módon határozta meg a „cultus Dei Verus”.⁴²

Ahogy a teológiai tanítás gyümölcseként érlelődött az istentiszteleti forma, ehhez alkalmazkodtak az énekeskönyvek szerkesztésénél is. Ezek a szempontok formálták az 1560. évi énekeskönyv szerkezetét is.

Az 1566. évi váradi és Szegedi Gergely 1569. évi énekeskönyve egyaránt Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvére alapozott. Szegedi Gergely nem vehette figyelembe korai halála miatt a váradi énekeskönyvet. Több jel vall viszont arról, hogy a két énekeskönyvet viszonylag egymástól függetlenül szerkesztették. A váradi kihagyta a táblázat szerinti 2, 24, 26, 32, 43, 79, 84. sz. énekeket, de Szegediében megvannak. Szegedi pedig kihagyta a váradiban megmaradt táblázat szerinti 1, 20. számú éneket. Mindkét énekeskönyvnek forrásául szolgálhatott viszont Melius 1563. évi énekeskönyvé, amelynek azonban csak 6 énekét tudjuk azonosítani. Ezek a Huszár Gálnak ajánlással, nyolcadrétben megjelent énekeskönyvében a 11—16. számú énekek, az ajánlás nélkül (feltehetően!), negyedrétben megjelent Melius-énekeskönyvben a 7—10. sorszámúak. Ez arra mutat, hogy az énekeskönyv rendje — legalábbis első részében — nem változott. Ennek alapján Czeglédy Sándor megállapította, hogy a zsoltárok nem az énekeskönyv elején szerepelnek, s „kifejezetten református jelleget” csak Szegedi Gergely 1569. évi énekeskönyve kapott.⁴³

³⁹ DÉZSI Lajos in ItK 1914. 80.

⁴⁰ Diplomatarium Ráckeviense. Székesfehérvár 1888. 83—93.

⁴¹ VAJTA, Vilmos, Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther, Stockholm 1952. XIV—XIX.

⁴² CZEGLÉDY Sándor in StudAecl II. 363—364.

⁴³ Uo. 371.

A szerkezet alakulásánál csak az énekcsoportokat, azok vándorlását és az élőfejcímeket vettük figyelembe. Egyes énekek áthelyezését, sorrendi megcserélődésüket, az öregbítéseket állításunk bizonyítására csak szükség esetén.

Elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy hazánkban a református egyház is megmaradt „énekes egyház”-nak. Ezt több okkal magyarázhatjuk. Az első az, hogy Wittenbergben még azok is, akik később helvét irányba fordultak, az egyházi ének szeretetét szívták magukba. Szegedi Gergely, Melius és sokan mások nemcsak befogadói, művelői is voltak a gyülekezeti éneklésnek. Debrecenben a lutheránus Huszár Gál énekeskönyve lett a reformátussá váló egyház első énekeskönyvévé, s későbbi énekeskönyveinek alapvető forrásává.

Magyarázatot kereshetünk abban a fáziseltolódásban is, amelynek során a helvét teológusok egyházi énekléssel kapcsolatos állásfoglalása hazánkba érkezett. Zwingli és Bullinger énekellenesek voltak. Kezdetben Kálvin és Bucer is csak a zsoltárokat, a tízparancsolatot és néhány újszövetségi canticumot tűrtek meg. Mikorra a helvét irány hazánkban meggyökerezett, már strasbourg-i és konstanzi hatásra virágzásnak indult a református gyülekezeti éneklés is.⁴⁴

A kezdeti énekellenességükről ismert antitrinitáriusok elleni harcokban is a helvét irány követői, élükön Meliusszal a gyülekezeti éneklés megtartása mellett foglaltak állást. Arany Tamás tételei után cáfolják azt a „tévelygést” is, hogy „nem jó énekelni a keresztyéni gyülekezetben”. Az 1567. évi debreceni hitvallás pedig az éneket gyűlölő „vargát” ítéli el, vagyis Dávid Ferencet, mert őt becsmérelték a „varga”, „Varga fia” elnevezéssel. Révész Imre kétségbe vonta Dávid énekellenességét. Fő érve szerint Dávid maga is szerzett éneket.⁴⁵ Azonban éppen az 1560. évi énekeskönyv bizonyága szerint az egyetlen Dávid Ferencnek tulajdonított ének Huszár Gál szerzeménye. Meliusnak még 1564-ben is harcolnia kellett a vád ellen, hogy a református egyház énekellenes.⁴⁶

Bár az éneklés kérdésében hazánkban közel került egymáshoz a helvét és lutheri egyház, a református liturgiaellenesség fokozatos erősödése befolyásolta az énekeskönyvek szerkezetét.

Az „Introitus”-szal kezdődő és „Benedictio”-val záródó lutheri istentisztelet középpontjába került a prédikáció, csúcspontja pedig az úrvacsora lett. Ezzel a teljes vasár- és ünnepnapi istentisztelet három részre tagolódott: oltár előtti bevezető liturgiára, szószéki szolgálatra és ugyancsak az oltár előtti úrvacsorai liturgiára. A két oltári szolgálat közti prédikáció elé és utána gyülekezeti éneket iktattak. Huszár Gál ennek megfelelően kezdi énekeskönyvét e három csoporttal: I. A prédikáció előtt a Szentlélekhez szóló könyörgések (t. 1—4), II. A prédikáció után való könyörgések (t. 5a—16) és III. Szentegyházi könyörgések, azzal a megjegyzéssel, hogy „kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyülekezik”

⁴⁴ BHA IX. SCHULEK Tibor kísérőtanulmánya 13—14.

⁴⁵ CZEGLÉDY Sándor in StudAEcel II. 363—364.

⁴⁶ MELIUS, Apologia et abstersio ecclesiae Debreciensis a calumniis... Debrecen 1564. B3. RMNY I. 199/2.

(t. 17—28). Máig élő szokás ugyanis, hogy a gyülekezet már jóval az istentisztelet előtt összegyülekezik, és a liturgia kezdetéig énekel. Huszár Gál alighanem ezt a szokást tartotta szem előtt e csoport beiktatásánál, amelyek elsősorban introitus-énekek.

A váradi énekeskönyv külön csoportjelölés nélkül, „A prédikáció után való könyörgések” cím alá foglalva folyamatosan közli Huszár énekeskönyvének I—III. csoportba osztott énekeit: HG 1560. 1—37. sz. — Vár. 1—28. sz. — A váradi a t. 1. és 9. énekét áthelyezi énekeskönyve utolsó, vegyes dicséretei közé.

Szegedi Gergely énekeskönyvében ez a három csoport a zoltárok és nagyünnepi énekek után következik, az élőfejek szerint: „Az Úr vacsorájáról való énekek”, „A prédikáció után való énekek”, „Szentegyházbeli dicséretetek” és „Közönséges dicséretetek”. HG 1560. t. 4—37, SzG. 73—106. A sorrendben azonban sok a változás: énekeket előbbre vagy hátrább helyez.

Huszár Gál IV. csoportként iktatja be a *Halott temetésekor való éneklés*-t (t. 38—43). Ennek a csoportnak változó elhelyezése már világosabban mutatja a reformáció irányzatainak tanításbeli eltérését. Nagy vonalakban megkíséreljük ezt vázolni.

A középkori egyházban a temető, a görög szóból származtatott „cemeteryum = alvóhely” a templom körül volt, vagy ha attól távol esett, a temetőben kápolnákat építettek, többnyire Szent Mihály arkangyalnak, a halottak védőszentjének tiszteletére. A templomba, temetői kápolna kriptájába vagy a körülöttük levő „megszentelt” földbe temetkeztek. A „Rituálé”-k szerint a temetésnek három része volt: a halott templomba vagy kápolnába vitele, s az ott végzett szertartás után a temetés, utána pedig ugyancsak a templomban mondott rekviem a halott lelki üdvéért.

A lutheránusok ezt a szokást megtartották, megtisztítva a szertartást az elvetendőnek ítélt elemektől, s a középpontba helyezve a feltámadás reménységét hirdető prédikációt, megfelelő gyülekezeti énekekkel. Az igehirdetést a templomban vagy a temetői kápolnában tartották. Luthert és Melanchthont is a wittenbergi vártemplomban búcsúztatták, és oda is temették. Kassán a Szent Mihály-templom volt a magyarok temploma, ahol Huszár Gál is működött, s amelyből és amely köré temetkeztek a polgárok. A komjáti templom temetői kápolna volt, amelynek kriptájában nyugszanak a Forgáchok, s körülötte ma is temető van.

Huszár Gál *Szentegyházi könyörgések* címen négy éneket a temetés templomi és elhantolási alkalmára szánt. Az ötödik fölé azt írja: „A halálról való emlékeztetés”, vagyis a temetést követő istentiszteleten megemlékeztek az elhunyról, a halálra figyelmeztető éneket és imádságot mondtak, ami azonban nem volt azonos a katolikus rekviemmel. Melanchthon az *Apologiában* azt írja: „tudjuk, hogy a régiek beszélnek a halottakért való imádságról, amit mi nem tiltunk; ellenben helytelenítjük az úrvacsorának alkalmazását a halottakra, a cselekmény pusztá elvégzésével”.⁴⁷

⁴⁷ KK I. 302.

Meliusék elvetették a templomba, kápolnába, vagy onnan a körülöttük levő megszentelt földbe történő temetkezést, nem egy esetben a temetési íghirdetést is. Az 1562. évi *Debrecen-egervölgyi hitvallás* szerint: „A meghaltakat tisztességesen eltemetjük a községen kívül... A holtakért semmi lakomákat, könyörgéseket, alamizsnákat nem csinálunk; hanem kegyes énekkel, a nép rövid oktatása mellett elrejtjük az ő sírjokba — a port a porhoz. A halálról és a feltámadásról énekelünk, a temetéssel tanítunk. Az ordítózást, a harangok pópista szokás szerint való babonás zúgatását sok okból kerüljük.”⁴⁸ Az 1567-ben tartott debreceni zsinat még keményebben rendelkezik: „Tiszta helnek, nem dögösnek kell lenni (ti. beszentelt földnek, amelyet a hitvallás „bűvölt dögös földnek” nevez), ahol prédikálnak. Soha ott a helen sem áldoztak, sem prédikáltak az Atyák, Apostolok ahol temetköztek, más helye volt a tanításnak (temetésnek), más a prédikálásnak. Soha Salamon templomába senkit nem hattak temetni... Az Atyák a városon kívül temetköztek, Christus is a városon kívül temették.”⁴⁹

Sörös Béla írja, hogy „a század hatvanas éveiben Melius, az ő puritanizmusával itt is több újítást létesített. Debrecenben a sirató harangok is elnémultak. A gyászbeszédeket is több helyen beszüntették. Egyedül csak a fekete zászló és a kített koporsófödél maradt... Magát Meliust is halotti pompa nélkül temették el.”⁵⁰

Ezt látszik igazolni a Melius temetéséről megemlékező városi jegyzőkönyv 1572. december 16-i szűkszavú bejegyzése: „Déleesti 2 órakor sokaknak könnyhullatása mellett, nagy sokaság kíséretében a várostól keletre fekvő temetőkertben a nagyobbik domb tetején tétetett sírba, s fölibe igen nagy kő gördítettetett.”⁵¹ Idősebb Révész Imre szerint felette gyászbeszédet sem mondtak.⁵² Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy Melius *Agendájában* meg sem említi a temetési szertartást.⁵³ A halottakra emlékező istentisztelet és imádság sem volt, legfeljebb az elhunyt nevét hirdették ki.

Ez a teológiai felfogás magyarázza a temetési énekeknek a református énekeskönyvekben megfigyelhető helyváltozását. A váradi énekeskönyvben meglehetősen rendszertelenül szóródtak szét. A zsoltárok után közöl hat éneket, s ezekből három azonos Huszár Gáléval, de sorrendváltozással, három új. A két kimaradt Huszár Gál-éneket a nagyünnepi énekek között hozza. Jellemző, hogy kimaradt *A halálról való emlékeztetés* címet viselő „Ember emlékezzél” kezdetű ének (t. 43), Szegedi viszont megtartotta a temetési énekek között.

Szegedi Gergely énekeskönyvében a temetési énekek már az utolsó előtti csoportba kerültek, 113—118 szám alatt, Huszár Gál énekeskönyvével azonos sorrendben. Utána már csak vegyes énekek következnek.

⁴⁸ KISS Áron 238—239.

⁴⁹ Uo. 555.

⁵⁰ SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története*. Budapest 1904. 294.

⁵¹ KATHONA Géza in *StudAEccI* II. 182.

⁵² ID. RÉVÉSZ Imre, *Méliusz Péter emlékezete*. Debrecen 1873. 1—2.

⁵³ CZEGLÉDY Sándor in *StudAEccI* II. 357.

A temetési énekek csoportjának ez az utolsó helyre vándorlása lutheránus énekeskönyvekben is megfigyelhető. Ennek voltak gyakorlati okai, főleg a temetkezési helyek változásával kapcsolatosak. Azonban míg a lutheránusoknál a temetési énekek megmaradtak a gyülekezeti énekeskönyv szerves részeként, a reformátusoknál ezek fokozatosan leváltak az énekeskönyvről. Szilvás-Újfalvi Imre 1598-ban már külön jelenteti meg a *Halott temetésekorra való énekeket* (RMNy I. 832). Ettől kezdve, ha megtörténik is, hogy együtt jelennek meg a gyülekezeti énekeskönyvben, a XVII. században sorozatosan adják ki külön könyvben a református halottas énekeket. Meg kell jegyeznünk, hogy bár a lutheránus egyházban a temetési énekek megmaradtak a gyülekezeti énekeskönyv szerves részeként, elvételük megjelent egy-egy temetési énekeskönyv is.

Meliusnak és a vele azonos álláspontot vallóknak felfogása befolyásolta ugyan az énekeskönyvek szerkezetének alakulását, de radikális szemléletük nem vált meghatározóvá a temetés szertartásának kialakításában. A református egyházban is sok helyen megmaradt a templomból és templomba való temetkezés, a temetési igehirdetés, s az idők folyamán a két protestáns testvéregyház temetési szertartása csaknem azonossá vált.

Még jellemzőbb a református teológia éneklésről vallott felfogásának fokozatos gyakorlati megvalósulása a *zsoltáréneklés*ben. Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében még az utolsó csoportba kerülnek „A psalmusokból való isteni dicséretek” (t. 68—104). A váradi énekeskönyvben már a II. csoportban vannak, megelőzve a temetési, nagyünnepi és vegyes dicséretet (29—66. sz.), megőrizve Huszár Gál sorrendjét. Szegedi Gergely a zsoltárokat helyezte énekeskönyve elejére (1—47. sz.), a sorrenden is változtatva. Így formailag az első valóban református énekeskönyvnek nevezhető, de még hosszabb időnek kellett eltelnie, hogy az énekeskönyv tartalmilag is megfeleljen a református teológia követelményeinek. A zsoltárok ekkor még parafrázisok voltak.

A parafrázisok készítésére elsősorban Luther mutatott példát. Jézus a zsoltárokat messiási próféciákként önmagára vonatkoztatta. Ugyanezt tették az evangélisták is, amikor megjegyezték: „Mindez pedig azért történt, hogy beteljesedjék . . .”, s idézik a zsoltárigéket. Luther is ezzel a krisztocentrikus szemlélettel tekintett a zsoltárokra, s ebben a szellemben formálta Jézus győzelméről szóló harci énekké a 46. zsoltárt, az „Erős vár a mi Istenünk”-et, amelyet Engels a XVI. század „Marseillaise”-ének nevezett. Így lettek a zsoltárok az énekszerzők kezén, Szegedi Gergelyén is, Jézus-énekké, vagy aktualizáló parafrázisokká. Szilvás-Újfalvi fogalmazta meg a következőket helvét felfogást 1602. évi énekeskönyve prefációjában: „nem jó az bőtühöz semmit sem tenni, sem attul elvenni valamit”.⁵⁴ Ezt a követelményt Szenci Molnár Albert valósította meg. Lefordította és 1607-ben kiadta a teljes zsoltárkönyvet (RMNy II. 962). Luther énekei és a zsoltárparafr-

⁵⁴ KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*. Budapest 1961. 165.

rázisok a „bötű szerinti” zsoltárok helyett a dicséretetek közé kerültek. Ezzel tartalmilag is megvalósult a református teológiai felfogásnak megfelelő gyülekezeti énekeskönyv.

A lutheri típust ugyancsak az 1560-as énekeskönyve alapján Huszár Gál alkotta meg a liturgiával kiegészített 1574. évi *Graduáljában*.

„REGGELI ÉNEKLÉSEK”

MEGOLDOTT PROBLÉMÁK

Míg a *Reggeli éneklésekből* nem került elő példány, Szilvás-Újfalvi tudósítása alapján ennek is széles körű irodalma keletkezett. Szabó Károly bibliográfiájába Kálmáncsehi Márton reformátor énekeskönyveként sorolta be. (RMK I. 364.) Rómer Flóris szerint katolikus jellegű könyv, és szerzője az 1560-ban élt Kálmáncsehi Márton váradi katolikus kanonok.⁵⁵ A további kutatások ezt a téves álláspontot megcáfolták.

Kérdéses volt az énekeskönyv jellege is. Dézsi Lajos 1930-ban így ír róla: „Eddigi ismereteink szerint Kálmáncsehi S. Márton volt az első, aki Graduale szerkesztésére és kiadására rászánta magát.”⁵⁶ Papp Gusztáv a katolikus kódexek beosztását követő énekeskönyvként írja le. Nyilván nem tudta összeegyeztetni a helvét liturgiaellenességet azokkal a katolikus liturgikus elemekkel, amelyeket Szilvás-Újfalvi felsorol, ezért fűzi hozzá magyarázatát: „nem szabad elfelejtenünk, hogy itt átmeneti korról van szó. Bartalus István szerint a protestáns kódexek még később is a katolikus kódexek példáját követik és ugyanolyan osztályozást használnak, mint a katolikus kódexek.”⁵⁷ Kálmáncsehi könyvét általában graduálnak tartották.⁵⁸

Schulek Tibor Szilvás-Újfalvi megbízható tudósítására építve elemezte Kálmáncsehi könyvét. Elsősorban tisztázta a „graduál” és a „prima” fogalmát, amelyeket Szilvás-Újfalvi 1602-ben még semmiképpen nem keverhetett össze egymással: „Graduál ugyanis a római katolikus szóhasználatban a középkor óta napjainkig a mise változó részeinek (proprium de tempore és proprium Sanctorum) könyve. — Protestáns szóhasználatban pedig a XVI. és XVII. században a templomi szolgálatok kottával ellátott istentiszteleti vezérkönyve, mind a vasárnapi és ünnepnap, mind a hétköznap reggeli és délelti istentiszteletek, kiegészítve gyakran a nagyheti passiókkal.” A „prima” magyarázatánál ismerteti a szerzetesi rendhá-

⁵⁵ MKSz 1879. 88—91.

⁵⁶ RMKT VIII. 436.

⁵⁷ PAPP Gusztáv, Kálmáncsehi Sánta Márton. Budapest 1935. 241. — BARTALUS István, Szertartásos énekek a XVI. és XVII. században, Pest 1869. 37. in Toldy Ferenc, Értekezések. Pest 1870.

⁵⁸ CSOMASZ TÓTH Kálmán in RefEgyh 1955, 342. — HORVÁTH János, A reformáció. 267. — VARJAS Béla in Magyar Irodalomtörténet. Budapest 1964, 340. — CZEGLÉDY Sándor in StudA-Ecl. II. 362.

zak órarendjét, a napi háromóránkénti ájtatosságot, amely a zsidóság régi ima-
rendjére vezethető vissza. A zsidó időszámítás ketté osztotta a napot. Reggel 6
órától este 6 óráig tartott a nappal, este 6 órától reggel 6-ig az éjszaka. Ennek
megfelelően a nappal órái a prima, tertia, sexta, nona, az este és éjszaka órái a
vespera, completorium, matutinum és laudes. Ezzel „rokon volt a káptalanok
órarendje, amelynek két nyilvános istentiszteletébe, a primába és vesperába a
káptalani tanulók is bekapcsolódtak”, sőt a hívek is látogatták ezeket.

Szilvás-Újfalvi leírása alapján Schulek Tibor javaslatot tett a könyv bibliográfiai
leírására, sőt megkísérelte rekonstruálni tartalmát is, két irányból megközelítve
azt. Az egyik a középkori officium prima-rendje, a másik Huszár Gál 1574. évi
Graduáljának első 69, vagy 78 levele, a „szent-egyházi szolgálatban való Regveli
rendtartás”.⁵⁹

Amikor Borsa Gedeon megtalálta Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvét, amely-
nek második része tartalmazza *A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklése-*
ket, igazolódott Schulek feltevése. Némi változással helyesnek bizonyult a könyv
bibliográfiai leírása, tartalmilag pedig az 59 szövegrész közül 39 valóban szerepel
Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* Schulek által gyanított első 80 levelén. A könyv
valóban a reggeli prima-istentiszteletek rendjét tartalmazza.⁶⁰

Helyesnek bizonyult Czeglédy Sándor megállapítása is a liturgia debreceni
életben létéről: „Kálmáncsehi Sánta Márton... templom-tisztogató radikalizmu-
sával sajátos ellentétben és a svájci gyakorlattól eltérőleg a gregorián jellegű
szertartási éneklés megtartásában éppen olyan konzervatív lehetett, mint utóda
Méliusz.”⁶¹ Ezt bizonyítja maga az a tény, hogy 1561-ben szükségesnek látták újra
kiadni a reggeli istentiszteletek liturgikus rendjét. De nemcsak ezt a liturgikus
szertartást tartották meg. Melius 1562-ben az énekellenes Arany Tamás ellen
hadakozva erőteljesen veszi védelmébe a megtisztított énekes misét: „Agya furot
deli cziffra szentegyházi szolgák, avagy inkább déli bábák azok, akik a lelki
keresztyén dicséreteket, psalmusokat, antifónákat, Patremot, Credot, Etinterrát
feleségektől való szégyenletekben nem mondják, hanem inkább megtiltyák.”⁶²
Melius itt a „feleségektől való szégyenletek”-re hivatkozik, s nem arra, hogy talán
már a liturgiaellenes helvét szemlélet hazai kezdeti megnyilvánulásaival is szemben
áll. Annyi azonban bizonyos, hogy ekkor még a középkori és a lutheránus liturgiá-
val azonos elemekből épült fel a debreceni istentiszteleti rend, amint azt az 1562-
ben kiadott *Confessio Catholica* is rögzítette.⁶³

Melius kezdetben Luther álláspontját fogadta el, és megtartott minden Szentí-
rással nem ellenkező istentiszteleti elemet, 1568-ban azonban már a katolikus

⁵⁹ UNGHVÁRY Antal, *A római egyház liturgiája*. Budapest 1934. 81—137. — SCHULEK Tibor
in ItK 1970. 346—352.

⁶⁰ BHA XII. BORSA Gedeon kísérőtanulmánya 41.

⁶¹ CZEGLÉDY Sándor in StudAEcl II. 362.

⁶² RMNy I. 181: P4 lev.

⁶³ CZEGLÉDY Sándor in StudAEcl II. 365—367. — Kiss Áron 574.

hóráknak ezt a protestáns gyülekezetekben megmaradt reggeli szertartását is elvetette. A Jelenések könyvéről írt magyarázatában így ontja ellene a szitkot: „Hát ti barátok ne bömböllyétek éjjel napval, mert az Istennek nem kell csak szájjal, hypokritával, a tettekkel, ördögével, az átkozott misével, *röggel való istentisztelet sánta vak áldozattyával.*”⁶⁴ Alighanem Kálmáncsehi szertartásaival szállt szembe, amelyek azonban Melius támadásai ellenére is hosszú ideig életben maradtak. Szilvás-Újfalvi 1602-ben is beszél a templomba vinni szokott graduálról, s még 1677-ben is harcolnia kellett a puritánus mozgalomnak a pápista gregorián maradványok eltörlése érdekében.

A „REGGELI ÉNEKLÉSEK” TARTALMA

(Az 1561. évi kiadásban [rövidítése a táblázatban: HG 1561] a napok nincsenek jelölve, de a katolikus rend és Huszár Gál 1574. évi *Graduálja* [rövidítése: HG 1574] nyomán feltüntetjük. Nem nyújtjuk az 1574. évi *Graduál* teljes rendjét sem, csak az azonos elemeket vetjük egybe. Azt sem tüntetjük fel itt, hogy Kálmáncsehi Vulgata alapján fordított zsoltárait Huszár Gál hány és mely zsoltárokkal cserélte fel, s ugyanígy az imádságoknál is csak az azonosakat vesszük számba. Csak így nyerünk világos képet az 1561. évi kiadásról, s majd az 1574. évi *Graduál* tárgyalása során annak szerkesztési elveiről.)

(Vasárnap)		HG 1561	HG 1574
<i>Himnusz:</i> <i>Iam lucis orto</i>			
Immáran a nap fel jövéen	♪	a 1a	I 5a
RMDT I. sz. d. 12. sz.			
<i>Antifóna:</i> Téged egynek állatban	♪	a 1b	I 6a
RMDT I. sz. d. 117. sz.			
<i>Zsoltárok:</i> 6. sz.: Uram a te haragodban 12—13: Míglén felejtess el			
<i>Responsorium:</i> Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia	♪	a 4a	I 13a
MZ 1981, 204. 1. 3. sz. (Huszár Gálnál) hosszabb és terjedelmesebb.)			
<i>Versiculus:</i> Támadj fel Úr Jézus Krisztus		a 4b	I 13b
<i>Imádság:</i> 1. Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való...		a 4b	I 141a
2. Örök mindenható Úristen, kitől vadnak a szent kívánságok		a 5a	I 74a
<i>Benedicamus:</i> A Magne Deus nótájára			
Örüllünk mi áldottak		a 5b	I 14b ♪

⁶⁴ MELIUS, Az Szent Jánosnac tött ielenes nec... magyarázasa... Várad 1568. RMNy I. 259: Ee1.

(Hétfő)	HG 1561	HG 1574
<i>Himnusz:</i> Nunc Sancte Spiritus		
Immár mostan, óh Szentlélek RMDT I. d. sz. 171. I—II. — MZ 1981. 204. 1. 4. sz.	♪ a 5b	I 15a
<i>Antifóna:</i> Dicséret legyen teneked	♪ a 6a	I 15b
<i>Zsoltárok:</i> 43. Állj bosszút érettem, Uram 54—55. Úristen a te nevedért		
<i>Responsorium:</i> Gyógyíts meg minket Úristen MZ 1981. 204. 1. 1. és 6. sz.	♪ a 8a	I 21b
<i>Versiculus:</i> Mi segítségünk vagy te Úristen	a 8b	I 22a
<i>Imádság:</i> 1. Örök mindenható és irgalmas Úristen, ki a te jóvoltod- nak	b 1a	I 74b
2. Örök mindenható Úristen, ki nekünk azt hagyád és parancso- lád	b 1b	I 54b
<i>Benedicamus:</i> Igazság szerető Atya... MZ 1981, 204. 1. 7. sz.	♪ b 2a	I 30b
(Kedd)	HG 1561	HG 1574
<i>Himnusz:</i> Rector potens		
Igaz bíró, nagy Úristen RMDT I. d. sz. 171. I—II. — MZ 1981. 204. 1. 1. 4. sz. — 205. 1. 1. és 8. sz.	♪ b 2b	I 23a
<i>Antifóna:</i> Dicséret és örök dicsőség legyen MZ 1981. 205. 1. 9.sz.	♪ b 3b	I 23b
<i>Zsoltárok:</i> 67. sz. (tévesen 47.-nek nyomtatva) Könyörüljön mirajtunk az Úristen 103. sz. Áldjad én lelköm az Úristent		
<i>Responsorium:</i> Áldjuk mindnyájan az Úristent minden időben... MZ 1981. 205. 1. 10. sz.	♪ b 6b	I 29a
<i>Versiculus:</i> Könyörülj Úristen mi rajtunk...	b 7a	I 30a
<i>Imádság:</i> 1. Kegyelmes mindenható Úristen, ki nagy édes szóval...	b 7a	I 75a
2. Örök mindenható Úristen, mi Urunk Jézus Krisztusnak dicső- séges szent Atyja, ki ebben mutatod...	b 7b	—
<i>Benedicamus:</i> Felmagasztaljuk a felséges mindenható Úr Istent... MZ 1981. 205. 1. 11. sz.	♪ b 8a	—
(Szerda)	HG 1561	HG 1574
<i>Himnusz:</i> Rerum Deus		
Állatoknak megtartója... RMDT I. sz. d. 171. I—II. — MZ 1981. 204. 1. 4. sz. — 205. 1. 12. sz.	♪ c 1a	I 31a
<i>Antifóna:</i> Nagy dicséretes dicsőséget...	♪ c 1b	I 32a
<i>Zsoltárok:</i> 96. sz: Énekeljétek az Úrnak új éneket... 113. sz: Dicsérjétek Isten szolgái Uratokat...		

(Szerda) (folyt.)	HG 1561	HG 1574	
<i>Responsorium:</i> Ó boldog Szentháromság MZ 1981. 205. l. 14. sz.	♪	c 3b	I 39b
<i>Versiculus:</i> Minden titkos bűneinkből...		c 4b	I 40a
<i>Imádságok:</i> 1. Kegyes és kegyelmes mindenható Úristen, ki csak egyedül...		c 4b	I 40b
2. Úristen mi mennyei szerelmes szent Atyánk, könyörgünk tened...		c 5a	—
<i>Benedicamus:</i> Áldjuk és felmagasztaljuk...		c 6a	I 40b
(Csütörtök)	HG 1561	HG 1574	
<i>Himnusz:</i> A Rector potens nótájára Látod Isten szíveinket... Huszárnál: ... bűneinket...		c 6b	I 41b
<i>Antifóna:</i> Könyörülj rajtunk nagy Úristen MZ 1981. 206. l. 16. sz.	♪	c 7b	I 42a
<i>Zsoltárok:</i> 146. sz. Dicsérd én lelköm... 147. sz. Dicsérjétek az Urat, mert őneki énekelni igen jó...			
<i>Responsorium:</i> —		—	—
<i>Versiculus:</i> —		—	—
<i>Imádságok:</i> 1. Kegyes mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek...		d 1b	I 22a
2. Örök mindenható Úristen, mi Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges		d 2b	I 30a
<i>Benedicamus:</i> A Magne Deus nótájára Jézus Krisztus, kit az Atya váltságunkra elereszte...		d 3a	—
(Péntek)	HG 1561	HG 1574	
(Huszár Gál 1574. évi <i>Graduáljában</i> a pénteki és szombati prima-rend több darabját megcseréli.)			
<i>Himnusz:</i> Rector potens Ó felséges áldott király		d 3b	—
<i>Antifóna:</i> Áldj meg minket Atya Úristen RMDT I. 63, 177, 229. sz. — MZ 1981. 206. l. 17. sz.	♪	d 4b	—
Csomasz Tóth Kálmán szerint e dallam annak bizonyítéka, hogy a Batthyány-graduál legkésőbb Kálmáncsehi (1557) vagy Huszár énekeskönyve (1561) előtt vagy kéziratban, vagy nyomtatásban megvolt.			
<i>Zsoltár:</i> 33. sz. Örüljétek igazak az Úristenben...			
<i>Responsorium:</i> —		—	—
<i>Versiculus:</i> —		—	—

	HG 1561	HG 1574
(Péntek) <i>(folyt.)</i>		
<i>Imádságok:</i> 1. Mindenható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet . . .	d 7a	I 75a
2. Úristen mi mennyei szerelmes szent Atyánk, a te irgalmasságod szerint . . .	d 7b	I 48a
<i>Benedicamus:</i> —	—	—
(Szombat)	HG 1561	HG 1574
<i>Himnusz:</i> Ó mennyei mi szent Atyánk . . . RMDT I. 155. sz. d. sz.	d 8b	I 48b
<i>Antifóna:</i> Ha te meg nem tartasz Uram Isten RMDT I. d. sz. 173. sz. — MZ 1981. 206. 1. 18. sz.	 e 1b	I 50a
<i>Zsoltár:</i> 34. sz. Áldom az Úristent minden időben . . .		
<i>Responsorium:</i> —	—	—
<i>Versiculus:</i> —	—	—
<i>Imádságok:</i> 1. Hálákat adunk teneked, mindenható Úr Isten, hogy a te juhaidat . . .	c 4a	—
2. Kegyelmes mindenható Úr Isten, hálákat adunk te szent felségednek . . .	e 4b	I 50a
<i>Benedicamus:</i> — (Huszár Gál szombatra előír benedicamust kottával, a „cunctipotens” nótájára: „Örök mindenható Istennek” incipittel.)	—	—
(Függelék:)		
1. Himnusz ad melodiam Veni Redemptor Gentium Jövel Szent Lélek Úr Isten, ki Atyával vagy . . . MZ 1981, 206. 1.	e 5b	I 147b
2. Himnusz ad Coenam Agni: Úrnak végvacsorájára	e 6b	I 287b
3. Szegedi Kis István: Ó mint keseregnek . . . RMDT I. d. sz. 145. 203. — MZ 1981. 207. 1.	e 8a	II 3b

MEGMARADT PROBLÉMÁK

A könyv megtalálása után is maradtak megoldatlan kérdések. Csaknem teljes bizonyossággal eldönthető, hogy Huszár Gál kiadása előtt nemcsak kéziratban terjedt, hanem volt előző nyomtatott kiadása. Szilvás-Újfalvi bibliográfiájában nyomtatott énekeskönyveket sorol fel. Kálmáncsehi művét Tinódi 1554-ben megjelent *Cronicája* és Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve közt említi. A formátumára utaló „in octavo” megjelölés is arra mutat, hogy nyomtatott könyvet tartott kezében.

Arra a kérdésre keresve a feleletet, hogy Kálmáncsehi mikor és milyen célból fordította le és adta ki e művet, megoszlanak a vélemények. A hipotéziseket általában a reformátor életének egy-egy döntő szakaszához rögzítik.

Schulek Tibor 1542—1546. évek közti váradi kanonoksága idejére helyezi. A már régebben a reformáció híveként mutatkozó Kálmáncsehi Statileo püspök halála után fordíthatta magyarra a „prímá”-kat. A himnuszok és egyéb liturgikus részek magyar fordításai már bizonyára kezében voltak. Munkájában példaként állhatott előtte krakkói diáktársának, az ugyancsak skólamesterként működő Szegedi Lajos székesfehérvári kanonoknak kezdeményezése is, aki már 1543 pünkösdjén (május 13-án) magyarul énekelte a misét.⁶⁵ Amennyiben Kálmáncsehi már kanonok korában lefordította a reggeli istentiszteleték rendjét magyarra, éppen azért választotta a prímát, mert az nyilvános, munkába induló hívek által is látogatott alkalom volt, s nem csupán a szerzetesek és káptalani tagok áhítatára vagy a diákok latin nyelvben való gyakorlására szolgált. Schulek Tibor érvelésének igazolására feltételezi, hogy Szilvás-Újfalvi datálatlan könyvet tartva kezében, felcserélte az énekeskönyvek sorrendjét.⁶⁶

A másik feltételezhető időpont, amikor Kálmáncsehi sátoraljaújhelyi és rövid mezőtúri papsága után először lett Debrecen lelkipásztorává, legkésőbb 1551 legelejétől 1552-ig. Ekkor vált szükségessé, hogy elsősorban a gyülekezet mindennapi reggeli istentiszteleti rendjét szabályozza. Huszár Gál *Graduálja* is ezekkel kezdődik. Az örökölt építő elemeket megtartó és megtisztított mise a hívek számára nem jelentett problémát. Varjas Béla erre az időszakra, az 1550 körüli évekre helyezi Kálmáncsehi művének első kiadását.⁶⁷

A harmadik időszak, amikor szinte kötelezővé vált Kálmáncsehi számára az istentiszteleti rend szabályozása, második debreceni papsága és szuperintendenssége ideje: az 1556 eleje és 1557 decemberében bekövetkezett halála közti idő. Czeglédy Sándor is említi, hogy Kálmáncsehi püspökségének tekintélye folytán vették be Debrecenben a liturgikus szövegeket, s a mű első megjelenését az 1554—1557 közti időre helyezi: „Leghelyesebb tehát — írja — Újfalvi közlését névértéke szerint venni: Kálmáncsehi Sánta Márton éppen debreceni működése idején, vagy az alatt az idő alatt, amíg a konzervatív ellenhatás miatt kénytelen volt Debrecentől távol tartózkodni, készített és nyomtatásban megjelentetett egy graduált, amely főleg a reggeli istentiszteleték szertartási énekanyagát tartalmazta.”⁶⁸

Kérdéses az első kiadás megjelenésének helye. Az általános vélemény szerint a RMNy I. 70. sz. krakkói kiadványként tartja számon, Hieronymus Vietor özvegy nyomdájában 1545—1550 közt megjelent „Evangélikus énekeskönyv”-ként. Borsa Gedeon szerint „a korai datálás kényszere” miatt kellett krakkói nyomtatványnak tartani, ha azonban az Újfalvi által kijelölt időhatárokon belül maradunk (1554—1560), feltételezhető kolozsvári kiadása is, hiszen 1550-től már ott is működött a nyomda, és Hoffgreff akkoriban ugyancsak használt öntött kottajeleket.⁶⁹

⁶⁵ PAYR, A dunántúli. 511, 513.

⁶⁶ SCHULEK Tibor in ItK 1957. 349—350.

⁶⁷ L. VARJAS Béla 58. j. alatti műve 340.

⁶⁸ CZEGLÉDY Sándor in StudAecl II. 362. — CSOMASZ TÓTH Kálmán in RefEgyh 1976. 174.

⁶⁹ BHA XII. BORSA Gedeon kísérőtanulmánya 73—74.

Nyitott kérdés marad, hogy az 1561-ben kiadott *Reggeli éneklések* egyszerű utánnomása volt-e az eredeti kiadványnak, vagy Huszár Gál átdolgozása-e. Ha az eredetit Kálmáncsehi még kanonokként adta volna ki, feltűnő, hogy kihagyta, s nem is említi az *Officium capituli*-t, illetve annak *Martyrologium*-át, s a *Proprium Sanctorum*-ot. Ebből arra következtethetnénk, hogy már gyulafehérvári kanonokként radikális reformot hajtott végre a káptalan prima-rendjén. A két kiadás közvetlen összefüggését Borsa Gedeon kérdőjelezi meg a legerőteljesebben: „Az azután, hogy a *Reggeli éneklések* 1561. évi debreceni megjelentetéséhez Huszárnak valamilyen kézíratos gyűjtemény vagy egy már korábban nyomtatásban közreadott kiadás szolgált alapul, az eddigi ismeretek alapján nem dönthető el.”⁷⁰

A problémák tisztázása érdekében több szempontra fel kell figyelnünk. Szilvás-Újfalvi tudósítása alapján arra gondolhatunk, hogy Kálmáncsehi fordítása a teljes mű, minden liturgikus darabjával együtt: Kálmáncsehi a „reggeli énekléseket, mellyeket Prímáknak hínak, Magyarra fordította, a Psalmusokkal egyetemben”. Huszár Gál kiadásának címe viszont: . . . „Reggeli éneklések, mellyeket Prímáknak híjnak, az Kalmanczehi Marton Mestertől Magyarra fordított Psalmusokkal egyetembe.” Huszár Gál tehát csak a zsoltárfordításokat nevezi Kálmáncsehi munkájának. Hihetetlen is, hogy az összes himnuszokat és egyéb liturgikus részeket Kálmáncsehi fordította volna le. Azok már régtől fogva használatban voltak, s csupán be kellett iktatni azokat az eredeti latin helyébe.⁷¹

Ha a primarend teljes szertartási rendjét alapul véve ítéljük meg a kiadványt, hevenyészett összeállítás benyomását teszi ránk, és hiányosnak tűnik. Hiányzik az *ingressus*, az utolsó két részből egy-egy zsoltár és a *benedicamus*, az utolsó három részből elmarad a *responsorium* és a *versiculus*. Egy szombati *benedicamus* kivételével ezek Huszár Gál *Graduál*jában sem találhatóak, de általában jelzi, hogy az előzőkből kell valamelyiket énekelni. A *Reggeli éneklések* után még egy himnuszt, harmadízben egy úrvacsorai éneket és egy gyülekezeti éneket nyomtatott az ív üresen maradt leveleire.

A helyes értékeléshez Ferenczi Ilona adja a megfelelő szempontot: „Énekes liturgikus könyveink, az úgynevezett graduálok nem tartalmazzák a teljes istentisztelet folyamatát. Ezekbe a szertartási könyvekbe olyan tételeket jegyeztek le, amelyeket a kórus (gyermekek) vagy a gyülekezet énekel. . . Az énekes liturgikus könyvekből kimaradnak azok a tételek, melyek a pap szolgálatát alkotják.”⁷² Ha ezt a gyakorlati célt tartjuk szem előtt, megállapíthatjuk, hogy sem az 1561. évi kiadás, sem az 1574. évi *Graduál* nem papi „agenda”, hanem „gyülekezeti énekes és áhítatos könyv”. Szerkesztésénél egyben azt is célul tűzték ki, hogy áhítatos könyvként használhassák otthon, egyéni elcsendesedésben és házi áhítatokon.

⁷⁰ Uo. 75.

⁷¹ Uo. — CSOMASZ TÓTH Kálmán in *RefEgyh* 1976. 174.

⁷² FERENCZI Ilona, *A lutheri liturgia hatása a 16—17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest 1984. 93—94.

Borsa Gedeon kimutatta, hogy Huszár Gál 1561. évi kiadványa 56 szöveg és dallam részéből 39-et vett át 1574. évi *Graduáljába*. Ezt a statisztikai adatot elemezve képet kapunk a módosításokról és Huszár Gál szerkesztési módszeréről. Le kell számítanunk Kálmáncsehi 12 zsoltárfordítását, amelyeket Huszár Gál *Graduáljában* nem csupán kicserélt a héber szöveget figyelembe vevő saját fordítású zsoltáiraival, de az ősi prima-rendet követve minden napra 3 zsoltárt írt elő. Ugyancsak levonandó az a 3 gyülekezeti ének, amelyet az „e” ív üresen maradó részeire helykitöltés céljából nyomtatott, de 1574. évi *Graduáljában* már a megfelelő helyre iktatott be. Külön kell szólnunk Szegedi Kis Istvánnak „Ó mint keseregnek most a keresztyének” kezdetű énekének pótlólagos kinyomtatásáról. Huszár Gál énekeskönyvének még Magyaróváron nyomtatott részébe két Szegedi Kis István-éneket vett fel: „Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket” és az „Ó mindenható Isten” kezdetűt (t. 1, 14). A pótlólag nyomtatott harmadik énekhez tehát 1561-ben Debrecenben juthatott hozzá. Eszerint az első két ének Szegedi és Sztárai együttműködése idején (1552—1558), a harmadik pedig 1561-ben került kezébe. Szegedi akkor az úrvacsora dolgában folytatott vitát Meliusszal — s mint már Skaricza énekeivel kapcsolatban is említettük — énekeket (carmen) is küldött Meliusnak. Ez a „carmen” a Debrecenbe küldött levelezésből kerülhetett Huszár Gál 1561. évi énekeskönyvébe.

A Kálmáncsehi-zsoltárokat és e három éneket levonva, a *Reggeli éneklések* szertartási része 41 darabból áll, s ebből Huszár Gál 36-ot vett át *Graduáljába*, egy himnusz, egy antifóna, egy benedicamus és két imádság helyett mást iktatott be. Tehát szinte egészében átvette az 1561. évi reggeli istentiszteleti rendet 1574. évi graduáljába.

Többeknek feltűnt és szóvá is teszik, hogy Huszár Gál 1574. évi *Graduáljában* nem szerepel Kálmáncsehi neve. A kérdésre vonatkozó irodalmat Borsa Gedeon részletesen áttekinti. Hivatkozik Czeglédy Sándorra is, aki három érveléssel magyarázza ezt a hiányt.⁷³

Az első az, hogy a szerzői és szerkesztői eredetiségről a XVI. században még másként gondolkoztak, mint ma. Ehhez legfeljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy — amint említettük — Huszár Gál 1574-re már eljutott a szerzőség kérdésének tiszteltében tartásához.

Czeglédy szerint a másik ok az volt, hogy Huszár Gálnak nem volt célszerű az antilutheránusnak nevezhető debreceni énekeskönyvét emlegetni, amellyel magára vonta a szakramentáriuság vádját, Kálmáncsehi radikalizmusától pedig még a helvét irányhoz tartozók is elhatárolták magukat.⁷⁴

Harmadik okként Czeglédy és Borsa is azt említi, hogy Huszár Gál a *Reggeli éneklések* címiratában csupán a zsoltárokat mondja Kálmáncsehi fordításainak.

⁷³ BHA XII. BORSA Gedeon kísérőtanulmánya 41—44.

⁷⁴ CZEGLÉDY Sándor in StudAecl II. 372—373.

Helyettük Huszár 1574. évi *Graduáljába* a héber szöveget figyelembe vevő fordításokat iktatott be. Czeglédy azt is hozzáfűzi, hogy Huszár Gál „bizonyára már Magyaróvárott is magyarul zsolozsmázott, talán a saját zsoltárszövegei alapján”. Debrecenben Kálmáncsehi tekintélye folytán kerültek a meghonosodott Vulgata-szövegek a *Reggeli éneklésekbe*.

Czeglédy okfejtését követve Csomasz Tóth Kálmán vonja le azt a következtetést, hogy „a *Reggeli éneklések* is ebben az alakban Huszár szerkesztménye, az akkori debreceni igények és kívánalmak jegyében”. Annyi bizonyos, hogy „csak a zsoltárok fordítása köthető biztonságosan Kálmáncsehi nevéhez” — írja Borsa. A nyitva maradt kérdésekre akkor adhatjuk meg a választ, ha a *Reggeli éneklések* első kiadása valamely szerencsés véletlen folytán előkerül.⁷⁵

⁷⁵ L. 73. j. és CSOMASZ TÓTH Kálmán in RefEgyh 1976. 174.

HÁROM TÖREDÉK

PERIKÓPÁS KÖNYV

Amikor Verancsics érsek 1573. június 15-én elhunyt, Huszár Gál újra kezdte a nyomtatást. Kinyomtatta Bornemisza Péter posztillája első kötetének 239 levelét, majd — miután Bornemisza önálló nyomdához jutott — folytatta saját kiadói tervét. Három kiadványából csak töredékek maradtak fenn.

Ján Čaplovič szerint a töredékek egyik része „egy nyolcadrétű nyomtatvány teljes »A« íve, azaz számozott 1—8. levele, és ennek az ívnek egyes levelei: az 1, 4, 5 és 8. levél még háromszor. Ez előtt az ív előtt néhány számozatlan levéllel kezdődhetett a mű, az előzményekkel, címlappal, ajánlással. Az »A« ív tartalma: »Az Vrnc El Iöveseröl Első Vr napiara valo Epistola, mellyet Szent Pal Apastal irt Romaiaknac, Levelenec XIII. reszeben«.» A bibliai szöveg után következik „Az Epistolanac Röuideden valo ertelme” és „Imadsag”. A harmadik levél hátlapján (A3b) „Azon Napiara Valo Evangeliom Matt. XXI.” kezdődik „Ez Evangeliomnac Röuideden valo ertelme”-vel és „Imadsag”-gal. Az ív utolsó lapján „Az Vrnc El Iöveseröl Masod Vr Napiara Valo Epistola Rom. XV.” kezdete áll. Eszerint a mű perikópás könyv, de egészen eltér a szokásos ilyen könyvektől. Nemcsak magukat a perikópás szövegeket közli, hanem mindegyikhez egy rövid elmélkedést, homiliát, rövid beszédet és imádságot is csatol. Tulajdonképpen közeledik így a postillákhoz.

„Nem lehet kizárni — írja Čaplovič — hogy Huszár ezt a munkáját már nem fejezte be. Talán azért nem használhatta forrásul Mantskovit a perikópás könyv nyomtatásánál se Detrekön, se Vizsolyban. Viszont az a körülmény, hogy a töredékek négy példányból valók, arra mutat, hogy nem gondolhatunk csak valami próbaszedésre, hanem az »A« ív, azaz a munka nyomtatásának megkezdésére.”

Čaplovič a könyv bibliográfiai leírására a RMNY I. 237/A szám alatt a következőt javasolja:

(Huszár Gál: Vasárnapi és ünnepnap epistolák és evangéliumok rövid magyarázattal és imádsággal. Komjátí, Huszár Gál, 1573—4?) (?) A (B?)=8+? fol. 8°. Inic.¹

A perikópák istentiszteleti felolvasásra és a prédikáció alapigéjéül meghatározott szabály és rend szerint kiválogatott szentírási szakaszok. A perikópa-rend kialakulása az ógyházra nyúlik vissza. Luther és az evangélikus egyház megtartotta a perikópa-rendet. Luther az 1526-ban megjelent *Deutsche Messe und Ordnung des*

¹ Ján ČAPLOVIČ in MKSz 1972, 190. — ČAPLOVIČ, Bibliografia I. 449. sz.

Gottesdienstes című művében is ajánlja használatukat.² A reggeli istentiszteleteken az evangéliumi, a délutániakon az epistolai perikópák alapján prédikáltak. Nemcsak a rajongók, hanem Zwingli és Kálvin is harcoltak a perikópák, a Biblia feldarabolása ellen, s teljes bibliai könyvek folyamatos magyarázata mellett foglaltak állást. Felfogásukat tette magáévá Melius is, amikor így nyilatkozott: „az Anyaszentegyházban való hív tanítók régtől fogva... nem csonkán-bonkán magyarázták a bibliai könyveket, hanem eleitől fogva elkezdvén mind végig magyarázták az Isten népe előtt”.³ E különböző felfogás a magyarázata, hogy hazánkban a XVI. században az összes „perikópás könyvek”, Huszár Gál is, evangélikus szerzők műveiként, lutheránus istentiszteleti célokra készültek.

A perikópák megtartása és elvetése határozta meg a lutheri és helvét prédikációs könyvek beosztását. A lutheránusok a perikópák alapul vételével *Postillákat* adtak ki, a helvét irány követői többnyire folyamatos, gyakran exegézis jellegű bibliamagyarázatokat. Melius ugyan egyik művének ezt a címet adta: *Magyar prédikációk, kit postillának neveznek*... (Debrecen, 1563), de könyve mégsem perikópák alapján készült posztilla, hanem Pál apostol Rómabeliekhez írt levelének 76 prédikációba foglalt exegézise. Ugyanígy a *Válogatott prédikációk*... (Debrecen, 1563) sem perikópa-rend szerint készült, „hanem — mint Nagy Barna írja — 27 vegyes Ó- és Új-testamentumi rész exegézisszerű feldolgozása, minden különösebb vonatkozás nélkül az ünnep »homiletikumára«”.⁴

A perikópás könyvek pótolták a teljes bibliafordítás hiányát, de használhatóságuk, kezelésük könnyebbsége és olcsóságuk miatt akkor is sorozatosan nyomtatták, amikor már a teljes magyar fordítású Biblia is rendelkezésre állt.

Voltak perikópás könyvek, amelyek csak a bibliai szakaszokat közölték, s olyanok, amelyek rövid magyarázatot és imádságokat is tartalmaztak. Huszár Gál perikópás könyve ebbe az utóbbi sorozatba tartozik.

Három bibliai szövegrész van a töredékben: ádvent 1. vasárnapjára szóló epistola: Rm, 13, 11—14, s ugyanennek a vasárnapnak evangéliuma: Mt 21, 1—9. s ádvent 2. vasárnapjának epistolája: Rm 15, 4—6. Mindhárom azonos a katolikus egyházban is használatos ógyházi perikópákkal. Huszár Gál Heltai 1561. évi Újtestamentum-fordítását használta, ugyanúgy, mint Bornemisza is posztilláiban.⁵

A textus után következik „Az Epistolának rövideden való értelme” két fő és több alpontban. Nyelve szépségére és a szöveg forrásaira való utalás szempontjából érdemes ezekből két részletet idézni. „I. Először... mindenképpen ki tisztuljunk az bennünc meg aggott régi bűnünkből... a meg romlott természetű ó Ádámnak rontzos köntösét, tudniillik a tudatlanságot, hitelenséget és gonosz cselekedeteket el vetvén...” „II. Másodszor:... Nem is gyönyörködik Isten senkinek ereje felett való gond viselésében, munkájában, sem szertelen sok böjtinek

² WA 19, 72—113. — LM IV. 449.

³ RMNy I. 171: Ajánlás.

⁴ RMNy I. 194. — Uo. 196. — NAGY Barna in StudAEccl II. 217.

⁵ RMNy I. 172.

koplálásában, s maga fannyasztásában: kikkel felettébb szentes emberek ő magukat mind az isteni szolgálatból s mind felebaráttyoknak való haszontételéből időnap előtt kifárasztják: hogy Istennek és az ő szentegyházának szinte akkor se szolgálhassanak, mikor legjobb korokban volnának, és megérett emberségeknek eszével, mentel több jót tehetnének...”

Luther posztillájában, s számtalan alkalommal nyilatkozik szinte azonos mondatokkal: „Én súlyosabb szenvedéseket állottam ki a szerzetességben virrasztásaimmal, böjtjeimmel, stb. . . mint bárki azok közül, akik ma követnek engem. Szinte eszelősen és betegen rabja voltam a régi babonának, testem és egészségem nagy kárára. . . Az éjszakákat átvirrasztottam, böjtöltem, imádkoztam, korbácsoltam és kínoztam testemet, hogy az engedelmesség parancsát teljesítsem és tisztaságban éljek. Télen majdnem megfagytam a miséken. Ilyen balgatagon akartuk testünket legyőzni a túlzásba vitt virrasztásokkal és fagyoskodásokkal. A legszigorúbb télben is csupán egy ócska ruha volt rajtam, úgyhogy majdnem megfagytam. Én, dr. Luther Márton, bizony megöltem volna magamat, ha nem jelent volna meg az evangélium világossága.”⁶

Georg Major is Luther példájára írt a szerfölte böjtről homiliáiban, s ugyancsak ádvent 1. vasárnapjának epistolája kapcsán: „elsősorban tehát vétkeznek azok, akik mértéktelen munkákkal, virrasztalásokkal, éjszakázásokkal, böjtölésekkel és egyéb gyötrésekkel testüket tönkreteszik”.⁷ Mindnyájan bőségesen fejtegetik, hogy az embernek úgy kell gyakorolnia testét, hogy az alkalmassá legyen embertársai szolgálatára.

Huszár Gál a magyarázatok szövegébe szöve és a margón is bőségesen hivatkozik a Bibliára, Augustinusra, Hieronimusra és Origenésre.

Hazai és külföldi perikópás könyvek átnézése után sem sikerült Huszár Gál forrására rábukkannom, de valószínűnek tartom, hogy az előtte álló példa mintájára önállóan állította össze igemagyarázatait.

A prédikációvázlatoknak tekinthető fejtegetések után *imádságokat* is közöl. Paul Althaus az imádság-irodalomról írja, hogy ha valaki a XVI—XVII. századi evangéliumi keresztyénség vallásos életét kizárólag specifikus teológiai művek, s ezen belül is a dogmatikai szisztémák alapján kívánná értékelni, visszás és egyoldalú képet nyerne. A sajátos életforma, ami a különbséget jelenti a középkori és reformáció-korabeli egyházak között, karakterisztikus módon a kegyességi megnyilvánulásokban — s ezek közt az imádkozásban — jut kifejezésre. Ha összefoglaló pillantást vetünk a középkori szentekhez szóló és Mária-imádságok áradatára, s egybevetjük a reformáció korával, úgy találjuk, hogy a reformáció kora imádságai tartalomteli és magvas imádságok. Ugyanígy tapasztalhatjuk, hogy későbbi korok imádságai mennyire szellem és erő nélküliek. A pietizmus érzelmileg túlteltett, a racionalizmus korának imádságai szentimentális reflexiók.

⁶ VIRÁGH Jenő, Dr. Luther Márton önmagáról. Budapest 1934. 66—67.

⁷ MAJOR, Georg, Prima Pars Homiliarum in Epistolas Dominicales. Witebergae 1562. 19b

Althaus azt is megállapítja, hogy az imádságoskönyveknek a teológia és irodalom történetében alárendelt szerep jutott, s a könyvészetben is alig kaptak helyet. Nehéz a kutatás, mert a hatalmas, szinte áttekinthetetlen anyag a könyvek tömegét hálózta át.⁸

Huszár Gál perikópás könyve töredékei imádságainak forrásaira csak részben tudunk rámutatni. A további kutatás elősegítésére csupán irányt mutathatunk.

Jánossy Lajos 1937-ben *Régi magyar liturgikus imádságok az egyházi év ünnepeire* címen tette közzé a *Keresztúri agenda* imádságait. Schulek Tibor *Régi magyar imádságok*ként Bornemisza csekély átdolgozásával közli ugyanezeket az imádságokat magyar imádságokként. Pröhle Károly 1955-ben mutatott rá, hogy ezek Veit Dietrich nürnbergi reformátor magyarra fordított imádságai, s közli is azokat saját fordításában. Kimutatja, hogy Veit Dietrichnek ezek az imádságai különböző magyar művekben 1550—1870-ig legalább húsz kiadásban jelentek meg, s még az angol *Common Prayer Book*ban is megtalálhatók.⁹

Az imádságok először 1546-ban jelentek meg Veit Dietrich *Kinderpredigt* című művében, amely *Kinderpostille* címmel 1549-ben Wittenbergben, 1557-ben Strassburgban, a posztumusz kiadások 1557-től *Summaria Christlicher Lehr Für das Junge Volck* címen jelentek meg, 1557-ben Erfurtban, 1557, 1562, 1565, 1567, 1578-ban Nürnbergben. Dietrich sógora, Joachim Heller írt hozzájuk előszót, amelyben elmondja, hogy az evangéliumról szóló prédikációkat olyan epistolai prédikációkkal egészítette ki, amelyeket Dietrich halálos ágyán tollba mondott.¹⁰

Veit Dietrich gyermekprédikációinak és imádságainak nagyraértékelését mutatja, hogy Wilhelm Löhe a *Kinderpostillék*at az imádságokkal együtt 1845-ben újra kiadta Stuttgartban, imádságait pedig 1930-ban Otto Dietz Lipcsében.¹¹

Huszár Gál evangéliumi imádsága, a közölt Bornemisza-imádságok és evangélikus agendák imádságai tehát Veit Dietrichtől átvett és magyarra fordított imádságok. Nürnberggel nemcsak a magyar kereskedőknek, hanem a reformátoroknak is élénk kapcsolatai voltak. Már Schwendi reformjavaslatai előtt, utána még élénkebb figyelemmel fordultak Nürnberg és Veit Dietrich felé. Dévai Mátyás 1536-ban az ő vendége.¹² Macarius József 1544-ben került vele közeli kapcsolatba.¹³ Hoffgreff 1549-ben a Veit Dietrich műveit kiadó Berg és Neuber nürnbergi műhelyében tanulta a nyomdászatot, s neve alatt és Kolozsvár megjelöléssel ki is adták

⁸ ALTHAUS, Paul d. Ä., Forschungen zur Evangelischen Gebetsliteratur, Bertelsmann in Gütersloh 1927. 6—10.

⁹ JÁNOSSY Lajos in *Lelkipásztor* 1937. 11, 99, 174, 217, 274, 316, 387, 464. — SCHULEK Tibor in *Lelkipásztor* 1940—1941. évf. Klny. is *Régi magyar imádságok* címen 1941. — PRÖHLE Károly in *Lelkipásztor* 1955. 429 — 1956. 640-ig passim.

¹⁰ *Kinderpredigt*. . . Gestellet durch M. Vitum Dietrich, Prediger zu Nürnberg. Nürnberg MDXLVI. — *Kinder Postilla*. . . Gestellet durch M. Vitum Dietrich prediger zu Nürnberg. Wittenberg 1549. — *Summaria Christlicher Lehr Für das Junge Volck*. Nürnberg M. D. XLVIII.

¹¹ LÖHE, Wilhelm, M. Veit Dietrichs Haus-Postille. . . Stuttgart 1845. — DIETZ, Otto, Die Evangelien-Kollekten des Veit Dietrich. Leipzig 1930.

¹² SÓLYOM Jenő 114. — EtE III. köt. 109, 113.

¹³ CR Melancthonis opera. V. 461.

Veit Dietrich egy művét. (RMNy I. 79. sz.) A kegyes csalásnak okát is adhatjuk. Dietrich hevesen harcolt az interim ellen. Amikor V. Károly 1547. március 24—29. közt Nürnbergben tartózkodott, rá akarták venni, hogy Osiandert és Dietrichet vegye őrizetbe. A császár ezt nem tette meg, de a reformátorok és a városi tanács között heves ellentét támadt. Dietrich 1547. május 1-jén, Cantate vasárnapján tartott beszédében élesen támadta a schmalkaldeni háború körülményeit és anyagi visszaéléseit. A tanáccsal Brenzhez fűződő kapcsolata miatt is ellentétbe került. Kötelezték prédikációja írásban való benyújtására. Ferdinánd király besúgóval figyeltette. Lelkeszi állásából még 1547-ben elbocsátották. Élete végén sokat betegeskedett, végtagjai megbénultak. A Hoffgreff neve alatt kiadott művét halála előtt minden jámbor keresztyének vigasztalására és üdvösséges búcsújaként diktálta, s elhunytá előtt két nappal fejezte be. Berg és Neuber nyomdászok Dietrich üldözése miatt célszerűnek tartották, hogy a mű a náluk nyomdászot tanuló Hoffgreff neve alatt jelenjen meg, s kiadása helyéül a magyarországi Kolozsvárt tüntessék fel. Dietrich özvegye 1549. június 4-i levelében meg is írta Albrecht porosz hercegnek, hogy a könyvet Berg és Neuber adták ki álcázott név alatt.¹⁴

Veit Dietrich művei tehát már igen korán eljutottak hazánkba és meghatározták a lutheránus szertartásokat, imádságirodalmat. Kiadványaiban Huszár Gál is alapul vette azokat.¹⁵

Az eltérés annyi, hogy Huszár Gál az imádságot kiegészíti a kollektáknál szokásos doxológiával, s ezzel többek példájára kollekta imádságokként használja azokat, annak ellenére, hogy ezek nem az ünnep jellegét összefoglaló oltári, hanem prédikáció utáni imádságok.

„A »kollekta« szó a gallikán liturgiából származik. A korai középkori egyházban a kollektát eredetileg a gyülekezet csendes imádsága előzte meg, amelyre az

¹⁴ KLAUS, Bernhard, Veit DIETRICH. Nürnberg 1958. 261—299. — Sólyom Jenő in MKSz 1962. 349—353.

¹⁵ Példaként bemutatjuk Veit DIETRICH ádvent 1. vasárnapi evangéliumi imádságát és Huszár Gál fordítását, amely formában találjuk meg Bornemisznál és a Keresztúri agendában is: Herr Gott, himmlicher Vater, wir danken dir, loben und preisen dich in Ewigkeit, dass du uns armen Menschen, so der Sünden halber unter des Todes und Satans Tyranei haben sein müssen, deinen Sohn zu einem König gesetzt hat, der ein gerechter König ist und von unseren Sünden durch seinen Tod uns ledig machen und ein Heiland sein will, der Wieder den Tod uns Rette und Hilfe. Wir bitten dich auch, du wollest durch deinen heiligen Geist uns erleuchten, regieren und führen, das wir an diesen gerechten König und Heiland uns allein halten und an seiner armen Gestalt und verachteten Wort uns nicht wie die Welt ärgern und also durch ein festes Vertrauen auf ihn ewig selig werden. Amen.

VR Ist . . . nyei szent Atya . . . illic . . . a szerént hálát adgyunc teneked, dicsérünk és magasztalunc tégedet mindörökké azért, hogy minékünc nyavalyás embereknek, kiknek bűn miatt az halálnac és az ördögnek birtokában kellett volna lennünk, a te szent fiadat adtad királyul, ki igazságos, engedelmes és idvözítő király. Ki minket a mi bűneinkből az ő halálával megszabadított s a haláltól is kész megoltalmazni és megőrizni. Kérünk is tégedet, hogy a te szent lelkednek általa világosíts meg minket és úgy igazgass, hogy mi czac ez igaz és idvözítő királyhoz ragaszkodjunc és aképpen ő benne való igaz bizodalom által mind örökkön örökké élhessünc. Ezt adgyad minekünc ugyan azon te szent fiadnac a mi Urunc Jézus Krisztusnac általa, ki te veled él és uralkodic a szent Lélec Ur Istennel egyetembe: mind örökkön örökké. Amen.

»Oremus = Imádkozzunk« szóval szólították fel. Ez még ma is felismerhető a hórak könyörgési részében. A kollektának akkor az volt a feladata, hogy összefoglalja és lezárja a gyülekezet csendes imádságát.¹⁶

Maga Dietrich is kifejezetten hangsúlyozza, hogy ezeket az imádságokat nem istentiszteleti, hanem családi használatra készítette. *Ágendájába* is csak halála után építették be kollektákként. Huszár Gál az evangéliumi imádságok mellett az epistolákhoz is csatolt hasonló imádságokat. Ezeket vagy Veit Dietrichtől vagy követőitől vette át. A forrásokként gyanított művekhez sem hazai, sem külföldi könyvtárakban nem sikerült hozzájutnom.¹⁷

Úgy vélem, hogy az anyag rendszeres áttekintése után fény derülne a magyar prédikációvázlatokkal és imádságokkal kiegészített perikópás könyvek forrásaira. Annyi azonban az eddigiekből is megállapítható, hogy Huszár Gál és más magyar lutheránus szerzők imádságainak forrását német lutheránus művekben, elsősorban Veit Dietrich körében kell keresnünk.

ÁDVENTI PRÉDIKÁCIÓK

Nézetem szerint Huszár Gált szuperintendensi tiszte készítette nyomtatási programjának további kialakítására, az ádventi, karácsonyi prédikációs könyvecskék és a *Graduál* kiadására is. Közismert példák álltak előtte, amelyek közül párat felsorolunk.

Luther 1521-ben és 1522-ben adta ki az *Adventspostillékat*. A második kiadást *Wartburgpostillénak* is nevezték. Szintén 1522-ben jelentette meg a *Weihnachtspostillét*.¹⁸

Georg Major 1562-től írta homiliáit. Az ádventi vasárnapok epistoláiról szóló első kötetet Johann Ungnadnak, az ötödik kötetet a felső-magyarországi bányavárosoknak ajánlotta. Majornak Huszár Gálra gyakorolt hatása kimutatható.¹⁹

¹⁶ PRÖHLE Károly in *Lelkipásztor* 1955. 483.

¹⁷ Cölius, Michael mansfeldi udvari prédikátor a negyvenes évek végén adta ki imádságoskönyvét „Ein Gülden Kleinot” címen. 1556, 1572, 1582 évi erfurti kiadásai „Wie ein Christ Gott teglich dancken” címen láttak napvilágot. Dietrich evangéliumi kollektáihoz epistolai kollektákat is csatolt. Luther után az ő „Missale Romanum”-ból fordított kollektái a legsikerültebbek. — MATHESIUS, Johann joachimstali lelkész, aki 1540-ben Luther asztaltársa, s asztali beszélgetéseinek egyik részének feljegyzője volt, „Schöne und Christliche gemeine Gebetlein der Kirchen” címen mintegy 177 kollektaszerű imádságot adott ki Lipcsében. Újabb kiadásai 1568, 1574, 1576, 1584-ben Nürnbergben jelentek meg. — PANGRATIUS, Andreas a harmadik, akinek műve a reformáció imádság-irodalmának egyik fő forrása: „Hausbuch Oder Kurtze Summarien vnd Gebetlein über Sontäg vnd Fest Epistel vnd Evangelien”. Nürnbergben jelentek meg 1572-től 1771-ig hét kiadásban. Gazdag anyagot gyűjtött össze. Az epistolákhoz való imádságokat Georg MAJOR homiliáiból, CÖLIUSTól, MATHESIUSTól, RABUSTól, Leonhard JACOBITól, MINSINGERTől, HABERMANNTól és másoktól vette át.

¹⁸ WA 7, 463—465, 10/I. 1, 1—8, 10/I. 2, 1—208.

¹⁹ MAJOR, Georg, *Prima-Octava Pars homiliarum in Evangelia dominicalia et dies festos*, I—V. Wittenberg 1562—1569.

Georg Major 1502-ben született Nürnbergben és 1572-ben halt meg. Egy időben a wittenbergi vártemplom lelkésze és az egyetem professzora volt. A Luther hatására írt homiliái mellett hazánkban is népszerű műve volt a *Vitae patrum*, amelyhez 1554-ben Luther írt előszót, s amelyet Bornemisza is bőszégesen felhasznált írásai-ban.²⁰

Bizonyára eljutottak hozzá Sztárai Mihály kézzel írt, s papjai számára alighanem sokak által másolt posztillái is, amelyekről Szenci Molnár Albert emlékezik meg.²¹ Ilyen példák indíthatták Huszár Gált arra, hogy mintaprédikációkat nyomtasson a lelkészek segítségére. A könyvecskének csak töredékei maradtak fenn: az „E” ív második és harmadik levele és az „F” ív négy levele, a 18, 19, 21—24. számozott levelek. Ezek alapján Ján Čaplovič a RMNy I. 327/B szám alá történő felvételre a következő könyvészeti leírást ajánlja:

(Huszár Gál: *Ádventi prédikációk*. Komjáti, Huszár Gál, 1573—74?) (A—D?) E—F (G—M?) = 4+46?+(2)? — fol. 4° — Inic.²²

A mű valóban csak kicsiny, használható és olcsó kiadvány lehetett. Čaplovič szerint „a megmaradt hat levél arra mutat, hogy az egész mű nyolc prédikációt tartalmazott: kettőt-kettőt mind a négy ádventi vasárnapra, az epistolából és az evangéliumból, s terjedelme az előzmények számozatlan levelein kívül körülbelül 46 számozott levélen prédikációk és a 12. (M) ív végén esetleg tartalomjegyzék és kolofon”. A töredékek alapján egy-egy prédikációra 5½—6 levelet számít.²³

Čaplovič megkísérelte a *prédikációk elmondásának és kiadásának idejét* is meghatározni: „A 21a lapon érdekes adat van, amely lehetővé teszi a prédikáció keltezését. Az üstökös csillagról szólva megemlíti a prédikátor, hogy »mostannis a minemő uy czillag tamadott az égen«, s a margón utal rá: »Vide Paulum Fabricium Caesaris Maximiliani Mathematicum, De noua stella circa finem octobris orta 1572.« Mostaninak az 1572. október végén látott üstököst csak egy ádventi beszéd nevezhette az 1572 decemberében, azaz a jelenség után néhány héttel, s nem például a következő évben, mert akkor az üstököst már múlt évinek kellett volna nevezni. De úgy vélem, hogy ez a megállapítás egyúttal hozzájárul a prédikációk szerzője és kiadási ideje kérdésének tisztázásához is. Nem valamilyen más szerző művének fordítására mutat, hanem valószínűvé teszi, hogy Huszár Gál itt saját beszédeit adta ki, és pedig 1573-ban.”²⁴

Huszár Gál hivatkozásából megállapítható, hogy ugyanúgy ismerte Fabriciust és munkásságát, mint Oláh, Verancsics, Nádasdy, Bornemisza és sokan mások.

Paulus Fabricius a Felső-Lausitz-i Laubanban született, s 1589-ben halt meg. A bécsi egyetem egyik legkiválóbb tanára volt a XVI. században. Sokoldalú huma-

²⁰ MAJOR, Georg, *Vitae patrum in usum ministrorum verbi, quod erit fieri potuit repurgatae*. Wittenberg 1554.

²¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica*. Oppenheim 1617. 1070. RMNy II. 1144.

²² JÁN ČAPLOVIČ in MKSz 1972. 186. — ČAPLOVIČ, *Bibliográfia* I. 447. sz.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

nista, aki 1553-tól poétikát, retorikát, majd matematikát és asztronómiát adott elő. Georg Eder rektorral és Andreas Dadius professzorral együtt 1557-ben megalakították a „Collegium Poetarum”-ot, amelyben professzorok, ifjabb magiszterek és diákok versengtek a költői babérért. 1557-ben megszerezte az orvosi doktorátust, s Bécs egyik legkeresettebb orvosává lett. 1555—1581-ig tizenkét alkalommal töltötte be a bécsi egyetemen a magyar náció prokurátori tisztét, de egyszer sem volt rektor. Állítólag azért, mert a rektor számára kötelező volt a processziókon, különösen az úrnapin való részvétel, s ő azokra nem volt hajlandó elmenni.²⁵

Fabriciusnak Magyarországgal és a magyarokkal is élénk kapcsolatai voltak. Ő készítette el horoszkópját Nádasdy Tamás nehezen várt, 1555. október 6-án született Ferenc fiának.²⁶

1556. március 26-án Oláh Miklós lánzséri várába látogatott. Az érsek azt írja unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak, hogy ha megérkezik „Dr. Paulus Fabricius, S. Regiae Majestatis Mathematicus”-a, jól traktálják meg, s ajándékozzanak neki búzát, bort. 1557. február 15-én pedig arra kéri unokaöccsét, hogy Bécsben látogassa meg őt Pál matematikussal és „Ladislaus” orvossal együtt.²⁷

Fabricius botanikával is foglalkozott, s magyarországi látogatásai során hazai növényeinkkel is megismerkedett, s egy azóta elveszett művében ezekről is írt.²⁸

Fabricius készítette el 1564-ben Verancsics horoszkópját.²⁹

Naptárt is szerkesztett, s 1558. január 1-jén panaszkodik Nádasdynak, hogy egy idegen nem az ő prognosztikonjával adott ki naptárt Bécsben. Schulek Tibor Bornemisza 1561. szeptember 30-i ajánlással keltezett naptára készítésének ösztönzőjét is Fabriciusban véli felfedezni.³⁰

Huszár Gál prédikációinak keletkezésére, céljukra és kiadási idejükre vonatkozóan is pontosíthatjuk Čaplovič meghatározását, ha ismerjük Fabricius műve kiadásának idejét. A csillagászat is számon tartja annak a szupernovának megjelenését, amelyet 1572. október végén Fabricius megfigyelt, és erről szóló művét Bécsben *Stellae novae* címen Blasius Ebernél kiadta 1573. április 12-én. *Huszár Gál csak azután juthatott hozzá.* Prédikációit tehát 1573 adventje előtt készíthette és adta ki, kifejezetten azzal a céllal, hogy lelkésztársait segítse a szolgálatban.

Kérdés, hogy Huszár Gál, aki 1573 nyaráig Bornemisza *Postilláinak* első kötetét nyomtatta, miért kezdett adventi és karácsonyi prédikációs könyvecskéket kiadni. Azt hiszem, hogy éppen azért, mert ismerte Bornemisza tervét és művét. A *Postillák* első kötetéből ő 239 levelet nyomtatott, advent első vasárnapjától vízkeresztig terjedő első rész felét. Huszár Gál adventi prédikációi ennek maximális számítással is csak tizedét, a karácsonyiakkal együtt körülbelül ötödét teszik ki. Bornemisza

²⁵ J. ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universitat*, III. Wien 1877. 187 sk.

²⁶ *StaW Hung.* Fasc. 75. Allg. Akten 1555.

²⁷ OL P 184. Eszterházy hercegi család lt. BBBB Oláh család iratai. 2430.

²⁸ GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története*. Budapest 1936. (36. j.) 74.

²⁹ VÖM XII. 368—374.

³⁰ RMNy I. 137. és 165. — SCHULEK Tibor 22—24.

terjedelmes, öt kötetre tervezett művének megjelenési ideje kiszámíthatatlan volt. Ő egy-egy prédikációt egész heti használatra szánt: „Ez bü prédikációkkal okot akarnék adnom az prédikátoroknak is, hogy ökis nemcsak vasárnap, hanem minden nap jó reggel fél-fél óráig prédikációt tennének, akár azon vasárnapi evangéliomnak maradékiból, akár a próféták és apostolok írásaiból.”³¹ Huszár Gál ezzel szemben a terjedelmes és drága könyvek helyett könnyen megvehető, gyors kiadványsorozatot tervezett.

Érdemesnek tartjuk a ránk maradt töredékek részletes ismertetését, mert nemcsak Huszár Gál prédikációs gyakorlatáról és műveltségéről, hanem az egész kor lutheránus igehirdetéseinek szerkezetéről is képet nyújtanak. Az 1558. évi prédikációs könyve három „sermő”-t tartalmaz, témás prédikációt, ezek pedig „homiliá”-k, a textust magyarázó, de mégsem Meliushoz hasonló exegézisszerű igehirdetések.

Az első töredék élőfeje: „Az Vrnac eliövéséről masod Vr Napiára való evan.” A prédikációnak körülbelül egylevelnyi első része hiányzik, de ezt minden nehézség nélkül rekonstruálhatjuk az epistolai prédikáció alapján. A cím után Huszár Gál pár sorban összefoglalja az ige mondanivalóját, s utána olvassa fel a textust. Advent I. vasárnapja evangéliumának, Lk 21, 25—36. verséből a 34—36. verseket tartalmazza a töredék, Heltai Újszövetség-fordítása alapján. Utána következik „Ez Evangeliumnac rövideden való értelme”, majd „Ez Evangeliumbol valo tanvságoc”. Még a skolasztika rendszerező prédikációs gyakorlatának megfelelően, de Luther hatására már egyszerűsített formában pontokra és alpontokra tagolja beszédét. A „tanvságok”-at három fő részre osztja: „I. Mostan ez okaert Először arrol szoloc, hogy minemő emberec nem hiszic, hogy ez vilag el vegeztetic. II. Másodsor minemő iegyekből esmerhettyüc meg az vtolso napnac közel valo voltat. III. Harmadszor azt ertsüc meg, hogy mint kell Keresztyen emberneç ö magat tartani az vtolso napnac várasaban.”

Egyetlen példát említünk annak bizonyítására, hogy mennyire általános volt a reformáció igehirdetői számára ez a beosztás. Károlyi Gáspár 1563-ban Debrecenben megjelent *Két könyve* második részében szinte szó szerint Huszár Gál prédikációja második és harmadik pontjának címe alapján fejt ki mondanivalóját.³² Az azonos fejezetcímek alapul vételével mindkét szerző önállóan fejt ki mondanivalóját. Károlyi csak bibliai igéket idéz, Huszár Gál az ókori bölcseket és egyházatyákat is. „Az antiquitásnak istenes vonásokkal átszótt XVI. századi képe” — mint Borzsák István jellemzi — ugyanúgy jelentkezik nála, mint Bornemisznál.³³

Huszár Gál prédikációi felosztásában, fő mondanivalójában, sőt az igékre, egyházatyákra és ókori szerzőkre a szövegben és a margón való gyakori hivatkozása-

³¹ RMNy I. 333: Előszó

³² RMNy I. 192. — Legújabb kiadása SZABÓ András utószavával és jegyzeteivel in Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor. Magvető Kiadó, Budapest 1984. Id: 107, 140.

³³ Bornemiszára vonatkozóan BORZSÁK István, Az antiquitás XVI. századi képe (Bornemisza tanulmányok), Budapest 1960.

saiban is követi Luther és Georg Major műveit. Igehirdetései azonban nemcsak jóval rövidebbek, de ezek ellenére is önállóak.

Első fő tételét három alpontra osztja: „1. Az elsőről. Harom rendbeli emberek voltanac eleitől fogua a kic semmikeppen nem hittec, hogy valamikor ez világ el vegezic. Elsőc a pogan böltsec, kiket Peripateticus philosophusoknak hiutanac. Azok olly ertelemben voltanac, hogy ez vilagnac soha kezdete nem volt, soha vege sem leszen, hanem mind öröcke így eltenek ez vilagon az emberek, ennac utannais mind öröcke ezen keppen fognac elni a mint mostan elnec.” A margón igen pontosan hivatkozik Plinius, Anaxagoras és Arisztotelész műveire.³⁴

„2. Masic rend belieket kedig szent Peter Apostala testnec keuansaga szerent élő istentelen embereket mondgya.” Ezeket cáfolva a margón Augustinusra hivatkozik: „Tom. 2. Epist. 42. ad fratres Mauda senses.”

„Az harmadic rend beliec nem mindenestől fogua Philosophusoc sem Isten czufoló hitetlenec, hanem Isten félő iamboroc, es szentirastudo böltcs ferfiac, mine-mő a többi közöl a Sido nemből valo böltcs Philo volt. Ki soc beszeddel akaria meg bizonyítani, hogy ez világ mind öröcké ezen állapotban marad.” A margón: „Libros peri aphtarsias tu kosmu. Mint mulik el az eg es a föld.”

A Huszár Gál által idézett Alexandriai Philo (vagy Philo Judaicus, Jedidja) (kb. i. e. 25—i. sz. 40.) az elgörögösödött zsidóság legkiemelkedőbb alakja, aki a zsidó vallást a hellenisztikus műveltséggel párosította. Mivel műveit görög nyelven írta, a zsidóság, nemzeti restaurációja után, a többi görög befolyás alatt álló szerzőkkel együtt őt is elvetette. Ószövetségi írásmagyarázatai az alexandriai keresztyén teológusokra nagy hatással voltak, ezért sokan az egyházatyák közé sorolták, iratait másolták, s megőrizték számunkra. Huszár Gál által hivatkozott könyvében a peripatetikusok tanítása alapján a világ egyszeri teremtésének és örökké való megmaradásának gondolatát fejt ki a sztoikusokkal szemben, akik szerint a világ periodikus világégéseken megy át.³⁵

Huszár Gál azonban az Újtestamentum tanítása alapján igazolja Philót: „Mi sem mondjuk azt, hogy vgyan mindenestől fogua vgy mulnéc el, hogy tellyességgel semmi lenne. De a mint az iras tanít, Az ég és föld mint az öltöző ruha vgyan megagnac es meg auulnac, auagy meg veszne es el mulnac, az Isten meg valtoztattya őket es el valtoznac. . . es ugy teremt Isten vy eget es vy földet.”

Az „E4ab” levél hiányzik. Ezen kellett lennie a második főtétele két alpontjának, amelyek az utolsó nap közeli voltának jegeit sorolják fel. Az „F1a” levélen van a „Harmad rend-béli jegy az égi, földi es tengeri czodac auagy rettenetesség”. Itt említi Fabriciusnak az üstököséről szóló művét. A negyedik jegy az Antikrisztus eljövetele, az ötödik az Antikrisztusnak Krisztus által történő megsemmisítése.

³⁴ Id. PLINIUS, Gaius Secundus „Historia naturalis” című műve egyetemi oktatási anyag volt. 2. könyv I. fejezet 1—4. sora szerint a „Coelus” egyenlő a „Mundus”-szal. — Arisztotelész a „Peri ouranoi”, latinul „De coelo” munkájában ugyanígy vélekedik. — Anaxagorasra Plinius és Arisztotelész is hivatkozik, s Huszár Gál tőlük, vagy egyetemi előadásokból ismerheti.

³⁵ KOVÁCS (KARNER) Károly, Hellenizmus, Róma, zsidóság, Köln—Bécs 1969. 246, 393—397.

A hatodik jegyről érdemes részletesebben szólnunk: „...„mint igaz a Christus halalakor, a nap es a hold ismeg el sötétednéne. . . . hogy mind az ég és a föld rönögni és reszketni fog bele. Ezec meg leuen, a napnac fenye ismegent meg adatic. Mellynec vilagossaganal ki teszic az egen mindenec lattara a mennyei Kiralnac az emberré lett Christus Jesusnac zaszloiat az ő ellensegi ellen. Nem külömben mint a melly hatalmas feiedelem meg ereszti es lobogatni boczattya fel emelt zaszloiat, mikor ellenséguel meg akar vtközni es viwni.” A margón a következő megjegyzést fűzi hozzá: „E zaszlot a szent kereszt zaszloianac velic lenni a szent iras Doctoroc, a minemő a nagy Karoly Czaszare volt, kit Labbaromnac hivutac.”

A „labarum” a rómaiak gyöngyökkel, ékszerekkel gazdagon díszített, a császár nevével ellátott hadi lobogója volt, rúdja végén sassal. A hadsereg zászlója volt a bizánci korszakban is. Keresztyén szimbólummá akkor lett, amikor a legenda szerint 325-ben Nagy Konstantin a Liciniuszal vívott csata előtt az égen megpillantotta a keresztet és egy felírást: „In hoc signo vinces” (E jelben győzni fogsz). Ugyancsak a legenda szerint Konstantin a császár neve helyett az „IHS” betűket hímeztette rá: „Jesus Hüios Theou Sótér” (Jézus, Isten fia Megváltó), a sast pedig kereszttel cserélte fel. A római hadi zászló, a „vexillum”, amely lényegében kereszt alakú, mert a rúdhoz a zászlót tartó keresztléc volt erősítve, a IV. századtól fogva fokozatosan lett keresztyén szimbólummá, amellyel az ikonográfiai művek bőségesen foglalkoznak, s amelyek a katolikus egyházban még ma is megvannak.³⁶

Huszár Gál megjegyzésében két dologra kell felfigyelnünk. Az egyik, hogy az egyházatyákra hivatkozik: „a szent kereszt zaszloianac velic lenni a szent iras Doctoroc”. Nem nevezi meg őket, de felsorolhatjuk azokat, akik a „labarum”-ban a szent kereszt zászlaját vélték felfedezni: Tertullianus, Eusebius, Sozomenos, Ambrosius, Augustinus.³⁷

Huszár Gál hivatkozásában a másik figyelemre méltó dolog, hogy a „szent iras Doctorok”-ra utal, mégis Nagy Károlyt nevezi meg, akiről pedig az egyházatyák nem szólhattak. Bizonyára a korban széltében-hosszában elterjedt Nagy Károlyról szóló históriák ragadták meg figyelmét, aki a „keresztyén lovag” eszményképeként élt az irodalomban és a köztudatban. A lovagkorban és a reneszánszban élt a „kilenc vitéz” eszményképe. Három antik hős: Hektor, Caesar és Nagy Sándor; három ószövetségi: Józsué, Dávid és Júdás Makkabeus; három keresztyén: Arthúr, Nagy Károly és Bouillon Gottfried. E kilenc vitéz Nádasdy nádor sárvári kastélyának freskóin is szerepel. A középkori laterán palota másolatban fennmaradt mozaikképén, a királynak i. sz. 800-ban történt császárrá koronázása alkalmára készült, Nagy Károlynak egy égi kéz nyújt egy ilyen „labarum”-ot (vexillum

³⁶ Lexikon für Theologie und Kirche. Fahne és Lanze címszavak.

³⁷ Tertullianus született i. sz. kb. 160-ban Karthágóban. „Apologia” című műve XVI. fejezetében szól a „labarum”-ról. Migne PL 69 B. — Eusebius, aki kb. 339-ben halt meg, a „Vita Constantini” széles körben ismert művében írja le a labarumot. — Sozomenos 370 körül élt, a „Historia Ecclesiastica” Lib. I. cap. 4. ismerteti. Migne PL 67. 843—1666. hasáb — Ambrosius (340—397) Lib. 6. Epist. 29. — Augustinus (354—430) a „De Civitate Dei” V. 24. fejezetben.

Romanae urbis), amelyet III. Leó pápa adott át a császárnak. Ezzel „római császárrá” lett és felvette a „Krisztus helytartója” címet. A magyar uralkodót is a Nagy Károly nevéből rövidített „král = király” néven nevezték.³⁸ Érthető, hogy Huszár Gál az egyházatyáknak Nagy Konstantinról szóló legendáját az élő hagyományak megfelelően Nagy Károlyra vetítette.

A prédikáció harmadik fő részében öt alpontban azt tárgyalja, hogy miként kell felkészülnünk Krisztus eljövetelére, hogy „mindenkoron készen talallyon bennünket”. Az igehirdetést 27 soros imádság zárja, a kollektákat jellemző doxológiával, de ennek forrását nem találtam.

A fennmaradt „F3b—F4b” levelek az élőfej szerint „Az Vrnac eliöveseröl harmad Vr Napiara valo epist.”, vagyis Ádvent 3. vasárnapjára szóló prédikáció-töredéket tartalmaz. Már az előző töredékből, s ebből is megállapítható, hogy Huszár Gál Luther gyakorlatát követve, először az epistolai, majd a főistentisztelet evangéliumi igehirdetését közli.

Textusa az óegyházi perikópa: 1Kor, 4, 1—5. verse. Heltai Újszövetség-fordításának alapigéje előtt a textus rövid tartalmi összefoglalását közli. A textus után szól „Ez epistolanc rövideden való értelmé”-ről. Ez az igeszakasz vázlatos exegézisének tekinthető. Utána következik a szokásos hármasszöveg: „Ez epistolába Szent Pal I. Először arra tanít bennünket, hogy kinec kell tartanunc az igaz lelki pasztorokat, mennyire kell tisztelnünc, es mi legyen az ő tisztec. II. Másodsor a tullaidon értelemből auagy vakmerőségéből való iteletről szól. III. Harmadsor, hogy az VR Christus vtolsó el iövesenec napián minden titoc dolgoc es szüueknec gondolati nyiluan lesz nec es az Isten minden iambornac meg adya az ő tisztességét.”

A prédikáció forrásainak vizsgálata szempontjából szükségesnek tartom az első pont fejtegetése második felének közlését. Szent Pál „a lelki papságban való embereknek nem tulaidonit annal nagyobb meltosagot es hatalmat, hanem czac a mi az ő rendekhez illic. Mert ha felettébb valo tisztességet auagy isteni méltóságot tulaidonitana nekic, el hinne ő magokat, es az Istenec tisztesseget el homalyositanac, mint a Római püspöknek keuelysege meg mutattya, Ki minden Czaszarokon Királyokon es egyeb feiedelmeken vralkodni akar, ömaga az Anyaszentegyház feienec neuzettetic, es az Isteni dolgokat valamint öneki tettzik szabadon akaria zürni zauarni.”

Ez a töredékben ránk maradt részlet is elegendő arra, hogy a forrásokra rámutassunk, amelyek példaként előtte álltak. Luther ádvent 3. vasárnapja epistolájának magyarázatánál hasonlóan fejtegeti az első részben, hogy Pál apostol igéje alapján az igehirdeteket ne tartsuk többnek, vagy másnak, mint Krisztus szolgálójának. Ő is hadakozik a pápa hatalmi igénye ellen, s kifejti, hogy az egyház feladata az evangéliummal való szolgálat.³⁹

Luther homiliáinak mintájára építi fel prédikációit Georg Major is. Huszár Gál igehirdetéséhez hasonlóan az ige után először exegézist nyújt. Luthernél bőszegeseb-

³⁸ GYÖRFFY György, István király és műve. Budapest 1977. 156, 369.

³⁹ WA X. I/2. 20—147.

ben fejtegeti a „servus, diakonus, minister stb.” fogalmakat, Huszár Gál ugyanezeket rövidebben. Prédikációjának beosztása is azonos Lutherével, amit szinte szóról szóra átvesz Huszár Gál: „I. Először: ki a püspök vagy az ige szolgálja és mi a feladata.” Major is hosszan fejtegeti a pápa vétkét, aki a fejedelmek és királyok feletti hatalmat magához ragadta.⁴⁰

Arra, hogy Major terjedelmes homíliáit magyar prédikátorok és Huszár Gál is gyakran felhasználták, van egy közvetett bizonyíték is. Telegdi Miklós *Postillái* első kötetének előszavában írja: „... kik a tudatlan községnél bölcseknek akarnak láttatni. Előveszik ki a Georgius Maior Postilláját, ki valami egyebet, toldoznak, foltoznak rajta, hol elvesznek keveset benne, (nem azt aki gonoszb, hanem ami tűrhetőbb volna) hol hozzátesznek, (olyan, ami nyakasb tévelygés annál, ami az előtt ott volt), azt költik osztán, hogy mindenestül fogva övék, az ű neve alatt adják ki és úgy fitogtatják bölcseségüket”. Major prédikációinak hosszúságára is tesz egy csúfolódó megjegyzést: „... még a közepire se jutnának addig elfelejtik az eleit az olvasók...”⁴¹

Huszár Gál ismerte és felhasználta Major művét, de önállóan dolgozta fel saját ádventi prédikációiban.

KARÁCSONYI PRÉDIKÁCIÓK

Ádventi prédikációi után kezdte nyomtatni karácsonyi prédikációs könyvecskéjét. Az a tény, hogy folytatta művét, azt jelenti, hogy ádventi prédikációi nem lehettek elkezdett és be nem fejezett töredékek, amint Čaplovič ezt a lehetőséget is felveti. Megmagyarázhatatlan volna, hogy egymás után két munkába is belefogott és abbahagyta azokat. A karácsonyi prédikációk önálló voltát jelenti, hogy a levélszámozást újrakezdte. A „D” ív második és harmadik levele, a 13—14. számozott levél maradt fenn. „A1a—D1b” vagyis 8 levél hiányzik. Ha az ádventi prédikációk terjedelmét nézzük, 5½—6 levél, akkor számításunk szerint a hiányzó 8 lapon karácsony első napjának epistolája és az evangélium rövid összefoglalása, textusa, summája és az első pont magyarázatának kezdete lehetett. Karácsony estéjére szóló prédikációnak nem volt helye, amint Čaplovič feltételezi. Azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a karácsony utáni vasárnapra és „Kis Karácsonyra” is tartalmazott a könyvecske még két-két, összesen négy prédikációt.⁴²

A könyvészet számára ajánlott bibliográfiai leírása: RMNy I. 327 C. (Huszár Gál: Karácsonyi prédikációk. Komjátí, Huszár Gál. 1573—4?) 4°. (I?) — 1.⁴³

Amennyiben feltételezésem szerint a karácsonyesti, karácsony utáni és kiskarácsonyi prédikációk nem voltak benne, 45 levélnyi apró nyomtatványként tarthatjuk számon, ugyancsak a lelkipásztorok segítségére szánva.

⁴⁰ L. 19. j. Georg MAJOR I. 49a—56b.

⁴¹ SCHULEK Tibor 318.

⁴² Ján ČAPLOVIČ in MKSz 1972. 187—188.

⁴³ Uo.

Textusa az ógyházi perikópa: Lk 1,1—14. Beosztása ugyanolyan lehetett, mint az adventi prédikációké. Az első főrész utolsó pontjának magyarázatából érdemes megfigyelnünk a sacramentumokra való utalást. A „jel”, amelyről az angyal a pásztoroknak szól, a betlehemi jászolbölcső, amely azt jelenti, hogy a Megváltó „miképpen színli önmagát a mi gyarlóságunkhoz” . . . „a mi erőtlenségünckért az emberi modhoz szabta magát”. A betlehemi jászolbölcső, a víz, a kenyér és a bor kicsiny dolgok, de örökkévaló ajándékokat nyújt általuk Isten. A margón: „Ala valo dolgoknak tetczenec a Sacramentumoc. De nagy dolgokat viszne . . .” Majd a szövegben: „Öröcké valo lelki igassagot ígér s-egy kicsiny vizet ad előnkbe, hogy azzal mutassa meg a bűnec fertelmességiből valo tisztulásunkat. Öröc étlettel aianlá magát, es arra valo ígérétét valami kicsin kenyerral es boroczkaual peczétli bé.”

A prédikáció második fő része: „Lassuc meg immar aztis miuel tartozunk miis öneki e draga nagy kintsnecc ő töle való el veteleiert.” Először az angyalokról szól: „az Angyaloc szinte olyan seregi a mi Vrunknac Istenünknec mint az viadalhoz keszitott szantalan soc vitezli seregec. Kik egy keppen arra valoc, hogy az egész vilagnac minden hatariban meg szerezzec es veghez vigyéc az ő Vroknac akarattyát”. Az 1. alpontban az igehirdetőkről és hallgatókról ír: „Először hogy Angyaloknac kelly azoknac lenni kic az evangéliomot hirdetic.” A margón: „Angyal módra kelly elniec a predikatoroknak.” „Viszontac azoknac a kic az Evangéliomot halgattyác, egyigyü, engedelmes pásztoroknak, es lelki szegenyeknac kelly lenniec, Matth, 11.”

A 2. alpontban az angyalok énekéről szól. A margón: „Nem diakul enekelnecc az Angyaloc a Sidó Pásztoroknak.” A szövegben: „Touabba olly nyeluen enekelnecc az Angyaloc es olly röuid szoual, kit a szegeny pásztoroc könnyen eszkebe vehetnecc es meg tanulhatnac, Miert enekelüncc tahat mi idegen nyeluen a mi parasztnaknac, kit nem ertenecc, Olaszul a Magyaroknaknac, kit szent Pál bolondoskodásnac mond. I. Cor. 14.”

Ugyanígy érvel az anyanyelv használata mellett 1574. évi *Graduálja* ajánlásában: „honnac erdemlyücc tahat az eretnecc neuett, ha mijs öket köuetven (ti. az angyalokat), nem erdelemneccül, sem idegen nyeluen, hanem mind nyeluünckel, sziuünckel, ertelmünckel, tellyes lelkünkből diczeriücc es magasztyallyucc az Vr Istent. Igen illic Magyar paraszt ember előtt Olasz auagy Diac nyeluen enekelni: nagy hasznat veszik az idegen nyeluen valo dudolasnac az asszon nepecc.”⁴⁴

A 3. alpontban arról ír, hogy amint az angyalok dicsőítették Istent, úgy kell nekünk is szóval és cselekedettel vallást tennünk.

Valószínűnek tartom, hogy Huszár Gál karácsonyi prédikációs könyvét is befejezte. Folytatásával azonban felhagyott. Kezdetben fontosnak tűnt, hogy a lelkészek sürgősen hozzájussanak prédikációvázlatokhoz. Bornemisza *Postillái* azonban gyors ütemben kerültek ki a nyomdából. Két kötete még 1574-ben megjelent. Viszont egyre égetőbbé vált az énekeskönyv és az istentiszteleti szertartásokat szabályozó *Graduál* megjelenése. Huszár Gál tehát ehhez fogott hozzá.

⁴⁴ RMNy I. 353. 4ab

A „GRADUÁL”

A „GRADUÁL” JELLEGE ÉS SZERKEZETE

„Nem csupán a magyar templomi éneklés történetének, hanem a XVI. század magyar irodalmának is egyik legkiemelkedőbb dokumentuma Huszár Gál 1574-ben Komjátiban készült énekeskönyve” — írja Csomasz Tóth Kálmán.¹

Bibliográfiai leírása a RMNy I. 353. szám alatt: A KERESZTYENI gyülekezetben való isteni diczeretec es imadsagoc [Red.] (Huszár Gál.) (Komjátí) MDLXXIII [Huszár Gál].

A—Z, a—z, aa—zz, aaa—yyy; A—Z, a—i + ? = [4] + 347 [recte 356] + [4] + 126 [recte 128] + [?] fol. — 4° — ♪, 1 ins., orn., init.

Egyház-, liturgia-, ének-, zene- és irodalomtörténeti feldolgozása külön terjedelmes könyvet igényelne, azért jelen munkában csak szempontokat tudunk nyújtani szerkezeti és tartalmi értékeléséhez és feldolgozásához.

Kálmáncsehi primarendjével kapcsolatban már említettük Vajta Vilmos megállapítását, hogy a teológiai tudomány minden ága a gyülekezet istentiszteleti szolgálatának kialakításával ér céljához. „Luther istentiszteleti teológiája ösztéológiájának középpontját”-t jelenti. Ebből a szempontból tekintve azt mondhatjuk, hogy a *Graduál* a liturgikus rendnek és énekeskönyvnek egységes egészként történő kiadása Huszár Gál teológiai, gyülekezetet szolgáló munkájának csúcsa.

Ferenczi Ilona megállapítása ugyancsak érvényes Huszár Gál *Graduál*jára is, hogy szerkesztésénél a gyülekezeti szempont volt irányadó. Ha a pap szolgálatát szabályozó könyvnek tekintenénk, olyan következtetésre juthatnánk, hogy „minden gazdagsága és sokoldalúsága mellett sem tekinthető befejezettnek vagy teljesnek . . . sem teljes *Graduál*énak; több mint pusztá énekeskönyv, de nem tekinthető teljes agendának”.² Ez a nézet általánossá vált, s közkeletűvé bizonyos hiányzónak minősített részek számonkérése.

A papi szolgálatot azonban két külön kéziratot vagy nyomtatott könyv szabályozta: az agenda és a perikópás könyv, vagy Biblia. Ez ma is így van. A káté pedig, amely gyermekek, felnőttek, házasulandók oktatását szolgálta, szintén külön könyvecskében volt használatos. Ha ezt vesszük számításba, kimondhatjuk, hogy a *Graduál* gyülekezetet szolgáló céljának, szerkezetét és tartalmát tekintve is, tökéletesen megfelelő, teljes mű volt. Sőt imádságok, zoltárok beiktatásával templomi használaton kívül egyéni és házi áhítatok célját is szolgálta. Ezt Huszár Gál már az ajánlásban is világosan kimondja: „minduntalan róla (ti. Istenről) szóly-

¹ CSOMASZ TÓTH Kálmán in RefEgyh 1955. 342.

² Uo. 344.

lyunc, ötet hirdessüc es magasztallyuc, mind szolasunckual beszedünckel s mind eneklesünckuel: házuncknál, hazunc kiuöl, s—a szent Gyülekezetekbenis”.

Mindezek figyelembe vételével oly módon szeretnék a *Graduál* elemzésének néhány szempontjára rámutatni, hogy a teljes gyülekezeti istentiszteleti életre és a papi szolgálatra is némi fény derüljön.³

A *Graduál* szerkezetéről általánosságban azt mondhatjuk, hogy két fő részre oszlik. Az I. főrész a következő csoportokat tartalmazza:

1. A naponkénti reggeli istentiszteletek rendtartása (I. 1a—79b).
2. A főistentisztelet állandó részei és a káté-istentisztelet (I. 79b—135b).
3. Az egyházi év ünnepeinek istentiszteleti rendjei (I. 136a—344a).
4. Prédikáció után való isteni dicsérek (I. 344a—347b).

A II. főrész tartalma:

1. Prédikáció után való isteni dicsérek (II. 1a—31b).
2. Pszalmuszok (II. 32a—98b).
3. Szentegyházban való isteni dicsérek (II. 99a—123b).
4. Halott temetésekor való isteni dicsérek (II. 123b—126b + [2? ének — ?]).

ÉNEKEK

Elsősorban ide oszt be Huszár Gál 54 himnuszt, részint az 1560-as énekeskönyvben már közöltek, részint újabbakat, s így a *Graduál* örizte meg a XVI. század legtöbb magyarra fordított himnuszt. De az I. főrészben közli az istentiszteleteken használandó gyülekezeti énekek és prédikáció után való isteni dicsérek egy részét is. A gyülekezeti énekek tehát átszövik az egész *Graduált*, s ezáltal az I. főrész külön, önállóan használható liturgikus rend és énekeskönyv.

A két rész együttes vizsgálata alapján kapunk képet Huszár Gál forrásairól és szerkesztési módszeréről. Hiányolni szokták, hogy forrásaira nem hivatkozik. Az 1560—1561-es *Reggeli éneklések* kapcsán már idéztük az érveket, amelyekkel indokolják, hogy miért nem emlékezik meg Kálmáncsehiről. Valójában sem énekeskönyvében, sem *Graduál*jában nem hivatkozik semmiféle forrásra saját gyűjtő és szerkesztői munkája említésén kívül. Az 1560-as énekeskönyv ajánlásában azt írja, hogy „a minemő Isteni Dichereteket es Psalmusokat ez időben valo iambor Atyafiác a szent Irasbol szerzöttenecc, azoc közöl im egynehányat *ki valogattam*”. A *Graduál* ajánlásában pedig: „ahol mit a iambor keresztyen Atyafiác Magyarul czinaltanac, *öszve szedegettem*”.

Huszár Gál valóban *valogatott*. Az I. főrész 193b levelén megjegyzi: „Vedd eszedbe. Vadnac kezünknél töb diczeretekis a Christusnac születéséről, kiket mind

³ A *Graduál* tartalmának részletes ismertetése a faksimile kiadás, BHA XIII/1—3. HUBERT Gabriella által írt kísérőtanulmányában. Ezért itt csak további tartalmi szempontokra térek ki.

ide nem akartunk írnyá, miért hogy a mint aranyozzuc, nemelliket tudatlan embe-
rec szerzőttéc, kikkel a töb iotis meg rutitananc.”

Bár a II. főrészt yya levelén azt írja: „A hymnusokat kedig, Antiphonakot es
egyeb lelki enekeket, abban hadtuc, a miben talaltuc”, *korrekciókat is végzett* az
énekek. Erre két példát említünk: a „Puer natus in Betlehem” Hermann Bonnus
korrekciójával megvan már az 1560-as énekeskönyvben, párhuzamosan a latin
szöveggel. (K7b—K8b.) Az 1574-es *Graduál*ban a Bonnus által kihagyott négy
versszakot betoldotta, az utolsó két versszakot pedig egy versszakos doxológiává
formálta. A kétsoros versszakok második sorát megismétli, ami visszatérést jelent
az ősi felelgetős formára. (I. 190ab.)

A „Tanulj meg te az úton elmenni” dicséretet is átformálta az 1560-ashoz
hasonlítva. A változtatások értelmi, nyelvi szempontból logikusak. Például az 5.
versszak félreérthető tagadó formáját pozitív hitvallássá alakította át. (II. 28ab.)

A *Graduál* alapvető forrása tehát az 1560. évi énekeskönyv, amelynek énekeit
előzőleg gyűjtötte, válogatta és korigálta Huszár Gál. 3 ének kivételével ennek
teljes anyagát, a 108 énekből 105-öt átvett *Graduál*jába. E három ének: Szkhárosi
Horvát András 2. zsolttára írt parafrázisa: „Mind e világnak ím esze veszett”.
(P1a—P7b.) Emiatt került bajba Kassán, s valójában ez nem is igazi gyülekezeti
ének. Bornemisza is énekeskönyve második részébe vette fel, a „hosszabbak” közé,
amelyek „prédikáció gyanánt oktatnak”. (RMNy I. 513, 193b.) — A második a
karácsonyi himnusz: „Dies est laetitiae in ortu regali”, „Nagy örömnep ez ne-
künk”. Már az 1560-as énekeskönyvnél is problémái voltak felvételével. A megszo-
kott ősi hagyomány miatt először latinul közli ezt a „Canticum veteris Ecclesiae”-t,
de magyarázó jegyzettel. (K4b—K6b). A *Graduál*ból már mind az ősi latin formá-
ját, mind magyar fordítását kihagyta. — A harmadik a „Valaki Krisztusnak
vacsoráját vészed”, Debrecenben kényszerűségből kinyomtatott úrvacsorai ének
(Z6b).

Mindkét művénél forrásul használta Gálszécsi 1536-ban és 1538-ban kiadott
énekeskönyvét (RMNy I. 18, 24), Bencédi Székely István 1538-ban megjelent
hymnuszfordításait (RMNy I. 26) és Kálmáncsehi *Reggeli éneklések* című művét,
amely éppen az 1560-as énekeskönyv második részeként jelent meg. (RMNy I.
160.)

A nem hazai művek forrásként való felhasználása tisztázatlan. Ahol megtehet-
jük, a *Graduál* ismertetése során utalunk rájuk.

Az énekek további bővítésének forrásaira is következtethetünk. Elsőként említ-
jük *saját énekszerzői munkáját*. Az 1560-as énekeskönyvében található két énekét
*Graduál*jába is bevette: „Adjunk hálát mindnyájan” (RMNy I. 160: B6b. — 353:
II. 11a) és „Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének” (RMNy I. 160: M4b. —
353: I. 319a). A *Graduál*ban még egy éneket tarthatunk saját szerzésének: a 95.
zsolttár parafrázisát, amely előtt megjegyzi, hogy „E Psalmust mi eckepen czinal-
tuc Rhytmussal valo enekbe, Azokert, a kic czac Magyar modra valo versöckel
akariac enekleni”; „Jer, örvendezzünk az Uristennek” (I. 3a). Magyarázatát is
adhatjuk, hogy mi készítette Huszár Gált a zsolttárparafrázis szerzésére. Luther a

főistentisztelet gregorián introitusát igyekezett gyülekezeti énekkel helyettesíteni, s ezt a célkitűzését Huszár Gál is magáévá tette. Alighanem ez indította arra, hogy a reggeli istentisztelet gregorián invitorium-zsoltárát is gyülekezeti énekkel váltsa fel, mégpedig azok kívánságára, „akik csak magyar módra való versekkel akarják énekelni”. Lehetséges, hogy más, név nélkül beiktatott éneknek is ő a szerzője vagy fordítója, ez azonban csupán feltételezés.

Gyarapodott a *Graduál* gyülekezeti énekanyaga olyan énekekkel, amelyeket Huszár Gál, folytatva előző munkáját, 1561—1574 között gyűjtögethetett. Itt csupán néhány, név szerint ismert szerző énekére mutatunk rá, akik feltételezhetően személyes vagy írásbeli műveik alapján kapcsolatba kerültek Huszár Gállal. Ezeknek vizsgálata szinte hű tükrét mutatja Huszár Gál változatos életútjának.

Debreceni tartózkodása idején juthatott hozzá két kolozsvári szerző énekéhez. Az egyik a 69. zsoltár parafrázisa: „Siess Nagy Úristen én segítségemre.” Szerzője Barát István, Dávid Ferenc apósa, aki 1557-ben és 1561-ben volt kolozsvári bíró. (II. 66b — RMKT VI. 245—246, 377.) A másik: „Segélj meg minket, mindeneknek Atyja”, Gyulai Istvánnak, a bibliafordításban Heltai munkatársának éneke. (I. 332a — RMKT VI. 105—107, 323—324.)

Nagyszombati működése idején személyes kapcsolat révén kaphatott két éneket. A 2. zsoltár parafrázisát, amelyet a kihagyott Szkhárosi-ének helyébe iktatott be: „Zúgolódik, dül-fül magában ez világ.” (II. 33a.) Szerzője az előkelő származású Zeleméry László, 1558-ban az egeri vár provizora, 1559-től Esztergom megyei főispán, az érsekség adminisztrátora (comes et generalis administrator proventuum Archiepiscopatus Strigoniensis).⁴ Szintén Nagyszombatban került kezébe a város polgárának és tanácstagjának, Nagybáncai Mátyásnak éneke: „Mi keresztyének megemlékezünk.” (II. 117a — RMKT IV. 3—4, 270—271.)

Sztárai Mihály az 1560-as énekeskönyvben még csak egy énekkel szerepel: „Hálaadásunkban neked emlékezünk.” (D1a.) Huszár Gál ehhez még magyaróvári lelkészkedése közben juthatott hozzá, s az éneket megtartotta *Graduáljában* is (II. 10a). Közben Sztárai írói célkitűzésében és Huszár Gál életében is nagy változás következett be. Sztárai tolnai és laskói püspöksége idején posztillákat írt, egyházi kánonokat szerkesztett, propagandadrámákat szerzett és tanító énekekkel nevelte a gyülekezeteket. Majd fokozatosan áttért a gyülekezeti énekek, zsoltárparafrázisok írására, amelyben Szegedi Gergely elődje, s talán példaképe is lehetett. Huszár Gál *Graduáljában* már újabb 9 éneke és zsoltárparafrázisa jelenik meg: „Semmiből teremté az Úristen az embert” (I. 191b), „Mi Atyánk, Atya” (I. 192b), „Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten” (11. zsoltár, II. 38b), „Szent Dávid próféta éneklő könyvében” (22. zsoltár, II. 39b), „Mostan hozzád felkiáltok” (27. zsoltár, II. 41b), „Mindenkoron áldom az én Uramat” (33. zsoltár, II. 46b), „Sok nyilvánvaló bizonyágokkal” (35. zsoltár, II. 48b), „Meghallgassad az én imádságomat” (63. zsoltár, II. 64b), „Sok jótéteményen nagyon csodálkozván” (64. zsoltár, II. 65b). Ezekhez akkor juthatott Huszár Gál, amikor Nagyszombatban,

⁴ OL E 150. Magyar Kamara Archívuma. Acta ecclesiastica. Fasc. 60. nr. 5.

Komáromban, Komjátiban működött, és ismét kapcsolatba került a Pápán lelkipásztorkodó és püspökösködő Sztáiraival.

Huszár Gál a *Graduál* nyomtatásának már nagy részével végzett, amikor újabb énekek kerültek kezébe. A II. rész 93a levelén találjuk a következő megjegyzést: „E Psalmusokra az vtan talalkoztunc, hogy immar a töbit ki nyomtattuc volt. Kiket el nem akartunc hadni: Mert az hiuek nec nagy vigasztalásokra vadnac.” Ez után 5 zsolnárt közöl. A 30. az „Én Istenem benned bízom”, megtalálható a *Váradai énekeskönyvben*. (RMNy I. 222: 116. — 353: II. 98b.) Két érv is szól amellett, hogy kéziratban jutott hozzá és nem a *Váradai énekeskönyv* volt kezében. Egy szó hiánya, s egy sor korrekciója lehet nyomdai hiba és javítás, de lehet a másoló korrekciója. Ez utóbbi feltevés mellett szól, hogy a *Váradai énekeskönyv* további nyolc énekét nem vette át Huszár Gál. Ezek: „Senki ne bízzék jó szerencsében” (111), „Legyen nagy vígasságunk” (115), „Csoda dolgot beszélének” (160), „Magasztaljuk az Úristent már hívek” (168), „Hallgasd meg Úristen” (174), „Atya Úristen mennybéli teremőnk” (175), „Hajtsd meg Úristen kegyes füleidet” (177), „Dicsérlek téged, mennybéli Isten” (185).

A pontos vizsgálat ezzel szemben azt igazolja, hogy Szegedi Gergely énekeskönyvének birtokába jutott, bár ezt is kérdésessé szokták tenni. Az énekeskönyvből négy zsolnárt parafrázist vett át Szegedi Gergelytől: „Számkivetésre Dávid megyen vala” (7. zsolnárt), „Tekints reám Isten nyavalyámban” (9. zsolnárt), „Mikoron Dávid Saul elől futna” (33. zsolnárt), „Úristen légy most mivelünk” (70. zsolnárt).

Huszár Gál tehát Szegedi Gergely énekeskönyvéből kettő kivételével az összes nála hiányzó zsolnárt átvette. Az egyik a már említett Szkhárosi-féle zsolnárt parafrázis, a másik Németi Ferenc 43. zsolnárt parafrázisa: „Nagy keserves szívvel.” A hosszú ének első része az őtestamentum idézésével van megtűzdelve, s inkább bibliai históriás-, mint gyülekezeti ének.

Szegedi Gergely énekeskönyve a zsolnárok után az ünnepi énekeket közli. Ezek három kivételével megvannak a *Graduál* már lenyomatott részében. A hiányzó hármat pedig érthető okokból Huszár Gál pótlólag sem veszi fel a *Graduálba*: 1. Melius Péter: „Sokszor kellene erről emlékeznünk” kezdetű teológiai fejtegetése az úrvacsoráról 99 négyes versszakban. Alighanem már Szegedi énekeskönyvébe is Melius toldotta be saját szerzeményét. 2. „Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed” a már említett okokból nem került a *Graduálba*. 3. Husz János inkább helvét, mint lutheri felfogásnak megfelelő úrvacsorai éneke: „Sziükség nekünk Krisztus jótétéről”, Szegedi énekeskönyvében kívül még egyszer szerepel az 1570. évi debreceni énekeskönyvben, de ezután az egész században egyetlen felekezet sem vette fel énekeskönyvébe. (RMNy I. 276: 148.)

Szegedi Gergely énekeskönyve utolsó két csoportjában, a „Szentegyházi dicséretek”-ben és a „Közönséges dicséretek”-ben 17 olyan ének van, amelyek sem az 1560-as énekeskönyvben, sem a *Graduál* addig lenyomatott részében nincsenek meg. Ezekből Huszár Gál kettőt nem vett át: 1. Batizi András: „Áldott legyen mindörökké az Atyaisten” és 2. a Tordai Névtelen 1544-ben szerzett éneke: „Uram Isten magasságban.” (RMNy I. 264, 178, 209.) 15 éneket átvett, még a sorrendet

is szinte pontosan megtartva. A *Graduál* végére helyezi azt a 6 temetési éneket, amely megvan már az 1560-asban, pár zoltárparafrázist áthelyez az újonnan beiktatott zoltárok után, s beiktat néhány újonnan gyűjtött éneket. Jellemző, hogy a 41. zoltár parafrázisát, amelyet már a zoltárok közé besorolt (II. 51a), Szegedi nem a zoltárok, hanem a szentegyházi dicséretetek közé vett be, Huszár Gál másodszor is kinyomtatta ugyanebben a csoportban. (II. 106b.)

Még világosabbá lesz, hogy Huszár Gál Szegedi Gergely énekeskönyvéből csaknem egy tömbben vette át az énekeket, ha a két énekeskönyv énekeit sorszámossal látjuk el és azokat egymás mellé állítjuk:

	SzG	HG
	1569	1574. II.
Segítségül hívjuk a mennybéli Istent	110	220
Szegedi Gergely: <i>Szükség keresztyéneknek</i>	112	223
Szegedi Kis I.: Hálát adok neked, Úristen	121	224
Ó, mely igen rövid volt lám e világ	122	231
Batizi András: Jámbor házások	123	234
Foházkodván hozzád, Uram Istenem	124	225
Örök Atya Isten, kérlek téged	125	226
Horn, J.: Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli	126	227
<i>Batthyány O.: Bátoran érted, Uram Isten</i>	127	228
Szkhárosi Horváth A.: Semmit ne bánkódjál	128	229
A mi mesterünk minket arra int	129	230
Nagy Úristen, ne hagyj minket	130	219
Szent Dávid próféta háborúságában	134	221
Újlaki Péter: Uram Isten, miért bocsátál	135	222
Szegedi Gergely: Szánja az Úristen	136	237

A két kiemelt ének már a *Váradai énekeskönyv*ben is megvan, de az énekeskönyv emendátora és Szegedi Gergely külön forrásból jutottak hozzá. Amikor a *Váradai énekeskönyv* 1566-ban megjelent, Szegedi Gergely már nem élt, az egyik ének saját szerzése, a másik pedig sorrendi elhelyezkedésében Szegedi Gergely énekeskönyvét veszi alapul.

Huszár Gál még egy debreceni nyomtatványhoz jutott hozzá. Ez Komlósnak legkésőbb 1574 elején megjelent kiadványa, amely két éneket tartalmaz. Az egyiket 1570-ben a budai Csonkatoronyban raboskodó Palatics György írta: „Uram, benned még az én reménységem.” A másik Sztárai igen megrövidített 36. zoltárparafrázisa: „Megnyomorult szegény keresztyén ember.” (RMNy I. 343.) Palatics énekét Huszár Gál bevette *Graduál*jába (II. 118a), Sztáraiét nem.

Megkíséreljük magyarázatát adni, milyen úton kerültek ezek a nyomtatványok Huszár Gál kezébe. Amikor 1565-ben Nagyszombatból menekülnie kellett, s Komjátiban helyezkedett el, Debrecennel és a nyomdával megszakadt a kapcsolata. Dávid fia Nagyszombatban maradt, s ott magániskolát tartott fenn, de Veran-

csics érsek 1573. március 2-án kelt levelével eltávolíttatta a városból.⁵ Ezután Huszár Dávid Pápara került, s az iskola rektorává lett. Pápa és Debrecen a közös földesúr révén szoros kapcsolatban volt, s így a nyomda termékei eljutottak Pápara is. Huszár Gál tehát fia révén jutott a nyomtatványokhoz.

Feltehető azonban az is, hogy a *Graduál* nyomtatását Pápan fejezte be, s abban az időben került a városba, mikor a II. rész nyomtatása során végzett a zsolnárokkal.

ZSOLTÁROK

A *Graduál*ban 48 prózai zsolnárfordítás van, s ez a teljes zsolnárkönyvnek csaknem egyharmada. Az I. rész végén Huszár Gál „Registrom”-ot közöl „E könyvben való Psalmusokrol es egyéb Diczeretekről”. Bevezetésül azt írja: „Miert-hogy a Psalmusoc a Diakul valo regi translatioban soc helen igen különbözne a Sido Bibliaban valo értelemtól, Ez okaert e mi forditasunkban *nem a regi translatiot, hanem a Sido textust köuettüc*. Azert a kinec nem mind iarton tettzic, ne siessen addig itelni (Caecus de colore) hanem oluassa meg először a Sido textust, s-am bator kárhoztasson az vtán bennünket.” (II. 348a.)

Ilyen hivatkozásokkal kezdettől fogva találkozunk az Ótestamentum fordítóinál. Bencédi Székely István *Zsolnárkönyvében* így nyilatkozik: „... kiváltképpen es *mindennec fölötte követtem az Sido nelvet*, mellen az az Soltár, az Sido Davidtol meg iratott...” (RMNy I. 74).

Heltai Gáspár 1560-ban Kolozsvárott kiadott *Zsolnárok könyve* előszavában szintén hivatkozik a „Sido doktorok” munkájára (RMNy I. 162).

Melius az 1565-ben megjelent *A szent Jób könyvének... fordítása* című műve ajánlásában csaknem szóról szóra úgy nyilatkozik, mint Huszár Gál: „A vetus translatiobol ne tégy ítéletet, hanem a zsidó textusból: ha ahhoz nem tudsz, az ítéletnek békét hagyj, mert caecus de colore.” (RMNy I. 213.) Bár Melius figyelemztetése korábbi Huszár Gálénál, feltételezem, hogy még Huszár Gál tanítványaként mestere szavajárásából vette át.

Ezek a nyilatkozatok tükrözik a humanizmus „ad fontes” elvét, visszatérést a „lingua primigenia”-hoz, a latin helyett az Ótestamentum eredeti nyelvéhez, a „lingua sacra hebraica”-hoz. Biblia-fordítói munkájában Luther is erre adott példát. „Egyik 1532. évi nyilatkozata szerint senki sem képes tökéletesen megérteni az Ószövetséget a héber nyelv ismerete nélkül, sőt még az Újszövetséget sem, mert az is tele van hebraizmusokkal.” Ugyanakkor különválasztotta a bibliai héber nyelvet a postbiblikus héber irodalom „judaista” magyarázataitól.⁶

Huszár Gál kezében is ott volt az eredeti héber szöveg. Meggyőződéses, hogy feltételezett egyetemi tanulmányai során a szöveg megértésének szintjén elsajátíto-

⁵ VÖM XI. 254—255.

⁶ DÁN Róbert, Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon, in *Humanizmus és reformáció*, 2. sz. Budapest 1973. 21—22.

ta a nyelvet, hiszen mindenütt erőteljesen folyt a héber oktatása. Nem fitogtatta héber tudását, mint Melius, de nem egy jelét adta annak, hogy forgatta a héber nyelvű Ótestamentumot. A zsolttárokban nem a Vulgata, hanem a héber számozást használta. Például a 335a levélen kezdi a 147. zsolttárt, a 336a levélen folytatja a 12—20. versekkel, de megjegyzi: „E Psalmus a Sido nyelven való Bibliában egy a fölsövel.” Számtalan helyen kimutatható a Vulgátának a héber szöveg alapján való javítása.

Milyen munkákat vehetett figyelembe fordításánál? Egyetemi tanulmányairól szólva említettük, hogy David Leonard és Jan van der Campen (Johannes Campensis) krakkói egyetemi professzorok 1532-ben kiadtak egy héber szöveg alapján javított zsolttároskönyvet. Ezt Bencédi Székely István is alapul vette *Zsolttároskönyvében*. Huszár Gál fordításában mindkettő hatása kimutatható. Feltételezhető, hogy ismerte Szegedi Lajos 1547-ben Nádasdy Tamásnak kinyomtatás végett megküldött munkáját, amelyet Sylvester János keményen megbírált. Nem vizsgálták az Apor-kódex és Heltai zsolttárfordításához való viszonyát.⁷

Huszár Gál zsolttárfordításai tovább éltek akkor is, amikor már kéznél volt Károlyi Gáspár teljes bibliafordítása. Szinte szóról szóra megtalálhatók az 1630 körül keletkezett Csurgói és az 1637—1681 között lejegyzett Kecskeméti graduálban.⁸

IMÁDSÁGOK

A *Graduál* az imádságokat tekintve is a XVI. század alapvető műve, s Huszár Gál e téren is példát adó munkát végzett. Töredékvoltuk miatt nem nyújthatunk képet a *Perikópás könyv*, az *Ádventi és Karácsonyi prédikációk* imádságairól. Ha a *Graduál* ünnepi rendjei alapján a legszűkebben is számítjuk a rendelt evangéliumi és epistolai igéket, a három könyvecske 30 + 8 + 6, összesen 44 imádságot tartalmazott. A *Graduál*ban 101 imádság van.⁹

Az imádság ugyan az istentiszteleten a lelkész szolgálatához tartozott, a *Graduál*-ba való felvételüket az ajánlásban Huszár Gál így magyarázza: „A psalmusokból való imádságokat nem az okáért írtuk ide be, hogy a keresztyéni gyülekezetben a ministernek minden psalmus után való imádságot a psalmussal egyetembe, azontúl el kellyene mondani. Hanem főképpen azért, hogy legyen az egyigyű keresztyén atyafiaknak valami példájok, mi módon kellyen gondolkodniok és imádkozniok e mostani nyomorult időben.” Vagyis a *Graduált* áhítatos könyvnek is szánta.

Minden imádság forrását nem tudtuk felderíteni, így ebben is csak néhány szempontot tudunk nyújtani a további kutatás számára.

⁷ CSOMASZ TÓTH Kálmán, A magyar graduálok zsolttárainak és passióinak kapcsolatai. (Kézirat.) Budapest 1960. MTA kéziratár 166/I. oszt. 12.

⁸ Uo. 12—15. — Vö. STOLL Béla 58. és 62. sz.

⁹ Betűrendes kezdősorai HUBERT Gabriella BHA XIII/1—3. kísérőtanulmánya 1045—1047. lapjain. Kimaradt az I. 14a levél reggeli imádsága.

A *Graduál* imádságait három csoportba oszthatjuk: zsoltárokból való imádságokra, kollektákra és egyéb imádságokra.

Huszár Gál a *Graduál* 48 zsoltárához 38 imádságot közöl, többnyire ezzel a felirattal: „E psalmusból való imádság”, s valóban a zsoltár mondanivalója vagy fontos üzenete van imádsággá formálva. Egynek sem sikerült forrására lelmem, ezért lehetségesnek tartom, hogy ezek Huszár Gál szerzései.

A második csoport az úgynevezett *kollekta-imádságok*. Ezek részben valódi kollekták, részben kollektákból formált igeolvasás vagy prédikáció utáni imádságok, amelyek — mint már szóltunk róla — Veit Dietrich kollektáinak mintájára keletkeztek, s terjedtek el a lutheránus perikópás könyvekben és ágendákban.

Elsősorban arra mutatunk rá, hogy Huszár Gál Kálmáncsehi *Reggeli éneklései* 14 imádságából 12-t átvett *Graduál*ja reggeli imádságai közé, egy-kettőnél csekély változtatással. Ezek, először a *Graduál*, majd Kálmáncsehi művének levélszámozásai alapján a következők: I 14a — c5a, I 22ab — d1a, I 30ab — d2b, I 40b — c4b, I 48ab — d7b, I 54b — b1a, I 60ab — e4b, I 74ab — a5ab, I 74b — b1a, I 75a — b7ab, I 75ab — d7ab, I 141a — a4b.

A reggeli istentisztelet kollektái közül kettőt külön ki kell emelnünk. Az egyik Luther Kiskátéjának reggeli imádsága (I 74a — KK II 70). A másik Kálmáncsehi-nél és Huszár Gálnál egyaránt megvan: „Békességért való imádság” (a5ab — I 74ab). Forrása az ősi római mise imádsága, de ebben a formájában Luther feldolgozása. Már 1529-ben Joseph Klug Wittenbergben kiadott énekeskönyvében szerepel azonos címmel (Wa 35; 233, 557). Megtalálható Andreas Rauscher 1531. évi erfurti és az 1533. évi wittenbergi énekeskönyvben, s ugyancsak a Luther és Jonas Justus által jóváhagyott és 1546 február 16-án megjelent mansfeldi *Kirchenagenden*.¹⁰ Ugyancsak megvan Veit Dietrich Kollektá-könyvecskéjének 1560-as anonim kiadása 13. imádságaként „Békéért és védelemért” címmel.¹¹

Sehling a jegyzetben hivatkozott művében a XVI. század ágendáit ismertetve, bő imádságszemelvényeket közöl. Huszár Gál *Graduál*jában az említetteken kívül e szemelvények alapján még hat imádság azonosítható: a vízkereszi vespera kollektája (223b—224a — Sehling II. 228), az ősi kollektából formált nagypénteki úrvacsorai kollekta (248b — Sehling II. 227), a húsvéti vespera kollektája (268a — Sehling II. 228), a mennybemeneteli vespera kollektája (297b — Sehling II. 229), a pünkösdi prima kollektája, Luther szerzése, s megvan már az 1529. évi úgynevezett *Klugscheni énekeskönyv*ben (309b — Sehling II. 222, 585), Szentháromság vasárnapjának reggeli kollektája (326a — Sehling II. 229).

Ezek az imádságok az ágendákban széles körben terjedtek. Lehetséges, hogy Huszár Gál a mansfeldin kívül más ágendákat is alapul vett, de a példák mutatják, hogy imádságai forrását a lutheri egyház imádságos könyveiben és ágendáiban kell keresnünk.

¹⁰ SEHLING II. 231—232.

¹¹ KLAUS, Bernhard, Veit Dietrich. Nürnberg 1958. 415.

Az összesen 9 egyéb imádságot a *Graduál* I. részének II. csoportjában találjuk, amelyet általában csak „Katekizmus”-nak, „Káté istentisztelet”-nek szoktak nevezni. Ez félreértésekre vezetett, azért a teljes csoportot átfogóan tárgyaljuk, s nem csupán a benne levő imádságokat emeljük ki. A csoportban az istentiszteletek állandó részeit és a káté-istentisztelet darabjait foglalja össze Huszár Gál.

A FŐISTENTISZTELET ÁLLANDÓ RÉSZEI, A KÁTÉ-ISTENTISZTELET

1. *Te Deum*. A matutinumnak ezt az állandó részét Huszár Gál a hitvallások közé sorolja: „Szent Ambrus doktornac es Agostonnac hala ado eneke, avagy a keresztyeni igaz hütről valo vallas tetelec”, melyben „a Keresztyen hütnecc fö articulosit elé szamlallyuc”. A cím tanúsága szerint hálaadó istentiszteleteken is énekelték, de nem káté-ének (I 79b—84b).

2. „Az anya-szentegyháznac közönseges imadsaga.” „Mellyben Istenec a mi meg valtságunkert hálát adunc, es külömb-külobb féle szüksegünkert könyörgünc” (I 84b—87b). Ezt az imádságot átvette Huszár Dávid, s 1577-ben kiadta a *Heidelbergi káté* imádságos függelékeként (RMNy I 395/2). Némileg változó szöveggel közölte Szárászi Ferenc 1604-ben Debrecenben kiadott *Heidelbergi káté*-fordítása imádságos részében (RMNy II 909). Megtaláljuk Szenci Molnár Albert 1612. évi oppenheimeri Bibliája imádságai között és az 1618-ban ugyancsak Oppenheimben kiadott *Saecularis concio evangelica, az az jubileus esztendei praedicatio* imádságaként (RMNy II 1037/3—1166).

Címfelirata mindháromnak azonos, csak Szenci Molnárnál elmarad az utolsó félmondat, a különféle szükségünkért való könyörgés.

Huszár Gál és Dávid szövege eltér Szárásziétól, bár ez utóbbi ismerte Huszár Dávid művét, Szenci Molnáré pedig Szárásziétól tér el, amelyet pedig ismert.

Huszár Gál imádsága az eredetinek izes magyarsággal való bő feldolgozása. Beleszövi a törököktől való szabadítás kérését, akiket szinte azonosan jellemez, mint a Bullingerhez írt levelében: „Mind a mi nyomorult országunkban, s mind egyéb helyeken sok külömb-külobb féle rettenetes gyötrelmekkel kínozza és satulja a te szentidet, és úgy öldösi s oly igen kíméletlen ontja ki a te martiromidnak véreket, mintha a te szerelmes fiadnak tagjai mind barmok volnának.”

Szenci Molnár Albert az ősi szöveget röviden, tömören fordítja, de gondolatmenete, s még mondatai is egybecsengenek a Huszár Gál és Szárászi imádságaival.

Incze Gábor írja: „nem tudtam megállapítani, hogy a... csaknem minden Bibliánkban, Énekeskönyvünkben és Káténkban olvasható imádságok, melyek Sz. Molnár Albert, Szárászi, illetőleg Huszár Dávid egymástól független közvetítésén keresztül jutottak el hozzánk, honnan származnak... ha a fordítást hárman végezték is, ugyanabból az ősanagyból fordítottak mind a hárman”.¹² Vásárhelyi

¹² INCZE Gábor, A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen 1931. 117—119.

Judit szerint „a magyar kálvinizmus elterjedésének kezdetén keletkezett imádság”.¹³

Incze Gábor helyesen következtetett, mert „Az anyaszentegyháznak közönséges imádsága”, az „Oratio pro ecclesia seu commemoratio vivorum et mortuorum”, vagy „allgemeine Kirchengebet oder Fürbittgebet” bibliai alapokra és ősegyházi gyakorlatra vezethető vissza. Pál apostol 1Tim 2, 1—2. verseiben írja: „tartsatok könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat minden emberért, a királyokért és minden feljebbvalóért, hogy nyugodt és csendes életet éljünk teljes kegyességben és tisztességben”. Csaknem azonosan határozza meg ennek az imádságnak tartalmát Tertullianus (kb. i. sz. 160—220) *Apológiája* 39. fejezetében: „Oremus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum et potestatibus, pro statu saeculari, pro rerum quiete, pro mora finis.” Egy időben alábbhagytak gyakorlataival, de Nagy Károly (768—814) idejében új életre kelt a gyónó imádsággal együtt a „Confessio fidei” és az „Oratio pro ecclesia” imádság, mégpedig anyanyelven és a misébe illesztve. Előzőleg bizonytalan volt a helye: imádkozták prédikáció előtt és után, de ettől kezdve a prédikációt követő gyónó imádság után volt állandó helye.¹⁴

Ezt az örökséget vette át Luther és az evangélikus egyház liturgiái is. Erről az imádságról ír Luther 1520-ban a *Jó cselekedetekről* szóló művében: a magunkért való imádságnál „sokkal jobb és nagyszerűbb az az imádság, amelyet ez a parancsolat megkíván (ti. a 3. Szenteld meg az ünnepnapot!), amelyben az egész keresztyénségért, minden emberért, ellenségért és jó barátért egyaránt, de különösen is a lelkészi és püspöki hivatal viselőikért imádkozunk; ez valóságos ünnepi cselekedet! . . . A régi gyakorlatból még fennmaradt az ilyen közösségi imádságnak a nyoma abban, hogy a prédikáció és a bűnvallás után a szószéken könyörögnek az egész keresztyénségért . . . Az igehirdetőnek is erre kell buzdítania, hogy méltóképpen megalázkodva könyörögnessünk, miután megelőzőleg figyelmeztetett bűnös voltunkra; ennek röviden kell végbemennie, hogy azután az egybegyűlt hívek, magukat Isten előtt bűnösnek vallva, hittel és komolysággal könyörögghessenek minden emberért.”¹⁵

Az evangélikus *Kirchenordnungok* jórésze ezt az imádságot megtartotta, s átvette Huszár Gál is.

3. *Nicaei hitvallás* kottával, amelyet a főistentiszteletek hitvallásaként énekeltek, három hitvallásból készült hálaadó imádsággal és három, a hitvallás parafrázisaként készült énekkel (I 88b—98a). Külön is megemlítjük Luther parafrázisát: „Mi hiszünk az egy Istenben”, amelyet Huszár Gál Gálszécsi fordításában itt is

¹³ VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika* Szenci Molnár Albert életművében, in *Humanizmus és reformáció*, 12. sz. Budapest 1985. 51.

¹⁴ Achelis I. 380—383.

¹⁵ WA 20, 241. — Ford: TAKÁCS János. LUTHER Márton: *A jó cselekedetekről*. Budapest 1937. 59—60.

ugyanúgy kottával közöl, mint 1560-as énekeskönyvében. (RMNy I 160, H6a — 353 I 94b—96a).

4. *Athanasius hitvallása* két ajánlott antifónával, amelyet ugyancsak a főistentisztelet hitvallásaként énekeltek. Utána a hitvallás gyülekezeti énekké alakított parafrázisa: 1. „Az ki akar idvezülni”, 2. „Üdvöz légy örök Úristen”, 3. Dévai Mátyás: „Minden embernek illik ezt megtudni.” Ezt követi három Szentháromság-valló dicséret: a „Szentháromság és csak egy Istenség”, az „Imádunk mi téged szent Háromság”, és Luther éneke: „Atya Isten tarts meg minket”, az „Adj békességet Úristen” „Conclusio”-val, s egy „A szent Háromságnak való imádság” (I 98a—110b).

5. *A tízparancsolat*. Ebben a külön fejléccel kezdődő csoportban foglal össze Huszár Gál minden olyan éneket és imádságot, amely a parancsolatok alapján készült, s a főistentisztelet, káté-istentisztelet és magánáhitat céljára egyaránt szolgált. Elsősorban a káté-istentiszteleten éneklendő három, a parancsolatok parafrázisára írt ének. Ezt követi egy imádság és egy ének, az úrvacsorai istentiszteletek „Confessio generalis”-a, általános vagy közgyónási imádsága, s egy magánáhitat céljára készült bűnbánati imádság a „Budai Csonkatoronyban levő raboknak és a több nyomorult keresztyéneknek” ajánlva.

6. *Gyónóimádság és ének*. A litániának egy külön fajtája volt a nyilvános bűnvalás. Ez a II. és III. században az úrvacsorai istentisztelet szabályos részévé vált, s a magángyónással szemben általános gyónásnak, „confessio generalis”-nak nevezték. Egy időben mellőzték, de Nagy Károly az „Oratio fidei”-val és az „Oratio pro ecclesia”-val együtt újra bevezette a „Confessio generalis”-t is, vagy másik elnevezésével a „Confessio peccatorum cum indulgentia”-t, vagyis a gyónást az általános feloldozással együtt.

Durandus (†1334), akit Huszár Gál — mint látni fogjuk — a főistentisztelettel kapcsolatban idéz, kéziratban terjedő *Pontificaléjában* a közgyónásról azt írja: „Prédikáció végeztével következik a közgyónás (confessio generalis), a diakónus vagy a pap szolgálatával, a szent gyülekezet térdre borulva azt csendben magában mondja. A gyónást követi a feloldozás.”¹⁶

Luther megtartotta a prédikáció utáni gyónóimádságot és könyörgést az egyházzért, amint idéztük is az 1520-ban a jó cselekedetekről írt munkájából. Az 1523-ban megjelent *Formula Missae*be nem vette be, az 1526. évi *Deutsche Messe*ben pedig azt ajánlja: „A prédikáció után következnek a Miatyánknak egy nyilvános parafrázisa és egy intelem (Vermahnung) azokhoz, akik a szentséghez járulni akarnak” (LM IV. 467). Az intelemre kötött szöveget ajánlott. Ez váltotta ki, hogy 1533-ban Osiander és Brenz a *Brandenburg-Nürnbergi Kirchenordnung*ból kihagyták a prédikáció utáni nyilvános gyónást. Luther és Melanchthon levélben figyelmeztették őket, hogy a nyilvános gyónást (allgemeine Beichte) és feloldozást (ansolutio) meg akarják tartani. Ennek lett következménye, hogy a *Kirchenordnungok* egy részében megmaradt a „Confessio generalis” és az „absolutio”, több rend viszont továbbra

¹⁶ Achelis I. 380.

is mellőzte. A helvét egyházak mindvégig megtartották, de változatos formában: istentisztelet előtt, prédikáció előtt vagy után.¹⁷

Kathona Géza szerint „Az úrvacsorai szertartásnál a lutheri reformáció fejlődése a magányonás és magánabsolutio intézményesítéséhez vezetett, s így ehhez való ágendáiból hosszú ideig hiányzott a közgyónás. Csak jóval később, a XVII. század végefelé, a pietizmus hatására kezdte felváltani az üres formasággá silányult magányonást a gyülekezeti nyilvános közgyónás.”¹⁸

A közgyónás azonban nemcsak a Luther tanácsát követő német *Kirchenordnungen*-ekben maradt meg, hanem Huszár Gál *Graduáljában* is. Az úrvacsorai istentisztelet rendjét ismertetve, „Az Apostoli rend tartásnak módgyá”-ról ezt írja: „1. predikalottanoc az Apostoloc a Christus Iesusrol, 2. Annac vtanna imádkoztanac” (I 194b). Ez az imádság nem mindenkor egyszerű prédikáció utáni könyörgés vagy hálaadás volt, hanem gyónóimádság és az egyházért való könyörgés. *Graduáljában* a tízparancsolat után közöl egy „E tíz parantsolatból való imádságot”, amely az úrvacsorai istentiszteletek állandó része volt. A bűnvallás és a gyónás mindig a tízparancsolat alapján történt. Luther a *Sermon von guten Werken* című művében azt írja: „A tíz parancsolat a legjobb tükör nyomorúságod felismerésére, ez megmutatja nyomorúságaidat és bajaidat.”¹⁹ Gyónó imádságát Huszár Gál is így kezdi: „Ertyüc a te parantsolatidbol, es nyiluan lattyuc, mint Istenec tiköréből, a mi bűneinknek rutsagat es iszonyu nagy voltat” (I 116ab). Huszár Gál a gyónóimádságot ugyanúgy bővítette, mint az anyaszentegyház közöséges imádságát, s ebben is a Bullingernek írt levélhez hasonlóan jellemzi a törököt: „Mert a te igaz itéleted szerent, ki hozad reanc lako helyekből az idegen poganokat. Kik a baluany imadasert, hamis isteni tiszteletert, ellened valo gonosz életükert, es a bűnec fertelmességében valo batorsagert, miként a dühös vadac, nagy kegyetlenséggel nyomorgattyác, rutollyac, szaggattyác es öldösic a te nepedet. Igaz iambor hazasokat rontanac es szaggatnac egymastol, nem külömben, mint a forgo szél hogy a polyuat a szerürol föl ragadgya es az égen szellel hinti: Apro gyermekeket, iffiakat, szüzeket, véneket, mikent, a barmot el hayttyác, arullyac, es oly éltig valo rabsagra adgyác őket, ki meg az halalnalis nehezbe es keserübb” (I 116b).

A prózai imádságot követi egy *gyónóének*, az ősi „Confessio generalis” parafrázisa: „Mindenható Uristen, mi bűnös emberek” (I 117b). Címirata: „Bűneinkről való közöséges vallástétel az Úristennek előtte a keresztyéni gyülekezetben, melyet akár mikor éneklünk, de főképpen akkor szoktunk mondani, mikor az Úrnak szent vacsoráját kiszolgáltadjuk.”

Ezt az éneket megtalálhatjuk már az 1560-as énekeskönyvben is (D8b), s ha az énekek sorrendjét tekintjük, megállapíthatjuk, hogy követik a középkori római mise és a reformáció úrvacsorai istentiszteleti rendjének Luther által ajánlott

¹⁷ Uo. 381—383.

¹⁸ KATHONA Géza, A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-ágenda gyónóimájáig. Debrecen 1941. 100.

¹⁹ L. 15. j. a 3. parancsolat 3. a pontja.

szabályait: a „Confessio generalis” után következik a hálaadó „Confessio fidei” és az „Oratio pro ecclesia”, vagyis az 1560-as énekeskönyv rendjét is liturgikus szempontok határozták meg. A „Confessio generalis” parafrázisa utáni két ének a közgyónás és az egyházért való imádság énekbe foglalása: Radán Balázs éneke, a „Buzgó szívből” és a „Kegyelmezz meg nekünk nagy Úristen” kezdetű ének (E3a—E7a). Majd három, a „Confessio fidei” alapján írt ének: „Tanulj meg az úton elmenni”, a Szentháromságot dicsőítő „Imádunk mi téged, Szentháromság” és Dévai Mátyás hitvalló éneke a káté alapján: „Minden embernek illik ezt megtudni” (E7b—F5a). Ezeket követi a liturgikus rendnek megfelelően „A kommunika-laskor ... való Diczeret es halaadas”, Batizi András úrvacsorai éneke: „Jer dicsérjük az Istennek szent fiát” (F5a).

Gyónási célt szolgált „Az Istenec parantsolatibol es e Vallas-tetelből valo Könyörges, a Töröknecc dihösködése ellen”, amely „A Budai czonkatoronban valo raboknac es a töb nyomorult Keresztyeneknecc” van ajánlva.

Hírhedt hely volt a budai Csonkatorony, ahol a török a foglyokat rabságban tartotta. Takáts Sándor kissé romantikus színekkel festi le a rabok életét: „Ebben a sokat emlegetett toronyban néha harmadfélszáz magyar rab is fogva volt ... Számos épület, kert és udvar tartozott oda. Innét van, hogy leveleiket nem egyszer így keltezik: »költ a budai Csonka-torony előtt« ... Mint a török egyéb tömlöczei-ben, úgy a budai csonkatoronyban is, a raboknak külön gazdájuk volt. Ez rende-sen írástudó, törökül értő magyar rab volt. A kajmekám vele érintkezett a rabok minden dolgában. Ha népesebb volt a Csonka-torony, akkor papot is adtak a rabok mellé. A rabok gazdájáról tudjuk, hogy a foglyok ügyes-bajos dolgaiban gyakrabban utazgatott is. Mivel a Csonka-torony rabjai külön községet alkottak, külön pecsétjük is volt. Ezt a pecsétet használták a mieinkhez írt leveleikben. A pecsét köriratán csak ennyi állott: Csonka torony. A pecsét közepén czimer helyett egy bilincs volt látható ...”²⁰

Az építészeti feltárás kevésbé romantikusnak mutatja a Csonkatornyot. Széles külső kerítésfal és vastag falú torony zárta magába a rabokat, akik kiszabadításukért számtalan segítségért könyörgő levelet írtak, vigasztaló imádságokat is kértek. Huszár Gál előtt nem volt ismeretlen sanyarú sorsuk, s talán tőle is kértek imádságot, hiszen komáromi működése idejéből két naszádosról is tudunk, akik a Csonkatoronyban raboskodtak: 1562-ben Csarkó György komáromi vitéz és Dancsy Ambrus fővitéz.²¹ Később a Csonkatoronyban raboskodó Palatics György éneke is kezébe került.

Huszár Gál számukra Johann Habermann (Avenarius) imádságát fordította le szabadon.²² Ebben az imádságban Habermann tömören, s szinte tételszerűen

²⁰ TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból*. Budapest 1915. I. 257—258.

²¹ TAKÁTS Sándor in *BpSz* 1900. 37.

²² HABERMANN, *Christliche Gebet*. 1567. Latin fordítása Huszár Gál *Graduálja* után, 1585-ben jelt meg Wittenbergben. Az „Oratio contra Turcam” szolgálbb fordítása SZALASZEGI György Habermann-fordításában, *RMNy* I. 732. L. HUBERT Gabriella *BHA* XIII/1—3. kisértőtanulmányában 1013.

foglalta össze Luther történelem- és társadalomszemléletét, törökről való nézetét, s a szabadulás útját. Megszólal benne a nemzeti bűnbánat hangja. Nemcsak Habermann-nak, Huszár Gálnak hitvallását is tükrözi a *Graduál*ba kölcsönzött imádság.

7. *Miatyánk*. A káté-istentiszteletek célját szolgálták a Miatyánk alapján készült énekek és útmutatások az Úri imádság használatára (122b—135b). Már a középkorban elterjedtek, Luther pedig sokféle formában nyújtott útmutatást a Miatyánk parafrázis- énekek és imádságok írására.

KÁTÉOKTATÁS ÉS ISTENTISZTELET

E csoporttal kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy a *Graduál* e részében az istentisztelet állandó darabjain kívül csak a káté-istentisztelet céljára szolgáló énekeket vagy imádságokat találjuk. Közli a főistentiszteleten használt niceai és athanasiusi hitvallást, de a kereszteléskor és a kátéoktatásban használt *Apostoli hitvallás* szövegét nem. Hiányzik a tízparancsolat és a Miatyánk folyamatos szövege is. Vagyis, ha az oktatás akár istentisztelet keretében történt, akár azon kívül, a tanulók kezében kellett lennie a káténak is, amelynek tanulását a reformáció egyházai mellőzhetetlen feladatnak tekintették.

Luther, még mielőtt kiadta volna 1529-ben a *Kis- és Nagykátét*, már 1526-ban rendelkezett a káté-istentiszteletről és oktatásról a *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdiensts* című munkájában. Káténak nevezi a tízparancsolatot, a hiszekegyet és a Miatyánkot, amelyek a keresztyénség kezdete óta megvoltak, s „e három tételben bennfoglaltatik csaknem minden, amit egy keresztyénnek tudnia kell”. Már itt példát ad magyarázatukra, amely szinte csirája a későbbi kátémagyarázatainak.²³

A káté-istentisztelet idejét hétfőben és kedden határozta meg. A többi napokon az evangéliumokat, elsősorban Mátét és Jánost kell magyarázni.

Az 1533-ból való *Kirchenordnung für die Stadt Wittenberg*, amely igen széles körben hatott az istentiszteleti rend kialakulására, még Erdélyben is, ugyancsak elrendeli a vásár- és hétköznapi reggeli káté-istentiszteleteket.²⁴

Luther a *Nagykáté* előszavában írja, hogy ő maga minden reggel olvassa és elmondja a kátét. A felnőtteknek is tanulniok kell, gyermekeiket és egész háznépüket pedig tanítaniok a kátéra, ki kell kérdezni őket és számon kell kérni tőlük. A családi oktatás azonban nem elég, hanem — mint írja — „Küldjük az ifjúságot az igehirdetés hallgatására is, különösen abban az időben, amely a kátéra rendeltett.”²⁵

²³ LM IV. 444—445.

²⁴ SEHLING I. 700—710.

²⁵ KK II. 89—91, 95.

Kassán az 1560. április 3-i tanácsi rendelkezés szerint vasárnap reggel a nagytemplomban tartott magyar istentisztelet után a kis templomban kátétanítás legyen, s ha Huszár Gál akarja, kedden reggel a nagy templomban, a hét többi napján a kis templomban taníthat.²⁶

Az 1560. évi kisszebeni zsinat VIII. cikke szerint a kátét minden vasárnap délelőtt szorgalmasan magyarázzák és az ifjúságot abban gyakorolják. Luther *Kiskátéja* igen hasznos. Tanításának elhanyagolását 10 forinttal, mellőzését azonali elbocsátással büntetik.²⁷

Az istentiszteleten kívül az iskolában is tanították a kátét. A német anyanyelvűeknek Lutherét, a magyaroknak alighanem Batizi András fordítását.

A FŐISTENTISZTELET

Payr Sándor szerint: „Huszár Gál az istentisztelet rendjét graduáljában írja le. S ő az istentisztelet rendjében bizonyára tekintetbe vette Lavater zürichi agendáját, valamint Bullingernek a *Libellus Epistolaris*ban a szertartásokra vonatkozólag adott tanácsait.”²⁸ Azóta már bizonyossá vált, hogy Huszár Gál mindkettőt mellőzte, bár ismerte azokat.

Jánossy Lajos 1932-ben még azt írja: „Huszár Gál 1574-ből való graduáljában található istentiszteleti rend nem sorolható (amint ezt Payr . . . teszi) a tulajdonképeni (teljes) liturgiák közé, mert az nem más, mint a reformáció után is megtartott ősegyházi (matutina-laudes) reggeli istentiszteleti rendje . . . Ez a reggeli istentisztelet nem ismeri a prédikációt és természetesen nélkülözi az Úrvacsora szentségét is, amely a délelőtti főistentiszteletnek állandó, szerves része.”²⁹ 1950-ben viszont már

²⁶ AMK Protocollum. 1559—1562. Acta iudiciaria. H III/2.

²⁷ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 15—16.

²⁸ PAYR, A dunántúli. 769—770. — Ez a vélekedés még most is feltűnik, amikor az irodalom már régen megcáfolta: BENEDEK Sándor, A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. Órszigeet 1971. című művében folyamatosan összetéveszti és egy műnek tartja a Huszár Gál által kiadott BULLINGER „Institutio” (RMNy I. 157), a HELTAI által ugyanezen mű „Libellus epistolaris” (RMNy I. 152) című kiadását a hazánkban ki nem adott LAVATER „Agendá”-jával. E tévedéséből adódó és egész művén át érvényesített felfogását így sommázza: „Huszár Gál, aki — amint láttuk — éppen azért, mivel nem kedvelte sem a felemás lutheránus felfogást, sem a lutheri irányú istentiszteleti liturgiát, Bullingert kérte meg, hogy küldje meg neki a helvét egyházak liturgiáját, aminek alapján aztán 1559-ben Kolozsvárt és (Magyar)Óváron kinyomtatta és kiadta agendáját, amelyben megállapította az úrvacsoraosztás szertartásának az eddigiektől és a lutheri szellemtől eltérő új rendjét.” (195.) Vitába száll az ugyancsak református KATHONA Gézával, aki a zürichi agendát, Luther rendtartását és Huszár Gál istentiszteleti rendjét egybevetve a tudós pontosságával és tárgyilagosságával állapítja meg, hogy „Huszár Gálra a zürichi istentiszteleti rendtartás sem Bullinger, sem Lavater közvetítésével nem volt hatással. . . Nem lehet semmi kétségünk, hogy Huszár Gál kisebb jelentőségű módosításokkal Luthernek a »Formula Missae«-jében közölt liturgiáját követte.” KATHONA Géza, Samarjai János gyakorlati teológiája, in TeholSz 1940. XVI. évf. pótfüzet.

²⁹ JÁNOSSY (451. j.) 150.

úgy nyilatkozik, hogy „Huszár Gál jól ismeri a *Formula Missaet*, a *Deutsche Messét* és a wittenbergi rendtartást, 1533”.³⁰

A főistentisztelet liturgiáját eddig legteljesebben Csomasz Tóth Kálmán elemezte, azonban — mint már említettük — ő sem tekintette teljesnek, s csak Luther *Formula Missae*jével vetette egybe.³¹

Hubert Gabriella is a *Formula Missaev*el von párhuzamot, a *Deutsche Messe* megfelelő részeivel való egyezésre csupán a jegyzetekben utal.³²

Huszár Gál az úrvacsoraosztással egybekötött főistentiszteletre három rendet ír elő: karácsonyra (I 194a—207b), húsvétra (I 257a—264b) és Szentháromság ünnepére, „Kiuel esztendő által az Vrnac születése, szenvedése, fel tamadasa ünnepétől meg valua egyeb VR napokonis szoktunc elni a kommunikalaskor”, vagyis az egész évre szóló vasárnapi főistentiszteleti rendet (I 323a—326b). A nagypénteki úrvacsorai istentiszteletről külön szólunk.

Szükséges a három rend együttes vizsgálata ahhoz, hogy az úrvacsorai istentiszteletekről világos képet kapjunk.

A karácsonyi rendtartás előtti hosszabb bevezetésben csaknem azonosan ír, mint Luther a *Formula Missae* előírásában.³³ Bőségesen hivatkozik egyházatyákra, katolikus teológusokra, sőt még pápára is. Ezek időrendben: Justinus Martyr (kb. 110—165), Cyprianus (kb. 210—258), *Sermones, de oratione Dominica* et lib. 2. Ep. 3., Chrysostomus (347—407): Tom5. *Ad populum Antiochenum*, Homel. 60—61), Hieronymus (kb. 345—420): lib. 3. *Contra Pelagianos*, cap. 15), Augustinus (354—430): *Contra Pelagianos*. lib. 3., — Pontius Paulinus (talán Ambrosius diakónusa, aki 397 után Afrikába költözött, s megírta Ambrosius életrajzát), (Platina, *Lib. de vitis Pontificum* in vita Sixti primi), Rhabanus Maurus (780—856), a „Magister Germaniae”, a „Veni creator Spiritus” himnusz szerzője. Idézett műve: *De institutione clericorum*. lib. 2. cap. 33. Innocentius (III. Ince pápa) (1198—1216). Huszár Gál kétszer hivatkozik rá. Először tévesen neki tulajdonítja Antoninus idézendő művét, majd helyesen: *de officio Miss.* lib. 1. in Prologo, a már előzőleg idézett Durandus de S. Porciano O. B. (†1334). „Doctor modernus”-nak nevezett, Franciaországban élt híres teológus és filozófus: *Liber Ceremoniarum* 4. cap. 1), Antoninus firenzei érsek (1389—1459): *Summa historialis*, Hist. Tit. 5. cap. 2. Paragr. I), Gabriel Biel német teológus (kb. 1425—1495): *lect. in Canonem* 25.). Biel Lutherre is jelentős hatást gyakorolt.

Huszár Gál nem istentiszteleti rendtartása forrásaiként hivatkozik rájuk, hanem mint olyanokra, akik a katolikus egyházon belül tisztán tanítottak, s a miseáldozat „offertórium”-a helyett az úrvacsorai kenyeret és bort csak az Úr imádságával, a Miatyánkkal szentelték meg. Másrészt azt bizonyítja velük, hogy a lutheri isten-

³⁰ JÁNOSSY Lajos in *Lelkipásztor* 1950. 17.

³¹ CSOMASZ TÓTH Kálmán in *RefEgyh* 1955. 344.

³² HUBERT Gabriella BHA XIII/1—3.-hoz írt kísérőtanulmánya 1011—1012.

³³ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Az Eperjesi Graduál. II. Kórusok és népének dallamok*, Klny. Budapest 1957. 202.

tisztelet rendje nem valamiféle új szerzés, hanem azonos az ősegyház rendjével. Már a bevezetés címében „a Regi Anyaszentegyháznak rend tartasa”-nak nevezi. Később pedig azt írja: „Azert az előttünc valo rend tartastol, hogy minket valaki tellyesseguel el szakadtaknac ne mondhasson, a mennyiben az Istenec szerzese ellen nintsen, Köettyüc.”

1. *Gyülekezeti ének* (introitus helyett). Luther első ízben az 1523-ból való *Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Vittenbergiensi* című művében foglalkozik részletesen az istentisztelet kérdéseivel és ad teljes miserendet.³⁴ Bár nem említi a mise bevezető részét, a „praeparatio ad missam”-ot, de szemtanúk szerint megvolt a gyakorlatban.³⁵ A tulajdonképpeni mise első pontja az introitus volt. 1526-ban adta ki Luther a *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes* című munkáját.³⁶ Ebben már a latinul énekelt introitus-zsoltár helyett azt ajánlja, hogy „Bevezetésképpen pedig énekeljünk egy vallásos éneket (eyn geystlich lied)”, illetve német zsoltárt „in primo tono”, tehát még gregorián dallamra. Amikor latin helyett anyanyelven kezdték énekelni az istentisztelet részeit, a nép számára egyre nehezebbé vált a gregorián éneklés, egyre jobban szaporodtak, s egyre kedveltebbé váltak a gyülekezeti énekek. Fokozatosan kiszorították az introitust. Huszár Gál karácsonyi istentiszteleti rendjében azt írja elő, hogy „Leg előszer valami Psalmust, az az, Isteni diczeretet mondunc. . . mig a kösseg a szent Gyülekezetec helere be gyülekeziec” (I. 196a). Nyilván zsoltárparafrázisra vagy gyülekezeti énekre gondolt. Bizonyítja ezt a húsvéti rendhez fűzött utasítása: „Előszer *introitus helett* imez hála adast kelly mondani; Örülly es öruendezz etc. a mint a regueli diczeretec a kezdetiben meg talalod” (I 257a). Valóban a húsvéti prima énekeként közli kottával a „Regina coeli laetare alleluja” himnuszt Batizi András (?) fordításában: „Örülj és örvendezz keresztyéneknek gyülekezete.” (RMKT II. 65, 417—418. l. — RMDT I. sz. d. 65. sz.) Szentháromság ünnepére és az esztendő vasárnapjaira introitus helyett a vasárnap és hétfő reggeli istentisztelet himnuszait ajánlja: a „Iam lucis orto” fordítását kottával (RMDT I. sz. d. 155. sz.) és a „Nunc Sancte Spiritus” himnuszt ugyancsak kottával: „Immár mostan ó Szentlélek” (RMDT I. sz. d. 171. sz.). Azonban Lutherhez hasonlóan ő sem teszi törvénné az istentisztelet szabályait, hanem a lelkésznek bő választékot és szabad választást nyújt a „Szentegyházi könyörgések” szakaszban, „kit akkor szoktunc enekelyni mikor a kösseg a predicaciora öszue gyülekezik”. Ezzel a magyarázattal közli az énekcsoportot az 1560-as énekeskönyvében és *Graduálja* II. részében, mindkettőben a kezdő ének Sztárai Mihályé: „Hálaadásunkban rólad emlékezünk.” Az 1560-asban kottával, a *Graduálban* kotta nélkül. (RMKT V. 107—108, 348. l. — MZ 1981, 191. l. 13. sz.)

2. *Kyrie eleison*. A *Deutsche Messe* szerint „ugyanazon hangnemben, háromszor és nem kilencszer”. Egyet az Atya, egyet a Fiú és egyet a Szentlélek tiszteletére.

³⁴ WA 12, 205—220.

³⁵ JÁNOSSY (263. j.) 85.

³⁶ WA 19, 72—113. — LM IV. 433—488.

Huszár Gál: „Az után imez Magne Deus Kyriet enekellyüc”, s háromszoros Kyriét közl kottával (I. 196a—198b). A középkorban az ünnepek rangsora szerint 1—18-ig számozták a miséket, s a Kyriékbe toldott szövegek (trópások) kezdő szavaival jelölték azokat. Az 5. számú mise elnevezése ma is „Kyrie magna Deus potentiae”, s dallama is azonos Huszár Gáléval. Húsvétkor az egyszerű, trópás nélküli „Uram Isten, kérünk tégedet” Kyriét ajánlja, s közli kottával (I. 257a—260a). Szentháromság ünnepére és az egyházi év vasárnapjaira pedig a „Cuncti potens Kyrié”-t (I. 323a—325b), ugyancsak kottával.

3. *Gloria in excelsis*, a hozzá tartozó *Laudamus te-vel*. Luther a *Deutsche Messe*-ben nem említi, azonban valószínű, hogy a régi szokás szerint együtt énekelték a Kyriével.³⁷ Huszár Gál is folyamatosan közli a Kyriével, kottával (I. 198b—200b).

4. *Salutatio és kollektá-imádság*. A *Deutsche Messe* útmutatása szerint „F-ből egy hangon (in F-faut, in unisono)”, vagyis a basszus kulcs negyedik vonalán minden hangváltoztatás nélkül végig énekelni, „arccal az oltár felé fordulva”. Huszár Gálnál: „Collecta, az az, a híveknek Közönséges könyörgésec.”

5. *Epistola*. „kit CLXVIII. leuelen meg talalsz”, vagyis karácsony 2. ünnepének perikópája: Tit 3,4—8a.

6. *Prosa*. A *Formula Missae* szerint semmi sequentia vagy prosa nem szükséges, kivéve a karácsonyi „Grates nunc omnes”-t és néhány Szentlélekről szóló rövid pünkösdi prosat. Huszár Gál a karácsonyi liturgiában a régi „prosa” elnevezéssel valóban közli a „Grates nunc omnes”-t kotta nélkül, magyarul: „Hálát adjunk mindnyájan az Úr Istennek” (I 201ab). Megtaláljuk már az 1560-as énekeskönyvben is „Sequentia Divi Gregorij” felirattal a karácsonyi énekek között latinul és magyarul. A húsvéti rendtartásban Huszár Gál azt írja, hogy „a Chorus *Prosa helett* a Christusnac fel tamadasarol valo diczereteknecc egyeket” ...éneklí „a kösseggel egyetembe”.

7. *Gyülekezeti ének*. Luther a *Formula Missae*-ben írja, a „Graduale” a lelkész tetszése szerint egy vagy két versszakos legyen. A *Deutsche Messe*-ben pedig azt tanácsolja, hogy a Graduale helyett „egy német ének éneklendő: Ó Szentlélek téged kérünk, vagy egy másik, éspedig az egész kóruossal együtt”. Huszár Gál megtartja ugyan a régi elnevezést: „Graduale, az az A kösseggel közönséges aietatos könyörgése a szent Leleknecc malaszttyaert, mikor a Lelki pasztor a predikator szekibe fel megyen Predikallani”, mégis egy gyülekezeti éneket ajánl úgynevezett felmenő énekeknek. A Batizi fordította Luther-éneknek csak címét közli: „Jer, mi kérjünk Szentleket”, de az 1560-as énekeskönyvben megvan kottával a prédikáció előtti énekek között. Az 1574. évi *Graduál*-ban két formája található: az eredeti 4 versszakos Luther ének Batizi fordításában a doxológiával együtt 5 vers. A mai evangélikus énekeskönyvben a 232. számú ének. Van egy 7 versszakos változata is a *Graduál*-ban, amelynek első 2 verse egy szó kivételével azonos. (I 316b, 322a —

³⁷ FENDT, L., Der lutherische Gottesdienst des 16. Jahrhunderts. 1923, 188. — Vö. JÁNOSSY (292. j.) 91.

RMKT II. 69, 418—419. — RMDT I. sz. d. 127. sz.) Huszár Gál a liturgiában bizonyára a lutheri 4 vagy 5 versszakos formáját énekelte.

8. *Evangelium, prédikáció.*

9. *Credo.* A *Formula Missae* megtartja a Nicaei hitvallás éneklését, amelynek helye tetszőleges, vagy az introitus előtt, vagy a prédikáció után. A *Deutsche Messe*ben „Az evangélium után az egész gyülekezet a hitvallást éneklé németül: Mi hiszünk mind egy Istenben. Ennek utána jön a prédikáció.” A középkori katolikus misében is az evangélium felolvasása után következett a Credo, s utána a prédikáció. A „*vox scripturae*”-t követte a „*vox ecclesiae*”. Később mind a katolikus, mind az evangélikus egyházban szorosán egybefonódott az „írott és hirdetett ige”, s ezt követte az ige által hitre ébredt gyülekezet hitvallása.³⁸ Így van ez Huszár Gál *Graduál*jában is: „A Lelki Pasztor meg magyarázva az Euangeliumot es a Predicaciot el vegezuen, a Chorus mind-iarton a Keresztyeni hitnec formaiait a Credot kezdi enekelni a kösséggel egyetembe.” Huszár Gál a Nicaei hitvallást énekelte prózában (I. 88a—92a). Mind az 1560-as énekeskönyvben, mind a *Graduál*ban vannak hitvallási énekek, Luther éneke is, amelyet a Nicaenum helyett ajánlott, azonban ezek hazánkban sem szorították ki az ősi Credot, hanem megmaradtak gyülekezeti és káté énekeknek (I. 94b—110b).

10. *Salutatio.*

11. *Praefatio.* Folytatólag kottával. A *Deutsche Messe*ben Luther a praefatio helyett „a Miatyánk egy nyilvános parafrázisá”-nak éneklését ajánlja. Ezek már a középkorban is népszerűek voltak, de csak misén kívül énekeltek. Huszár Gál közli a teljes karácsonyi praefatiót kottával (I. 202a—204a), a húsvétit a bevezetésre csupán utalva, szintén kottával (I. 261a—262b) és a közös Szentháromsági praefatiót szöveggel, amelyet az év többi vasárnapján és a szentek ünnepén énekeltek (I. 326ab).

Ezután következtek a legkülönbébb változtatási javaslatok, hogy kiküszöböljék a miseáldozatot, és érvényre jusson a lutheri úrvacsoratan.

A *Formula Missae*ben a sorrend a következő: *praefatio, consecratio* (szereztetési igék), *elevatio*, amely közben énekeltek a praefatiótól elszakított *Sanctust, Hosannat és Benedictust, Miatyánk, communio* (először a lelkész sumptioja, majd distributio a híveknek). A *communio* alatt énekeltek az *Agnus Deit*.

A *Deutsche Messe*ben „*Intelem* azokhoz, akik a szentséghez járulni akarnak . . . a szószékről nyomban a prédikáció után, vagy talán az oltár előtt . . . mindenkinek tetszése szerint . . . meghatározott, előre megállapított szavakkal (*conceptis, seu praescriptis verbis*)”, *consecratio*, nem halkan, titokban, hanem hangosan kell énekelni, *elevatio*. A *consecratio* és *elevatio* alatt „énekelhetnék a német *Sanctust*, vagy azt az éneket: Isten dicsértessék, vagy Husz János ezen énekét: Jézus Krisztus üdvözítőnk”.

A „német *Sanctus*”-t, amelyet Luther kottával közöl a *Deutsche Messe*ben, latinból formálta gyülekezeti énekké s dallamát is ő szerezte. Walter csodálkozását

³⁸ PÉTERFY József, A szentmise története. Budapest 1946. 70, 73—76.

fejezte ki Luther költői tehetségén és zenei tudásán. Valóban szép darab, de Bugenhagen szerint még Wittenbergben sem sikerült kiszorítania a praefatioval együtt énekelte ősi Sanctust.³⁹

Az „Isten dicsértessék” (Gott sey gelobet) éneket Luther egy XV. századi énekers nyomán szerezte. Huszár Gál nem vette fel *Graduáljába*, de a mai evangélikus énekeskönyvben a 304. számú úrvacsorai ének, „Áldassék Isten” kezdettel.

A „Jézus Krisztus üdvözítőnk” (Jesus Christus nostra salus) himnuszt Husz János írta, Luther szabadon fordította és átköltötte (gebessert), erőteljesen hangsúlyozva benne úrvacsoratanát. Husz éneke 10, 9 és 7 strófás változatban maradt ránk. Variánsa töredékben már Gálszécsi István énekeskönyvében megtalálható. Luther és Huszár Gál éneke 10 strófás.⁴⁰

Huszár Gál úrvacsorai liturgiájának ezt a részét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy megtartotta az irodalmi hivatkozásaiban említett régi katolikus mise helyesnek ítélt részeit és sorrendjét, átvette a *Formula Missae* és *Deutsche Messe* egyes darabjait, de túl is jutott ezeken, mert elvetette az elevációt. Az „Úrfelmutatás”-t Luther e műveiben még megtartotta, de nem abban az értelmezésben, hogy az az Istennek nyújtott áldozat, hanem bizonyágtétel a hívek számára Krisztus valóságos testéről és vérééről. A wittenbergi rendtartás már 1543-ban elvetette. Luther 1544-ben kiadott *Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sakrament* című iratában ezt bőségesen meg is indokolta.⁴¹

Huszár Gál liturgiája ezek alapján a továbbiakban így alakult:

12. *Sanctus*.

13. *Benedictus*. A *Graduálban* ez a kettő együtt van a praefatioval, kottával.

14. *Intelem*: „a Minister az Vrnac asztalához áll. . . és ott a Christusnac érettünc valo halalaert és meg váltásaert szép czendesz beszeddal mind az egész kösseget Istennek valo hála adasara inti”.

15. *Szereztetési igék (consecratio)*: „a pap a Testamentomnac igeitis el mondgya”.

16. *Miatyánk*.

17. *Communio*, vagyis a szentség kiosztása, distributio. Ez alatt a gyülekezet a „Jézus Krisztus mi üdvösségünk” kezdetű úrvacsorai éneket éneкли.

18. *Hálaadó kollekta, intő beszéd*. A *Formula Missae*ben „Benedicamus Domino” felszólítással, amelyhez tetszés szerint mindenkor hozzá fűzhették az „allelujá”-t. A *Deutsche Messé*ben rövid, kötött szövegű kollekta van. Huszár Gál ilyen útmutatást ad: „A Communicalast el vegezuen, és a Minister a közseguel egyetembe az VR Istennek halat aduan mindeneket tisztaságra, alázatossagra, az igazassag mellett valo nyomorusag szenvedésre, igaz atyafiui szeretetre és szegényekkel valo irgalmassag tetelre intuen. Meg algya őket, es el boczattya a szent Gyülekezetnek heleröl.”

³⁹ LM IV. 474—476.

⁴⁰ RMDT I. d. sz. 8. sz. — RMNy I. 18. A7a, RMNy I. 24.

⁴¹ WA 54, 141—167. — LM VI. 460—464. — Vö. Achelis I. 480.

19. *Benedictio*. A *Formula Missae*ben Luther még három áldást javasolt: 4Móz 6,24—26. verseit, az ún. Ároni áldást, az ősi egyházi áldást: „Benedicat vos omnipotens Deus, Pater et Filius et Spiritus Sanctus”, vagy a 96. zsoltár alapján készült áldást: „Benedicat nos Deus, Deus noster, benedicat nos Deus et metuant eum omnes fines terrae.” A *Deutsche Messe*ben már csak az Ároni áldást ajánlja, s ez terjedt el, bizonyára Huszár Gál is ezt használta.

Vizsgálatunk alapján kimondhatjuk, hogy Huszár Gál az egyház ősi hagyományainak figyelembe vételével, a hazai magyarrá vált liturgiai elemek és énekek felhasználásával, a *Formula Missae*, *Deutsche Messe* és a wittenbergi rendtartás útmutatásai nyomán szerkesztette meg úrvacsorai istentiszteleti rendtartását.

A három főistentiszteleti rendből csak a karácsonyi részletes, a másik kettő töredékesnek tűnik. Ebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a *Graduál* csonka. Csomasz Tóth Kálmán is hiányosnak találja, s azzal érvel, hogy több ünnepre, pl. pünkösdre nincs külön istentiszteleti rend.⁴² Ennek azonban megvan a magyarázata. Az egyházi évben az üdvtörténeti események szinte drámaszerűen peregnék le a istentiszteleteken. A Messiás-várás, az Ige testté létele, a megváltó szenvedés, a győzelmes feltámadás, mennybemenetel, a Szentlélek kitöltése után Szentháromság vasárnapja Isten misztériumának teljes kinyilatkoztatása. Ekkorra fedte fel Isten titokzatos lényének teljességét. Jelentőségét növelte az, hogy a Szentháromság-tagadókkal szemben ez a vasárnap lett a Szentháromság-vallók bizonyosítói ünnepévé. Ennek a vasárnapnak liturgiája határozta meg már a Szentlélek kitöltésének ünnepét és az összes vasárnapok istentiszteleti rendjét. Huszár Gál az 1560-as énekeskönyvébe nem is vett fel külön énekeket pünkösdi ünnepére, de a prédikáció előtti énekek mindenkor a Szentlélekért való könyörgések. A *Graduál*ban már van pünkösdi rend énekekkel (306a—322b). Pünkösdi pedig Huszár Gálnál ugyanolyan fontos ünnep volt, mint Bornemisznánál, aki négy napon át kívánta ezt az ünnepet ünnepelni.⁴³ Pünkösdi második napjának jelentőségét gyakran még az is kiemelte, hogy — amint már rámutattunk — e napon tartották többnyire a tan tisztaságáért folytatott disputációkat, s ezért ennek a napnak kiváltképpen való tanító jellege volt.

NAGYPÉNTEKI FŐISTENTISZTELET

Többen kifogásolják, hogy nincs nagypénteki főistentisztelet, s a *Graduál* csak egy úrvacsorai versiculust és egy imádságot közöl, s elmarad a vespera is. Első pillanatra megmagyarázhatatlannak tűnik ez a tény. A nagyhét és a nagypéntek igen gazdag szertartású ünnep volt a katolikus egyházban, s az ma is. Ugyancsak fő ünnep volt Luther számára, akinek egész teológiáját „theologia crucis”-nak, a kereszt teológiájának szokták nevezni. Arra is felfigyelhetünk, hogy amikor Hu-

⁴² CSOMASZ TÓTH Kálmán is RefEgyh 1955. 344.

⁴³ SCHULEK Tibor 166.

szár Gál 1558-ik évi prédikációs könyvecskéjében három prédikációban tesz vallást hitéről, a második egy nagypénteki beszéd, liturgiájában ezzel szemben az ünnep szinte mellőzöttnek látszik. Tüzetesebb elemzés után azonban világossá lesz, hogy a nagyheti ünneppsorozat Huszár Gál lelkipásztori gyakorlatában is nagy jelentőségű volt.

A Krisztus kínszenvedéséről szóló prédikációjában azt írja, hogy Jézus érettünk való szenvedését és halálát mindenkor eszünkben kell tartani, „de mégis jól gondolták ezt az régiek, hogy erre minden esztendőben egy választott időnk lenne, amikor arról ugyan kiváltképpen emlékeznénk és tanoságunk lenne”. Vagyis: nagypéntek kiemelkedő ünnep volt, ha a gyülekezet aktív részvételére tartozó darabok a *Graduál*ban rövidre vannak is szabva.

Ennek megértéséhez szükséges, hogy a *Graduál* rendjét egybevevessük és beállítsuk a katolikus és a lutheri egyházak nagyheti istentiszteleteinek rendjeibe.

A nagyhét a gyász ideje volt. A nagycsütörtöki Matutinummal kezdődött. Kimaradt minden örömet kifejező rész: a „Deus in adiutorium”, a „Gloria Patri” és a himnusz egész héten. Ezeket nevezték „Matutinum tenebrarum”-nak. Csak az antifónák, zsoltárok és lekciónak maradtak meg. Nagypénteken I. Ince pápa óta (401—417) már nem volt mise, csak hajnali istentisztelet, majd az „adoratio crucis” szertartása, az úgynevezett „csonkamise” és passió.

A reggeli istentisztelet után különleges ceremóniákkal tartották az *adoratio crucist*, a kereszt imádásának szertartását. A pap nagycsütörtökön három ostyát konsekrált, s ezek közül egyet elhelyeztek a templomban felállított „szentsír”-ba. Ugyancsak ebbe helyezték a „corpus”-t, Krisztus életnagyságú testét, amelyet a keresztről levettek. Nagypénteken a „corpus”-t kiemelték a szentsírból, leleplezték az addig betakart keresztet, az oltár lépcsőire helyezték és mind a pap, mind a hívek oda járultak, s megcsókolták. Ez a pantomim jellegű játék főleg a ferenceseknél volt elterjedve.⁴⁴

A nagyhét másik szertartása volt a *passióolvasás*. Már a korai középkorban gyakorlatban volt a négy evangélista által megírt szenvedéstörténet felolvasása virágvasárnap, hétfőn, kedden és nagypénteken. A szöveget a pap olvasta, meghatározott hangmagasságban, az interpunkciónál gregorián stílusú dallammal. Magyarországon is korán megszületett az anyanyelvű passió. Már a XIII. században van feljegyzés arról, hogy Szent Margit a passiót magyarul szerette magának felolvasatni.⁴⁵

Ahol lehetett, a passiót három szerep énekelte. A szereplők szaporodásával, misztériumjátékokból kölcsönözött elemekkel, devóciós játékok hatására a passióolvasás is drámai passiójátékká vált. Már a VI. századtól fogva rendeztek passiójátékokat, Bizáncban a VIII—IX. században előadták a teljes passiót. Megszülettek a Mária-passiók, egyes személyek vagy események párbeszédű drámai feldolgozásai. Istentisztelet helyett színjátékká vált a passiójáték, gyakran bibliai szöveg

⁴⁴ UNGHVÁRY Antal, A római egyház liturgiája. Budapest 1934. 52—59.

⁴⁵ SÖRÖS Béla, A magyar liturgia története. Budapest 1904. 98.

felhasználásával, gyakran mellőzésével. Hazánkban erről kódexeink, Temesvári Pelbárt *Próféta játéka*, Laskai Osvát művei tanúskodnak. A passiójátékok fő terjesztői is a ferencesek voltak.⁴⁶

Mi az, amit a reformáció elvetett, mit tartott meg, vagy alakított át?

Elvetette a bálványimádásnak minősített „adoratio crucis” szertartást. Erről Huszár Gál így ír 1558-as prédikációs könyvében: „jól tudjátok és gyakorta hallottátok ennek előtte való időben, mely igen hiába való és haszontalan dolgokkal múltatták el nagy sokan a Krisztusnak szenvedését, annak okáért azokat most mind hátra hagyjuk”.

Szkhárosi Horvát András a *Kétféle hitről* szóló énekében már pontosabban meghatározza e „hiábavaló és haszontalan” dolgokat:

Az vecsernyére hogy húsvét napján juttunk,
Az koporsó körül kerengve hazudtunk,
Szúötte tőkéhez fejenként békéltedtünk.

...
Im, az rossz tőkét Krisztusnak kiáltják,
Meg sem tagadhatják, hátakon hordozzák,
Tisztességben tartják, térdén csókolgatják.

(RMKT II 185—186.)

Erről a szertartásról szól Bornemisza Péter is: „Elmegyen azért a barát, mikor a fa feszületet szokták volt a helyére felvinni az egyház közepére, az hol állott nagypéntek után, és mutogatták a Krisztus kínját és mennybe menését. Azkor az barát, az ki az lajtorján felvitte, elől arccal, nagy sírva és ájtatosan vitte...”⁴⁷

Megfigyelhetjük, hogy Bornemisza „az barát”-ról szól, Szkhárosi első személyben beszél, ami azt mutatja, hogy valóban a ferencesek által kultivált szertartás volt, s Szkhárosi ferences barátból lett reformátorrá.

A középkori hagyomány, a reformáció egyházainak rendtartásai és a *Graduál*-ban közölt darabok alapján megkíséreljük rekonstruálni a *nagypéntek reggeli főistentiszteletét* és *úrvacsora szertartását*.

1. 3 antifóna és 2 zsoltár. A 2. és 22., amelyek ma is részei a nagypénteki katolikus reggeli istentiszteletnek.

2. A psalmusból való imádság (áhitat céljára)

(3. Nincs jelezve a „capitulum”, de vagy ez, vagy a passióolvasás és prédikáció elmaradhatatlan volt. A papi szolgálathoz tartozott.)

4. Benedictusra való antifóna és Benedictus.

5. 3 versus és 3 kollekta

6. Versus kommunikáláskor. Ez a két vers a lutheri úrvacsorai tanítás lényegét tartalmazza: „Gyerm: Az én testem bizony étec, Chorus: Az én vérem bizony ital.”

7—9. Úrvacsorai kollekta, versus, kollekta.

⁴⁶ RMDT I. 8—9, 77—78.

⁴⁷ ÖK 177. — RMDT I. 90—91.

A reformáció egyházaiban megmaradt a *passió*, amelyet csütörtökön, nagypénteken és szombaton, s a *feltámadástörténet*, amelyet húsvétvasárnap, hétfőn és kedden olvastak fel. Megtartotta ezeket Huszár Gál is, amint 1558-as prédikációs könyvéből kitűnik. A szenvedéstörténetre csak utal: „Az ő külső szenvedése meg vagyon írva az Evangéliumnak históriájában.” Húsvéti prédikációjából ez még inkább kiviláglik: „Mi módon lött kedig história szerént a Krisztus fel támadása . . . a négy Evangélisták ezt mind szépen megírták s ennek előtte is hallottátok. Azért arról semmit nem szólok,” de a bibliai részeket olyan sorrendben említi, amilyenben a feltámadástörténetben szokták felolvasni.

REGGELI ISTENTISZTELET

Megkíséreljük rekonstruálni a reggeli istentiszteletek teljes rendjét, a *Graduál* által közölt, s a gyülekezetre és magán áhítatok céljára készült részek közé beiktatva a papi szolgálatot.

1. *Miatyánk* („a Minister . . . terdre esuen czendesseguel mondgya el . . .”).

2. *Ingressus*. „Minister: Vr Isten nyisd meg a mi aiakinkat. Chorus: És a mi szánc hirdeti a te diczeretedet.” (A középkori prima-rendnek megfelelően, de a Glória elmarad.)

3. *Invitatorium*: „mellyet reggel a töb diczeretec előtt szoktanac enekelni az hiuc”. A 95. zsoltár prózában, gregorián dallammal, s ugyanez gyülekezeti ének formájában, amit Huszár Gál így magyaráz: „E Psalmust mi eckepen czinaltuc Rhytmussal valo enekbe, Azokert, a kic czac Magyar modra valo versöckel akariac enekelni”. Huszár Gálnak ez az éneke: „Jer, örvendezzünk az Úristennek” (I 3a) először itt fordul elő és a XVI. században még az 1593. évi bártfai énekeskönyvben (RMNy. I. 713, 196.), s újból csak a XVII. században. Huszár Gál Luther hatására, ugyanúgy, mint a főistentisztelet introitusát, ezt is gyülekezeti énekké formálta, s megjegyzése arra mutat, hogy ez a hívek kívánsága volt. A reggeli istentiszteleteknek ezt az állandó részét Huszár Gál csak ezen az egy helyen közli (I 1a—5a). *Graduálja* további részében csak a primák változó részeit találjuk.

4. *A zsoltárból való imádság*, istentiszteleti vagy otthoni használatra.

5. *Himnusz*. „A fellyül el mondot Psalmus vtan, mindiarast ez Hymnust, auagy mást kelly mondani.”

6. *Antifóna*.

7. *A 3. zsoltár*. A zsoltárok előtt kurzív betűkkel összefoglalja azok mondanivalóját.

8. *Capitulum*. (Egy cikkely az Ó-, vagy Új-testamentumból, vagy a postillában rendelt epistola. A „minister lassú eneklessel elmondgya”).

9. *Prédikáció*. Huszár Gál nem jelzi, de tudjuk, hogy a reformáció egyházaiban nem volt istentisztelet prédikáció nélkül. Luther már 1523-ban a *Von Ordnung Gottesdiensts* című művében írja: „elsősorban azt kell tudnunk, hogy a keresztyén gyülekezet sohase gyülekezzék össze anélkül, hogy abban Isten ígését ne hirdessék,

s ne imádkozzanak, ha a legrövidebben is”.⁴⁸ Bornemisza *Postillái* hosszú prédikációinak igazolására írja: „e bü prédikációkkal okot akarnék adnom az prédikátoroknak, hogy ökis nemcsak vasárnap, hanem mindennap jó reggel fél-fél óráig prédikációt tennének akár azon vasárnapi evangéliumnak maradékjából, akár az próféták és apostolok írásaiból”.⁴⁹ *Postilláiban* később is erőteljesen hangsúlyozza, hogy minden nap legyen prédikáció.⁵⁰ Huszár Gál sem tartott prédikáció nélküli istentiszteletet, de azt, mint a papra tartozó szolgálatot nem iktatta be *Graduáljába*. A prédikáció bizonyára a Martirologium helyébe került.

10. *Responsorium breve*, a gyermekek és a kórus részvételével.

11. *Versiculus*.

12. *Felhívás az imádkozásra*: „Imádgyc az Vr Istent!”

13. *Collecta*.

14. *Benedicamus*.

A *Graduál* I. részének I. csoportjaként a vasárnaptól szombatig tartó mindennapi reggeli istentiszteletek rendjét közli, majd a második csoportban a Szent Gergelynek tulajdonított hetedszaki himnuszokat. (I 1a—69a.) Az I. főrész III. csoportjában közli a nagyünnepi prima-rendeket, hol teljes szöveggel, kottával, ismétlődés esetén visszautalva a levélszámra.

HAJNALI ISTENTISZTELET

A primán kívül az ádventi vasárnapokon és karácsony ünnepén megtartották az ősi *laudes matutinae* hajnali istentiszteletét is.

Ádventnél Huszár Gál sorban közli a hajnali, reggeli és déleesti rendet, a vesperát (I 136a—142a). A külön-külön előírt antifónák, zsoltárok, *responsorium*, *versiculus*, *collecta* és himnuszok után következnek a három rend énekei. Először a *laudes* állandó *canticuma*, Zakariás éneke (Lk 1,68—79), ezzel a felirattal: „Hymnus ad nocturnum ecclesiae.” Itt is megmutatkozik Huszár Gál törekvése, hogy a gregorián prózát gyülekezeti énekkel cserélje fel. Az „Áldott keresztyének Ura” verses parafrázisát nyújtja (I 145a). A karácsony „Haynalban” való istentiszteletnél ugyancsak közli a prózai szöveget, de előtte megjegyzi: „E Zacharias enekenec sommaiat es Hymnusat, kit e diczeretből czinaltanac meg talalod ide föl CXLV. leuelen”, vagyis utal az ádventi rendre (I 143a). Ez az ének csak Huszár Gál *Graduáljában* szerepel, sem korábban, sem később nem találjuk. Alternatívájaként ajánlja Ambrosius énekét: „Jövel népeknek Megváltója.”

Ugyanez a szerkezete a karácsony hajnali istentiszteletnek is, de Zakariás éneke után megjegyzi, hogy „Ha az üdö szenuedi es a szentegyhazi szolgagnac tettzic, e szent Zacharias eneke vtan a Te Deum laudamustis el mondhattyać”, vagyis a *matutinum* állandó énekét (I 154b).

⁴⁸ WA 12, 35. — LM IV. 59—60.

⁴⁹ RMNy I. 333. Post. I. 2b — Vö. SCHULEK Tibor 313.

⁵⁰ RMNy I. 362. Post. III. 394. — Vö. SCHULEK Tibor 167.

Szerkezeti felépítése megegyezik a hajnali és reggeli istentisztelet rendjével, de jelentősége az egyházi esztendő folyamán változó. Ez már abban is megmutatkozik, hogy Huszár Gál általában egy zsoltárt ír elő, nagyobb ünnepeken kettőt, vagy hármat. A *Graduál* beosztása megfelel a használhatóság és kezelhetőség szempontjának. Most a vesperának csupán az egyházi évben játszott szerepét vizsgáljuk.

A reggeli istentisztelet hetedszaki himnuszai közül a szombatinál Huszár Gál a következő utasítást adja: „Szombaton s-egyeb napokonnis, veczernyere valo Hymnus.” Ezzel megadja a hétköznapi vecsernyék gyülekezetre tartozó részét az esztendő napjaira (I. 68a—69a).

Az ünnepi istentisztelet csoportjában nyújtja az ádventre, karácsonyra, kiskarácsonyra (újszazendőre), vízkeresztre és az utána következő vasárnapokra, quadragesimára, virágvasárnapra, húsvét utáni vasárnapra, mennybemenetel ünnepére, pünkösdre, Szentháromság vasárnapjára való vespera-rendeket (I. 136a—330b).

Külön jelentősége volt a vasárnapok, vagy ünnepek előestéjének, az ünnepre való felkészülésnek. Ezért ad külön rendet a „Nyarba szombatnapokra avagy az ünnepec estire valo Diczeretec”-nek (I. 330b—336b). Ugyancsak jelentősek voltak a vasárnap „délyesti” istentiszteletek. Ezeknek is más énekei voltak (I. 337a—339b. — Itt újra kezdődik tévedésből a lapszámozás: 330a—338b. A változatos rendet összesen 13 levélen adja.)

Ezeken az istentiszteleteken is volt prédikáció, nyilván a capitulum után. Hubert Gabriella idézi Sztárai 23. zsoltárparafrázisát, amelyben erről így ír:

„Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élő kútfőnek szép tiszta folyásával,
Evangéliumnak anyaszetegyházban ő prédikálásával.”

Az éneket Huszár Gál is közli *Graduál*jában. Incipitje: „Szent Dávid próféta éneklő könyvének. . .” (II. 39b — BHA XIII/3. 1011. 1.)

A vespera újszövetségi canticum a Magnificat, Mária éneke. (Lk 1, 46—55.) Huszár Gál Szentháromság vasárnapján ezt is helyettesíti „A Magnificat helyebe valo Diczeret a Szent Haromsagrol” gyülekezeti énekkel: „Üdvöz légy örök Atya-isten.” Ez az ének itt szerepel először, s a XVI. században csak a bártfai 1593. évi énekeskönyvben. (RMNy I. 713, 152.) Utána már csak a XVII. században találkozunk vele.

Voltak az egyházi esztendő folyamán olyan ünnepek is, amelyek nagyrészt hétköznapra estek, vagy nem Krisztus-ünnepek voltak. Ilyenkor a vespera helyettesítette a főistentiszteletet. Ezekről külön kell szólnunk,

„AZ APOSTALOC ÜNNEPIRE
AVAGY EGYÉB SZENTEKNEK EMLÉKEZETI NAPIAN”

A liturgikus rész utolsó istentiszteleti rendje ez. Huszár Gál megtartotta a Krisztus-ünnepek mellett az úgynevezett evangéliumi szentek emléknapiját, amelyeket Luther és követői megünnepeltek. Ezek száma változó. A kánonok, perikópás könyvek és ágendák alapján, az egyházi év rendjében 30 ilyen ünnepet sorolhatunk fel:

Miklós püspök: dec. 6; Tamás apostol: dec. 21; István vértanú: dec. 26; János apostol: dec. 27; Aprószentek: dec. 28; Pál apostol megtérése, Pál-fordulás: jan. 25; Mária tisztulása, purificatio Mariae, gyertyaszentelő Boldogasszony: febr. 2; Mátyás apostol: febr. 24; Mária hirdetése, Jézus fogantatása, gyümölcsoltó Boldogasszony: márc. 25; György: ápr. 24; Márk evangélista: ápr. 25; Fülöp és Jakab apostolok: máj. 1; Keresztelő János próféta: jún. 24; Péter és Pál apostolok: jún. 29; Mária látogatása Erzsébetnél: júl. 2; Mária Magdolna: júl. 22; Jakab apostol: júl. 25; Mária halála: aug. 5; Lőrinc mártír: aug. 10; Bertalan apostol: aug. 24; Keresztelő János fővétele: aug. 29; Máté apostol: szept. 21; Szent Mihály arkangyal és a szent angyalok: szept. 29; Lukács evangélista: okt. 18; Simon és Júdás apostolok: okt. 28; Mindenszentek: nov. 1; Márton: nov. 11; Katalin: nov. 25; András apostol: nov. 30.

Mária, az apostolok és a szentek emlékére a Poprádon felüli szepesi egyházmegye 1550 körül keletkezett kánonainak VI. cikke 16 ünnepet rendel, Heltai 1559. évi Kolozsvárott megjelent ágendájában, s bizonyára már az elveszett 1550. évi első kiadásában is 19, Mantskovith Bálint 1581—1582-ben Detrekőn kiadott perikópás könyvében 29 ünnepet jelöl.⁵¹

Hányat tartott meg ezek közül Huszár Gál, nem tudjuk, de megfigyelhetjük, hogy 1550—1582 között szaporodott az ünnepek száma. A helvét irány követői ezzel szemben 1562-ben már hitvallásukban vetik el ezek megünneplését. A *Debrecen—egervölgyi hitvallásban* „Az ünnepekről” azt rendelik: „Nem hirdetünk babonásan ünnepeket a pápisták szokása szerint. A Krisztus születésének, körülmetélkedésének, szenvedésének, a húsvétnek, pünkösdnek ünnepeit megtartjuk bizonyos okokból babona nélkül. A szenteknek, vértanúknak, boldogságos szűznek és más szűzeknek mesés ünnepeit egyházainkból a sok babona és bálványozás miatt kivetettük . . . azokat, akik ezeknek rendelnek, szentelnek ünnepet, megvetjük.”⁵²

Huszár Gál a lutheri egyház szokásának megfelelően az apostolok és egyéb szentek emlékének ünnepeire egy vesperarendet ír elő *Graduáljában*, három antifónával, a 130. és 51. zsoltárral, két Magnificat antifónával és tetszés szerinti Benedicamuszal, nyilván „capitulum”-mal, imádsággal és prédikációval.⁵³ Bornemisza haláláig készült prédikációs könyvet írni ezekre az ünnepekre is, de tervét nem

⁵¹ M. Prot. Egyht. Adattár VII. 21. — RMNy I. 85, 154, 486. sz.

⁵² KISS Áron 239—240.

⁵³ RMNy I. 353. 340a—344a

tudta megvalósítani.⁵⁴ Ebből következtethetünk arra, hogy ekkor is volt prédikáció, s Huszár Gál is tarthatott ilyeneket, vagyis ezek a vesperák prédikációs istentiszteletek voltak.

Erre magában a *Graduál*ban is találunk bizonyos utalást. Az istentiszteleti liturgiák között az utolsó az apostolok és egyéb szentek ünnepeire szóló, majd 5 prédikáció utáni ének van, s ezek közt szintén az utolsó a „Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalunk”. Megvan már az 1560. évi énekeskönyvben is, kottával, és ezzel a fejcímmel: „Más könyörgés a kegyetlenek ellen” (RMNy I. 160, B3b). Ez a címe a református énekeskönyvekben: az 1566. évi váradiban és az 1569. évi Szegedi Gergely-félében (RMNy I. 222, 5. és 264, 146). Az 1574. évi *Graduál*ban címfelirata: „A poganoknak es egyéb balvanyozoknak ellene, Notaiia Diczöseges Szent Palnac emlékezetiről etc.” Ezt a címet vette át a szentek ünnepét ugyancsak megünneplő Bornemisza is énekeskönyvébe (RMNy I. 513, 52b). Az 1560-as énekeskönyv dallama azonos Armbrust Kristóf Bécsben 1550—1551-ben kiadott szatirikus verse dallamával: *Gonosz asszonyembereknek erkölcssekről . . .* (RMNy I. 80). Huszár Gál dallamát erre, s néhány hasonlóságot mutató régi variánusra szokták visszavezetni (RMDT I. 20. sz. d.). Huszár dallamjelzéséből két dologra következtethetünk. Arra, hogy volt egy ma már ismeretlen Szent Pálról szóló középkori ének, s ennek dallamára készült egy hasonlóan 4×14-es új szöveg, amelyet szentek ünnepén prédikáció után énekeltek.

ÁZ ISTENTISZTELET MAGYARRÁ VÁLÁSA

Megkíséreljük áttekinteni annak az útnak állomásait, amelyet végigjárva Huszár Gál eljutott a teljes magyar nyelvű istentiszteletig.

Az 1560. évi énekeskönyvből még arra következtethetünk, hogy a mise egyes részei latinul hangzottak el, de Huszár Gál már ezeket is igyekezett magyarrá formálni. Latin lehetett az introitus, de már megjelennek a később ezt helyettesítő énekek: „Amikor a kösség a prédikációra összegyülekezik” (C8b—D2b). Karácsonykor latinul énekeltek a „Canticum veteris ecclesiae”-t, a „Dies est laetitiae in ortu regali” himnuszt, de megvan már magyar fordításban is: „Nagy örömnep ez nekünk” (K4b—K6b). Ugyancsak latinul közli a „sequentia Divi Gregorij”-t: a „Grates nunc omnes”-t, de nyújtja magyar fordítását is: „Hálát adjunk mindnyájan” (K8b—L1a). Szintén latin és magyar nyelven van meg az ősi karácsonyi himnusz Hermann Bonus korrekciójával: „Puer natus in Bethlehem — Gyermekek születék Betlehemben” (K7b—K8b).

Magyar nyelvűek a prédikáció előtti, utáni, úrvacsoraosztás alatti gyülekezeti énekek és himnuszok, a reggeli rendtartások és a vecsernye is, amelyeken döntő szerep jutott a gyermekeknek és tanulóknak.

⁵⁴ SCHULEK Tibor 166.

A kassai rendről, „ritus Cassoviensis”, megállapítottuk, hogy részben latinul, részben anyanyelven folyt. A rendelkezésekből kitűnik, hogy latin volt az introitus, a Kyrie és Gloria. Luther *Formula Missae*jének felelt meg, amelyben még a kassainál is több latin elem volt. Luther akkor még a prédikáción kívül csak a prédikáció és az úrvacsorai *communio* után kívánt német éneket.

1560-ban még a debreceni istentiszteleti rendtartásban is voltak bizonyos latinul énekelt darabok. Melius felsorol néhányat, némelyiket latin nevével, s ezek közül párat régi szokás szerint latinul is énekelték: lelki keresztyén dicséret, psalmusok (nyilván gregorián dallammal), antifónák, Patremo (Miatyánk), Credo (hitvallás), Et in terra (gloria), — s szidja azokat, akik ezeket feleségektől való szégyenletükben nem énekelik (RMNy I. 181, P4).

Az anyanyelvűség melletti bizonyágtételt, s ennek a gyülekezetek által való elfogadtatását jelenti az, hogy Huszár Gál karácsonyi prédikációjában, s *Graduálja* ajánlásában is kikel az idegen, deák és olasz nyelv ellen. A *Graduál* ajánlásában szinte felmagasztalja a magyar nyelvet: az Úristen „a mi nyelűnket vgyan kiultkeppen szabta es alkotta az ő nevenec diczöitesere”. Huszár Gál 1574. évi *Graduálja*ban tehát megvalósította a teljes magyar nyelvű istentiszteleti rendtartást.

ÖSSZEGEZÉS

Huszár Gál *Graduálja* hosszú ideig nemcsak a maga nemében legterjedelmesebb, s legnagyobb jelentőségű, de sok szempontból ma is élő, máig ható mű volt.

Tartalmaz 62 antifónát, 14 benedicamust, 101 imádságot, 48 prózai zsoltárfordítást (a prózai megjelölést azzal a fenntartással használjuk, hogy a zsoltárok is meghatározott szótagszám nélküli felelgetős két fél versorból állnak), 8 responzóriomot, 31 versiculust, 2 újszövetségi canticumot (Benedictus: Zakariás éneke és Magnificat: Mária éneke), az I. részben 120 éneket, s ebből 54 himnusz, a második részben, a hiányzó lapokon az 1560-as énekeskönyvből feltételezett 2 temetési énekkel együtt 125, összesen 245 éneket.

Ugyancsak a *Graduál* őrizte meg a XVI. század legbővebb kottaanyagát. 774 kottasorban 85 szertartási dallam, 24 himnusz, 15 dicséret, összesen 124 dallam van. Ezek egy része első lejegyzésben maradt ránk, jó része ma is használatos énekeskönyveinkben megtalálható.

A „GRADUÁL” ELTERJEDTSÉGE

A possesorok bejegyzéseiből és a *Graduálra* való visszaemlékezésekből következtethetünk arra, hogy mely vidéken voltak példányok.

Az OSzK-ban őrzött teljes példány két possesor-bejegyzést tartalmaz. Az első a borítólapon: „Kys Thomas Emptus f 2 d (?) anno 1578.” Kis Tamás alighanem a Győr—Sopron megyében levő, Kapuvár melletti Fertőendréd lelkésze volt. Hozzá

tartozott Agyagos és Szergény filia. Ez utóbbiban parókia is volt. Kis Bertalan és Musai Gergely dunántúli evangélikus püspökök 1631-ben tartott egyházvizitációs látogatásáról készült jegyzőkönyvben tanúként szerepel az akkor 46 éves, tehát 1585-ben született Kis Tamás. Szergényben bíróként a parókiában lakott, Pusztasomorján és Barbácson jurátus volt. A vizsgálat szerint egyházi földek jogtalanul voltak birtokában. Ezeket nyilván hasonló nevű atyja halála után tartotta meg saját használatában.⁵⁵

Kis Tamás birtokából került a *Graduál* Sigismundus Syrmienensis tulajdonába. A bejegyzés a címlapon: „Ex Libris Sigismundi Syrmienensis.” Ő bizonyára trencsényi esperesként (senior) ad ki bizonyosságlevelet a megye besztercei járásában levő szulyói artikuláris egyházban 1694. június 24-én. Rajta kívül az aláírók: Caspar, Joannes, Georgius, Paulus Syrmienensis.⁵⁶

Felsőőrbről 1841-ben előkerült egy töredékes példány, korabeli szövegjavításokkal, nótajelzés-kiegészítésekkel, firkálásokkal. Mellékletként van hozzá csatolva Németh István (?) 1841-ben írt levele: „Ezen szép maradványt leltem Felső-Őrben, igen nagy munkával és fáradsággal, mivel az egész helységet csaknem házról-házra összejártam, míg ráakadtam.”⁵⁷

A *Graduál* első része az eperjesi kollégiumi könyvtárban maradt meg.

Payr Sándor szerint 1631-ben megvolt a Győr-Sopron megyei kövesdi egyház tulajdonában.⁵⁸

Jánossy Lajos írja: „A révkomáromi templomunkban még az 1830-as években használják. Kovács Sándor 1914 tavaszán Zayugróc környékén még találkozik olyan — magyarul már alig tudó — öreg evangélikus emberekkel, akik gyermekkoruk emlékeként mondják el neki, hogy szüleik és nagyszüleik még 1848 táján „azzal a nagy magyar kancionáléval” (Huszár Gál énekeskönyvével) mentek fel ünnepként a templomba. Ezeknek a soroknak az írója pedig 1941-ben Eperjesről jövet, a Sáros megyei Abos községben beszélgetett egy 85 éves hittestvérrel, akinek az édesatyja még 1867 után „Huszár pap úr 300 éves magyar énekeskönyvét” minden nap használta.”⁵⁹

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Graduál* az országnak azokban a részeiben volt használatban, amelyekben Huszár Gál lelkipásztori vagy püspöki tisztelet töltött be.

⁵⁵ M. Prot. Egyht. Adattár VI. 17—18, 51—52, 157, 170.

⁵⁶ PRÓNAY Dezső—STROMP László, Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Budapest 1905. 588.

⁵⁷ HUBERT Gabriella kísérettanulmánya a BHA XIII/1—3-hoz. 1022.

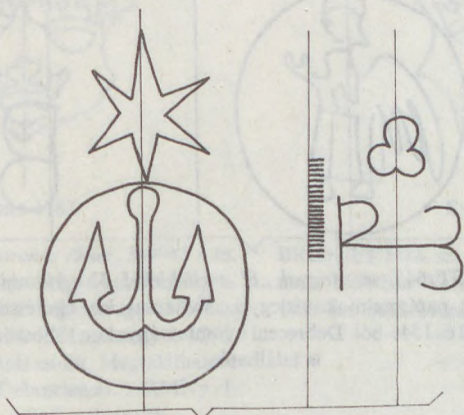
⁵⁸ PAYR, A dunántúli. 784.

⁵⁹ JÁNOSSY Lajos in Lelkipásztor 1950. Belmissziói munkaprogram. 19.

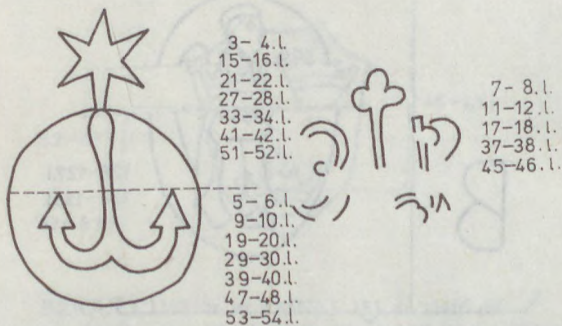
VÍZJELEK

I.

RMNy. I. 151. sz. vízjelei:

BRIQUET 523. ábra szerint ezek a mellékjeles vízjegyek velencei papírmalmok vízjegyei.

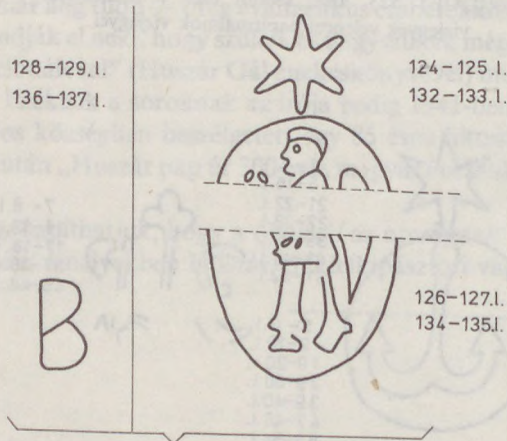
RMNy I. 151. Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges feltamadasarol valo Predicacioc. Ovarba nyomtatot M.D.LVIII. (Huszár Gál). Egyetlen példánya in Oesterreichische Nationalbibliothek, Wien. 77 C.P.2.B.8. — Huszár Gál prédikációs könyvét tehát Magyaróváron velencei papírra nyomtatta. A vízjeleket a jelzett lapokon találjuk.

II.

RMNy I. 181. sz. vízjelei: (Mélius Juhász Péter:) Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec . . . meg hamissitási . . . Debretzömbe MDLXII (Huszár Gál). Az OSzK-ban levő példány vízjelei.

BRIQUET 645. sz. Angyal „B” mellékjellel, 33 × 44 mm. Velencei papírmalmok vízjegyei. Variánsai kis eltéréssel 1535-ből és 1546-ból. Debreceni nyomtatványokon többször is található.

RMNy I. 181. sz. papírján egyik variánsa. A „B” mellékjel a lappárra került, a szaggatott vonallal jelölt rész hiányzik.

III.

RMNy I. 181. sz. OSzK-ban levő példány vízjelei:

Briquet 1187.

BRIQUET 1187. sz. *koronás címer*, 33 × 43 mm. Piekosinski alapján állítja, hogy a krakkói káptalan címere, amelynek állítólag volt egy 1553-ban épült papírmalma. 1551-ből Sáros megyei, 1555-ből litvániai előfordulását említi. Megtalálható a *Confessio Ecclesiae Debreciensis*... RMNy I. 177. sz. kiadása OSzK példányán.

Briquet 1188.

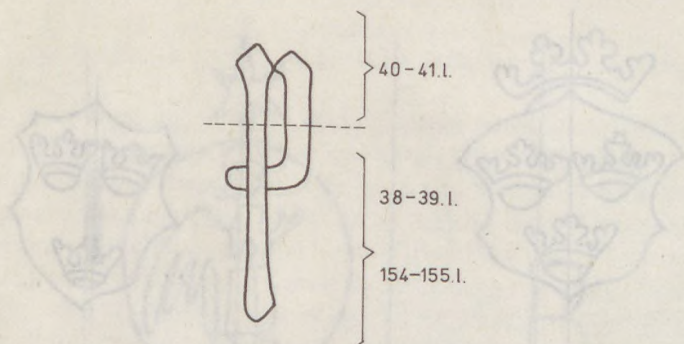
BRIQUET 1188. sz. *korona nélküli címer*, 32 × 41 mm. 1554-ben Varasdon, 1556-ban Sárosban, 1559-ben Makoviczán, s Magyarországon is előfordul.

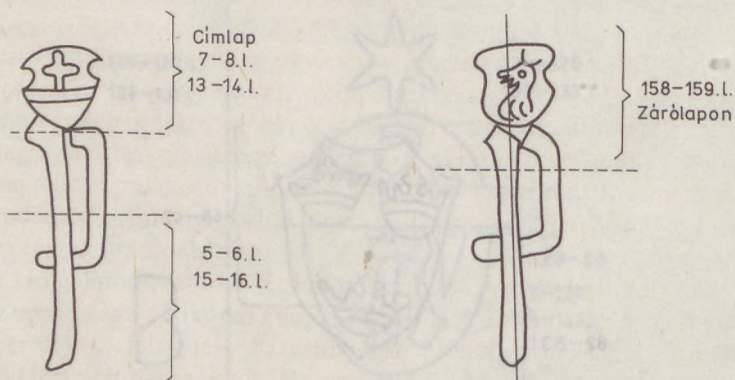
BRIQUET 1188. sz. az RMNy I. 181. sz. alatti művön kívül megtalálható egyéb Török Mihály által nyomtatott Melius-műveken, pl. RMNy I. 196. sz., *Melius, Válogatott praedikatio*... 1563.

IV.

RMNy I. 181. sz. OSzK-ban levő példány vízjelei:

1. *Sima gót „P” betű*
BRIQUET 8564. sz. variánsa.

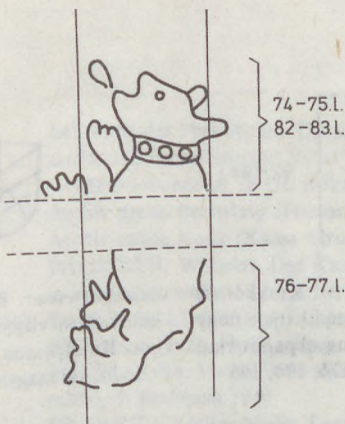
2. *Gót „P” betű címerrel*
(BRIQUET 1462. és 8800. var.)

3. *Gót „P” betű címerrel*
(BRIQUET 8884. sz.)

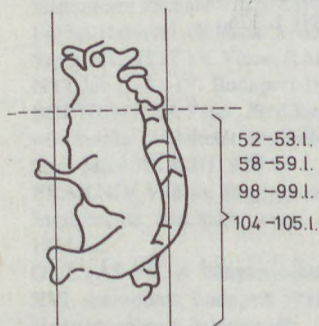
1. Németországi, bajor papiros.
2. Németországi eredetű papiros.
3. Valószínűleg stájerországi, talán éppen Steyrből vagy környékéről származó papiros.

V.

RMNy I. 181. sz. OSzK-ban található példány vízjelei:

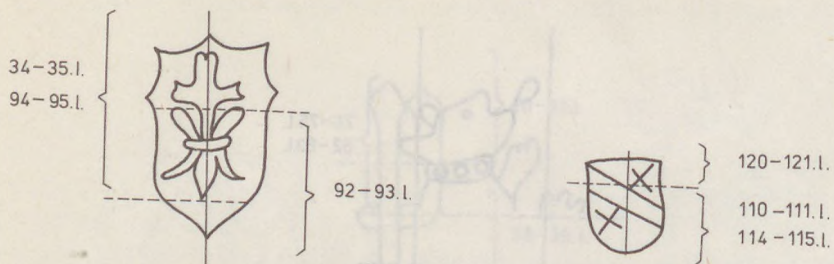
Medve. BRIQUET 12.320—12.328 sz. variánsa, lotharingiai eredetű vízjegy. 1553—1554-ben Varasdon és Erdélyben fordul elő. Variánsai debreceni nyomtatványokon: RMNy I. 192. Károlyi Gáspár: Két könyv. 1563; RMNy I. 194. Melius: Magyar prédikációk. 1563; RMNy I. 207. Werbőczy: Magyar Decretum. 1563.

Vaddisznó. BRIQUET 13.547—13.583. variánsai. A sziléziai Schweidnitz papírmalmának vízjegyei.

VI.

RMNy I. 181. sz. OSzK példány vízjelei:

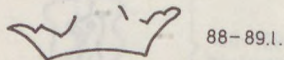

Latin kereszt. BRIQUET 5567. sz. Krakkói (?) vízjegy. Lengyel eredetét bizonyíthatja, hogy debreceni nyomtatványokban lengyel papírokkal együtt fordul elő: RMNy I. 176, 194, 196.

Szalagos címer. BRIQUET 1015—1016. Bajor, kaufbeureni vízjegy lehet, (Caspary Oesterreicher von Kauffpeuren papírmalmából.) Briquet egy 1570. évi magyarországi előfordulását közli.

Címer (fa?, kígyó?). Fa szerepel RMNy I. 345. sz. Komlós 1574. évi debreceni nyomtatványán. Kígyó a Debreceni hitvalláson. RMNy I. 176. — 1562-ben.

Koronatöredék. Nem tudtam azonosítani.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Achelis	Lehrbuch der Praktischen Theologie, I—III. Leipzig 1911.
AEV	Archivum Ecclesiasticum Vetus (Esztergomi Primási Levéltár, — Mf + dobozszám, in OL Mikrofilmtár).
AMB	Archív mesta Bratislavy (Pozsony város levéltára).
AMK	Archív mesta Košíc (Kassa város levéltára).
BÄUMKER	BÄUMKER, Wilhelm, Das Katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen, I—IV. Freiburg 1883—1891.
BÁRTFAI SZABÓ László: Forgách	Forgách család története. Esztergom. 1910.
BHA	Bibliotheca Hungarica Antiqua, I—XIII.
BOTTA, Melius	BOTTA István, Melius Péter ifjúsága, in Humanizmus és reformáció, 7. Budapest 1978.
BRIQUET	BRIQUET, Charlees Moïse, Les filigranes, I—IV. Leipzig 1923.
BpSz	Budapesti Szemle
BUCKO	BUCKO, Vojtech, Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564. (A reformáció az esztergomi érsekségben 1564-ig.) Bratislava 1939.
ČAPLOVIČ, Bibliográfia	ČAPLOVIČ, Ján, Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. Martin Matica Slovenská. 1. köt. 1972. II. 1984.
CR	Corpus Reformatorum. Opera Philippi Melancthonis 1—28. Bd. — Opera Johannis Calvini 1—59. Bd.
CSÚRÖS	CSÚRÖS Ferenc, A debreceni városi nyomda története. Debrecen 1911.
DebrKépesKal	Debreceni Képes Kalendárium
EszPrELt	Esztergomi Primási Egyházi Levéltár
EszPrVLt	Esztergomi Primási Világi Levéltár
EtE	Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Raymund, KARÁCSONYI János. I—IV. Budapest 1902—1912.
Fóliópostilla	BORNEMISZA Péter, Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol. Detrekoebe (és Rárbocon) MDLXXXIII. RMNy I. 541.
FRAKNÓI	FRAKNÓI Vilmos, Magyar országgyűlési emlékek (1526-tól), Monumenta comitialia regni Hungariae. I—VIII. Budapest 1874-től.
GULYÁS	GULYÁS Pál, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest 1931.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HORVÁTH János: A reformáció	HORVÁTH János, A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Budapest 1957.
ISTVÁNFFY	ISTVÁNFFY Miklós, Magyarország története 1490—1606, ford. és kiad. VIDOVIČ György. 1—2. Debrecen 1867—1871.
It	Irodalomtörténet

- ItK
JÁNOSSY Irodalomtörténeti Közlemények
JÁNOSSY Lajos, Az evangélikus liturgia megújódása történeti és elvi alapon. Budapest 1932.
- KATHONA KATHONA Géza, Fejezetek a török hódoltságbeli reformáció történetéből, in Humanizmus és reformáció, 4. Budapest 1974.
- KISS Áron KISS Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest 1881.
- KK Konkordia Könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai. I—II. Budapest 1957.
- LAMPE—EMBER Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht 1728.
- Lelkipásztor Lelkipásztor. Evangélikus teológiai szaklap.
- LM D. Luther Márton művei. I—VIII. köt. Budapest—Pozsony 1904—1917.
- MAYER MAYER, Anton, Wiens Buchdruckergeschichte. Bd. I. Wien 1883.
- MIKLÓS Ödön MIKLÓS Ödön, A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa 1942.
- MKSz Magyar Könyvszemle
- MOKOS MOKOS Gyula, A hercegszőlősi kánonok. Budapest 1901.
- M. Prot. Egyht. Adattár Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. I—XV. köt. Szerk. STROMP László, THURY Etele, ZSINKA Ferenc, MÁLYUSZ Elemér. Budapest 1902—1934.
- MZ 1976 BORSA Gedeon, Huszár Gál énekeskönyve, mint zenetörténeti emlék, in Magyar Zene 1976, 119—133.
- MZ 1981 CSOMASZ TÓTH Kálmán, Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége, in Magyar Zene 1981, 176—208.
- NAGY Iván NAGY Iván, Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XIII. Pest 1857—1868.
- OAT Okresný archív Trnava (Nagyszombati járási levéltár)
- OL Országos Levéltár
- ÖK BORNEMISZA Péter, Ördögi kísértetek. Kiadta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Budapest 1955.
- PAYR: A dunántúli PAYR Sándor, A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron 1924.
- PAYR: A soproni PAYR Sándor, A soproni evangélikus egyházközség története. I. köt. Sopron 1917.
- Post. I—V. BORNEMISZA Péter, Első része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak ... Komjáti—Sempte 1573. Post. I. RMNy I. 333; Második része ... Sempte 1574. Post. II. RMNy I. 355; Harmadik része ... Sempte 1575. Post. III. RMNy I. 362; Negyedik része ... Sempte 1578. Post. IV. RMNy I. 422; Ötödik ... része ... Detrekó 1579. Post. V. RMNy I. 432.
- ProtSz Protestáns Szemle
- RÁTH RÁTH György, Két kassai plébános a XVI. században, in Száz 1895. Külön kiadása 1—77.
- RefEgyh Református Egyház
- RMDE Régi magyar drámai emlékek. I—II. köt. Szerk. KARDOS Tibor. Budapest 1960.

RMDT I.	CSOMASZ TÓTH Kálmán, Régi magyar dallamok tára. I. köt. Budapest 1958.
RMK	SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád, Régi magyar könyvtár. III/1—2. köt. Budapest 1896—1898.
RMKT	Régi magyar költők tára. I—VII. köt. kiad. SZILÁDY Áron, VIII. köt. kiad. DÉZSI Lajos. 1877—1930.
RMNy	Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. I. köt. Budapest 1971. II. köt. Budapest 1983. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc.
RMNyelveml	Régi magyar nyelvemlékek. Szerk. DÖBRENTAI Gábor. 1—5. köt. Buda 1838—Budapest 1888.
SCHULEK Tibor	SCHULEK Tibor, Bornemisza Péter 1535—1584. Sopron—Budapest—Győr 1939.
SEHLING	SEHLING, Emil, Die evang. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. 1—5. köt. Leipzig 1902—1920.
SOLTÉSZNÉ	SOLTÉSZ Zoltánné, A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest 1961.
SÓLYOM Jenő SSÚA	SÓLYOM Jenő, Luther és Magyarország. Budapest 1933. Štátny Slovenský Ústredný Archív, Bratislava (Szlovák állami levéltár, Pozsony) — súkrovný archív (káptalani titkos levéltár).
StaW	Staatsarchiv, Wien (Bécsi állami levéltár).
STOLL Béla	STOLL Béla, A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Budapest 1963.
StudAEccl	Studia et Acta Ecclesiastica. I—III. köt. Budapest 1965—1973.
Száz	Századok
TT	Történelmi Tár
VÖM	Verancsics Antal összes munkái. Kiad. SZALAY László és WENCZEL Gusztáv. I—XIII. köt. Pest—Budapest 1857—1875, in MHHS 2—6, 9—10, 19—20, 25—26, 32. köt. Martin Luthers Werke. 1—57. Bd. Weimar 1883—1939.
WA	WACKERNAGEL, K. E. Philipp, Das deutsche Kirchenlied von ältester Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts, I—V. Leipzig 1863—1876.
WACKERNAGEL	WICK Béla, Kassa története és műemlékei. Kassa 1941.
WICK Béla	ZAHN, Johannes, Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, I—IV. Gütersloh 1888—1893.
ZAHN	ZOVÁNYI Jenő, A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest 1921.
ZOVÁNYI, Reformáció I.	ZOVÁNYI Jenő, A magyarországi protestantizmus 1565—1600-ig. Budapest 1977.
ZOVÁNYI, Reformáció II.	ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest 1977.
ZOVÁNYI, Lexikon	ZSILINSZKY Mihály, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. köt. Budapest 1880.
ZSILINSZKY	

GÁL (GALLUS) HUSZÁR, SEINE WERKE UND SEINE ZEIT

(ZUSAMMENFASSUNG)

Gallus Huszár ist eine der bedeutendsten und umstrittensten Persönlichkeiten der ersten Generation ungarischer Reformatoren. Ungeklärt war die Richtung seines Bekenntnisses, darum hielt man sein Verhalten für unentschieden und seinen Charakter für wankelmütig. Von seinen Werken, seiner Lebensbahn war kaum etwas bekannt. Neue Funde machten eine gründliche Biographie für die Kirchen- und Literaturgeschichte gleichermaßen notwendig.

Er wurde wahrscheinlich 1512 geboren, erhielt nach heimatlichem Schulbesuch an der Krakauer Universität 1536 die auch von Zeitgenossen hochgeschätzte Bildung, die Musikkennnisse und erlernte die Buchdruckerkunst. Nach erhaltener Priesterweihe trat er in den Dienst der Familie Thurzó, eines der ersten Magnatenhäuser, die sich der Reformation anschlossen. In Vízkeleti im einstigen Oberungarn (heute Čierny Brod) ist er schon seit längerem reformatorisch tätig, als ihn der Bischof von Raab (Győr) und königliche Statthalter Ferenc Újlaki 1552 exkommuniziert. Den Folgen entgeht er wohl wegen des Angriffes der Türken im selben Jahr. Am 4. August 1553 wird er erneut verschärft und weiter verschärft (aggravatiter, reaggravatiter) exkommuniziert und muß nun fliehen. Mit Hilfe der Thurzós wird er Pfarrer in Ungarisch-Altenburg (Magyaróvár), das dem die Reformation unterstützenden Kronprinzen, Erzherzog Maximilian gehört.

Die Domkapitel von Raab und Preßburg (Pozsony, Bratislava) versuchen ihn von dort zu vertreiben, doch war die Disputation am Pfingstmontag 1555 ein Mißerfolg, und Huszár konnte unter dem Schutz des Erzherzogs mit der Reformation großen Stils beginnen.

Wegen des verbreiteten Predigermangels gründete er eine Pfarrerschule. Seine gut ausgebildeten Schüler wurden in Tolna von Mihály Sztárai ordiniert, der im türkisch besetzten Gebiet des Bistums Fünfkirchen (Pécs) zum lutherischen Bischof gewählt worden war. Huszár schickte sie in die verschiedenen Gemeinden. Enge Verbindung hielt er mit Wien, wo eine starke Reformation blühte — selbst in der Kanzlei des Erzbischofs Oláh. Ihr bedeutendster Vertreter war der Kanzleisekretär János Fejértói, der mit dem Züricher Reformator Bullinger korrespondierte. Von diesem erhielt er 1551 einen für die Ungarn verfaßten langen Brief mit Ratschlägen. 1557 hielt sich der Sohn Bullingers in Wien auf, und über ihn schrieb auch Huszár einen Brief an Bullinger. Er bat ihn um Rat bei der eherechtlichen Ordnung jener Ehen, die durch die türkische Gefangenschaft der Gatten zerstört wurden, um Wegweisung zur Schaffung der einheitlichen gottesdienstlichen Agende und ermunterte ihn, Melancthon zu einer eindeutigen Stellungnahme zur in der Abendmahlslehre entstandenen Ungewißheit zu bewegen. Bullinger schickte ihm daraufhin die von seinem Schwiegersohn Ludwig Lavater verfaßte Züricher Ordnung, die Huszár jedoch nicht annahm, sondern in seinen Werken Luther folgte.

In Wien nahm er enge Beziehungen zu dem polnischen Buchdrucker Raphael Hoffhalter auf, der zuerst in Zürich und seit 1555 in Wien arbeitete. Von ihm kaufte er seine Druckerei, die er ganz in den Dienst der Reformation stellte. 1558 erschien sein Maximilian gewidmetes Predigtbüchlein, die erste gedruckte ungarische Predigtsammlung, mit drei Predigten: über das Abendmahl, über den Tod und über die Auferstehung Christi. Ein kurzes Glaubensbekenntnis nennt er diese Arbeit, in der er die Fundamentalsätze des lutherischen Glaubens behandelt.

Noch zwei Tage vor dem Erscheinen dieses Büchleins, am 30. März 1558, wird er auch von der Raaber Diözese exkommuniziert. Doch Maximilian schützte ihn selbst gegen seinen Vater, König Ferdinand, der Huszár das Drucken verbot und seine Entfernung aus der Stadt forderte; der Reformator blieb dort. 1559 druckte er das Disputationsdrama von Mihály Sztárai *Spiegel des wahren Priestertums*, in dem er die durch Erzbischof Oláh verfolgten Bergstädte in Oberungarn zur Gründung eines

selbständigen lutherischen Bistums ermunterte. Dies ist das zweite im Druck erschienene ungarische Drama.

Im selben Jahr veröffentlichte er Bullingers Brief mit den Ratschlägen an die Ungarn *Brevis ac pia institutio*. Das Werk wurde gleichzeitig auch in Klausenburg (Koložsvár, Cluj) von Gáspár Heltai als *Libellus epistolaris* veröffentlicht. Heltai behielt das helvetische Konzept des Abendmahls bei, Huszár gab ihm lutherische Form.

Der Kampf zwischen Ferdinand und Maximilian wird immer heftiger und endet mit der Niederlage des Sohnes. Er muß den Kampf aufgeben, seinen Hofprediger Sebastian Pfäuser entlassen. Auch Huszár muß aus Altenburg verschwinden. Ein mit Noten versehenes Gesangbuch konnte er dort noch beginnen, dann aber mußte er fort. Die königliche Freistadt Kaschau (Kassa, Košice) berief ihn zum ungarischen Predikanten, am 20. März 1560 wurde er feierlich installiert. Dabei wurden auch alte Spannungen zwischen der deutschen und ungarischen Nationalität geordnet. An der Synode der fünf oberungarischen königlichen Freistädte Kaschau, Bartfeld (Bártfa, Bardejov), Leutschau (Lőcse, Levoča), Eperies (Eperjes, Prešov) und Zeben (Kisszeben, Sabinov) im Juli 1560 in Zeben nahm Huszár bereits teil. Neben der pastoralen Arbeit setzt er den Druck seines Gesangbuchs fort, in das er auch ein Lied von András Szkárósi Horvát aufnimmt, das die Fürsten ermahnt, Papst und Katholiken angreift und Luther preist. Der Stadtschreiber Leonhard Cromer zeigt ihn deswegen an, mit den verhängnisvollen Folgen, daß Huszár seiner Stellung enthoben und ihm das Drucken verboten wird. Als der Freund des Bischofs von Erlau (Eger) Antal Verancsics, Ferenc Zay, Kapitän der Festung wird, läßt dieser Huszár verhaften. Der Druck des Gesangbuchs wird von seinem Diakon Peter Bornemisza beendet und die Druckerei nach Debreczin (Debrecen) gerettet.

Die Kaschauer suchten wiederholt vergeblich beim König, beim Kronprinzen und beim Bischof von Erlau um Vermittlung nach, bis es zum Soldatenaufstand kam. Mit Hilfe der Bürger und Bornemisza wurde Huszár am 27. Dezember 1560 aus dem Gefängnis befreit und noch in derselben Nacht nach Debreczin gerettet, aus dem Bereich der Habsburger in das Gebiet des Gegenkönigs Johann Sigismund.

König Ferdinand fahndete noch lange nach den Aufständischen und nach Huszár. Dieser aber druckte in Debreczin die Schriften von Peter Melius, der ein Jahr vorher das helvetische Bekenntnis angenommen hatte. So erhielt er sich und seine Familie als Exulant von der Druckerei. Auf die letzten Seiten seines Gesangbuchs ließ er auf Melius' Geheiß ein Abendmahlslied helvetischer Prägung drucken und mit neuer Bogenzählung die Prim-Ordnung des Morgengesanges von Márton Kálmáncsehi.

Der erste Teil dieses ersten gedruckten ungarischen Gemeindegesangbuches enthält 105 Lieder mit 49 Melodien. Der zweite Teil bringt 18 liturgische Melodien. Dieses Gesangbuch wurde zur Basis aller lutherischen und reformierten Gesangbücher bis heute. Die Prim-Ordnung des helvetisch gewordenen Márton Kálmáncsehi aber wurde die Grundlage der liturgischen Ordnung der Wochentagsgottesdienste in Huszárs 1574er *Gradual*. Es ist hauptsächlich Huszár zu verdanken, daß die ungarische reformierte Kirche im Gegensatz zur helvetischen eine „singende Kirche“ blieb.

Der von den Zeitgenossen in Debreczin für sanftmütig und demütig gehaltene, friedfertige Huszár und sein einstiger Altenburger Schüler, der kämpferische Peter Melius schätzten sich auch später gegenseitig und arbeiteten zusammen. Wir kennen fünf von Huszár gedruckte Werke von Melius. Er begann noch den Druck der für das Erlauer Militär bestimmten *Erlauer Konfession*, die später auch zur *Debrecziner Konfession* wurde, doch am Ostersonntag 1562 verwüsteten die Türken Debreczin, und Melius mußte fliehen. Huszár hatte der stellvertretende Schatzmeister János Paniti schon früher mit nach Tyrnau (Nagyszombat, Trnava) genommen.

Gál Huszár hinterließ in Debreczin, wahrscheinlich als Pfand für noch unbeglichene Schulden, für die Errichtung einer Druckerei ausreichende Buchstaben, Matritzen, Ausrüstungen und Drucksachen, womit er den Grundstock für die bis heute bestehende Debrecziner Druckerei legte. Sie hat eine unüberschätzbare Bedeutung für die Konsolidierung der reformierten Kirche.

Auch in Tyrnau fand Huszár einen Helfer in Peter Bornemisza. Er arbeitete in der erzbischöflichen Residenz, bis dies Miklós Oláh erfuhr und ihn aus der Stadt vertrieb. Der Kapitän der bedeutendsten Grenzfestung des Landes Komorn (Komárom, Komarno) János Paksy berief ihn zum Pfarrer der dortigen ungarischen Soldaten. Es kam zur Disputation mit dem recht gebildeten Dominikanerprior

Frater Gáspár Körmendi, in der Huszár siegte, so daß er unter dem Schutz seiner Anhänger in Komorn bleiben konnte. Da des Erzbischofs Befehle an die Stadt erfolglos blieben, wandte er sich an Erzherzog Karl, den Oberbefehlshaber des Heeres. Dieser erließ am 22. Januar 1563 einen Haftbefehl gegen Huszár, dem sich dieser aber drei Tage vor Eintreffen des Befehls, in der Nacht des 5. Februar, durch die Flucht entzog und nach Tyrnau zurückkehrte. Dabei werden ihm die mit Spionagedienst beauftragten Komorner geholfen haben, doch wird auch die Meldung des deutschen Kapitáns Martin Nidermayr zutreffen, daß Huszár von seinem Gevatter (Peter Bornemisza) gerufen worden sei, „willens ein geschäft zutun“, vermutlich in einer Angelegenheit der Druckerei.

Huszár wirkte in Tyrnau wahrscheinlich fast zwei Jahre als Hospitalpfarrer, bis sein vormaliger Patron Maximilian, nun bereits als König, am 28. Januar 1565 seine Vertreibung aus der Stadt befiehlt. Die Tyrnauer retten ihn in das der Stadt gehörende Rosenthal (Rózsavölgy, Ružova Dolina), dessen Bewohner ihn aber verjagen, wahrscheinlich auf Einfluß der dort wirkenden Jesuiten. Nun nahm ihn die Familie Forgách in Komjáti (heute Komjatice) im Komitat Neutra (Nyitra, Nitra) auf, unter anderen Simon Forgách, der schon bei der Befreiung in Kaschau eine wichtige Rolle gespielt hatte, besonders aber der hochgebildete, literarisch tätige Imre Forgách.

Nach dem Tode von Erzbischof Oláh 1568 entstand der erste lutherische Kirchendistrikt im habsburgischen Landesteil (Große Schüttinsel [Csallóköz] und Mattesfeld [Mátyusfölds]), zu dessen erstem Bischof der als Organisator und Bekehrer bedeutende Gál Huszár gewählt wurde. Neuer Erzbischof wurde sein alter Verfolger Antal Verancsics, dessen mit administrativen Machtmitteln arbeitende Kirchenverwaltung die Anhänger der Reformation zur Vorsicht zwang. Erst nach seinem Tode 1573 konnte Huszár wieder mit dem Buchdrucken beginnen. Seine erste Arbeit war die Hälfte des ersten Bandes des von Bornemisza auf fünf Bände geplanten Predigtwerkes. Da dieser sich inzwischen eine eigene Druckerei angeschafft hatte und den Druck seines Werkes selbst fortsetzte, wandte sich Huszár seinem eigenen Programm zu. Von den Drucken dieser Zeit fanden sich erst 1969 drei Bruchstücke: Evangelien- und Epistelperikopen für Sonn- und Feiertage mit kurzen Erklärungen, Predigtsskizzen und Gebeten, letztere von Veit Dietrich; je acht Predigten und Gebete für Advent und Weihnachten.

Am 6. Oktober 1574 erschien sein Hauptwerk, das *Gradual* unter dem Titel „Göttliche Lieder und Gebete in der christlichen Gemeinde“, das außer dem kirchlichen Gebrauch auch für den Hausgottesdienst und die Privatandacht diene. Das mit Initialen reichgeschmückte Buch hat heute 492 Blätter. Am Schluß fehlen zwei Begräbnislieder und das Inhaltsverzeichnis. Der erste Hauptteil enthält hauptsächlich die die Gemeinde betreffenden Teile der Morgen-, Abend-, Haupt- und Abendmahlsgottesdienste des Kirchenjahres, den Katechismusgottesdienst und die Ordnung der Heiligenfeste. Den Hauptgottesdienst gestaltete er nach Luthers *Formula Missae* und *Deutscher Messe* unter Berücksichtigung der einheimischen Ordnung. Dieser Teil enthält 62 Antiphonen, 14 Benedicamus, 101 Gebete, 48 Psalmen, 8 Responsorien, 31 Versiculi und 2 neutestamentliche Cantica. Der zweite Hauptteil ist ein Gemeindegesangbuch; schon im ersten Teil finden sich neben den liturgischen Stücken 120 Lieder, der zweite enthält 123. Zählt man aus dem 1560er Gesangbuch noch die zwei fehlenden Begräbnislieder dazu, ergeben sich insgesamt 245 Lieder. Das Gradual bewahrte zudem die meisten Melodien des 16. Jahrhunderts: in 774 Zeilen 85 liturgische Melodien, 24 Hymnen und 15 Lobgesänge, also insgesamt 124 Melodien, die größtenteils auch in den heutigen Gesangbüchern stehen.

Ende 1574 mußte Huszár wieder fliehen, denn der erzbischöfliche Verwalter Nikolaus Telegdi begann einen schonungslosen Restaurationskampf nicht nur gegen die Pfarrer, sondern auch ihre Schirmherren, in Huszárs Falle gegen die Familie Forgách. Mit ihrer und der Hilfe der Thurzós zog er nach dem transdanubischen exempten Pápa, wo bereits sein aus Tyrnau vertriebener Sohn Dávid an der später als reformierte berühmten Schule Rektor war. Stadtpfarrer war der erste Bischof des Transdanubischen Kirchendistrikts Mihály Sztárai. Huszár wirkte also mit ihm zusammen und wurde entweder nach seinem beabsichtigten Fortgange oder nach seinem Tode der zweite Bischof des Transdanubischen Distriktes.

Seines Todes gedenkt sein früherer Schirmherr Imre Forgách in seinem Tagebuch mit bezeichnenden Worten der Rührung: „Herr Gallus Huszár, mein zweiter Vater und allerliebster Freund, hochgebilde-

ter Theologe, beispiellos treu und unermülich in der Verkündigung des Evangeliums Gottes, ist zu großer Trauer und dem Schmerz der Guten in der Stadt Pápa an der Pest am 23. Oktober 1575 entschlafen, den dieser beste, fast heilige Mensch viel früher, in gutem und gesundem Zustand als seinen letzten Tag öfters voraus gesagt hat“.

Von zwei Söhnen wissen wir, die in die Fußtapfen ihres Vaters traten. Dávid Huszár wurde nach dem Tode Sztárais zweiter Pfarrer in Pápa. Nach dem Tode seines Vaters wandte er sich der helvetischen Richtung zu. Er setzte die Drucktätigkeit fort, 1577 mit den *Canones Hercegszölösienses*, der Ordnung der reformierten Kirche, und dem *Heidelberger Katechismus*. Sein anderer Sohn, János, wurde ebenfalls Pfarrer und wandte sich auch der helvetischen Richtung zu. Er wirkte in Cseklész (heute Bernolákovo) im Komitat Neutra. Als Julius Salm die helvetischen Pfarrer aus seinen Besitzungen vertrieb, bewarb er sich auf Imre Forgács Rat um die ungarische Predigerstelle in Kaschau. Die lutherische Stadt nahm ihn aber nicht an, sein weiteres Schicksal ist unbekannt.

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 35, 94, 195
 Achelis, Ernst Christian 458
 Achmed pasa 262
 Ács Mihály, ifj. 347
 Acsády Ignác 47, 254
 Adlischweiler I. Bullinger, Heinrich, ifj.
 Agárdy Mátyás 207
 Ágost, szász választófejedelem 292
 Agricola, Johann 87, 227, 257
 Alaghy János 134, 153, 195, 196, 319
 Alarich 75
 Albani (Csirke) György 230, 231
 Albert, Habsburg uralkodó 136
 Albinus Nivemontius, Petrus I. Weiss, Peter
 Albrecht, porosz herceg 428
 Áldásy Antal 28
 Alesius, Alexander 88
 Althaus, Paul 426, 427
 Amadé István 262
 Aman, Theobald 257
 Ambrosius 434, 447, 454
 Ambrus, hobili iskolamester 65
 Amsdorf, Nicolaus 77, 87
 Anaxagoras 433
 András, egri püspök 145
 András, komjáti plébános 288
 Andrisowicz, Lazarz 33, 94, 95
 Anonymus 75
 Anselmus 364
 Antal, madari plébános 258
 Antoninus 457
 Apothecarius Pál I. Bornemisza Pál
 Apponyi Sándor gróf 118
 Aquinói Tamás 364
 Arany Tamás 72, 97, 122, 205, 208, 210, 211, 218,
 220, 223—226, 228, 230, 231, 300, 410, 415
 Arisztotelész 433
 Armbrust, Kristóf 466
 Arotis, Peter 278
 Arthur király 434
 Aschbach, Josef 431
 Asztalos András 337
 Attila 75
 Atyai Péter 317
 Augustinus 69, 75, 357, 360, 408, 426, 433, 434,
 446, 457
 Augustus császár 25
 Babits Mihály 405
 Bacho, Urbanus 37
 II. Bajazid szultán 234
 Bakay Györgyné 139
 Bakay Mihály 256
 Bakay Miklós 141, 142
 Balassi Bálint 141, 313
 Balassi Borbála 235
 Balassi János 235, 272, 273, 276, 291, 306, 307,
 312, 324
 Balassi Menyhárt 235, 241, 248, 280
 Balázs deák, debreceni főbíró 202, 230
 Balázs, morva Blasius 295, 296
 Balázs János 34, 321
 Bálent, Boris 313
 Bálint, ekelyi plébános 258
 Bálint, pápai, debreceni pap 316
 Bálint, udvardi plébános 258
 Balogh István 203
 Bán Ferenc 309
 Bánffyák 325
 Bánffy Borbála, Garai 284
 Bánffy György 276
 Bánffy Sára, Losdorffi 262
 Bánfi Szilvia 95, 96, 214, 233, 237—239, 243
 Baranyai Kont Ilona 139
 Barát István 441
 Barla Jenő 406, 408
 Bartalus István 414
 Bártfay Szabó László 289—293, 296, 306, 307
 Bartha Boldizsár 241
 Bartholomaeus, pozsonyi kanonok 68, 69
 Bartoniek Emma 82
 Báthory András 29, 35, 36, 38, 43, 47, 143,
 275
 Báthory Andrásné I. Thurzó Anna
 Báthory Erzsébet, Somlyai 336, 338
 Báthory István 292

- Batizi András 33, 78, 95, 146, 162, 338, 385, 387, 389—391, 397, 399, 400, 405, 406, 442, 451, 453, 455, 456
- Batizi Demeter 140
- Batthyány család 327
- Batthyány Boldizsár 301, 317
- Bauer, Wilhelm 51
- Bäumker, Wilhelm 292
- Bebek György, Pelsőczy 212, 213
- Bedy Vince 41, 55, 100, 102, 103
- Békefi Remig 209, 251
- IV. Béla 131, 244, 254
- Bencédi Székely István I. Székely István
- Benda Kálmán 201, 217, 234, 281
- Benedek deák 231
- Benedek, hegyeshalmi plébános 50
- Benedek Sándor 453
- Berekszői Benedek deák 236
- Berényi András 236
- Berg, Johann 427, 428
- Bernhard Máté 336, 338, 339
- Beyczy Ambrus 236
- Beza, Theodor 217
- Beythe István 20, 64, 79, 211, 301, 303, 325, 329—331, 335
- Biel, Gabriel 18, 454
- Bikás Péter 207
- Bindseil, Philipp 64
- Bíró Gáspár 200
- Blahoslaw, Johann 113, 115
- Blandrata, Giorgio 151, 227
- Blarer, Ambrosius 63, 83
- Blarer, Thomas 63
- Blasius literatus 247
- Blotius, Hugo 293, 330
- Bocskay György 213
- Bod Péter 220, 301, 328, 336, 406—408
- Bódog József I. Macarius Bódog József
- Boncz László, felesége: Orsolya 208
- Bonfini, Antonio 151
- Bongars, Jacques 199
- Bonnus, Hermann 390, 397, 406, 440, 466
- Bóra Katalin 60
- Borbély Ferenc 255
- Borbély György 138
- Borbély Miklós 256
- Bornemisza Ferenc, Pesti (Franciscus Nagy de Pest) 139, 235
- Bornemisza György 310
- Bornemisza István 140
- Bornemisza János, Pesti 138—140
- Bornemisza (Apothecarius) Pál 139, 140
- Bornemisza Pál, püspök 134, 264, 285, 288
- Bornemisza Péter 13, 18, 19, 26, 27, 33, 36, 64, 65, 71, 78, 93—95, 97, 98, 113, 125, 128, 139—142, 152, 156, 169, 170, 186, 188, 189, 193, 213, 214, 217, 230, 233, 235, 237, 238, 247—249, 272, 273, 275, 276, 278, 299—303, 305—309, 312, 313, 315, 319, 320, 325, 331, 333, 340, 348, 349, 353, 355, 356, 359, 360, 362, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 374—376, 378, 382, 384, 399, 402—405, 407, 424, 425, 427, 428, 430—432, 436, 437, 440, 459, 461, 463, 465, 466
- Bornemisza Zsófia 140
- Borovszky Samu 35, 205, 244, 260
- Borsa Gedeon 14, 73, 92, 96, 129, 130, 167, 169, 170, 209, 234, 243, 380, 382—384, 401, 415, 420—423
- Borzák István 327, 432
- Both Ferenc 277, 312
- Botta, Antonius 37
- Botta, Franciscus 37
- Botta István 22, 35, 36, 57, 60, 67, 74, 78, 87, 90, 91, 211, 215, 248, 261, 328, 401
- Botta, Philippus 38
- Botta, Sigismundus 37
- Botta, Stephanus 37
- Bouillon, Gottfried 434
- Böhl, Eduard 73, 126
- Brandenburgi György 52
- Braunecker M. Margit 246
- Braunstein, Ernest von 256
- Brechtel, Peter 193, 195
- Bredár Gyula 35
- Brenner, Martin 151, 215
- Brenz, Johannes 37, 88, 90, 296, 428, 449
- Breuer, Lorenz 406
- Breznyik János 117
- Bruckner Győző 147, 148, 404
- Bucer, Martin 89, 90, 354, 377, 410
- Bucko, Vojtech 39, 42, 60, 281, 288
- Bucsay Mihály 153, 381, 387
- Buday Ferenc 204
- Bugenhagen, Johann 77, 90, 295, 296, 458
- Bullinger, Heinrich, id. 18, 37, 61, 65, 70—72, 77—80, 82—87, 89—92, 96, 118, 119, 121—125, 127, 166, 174, 217, 218, 220, 227, 243, 294, 300—302, 315, 328, 330, 337, 338, 355, 377, 409, 410, 447, 450, 453
- Bullinger, Heinrich, ifj. 73, 84
- Bullinger, Margaretha (Ludwig Lavater felesége)

- Bunyitay Vince 71, 206, 242
 Burgio, Antonio Giovanni 51, 81, 82, 262
 Byro, Augustinus 37

 Calabrese, Francesco 227
 Campensis, Johannes (Jan van der Campen) 33, 445
 Canisius, Peter 70, 89, 112—114
 Cantor, Urbanus 38
 Čaplovič, Ján 14, 98, 305, 313, 424, 430, 431, 436
 Castaldo, Georg 206
 Celanói Tamás 398
 Chasee Miklós 208, 393, 405
 Chmiel, Adam 28
 Chrisostomus 454
 Cyttwand, Valentinus de 103
 Cocavinus, Briccius 210
 Cölius, Michael 429
 Cordatus, Conrad 50—52, 75
 Corvin János 203
 Costil, Pierre 279
 Cox, Leonhard 146
 Crato, Joannes 65
 Cresconius 69
 Crespin, Jean 99
 Creutzer György 404
 Cromer, Leonhard 126, 128, 132, 154, 166, 168, 169, 172, 193—195, 249
 Cubicularius (Kammerknecht), Ulrich 117
 Cyprianus 454
 Czakó Elemér 104
 Czecezy Lénárd 137, 138, 140, 141, 166
 Czeglédi György 231—233, 241
 Czeglédý Sándor 381, 382, 401, 405, 409, 410, 412, 414, 415, 420, 422, 423
 Czibor, Mathias 37

 Csabai Mátyás 149, 155, 158—160, 169
 Csaby Ákos 256
 Csák Máté 131, 254, 287
 Csáktornyai János 407
 Csanády Imre 195
 Csánky Dezső 205, 260
 Csarkó György 451
 Csepy László, nagymegyeri plébános 258
 Csikesz Sándor 387
 Csikóházi Miklós 236
 Csirke György I. Albani (Csirke) György
 Csomasz Tóth Kálmán 33, 95, 96, 381—383, 391, 396, 407, 414, 418, 420, 421, 423, 438, 445, 454, 459

 Csoron András, Devecseri 264
 Csulai Kendeh Péter 262
 Csúzy család 259
 Csúzy Anna 262
 Csúzy János 262
 Csúzy Sára 262, 264
 Csúzy Tamásné, Ormánfalvi 264
 Csúzy Cseh Jakab 321
 Csúzy Cseh János 304
 Csűrös Ferenc 94, 238, 243

 Dadius, Andreas 431
 Dán Róbert 34, 444
 Dancsy Ambrus 451
 Darnai László 304
 Dávid király 434
 Dávid Ferenc 213, 221—223, 293, 405, 410, 411
 Dax, Joannes 53
 Deák Ambrus 138
 Deák Máté 54
 Delfino, Zachariás 279, 327
 Derecskey János 117, 157
 Dersffy István 134, 264, 285
 Dersi Ferenc 236
 Desewffy János 142, 193, 268, 269
 Dévai Mátyás 13, 17, 21, 60, 95, 146, 160, 193, 368, 387, 405, 427, 449, 451
 Dézsi András 209, 389, 405
 Dézsi Lajos 140, 190, 323, 337, 381, 409, 414
 Dietrich, Veit 75, 283, 307, 427—429, 446
 Dietrichstein, Anna 320
 Dietz, Otto 427
 Divéki Adorján 200
 Dobó István 291, 306, 307, 312
 Dobos Gergely 303, 309, 310
 Dobos György 139, 309—312, 320
 Dobrakutyai Mihály 236, 257, 259, 260
 Dobronoki György 252, 274
 Dobronoki Miklós 302—304
 Dobszay László 397
 Dóczy Magdolna 276
 Donatus 69
 Dózsa György 63
 Drágfy Gáspár 294
 Draskovich György 194, 330, 339
 Drewes, Guido Maria 397
 Dubovszky Miklós 285
 Dudith András 253, 273, 278, 279, 282, 293
 Durandus de S. Portiano 454
 Duretus, Ludovicus 25
 Dzsélálzáde Musztafa 48

- Eber, Blasius 319, 320, 431
 Éble Gábor 142
 Echard, Christof 292
 Eck, Johannes 52
 Eckhardt Sándor 204, 308, 407
 Edelényi Szabó Dénes 254
 Eder, Georg 431
 Éder Sebestyén 174
 Egri Péter 144
 Eitzing, Ulrich Freiherrn von 53
 Elbl, Caspar 277
 Elbl, Wolfgang 277
 Éles János 54
 Ember Pál, Debreceni 73, 299, 301, 302, 304, 323, 328, 329, 331, 334, 335, 406—408
 Engels, Friedrich 413
 Enyedí Adorján 146
 Enyingi Török I. Török
 Eperjessy, Colomannus 45, 200
 Erasmus 294
 Erdélyi Antal 146, 160
 Erdélyi Pál 381
 Erdődi Péter 29, 31, 309
 Erdősi I. Sylvester János
 Erdős Károly 71, 82—83, 123, 174
 Erpali Vas Katalin (Dersi Ferenc özvegye) 236
 Erzsébet királyné (Habsburg Albert özvegye) 136
 Esze Tamás 318, 319
 Eszéki István 32
 Eszéki Szigeti Imre 64, 66, 78
 Eusebius 434

 Faber, bécsi püspök 62
 Faber, Thomas 165
 Fabó András 73, 302, 303, 349
 Fabricius, Paulus 18, 430, 431, 433
 Farkas András, énekszerző 78
 Farkas, Andreas 37
 Farkas, Balthasar 37
 Farkas, Christophorus 37
 Farkas, Mattheus 37
 Fehérvári Gál 230
 Fejértóy Ferenc 71
 Fejértóy János 71—73, 82, 84, 91, 123, 174, 330
 Fejérvári (?), id. Paksy Jánosné 262
 Fekete István 350
 Feledy, Eustachius (Lestár) 141—143, 188
 Félegyházi Tamás 316
 Felföldi Gáspár 310
 Fendt, Leonhard 456
 Fényes Elek 257

 I. Ferdinánd király 35, 40, 41, 44, 46, 47, 49—53, 59, 67, 68, 70, 88, 90, 100, 101, 103, 106, 107—110, 113, 114, 117, 122, 125, 128—135, 137, 139, 141—142, 147, 150—151, 153, 156—157, 159, 166—168, 170—174, 176, 177, 179, 183, 184, 186, 190—194, 196—198, 204, 206, 207, 209, 212, 235, 236, 238, 246, 247, 249, 253—257, 261—264, 266—271, 274, 275, 277—280, 282, 287, 289, 290, 297, 316—318, 327, 428
 Ferenczi Ilona 397, 421, 438
 Ferenczy Péter 184
 Finck, Johann 144
 Fitz József 234, 239, 243, 339
 Flacius, Matthias (Illiricus) 70, 77, 87, 88
 Flórián Jakab 381
 Foerstemann, Carolus Eduardus 210
 Főgel József 139
 Fontanus Imre 146
 Forgách család 287—288, 289, 290, 294—297, 305, 310, 411
 Forgách Balázs 287
 Forgách Dorottya 292
 Forgách Ferenc, érsek 245, 293, 294
 Forgách Ferenc, váradí püspök 156, 285, 289—291, 293, 294, 327
 Forgách Ilona 292
 Forgách Imre 18, 19, 23, 27, 59, 286, 291—294, 306—310, 315, 322, 324, 329, 332, 340, 341
 Forgách Imre, ifj. 291
 Forgách István 288, 308
 Forgách Istvánné (Kapócsy Erzsébet) 308
 Forgách János 288, 289
 Forgách Judit (Forgách Imre lánya Perényi Erzsébettől) 291, 307
 Forgách Judit (Forgách Imre lánya Zrínyi Katalintól) 292
 Forgách Julianna 292
 Forgách Kristóf 291
 Forgách László 289
 Forgách Mária 292
 Forgách Mihály (Imre fia) 291, 307
 Forgách Mihály (Simon fia) 294
 Forgách Pál 290
 Forgách Péter 289, 310
 Forgách Simon 135, 136, 153, 166, 170, 175, 185, 204, 205, 235, 264, 286, 288, 289, 291—294, 299, 306, 324
 Forgách Simon (Imre fia) 292
 Forgách Zsigmond 37, 289, 290, 294, 297
 Forgách Zsófia 292

- Forgách Zsuzsanna 292
 Földvári László 335
 Fraknói Vilmos 13, 50—52, 58, 135, 171, 250, 257,
 263, 271, 324
 Franciscus literatus I. Kis Ferenc
 Frank, Sebastian 227
 Fráter György 137, 141, 150, 152, 247, 296
 Fridericus, Andreas 146
 Friedensburg, Walter 57
 Friedrich, Johann, választófejedelem 57
 II. Frigyes (Hohenstaufi) 25
 Frobenius, Matthias 99
 Frölich (Hilarius, Benz), Thomas 154—158, 169,
 173, 176, 189, 197
 Fuggerek 44
 Fugger, Anna (Thurzó Györgyné) 43
 Futhó, Benedictus 37
 Futhó, Franciscus 37
 Futhó, Joannes 37
 Futhó, Michael 37
 Futhó, Urbanus 37
 Fügedi Erik 287
 Fügedy János 175, 183
 Fülöp, hesseni örgróf 83
- Gaius 25
 Gál Bertalan 236
 Gál pap 229, 230
 Galénosz 18, 25, 26
 Gall, Adam 55, 104
 Gallus, Nicolaus 87
 Gálszécsi István 33, 35, 95, 382, 388, 391, 405,
 440, 448, 458
 Garai Miklós nádor 203
 Garay Borbála 170
 Garay Lőrinc 170
 Garay Márton 311
 Gárdonyi Albert 104
 Garoncelli, Maria Antonio 133
 Gáspár, bálványszakállasi plébános 258
 Gáspár literatus 205
 Gaudentius 69
 Gazur, Mathias 25
 Gellius, Aulus 25
 Georgh, Petrus 37
 Gerendy Miklós 289
 Gerengay Márton 301
 Géresi Kálmán 202, 205
 Gergely, deák, debreceni főbíró 202, 230
 Gergely, ipolysági presbiter 295, 296
 VII. Gergely, pápa 118, 397, 463, 466
 Gergely István 345
- Gerstinger, Hans 279, 311
 Geszti Gáspár 151
 Gienger, Anna 44
 Gienger, Cosmas 44
 Gienger, Damian 44
 Gienger, Georg 44
 Giskra, Ján 136
 Goda Tamás 236
 Goldschmied, Laurentius 143, 154, 197
 Gombocz Endre 431
 Gorygniczay Bálint 100, 102
 Gödinger, Wolfgang 54
 Göldli, Katharina (Raphael Hoffhalter felesége)
 73, 92, 272
 Gönczi Fabricius György 316
 Görög Mátyás 236
 Gregoriáncz Pál 49, 101, 193
 Gregorius sági presbiter 295
 Gregoróczy Krisztina 262
 Gulyás Pál 91—95, 99, 216, 217, 233, 234, 239,
 241, 243, 322, 323, 380
 Gutgesell, Daniel 407
 Guthi Ország Borbála 317, 319, 320, 322, 325, 326
 Gündisch, Gustav 91
 Gyzdawith Péter 321, 322
 Gyalui Farkas 122, 124, 381
 Gyalui Torda Zsigmond 37, 63, 168, 169, 188,
 190, 192, 195, 196, 245
 Györffy György 435
 György Imre 54
 György, bécsújhelyi püspök 60
 György, sellyei plébános 288
 Gyulai István 441
 Gyulai Rezső 257
- Habermann (Avenarius), Johann 429, 451
 Hadán Mihály 64, 68, 79
 Hajnóczy Dániel 300, 302
 Halil (Halem), szolnoki bég 204
 Hall, Joannes (Johannes de Hallis) 27, 41, 49, 56,
 68, 69, 100, 102
 Hamza János 256
 Hardeck, Johann 256
 Harnack, Theodosius 355, 364
 Hartyáni Imre 248, 394, 405
 Hathos Bálint 335
 Havrán Dániel 304
 Haynal István 248
 Házi Jenő 29
 Hebler, Matthias 222
 Hegenwald, Erhard 393, 406
 Hektor 434

- Helfenstein, Ulrich 206
 Hellebrandt Árpád 381
 Heller, Joachim 427
 Heltai Gáspár 71, 90, 123, 124, 195, 222, 223, 247,
 431, 441, 444, 453, 465
 Heltai Gáspárné 247
 Henckel, Johann 50, 52, 53, 72, 146, 160
 VIII. Henrik, angol király 83
 Hentius, Martinus 89, 90
 Heraklides Jakab 93, 191, 292, 293
 Herberstein, Sigmund 282
 Herényi István 30
 Herepei János 408
 Herner János 35
 Herpay Gábor 207, 209
 Hésziodosz 24
 Hettyéssy István 30
 Hieronymus 426, 454
 Hieronymus (Jeromos, Jeremiás), szentgyörgyi
 plébános 39, 68
 Hippokratész 18, 23—26
 Hodosi Sámuel 303
 Hoffgreff, Georg 90, 96, 392, 420, 427, 428
 Hoffhalter, Maria 92, 272
 Hoffhalter, Raphael 19, 34, 35, 71, 73, 91—96, 99,
 238—243, 272, 274
 Hoffhalter Rudolf 92, 243, 272, 326, 339
 Holl Béla 95, 217, 261
 Hollósi Péter 321
 Holtzmann, Robert 70, 108, 113—115
 Hóman Bálint 150
 Homérosz 24, 379
 Honterus, Johann 64, 90, 150, 151
 Horányi Elek 336
 Horatius 399
 Horn, Johann 443
 Hornyik János 36
 Horváth Bertalan 264
 Horváth Cyrill 397
 Horváth Gáspár, Vázsonykői 264
 Horváth Gergely, Bojnichich 195
 Horváth János, irodalomtörténész 119, 349, 350,
 380, 414
 Horváth János, kassai tiszt 185
 Horváth Mihály 206
 Horváth, Nicolaus 37
 Horváth Péter 256
 Horváth Péter, Vázsonykői 264
 Horváth, Stephanus 38
 Horváth Zoltán 284
 Hosius, Stanislaw 195
 Hosszútóti Domokos 29
 Hörk József 147
 Hruskovics Sámuel 302
 Hubert Gabriella 398, 445, 451, 454, 464, 468
 Hunt-Páznán nemzetiség 287
 Husz János 74, 442, 457, 458
 Huszár, Bartholomaeus 31
 Huszár Benedek 28—32, 35
 Huszár Dávid 27, 30, 31, 97, 98, 100, 127, 139,
 237, 309, 311, 312, 320—323, 326, 331,
 333—339, 443, 444 447
 Huszár György 29
 Huszár Ilona 29
 Huszár István 29, 30
 Huszár János 29, 30, 127, 333, 339—342
 Huszár Kálmán 29, 30
 Huszár Lőrincz 28, 29
 Huszár Márta (Körössy Literatus Mihály felesé-
 ge) 30
 Huszár Mátyás 30
 Huszár Pál 28
 Huszár Péter, Szerdahelyi, Debreki, Vadasülési,
 Berenhidai 28—32, 335, 339
 Huszár Veronika 29
 Huszár (?) Zakariás, fiúcska 128, 272, 333
 Hut, Johannes 51
 Illésházy István 293
 Illési Bálint 316
 Illicinus, Petrus 250—252, 274—276, 281, 284,
 285
 Ilosvai Benedek 195
 Ilosvai Péter 210
 Imre, váradai püspök 206
 I. Ince, pápa 460
 III. Ince, pápa 454
 Incze Gábor 216, 220, 345, 346, 353, 447, 448
 Ipolyi Arnold 250, 251, 284
 Iratosi T. János 305
 Irenaeus 360
 Irinyi Károly 201, 217, 234, 381
 Isaszegi Máté 248, 310
 István deák 241, 394, 405
 I. István (Szent) király 287
 Istvánffy Miklós 32, 46, 49, 122, 133, 134, 198,
 205, 206, 262, 263, 287
 Istvánffy Pál 170
 Italus, Petrus I. Illicino Petro
 Iványi Béla 104, 202, 206
 Izabella királyné 134, 141—143, 150, 206, 207,
 209, 290, 317

- Izdenczy László 236
 Izdenty Máttyás 255
- Jacobi, Leonhard 429
 Jacobinus, Jeremias 150
 Jakó Zsigmond 92
 Jakosith Ferenc 264
 Jankovich Miklós 220, 224
 Jannsen, Johannes 88
 János, guttai plébános 258
 János, halászi plébános 50
 János, irméri plébános 288
 János, kassai magyar káplán 158
 János, köpcsényi plébános 50
 János, nagyszombati jegyző 236
 János, rajkai plébános 50
 János, somorjai plébános 60, 61, 64, 305
 János, szentjánosí plébános 50
 I. János (Szapolyai) király 46, 49, 134, 137, 141, 150, 151, 205, 254, 287, 316, 317
 János Zsigmond 143, 157, 171, 186, 198, 203, 204, 207, 209, 212, 235, 240—243, 253, 317
 Jánossy Lajos 26, 27, 427, 453—456, 468
 Jeune, Martin le 99
 Jó Máté 247, 248
 Jó, Simon 37
 Joachim, brandenburgi örgróf 257
 Johann Friedrich, választófejedelem 57
 Jonas, Laurentius 38
 Josa, Paulus 38
 Józsa barát 119
 Józsué 434
 Juhász, Ladislaus 45, 200
 Julius Ceasar 434
 Justinus Mátyr 454
 Justinianus 80, 83
 Justus, Jonas 446
- Kádas György 209
 M. Kállai Erzsébet 30
 Kalmár Máté 138
 Kalmár Mihály 310
 Kálmáncschi (Sánta) Márton 21, 34, 140, 146, 207, 209, 211, 231, 267, 315, 319, 380, 382, 400, 401, 405, 414—416, 418—423, 438—440, 446
 Kálnássy Ferenc 185
 Kálvin János 61, 70, 72, 87—91, 152, 217, 218, 227, 301, 350, 353, 377, 410, 425
 Kandra Kabos 151
 Kanizsai Mihály 304
 Kanizsai Orsolya (Nádasdy Tamásné) 101
- Kanizsai Pálfi János 336, 338
 Kanthor, Urbanus 37, 38
 Kányafalvi György 157
 Kanyaró Ferenc 214, 223, 226, 381
 Kápolnay Mihály, Gellyénfalvai 236
 Kapothy, Emericus 296
 Kapp, Friedrich 169
 Kaprinay, Stephanus 264
 Karácsonyi János 245
 Kardos Tibor 118
 Karlstadt, Andreas 227, 231, 352, 355, 377
 Karner Károly 433
 V. Károly császár 46, 53, 67, 87, 88, 106, 108, 428
 Károly főherceg 32, 41, 125, 261, 263, 264, 267—270, 274, 279, 280, 299, 311
 Károly Róbert 131, 254
 Károlyi András 300
 Károlyi Gáspár 78, 240, 379, 432, 445
 Károlyi, Laurentius 40
 Károlyi Péter 242, 328
 Kassai Lantos (Citharida, Hegedüs) Sebestyén 19, 190
 Kászon, temesi pasa 290
 Kathona Géza 211, 223, 227, 323, 329, 334, 336, 349, 350, 352—354, 360, 362, 387, 408, 412, 450, 453
 Katona Imre 51
 Katzianer, Hans 137
 Kauffay Richárd 176
 Kecskeméti Nagy István 304
 Kecskés László 254
 Kelecsényi Ákos 222, 223, 381
 Kelemen, gugi plébános 288
 Kemény Lajos 114, 116, 126, 128, 129, 138, 143—147, 155, 190, 249
 Kendy Antal 222
 Kenéz Győző 73, 87
 Kepler, Johannes 25, 26
 Kerecsényi Dezső 150—152
 Kerekes Sebestyén 71
 Keresztes Antal 231
 Keserű Bálint 35
 Keszi Balázs 136
 Kevi Gáspár 408
 Kevi Pál 408
 Kewesi András 193, 194, 196
 Kézai Simon 75
 Kimlei László, naszvadi plébános 258
 Kinsperger, Honorius 143, 260, 262
 Kis Bertalan 468
 Kis Ernő 321

- Kis Erzsébet 213
 Kis Ferenc (Franciscus Literatus) 213
 Kis Jakab 213
 Kis Sebestyén 175—176
 Kis Tamás, id. és ifj. 467—468
 Kis, Wolfgang 38
 Kiss Áron 85, 232, 411, 465
 Klanicza Márton 349
 Klaniczay Tibor 14, 249, 293, 408, 413
 Klaus, Bernhard 283, 300, 428
 Klaszekovics István 302, 304
 Klein, Johann Samuel 73, 301, 302
 Klug, Joseph 446
 Knorr, Christof 44
 Kollányi Ferenc 250—252, 257, 274—276
 Kolos János, Némái 259, 260, 264
 Kolos László, Némái 260
 Kolozsvári János 145, 278
 Komáromy András 18, 133, 135, 253, 291, 332
 Komjáti Benedek 94
 Komlós (Lupinus) András 243, 328, 443
 Komoróczy György 202, 206
 Kondé Lázár (Pókateleki) 236
 Kopácsi István 21, 195, 211, 318, 319
 Koppány György 37, 289, 291, 296
 Korosi, Bernhard 236
 Kossik András 310
 Kosztovits György 134
 Kotta György 178
 Kovach, Benedictus 38
 Kovach, Georgius 37
 Kovách, Petrus 38
 Kovachich, Martinus Georgius 168, 188
 Kovács Károly I. Karner Károly
 Kovács Sándor 468
 Kovacsóczy Farkas 293
 Körmendi András 68, 79
 Körmendi Fráter Gáspár 245, 259, 261, 266, 267
 Körösi Fraxinus Gáspár 79, 211
 Körössy Literatus Mihály (felesége Huszár Márta) 30
 Kristóf gálósi plébános 50
 Kubinyi Kristóf, Felsőkubinyi 236
 Kubinyi András 204
 Kumorovitz L. Bernát 30
 Kutasi István 231
 Kutassy János 245, 312
 Kürti István 304
 Lacroix, Robert 51
 I. Lajos (Nagy) király 131, 132, 145, 245
 II. Lajos király 46, 139, 170, 205, 248, 262, 294, 321
 Lamberg, Abraham 98
 Lampe, Friedrich 73, 300, 302, 323, 331, 335, 406, 407
 Lampérth Géza 317, 321
 Lang Tamás 54
 Laskai Osvát 461
 IV. László, király 262
 V. László, király 136
 László, ledéci paróchus 288
 Lavater, Ludwig 73, 86, 92, 338, 453
 Lecskey Lőrincz 208
 Lengyel Menyhért 36
 III. Leó pápa 435
 X. Leó, pápa 76, 109
 Leonard, David 33, 445
 Leoricz, Michael 37
 Lericz, Joannes 37
 Lessenpront, Sebastian 310, 311
 Lethenyei István 405
 Licinius 434
 Lingl, Christoph 306, 310
 Lippay János 141, 142, 145
 Lipsius, Justus 293, 294
 Liszth (Liszti) János 71, 176, 284, 317, 330
 Loesche, Georg 70, 72
 Löhe, Wilhelm 427
 Lőrinc, oltárigazgató 68
 Lukács, komáromi presbiter 257, 260, 264
 Lukács, Ladislaus 250, 252, 272, 279, 281, 282, 298
 Luther Márton 20, 21, 26, 37, 50—52, 57, 59—61, 64, 70, 72, 74—80, 83, 87—90, 106, 109, 112, 119, 156, 162—164, 168, 173, 215, 219, 283, 295, 296, 301, 307, 314, 317, 321, 322, 347—349, 351—371, 373—378, 385, 388, 391—393, 397, 400, 404, 406, 408, 409, 411, 413, 415, 424, 425, 429, 430, 432, 433, 435, 438, 440, 446, 448—450, 452—458, 462, 465, 467
 Macarius Bódog József 90, 140, 248, 297—299, 427
 Maczedóniai László 170
 Maczedóniai Péter 134, 166, 170
 Madách Imre 25
 Magdics István 409
 Maggio, P. Laurentius 281—283
 Mágócsy Gáspár 170, 177, 184, 188, 196, 241, 264, 283, 290
 Magyar István 78

- Magyary Szulpicz 257
 Major, Georg 77, 314, 426, 429, 430, 433, 435, 436
 Majthényi László 339
 Makkai László 226—228
 Makkabeus Judás 434
 Malvezzi, Giovanni 171
 Malvezzi, Magdaléna 152
 Mályusz Elemér 62, 63, 65
 Manaata, Ladislaus 310
 Manga János 397
 Mantskovit (Farinola) Bálint 313, 320, 424, 465
 Margit, Árpádházi Szent 460
 Mária királyné 43, 45—53, 72, 108, 111, 146, 294
 Martialis 399
 Martinuzzi I. Fráter György
 IV. Márton, pápa 144
 V. Márton, pápa 41
 Martonfalvi Imre 316, 317, 322
 Máté diák 142
 Máté, egyházfalvi plébános 68
 Máté, tanyi plébános 259
 Máté Károly 216
 Mathesius, Johann 429
 Mátyás deák 306
 Mátyás király 28, 29, 31, 32, 81, 136, 144, 151, 203, 254, 274
 Mayer, Anton 92, 95, 99, 169, 238, 272
 Maylád Gábor 248
 Mehmed Jahiogli, pasa 287
 Melanchthon, Philipp 26, 37, 52, 57, 63, 65, 70, 72, 77, 79—81, 83, 87—91, 146, 148, 151, 155, 165, 171, 215, 217, 221, 248, 257, 283, 294, 348, 352, 360, 411, 449
 Melas, Hieronymus 155
 Melchior, csejtej plébános 38
 Melegh Boldizsár 285
 Melius Péter 19, 27, 36, 56, 57, 59, 61, 64, 65, 67, 68, 72, 73, 79, 86, 97, 119, 122, 129, 195, 202, 204—207, 210—223, 226, 228, 230—235, 238—243, 245, 247, 266, 267, 280, 294, 300, 305, 328, 380, 382—384, 401, 402, 404, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 422, 425, 432, 442, 444, 445
 Meltzer, Andreas 146
 Meltzer, Gregorius 143
 Mérey György, ifj. 262
 Mesaros, Antonius 37
 Mészáros István 250—252
 Meszlényi Antal 273, 283, 284
 Michaelides Sámuel 301
 Michaelis, Laurentius 38
 Mihály, batorkeszi plébános 258
 Mihály, galántai plébános 68
 Mihály, teneyi plébános 258
 Mike, Matheus 37
 Miklós, pap 208, 229, 230
 Miklós Iván 54
 Miklós Ödön 21, 22, 57, 118, 119, 229, 230, 303, 325, 340
 Miklósfalvai István és Anna 29
 Miksa király 27, 37, 41, 42, 44, 47, 49, 56, 58—60, 70, 71, 86, 90, 94, 95, 100, 102, 103, 105—108, 110—114, 116, 117, 121, 122, 125—127, 129, 134, 135, 144, 145, 151, 153, 172—177, 183—186, 190, 192, 193, 195—197, 212, 232, 238, 240, 241, 244, 263, 268—271, 273—275, 278—280, 282—283, 285, 290, 291, 299, 312, 317, 324, 326, 327, 330, 333, 339, 345, 349, 350, 352
 Milanese, Girolamo 227
 Miliciensis, Johannes 276
 Mindszenty András 312
 Minsinger 429
 Miskolczi Csulyak István 338
 Moger Péter 285, 306, 310
 Mohamed 76, 77
 Mocos Gyula 66, 127, 325, 334—336
 Molnár Béla 140
 Molnár Imre 109
 Molnár József 130
 Molnár Mihály 256
 Monoszlói András 299
 Monoszlói Miklós 236, 245, 247, 253
 Móré Gáspár 134
 Móric, szász választófejedelem 87
 Móricz család 30
 Munkás (Miavecz) László 133
 Muraközi György 300, 302—304
 Musai Gergely 468
 Musculus, Wolfgang 77
 Müller, E. F. Karl 232
 Nádasdy család 327
 Nádasdy Ferenc 31, 329, 330, 336, 338, 431
 Nádasdy Tamás 26, 30, 31, 34, 37, 43, 71, 79, 101, 126, 133—136, 142, 143, 166, 197, 211, 235, 248, 253, 262, 274, 289, 297, 317, 321, 430, 431, 434, 445
 Nagh, Demetrius 37
 Nagy Ambrus, Söptej 30
 Nagy Barna 72, 121, 123, 124, 218, 223, 226, 336—338, 425
 Nagy Ferenc de Meszlen 30
 Nagy Gábor, Csorgói 236

- Nagy Gergely 28, 31
 Nagy Imre 39
 Nagy Imre, Szerdahelyi 29, 31
 Nagy István 220, 224
 Nagy István, Szerdahelyi, Maróthi 31, 32, 255, 264, 268, 271
 Nagy Iván 204, 262
 Nagy János 230
 Nagy, Joannes 37
 Nagy Károly 434, 435, 448, 449
 Nagy Konstantin 434, 435
 Nagy Lőrincz, Szerdahelyi 31
 Nagy Márton 306
 Nagy Mátyás 255
 Nagy Pál, Szerdahelyi 31
 Nagy Sándor 13, 208, 326
 Nagy Sebestyén, Szerdahelyi 31
 Nagy Tamás 29
 Nagyajtai Kovács István 224
 Nagybáncai Mátyás 247, 399, 441
 Nagy Kálozi Balázs 328
 Nagykomáromi Bálint 237, 245, 276
 Nagyszerémi Gergely 255
 Nagyváthy Antal 236, 248
 Nagyváti Bogárdi János 236
 Naményi Lajos 238, 241
 Nathanael, collaborator 155, 159
 Nausea, Friedrich 113
 Nemeskürty István 308, 309
 Németh István 468
 Németh János I. Tatzgern, Hannsen
 Némethi Ferenc 241
 Néobár, Conrad 99
 Nestorius 396
 Netoliczka, Oscar 90
 Neuber, Ulrich 427, 428
 Neydeck, Catharina von (Thurzó Bernát, majd Zacharias Wohniczky felesége) 43
 Niedbruck, Caspar 70, 71, 92
 Niedermayr von Altenburg 254
 Niedermayr, Martin 19, 32, 254, 260, 261, 267, 268, 270, 271
 Ninienska, Margareta 92
 Novák László 234
 Nowák Miklós 245, 277

 Nyási Demeter 145, 276
 Nyéki Vörös Mátyás 399
 Nyilas István 247, 248, 285, 310, 311
 Nyíró János 230

 Obál Béla 104
 Ochino, Bernardo 227
 Oláh Miklós 36, 41, 45, 46, 61, 63, 67, 70—72, 79, 93, 100, 103, 107—109, 112, 117, 120, 128, 142, 148, 153, 156—157, 172, 193, 194, 200, 206, 237, 245—247, 249, 251—253, 257, 261, 264—270, 273—280, 282—285, 287, 297, 299, 305, 307, 317, 326, 327, 330, 430, 431
 Oláhcsászár Lukrécia 330
 Oláhcsászár Miklós 431
 Olajos János 226
 Omády Lénárd 258—260
 Onody Zsigmond 266
 Origenész 426
 Orlenovith Balázs 256
 Ormándy Demeter 141, 142, 160, 193
 Ortvyar Tivadar 39, 46
 Osiander Andreas 88, 428, 449
 Ozorai Imre 72, 78, 95, 360
 Ördög Péter 139
 Ötvös János 380

 Paar, Pietro 133
 Paikoss Endre 210, 340
 Paisgyártó Máté 247
 Paksy Anna 262
 Paksy Balázs 262, 263
 Paksy Bora, id. és ifj. 262
 Paksy György, id. és ifj. 262
 Paksy János, id. 262
 Paksy János, ifj. 31, 32, 171, 253, 254, 256, 257, 259—264, 265, 267, 270
 Paksy Jób (Jakab) 262
 Paksy Lajos 262
 Paksy Péter 262
 Paksy Sára 262
 Pal, Georgius 37
 IV. Pál, pápa (Caraffa) 126
 Palatics György 443, 451
 Pálfi Péter 259, 260
 Pálházi Göncz Miklós 300, 302, 304
 Palinay Pál 256
 Pallavicini, Sforza 55
 Paludy Imre 71, 174
 Panda, Emericus 37
 Panda, Thomas 38
 Pangratius, Andreas 429
 Paniti János 236, 237, 248, 253, 273, 274, 276
 Pannonius, Stephanus 250
 Pap Antal, Szegedi 138

- Pap, Bartholomaeus 37
 Pap Benedek, Szegedi 138, 175, 184, 185, 231
 Pap Ferenc 138
 Pápóczy Imre 53
 Papp Gusztáv 414
 Parmenius 69
 Patai P. Sámuel 334, 335
 Patócsy Zsófia 212
 Payr Sándor 50, 52, 70, 102, 257, 303, 304, 325,
 329—331, 335, 339, 405, 420, 453, 468
 Pázmány Péter 399
 Péchy Márton 126
 Peigler, Joannes 68—70
 Péli S. István 304
 Pemflinger István 204, 289, 294
 Pemflinger János 205
 Pemflinger Katalin 204, 205, 294, 316, 317
 Pemflinger, Markus 204, 205
 Pemflinger Orsolya 204, 290
 Pemflinger, Sebastian 290
 Perényi Erzsébet 291, 307
 Perényi Gábor 136, 147, 153, 166, 175, 177, 184,
 196, 248, 318, 319
 Perényi Mihály 291
 Perényi Péter 294
 Perkins, William 305
 Perneszi György 97, 317
 Pernstein, Jaroszláv 36, 44, 320
 Pertaf pasa 285
 Peterdi Tamás 230
 Péterffy család 30
 Péterffy, Carolus 39
 Péterfy József 457
 Pethő János, Gersei 32, 134, 135, 253, 255, 264
 Pethő János, kassai pap 116, 128, 144, 159, 161,
 163
 Petri András 398
 Petrovich Péter 150, 207, 209, 221, 222
 Petrucci, Ottaviano dei 95
 Petrus literatus Pestiensis 310
 Pfaußer, Sebastianus 19, 70, 71, 90, 112—118, 121,
 122, 125—127, 129, 238
 Philo, Judaicus 433
 Pinxner, A. 199
 Piopius Dénes 183
 Pirhalla Márton 324
 Pirkheimer, Willibald 52
 IV. Pius, pápa (Medici) 126, 278, 327
 Platner Márton 257, 261
 Plautus 119
 Plinius, id. 433
 Polgár, Ladislaus 250, 252, 272, 279, 281—282,
 298
 Poltári Soós János 273
 Polyánkai Mihály 55
 Pomarius, Christian 151
 Pontius Paulinus 454
 Posgay János 255
 Pozsár János, Marcellházi 260, 262
 Pozsár Lukács, Marcellházi 258
 Pozsgay Zsigmond 256
 Pozzo, Francesco del 46
 Preuss, Hans 77
 Prieznigh Péter 255
 Prónay Dezső 257, 468
 Pröhle Károly, ifj. 424, 429
 Pruzsinszky Pál 61
 Puchaim Erzsébet 290
 Puchaim, Johann 134
 Puchaim, Wolfgang 289
 Pynghke, Florian 54
 Quidonis, Bernardus 145
 Raabe, Paul 381
 Rabus, Ludovicus 429
 Ráckevei István 408
 b. Radák Istvánné 216
 Radán Balázs 209, 387, 405, 451
 Radaschin, Michael 55, 147—149, 156, 195, 221,
 222
 Radéczy István 328
 Ragach, Clemens 37, 38
 Ragach, Emericus 37
 Ragach, Simon 38
 Ragach, Stephanus 37
 Rajeczky Benjamin 397
 Raming, Felix von 44
 Raming, Margareta von 44
 Raming, Mechtild 44
 Ramocha, Blasius 37
 Ramocha, Franciscus 38
 Ráth György 13, 73, 90, 118, 133, 138, 155, 158,
 176, 184, 185, 189, 191, 195, 197, 210
 Rauscher, Andreas 446
 Réczés János 303, 325, 328, 330, 335
 Reinerth, Karl 90
 Renato, Camillo 227
 Révay család 68, 79
 Révay Ferenc 221, 262, 294, 295, 324
 Révay János 47
 Révész Imre, id. 13, 17, 316, 412

- Révész Imre, ifj. 22, 201, 216—218, 222, 225, 226,
231, 345, 349, 410
Révész Kálmán 146, 380
Rhabanus Maurus 454
Ribini, Joannes 278, 301, 302, 330
Rimay János 293, 379, 407
Rimely, Carolus 40, 41
Ritoókné Szalay Ágnes 14, 167, 168, 231, 249
Robles Menyhért 135
Roggendorf, Wilhelm 287
Rómer Flóris 414
Rónay Jácint 122, 220
Roscher, Wilhelm Heinrich 23
Rosnyai János 243
Rottwitz, Wilhelm 44
Ruchanich Mátyás, Szerdahelyi 136, 166, 172, 182
I. Rudolf király 25, 26, 274, 339
Rugonfalvi Kis István 296
Rupp Jakob 245
Ruzzante, Beolco Angelo 119
- Sadoletto, pápai titkár 81
Salamon Ferenc 255
Salm, Ecchius 319, 320, 322, 325, 326, 339
Salm, Julius 36, 306, 308, 319, 320, 325, 326, 340,
341
Salm, Julius felesége I. Thurzó Erzsébet
Salm, Nicolaus 254, 262, 319, 320
Samarjai János 302, 304, 326, 405
Sándor (Nagy), macedón király 434
Sándor, moldvai vajda 92
Sántha Bálint 310
Sántha Orbán 248
Sántha Pál 247, 248, 253, 273, 282
Schmal, Andreas 301, 302
Schmid, Anton 95
Schrauf Károly 28, 36
Schulek Tibor 13, 14, 34, 64, 125, 128, 141, 169,
188, 189, 218, 238, 246, 272, 273, 276, 278, 306,
308, 313, 319, 320, 325, 333, 381, 402, 410, 414,
415, 420, 427, 431, 436, 459, 463, 466
Schütz von Rottenau, Ursula 44
Schwendi, Lazarus 241, 282, 283, 285, 286, 307,
318, 427
Sebestyén Béla 205, 316
Sebestyén, hainburgi plébános 69
Sehling, Emil 446
Seidel, Joannes 252
Séllyei (Halász P.) Ferenc 304
Semptei András 37, 287, 297
Seraphin, Paulus 304
- Seredy Gáspár 137, 195, 294
Seredy György 141
Servet, Michael 158, 223, 227
Sezлак, Joannes 38
Sibolti Demeter 246, 300—303, 340
Siderius János 336, 338
Sikesdy András 255
Siklósi András 318, 319
Siklósi Miklós 334, 335
Siklóssy László 152
Silvestre, L. C. 99
Singriener, Johann 97
Sinkovics István 73
Sipos Ambrus 255
Skaricza Máté 334, 406—408, 422
Skrzetusky, Joannes 92
Skrzetusky, Raphael I. Hoffhalter, Raphael
Socherus, Antonius 272
Soltész Zoltánné 94, 97, 98, 118, 123, 130, 215,
219, 224, 232, 239, 313, 335
Sólyom Jenő 50, 52, 53, 72, 121, 132, 146, 349, 427
Sommer, Johannes, kassai plébános 141, 142, 159
—161, 164, 174, 193, 292
Sommer, Joannes, nagyszombati bíró 285, 298,
310, 311
Somogyi Bálint 29
Somogyi Pál 65
Somogyi Péter I. Melius Péter
Soós, Blasius 37
Soós István 287
Soós, Stephanus 37
Sopronczay Márk 236
Szophoklész 17
Sozomenos 434
Sozzini, Lelio 227
Sörös Béla 412, 460
Sörös Pongrácz 153, 250, 289, 290
Spáczay Márton 236
Stamp Jakab 53
Stancaró, Francesco 217, 219, 221—223, 227, 231
Statileo János 150, 420
Statileo Margit 150
Steinbach, Johann 257
Steinperger, Felix 71
Stelczer, Johann Karl 247, 253, 273, 279, 280
Stella, Joannes Martinus 46
Stoll Béla 34, 65, 398, 408, 445
Stöckel, Johann 195
Stöckel, Leonhard 26, 55, 64, 121, 135, 149, 152,
155, 164, 165, 195, 221, 222
Strasser, Paul 71

- Strikoviabeli Lázár I. Andrisowitz, Lazarz
 Stromp László 247, 257, 468
 Sulyok Anna (Balassi Jánosné) 273
 Sulyok Imre 13
 Súri Mihály 287
 Sylvester János 17, 34, 35, 321, 337, 445
 Syrmiensis, Caspar, Georgius, Joannes, Paulus,
 Sigismundus 468
- Szabó Ambrus, Kolozsvári 140
 Szabó András 14, 195, 291—294, 379, 432
 Szabó T. Attila 398
 Szabó Dezső 46
 Szabó Gáspár 138
 Szabó Géza 155
 Szabó György 310
 Szabó István 201
 S. Szabó József 70, 201, 207, 209, 213
 Szabó Károly 13, 188, 220, 223, 345, 380, 414
 Szabó László, kassai posztókészítő 178
 Szabó László, naszádos vajda 256
 Szabó Lázár 408
 Szabó Lukács 54
 Szabó Mátyás 205
 Szádeczky Lajos 136
 Szakmári Ferenc 230
 Szakolczay László, deák 236
 Szalaházi Tamás 52, 193
 Szalaszegi György 451
 Szalay Ágoston 134
 Szalay László 346
 Szamota István 200
 Szántai István 146
 Szántai Festő Lukács 195
 Szapolyai János király 46, 49, 134, 137, 141, 150,
 151, 205, 254, 287, 316, 317
 Szárászi Ferenc 337, 338, 447
 Szászi (Zazius) András 298
 Szatmári Pap Mihály 220
 Szécsy Dénes, érsek 145, 146
 Szegedi Gergely 56, 138, 153, 170, 207—209, 230
 —232, 241, 285, 331, 381—384, 386, 392, 393,
 400—402, 405, 409—413, 441—443, 466
 Szegedi György 143
 Szegedi Kis István 17, 64, 66, 85, 162, 195, 218,
 229, 285, 332, 385, 386, 405, 408, 419, 422
 Szegedi Lajos 34, 393, 405, 420, 445
 Szegedi Máté 329—331, 334, 339
 Székely Antal 134, 241
 Székely István, Bencédi 33, 34, 78, 95, 400, 440,
 444, 445
- Székely Magdolna, Ormosdi (Thurzó Elekné) 35
 Székely Katalin, Kövesdi 291
 Szekfű Gyula 150, 204
 Szenczi Csene Péter 202, 304
 Szenczi Molnár Albert 64, 323, 337, 406, 413, 430,
 447
 Szendrei Janka 397
 Szennyessy Mátyás 134, 136, 170, 175, 185—187,
 189, 191, 195, 196, 198
 Szentgyörgyi és Bazini Farkas 53
 Szentgyörgyi és Bazini Ferenc 53
 Szentkirályi Antal 144
 Szepessy Tibor 35
 Szerémi György 205
 Szidónia Katalin, tescheni hercegnő 292, 293
 Sziij Ferenc 335
 Sziijgyártó Lukács 323
 Szikszai Fabricius Balázs 155
 Szikszai Helopoeus Bálint 320
 Szilády Áron 22, 23, 26, 28, 285, 329, 381, 406
 Szilágyi Benjámín István 323, 335
 Szilágyi Sándor 285
 Szilvás-Újfalvi Imre 380—382, 384, 406—408,
 413—416, 420—421
 Szimonidesz Lajos 141—142, 159, 161, 164, 174
 Szkhárosi Horváth András 78, 166, 167, 169, 392,
 399, 400, 405, 440, 441, 461
 Szokoli Baltázár 230
 Szomor János, Pókateleki 236
 Szöcs Benedek 138
 Szöcs Ferenc 138
 Szöcs István 138
 Szöcs Sebestyén 138
 Sztárai Mihály 13, 21, 27, 39, 57, 61, 64, 65, 67, 84,
 96, 117—120, 127, 299, 305, 314, 318, 319, 324
 —329, 331—333, 387, 405, 407, 422, 430, 441
 —443, 455
 Szulejmán szultán 45, 48
 Szöcs István 202, 203, 205, 212
- Tadolt, Andreas 44
 Tahy Ferenc 207, 264
 Takács János 448
 Takáts Sándor 31, 32, 47, 54, 137, 141—143, 152,
 172, 190, 254—256, 260, 263, 265, 266, 319,
 327, 339, 451
 Tamás Péter 54
 Tapolczay Ferenc 178
 Tardy Lajos 282
 Tarnóczy András 142, 193
 Tarródy Péter, Gecsődi 236

- Tasnádi Nagy Gyula 39
 Tatzgern, Hannsen 255, 256, 268
 Tauler, Johann 347
 Telegi Miklós 64, 237, 245, 252, 275—278, 283, 285, 311—312, 315, 320, 323, 324, 339, 396—398, 400, 436
 Telekessy Imre 134—136, 153, 165, 166, 170, 172
 Telekessy István 135
 Temesvári Pelbárt 461
 Terentius 119
 Tertullianus 83, 434, 448
 Teryeny, Benedictus 37
 Tesini Imre 393, 405
 Teuffenbach, Christof 305
 Teutscher, Michel 54
 Thaba Tamás 304
 Thallóczy Bánffy Ferenc 328
 Thallóczy Lajos 150, 171, 293
 Thassy István 205
 Tholnay Mátyás 71
 Thonhaiser, Balthasar 115
 Thordai Benedek 393, 405
 Thuri Farkas Pál 64, 66, 119
 Thurkowitz Miklós 321
 Thuróczy János 75
 Thury Etele 63, 257, 266
 Thury György 30, 339
 Thury József 45
 Thurzó Anna (Báthory Andrásné) 29, 35, 36, 43, 47, 340
 Thurzó Bernát 43
 Thurzó Borbála 43, 100
 Thurzó Elek 29, 35, 36, 43, 46, 282, 294, 295, 316, 321, 340
 Thurzó Elek, ifj. 340
 Thurzó Erzsébet 29, 35, 36, 43, 308, 320
 Thurzó Ferenc 168, 174, 177, 190, 192, 193, 196, 317
 Thurzó Ferencé, Zrínyi Katalin 291
 Thurzó György 43, 292, 304
 Thurzó Mátyás 28, 29
 Thurzó Szaniszló 292, 340
 Tiburcius, komáromi német káplán 260, 265
 Tihanyi (Theanius) István 210, 232
 Tinódi Judit 140
 Tinódi Margit 140
 Tinódi Sebestyén 96, 140, 190, 200, 380, 419
 Tiziano 227
 Toldy Ferenc 337, 406
 Tolnai Gábor 151
 Tomori Pál 81
 Tordai Benedek 33
 Tordai Névtelen 442
 Tóth Endre 316—318, 322, 335, 337
 Tóth Ferenc 128, 129, 185, 302, 303, 323, 334, 335, 338
 Tóth Mihály 207
 Tóth Sámuel 266
 Tóth Sipkovich János 300
 Tott, Stephanus 38
 Towson, Robert 199
 Török család 290, 327
 Török Bálint, Enyingi 36, 204, 205, 294, 316, 317, 322
 Török Ferenc, Enyingi 203—205, 212, 224, 235, 316—319, 322, 324, 327, 335
 Török Ferenc, Söptei 30
 Török Imre 236
 Török István, Enyingi 320, 325, 326
 Török János, Enyingi 203—205, 207, 209, 212, 224, 230, 264, 316
 Török Mihály 34, 213—214, 238—240, 242—243, 272
 Trajtlér Gábor 13
 Trautsohn, Johann 168
 Tritonius, Petrus 399
 Trócsányi Zsolt 317
 Tschner (Pastner), Emericus 142, 143
 Tuba Mihály 308
 Turkovics (Dombrius), Georgius 250
 Ujlaki Ferenc 27, 39, 40, 101, 102
 Ujhelyi György 245
 I. Ulászló 136
 II. Ulászló 29, 254, 324
 Ungváry Antal 415, 460
 Ungnad, Adam 36, 320
 Ungnad, David 257
 Ungnad, Johann 316, 317, 322, 429
 Unyomi Balázs, jolkai plébános 60
 Urbán Ernő 364
 Urbanus, Julius 278
 Ursinus Velius, Casparus 256
 Ussakovich, Gáspár 310
 Vadianus (Watt), Joachim 89
 Vagner József 257
 Vajay Sándor 30, 31
 Vajda Péter 54
 Vajta Vilmos 409, 438
 Valentinus literatus 260
 Valkai Kelemen 33

- Valkai Péter 29
 Vantuch, Anton 279, 311
 Várdai Pál 40, 244, 246, 247, 282, 296
 Várday Balázs 101
 Varjas Béla 20, 34, 35, 64, 138, 241, 285, 381, 414, 420
 Vas Istvánné 184
 Vásárhelyi Gergely 399
 Vásárhelyi Judit 447, 448
 Végh Ferenc 71
 Veli bég 135, 152, 264
 Velikei (Velikinus) György 251, 277
 Verancsics Antal 18, 128, 136, 139, 149, 150—153, 155, 157, 165, 166, 170—172, 174, 176—183, 186—188, 191, 193, 195—198, 200, 210, 245, 256, 264, 285, 305, 307, 311, 312, 315, 319—321, 323, 324, 424, 430, 431, 443
 Verancsics Ferenc 150
 Vermilius (Vermigli), Petrus Martyr 90
 Vietor, Hieronymus 33—35, 92, 94, 95, 388, 391, 420
 Vignon, Eustach 99
 Vilfinger, Ernest 302
 Virág Jenő 426
 Vitéz Miklós 288
 Vízkelety Gergely 36
 Vízkelety György 36
 Vízkelety Jakab 36
 Vízkelety Mátyás 36, 37, 297
 Vízkelety Tamás, ifj. 37
 Vízkelety Tamás, id. 37
 Volaterranus, Raphael 128
 /
 Wackernagel, K. E. Philipp 397
 Wagner, Carolus 43
 Wagner, Valentinus 70, 151
 Walter, Johann 397, 457
 Was Antal 138
 Was Bertalan özvegye, Katalin 140
 Was István 138, 140
 Was Péter 139
 Waygel János 236
 Weiss, Peter (Petrus Albinus Nivemontius) 292, 293
 Weisse, Michael 389, 406
 Wekei Ferenc 236
 Welike, Marcus de 49, 56, 101, 102
 Wenczel Gusztáv 28, 36, 205
 Weörös család 30
 Weöres András 205, 230
 Werbőczy Imre 310
 Werbőczy István 240, 241
 Weres Miklós 255
 Weres Balázs 240, 241
 Wernher (Werner) György 137, 141, 142, 146
 Wick Béla 116, 131, 136, 140, 141, 144—146, 161, 163
 Wiclif, John 20, 74
 Wiczzián Dezső 57
 Wietoris, Jonathan 301, 329
 Windeck, Hieronymus 155
 Wirzbieth, Matthias 313
 Wohniczky (Bosniczky), Dieonisy 44
 Wohniczky, Johann 43
 Wohniczky, Zacharias 18, 19, 27, 42, 43—44, 46, 47, 54—58, 60, 61, 69, 93, 94, 100, 102—105, 108—112, 272, 309, 352
 Wydassy (Zádori) György 101
 Wyss, Albert 285
 Zabardy Mátyás 206, 207
 Zabó, Ambrosius 37, 38
 Zabó, Andreas 37
 Zabó, Lucas 37
 Zabó, Stephanus 38
 Zahn, Johannes 392
 Zakal, Benedictus 38
 Zakan, Johannes de 68
 Zalay, Balthasar 37
 Zalay Ferenc 134
 Zamaria, Fernando 262
 Zarka, Joannes 301, 329
 Zay Ferenc 150, 166, 170—171, 173—181, 186—193, 195, 196, 211, 235, 255, 256, 284, 341
 Zay Péterné 293
 Zayugróci Névtelen 169, 385, 394, 405
 Zazius I. Szászi
 Zeleméry László 441
 Žerotin, Karol 293
 Zichy Vladimír 266
 Zima, Georgius 37
 Zimmermann, Bernhard Hans 51, 53
 Zoilus 379
 Zokdi, Martsiei 310
 Zoltán Imre 142
 Zoltai Lajos 200, 206, 241
 Zólyomi Kata, Albisi 289
 Zorardus, szentmihályúri paróchus 288
 Zoványi Jenő 27, 62, 65, 66, 127, 143—148, 160, 210, 211, 223, 226, 227, 232, 292, 294—296, 300, 303, 304, 318, 320, 327, 329—331, 338, 340, 341, 349, 381

Zrínyi Katalin 291, 327
Zrínyi Miklós 291, 293, 319
Zvitanicz, Joannis 310
Zvonarics Mihály 339
Zwingli, Ulrich 89, 91, 211, 218, 219, 296, 350,
352, 359, 377, 409, 410, 425
Zsámboki Anna 247
Zsámboky (Sambucus) János 216, 217, 247, 248,
278, 279, 298, 311, 330

Zsigmond Ferenc 209
Zsigmond király 132, 136, 144, 202, 295
Zsigmond literatus 115
Zsilinszky Mihály 107, 110, 156, 246, 268, 274,
324
Zsindely Endre 71, 83, 84, 86, 90

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991

Nyomdai táskaszám: 19949

Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

A borító- és kötésterv Rudas Klára munkája

Kiadványszám: 2899

Megjelent 44,68 (A/5) ív terjedelemben

HU—ISSN 0134-0468

A sorozatban jelent meg

KIRÁLY ERZSÉBET
TASSO ÉS ZRÍNYI
A „Szigeti veszedelem”
olasz epika modelljei

160 oldal · Ára: 85,— Ft

FODOR ISTVÁN
OLÁH MIKLÓS HUNGARIÁJA

Egy eddig ismeretlen kézirat és
a magyar nyelvi adatok tanulságai

110 oldal · Ára: 84,— Ft

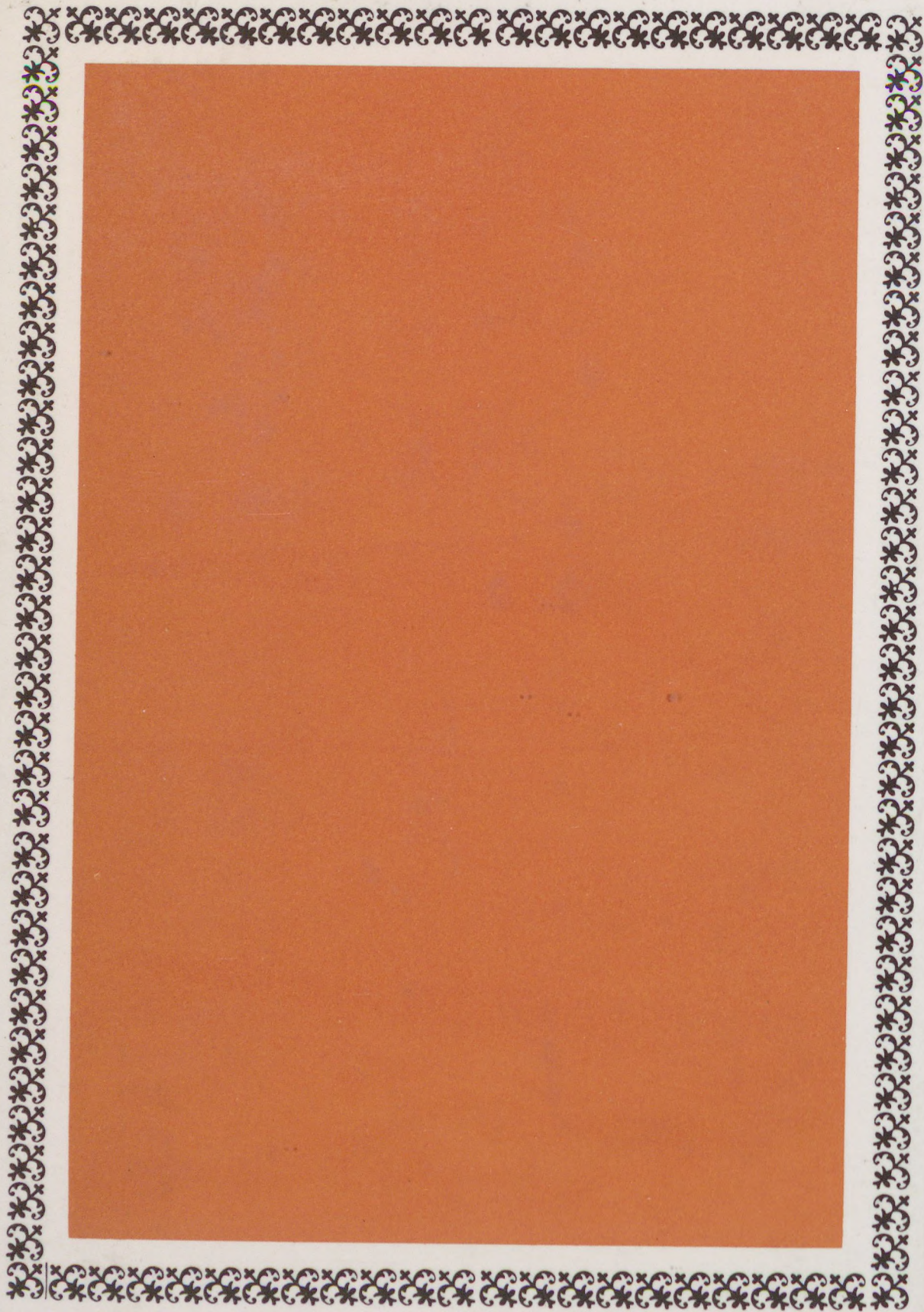
TÉGLÁSY IMRE
A NYELV-
ÉS IRODALOMELMÉLET
KEZDETEI
MAGYARORSZÁGON

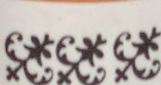
198 oldal · Ára: 67,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ISBN 963 05 5999 4

BOTTA ISTVÁN • Huszár Gál-élete, művei és kora

507914